

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίο,
ἀγόρασέ το στήν ἔντυπη μορφή του.

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΦΙΛΙΑΣ

ISBN: 978-1-4466-6768-2

ELPENOR IN *print*

information: www.elpenor.org

© George Valsamis, 2023

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΛΣΑΜΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΦΙΛΙΑΣ

ELPENOR

Άθήνα 2023²

Στήν μητέρα μου

Περιεχόμενα

Είσαγωγή	13
Νόμος	18
Ἐμπνευση	20
Σταθμοί	26
Τεχνολογία	32
Ἀπεριόριστη ἐλευθερία	39
Ἐννοιες τῆς προόδου	45
Ἡ σχέση με τοὺς ἄλλους	48
Σὲ τεντωμένο σχοινί	50
Ἡ ἐπιτυχία	58
Ἄτομο καὶ κράτος	64
Ἐπέρβαση	74
Ὁρια τῆς παγκοσμιότητας	82
Πολιτισμός	85

Ἡ τετραπλή ἀρχή	97
Τὸ θεμέλιο	106
Ἡ τετραπλή ἀρχή	123
Κέρδος	143
Ἡ ἐπιχείρηση	155
Ἡ θρησκεία	195
Ὅψεις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας	199
Ἡ δημοκρατία	227
Ἀντιρρήσεις	253
Ἄλλοτρίωση	272
Φιλαργυρία	291
Λογικισμός	332
Ἀτομικισμός	341
Παραλογισμός	361
Διαφθορά	376
Τεχνητὲς ἀνάγκες	384
Ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις	387
Ἐκμετάλλευση	391
Ἀποικιοκρατία	407
Προσέχοντας	417

τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον,
τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες

Θουκυδίδης, *Ἱστορίαι*, 2, 43

Είσαγωγή

Η ΠΟΛΗ, με τὸ μέγεθος, τὴν πολυπλοκότητα καὶ τὴν πολυμορφία της, δὲν εἶναι σπάνιος θεσμὸς οὔτε ἰδιαίτερα εὐρωπαϊκός. Πόλεις ἀναπτύχθηκαν στὴ Μεσοποταμία πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Ἡ Ἀνατολή προηγήθηκε ἐπίσης στὴ βιοτεχνία, στὸ ἐμπόριο, σὲ ξυλουργικὲς, μεταλλευτικὲς καὶ ἀγχειοπλαστικὲς καινοτομίες, σὲ ἐφευρέσεις κεντρικῆς σπουδαιότητας, στὴ χρῆση τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ βοδιοῦ, στὴν ἀνακάλυψη τοῦ τροχοῦ...

Μοναδικὸς στὴν εὐρωπαϊκὴ πόλη εἶναι ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸ ἄτομο καὶ τὶς δυνατότητές του, ἡ ὁρμὴ γιὰ γνώση καὶ ἐλευθερία, ἡ βούληση ποὺ δὲν ὑπολογίζει ἱερούς ἢ κοσμικοὺς δεσποτισμούς, τιμᾶει τὴ λογικὴ, τὴ συζήτηση, τὴν πειθῶ, τὴν ἀμφισβήτηση. Ἡ Εὐρώπη δημιούργησε τὴν πόλη ὡς συνειδητὸ χῶρο ἐλευθερίας, συστηματικῆς δημιουργίας καὶ ἀπεριόριστης ἔρευνας.

Συnergieάστηκαν πολλὰ γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἡ ἀστικὴ τάξη τῆς Εὐρώπης¹ ὀδηγῶντας τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ σὲ μιὰ ἀκμὴ ποὺ διαρκεῖ αἰῶνες καὶ ἔχει συνέπειες μὲ παγκόσμιες διαστάσεις. Σύμφωνα μὲ μιὰ εὐλογη φαινομενικὰ εἰκασία, ἡ

¹ Ἦδη ὅτι μιλοῦμε γιὰ εὐρωπαϊκὴ ἀστικὴ τάξη, ἀντὶ νὰ διακρίνουμε γαλλικὴ, ὀλλανδικὴ, γερμανικὴ, ἀγγλική..., δείχνει τὴν Εὐρώπη ὡς ἐνιαία πολιτικὴ ὄντοτητα πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἔνωση.

μεσαιωνική φεουδαρχική καταπίεση συσπείρωσε τούς ύπο-
 τελεῖς ἐξωθῶντας ἄθελά της στήν ἴδρυση τῆς πόλης ὡς εὐ-
 καιρίας νὰ μεγαλώσουν τήν ἰσχὺ καὶ τὴν ἐλευθερία τους.
 Ὅμως ὑπῆρξε καταπίεση σὲ διάφορες μορφές σὲ ὅλους τούς
 πολιτισμοὺς καὶ στήν ἴδια τὴν Εὐρώπη χωρὶς νὰ προκαλέ-
 σει παρόμοιες ἐξελίξεις. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀστική τάξη εἶναι
 ἓνα ἰδιαίτερο φαινόμενο.

Οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες ἐπὶ τουρκοκρατίας εἶχαν προ-
 φανῶς λόγος γιὰ κάθε δυνατὴ ἀντίσταση, συνέβαλαν ὅμως
 περισσότερες προϋποθέσεις, κοινὲς μὲ ὅσες χρειάστηκαν
 γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν ἀστικῶν κοινοτήτων τῆς δυτικῆς Εὐ-
 ρώπης, *ἀγάπη γιὰ τὴ γνώση, τὴ συγκρότηση, τὴν αὐτονο-
 μία, τὴν ὁμορφιά, τὴν αὐτάρκεια, τὴ συνέπεια, τὴ δημιουρ-
 γία.* Ὁ ἐλεύθερος ἑλληνισμὸς ἄρχισε νὰ υἱοθετεῖ πρόχειρα
 δυτικὸς θεσμοὺς ἀντὶ νὰ δημιουργεῖ ὅποιους θὰ ταίριαζαν
 καλύτερα στοὺς δικούς του προηγούμενους τρόπους. Καὶ
 πάλι, ἴσως ἡ μίμηση συνέβαινε σὰν εὐεργετικὸ ‘κόψιμο δρό-
 μου’, ἂν δὲν τὴν ὑπονόμευαν τέσσερα κυρίως προβλήματα:
 1) ὁ πόλεμος μὲ τὴν Τουρκία, ποὺ συνεχιζόταν ὡς καὶ τὸν
 εἰκοστὸ αἰῶνα,² 2) ὁ ἀρχαιολατρικὸς φιλελληνισμὸς, εὐνοῶ-

² Τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα ὑπῆρξε συστηματικὴ προσπάθεια ‘ἐξα-
 στισμοῦ’, κυρίως μὲ τὸν Βενιζέλο, ὅμως αὐτὸ ἀπὸ μόνος του ση-
 μαίνει ἀποτυχία. Ἡ ἀστικὴ σκέψη ποὺ ἐνδιαφέρει, γεννιέται αὐ-
 θόρμητα, κι ἔπειτα ἴσως πάρει ἀπὸ ἔξω δύναμη, ἂν ὑπάρχουν
 προϋποθέσεις. Στὴν τουρκοκρατία ἔτσι συνέβη. Καὶ λαοὶ διαφο-
 ρετικῶν πολιτισμικῶν παραδόσεων εἶχαν ἐσωτερικὴ ὁρμὴ γιὰ
 ἐλευθερία καὶ δημιουργία, ἀλλιῶς δὲν θὰ ἔκαναν τίποτα ἢ ἐλάχι-
 στα ἀπὸ ἀπλὴ μίμηση ἢ πειθαρχία. Ἄν δὲν μὲ συναρπάζει τὸ
 ἔργο, μὲ ποιὰ δύναμη θὰ προχωρήσω, ἀκόμη κι ἂν ἡ κυβέρνηση
 μὲ πείσει λογικὰ ἢ προσπαθῆσει νὰ ἐπιβληθεῖ; Πόσο καλὸς μου-
 σικὸς θὰ γίνω, ἂν χρειάζεται νὰ μὲ πείσουν ὅτι ὁ Μότσαρτ εἶναι
 σπουδαῖος, ὅταν ἡ ἴδια ἡ μουσικὴ του μὲ ἀφήνει ἀδιάφορο; Ὁ

ντας τὴ διαμόρφωση τῆς συνείδησης τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς ἐπιγονικῆς, ματαιόδοξης, ναρκισσιστικῆς καὶ ἄγονης, 3) ὁ ἄκριτος συντηρητισμὸς καὶ ἐθιμοτυπισμὸς τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀπὸ ἐνὸς σημείου καὶ πέρα ἀνασταλτικὸς τῶν δημιουργικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, 4) ἡ διαφθορὰ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν κυριαρχία κρατικιστικῶν ιδεῶν.

Μετὰ ἀπ' ὅσα ἔγιναν στὰ τελευταῖα διακόσια χρόνια, τὰ καλύτερα καὶ τὰ χειρότερα, καὶ μὲ ὅλη τὴ θεσμικὴ καθυστέρηση ποὺ ἐπιμένει, στὴν τωρινὴ κατάσταση τὸ πιὸ ἀποφασιστικὸ ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἡ Ἑλλάδα, εἶναι νὰ ξεφορτωθεῖ τὰ κρατικιστικὰ ιδεολογικὰ βαρίδια. Αὐτὸ θὰ συμβεῖ οὐσιαστικὰ καὶ ὄχι ἀνώφελα, μόνο ἂν ὑπάρξει βούληση γιὰ γνώση καὶ δημιουργία. Ζητούμενο ἰδίως στὴν περίπτωσή αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀντικατάσταση μιᾶς ιδεολογίας μὲ ἄλλη. Ἡ φιλελεύθερη σκέψη δὲν εἶναι ιδεολογία ἢ μέθοδος, εἶναι κάτι ποὺ ἀνακαλύπτει σταδιακὰ καὶ φυσιολογικὰ ὅποιος λαὸς προσπαθεῖ νὰ ἐξαντλήσει τὶς δυνάμεις του γιὰ γνώση, δημιουργία καὶ αὐτονομία. Ἐνδιαφέρει λοιπὸν ἓνα αἴτημα ποὺ ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐλευθερία — τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σίγουρο.

Ἡ Εὐρώπη παραβίασε τὶς ἀρχές της μὲ κάθε δυνατό τρόπο, μὲ θρησκευτικούς πολέμους, μὲ τὴν ἐπινόηση αὐταρχικῶν καὶ ὀλοκληρωτικῶν ιδεολογιῶν, μὲ σπαραγμοὺς στὸ ἐσωτερικὸ της, ἱμπεριαλισμὸ πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῶ ἔχει ἀρχές, καὶ τὸ γνωρίζει ὅποτε τὶς προδίδει. Αὐτὸ θὰ τὴν κα-

‘ἐκδυτικισμὸς’ τῆς Ρωσίας εἶναι ἐδῶ ἓνα παράδειγμα χαρακτηριστικὸ ὅσο καὶ θλιβερό. Προσωπικότητες ποὺ ἀγάπησαν τὸ δυτικὸ πνεῦμα ὑπῆρξαν πολλὲς στὴ Ρωσία, ὅμως δὲν γεννήθηκε ἡ ἀντίστοιχη κοινωνικὴ συνείδηση. Ἡ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα δὲν διαφέρει πολὺ.

ταδίκασε διπλά, ἂν ἡ διαφθορὰ κυριαρχοῦσε. Ὅμως ξεπέφτει καὶ σηκώνεται, καὶ μέσα ἀπὸ τὶς περιπέτειες τὸ πρόσημο εἶναι ἀρκετὰ θετικό γιὰ νὰ φθάσει νὰ μεταμορφώνει τοὺς πολιτισμοὺς παγκοσμίως καὶ νὰ γίνεται ἀφορμὴ φθόγου καὶ θαυμασμοῦ.

Ὅποτε παίρνει μαζικὲς διαστάσεις ἡ μετανάστευση ἀνάμεσα στὶς ἴδιες τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες φανερώνει ποιοὶ λαοὶ μετέχουν προβληματικὰ στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀξίες. Μιὰ δυτικὴ κοινωνία, στὸν βαθμὸ πὸ τιμᾶει καὶ πραγματοποιεῖ τὴ φύση της, δὲν καταντᾶει νὰ διώχνει τὰ μέλη της, ἀκόμη κι ἂν περνᾶει μεγάλες δυσκολίες. Δὲν εἶναι τυχαῖο, γιὰ παράδειγμα, αὐτὸ πὸ συμβαίνει μὲ τὴν Ἑλλάδα. Διακόσια χρόνια σέρνεται, καὶ πολλοὶ Ἕλληνες μεταναστεύουν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἢ τὴν Ἀμερικὴ — τὴν ὥρα πὸ ἡ Γερμανία, ἰσοπεδωμένη οἰκονομικὰ καὶ ἠθικὰ μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο, μέσα σὲ τρεῖς δεκαετίες ἔγινε ἡ μεγαλύτερη δύναμη τῆς Εὐρώπης καὶ παγκόσμια ὑπερδύναμη.

Οἱ Ἕλληνες δυσκολευόμαστε νὰ δημιουργήσουμε θεσμοὺς πὸ ὑποστηρίζουν τὸ ἄτομο ἐλευθερώνοντας τὶς δυνάμεις του, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε πραγματικὸ λόγο νὰ ἀποκτήσουμε τέτοιους θεσμοὺς, δὲν ἀγαπᾶμε ἀρκετὰ τὴ σκέψη, τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴ δημιουργία.³ Βρισκόμαστε στὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς μεγάλου πολιτισμοῦ, μὲ τόσους λαοὺς γύρω μας νὰ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία, καὶ ἀποφεύγουμε τὴν ἴδια τὴ δική μας πρόοδο!

³ Καὶ ὅμως ἡ ἔξυπνη καὶ φιλοσοφικὴ Γερμανία μπόρεσε νὰ ξεπέσει ὄχι μόνο στὸν ναζισμό ἀλλὰ στὴ φρίκη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τὸ χειρότερο ὑπάρχει σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ στὴ Γερμανία, τὸ καλύτερο εἶναι πιὸ σπάνιο.

Με την Άμερική συμβαίνει κάτι φυσιολογικό. Ἡ χώρα πού βρίσκεται στήν αἰχμή τῆς ἔρευνας, τῆς καινοτομίας καί τῆς ἐλευθερίας, δημιουργώντας εὐκαιρίες ἀκόμα καί γιά τούς πιό φτωχοί, ἀποτελεῖ τόν κυριώτερο προορισμό μεταναστῶν ἀπό τίς ἴδιες τίς προηγμένες δυτικές χῶρες, μέ ἀποτέλεσμα τήν ποσοτική καί ποιοτική ἐκτίναξη τοῦ πληθυσμοῦ της ἀπό 100 ἑκατομμύρια τò 1910 σέ περισσότερα ἀπό 300 ἑκατομμύρια τò 2010 — τήν ὥρα πού ἡ Εὐρώπη ἔρχεται σέ τόση ἀπόγνωση μέ τò δημογραφικό της πρόβλημα, ὥστε κατάντησε νά ἐλπίζει ἀκόμα καί στή μουσουλμανική μετανάστευση, ἔστω ἐλεγχόμενη, ἀπ' ὅπου δέν πρόκειται νά ἔχει ποιοτική μεγέθυνση ἀλλά τή χαριστική βολή.

Μιά δυτική χώρα δέν εἶναι δυνατò οὔτε ἐπιθυμητò νά ἔχει ἐντυπωσιακοὺς ρυθμοὺς γεννήσεων, ὄχι μόνο ἐπειδὴ τὰ ζευγάρια σέβονται τή ζωὴ καί ὑπολογίζουν τίς πιθανότητες νά φέρουν στὸν κόσμο παιδιά πού ἴσως δέν μπορέσουν νά ζήσουν μέ ἀξιοπρέπεια, ἀλλά καί ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τους δέν περιορίζεται στήν οἰκογένεια.

Στίς ἀρχές τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ὁ εὐρωπαϊκὸς πληθυσμὸς δέν ξεπερνοῦσε τὰ 150 ἑκατομμύρια. Μετὰ ἀπὸ ἕναν αἰῶνα σχεδὸν διπλασιάστηκε, ἐνῶ ὁ ρυθμὸς τῶν γεννήσεων μειώθηκε! Μεγάλωσε προφανῶς ὁ βίος ἐπειδὴ ἡ εὐζωΐα καί ἡ εὐημερία ἐνισχύθηκαν καί ἐπεκτάθηκαν. Φυσικά δέν ἔπαψαν νά ὑπάρχουν φτωχοί, ἔστω λιγώτεροι. Ἡ γενική εἰκόνα ἦταν ἐκείνη μιᾶς θεαματικῆς βελτίωσης, ὅμως τέτοιες ἀλλαγές ἔχουν ὄριο, ὁ ὀργανισμὸς δέν γίνεται νά διπλασιάζει τίς ἀντοχές του κάθε αἰῶνα, ὅσο κι ἂν ἐνισχύεται τὸ βιοτικό ἐπίπεδο.

Ἡ Εὐρώπη σήμερα χρειάζεται ὅ,τι ἔκανε ἡ Ἄμερική, νά μεγαλώσει τίς δυνατότητες τῶν πολιτῶν της τόσο πολὺ καί μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά προσελκύει τούς καλύτερους ἀπὸ παντοῦ χωρὶς κἂν προσπάθεια, καί νά μὴν ἔχει ἀνοιχτὰ

σύνορα για πληθυσμούς με χαμηλή ή ανύπαρκτη εκτίμηση για τη γνώση, την έλευθερία και τη δημιουργία.

Νόμος

ΤΑ ΤΕΙΧΗ άπωθοῦν τὸ ἀταίριαστο καὶ ἀχρείαστο προστατεύοντας ὅ,τι δίνει νόημα στὴ συμβίωσή μας καὶ τὴν κάνει ἐπιθυμητή. Τεῖχος εἶναι ἐπίσης ὁ νόμος, εἰδοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος. Ὁ νόμος ἐξουδετερώνει τὶς ἀτέλειες καὶ προλαβαίνει τὶς συγκρούσεις συντονίζοντας τὶς μεροληψίες καὶ πραγματοποιῶντας τὶς κοινωνικὲς ἀξίες. Ἡ παρακμὴ ἀναγκαῖα καθρεφτίζεται στὴ νομικὴ νοσηρότητα καὶ ἐπιδεινώνεται.

Δὲν ἀρκεῖ ἓνας λαὸς νὰ ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα, χρειάζονται ἐπίσης θεσμοὶ ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἐπαφὴ αὐτὴ γιὰ νὰ ἐνεργοποιεῖ τὰ ἀτομικὰ χαρίσματα μέχρι ἐξαντλήσεως. Ἡ ἀναγνώριση τῆς θεσμικῆς συγκρότησης ὡς συμφωνίας γιὰ τὸ νόημα καὶ προϋπόθεσης γιὰ τὴ γονιμότητα τῆς κοινῆς μας ζωῆς, σημαίνει πὼς ἡ καρδιὰ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων βρίσκεται στὴ *συσζήτηση*, τὴ *συνεννόηση* καὶ τὴ *συνεργασία*, ἐπομένως καὶ στὴν *περίσκεψη*, τὴν *ἐνημέρωση*, τὴ *γνώση*, τὴν *εἰλικρίνεια*, τὴν *ὑπευθυνότητα* καὶ τὴν *ἀλληλεγγύη*. Ὁ πολίτης ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἦθος καὶ ἔτσι γίνεται δημιουργικὸς, δὲν ἀνήκει στὸν τόπο τῆς διαμονῆς του ἢ στὶς ἐξουσίες ποὺ συμβαίνει νὰ κυριαρχοῦν, οὔτε *ὑπάγεται* στὴ θεσμικὴ καὶ ἐθιμικὴ παράδοση, κι ἂς ἀναγνωρίζει τὴν κρισιμότητα τῆς ἀξίας της ἀκόμη καὶ συμμετέχοντας στὴ διαμόρφωσή της.

Ὅσο ὁ νόμος ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα, γίνεται αἰτία παρακμῆς. Γιὰ παράδειγμα, συμφέρει νὰ συμφωνήσουμε ποῖο εἶναι τὸ σχῆμα τῆς γῆς; Ἄν ἀποφασίζαμε πὼς ἡ γῆ εἶναι τετράγωνη, αὐτὸ θὰ ὀδηγοῦσε τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ ζωὴ σὲ πρόοδο; Ἡ κοινωνικὴ συζήτηση, νομοθετικὴ ἢ μὴ, ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ παρακμάσει, ἂν δὲν σέβεται τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα στὸν βαθμὸ τῆς ἐγκυρότητας καὶ βεβαιότητάς τους.

Ὁ Πλάτων ἔχει δώσει τὸ μέτρο ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀκολουθοῦν οἱ ‘ἀστικὲς’⁴ δημοκρατίες: καλύτερος κυβερνήτης ὅλων εἶναι ἡ ἀφοσίωση στὴν ἀλήθεια. Τὸ λάθος δὲν

⁴ Πλεονασμὸς χρησιμοποιούμενος κατὰ κόρον ἀπὸ ἀριστερούς, στὴν προσπάθειά τους νὰ παρουσιάσουν τὴ σοσιαλιστικὴ δικτατορία ὡς εἶδος δημοκρατίας! Δὲν ὑπάρχει ἄλλη δημοκρατία ἀπὸ τὴν ‘ἀστικὴ’. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς λεγόμενες ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’ κυβερνάει τὸ καθεστῶς χωρὶς νὰ δίνει λόγο σὲ κανένα καὶ χωρὶς ἐκλογές. Πρῶτ’ ἀπ’ ὅλα, τί σημαίνει λαϊκὴ δημοκρατία; Δῆμος δὲν εἶναι ὁ λαός; Ἐπομένως εἶναι σὰν νὰ λέμε ‘λαϊκὲς λαοκρατίες’ ἢ ‘δημοτικὲς δημοκρατίες’. Καὶ μόνο ἀπὸ τὸ ἀπίθανο ὄνομά τους νοιώθει κανεὶς τὴν ἀπάτη, καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι οὔτε λαϊκὲς οὔτε δημοτικὲς, ἐφόσον κανένας λαὸς ἢ δῆμος δὲν ἐρωτᾶται γιὰ τὸ παραμικρό. Εἶναι καθαρὲς δικτατορίες. Ἡ ἐφεύρεση τοῦ ὄρου ‘λαϊκὴ δημοκρατία’ ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν προπαγάνδα θέλει νὰ πείθῃ ὅτι ἐκεῖ τὸ κράτος ἀνήκει στὸν λαουτζίκου, ἐνῶ στὶς ‘ἀστικὲς’ δημοκρατίες ἀνήκει στοὺς πλούσιους. Ὅπως πάντα ἡ ἀριστερὰ βάζει στὴν ἄκρη τὴν πραγματικὴν καὶ ποντάρει στὴ βλακεία, προσπαθεῖ νὰ παρασύρει προσβάλλοντας τὴ νοημοσύνη μὲ κενὲς περιεχομένου ἠθικολογίες καὶ στερεότυπα — ὁ κακὸς πλούσιος, ὁ καλὸς φτωχός, κ.λπ. Ἡ ἀλήθεια δὲν ἀρέσει στοὺς συντρόφους, ὅμως ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ κράτος ‘τῶν πλούσιων’ τὸ ἀξιολογεῖ καὶ τὸ ψηφίζει ὁ λαουτζίκου, ἐνῶ τὸ κράτος ‘τοῦ λαουτζίκου’ δὲν τὸ ἀξιολογεῖ καὶ δὲν τὸ ψηφίζει κανεὶς.

ἀποκλείεται ποτέ, ὅμως ἂν μιὰ πολιτεία κατορθώνει νὰ κυβερνοῦν πολιτικοὶ ποὺ σέβονται τὴ γνώση καὶ προσπαθοῦν μὲ εἰλικρίνεια καὶ σοβαρότητα νὰ ξεπερνοῦν ὅσες ἀποστάσεις τοὺς χωρίζουν ἀπὸ ὅποιαδήποτε γνήσια ἀλήθεια, θὰ ἔχει τὴν καλύτερη δυνατὴ κυβέρνηση. Ποιὸ σύστημα κινδυνεύει λιγώτερο ἀπὸ τὴ σκληρότητα, τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ὑποκρισία, ἓνα σύστημα ὅπου οἱ κυβερνηῆτες ἐκλέγονται καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τους δοκιμάζονται καὶ ἐπανεκλέγονται ἢ ἀλλιῶς καταψηφίζονται, ἢ ἓνα σύστημα χωρὶς ἐκλογές, χωρὶς ἀξιολόγηση τῆς κυβέρνησης καὶ χωρὶς διάκριση τῶν ἐξουσιῶν; Ποιὸ σύστημα σέβεται περισσότερο τὴν ἔρευνα καὶ τὴ γνώση, ὅποιο ἐπιτρέπει τὴν ἐλεύθερη συζήτηση ὄλων μὲ ὄλους, ἔτσι ποὺ καθένας νὰ ἔχει εὐκαιρία νὰ μαθαίνει τὴ διαφορετικὴ γνώμη καὶ νὰ ἐλέγχει κάθε γνώμη χωρὶς νὰ φοβᾶται μήπως κακοποιηθεῖ, ἢ ὅποιο ἀπαγορεύει τὴν ἐλεύθερη συζήτηση καὶ καταδιώκει τοὺς ἀντιφρονούντες; Ὑπολογίζοντας ὅτι κανεὶς δὲν εἶναι ἀλάθητος, οὔτε κἂν τὸ ἐκλογικὸ σῶμα στὴ συλλογικὴ του ἔκφραση καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πλειοψηφία του, ἢ δημοκρατία προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίζει τοὺς περισσότερους δυνατοὺς τρόπους ἀνακάλυψης τῆς ἀλήθειας καὶ διόρθωσης τῶν λαθῶν, μὲ ἐπίγνωση ὅτι συμφέρει νὰ ἔχουν ὅλοι εὐθύνη γιὰ τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ ὄλων.

Ἕμπνευση

ΤΗΝ ΟΡΜΗ τῆς Εὐρώπης γιὰ ἐλευθερία, γνώση καὶ δημιουργία θεμελιώνουν δύο κυρίως στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος: ἡ ἀναγνώριση στὸν ἄνθρωπο ἰσόθεης ἀξίας, καὶ ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς σκέψης. Σὲ καμμιά παράδοση —

ἀνθρώπινη, ἱερή, κοινή, παράξενη, μοναδική, μοντέρνα, ἀρχαία — δὲν ἀναγνωρίζεται ἀκλόνητο κῦρος, τίποτα δὲν βρίσκεται στὸ ἀπυρόβλητο, ὅλα κρίνονται στὸν βαθμὸ καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ κριθοῦν, χωρὶς ἀναστολές, μὲ κάθε κριτικὴ νὰ παραμένει ἀνοιχτὴ στὴν ἀναθεώρησή της.

Ἴσως δὲν γίνεται νὰ μάθω ἂν ὑπάρχει ὁ Δίας, μπορῶ ὅμως νὰ σκεφτῶ πόσο πιθανὴ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ του, ἂν θὰ σήμαινε κάτι γιὰ τὴ ζωὴ μας, ἢ σύμφωνα μὲ ποιά κριτήρια ἔχει σπουδαιότητα συμβολικὴ ἢ ὁποιαδήποτε. Ἡ ἔρευνα τῆς ἀλήθειας προϋποθέτει σὺν τοῖς ἄλλοις ἐρμηνεῖα καὶ ἔλεγχο τῶν παραδόσεων.⁵ Ἡ ἴδια ἡ ἐλληνικὴ μυθολογία δὲν εἶναι κάτι ἐνιαῖο, προκύπτει μέσα σὲ ἀποκλίσεις καὶ συγκρούσεις, φανερόντας ὡς πηγὴ τῆς μιᾶς φιλοσοφικῆς συζήτησης. Ἡ ἐμφάνιση τόσο πολλῶν καὶ σημαντικῶν στοχαστῶν τῶν πιὸ διαφορετικῶν κατευθύνσεων στὴν ἐποχὴ τοῦ γραπτοῦ ἑναρθροῦ λόγου συνέβη μόνον στὴν Ἑλλάδα καὶ μόνον στὸν προερχόμενο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εὐρωπαϊκὸ ἢ ‘δυτικὸ’ πολιτισμὸ — σὲ κανένα ἄλλο πολιτισμὸ καμμιαῖς ἐποχῆς.

Ἀκόμα καὶ στὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο, ἂν καὶ ἡ σκέψη ἦταν κυρίως θεολογικὴ, οἱ πιὸ σημαντικοὶ διανοούμενοι τῶν Ἐκκλησιῶν προσέγγιζαν τὰ σχετικὰ ζητήματα μέσα καὶ ἀπὸ συγκρούσεις, ἐνῶ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ

⁵ Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία συχνὰ ἀγνοήθηκε. Ὁ Σωκράτης ἐκτελέστηκε. Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς, ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους, ἂν ὄχι ὁ σπουδαιότερος νοῦς τοῦ Βυζαντίου κακοποιήθηκε σὲ βαθμὸ ποὺ προκάλεσε λίγο ἀργότερα τὸν θάνατό του. Πολλοὶ ἄλλοι διώχθηκαν, ἐξορίστηκαν, λογοκρίθηκαν, ἤδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ διαβόητη Ἱερὰ Ἐξέταση καὶ τοὺς ὀλοκληρωτισμοὺς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Χρειάζεται μνήμη γιὰ νὰ μὴν ἐξιδανικεύεται τὸ παρελθὸν καὶ νὰ μὴν ὑποτιμᾶται τὸ παρόν.

υπολογίζεται ή προχριστιανική φιλοσοφική σκέψη, ἔστω μὲ ἐπιφύλαξη καὶ σχετικὴ ὑποτίμηση. Ὅμως σὲ αὐτὲς τὶς περιόδους δὲν ὑπῆρξε ἀπεριόριστη διερώτηση. Ὁ δογματισμὸς εἶχε διαβρωτικὴ ἰσχύ, καὶ ἄς μὴν κυριάρχησε. Στὸν βαθμὸ πού μιὰ παράδοση γίνεται δογματικὴ, ὁμολογεῖ ἔμπρακτα δειλία καὶ ἀδυναμία, τείνει νὰ δημιουργεῖ ἄγονες μορφές. Ἄν αὐτὲς οἱ μορφές φθάσουν νὰ τὴν ἐξαντλοῦν, μπορεῖ νὰ θεωρεῖται νεκρὴ. Λαοὶ τέτοιων παραδόσεων διακρίνονται γιὰ σκληρότητα καὶ στειρότητα.

Πέρα ἀπὸ μιὰ σύντομη, ἀμφιλεγόμενη καὶ μᾶλλον κενὴ πραγματικοῦ περιεχομένου ἀναφορὰ στὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα Θεοῦ,⁶ ὁ ἐβραϊσμὸς ἀρκεῖται σὲ περιορισμένη διερώτηση ἰδρύοντας τὴν εὐσέβεια ὡς δουλοπρέπεια, ἀπ' ὅπου δὲν ἐλευθερώνεται παρὰ μόνον στὸν βαθμὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Ἡ ἐλληνικὴ ἀρχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι ρίζα καὶ κορμὸς, προϋπόθεση ἢ 'φίλτρο', μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐνεργοποιεῖται ἡ ἴδια ἢ ἐβραϊκὴ παράδοση, καὶ φυσικὰ ὑπόκειται σὲ διάφορους βαθμοὺς στὶς ἐρμηνεῖες τῶν ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν.

Περιεχόμενο τῆς ἰσοθεΐας τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἡ ἀπεριόριστη ἰσχύς, οὔτε καὶ στὴν ἄλλη ζωὴ. Στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα ἡ κυριολεκτικὴ παντοδυναμία δὲν χαρακτηρίζει τοὺς Θεοὺς. Οὔτε ὁ χριστιανικὸς Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, ὑποτάσσεται στὸ αὐτεξούσιο τῶν ἔλλογων πλασμάτων μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀνέχεται τὶς χειρότερες ἀμαρτίες. Κύριο περιεχόμενο καὶ ἰδίωμα τῆς θείας φύσης εἶναι ἡ ἀξία, ὄχι ἡ ἰσχύς. Ἡ ἰσοθεΐα τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει πὼς ἡ ἀξία τοῦ ὑπερβαίνει τὴν ἀξία τῶν πλασμάτων καὶ ἔχει δυνατότητα νὰ ὑφώνεται ὡς τὴν ἀξία τῆς θεότητος. Γι' αὐτὸ στὴν πολι-

⁶ Βλ. ὅσα γράφω γι' αὐτὸ στὸ *Προπατορικὸ ἀμάρτημα*.

τειακή συγκρότηση εἴτε στὶς εὐρύτερες πολιτισμικὲς συνθήκες δὲν νοεῖται δουλοπρέπεια. Οἱ σχέσεις κυρίου καὶ δούλου, σὲ ὅποια πλευρὰ κι ἂν βρίσκεται κανεὶς, εἴτε καταπιέζει ὁ ἴδιος εἴτε ὑποφέρει τὸν αὐταρχισμό ἄλλων, δὲν παραβιάζουν ἀπλῶς μιὰ δεοντολογία, προσβάλλουν τὴν ἀνθρώπινη φύση.

Λαοὶ ἀρχαίων καὶ σπουδαίων παραδόσεων, ὁ κινεζικὸς, ὁ Ἰνδικὸς, ὁ ἑβραϊκὸς, ἔδωσαν σημαντικὰ ἔργα — γιὰ ποιὸ λόγο οὔτε ἓνας τὸ εὖρος, τὸ πλῆθος καὶ τὸ μέγεθος ὅσων δημιούργησε ἢ Δύση ἤδη στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα,⁷ ὅμως

⁷ Ἡ λεγόμενη ‘ἀξονικὴ ἐποχὴ’, στὴν ὁποία ἐπέμεινε ὁ Γιάσπερς, σημαίνει πὼς ὑπάρχει κοινὸς βηματισμὸς τῶν πολιτισμῶν, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία τους, περισσότερο ἀπὸ ποτὲ σήμερα, καὶ μέσα ἀπὸ τὶς πνευματικὲς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἔχουμε κοινὴ δυνατότητα νὰ ‘ἀκοῦμε’ τὰ πράγματα καὶ νὰ ἀξιοποιῶμε τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία ὡς ἀφορμὴ προβληματισμῶν. Ὅμως ἡ διαφορὰ εἶναι ἀκόμα καὶ ἐντυπωσιακὴ στὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἀπαντήσεων ποὺ δίνει καθένας ἐρμηνεύοντας τὰ κοινὰ δεδομένα. Φυσικὰ ἢ ἀρχαία κινεζικὴ γραμματεία εἶναι σημαντικὴ, ὅμως καὶ ἡ ἴδια καὶ οἱ ὑπόλοιπες γραμματεῖες τῆς λεγόμενης ‘ἀξονικῆς’ ἐποχῆς, ἐπισιιάζονται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ. Ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὴ συγχρονία μεγάλων ἀφορμῶν σκέψης, ὁ Γιάσπερς δὲν φαίνεται νὰ ὑπολόγισε τὴν ἐξίσου σημαντικὴ ποιοτικὴ διαφορὰ ἀπὸ πολιτισμὸ σὲ πολιτισμὸ. Περαιτέρω, ἡ πρώτη κορυφαία ἐποχὴ ἑνὸς πολιτισμοῦ ἀμέσως συνιστᾷ δεδομένο γιὰ τὶς ἐπόμενες ἐποχὲς του, ὥστε ἡ ‘ἀξονικότητα’ τερματίζεται. Ἡ ἐπικοινωνία ἐπαναφέρει τὸν ἀρχικὸ ρυθμὸ, ἀλλὰ μόνον ἀνάμεσα σὲ πολιτισμοὺς σχετικὰ ὅμοιους ἢ ἀνοιχτοὺς στὴν ἐνότητά τους. Μὲ δεδομένη τὴ σημερινὴ πρόοδος στὴν παγκοσμιότητα ὁ 21ος αἰώνας δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποδειχθεῖ ἄλλη μιὰ ἀξονικὴ ἐποχὴ, μὲ σύγκλιση τῆς Ἰνδικῆς καὶ τῆς κινεζικῆς σκέψης σὲ μιὰ ἐνότητα μὲ τὴ δυτικὴ σκέψη.

και στη συνέχεια με τους λαούς που συμβάλλουν στην ευρωπαϊκή πορεία δύο χιλιάδες χρόνια και πλέον. Τί είναι ή κινεζική γραμματεία μπροστά στην ευρωπαϊκή; Τί είναι ή ινδική και ή έβραϊκή; Δεν χρειάζεται να σκεφτούμε μιὰ τόσο έκπληκτική διαφορά;

Η έμπνευση τής Ευρώπης βρίσκεται σε δύναμη που δεν διδάσκεται, είναι ή προσοχή, ή τιμή, ο σεβασμός, τὸ ενδιαφέρον για κάθε άνθρωπο ξεχωριστά — ανεξάρτητα από την οικονομική και κοινωνική του θέση, ανεξάρτητα από τις 'έπιτυχίες' ή τις 'άποτυχίες' του. Για τὸν Ευρωπαῖο ὁ άνθρωπος φανερώνει κάτι ιερό και ἕνα μυστήριο. Ὅσο καχύποπτος ή ἐχθρικός κι ἂν είναι κάποιος ἀπέναντι στους δυτικούς θεσμούς, ἂν ἔχει ἐπαφή με τὴν πραγματικότητα, θὰ παραδεχτεί ὅτι στη Δύση ὁ άνθρωπος γίνεται σεβαστός περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου.

Οἱ ευρωπαῖοι ἄστοι δὲν ξύπνησαν ἕνα πρωῖνὸ με τὴν ιδέα να ἔχουν ἀσφάλεια, δημιουργία, γνώση, συγκρότηση, ὁμορφιά, δύναμη και ἐλευθερία. Τὸ αἶτημα αὐτὸ χαρακτηρίζει τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ του στην Ἑλλάδα. Αὐτὸ δημιούργησε τὴν ἑλληνική τέχνη και γραμματεία, τὸν ρωμαῖκὸ νόμο, ἔγινε θρησκεία στὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, γέννησε τὰ μοναστικά τάγματα, διέσωσε τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα και δημιούργησε νέα σκέψη, ἴδρυσσε τὰ πρῶτα παν/μια, χτύπησε ἀγγυλώσεις και ἀδράνειες, ἀπέκρουσε τὸν παπικὸ ὀλοκληρωτισμὸ και τὴ φεουδαρχική τυραννία, ἀνέπτυξε τὴ σχολαστική μέριμνα για λογική συγκρότηση,⁸ γιγάντωσε τὴν ἐπιστήμη και τὴν τεχνική, πλή-

⁸ Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιήθηκε περισσότερο στην τεκμηρίωση ἤδη κεκτημένης γνώσης. Ὅμως ἀπὸ μόνου του τὸ γεγονός ὅτι ή ανεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη λογική ἀπέκτησε μεγαλύτερο κύρος, δημιουργοῦσε νέα δυναμική, μαζί και με τὸν συστη-

θυνε τὶς τέχνες, καλλιέργησε τὸν σεβασμὸ τῆς διαφορετικότητας, προέταξε τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς αὐτοδιάθεσης.

Στὴ δυνατότητα νὰ ἀμφισβητηθεῖ καὶ νὰ διερευνηθεῖ ὅποιαδήποτε ἰδέα καὶ θεσμὸς, στὴν ἐπιδίωξη τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς καὶ πιὸ ἔγκυρης γνώσης, καὶ στὴν ἀναγνώριση τῆς ἰσόθεης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, βρίσκεται ἡ καρδιά τῆς Δύσης μέχρι σήμερα. Δὲν εἶναι ἡ μόνη προϋπόθεση ὅμως εἶναι κεντρικὴ. Στὸ χαρτὶ αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ λίγες λέξεις, στὴν ἱστορία σὲ αἰῶνες μὲ τεράστιες προσπάθειες, μεγάλα λάθη καὶ πολλὰς θυσίες. Οἱ πολιτισμοὶ ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν ἑλληνισμό, ἀναπτύσσουν ὡς μέτρο καὶ ὀρίζονται ἀπὸ τὸν δύο αὐτὲς ἀξίες, καθένας ἀνάλογα μὲ τὸν χαρακτήρα του διαμορφώνοντας λιγώτερο ἢ περισσότερο διαφορετικὴ σκέψη. Δὲν ὑπάρχει ἀπλὴ μίμηση, οὔτε θὰ εἶχε ἀξία μιὰ ἐπιρροή ποὺ θὰ σταματοῦσε στὴ μίμηση — μὲ πιθανισμό δὲν θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ παράδοση ποὺ ἔδωσε τὸν Αὐγουστῖνο καὶ τὸν Ἐκκαρτ, τὸν Δάντη, τὸν Σαίξπηρ, τὸν Κίρκεγκωρ, τὸν Χαίλντερλιν... Ἡ σπουδαιότητα τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξης, μιᾶς ὀρμῆς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ περιγραφεῖ καὶ ὡς ἀναγέννηση τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπως τὴν ἐκπροσωποῦσε κυρίως ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία, ὀφείλεται σὲ μιὰ πραγματικὴτητα κοσμογονικὴ ἀλλὰ ὄχι πρωτοφανῆ. Οἱ

ματικὸ ἐγκυκλοπαιδισμό, συμβάλλοντας στὴ δημιουργικὴ ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ δουλοπρέπεια. Τὸν 12ο αἰῶνα ἐμφανίζεται ἡ θεωρητικὴ ὑποστήριξη ὄχι μόνον τῆς ἐξέγερσης ἐναντίον τῆς τυραννίας ἀλλὰ τῆς θανάτωσης τοῦ τυράννου, κάτι ποὺ γινόταν ἀποδεκτὸ ἤδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Τὸν 14ο αἰῶνα μεγαλώνει ἡ ἀνάγκη νὰ γίνῃ πιὸ συνειδητὴ ἡ κοινωνικὴτητα καὶ νὰ πάρῃ ὁ ἄνθρωπος τὴ ζωὴ του στὰ χέρια του, γράφονται περισσότερες πολιτικὲς πραγματεῖες.

προϋποθέσεις της και ή ίδια ή ουσία της έχουν ιστορία δύο χιλιάδων ετών.

Σταθμοί

ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ αιώνα ή Δύση μεγαλώνει την έπαφή της με την έλληνική σκέψη. Η ίδια ή Έκκλησία, περισσότερο ή ρωμαιοκαθολική παρά ή ορθόδοξη, και έπειτα ακόμα περισσότερο ή προτεσταντική στις διάφορες μορφές της, καλλιέργησε την κριτική ικανότητα, όμως προσπαθώντας και να έλέγχει τις κοινωνίες και προκαλώντας άθελά της αναστάτωση και διαιρέσεις. Η Αναγέννηση αρχίζει και από τή σχολαστική λογική, και ήδη από την απόφαση τής χριστιανοσύνης τούς πρώτους αιώνες, κυρίως με τόν Αύγουστίνο, τόν Άθανάσιο και τούς Καππαδόκες, όχι μόνο να μην αγνοηθεί ή αρχαία έλληνική παιδεία, αλλά να γίνει 'ό νοϋς' με τόν οποιο θά διαμόρφωνε τις έννοιές της ή χριστιανική θεολογία. Χάρη στην απόφαση αυτή, ό άνθρωπος δέν άγεται και φέρεται δουλικά από τή Βίβλο, ή αποκάλυψη συνεργάζεται με την κοινή λογική, και ακόμα χρησιμοποιεί τούς τρόπους και τις έννοιες τής έλληνικής φιλοσοφίας. Η σκέψη αυτή δέν έχει την ανοιχτότητα του έλληνικού πνεύματος, αρχίζει να την κερδίζει όμως με τόν σχολαστικισμό τής καθολικής Έκκλησίας, και ακόμη περισσότερο με την Αναγέννηση και τή συνέχεια του εύρωπαϊκού πολιτισμού μέχρι σήμερα.

Την απόπειρα του Καρλομάγνου να ενισχύσει την έπαφή τής Δύσης με τὰ κλασικά γράμματα, όχι τόσο για την ίδια την έπαφή και τις συνέπειές της στη σκέψη, όσο έπειδή εκεί αναγνώριζε την κυριότερη προϋπόθεση για να αντα-

γωνιστεί τὸ Βυζάντιο ὡς αὐθεντικὸς Imperator Romanorum, ἀκολουθεῖ ἡ ἱδρυση τῶν πρώτων προσανατολισμένων στὴν ἀνεμπόδιση ἔρευνα παν/μίων καὶ ἡ βούληση τοῦ ἀστικοῦ κόσμου γιὰ αὐτονομία, ἀσφάλεια, γνώση καὶ δημιουργία.

Μέσα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς εἰκόνας τῆς θείας φύσης στὸν ἄνθρωπο, ἡ ἱστορία τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ δημιουργεῖται ὡς ἱστορία τοῦ ἰσόθεου ἀτόμου. Ἀρχαία Ἑλλάδα, πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες, Βυζάντιο καὶ Μεσαίωνας, Ἀναγέννηση, Μεταρρύθμιση, Διαφωτισμός, Ρομαντισμός, Μοντερνικότητα..., εἶναι ἐποχὲς τῆς ἀνώτερης δύναμης τοῦ ἀτόμου — ἀκόμη κι ὅταν δὲν φαίνεται νὰ πρωταγωνιστεῖ τὸ ἄτομο ἢ ἂν μοιάζει νὰ ὑποτιμᾶται. Μέσα ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς αὐτοὺς τὰ δικά του αἰτήματα πολλαπλασιάζονται, οἱ προϋποθέσεις, οἱ δυνατότητες καὶ οἱ ἀνάγκες του βρίσκονται σὲ διαρκῆ ἔνταση καὶ διαμόρφωση.

Οἱ εἰκαστικὲς τέχνες βοηθοῦν νὰ γίνονται ἀντιληπτὰ πολλὰ. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου στὴν ἀρχαία γλυπτικὴ κι ἔπειτα στὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ μέχρι σήμερα, δὲν θὰ βρεθεῖ σὲ ἄλλη παράδοση. Στὶς ἐκκλησιαστικὲς εἰκόνες ὁ ἄνθρωπος μοιάζει μονοδιάστατος, ὅμως ἡ μορφή του σημαίνει μιὰ παρουσία τῆς ἀγιότητας, σὰν νὰ μὴ συμμετέχει στὸν κόσμο, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ ἀναχώρηση εἶναι προσωπικὴ ἐπιλογή, ἐπομένως παραμένει ἐνεργὸς καὶ ἔτσι ὡς αἰτία μιᾶς ἀπουσίας πὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ παρουσία, προσκαλῶντας σὲ ἄλλη πραγματικότητα. Στὴν ἐπίγνωση τῆς ἀρχῆς οἱ δυνάμεις του ἐξαγνίζονται. Ἡ κορύφωση τῆς ἀναγεννησιακῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς τέχνης ἐπίσης ἔχει ἄξονα τὸ πρόσωπο, μὲ ἀκόμα μεγαλύτερη δύναμη καὶ πλαστικότητα, στὰ ὅρια τῆς λατρείας τοῦ ἀνθρώπου, τὴ φορὰ αὐτὴ σὲ μεγαλύτερη ἐνότητα μὲ τὴν ‘κοσμικὴ’ πλευρὰ τῆς φύσης του.

Μέσα από την αναγνώριση του προσώπου ήταν επόμενο να γίνει συνειδητή η ιερότητα της φύσης συνολικά, όποτε προέκυψε ένας δισταγμός, μήπως ευνουούνται πανθειστικές τάσεις, έπειτα στην Αναγέννηση και στη συνέχεια με σκέψεις όπως του Σπινόζα, τον 17ο αιώνα. Η προσοχή στη φύση αποκτά και οικολογική διάσταση, απ' όπου η Δύση δεν διστάζει σήμερα να παραμερίζει οικονομικά ωφέλη για να διαφυλάξει το οικοσύστημα. Η τέχνη φέρει στο φως μια έσωτερικότητα με απεριόριστο πλούτο και έλευθερία. Όλες οι εκφράσεις αναπτύσσονται, η φιλοσοφία, οι τέχνες, η επιστήμη, η τεχνική, η οικονομία...

Η αναγωγή των φαινομένων σε μαθηματικούς νόμους με τον Γαλιλαίο, τον Νεύτωνα, τον Καρτέσιο, κ.ά., περιγράφεται καμμιά φορά ως αίτια για τον λεγόμενο θάνατο του Θεού. Όμως η επιστήμη δεν έχει καν δυνατότητα να προκαλέσει τέτοια φαινόμενα, το πολύ να χρησιμοποιείται από την άθειστική όρμη, και πάλι μόνο από τις λιγότερο αξιόλογες εκδοχές της, σαν ένα απελπισμένο πρόσχημα. Είναι απελπισμένο, επειδή δεν έχει βάση — η ύπαρξη του Θεού δεν μπορεί να γίνει θέμα επιστημονικής διερεύνησης — και είναι πρόσχημα, επειδή η άθεια έχει πάρει την απόφασή της πολύ πριν παραστήσει ότι συμμορφώνεται με επιστημονικές γνώσεις. Στον βαθμό που επικρατεί γνήσια φιλομάθεια, αργά ή γρήγορα γίνεται συνειδητό πως η πραγματικότητα δεν εξαντλείται στους φυσικομαθηματικούς νόμους. Οι ίδιοι οι κορυφαίοι της επιστημονικής επανάστασης, ο Κοπέρνικος, ο Γαλιλαίος, ο Καρτέσιος, ο Νεύτων, δεν είναι άθεοι. Ο Νεύτων είναι θεολόγος. Και σήμερα να είσαι επιστήμονας δεν σημαίνει πως είσαι άθεος ή έστω αδιάφορος. Μερικοί από τους κορυφαίους επιστήμονες των δικών μας υποτιθέμενων άθειστικών και 'έκκοσμιευμένων' χρόνων πιστεύουν στον Θεό, όπως ο Άινστάιν, ο Σρέντιν-

γκερ, ό Μάξουελ, ό Μαρκόνι, ό Παστέρ, ό Πλάνκ, ό Φάραντνέυ, ό Κέλβιν, ό Μπούλ, ό Χάιζεμπεργκ, ό Φλέμινγκ...

Μερικοί ταυτίζουν τή Δύση με τή λαχτάρα για πλουτισμό, όμως σέ δυτικό περιβάλλον, με δυτικά κριτήρια, φιλάργυρος έπιχειρηματίας είναι ό άποτυχημένος έπιχειρηματίας.⁹ Γνωρίζει έπιτυχία όποιος συναρπάζεται από τó έργο όχι από τά λεφτά, μέσα από τή δημιουργία ύπολογίζοντας επίσης τó κέρδος, ένώ συχνά έπιθυμεί τó έργο άρκετά για νά έπενδύει σέ ιδέες άμφίβολης ή και όλοφάνερα άπίθανης κερδοφορίας. Ή πρόβλεψη του Σουμπέτερ ότι ό καπιταλισμός θά φθαρεί για τó μειονέκτημα των άξιων του και όχι για τήν οίκονομική του άποτυχία, προέρχεται από παρανόηση και, όπως είναι γνωστό, δέν έπαληθεύτηκε, άν και οί καπιταλιστικές άξίες δοκιμάζονται έδω και αίωνες. Ό καπιταλισμός θά φθαρεί άν προδώσει τις άξίες του, και τότε θά μειωθεί επίσης ή οίκονομική του έπιτυχία.¹⁰

⁹ Τόν έπιχειρηματία ως σπαγγοραμμένο έκπροσωπεί ή γνωστή φιγούρα του Σκρούτζ, στην Έλλάδα ταινίες όπως ‘Η κόρη μου ή σοσιαλίστρια’. Είναι μιá καρικατούρα εκτός πραγματικότητας, και όμως έχει πέραση, για ένα λόγο που θά δούμε άργότερα, έπιπλέον έπειδή ως τσιγγούνη άπαξιώνω κάποιον και δίνω στον έαυτό μου τó δικαίωμα νά του φερθεί έχθρικά, ένώ ως δημιουργό είναι δύσκολο νά τον στοχοποιήσω. ‘Αν ό πλούσιος βρίσκεται στη θέση του αύτ ή έπειδή είναι άδικος και φιλάργυρος, άθώωνομαι και ό ίδιος, παύω νά μοιάζω άποτυχημένος και γίνομαι πιό άνθρωπος, άτυχος ή άδικημένος...

¹⁰ Ίκανότατος στην προπαγάνδα, ό άριστερισμός κατασκεύασε ένα έλκυστικό λεξιλόγιο βασικών όρων χωρίς πραγματικό περιεχόμενο, παρασύροντας τούς άφελείς και έξοπλίζοντας τούς κουτοπόνηρους: ό π ρ ο ο δ ε υ τ ι σ μ ό ς είναι πάντα άριστερός, άκόμη κι άν οί άριστεροί έπιδιώκουν τó χειρότερο. Σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες άξίες ό σ ο σ ι α λ ι σ μ ό ς προτάσσει τήν κοινωνία, κι

Ὁ Διαφωτισμὸς τὸν 18ο αἰῶνα ἐρευνᾷ καὶ δοκιμάζει τὴ δύναμη τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ὅχι μὲ ἰδανικὴ ἐπιτυχία. Φαντάστηκε ὅτι δὲν χρειάζεται παρὰ μόνον ἡ ἐπεξεργασία τῶν κοινῶν γιὰ ὅλους δεδομένων, προσπερνώντας τὸν μεταφυσικὸ στοχασμὸ καὶ τὶς σχετικὲς προσωπικὲς ἐμπειρίες. Ὁ Ρομαντισμὸς ἐξαντλεῖ τὰ ὄρια, ἀγνοεῖ τὶς δεσμεύσεις, ἀκολουθεῖ τὶς πρὸ ἐπικίνδυνες καὶ ἀντιφατικὲς πορεῖες. Ὅποια δύναμη ἔχει σημαντικὸ ἔργο ἐπιμένει, τίποτα δὲν προδίδεται! Ὁ Διαφωτισμὸς μοιάζει νὰ ὑποτιμᾷ τὸν χριστιανισμὸ καὶ ὅλες τὶς θρησκείες, ὅμως ἡ πίστη στὸν Χριστὸ δὲν ὑπο-

ἂς ἔχει φέρει πάντα κοινωνικὴ δυστυχία, ἀπογειώνοντας τὶς ἀνισότητες χωρὶς κἂν ἀνταπόκριση σὲ διαφορὲς ἔργου καὶ ἰκανοτήτων. Ταυτόχρονα διαβάλλεται ἡ ἐλευθερία ὡς δῆθεν αἰτία ἀκοινωνήτης ἰδιοτελείας. Ἀντίθετα μὲ τὸ ὄνομά του (γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται σὲ ἔντυπα στὰ Ἰταλικά τὸ 1803) ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἐντυπωσιακὰ ἀντικοινωνικός, αὐταρχικός καὶ κοντόφθαλμος. Ὁ κρατισμὸς προβάλλει τὸ κράτος ὡς πηγὴ κοινῆς ὠφέλειας, πὺ ἀντιτίθεται στὰ ἐγωϊστικὰ ἀτομικὰ συμφέροντα, κι ἂς εἶναι ἡ διόγκωσή του ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος νὰ πνίγονται οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας καὶ νὰ κυριαρχεῖ ἀναξιότητα. Ὁ καπιταλισμὸς χρωματίζεται μόνον ἀρνητικά, συνδεδεμένος μὲ τὴ φιλαργυρία καὶ τὴν ἀδικία. Ὅμως ἀρκοῦν δύο ἀπλὲς σκέψεις γιὰ νὰ μὴν παρασύρεται κανεὶς. Πρώτη καὶ προφανέστερη ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ὠδηγήθηκε πάντα σὲ ὅσα ὑποτίθεται ἀπορρίπτει, στὴν ἀδικία, τὴν ἐκμετάλλευση, τὴ φτώχεια. Δεύτερη ἡ ἐπίγνωση ὅτι τὸ ἀποφασιστικὸ κριτήριο βρίσκεται στὸ ἀποτέλεσμα: δὲν ἔχει σημασία ἂν δηλώνω ἀγαθὸ σκοπὸ, ὅταν ὁ τρόπος νὰ τὸν ἐπιτύχω εἶναι ἐσφαλμένος. Αὐτὸ μὲ ἀποδεικνύει ἀνίκανο ἢ ἀπατεώνα. Ὁ σοσιαλιστικὸς δρόμος εἶναι προβλέψιμα ἀδιέξοδος, καὶ μὲ σιγουριά — δὲν χρειάζοταν νὰ ἀποδειχθεῖ στὴν πράξη μὲ τόσους λαοὺς πὺ βασανίστηκαν ἀπὸ τὴν ‘καλὴ προαίρεση’ τῆς ἐπανάστασης καὶ τὴ δική τους ἀπερισκεψία.

χωρεί. Ὁ Ρομαντισμὸς ἀνακαλύπτει τὸ θρησκευτικὸ βίωμα περιφρονῶντας τὴν αὐστηρότητα τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὅμως ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ λογικὴ δὲν ὑποχωροῦν. Κάθε δύναμη ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια κυριαρχῶντας προσωρινὰ ὅπως ἡ ἐτοιμόγεννη ἀποσπάει τὴν προσοχή. Ὅλες οἱ δυνάμεις ἀναπτύσσονται, συναγωνίζονται ἢ μία τὴν ἄλλη, καὶ κάθε μία γίνεται αἰτία νὰ προχωρήσουν ἀκόμα περισσότερο οἱ ἄλλες. Νέες δυνάμεις γεννιῶνται καὶ ὅλα τὰ χαρίσματα καρποφοροῦν. Ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς περιέχεται σὲ ἓνα πολιτισμικὸ φιλελευθερισμὸ γιγάντιας κλίμακας.

Ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ, πρέπει νὰ τὰ δοκιμάσει ὅλα, καὶ μετὰ νὰ βεβαιωθεῖ, νὰ ξαναδοκιμάσει, νὰ φθάσει στὰ ὅρια, νὰ τὰ ἐξαντλήσει, νὰ μεταθέσει, νὰ δημιουργήσει νέα ὅρια. Συγκεντρώνει τὸν θαυμασμὸ καὶ τὸν φθόνον τῶν ἄλλων πολιτισμῶν γιὰ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν καρποφορία του καὶ ἡγεῖται τοῦ πλανήτη χωρὶς νὰ τὸ ἔχει θελήσει. Κάθε λαὸς ἀκολουθεῖ τὴ δυτικὴ πορεία ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ ὅρια τοῦ πολιτισμοῦ του, τὰ ὁποῖα συχνὰ διαρρηγνύει, στὸν βαθμὸ πὺ καταλαβαίνει ὅτι τὸν συμφέρει νὰ ἀλλάξει τὸν ἑαυτό του παρὰ νὰ στερηθεῖ τὶς δυτικὲς δυνάμεις.

Μορφὲς ὅπως τοῦ Λεονάρντο, ἄνθρωποι μὲ σπουδαῖο καὶ ταυτόχρονα πολὺπλευρο ἔργο, δὲν εἶναι ἐξαιρέσεις ἀλλὰ ὑποδείγματα καί, ὅσο ἂν μοιάζει ἀπίστευτο, ὁ κανόνας. Δὲν γινόμαστε ὅλοι δημιουργικοὶ σὲ τόσο πολλὰ, οὔτε τότε ἦταν ὅλοι, οὔτε κἂν οἱ μεγαλύτεροι, ὅμως συμμετέχουμε στὴ δημιουργία θαυμάζοντας. Ὁ ἀληθινὸς θαυμασμὸς δὲν εἶναι μιὰ συγκίνηση ἀπὸ μακριά, προϋποθέτει ἐγγύτητα, ὁμοιότητα καὶ ἐνότητα. Γιὰ παράδειγμα, ἓνας φιλόλογος πὺ βρίσκει ἀφορμὲς γιὰ σκέψη στὶς ταινίες, στὶς ζωγραφιές, στὰ γλυπτὰ ἢ ὁπουδήποτε, θαυμάζει τὴ συνεργασία αἰσθητικῆς καὶ τεχνογνωσίας στὰ τεχνολογικὰ ἔργα, θαυμάζει τὴ σκέψη, τὴν ἀφοσίωση, τὴν πειθαρχία καὶ τὴν προσπάθεια

όπουδήποτε υπάρχουν, και με τις πολιτικές επιλογές και τους φόρους του στηρίζει τους θεσμούς που επιτρέπουν όλα αυτά, τὸ εκπαιδευτικὸ σύστημα, τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐξειδίκευση καὶ τὴ γενικὴ παιδεία, εἶναι ἕνας homo universalis κατὰ τὸ ὑπόδειγμα ἀκριβῶς τοῦ Λεονάρντο.

Τεχνολογία

ΠΡΟΦΑΝΩΣ ἡ τεχνολογία δὲν εἶναι ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη (ποιά ἐπιστήμη ὑπῆρχε πίσω ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ τροχοῦ;) ἔχει ἰδιαίτερη ὑπόσταση, καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ἐπιστήμη ἰδίως σήμερα, ὅταν οἱ σχετικὲς γνώσεις εἶναι πολὺπλευρες καὶ ἀνεπτυγμένες, ἐνῶ καὶ ἡ ἴδια ἔγινε πιὸ συνειδητὴ, ἀπαιτητικὴ καὶ συστηματικὴ. Μᾶλλον ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς θεωρητικὴ τεχνολογία παρὰ ἡ τεχνολογία ὡς ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη. Πολλὲς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις προκύπτουν μέσα ἀπὸ συμπτώσεις καὶ πειραματισμούς. Τυχαῖα ἢ σχεδὸν τυχαῖα, καὶ μεθοδικὰ ἢ μὴ, ἡ τεχνολογικὴ δραστηριότητα σημαίνει κυρίως βούληση καὶ προσπάθεια νὰ λυθεῖ ἕνα πρόβλημα. Ἡ ἴδια ἡ προσπάθεια θὰ ζητήσῃ καὶ ἂν μπορέσῃ θὰ δημιουργήσῃ ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ, ὀδηγῶντας ἔτσι σὲ μιὰ τεχνικὴ. Ἐπιστήμη καὶ τεχνολογία δὲν ἐμφανίζονται μαζί, προηγεῖται ἡ τεχνολογία ὡς σκέψη ποὺ ἀφορᾷ τουλάχιστον τὶς πιὸ ἐπιτακτικὲς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης. Ἐστὼ μετὰ τὴν τεχνολογία, ἡ ἐπιστήμη ἐνδέχεται νὰ ὑπάρξῃ, δὲν εἶναι βέβαιη — δὲν ἐμφανίστηκε παντοῦ, καὶ ἀκόμη σήμερα πολλοὶ λαοὶ ἀρκοῦνται σὲ μερικὲς σταγόνες ἀπὸ τὴν δυτικὴ βροχὴ γιὰ νὰ ἔχουν ἐπαφὴ μαζί της, στὴν οὐσία παραμένοντας ἀδιάφοροι. Ἡ ἐπιστήμη ὡς θεωρητικὴ τεχνολο-

για σημαίνει ότι, στον βαθμό της αυτονομίας της μέσα από την ανάπτυξη της, κάνει δυνατές και πιθανές πολλές τεχνικές μορφές που ούτε καν ζητήθηκαν, επομένως ανοίγει τον άνθρωπο σε νέες ανάγκες, όταν ακόμη δεν είναι καν ανάγκες αλλά μόνο δυνατότητες — δημιουργεί δρόμους, διεγείρει επιθυμίες, διατυπώνει απροσδόκητα προβλήματα, που έχει να σκεφτεί και να επιλύσει ή τεχνολογική σκέψη, αν θέλει.

Συνοπτικά. Ἡ ἐπιστήμη ἀρχίζει, ἂν ἀρχίσει, μέσα ἀπὸ τὴν τεχνολογία, φηλαφητὰ καὶ ἐμπειρικά, ἀβέβαια, καὶ σιγὰ σιγὰ φωτίζει τὸν χῶρο της καὶ ἀποκτᾷ περισσότερη σιγουριά καὶ δύναμη. Μὲ τὴν ἐξέλιξή της δημιούργησε τέτοια ὁρμή, ὥστε γίνεται αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀπ' ὅπου μπορεῖ ὄχι μόνο νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν τεχνολογία ἀλλὰ καὶ νὰ τὴ δημιουργεῖ.

Ἐδῶ χρειάζεται νὰ γίνει συνειδητὸ κάτι ἀκόμη. Ἀπορίες σὰν αὐτές, πῶς θὰ μιλήσω σὲ κάποιον γιὰ νὰ μὴ τὸν προσβάλλω ἢ γιὰ νὰ τὸν πείσω σὲ ἓνα θέμα, ἢ μὲ ποιά ἀντοχή, ἐλπίδα καὶ προοπτικὴ θὰ συνεχίσω νὰ ζῶ μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀπογοήτευση, ἀνήκουν στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς τεχνολογικῆς σκέψης καὶ ἐνδέχεται νὰ γίνουν πρῶτα βήματα μιᾶς θεωρητικῆς ὁρμῆς, πού θὰ ἐρευνήσει τὴ λύση τους εἰσφέροντας διαύγεια καὶ ἀντικειμενικὰ τεκμηριωμένη βεβαιότητα.¹¹ Πρωταρχικὰ στὴ ζωὴ μας εἶναι τὰ βιώματα καὶ ἡ

¹¹ Μήπως ὁ εὐρύτερος αὐτὸς ὀρισμὸς τῆς τεχνολογίας ἐμποδίζει νὰ σκεφτοῦμε τὰ ζητήματα ὅσων τομέων χαρακτηρίζουμε συνήθως τεχνολογικούς; Μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ τεχνολογία τῆς ἐπικοινωνίας ἢ τεχνολογία τῆς ἐκπαίδευσης, καὶ γιὰ τεχνολογία τῆς ἐνέργειας ἢ τεχνολογία τοῦ διαστήματος. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ καὶ πολυμέρεια στὸν ὀρισμὸ, ἀναδεικνύει τὴν ἀνθρώπινη δυναμικὴ, ὅτι ἂν καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ

πράξη, τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ πρόχειρες ἢ ἐμπειρικές λύσεις, ἐνῶ ἢ ἐπιστήμη ἀκολουθεῖ, ἂν ἀκολουθήσει, ἐλέγχοντας, κατανοῶντας, ἐνοποιῶντας, ἀναθεωρῶντας, ἀποδεικνύοντας. Μὲ ποιούς τρόπους θὰ σκεφτῶ καὶ θὰ προσπαθῆσω νὰ διευκρινίσω ἓνα θεωρητικὸ ζήτημα, ἂν θὰ κάνω ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο πείραμα, ἂν θὰ χρησιμοποιήσω ἐκεῖνα ἢ ἄλλα δεδομένα, εἶναι ἐπίσης ἐρωτήματα ποὺ ἀνήκουν στὴν τεχνολογικὴ σκέψη.¹² Τὴν τεχνολογικὴ ἱκανότητα ἐκπροσωποῦν

δὲν εἶναι πολυσήμαντη καὶ ἰσχυρὴ ὅσο ἡ δημιουργία τῆς Ἰλιάδας, ἀνήκουν καὶ τὰ δύο στὴν ἴδια κίνηση. Ὅ,τι παραδοσιακὰ ἢ στενὰ ὀνομάζουμε ‘τεχνολογικό’, θαυμάζοντάς το καὶ πάντως χρησιμοποιῶντας το ἀκόμη καὶ ὅταν στὰ λόγια τὸ ὑποτιμοῦμε ἢ τὸ φοβόμαστε, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι τὸ ἀνώτερο δυνατὸ, αὐτὸ ποὺ δίνει νόημα στὴ ζωὴ μας καὶ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐμψυχώνει ὅλα τὰ ἔργα μας, εἶναι ὅμως ἐξίσου ἀνθρώπινο μὲ τὴ λογοτεχνία ἢ μὲ ὅποια ἄλλη ἀνθρώπινη δημιουργία μπορεῖ νὰ θεωροῦμε πιὸ σημαντικὴ.

¹² Ὅσο πιὸ αὐθόρμητα προχωράει κανεὶς στὸ ἔργο του, τόσο τὸ καλύτερο. Ἀφοῦ ἔχω καταλήξει σὲ κύρια συμπεράσματα, συζητάω μὲ ἄλλους, ἀπ’ ὅπου προκύπτουν ἀναθεωρήσεις καὶ ἐπιβεβαιώσεις, ἐμφανίζονται νέες πτυχὲς ποὺ ἴσως χρειάζονται σκέψη, κ.λπ. Ἔτσι λοιπὸν εἶχα ὀλοκληρώσει τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς Εἰσαγωγῆς, ὅταν διάβασα σχετικὰ κείμενα τοῦ Βέμπερ καὶ τοῦ Πάρσονς, ποὺ δὲν ἐκφράζουν κάτι πολὺ διαφορετικὸ ὡς πρὸς τὴν εὐρύτητα μὲ τὴν ὁποία προσεγγίζω τὴν ἔννοια τῆς τεχνολογίας. Ἐννοεῖται ὅτι ποτὲ δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη ‘ἀγνότητα’, οὕτως ἢ ἄλλως συμμετέχει στὴ σκέψη μας ἢ παιδεῖα μας, ἐπομένως καὶ διαβάσματα ποὺ ἔχουν ἤδη γίνεи, καὶ αὐθεντίες. Ὅλα αὐτὰ ὅμως εἶναι ἀφομοιωμένα, ὅπως ὁ ‘ὕλικός’ ὀργανισμὸς ἀφομοιώνει τὴν τροφή γιὰ νὰ ὑπάρξει, δὲν ἔχουν κἂν δυνατότητα νὰ παρασύρουν μακριὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ, γιὰτι ἔχουν γίνεи ἑαυτὸς. Καὶ ἡ διάσταση αὐτὴ εἶναι εὐεργετικὴ, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο πάντως γιὰ νὰ μὴ νομίζουμε ὅτι ἀνακαλύπτουμε κάτι ἐνῶ εἶναι πασίγνωστο. Καὶ

στον Όμηρο ὁ ‘πολυμήχανος’ Ὀδυσσεύς καὶ ἡ σύμβουλός του Ἀθηνᾶ.

Οἱ Ἀρχαῖοι διέκριναν ἀνάμεσα στὴ δόξα, τὴν ἀπλὴ γνώμη, ποὺ ὑποστηρίζει ἡ ἐμπειρία, καὶ στὴν ἐπιστήμη ὡς ἐπόμενη, πλήρως συνειδητὴ, σαφῆ καὶ θεωρητικὰ συγκροτημένη γνώση. Ποιὰ εἶναι ἡ ψυχολογία τοῦ πολιορκούμενου; Σὲ ποιὲς περιπτώσεις, γιατί, καὶ μὲ ποιὲς προϋποθέσεις θὰ μετέφερε στὰ ἐνδότερα τῆς χώρας του μιὰ κατασκευὴ τοῦ ἐχθροῦ; Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ χρειάζεται νὰ ἔχει τὴ μορφὴ ἀλόγου, ἢ θὰ μποροῦσε καὶ ἀλλιῶς νὰ προκαλέσει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον καὶ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα; Πάντα, ἢ μόνον στὴ συγκεκριμένη πόλη καὶ τὸν συγκεκριμένο καιρὸ; Ἐχοντας αὐτὸ ἢ καὶ ἄλλο χρῶμα, ἐκεῖνες ἢ ἄλλες διαστάσεις; Μὲ τέτοια ἐρωτήματα ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐπιστήμη, καὶ πάλι χωρὶς νὰ ἔχει φθάσει ἀκόμη στὴν οὐσία της. Στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ ἀπαντήσεις ἐπιτρέπουν βέβαιη καὶ σαφῆ γνώση, ἡ ὁποία συνδέεται καὶ μὲ τὸ πλῆθος σχετικῶν ζητημάτων, ἔτσι ποὺ τὸ συγκεκριμένο νὰ ἐντάσσεται στὸ σύνολο τῆς γνώσης, ἐνωμένο μὲ ὅσα γειτνιάζει, ἔχει προκύψει ἡ ἐπιστήμη. Ἀνώτερη ἐπιστήμη εἶναι ἡ θεολογική, ἐφόσον ἀφορᾷ τὸ πιὸ κύριο, πρωταρχικὸ καὶ ὑψηλό, ἀπ’ ὅπου ἡ ὑπαρξὴ φωτίζεται στὴν ἴδια τὴν προέλευση καὶ τὸν σκοπὸ της.

πάλι, ἀκόμα καὶ μιὰ ἀνακάλυψη τοῦ ἤδη γνωστοῦ θὰ ἔχει ἐνδιαφέρον, ἂν φθάνουμε ἐκεῖ μὲ προσωπικὲς δυνάμεις. Σὲ μερικὰ ζητήματα οὔτε κἂν μπορεῖ νὰ γίνῃ διαφορετικὰ — ἀναγκαστικὰ θὰ ἀνακαλύψω τὸν Θεὸ σὰν μὴν τὸν γνώριζε κανεὶς, κι ἂς τὸν ἔχουν γνωρίσει τόσο πολλοὶ ἐδῶ καὶ πάρα πολλὰ χρόνια. Ἄλλο τὸ πρόσωπο ποὺ διαμόρφωσα καὶ ἀπὸ διαβάσματα, ἄλλο ἢ προσπάθεια νὰ ἀποφύγω τὴν προσωπικότητα ὀχυρωμένος στὴ βιβλιογραφία.

Ἡ φύση τῆς ἐπιστήμης εἶναι ὀλοκληρωτικὴ καὶ ἐνοποιητικὴ μέσα στὰ οἰκεῖα ὄριά της, ἀνήκει στὴν τελειότητα ποὺ ζητάει ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἰκανοποιηθεῖ, γι' αὐτὸ οἱ πολιτικοὶ ὀλοκληρωτισμοὶ προσπάθησαν νὰ ἔχουν μιὰ ἐπίφαση ἐπιστημονικότητας, ὅπως οἱ θεοκρατικοὶ ὀλοκληρωτισμοὶ προσπάθησαν νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ὑποτιθέμενη ἀνώτερη γνώση τους ἔτσι ποὺ νὰ ἐφαρμόζεται εἰ δυνατόν στὸ σύνολο τῶν 'κοσμικῶν' ζητημάτων, καὶ ὅπως συχνὰ οἱ ἐπιστήμονες παραβίασαν τὰ κριτήρια τῆς ἐπιστήμης καὶ θέλησαν νὰ ἀποφαίνονται ἀκόμη καὶ ὀριστικὰ γιὰ ζητήματα ποὺ δὲν ὑπάγονται σὲ πειραματισμὸ καὶ αὐστηρὴ ἀπόδειξη. Ὁ ἄνθρωπος ζητάει τὴν ὀλοκλήρωση, ὅμως ἡ ὀλοκλήρωση ἀφορᾷ μιὰ ποικιλία διαστάσεων. Σὲ κάθε διάσταση ἰσχύουν διαφορετικὰ κριτήρια, δὲν εἶναι προσβάσιμες ὅλες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Στοιχεῖα ἐπιστημονικῆς σκέψης δὲν λείπουν ἀπὸ ἄλλους λαοὺς, ὅμως ἔχει παρατηρηθεῖ σωστὰ ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἀρχίζει μὲ τοὺς Ἑλληνας, ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖται νὰ ὑπηρετεῖ πρακτικὲς ἀνάγκες, κάνει σκοπὸ της τὴν ἴδια τὴ γνώση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὀποιαδήποτε ἐφαρμογὴ, ἀπ' ὅπου ἐπεκτείνεται συστηματικὰ, ὀρίζει τὶς ἀρχές της, ἀξιῶματα, θεωρήματα, ὅλα ὅσα τῆς χρειάζονται γιὰ νὰ ἐξαντλήσει τὶς δυνάμεις της.¹³ Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι καὶ δὲν εἶναι σωστή.

¹³ Στοιχειώδης ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς πιὸ ἄμεσες πρακτικὲς ἀνάγκες δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ κανένα λαὸ καὶ πολιτισμὸ. Ἐμφανίζεται ἤδη πρὶν ἀπὸ 70000 χρόνια, ὅταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν homo erectus ἀλλὰ καὶ τὸν νεαντερτάλιο, μὲ τὸν ὀποῖο ἐπὶ 30000 χρόνια δὲν εἶχε καμμιά οὐσιαστικὴ διαφορά, καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἴδιο τὸν προηγούμενο ἑαυτό του, ὁ ἀρχαῖκός homo sapiens ἡ ἄνθρωπος τοῦ Κρό-Μανιὸν ἀρχίζει ξαφνικὰ νὰ φτιάχνει ἀντικείμενα μὲ αἰσθητικὴ καὶ θρησκευτικὴ λειτουργία. Μουσικὰ ὄργανα ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται 32000 χρόνια ἀπὸ σήμερα. Ἡ τέχνη

Στήν πραγματικότητα ἡ πρακτικὴ ἀπόβλεψη δὲν ἐγκαταλείπεται, ἀνάγεται σὲ ἄλλη διάσταση. Πέρα ἀπὸ τὶς πιὸ σπουδαῖες ἔστω μερικότητες, ὑπηρετεῖ ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ

20000 χρόνια τουλάχιστον προ τοῦ ὁ ἄνθρωπος ἀρχίσει νὰ ἐξημερώνει τὰ ζῶα καὶ νὰ καλλιεργεῖ τὰ φυτά! Ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ μεταμόρφωση δὲν ἔχει βιολογικὴ ἀντίστοιχη, ὁ *homo sapiens* παρέμενε πάντα ἴδιος βιολογικὰ — εἶχε τὸ ἴδιο ἀκριβῶς σῶμα καὶ ἐγκέφαλο — καὶ ἐμφάνισε τόσο μεγάλη καὶ ξαφνικὴ πολιτισμικὴ διαφορά, μὲ ἰδεογράμματα, ζωγραφιῆς στὰ σπήλαια, γλυπτά, στολίδια, πεποιθήση σὲ μετὰ θάνατον ζωὴ, ὥστε ἡ σχετικὴ ἔρευνα μιλάει γιὰ πολιτισμικὸ *big bang*, ἀπ' ὅπου ἄλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ *homo sapiens sapiens* ἢ 'μοντέρνο ἄνθρωπο'. Γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ στὴ γένεση τοῦ ἔναρθρου λόγου, θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζουμε πότε δημιουργήθηκε ὁ ἔναρθρος λόγος, καὶ τότε θὰ χρειαζόταν ἐπίσης νὰ αἰτιολογήσουμε τὴ δική του δημιουργία. Καὶ πάλι αὐτὴ θὰ ἦταν προϋπόθεση γιὰ πολλὰ, ὄχι ἀπαραίτητα γιὰ τὸ συγκεκριμένο. Ὑπάρχει ὅμως πιὸ βέβαιο κριτήριον. Στὶς ἡμέρες τοῦ γραπτοῦ ἔναρθρου λόγου, τὶς τελευταῖες πέντε χιλιετίες καὶ ἰδίως τὶς τελευταῖες τρεῖς, ὅπου πλεόν τὸ παρελθόν μας εἶναι προσιτὸ μὲ καθαρότητα, γιατί ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν καὶ γράφουν ἔναρθρα, ὅλοι οἱ λαοὶ καὶ ὅλοι οἱ πολιτισμοί, ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη τῆς γῆς ὡς τὴν ἄλλη, μόνο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἐφανίστηκαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ νοοτροπίες, ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν τὴν ἐξίσου μοναδικὴ βούληση τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν μέσα σὲ μία μόλις χιλιετία, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνα μέχρι σήμερα, νὰ κατορθώσουν ἀδιανόητης ταχύτητας καὶ κλίμακας μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπινου βίου; Τόσο ραγδαία ἐξέλιξη, ὅσο αὐτὴ τῆς τελευταίας χιλιετίας δὲν ὑπῆρξε στὴ διάρκεια ἑξὶ ἐκατομμυρίων ἐτῶν ποὺ μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸν κοινὸ πρόγονο ἀνθρώπων καὶ πιθήκων, οὔτε κἂν στὴ διάρκεια τριακοσίων χιλιετιῶν τοῦ *homo sapiens* — καὶ θὰ συνέχιζε νὰ μὴν ὑπάρχει ἀκόμη σήμερα, ἂν ἓνα μαγικὸ χέρι ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὴν ἱστορία τὴν Εὐρώπη.

ἀποκληθεῖ συνολική τεχνολογία τῆς ζωῆς, μ' ἓναν ὄρο ἴσως προκλητικό, χρήσιμο ὅμως γιὰ νὰ φαίνεται ἡ ἐνότητα τῆς πράξης. Γι' αὐτὸ τῆς ἐπιστήμης προηγήθηκε ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη γεννήθηκε σὲ ἐνότητα μαζί της στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, καὶ ὅσο ἀξιόλογη ἂν ὑπῆρξε, ὅπως μὲ τὴν εὐκλείδειο γεωμετρία, παρέμεινε μιὰ πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ ὄχι ἡ πιὸ δραστήρια — οὔτε κἂν πλησίασε τὴν ἰσχὺ τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Ἴσως καὶ στὶς ἡμέρες μας ἡ ἐπιστήμη δὲν ἐξελισσόταν μὲ τέτοια ἔνταση, ἂν δὲν εἶχε προηγηθεῖ ἡ πολιτισμικὴ ἐνότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν χάρις στὸν χριστιανισμό καὶ μὲ τοὺς ὄρους του, ἓνα φαινόμενο ποὺ ἐντυπωσίασε τὸν Νίτσε.

Ἡ ἐπιστήμη δὲν προέκυψε ἀπροσδόκητα, ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν τί νὰ κάνουν καὶ εἶπαν νὰ ἀρχίσουν νὰ ἀποδεικνύουν διάφορα γιὰ διάφορα. Συνέβαλε μὲ τὸν δικὸ της τρόπο στὴν ἴδια ὁρμὴ γιὰ γνώση ποὺ ὑπάρχει στὴ λογοτεχνία, στὴ μυθολογία, στὴ θρησκεία, σὲ κάθε μορφὴ τῆς θέλησης γιὰ γνώση, στὴν κοινωνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ συζήτηση ποὺ περιέχει ὅλες τὶς γνωσιολογικὲς ἐκφράσεις. Εἶναι καὶ ἡ ἴδια μιὰ πλευρὰ ἢ ἐκδήλωση τῆς ἐπίγνωσης ὅτι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ ἐπιβίωση δὲν εἶναι ἐπιθυμητὴ, ἂν δὲν εἶναι συνειδητὴ, καὶ ἀναλαμβάνει νὰ κάνει ὅσο γίνεται πιὸ προσιτὴ καὶ κατανοητὴ μιὰ διάσταση τῆς πραγματικότητας μὲ κριτήρια καὶ προϋποθέσεις ποὺ ταιριάζουν στὴ διάσταση αὐτή. Ἐπομένως, στὴν τεχνολογία ἀκριβῶς τῆς ἐπιβίωσης ἀνήκουν τόσο ὁ τροχὸς καὶ ἡ φωτιά, ὅσο ἡ Ἰλιάδα, ἡ Πολιτεία καὶ ὁ Παρθενώνας — ὅλες οἱ τέχνες καὶ οἱ ἐπιστήμες, κάθε μορφὴ γνώσης καὶ τεχνικῆς. Οἱ ἐπιμέρους ἐπιθυμίες καὶ ἐπίσης τὰ ἐμπόδια ποὺ προσπαθοῦμε νὰ ξεπεράσουμε, εἶναι μερικότητες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες πραγματοποιεῖται ἡ ἐπιθυμία γιὰ ζωὴ.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐγκυκλοπαίδειας εἶναι δυνατὸ νὰ ζήσει ἀκόμη καλύτερα χωρὶς νὰ κάνει ὅ,τι κάνει. Συνήθως ἐρ-

γάζεται χωρίς ευχαρίστηση. Θυμάμαι ένα καθηγητή μου στο παν/μιο ο οποίος παρομοίαζε τη συγγραφική του προσπάθεια με δουλειά σε νταμάρια! Ούτε αυτό όμως συνιστά απομάκρυνση από την τεχνολογία, στον βαθμό που υπηρετεί τον βιοπορισμό των έρευνητών και τις καταστατικές υποχρεώσεις των ιδρυμάτων στα όποια έχουν ένταχθει, και φυσικά στον βαθμό που οδηγεί σε μια γνώση με τη δική της αξία.

Συνοψίζοντας. Η γένεση της επιστήμης στην αρχαία Ελλάδα δεν σημαίνει πώς ή βούληση για απόδειξη 'αποσπάστηκε' από την προηγούμενη υπηρεσία της στις ανάγκες της επιβίωσης, απ' όπου εξελίχθηκε, αυτόνομήθηκε, δυνάμωσε! Σημαίνει πώς άρχισε να υπηρετεί τις ανάγκες μιας ανώτερης επιβίωσης, την επιθυμία για ζωή καθεαυτήν και την συνειδητότητα, που για να αναπτυχθεί ανιχνεύει τα όριά της. Χρειάζεται προσοχή, επειδή συχνά οι ίδιες λέξεις έχουν διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με την εφαρμογή τους. Τι είναι η επιβίωση; Έχει για όλους την ίδια σημασία, το ίδιο περιεχόμενο, την ίδια λαχτάρα και αγωνία; Την επιβίωσή τους φροντίζουν τόσο ο Πλάτων όσο και οι 'πολλοί' του Ηράκλειτου, μόνο που ο ένας δεν μπορεί να ζει αν δεν κατανοεί τα πράγματα και τον εαυτό του, ενώ οι άλλοι δεν ενδιαφέρονται παρά μόνο να γεμίζουν την κοιλιά τους.

Άπεριόριστη έλευθερία

Η ΕΝΑΠΟΘΕΣΗ του κενού στη μορφή, όπως τη συλλαμβάνει ή μοντερνικότητα, ή έρωτηματική ή χαοτική ή διχασμένη μορφή, εισηγείται την άπορία ως συστατικό στοιχείο του ανθρώπου, το μυστήριο που αποτελεί συνολικά

ή ύπαρξη και ειδικά ο άνθρωπος — όχι τη διάλυση αλλά την άνοιχτη φύση. Μπορούμε να είμαστε σίγουροι γι' αυτό, επειδή η διάλυση δεν παράγει αξιόλογη τέχνη. Και πάλι η διάλυση, όταν υπάρχει, δεν είναι απόλυτη αν θα μπορούσε ρεαλιστικά να συμβεί ελεύθερη στέρεη συγκρότηση. Όταν μια κοινωνία σέβεται έστω δυνητικά το όνομά της, δεν χάνει τελείως τη φύση της όσες περιπέτειες κι αν προκύψουν από σφάλματα ή από έξωτερική βία. Δυνητικός σεβασμός είναι οι αντίστασεις σε ένα κυρίαρχο και φαινομενικά παντοδύναμο ανάξιο περιβάλλον, έστις ζωής ισχυρές και αυθόρμητες, που ενδέχεται να προετοιμάζουν μια υγιέστερη συνολική κατάσταση. Για παράδειγμα, στις έπτά δεκαετίες σοσιαλιστικής δικτατορίας, στην άφόρητη καταπίεση και άδικια, τις ανελήγτες διώξεις και τους έκβιασμούς, τὰ βασανιστήρια, τή φτώχεια και τήν απόγνωση, αρκετοί Ρώσοι μπόρεσαν να αναπτύξουν σπάνια ή και περιθωριακά όρισμένες δυνάμεις έλπίδας, κυρίως στην 'κλασική' μουσική, σε χώρο λιγώτερο επικίνδυνο για τὸ καθεστῶς, αν και υποχρεωμένο να αποφεύγει τις 'παρακμιακές' μορφές τῆς μοντερνικότητας.¹⁴ Όταν ο Σοστακόβιτς τόλμησε να πειραμα-

¹⁴ Ἄς προσεχθεῖ ἓνα ζήτημα ὀρολογίας. Σοσιαλισμός και κομμουνισμός χρησιμοποιοῦνται συνήθως ὡς συνώνυμα ἀπὸ τὸν Μάρξ και τοὺς συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰῶνος. Διατηρῶ τὴ συνωνυμία αὐτή, ὅχι μόνο για νὰ μὴν παραμορφώνεται ἡ ἱστορία, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ὁ σοσιαλισμός τείνει νὰ θεωρεῖται πιὸ 'ἀθῶος' ἀπὸ τὸν κομμουνισμό χάρις στις σοσιαλδημοκρατικές μορφές, ὅπου ὅμως ἡ σχετική μείωση τῶν προβλημάτων ὀφείλεται ἀκριβῶς στὸ δημοκρατικό και ὄχι στὸ σοσιαλιστικό σκέλος. Πρόνοια και ἀλληλεγγύη ὑπάρχει στις φιλελεύθερες κοινωνίες, ὁ σοσιαλισμός δὲν ὑπόσχεται αὐτὰ και τὰ ὅμοια, ἀλλὰ τὴν κοινοκτημοσύνη στὴν ὑποτιθέμενη ἀταξική κοινωνία. Κύριος σκοπὸς τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ἡ ἰσότητα, ὅμως τὴν ἰσότητα ὑπηρετοῦν ρεαλι-

τιστεί, θάφτηκε σὲ βαθμὸ πὸν χρειάστηκε νὰ ἐπιδείξει τὴ μετάνοιά του γιὰ πολὺ χρόνον ταπεινωτικά, καὶ φυσικὰ νὰ ἐπιστρέφει στοὺς σοσιαλιστικούς περιορισμούς, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ὑπάρξει. Τὰ ἴδια τράβηξε ὁ Προκόφιεφ, ὁ ὁποῖος ἔζησε ἐπίσης τὴ σύλληψη τῆς γυναίκας του καὶ τὴ φυλάκισή της σὲ στρατόπεδο συγκέντρωσης γιὰ ὀκτὼ χρόνια, ἀπ' ὅπου τοῦ κόπηκε κάθε ὄρεξη γιὰ ἀντίσταση. Τὰ ἴδια ὁ Ἄι-ζενστάιν, μιὰ ἀπίστευτη ταπείνωση, μὲ τὰ μόνα βραβεῖα πὸν πῆρε νὰ εἶναι γιὰ τὴ δουλοπρέπειά του νὰ γυρνᾷ σενάρια προπαγάνδας, μὲ συνεχεῖς ἐπεμβάσεις στὸ ἔργο του καὶ ἐξευτελισμούς. Ποιητὲς ὅπως ὁ Ἑσένιν καὶ ὁ Μαγιακόφσκυ, αὐτοκτόνησαν. Οἱ δίκες τοῦ 1937 καὶ 38 διέλυσαν τὸν πνευματικὸ κόσμον τῆς Ρωσίας, δεκάδες χιλιάδες καλλιτέχνες καὶ διανοούμενοι κακοποιήθηκαν μέχρι ἐξοντώσεως.

Σὲ μὴ εἰκαστικὲς τέχνες, ὅπως στὴν ἀτονικὴ μουσικὴ, ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια καὶ πάλι ἓνα οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ θριάμβου τοῦ προσώπου. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ ὀλοκληρωτισμοὶ καταδιώκουν τὴν ἀσυμμετρία, τὴν παραφωνία, τὸ χάος, τὴν ἀπορία. Τί νόημα θὰ εἶχε ἡ ἀναζήτησις, ὅταν ἡ ἰδεολογία περιέχει ὅλες τὶς δυνατὲς ἀπαντήσεις; Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Στάλιν θαύμαζε τοὺς Ναζί, τοὺς θεωροῦσε ἀνώτερους ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἀντιπαρέθετε στὸν ἐκφυλισμὸ τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴ δημοκρατία.

Οἱ καπιταλιστικὲς δημοκρατίες δὲν φοβοῦνται τὸ διαφορετικὸ στὴν τέχνη οὔτε στὶς φιλοσοφικὲς καὶ πολιτικὲς ἀπόψεις, ἐπιτρέποντας νὰ κυκλοφοροῦν ἀκόμα καὶ ἰδέες πὸν στρέφονται ἐναντίον τῆς ἐλευθερίας! Ὁ καπιταλιστὴς θὰ σοῦ πουλήσει τὸ σχοινὶ μὲ τὸ ὁποῖο θὰ τὸν κρεμάσεις, εἰρωνεύτηκε ὁ ὑπεράνω χρημάτων λαϊκὸς ἡγέτης, προτοῦ ἀγο-

στικὰ καὶ δημιουργικὰ, ὄχι καταστροφικὰ καὶ οὐτοπικὰ, οἱ φιλελεύθερες ἰδέες.

ράσει μὲ τὰ λεφτὰ τῶν πεινασμένων τὴν πρώτη του Ρῶλς Ρόυς. Παρὰ τὸν κίνδυνο ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἐλεύθερη διακίνηση ἀκόμα καὶ ἀπολυταρχικῶν καὶ ὀλοκληρωτικῶν πεποιθήσεων, ἡ φιλελεύθερη κοινωνία ἀνέχεται καὶ τὴν ἀκρότητα αὐτὴ δοκιμάζοντας τὶς ἀντοχές της. Ὅμως ἂν ἡ ἰδέα φθάσει νὰ γίνῃ πράξη ἐναντίον τῆς ἐλευθερίας, τὰ ὄρια ἔχουν ἐξαντληθεῖ καὶ ἀκολουθοῦν κανονικὰ ὅσα προβλέπονται γιὰ τὴν προστασία τοῦ δημοκρατικοῦ κεκτημένου. Στὸ ἐπίπεδο θεωριῶν ποὺ δὲν γίνονται πράξη, ὁ ὀλοκληρωτισμὸς παραμένει ἀνεκτὸς ἐπειδὴ ἔτσι ἡ κοινωνία προφυλάσσεται ἀπὸ τὴ λογοκρισία καὶ σέβεται τὴ σκέψη. Ὅλα χρειάζεται νὰ ἔρχονται στὸ φῶς καὶ νὰ κρίνονται στὸν διάλογο ἀνεμπόδιστα. Προφανῶς αὐτὸ εἶναι κάτι ἐπικίνδυνο, ὅμως ἂν ἡ κοινωνία δὲν προτιμάει νὰ καταστήσῃ ἀπρόσωπη, ἔχει ἀνάγκη τὴν ἀπορία, τὴν ἀμφισβήτηση καὶ τὴ συζήτηση ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ἀκραῖες καὶ ἐπικίνδυνες μορφές.

Ἡ νοοτροπία αὐτὴ δημιουργεῖ ὀρισμένα ἐρμηνευτικὰ ζητήματα. Εἶναι διαφορετικὸ ἓνας συγγραφέας νὰ ἐπινόει ἐγκληματικὲς συνθήκες σὲ μιὰ λογοτεχνικὴ πραγματικότητα, ἔστω ὑποβάλλοντας ἔτσι πολιτικὲς προτάσεις, ἄλλο νὰ ὑπάρχουν κόμματα, κινήματα καὶ σύλλογοι ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸ ἐγκλημα καὶ προχωροῦν σὲ ὀργανωμένες μορφές του. Τὸ δεύτερο εἶναι πράξη. Ἡ διακήρυξη τοῦ ΚΚΕ ὅτι θὰ ἐγκαταστήσῃ δικτατορία (ἐπὶ) τοῦ προλεταριάτου δὲν εἶναι μόνον μιὰ θεωρητικὴ σύλληψη, ἀλλὰ σκοπὸς ποὺ ἤδη ὑλοποιεῖται μὲ τὴν ἐκούσια ἐπιστράτευση ἑνὸς στοὺς δέκα πολίτες ποὺ ψηφίζουν γιὰ τὴν μετατροπὴ αὐτῆς τῆς πολιτικῆς θεωρίας σὲ κυβερνητικὴ πράξη. Πῶς γίνεται αὐτὸ ἀνεκτό; Ἐπιτρέπεται στὴ βούληση γιὰ κατάργηση τῆς δημοκρατίας νὰ ἐκφράζεται ἔμπρακτα ἐπειδὴ νοιώθουμε ἀσφαλεῖς, ὅτι δὲν θὰ πάρει ἐπικίνδυνες διαστάσεις καὶ δὲν θὰ πραγματοποιηθεῖ; Ἐνα κόμμα βιαστῶν τί ποσοστὸ ψηφοφόρων θὰ συγκέντρωνε; Σίγουρα μικρότερο ἀπὸ 10% ἢ καὶ ἀπὸ 2%.

Ἄν καὶ τὸ κίνημα τῶν βιαστῶν ἐκφράζει ἐλάχιστους ψηφοφόρους, δὲν ἐπιτρέπουμε νὰ ὑπάρχει, γνωρίζοντας ὅτι στὴν ἴδρυση κόμματος ὁ βιασμὸς ἤδη γίνεται πράξη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ Ἰσλάμ. Ἡ μουσουλμανικὴ θεωρία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐπιθυμία κάποιου συγγραφέα, ἀλλὰ σκοπὸς ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, κάτι ποὺ γίνεται πράξη καθημερινά, καὶ ὅμως τὸ ἀνεχόμεστε στὶς ἴδιες τὶς χῶρες μας καὶ τὸ στηρίζουμε νὰ λατρεύει τὸν Θεὸ τῆς μισαλλοδοξίας καὶ νὰ διαδίδεται. Ἄν κάποιος εἶδος ἐγκλήματος γίνεται ἀποδεκτὸ ἀπὸ πολλούς, εἶναι σωστὸ νὰ τὸ στηρίζουμε;

Σήμερα τὶς ιδέες διακινεῖν ἰστοσελίδες, βιβλία, μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης, περιοδικά, ἐφημερίδες, τηλεοράσεις καὶ ραδιόφωνα, κινηματογράφοι καὶ θέατρα, δημιουργῶντας συζήτηση ἑνὸς εὗρους χωρὶς προηγούμενο. Ὁ κόσμος θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μιὰ πόλη, σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριο τῆς ἐπικοινωνίας — καὶ ἤδη γίνεται, στὸν βαθμὸ τῆς ἐπιθυμίας κάθε λαοῦ νὰ μεγαλώσει τὴ γνώση καὶ τὴν ἐλευθερία του. Πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ εἶναι πιὸ ἰσχυρὴ στὴ Δύση ἀπ' ὅπουδήποτε ἄλλοῦ. Ὅμως δὲν βρίσκεται ἐδῶ τὸ μόνον κριτήριο τῆς ἐνότητας.

Μέσα ἀπὸ τὴ γενικευμένη συζήτηση πραγματοποιοῦνται ὅλες οἱ δυνατὲς προσεγγίσεις καὶ ἐπαφές, καὶ ἀντίστοιχα ὅλες οἱ δυνατὲς ἀποστάσεις καὶ διαιρέσεις. Τελειοποιῶντας τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ τὴν ἐνότητα, κάθε πολιτισμὸς ἀνακαλύπτει τὴν ταυτότητά του ὡς διαφορὰ ἀπὸ ἄλλους πολιτισμούς. Ὅμως ἡ ὑπαρξὴ ἀποστάσεων δὲν συνεπάγεται ἀπαραίτητα μῖσος, ἔστω κι ἂν δὲν ἐπιτρέπει ἱκανοποιητικὴ ἐπαφή.

Ὅπως εἶναι τὰ πράγματα σήμερα, τὴν στοιχειώδη εἰρήνην ἐμποδίζει μόνον τὸ Ἰσλάμ. Οἱ ἄλλες θρησκείες, παρὰ τὶς διαφορὰς τους ἢ τὰ μεγάλα σφάλματα τοῦ παρελθόντος τους, ἀνέπτυξαν ποιότητες ποὺ ἐνθαρρύνουν ἀμοιβαῖο σεβασμὸ ἢ τουλάχιστον ἀνοχή. Τὸ Ἰσλάμ δὲν βρίσκεται σὲ μιὰ

προσωρινή κατώτερη μορφή, πού ἴσως ξεπεραστεῖ για νὰ δώσει τὴ θέση της σὲ κάποιο καλύτερο μουσουλμανικὸ ἔαυτό. Τὸ Ἰσλάμ ἐνδέχεται νὰ κατορθώνει αὐτοσυγκράτηση ἀκόμη καὶ για πολὺ χρόνο, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἀλλιῶς, ὅμως ὅ,τι στὸν χριστιανισμό εἶναι, ὅποτε εἶναι, ἀπαράδεκτη παρεκτροπὴ — πουθενὰ ἢ Καινὴ Διαθήκη καὶ ὁ Χριστὸς δὲν ἐγκρίνουν τὴ βία καὶ τὴ μισαλλοδοξία — στὸ Ἰσλάμ εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση του.

Τὸ Ἰσλάμ δὲν δημιουργήθηκε μέσα ἀπὸ τὴ γονιμότητα καὶ τὸν αὐθορμητισμὸ τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων, εἶναι μιὰ ψευδοθρησκευτικὴ κακοτεχνία. Τὸ Ἰσλάμ κατασκευάστηκε στὸ ἐργαστήριό κόβοντας, ράβοντας καὶ διασκευάζοντας ἐβραϊκὰ καὶ χριστιανικὰ κείμενα, στὴν ὑπηρεσία πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν ἐπιδιώξεων. Σὲ ἓνα κόσμος πού προσδεύει, σκέφτεται, ἀνακαλύπτει, δημιουργεῖ συνεχῶς περισσότερες ἐπαφές, καὶ μεγαλώνει τὴν ἐλευθερία του, τὸ Ἰσλάμ θὰ αἰσθάνεται ἀκόμα πιὸ καθυστερημένο καὶ περιθωριακό, καὶ θὰ ἀναπτύσσει φθόνο καὶ μῖσος. Δὲν θὰ ἀρκοῦν τότε καὶ ἴσως οὔτε κἂν θὰ ἐπιχειροῦνται εἰδικές ἐρμηνεῖες σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ξεπεραστοῦν τὰ αἰχμηρὰ σημεῖα του για νὰ συγκρατηθεῖ ὁ φανατισμός.

Εἰδικές ἐρμηνεῖες ἢ ἔστω προσχήματα ἐπινοοῦνται σήμερα, ἐπειδὴ πρὸς τὸ παρὸν τὸ Ἰσλάμ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνδιαφέρεται για τὴν προβολὴ ἑνὸς φιλειρηνικοῦ ἢ σχετικὰ φιλειρηνικοῦ προσωπεῖου. Ὅταν δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἔχει κανένα κέρδος ἀπὸ τὴν ὑποκρισία, θὰ ἐπιστρέφει πλήρως στὴ φύση του, ὅπως τὴν ἐκφράζουν στὰ λόγια καὶ στὴν πράξη πολλὰ μέλη του ἤδη τώρα, καὶ ὅπως τὴν ἰδρύει ὁ Μωάμεθ:

Αὐτοὶ πού ὁμολογοῦν τὴν πίστη μου νὰ μὴ συζητοῦν, νὰ σκοτώνουν ὅσους ἀρνοῦνται νὰ ὑπακούσουν στὸν νόμο. Ὅποιος μάχεται για τὴν ἀληθινὴ πίστη, για τὸ Ἰσλάμ, εἴτε πέσει εἴτε νικήσει, θὰ ἀνταμοιφθεῖ πλου-

*σιοπάροχα. [...] Τὸ ξίφος εἶναι τὸ κλειδὶ τοῦ παραδείσου
καὶ τῆς κόλασης.*

Ἔννοιες τῆς προόδου

Ο ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ἴσως μοιάζει νὰ μεταθέτει τὸ ἐνδιαφέρον στὸν ἄνθρωπο ἀντὶ τοῦ Θεοῦ, ἢ στὴν αὐτονομία ἀντὶ τῆς ὑπακοῆς, κίνηση ποὺ ἔχει μιὰ πρώτη κορύφωση στὸν Διαφωτισμό. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ὅμως δὲν ἀρκεῖ. Στὴν Ἀναγέννηση ὑπάρχει θεολογικὴ καὶ μάλιστα χριστιανικὴ πλευρά, μὲ ἰδιαίτερη ἰσχὺ, καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει διαφορετικὰ ἐφόσον ἡ θεολογία κυριαρχεῖ στὰ ἴδια τὰ κλασικὰ κείμενα, ἔστω ὅχι μὲ χριστιανικοὺς ὅρους, ἂν καὶ οὔτε σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ αὐτούς. Δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀναγνώριση ‘προμηθεϊσμοῦ’,¹⁵ ἀντίθετα μὲ ὅ,τι εἰπώθηκε συχνά, ἐκτὸς ἂν προμηθεϊκὸς χαρακτηριζόταν ὁ ἴδιος ὁ χριστιανισμός.¹⁶ Ἡ Ἀναγέννηση πάνω ἀπ’ ὅλα συμβάλλει, συνειδητὰ ἢ μὴ, στὴν ἐκπλήρωση τοῦ χριστιανικοῦ

¹⁵ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Προμηθεὺς ὅπως τὸν προσεγγίζει ὁ Αἰσχύλος, ἂν καὶ ἐπιτίθεται στὸν Δία, προφητεύει μὲ τόλμη, ἐλπίδα καὶ πεποίθηση τὴν ἐμφάνιση καινούριου Θεοῦ, περισσότερο φιλάνθρωπου. Εἶναι τέτοιο τὸ ἀρχαῖο κείμενο, ὥστε δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀποφύγει τὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ προφητεία ποὺ ἀφορᾷ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ βάπτισμα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

¹⁶ Αὐτὴ ἀκριβῶς δὲν ἦταν ἡ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Χριστοῦ στὸ ἐβραϊκὸ περιβάλλον; Βλ. ὅσα γράφω στὸ *Προπατορικὸ ἀμάχημα*.

πνεύματος. Περίεργο νὰ ἐρμηνεύεται ὡς ἀθεϊστική ἢ καὶ ἀντιχριστιανική περίοδος! Ἡ Ἀναγέννηση εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ἔργα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ καὶ ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι δημιουργήθηκε ὡς εἰκόνα τῆς θεότητας. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲν ἔχει ὅρια, ἡ εἰκόνα εἶναι ἄπειρη ὅπως τὸ ἀρχέτυπό της, γι' αὐτὸ ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ζεῖ διαρκῶς στὴ δυνατότητα, μὲ ἐσφαλμένες συχνὰ ἐπιλογές, ὅμως δημιουργικά, μὲ προθυμία γιὰ ὁποιαδήποτε ἀναζήτηση καὶ μὲ ὁρμὴ γιὰ συνεχῆ βελτίωση καὶ αὐθυπέμβαση, ἀπ' ὅπου προέκυψε μιὰ μεγάλη ἀπερισκεψία, ἡ ἱστορία ἄρχισε νὰ περιγράφεται ὡς πρόοδος!

Χάρη στὴν καπιταλιστικὴ δημοκρατία συνέβη καὶ αὐτὸ τὸ ἐκπληκτικὸ καὶ μοναδικό, μιὰ ἀπίστευτη ἐξέλιξη, φθάσαμε σὲ ἱστορικὸ σημεῖο ποὺ καταργεῖ τὴ νοσταλγία! Δύσκολο νὰ ὑπάρξει διάθεση ἐπιστροφῆς σὲ παλαιότερη ἐποχή, ὅποια ἀγαθὰ κι ἂν ὑπῆρχαν τότε, ποὺ θὰ τὴν ἔκαναν ἴσως ἐλκυστική. Ὅση γοητεία κι ἂν ἀσκοῦν μυθιστορήματα καὶ ταινίες γιὰ περασμένους καιρούς, μὲ τὰ ἐνδύματα τῆς ἐποχῆς, παλαιὰ κτήρια καὶ διάφορα τέτοια, ποιὸς θὰ ἤθελε πραγματικὰ νὰ ζεῖ σὲ ὁποιαδήποτε περίοδο προηγεῖται τοῦ ἠλεκτρισμοῦ;¹⁷ Ὅμως ἡ ἐρμηνεία περὶ προόδου δὲν ἔχει

¹⁷ Ἴσως ὑπὸ προϋποθέσεις θέλαμε, γιὰ παράδειγμα, νὰ ζοῦμε στὴν ἀρχαία Ἀθήνα γιὰ νὰ γνωρίσουμε ἀπὸ κοντὰ τὸν Πλάτωνα, ὅμως σώζονται τὰ κείμενά του, τὰ ὁποῖα εἶναι σήμερα προσιτὰ σὲ ὅλους στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μεταφράσεις, ἐνῶ ὅποιος θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ συνάντησή του, γνωρίζει πὼς οὔτε κἂν τὴ χρειάζεται! Ἡ φιλοσοφία παραμένει τὸ ἴδιο δυνατὴ σήμερα ὅπως τότε, ἀκόμα καὶ στὸ πιὸ μεγάλο ὕψος της. Τὸ ἴδιο δυνατὴ εἶναι πάντα ἡ προσωπικὴ σχέση, καὶ δὲν χρειάζεται νὰ συμβεῖ ἰδίως μὲ τὸν Πλάτωνα. Στὴν ποιότητα καὶ ἰσχύ ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ προσωπικὴ σχέση ὑπερβαίνει ὁποιαδήποτε διανοητικὴ συγκρότηση.

έφαρμογή στη φιλοσοφία, στη λογοτεχνία ή σε άλλη σχετική περιοχή, όπου η γνώση δεν κατορθώνεται με προσθήκες, και το παρελθόν, αν είναι αξιόλογο, δεν έχει μόνο ιστορική αξία. Τί παρωχημένο ή για όποιο λόγο κατώτερο υπάρχει στην *Ιλιάδα* ή την *Πολιτεία*, τί πιό 'προηγμένο' στον Σαίξπηρ ή τον Γκαίτε; Μήπως υπάρχει όπισθοδρομηση; Τί 'καθυστερημένο' βρίσκεται στον Κίρκεγκωρ σε σχέση με τον Πλάτωνα; Τό ίδιο στην τέχνη. Από τί ξεπεράστηκε ο Παρθενώνας ή σε τί ύστερεί ή Notre Dame από τον Παρθενώνα;

Έκτιμήσεις όπως του Βίκο, πώς η ανθρωπότητα αρχίζει από ένα 'μαγικό' θρησκευτικό στάδιο, συνεχίζει στη φεουδαρχία και κορυφώνεται στον νεώτερο λογικισμό, είναι ασυνάρτητες. 1) Συγκρίνονται άσχετα — η φεουδαρχία δεν είναι πνευματική αλλά οικονομική και κοινωνική συνθήκη με πνευματικές διαστάσεις, που δεν άφορούν τη θρησκεία: μπορείς να είσαι φεουδάρχης και να πιστεύεις ή να μην πιστεύεις στον Θεό, και τό ίδιο ως βασάλος. 2) Υποτίθεται αντίθεση ανάμεσα στη λογική και τη θρησκεία, που και αν υπάρχει εν μέρει ή σε περιπτώσεις, πάντως η λογική δεν λείπει από τὰ 'χρόνια τής θρησκείας', είτε στον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη αναφερόμαστε είτε σε χριστιανούς φιλοσόφους. 3) Τὰ χρόνια τής θρησκείας συνεχίζονται μιὰ χαρά την εποχή τής τεχνοεπιστήμης. 4) Η ιστορία δεν είναι μόνο ιστορία του εύρωπαϊού ανθρώπου, υπάρχουν επίσης άλλοι πολιτισμοί, χωρίς ανταπόκριση σε όσα προβάλλει ο Βίκο στο σύνολο του χρόνου.

Άπό τις θεωρίες προόδου, σε συνδυασμό με την πραγματική βιολογική και επιστημοτεχνική εξέλιξη, παίρνει δύναμη και άλλη όρμη. Άν ή ιστορία μπορεί να περιγραφεί ως πρόοδος, ο προορισμός της είναι γνωστός τουλάχιστον σε μιὰ προσέγγιση, ή όποια λοιπόν άπαιτεί άφοσίωση. Έτσι ο άνθρωπος γίνεται κύριος τής ιστορίας όχι ως υπεύθυνος για

τις συνέπειες τῶν ἐπιλογῶν του, ἀλλὰ ὡς ἀρμόδιος γιὰ τὴν ἐξέλιξή της! Φιλοσοφικὰ ἡ τάση αὐτὴ ἔχει ἰσχυρότερη ἔκφραση στὸν Ἑγέλο — ἀπ' ὅπου ἐμπνέεται ὁ Μάρξ, φτηναίνοντας ὅμως τὴν πορεία, ἀποδίδοντάς την στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ περιορίζοντάς την στὸ ἐφῆμερο.

Ἡ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους

ΟΣΟ παραμένει στὴ φύση ποὺ δημιούργησε γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ συνεχίζει νὰ τιμᾶει τὴν ἐλευθερία του, ὁ δυτικὸς κόσμος δὲν θὰ γίνεи ποτὲ 'δεδομένος' καὶ δὲν θὰ προσελκύσει λαοὺς ἀπρόθυμους νὰ ἀναθεωροῦν τὶς ἀξίες τους. Ἀποδεικνύει ἔλλειμμα αὐτογνωσίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Δύσης ἢ ἐλπίδα ὅτι ἴσως 'μυηθοῦν' στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ πληθυσμοὶ ἀδιάφοροι γιὰ τὴ γνώση, τὴ συζήτηση, τὴν κριτικὴ, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργία, πληθυσμοὶ πού, ὅσο κι ἂν μοιάζει παράδοξο, προτιμοῦν τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ὑπανάπτυξη, ἂν πρόκειται νὰ ἀποφύγουν τοὺς συναρπαστικὸς γιὰ μᾶς κόπους τῆς σκέψης καὶ τῆς ἐργασίας. Ὅπως δὲν ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι φιλομάθεια, ἐπομένως οὔτε ἀπόφαση νὰ μὴν ἐμποδιστοῦν ἀπὸ κανένα κόπο γιὰ νὰ φθάσουν στὴν ἀνώτερη δυνατὴ γνώση, τὸ ἴδιο οἱ πολιτισμοί. Στὴν Ἀφρικὴ, στὴ Ν. Ἀσία καὶ ἄλλοῦ, ξοδεύονται ἀπίστευτα ποσὰ δυτικῆς βοήθειας, χωρὶς ἀξιόλογο ἀποτέλεσμα. Ἄν βρίσκονται στὴ Σομαλία μερικοὶ ποὺ ἀγαποῦν τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐλευθερία, σὲ ποιὸ βαθμὸ ἐκφράζουν εὐρύτερες δυνατότητες καὶ μποροῦν νὰ γίνουν ἀρχὴ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς;

Ἐνῶ πολλὲς δυτικὲς κυβερνήσεις ἢ ἀκόμα καὶ ἀνεξάρτητες προσωπικότητες τῆς Δύσης προσπαθοῦν νὰ συμπα-

ρασταθοῦν σὲ ὑπανάπτυκτους λαούς, ἀψηφῶντας ὅσα προ-
 μηνύουν μάταιη τὴν προσπάθειά τους, δὲν παύει νὰ σέρνε-
 ται μιὰ διαβολή, πὼς ἡ φιλανθρωπία αὐτὴ εἶναι προσχημα-
 τικὴ καὶ ἀληθινὸς σκοπὸς ἡ ἀφομοίωση τῶν ξένων πολιτι-
 σμῶν! Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ πραγματικότητα, ὅμως ἔστω πὼς
 εἶναι! Ἡ ἀφομοίωση τί ἀκριβῶς θὰ κατέστρεφε; Πόσο θὰ
 ξεπέσει ὁ Σομαλός, ἂν ἀποκτήσει προϋποθέσεις νὰ γνωρίσει
 τὸν Σαίξπηρ, τοὺς Μπῆτλς ἢ τὸν Μπέργκμαν; Ποιὰ εἶναι
 ἀκριβῶς ἡ σπουδαία παράδοση, ποὺ θὰ ζημιωθεῖ, ἂν ἔρθει
 σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πλάτωνα; Τὸ ἀντίθετο
 ἰσχύει! Ὅσο πιὸ σημαντικὴ εἶναι μιὰ παράδοση, τόσο ὠφε-
 λεῖται ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ ἄλλες παραδόσεις, καὶ μόνο νὰ
 φοβηθεῖ δὲν ἔχει!

Ὁ σχετικισμὸς δὲν δέχεται κἂν ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα
 ἀξιολόγησης. Κάθε πολιτισμὸς εἶναι σημαντικὸς γιὰ ὅσους
 εἶναι, καὶ τέλος! Τὸ ζήτημα αὐτὸ παρουσιάζεται τεκμηριω-
 μένα λίγο πιὸ μετὰ (δὲς τὴν σ. 59 κ.έ.), ἐπομένως ἐδῶ χρη-
 σιμοποιῶ τὸ συμπέρασμα ἔτοιμο: ὑπάρχει ἐγκυρότατο κρι-
 τῆριο γιὰ νὰ ἀξιολογοῦνται οἱ πολιτισμοὶ ἀντικειμενικά,
 ἔτσι ποὺ νὰ κατατάσσονται σὲ ἀνώτερους καὶ κατώτερους,
 χωρὶς δισταγμὸ! Ὅμως, ἂν ἓνας πολιτισμὸς εἶναι κατώτε-
 ρος, αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα πὼς πρέπει νὰ πεταχτεῖ
 στὰ σκουπίδια. Τὸ κατώτερο δὲν ἀποκλείεται γιὰ κάποιους
 νὰ εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμο, ἔστω προσωρινά. Ἐπομένως ἂν
 ἡ Δύση ὀργάνωσε μιὰ προσπάθεια ἀφανισμοῦ χρήσιμων
 ἔστω προσωρινὰ καὶ στὴ δική τους τάξη πολιτισμῶν, ἔχει
 πρόβλημα. Τὸ κάνει ὅμως; Ἀνάγκασε κάποιος τὸν Λάνγκ
 Λάνγκ νὰ ἀγαπάει τὸν Μπετόβεν καὶ νὰ μάθει πιάνο σὲ
 βαθμὸ ποὺ νὰ τὸν θαυμάζουν οἱ μεγαλύτεροι δυτικοὶ μουσι-
 κοί; Ποιὸ σκοτεινὸ ἱμπεριαλιστικὸ κέντρο ὑποχρέωσε τὸν
 Κουροσάβα νὰ σκηνοθετεῖ Σαίξπηρ; Ποιὸς ἐμποδίζει ὅποι-
 ονδῆποτε, Κινέζο ἢ μὴ, νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ παραδοσιακὰ
 τῆς Κίνας ἢ ἄλλων πολιτισμῶν; Ἡ ἴδια ἡ Δύση ἐνδιαφέρε-

ται για όλα, για ό,τι έχει έστω μικρή αλλά πραγματική αξία. Να είσαι δυτικός σημαίνει να ενδιαφέρεσαι για κάθε αξία και για το διαφορετικό, να θαυμάζεις, να έρευνᾷς, να μαθαίνεις από παντού, να μὴν εἶσαι 'κολλημένος' πουθενά, ό,τι εἶναι παρωχημένο να μὴν διστάζεις να τὸ προσπερνᾷς, ἀκόμη κι ἂν ἀνήκει στὴν πιὸ δική σου ἱστορία. Ἡ Ἑλλάδα ἄφησε πίσω τὴ θρησκεία της για να προσέλθει στὸν Χριστό. Ἄν θέλει ἀκόμη σήμερα μιὰ ἀφρικανικὴ φυλὴ ποιὸς τὴν ἐμποδίζει να χορεύει για τὴ βροχὴ και να πολεμάει με ἀκόντια; Τὸ γεγονός ό,τι ἡ Δύση ἐνεργοποίησε τὴν πολιτισμικὴ ἀνασφάλεια λαῶν, ομάδων, κυβερνήσεων, ἔτσι πὸ ἤρθε στὴν ἐπιφάνεια και τὴ γνωρίσαμε, εἶναι ἄλλος ἓνας πολῦτιμος καρπὸς τοῦ συστήματος πὸ προτιμοῦν στὴν πράξη περισσότεροι ἀπ' ὅσους τὸ προτιμοῦν ἐπίσης στὰ λόγια.

Σὲ τεντωμένο σχοινί

EINAI ΕΥΛΟΓΟ μιὰ παράδοση να θέλει να διαμορφώνει τὸν κοινωνικό της χῶρο, να τιμᾷ τις ἀξίες της ὅσο μπορεῖ, και να τις μεταδίδει φροντίζοντας κυρίως για τὴν ἀνατροφή τῶν νέων. Τί γίνεται ὅμως ἂν ὁ χῶρος της δὲν εἶναι μόνο δικός της; Κανένας φιλελεύθερος πολιτισμὸς δὲν ἔχει πρόβλημα να συμβιώνουν στὴν ἐπικράτειά του, για παράδειγμα, βουδδιστὲς και χριστιανοί. Τέτοιες συνυπάρξεις, στὸν βαθμὸ πὸ εἶναι ἰσότιμες, συνεπάγονται παραθέσεις ὅλων τῶν συμβόλων εἴτε τὴν ἀπόσυρση ὅλων. Ἡ παράθεση προφανῶς δημιουργεῖ ἀσυναρτησία και ἀντὶ να παιδαγωγεῖ, ὑπονομεύει τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς παιδείας. Ποιὰ πνευματικὴ συγκρότηση ὑπηρετεῖ στὴν αἴθουσα τοῦ σχολείου ἢ εἰ-

κόννα τοῦ Βούδδα πλάι στήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ; Θά σημά-
νει ὅτι ἔχουν τήν ἴδια ἀξία; Ὅτι ἀγνοοῦμε ποιὸς ἔχει μεγα-
λύτερη ἀξία, γι' αὐτὸ τοὺς βάζουμε μαζί; Ὅτι ἀδιαφοροῦμε
γιὰ τὸ ὅλο θέμα καὶ προσπαθοῦμε μόνο νὰ μὴν προσβάλου-
με κανένα; Ἡ πιὸ σοβαρὴ ἐπιλογὴ εἶναι ἡ ἀφαίρεση τῶν
συμβόλων, ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἰδιωτικῆς λατρείας, μὲ τοὺς δη-
μόσιους χώρους νὰ τείνουν στήν οὐδετερότητα, προβάλλο-
ντας μόνο στοιχεῖα ποὺ ἐνώνουν καὶ ὅσο γίνεται λιγώτερα
ἀπ' ὅσα μᾶς διαιροῦν.

Ὅπως χρειάζονται ὀξευγόνο οἱ πνεύμονες, ἔτσι ὁ νοῦς
τάξη, συγκρότηση καὶ σχέση, ἔχοντας ὀρίζοντα καὶ τελειό-
τητά του τὴν ἀπειρία ὄχι τὴν ἀσυναρτησία. Δὲν εἶναι τυχαῖο
ὅτι ζοῦμε σὲ διαφορετικὲς χῶρες καὶ ὅτι κάθε χώρα ἔχει
ἰδιαίτερη φυσιογνωμία, τὴν ὁποία συνήθως ἀποφεύγουμε νὰ
ἀλλοιώσουμε, ἐνῶ καὶ ὅταν ἡ μετανάστευση φέρει ἀκατα-
στασίες, ἀκολοιθοῦν διορθώσεις μὲ τὴ δημιουργία γκέτο ἢ
συνοικιῶν ἔντονης πολιτισμικῆς ὁμοιομορφίας. Τὰ ὅμοια
συγκεντρώνονται στὸν ἑαυτὸ τους. Τὸ γινώριζε ὁ Ὅμηρος,
καὶ ὁ Χεῖλων εἰδοποιοῦσε ὅτι ὁ Θεὸς ἐπιθυμεῖ καὶ προκαλεῖ
τις προσεγγίσεις αὐτὲς — ποὺ ἀντιστοιχοῦν ὅμως σὲ διαιρέ-
σεις, ἐφόσον γιὰ νὰ βρεθῶ πιὸ κοντὰ σὲ μερικούς, ἀπομα-
κρύνομαι ἀπὸ ἄλλους.

Μὲ αὐτὲς τὲς προϋποθέσεις ἡ φιλελεύθερη πολιτεία
μοιάζει παράλογη ὅταν δημιουργεῖ τὸ λεγόμενο πολυπολι-
τισμικὸ μοντέλο. Σὰν νὰ καλλιεργεῖ συνωστισμό παρὰ ἀλη-
θινὴ συμβίωση. Ἰδανικὴ εἶναι ἡ ἀνώτερη, καλύτερη καὶ με-
γαλύτερη δυνατὴ ἐπαφή, οἱ κοινὲς ἀξίες — κοινὴ θρησκεία,
κριτήρια, ἀρχές. Συγκρινόμενες μὲ τὴν ἰδανικὴ ἐνότητα
ὅλες οἱ κοινωνίες μας ὑστεροῦν. Ἐνδιαφέρει στήν πράξη νὰ
γίνεται συνειδητὸ ποιὲς κοινωνίες βρίσκονται πιὸ κοντὰ
σὴν ἰδανικὴ κατάσταση, παρέχοντας περισσότερες εὐκαι-
ρίες νὰ διαμορφώνεται ὁ δημόσιος βίος μὲ ἐνότητα καὶ προ-
σωπικότητα, χωρὶς νὰ προδίδονται οἱ φιλελεύθερες ἀξίες.

Ἡ δημοκρατία δὲν θέλει τὴν ἰδανικὴ ἐνότητα, γι' αὐτὸ δὲν εὐνοεῖ ἐθνοκαθάρσεις. Κυριολεκτικὰ καὶ συμβολικὰ τὴν ἀπόφασή της συνοψίζει ὁ ἔντονος διαχωρισμὸς Ἑκκλησίας καὶ κράτους. Ἄν ἡ θρησκεία εἶναι ἡ πρὸ κύρια πλευρὰ καὶ τὸ βαθύτερο θεμέλιο τῶν πολιτισμῶν, ἡ ἀπεξάρτησή τοῦ κράτους ἀπὸ τῆς θρησκείας σημαίνει ἐπίσης τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀπεξάρτησή του ἀπὸ κάθε πολιτισμὸ. Ἀπουσία πολιτισμοῦ δὲν νοεῖται παρὰ μόνον ὡς κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ παρακμὴ, ἐπομένως ἡ ἀπεξάρτησή αὐτὴ στὴν πραγματικότητα ἀπαγορεύει σὲ μὴ κρατικούς φορεῖς — Ἑκκλησίες, σωματεῖα, λέσχες, συλλόγους, ὀργανώσεις, κινήματα, αἱρέσεις... — νὰ ἐπιβάλλονται στὴ διαμόρφωση τοῦ δημόσιου βίου, καὶ ἀφήνει στὴν κρατικὴ πρωτοβουλία τὸ προνόμιο τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων. Συμφωνημένο ζητούμενο τῆς δημόσιας ζωῆς στίς χῶρες μας εἶναι ὁ σεβασμὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνεξίθρησκείας — εἰρηνικὴ συνύπαρξη, συνεργασία ἱκανὴ νὰ πραγματοποιεῖται πέρα ἀπὸ τὰ πολιτισμικὰ ιδιώματα τῆς προέλευσης ἢ τῆς ἐπιλογῆς ὁποιοῦδήποτε. Τὰ ιδιώματα αὐτὰ εἶναι φυσικὸ νὰ συμμετέχουν στὸν κοινὸ βίον καὶ ἀπρόσκλητα, ἐφόσον αὐτὰ κυρίως διαμορφώνουν προσωπικότητες καὶ νοοτροπίες. Ὡς πότε θὰ τὸ κάνουν ὅμως; Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐθνικὲς γλωσσές, οἱ ἴδιες οἱ δομὲς τῆς συνείδησης ὀλόκληρων λαῶν καὶ πολιτισμῶν, θὰ παραμείνουν ἰσχυρὲς ἢ θὰ ὑποχωρήσουν ἀπὸ τὸ βᾶρος τῶν Ἀγγλικῶν;

Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἐθνικιστικὸ, δὲν ἐνδιαφέρει ἡ συντήρηση ἐθνικοτήτων μὲ φορμὸλη, ἀλλὰ ἂν θὰ παραμείνει γόνιμος ἓνας πολιτισμὸς. Ἡ ἀπώλεια ἐθνικῶν γλωσσῶν σημαίνει τὴν ἀπώλεια ὀλόκληρων κόσμων, τοὺς ὁποίους θὰ σπυρδαζοῦμε μόνον στὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος. Ἄν αὐτὸ εἶχε συμβεῖ ἄς ποῦμε τὸν 19ο αἰῶνα γιὰ τὰ Ἑλληνικά, ἡ ποίησή μας θὰ σταμάταγε στὸν Σολωμό, τὸν Κάλβο, τὸν Καβάφη. Θὰ ἦταν κάτι ἀσήμαντο; Φυσικὰ ὄχι! Δὲν θὰ εἶχαν ὑπάρξει

ὅμως ποτὲ ὁ Σεφέρης, ὁ Ἐλύτης, ὁ Παπατσώνης, ὁ Ἐγγονόπουλος, ὁ Καρυωτάκης, ὁ Σικελιανός, ὁ Καροῦζος, καὶ ἄρκετοὶ ἄκόμα, καὶ φυσικὰ οὔτε ὅσοι θὰ ἔρθουν τὸν 21ο αἰῶνα καὶ μετὰ, πὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄκόμα πὸν σημαντικοί. Ἡ ζημιὰ δὲν εἶναι ἀπλὰ ‘μεγάλῃ’ ἀλλὰ ἐφιαλτικὴ σὰν θάνατος χωρὶς Ἀνάσταση. Πόσο ρεαλιστικὸ εἶναι ὅμως ἓνα τέτοιο σενάριο; Χρειάζεται ἀσύλληπτων διαστάσεων ἐπιμιξία, ὅπως ἂν ξαφνικὰ ἀποφάσιζαν ἑκατομμύρια Ἕλληνες νὰ παντρεύονται ὅποιοιδήποτε ἐκτὸς ἀπὸ Ἕλληνες καὶ νὰ ζοῦν ὅπουδήποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸ ἴδιο οἱ Γάλλοι, οἱ Γερμανοί, οἱ Ἴταλοί, οἱ Ἴσπανοί, καὶ ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι! Ἔχω διαβάσει ἐξυπνακίστηκα ρητορικὰ σχήματα τοῦ τύπου Ἕλληνας παντρεύεται Γερμανίδα, βρίσκει δουλειὰ στὴ Γαλλία καὶ ζοῦν ἐκεῖ, πόσο ἐλληνόπουλα θὰ εἶναι τὰ παιδιὰ τους; Ἔτσι θὰ συζητᾶμε;

Γιὰ ὅσους ὀραματιζόμαστε Ἠνωμένες Πολιτεῖς τῆς Εὐρώπης, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θὰ χαθεῖ ἡ γλῶσσα μας. Στὶς ΗΠΑ τὰ Ἀγγλικά ἐπιβάλλονται — ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀναμενόμενο, ἐπιθυμητὸ καὶ θεμιτὸ νὰ ἐπιβάλλονται τὰ Ἑλληνικά στοὺς ξένους πὸν θὰ ζήσουν στὴν Ἑλλάδα. Τὴν πλευρὰ τῶν παραδόσεων καὶ πολιτισμῶν δὲν ἐνδιαφέρει, ἂν τὸ ἐλληνόπουλο πὸν γεννηθῆκε στὴν Ἀμερικὴ θὰ μιλάει Ἀγγλικά καὶ μετὰ βίας ἢ καθόλου Ἑλληνικά. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς σημασία ἔχει νὰ μιλάει καλὰ τὴ γλῶσσα ὑποδοχῆς, μιὰ πὸν θὰ τὴν χρειαστεῖ ἀσυγκρίτως περισσότερο. Γιὰ τὴ γονιμότητα τῶν Ἑλληνικῶν ἐνδιαφέρει τί γίνεται σὲ χῶρες μὲ κυρίαρχη ἐλληνόφωνη παρουσία, καὶ φυσικὰ ὅ,τι γίνεται στὴν Ἑλλάδα.

Οἱ φοβίες γιὰ τὶς ἐθνικὲς γλῶσσες ταιριάζουν μὲ τὶς ἀντίστοιχες γιὰ τὶς οἰκονομίες, ἀπ’ ὅπου συχνὰ προέκυψαν διάφορα προστατευτικὰ ἰδεολογήματα. Ἡ γλῶσσα δὲν ἀναπτύσσεται μὲ τὸ ζόρι ἀλλὰ ὅταν τὴ χρειάζομαι γιὰ νὰ πῶ κάτι πὸν δὲν γίνεται νὰ εἰπωθεῖ ἀλλιῶς, ὅταν ἔχω ἀνάγκη

τὴν μεγαλύτερη ἀμεσότητα, φυσικότητα καὶ ἐσωτερικότητα. Ἄν ἔρθει μιὰ ἐποχὴ ποὺ δὲν θὰ χρειάζομαστε τὰ Ἑλληνικά, θὰ ἔχουν ὀλοκληρώσει τὴ δική τους ζωὴ, καὶ τότε δὲν θὰ λείψουν σὲ κανένα. Ἀγωνιοῦμε, ἐπειδὴ ἀκόμη τὰ χρειάζομαστε. Κι ἂν ἔστω συνέβαινε μὲ μᾶς, πῶς θὰ γινόταν τὸ ἴδιο σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, ἔτσι ποὺ νὰ γεννιῶνται οἱ Γάλλοι, οἱ Γερμανοί, οἱ Ἴταλοὶ καὶ ὅλοι οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ μὲ τὰ Ἀγγλικά γιὰ μητρικὴ τους γλῶσσα; Τόσο συμπυκνωμένη, βαθειὰ καὶ πολυεθνικὴ ὁρμὴ γιὰ θάνατο, δὲν φαίνεται πιθανή. Δὲν χρειάζονται προστασία τὰ Ἑλληνικά οὔτε ὁ ἐλληνικὸς κινηματογράφος οὔτε ἄλλη τέχνη ‘ἐλληνική’, χρειάζομαστε λογικὴ ἐμεῖς, νὰ ξεφορτωνόμαστε ἰδεοληψίες καὶ ψευδοπροβλήματα.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ προσωπικὲς ἐπιλογές, καταβολές καὶ πεποιδήσεις, ἡ δημοκρατία ἀπαιτεῖ νὰ γίνονται ἀπὸ ὅλους σεβαστὲς μερικὲς ἀξίες, τὶς ὁποῖες ἂν κάποιος περιφρονεῖ, ἀποδεικνύεται ξένο σῶμα καὶ ἀντιμετωπίζεται ἀνάλογα. Τὶς ἀξίες αὐτὲς θὰ συνόψιζε ἐπαρκῶς ἡ ἐξῆς μία, σεβασμὸς τοῦ ἄλλου — τῆς προσωπικότητάς του, τῆς ἐλευθερίας του, τῆς διαφορετικότητάς του καὶ τῆς ἀξιοπρέπειάς του. Στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ τὴν ἀπλή συμβουλή τοῦ Χριστοῦ, νὰ μὴν κάνω στοὺς ἄλλους ὅ,τι δὲν θέλω νὰ κάνουν σὲ μένα. Τὸ ἀπλὸ αὐτὸ εἶναι ὅλο, ἓνα πλήρες Σύνταγμα, σὲ μία φράση.

Γιὰ παράδειγμα, δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ἄνδρα νὰ κακοποιεῖ τὴ γυναῖκα, ὅπως ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του δὲν θέλει νὰ τὸν κακοποιοῦν. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παίρνω τὴν περιουσία τοῦ ἄλλου, ὅπως δὲν θέλω στὴ δική μου τσέπη ξένα χέρια. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐμποδίζω κάποιον νὰ λείει τὴ γνώμη του, ὅπως δὲν μοῦ ἀρέσει νὰ μὲ φιμώνουν. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐμποδίζω τοὺς ἄλλους νὰ ταξιδεύουν, ὅπως δὲν θέλω νὰ μὲ μαντρώνουν. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διώκω ἄλλους γιὰ τὴ θρησκεία τους, ὅπως δὲν θέλω νὰ μὲ κακοποιοῦν ἐπειδὴ πιστεύουν σὲ διαφορετικὸ ἢ σὲ κανένα Θεό.

Ἐξυπακούεται πὼς ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν ἀφορᾷ ψυχοπαθολογικὲς περιπτώσεις, ὅτι ἂν κάποιος ἀπολαμβάνει τὴ δική του κακοποίηση, ἔχει δικαίωμα νὰ κακοποιεῖ! Αὐτὴ θὰ ἦταν ἀπλὴ παραμόρφωση τοῦ πνεύματος μιᾶς ὑπόδειξης, ποὺ ἀπευθύνεται στὴ συνηθισμένη ἰδιοτέλεια ὄλων, γιὰ νὰ ἐπεκτείνει τὸν ἑαυτὸ στὸν ἄλλο καὶ νὰ δείξει ὅτι χωρὶς τὴν αὔξηση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ μιὰ κοινωνία φιλίας. Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνον πολιτισμικὸ ‘διαβατήριον’ ποὺ χρειάζεται ὅποιος θέλει νὰ ζεῖ στὶς κοινωνίες μας. Τίποτε ἄλλο! Καὶ ὅπως ἐπιδεικνύουμε τὸ διαβατήριον καὶ δὲν ‘ὑποσχόμαστε’ ἀπλῶς ὅτι ὑπάρχει καὶ βρίσκεται στὸ σπίτι, ἔτσι τὴν ἀποδοχὴ τοῦ συμπολίτη μας εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐγγυηθεῖ ὁ πολιτισμὸς του. Δὲν νοεῖται ἐπομένως ἀποδοχὴ μουσουλμάνων σὲ εὐρωπαϊκὲς χῶρες, παρὰ μόνον ἂν ἀποκηρύξουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐντολὲς καὶ διδασκαλίες τοῦ Μωάμεθ καὶ τοῦ Κορανίου, οἱ ὁποῖες ἐνθαρρύνουν τὴν κακοποίηση τῶν γυναικῶν καὶ τῶν ‘ἄπιστων’.

Ἡ πολυπολιτισμικὴ ἐπιλογὴ δὲν εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴ νοοτροπία τουλάχιστον τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος διέκρινε τὸν δημόσιον χῶρον ἀπὸ τὴ σχέση μὲ τὸν Θεό, περιγράφοντάς τιν ὡς προσωπικὴ, ἀνεξάρτητη ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα. Ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα καὶ λατρεύεται στὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀλήθεια.¹⁸ Σύμφωνα μὲ τὴ δική

¹⁸ Βλ. Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ, Β' 233 (Ἰω. 4), 21–24: λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς: γύναι, πιστεύσον μοι ὅτι ἔρχεται ὥρα ὅτε οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ οὔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε τῷ πατρί... ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ πατρί ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ πατὴρ τοιούτους ζητεῖ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν. πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν.

Του είδοποίηση, αλλά αντίθετα με ό,τι θέλουν συνήθως οί ιερείς, δέν υπάρχει πρόβλημα άν, για παράδειγμα, δέν χτυπούν οί καμπάνες τών ναών, για να μήν ένοχλειται όποιος ακολουθει άλλη η καμμιά θρησκεία, ούτε πειράζει να καταργηθει η σχολική προσευχή, η άγγαρεία αυτή, στην όποία ούτως η άλλως κανείς δέν συμμετέχει πραγματικά, γιατί και όποιος θά ήθελε, δέν είναι δυνατό να προσευχηθει με τέτοιους όρους — με τούς όποιους όμως ό κληρος δέν φαίνεται να ένοχλειται!¹⁹ Η πολυπολιτισμικότητα έχει μια σημαντική θετική ‘παρενέργεια’, βοηθάει τς θρησκείες να ξεφορτώνονται μπόλικο έθιμοτυπισμό! Είναι ευπρόσδεκτη δίαιτα, και μάλιστα εύκολη. Χρειάζεται ακόμα πιό αυστηρή!

Ό κανόνας τών πολυπολιτισμικών κοινωνιών να γίνεται σεβαστός ό άλλος — η αξιοπρέπεια, τά δικαιώματα και η αυτοδιάθεσή του — δέν σημαίνει ότι ίσοπεδώνονται πολιτισμοί, ήθη, θρησκείες, κουλτουρες, νοοτροπίες, θεωρούνται όλα ισότιμα και βρίσκονται πέρα από συγκρίσεις και ιεραρχήσεις. Είναι άλλο να μή σε έμποδιζω να πιστεύεις όπου θέλεις, και άλλο να μήν αξιολογώ όπως νομίζω τς συνήθειες και τς έπιλογές σου. Έφόσον καμμιά διαφορετικότη-

¹⁹ Η κατάσταση διαφέρει στον Άγιασμό, ό όποιος γίνεται σπάνια, στην αρχή κάθε χρονιάς, κι έτσι δέν προλαβαίνει να καταντήσει φορτικός, και ακόμα συμμετέχει τó ράσο και η ψαλμωδία. Τό έθιμο αυτό θά ήταν καλό να παραμείνει, όμως όταν δέν είναι έφικτό, όπως σε πολυπολιτισμικές συνθήκες, μια θρησκευτική κοινότητα, στον βαθμό τής ζωτικότητάς της, αντιλαμβάνεται την πρόκληση και βρίσκει τρόπους να ίσορροπήσει την απώλεια, πιθανώς με ακόμη καλύτερα άποτελέσματα, για παράδειγμα τελώντας τόν Άγιασμό για τούς μαθητές της προαιρετικά σε ναούς.

τα δὲν ἐμποδίζεται, γιατί θὰ ἐμποδίζοταν ἡ διαφορετικὴ ἀξιολόγηση; Ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της κρίνεται, ἀπὸ ὅποιους ἐνδιαφέρονται νὰ τὴ σκεφτοῦν. Ἄν ὁ σεβασμὸς τῆς διαφορετικότητας καταργεῖ τὴν ἐλεύθερη συζήτηση, δὲν εἶναι σεβασμὸς ἀλλὰ φόβος. Ἐνας τέτοιος περιορισμὸς θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποξένωση ὄλων ἀπὸ ὄλους. Ἡ τάση γιὰ ἰσοπέδωση, ποὺ εὐνοεῖ ἡ πολιτικὴ ὀρθότητα, ἂν ἐπικρατήσῃ, θὰ φέρει τὴν παρακμὴ καὶ τὸ τέλος τῶν φιλελεύθερων κοινωνιῶν, ὥστε παγκόσμια βύθιση στὴν ἀσημαντότητα. Βαδίζουμε σὲ τεντωμένο σχοινί. Συχνὰ ἡ πραγματικότητα ποὺ δημιουργοῦμε ὑπόσχεται τὰ χειρότερα — πολτοποίηση τῶν παραδόσεων, κυριαρχία τοῦ εὐτελοῦς καὶ ἀπρόσωπου, περιφρόνηση τῆς γνήσιας οἰκουμενικότητας, παιδαγωγικὴ ἀναπηρία, ἐν τέλει γιγάντωση τοῦ μηδενισμοῦ καὶ ἀποθέωση τῆς σκληρότητας μέσα ἀπὸ τὴν προσκύνηση τοῦ ἐφήμερου, τοῦ ἄσχετου καὶ τοῦ κατώτερου.

Ὁ πολυπολιτισμικὸς δημόσιος χῶρος μπορεῖ νὰ μὴ διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ ἰδανικὰ μιᾶς παράδοσης, δὲν γίνεται ὅμως νὰ μὴ τὸν ἐπηρεάζει καμμιά ἰδέα, κανένα ἰδανικὸ καὶ καμμιά αἰσθητικὴ. Αὐτὰ θὰ προκύπτουν τόσο πιὸ ἀξιολογὰ, ὅσο πιὸ ἀπαιτητικὸς εἶναι ὁ κοινωνικὸς διάλογος, κάτι ποὺ θὰ συμβαίνει σωστὰ ὅσο πιὸ προσεκτικὴ εἶναι ἡ σκέψη ὄλων, καὶ ὑπεύθυνη, ἐλεύθερη καὶ σοβαρὴ ἡ συζήτηση. Τὸ ρίσκο ποὺ ἔχουμε ἀναλάβει μὲ τὴν ἐνσωμάτωση ἀκόμα καὶ μεγάλων διαφορῶν, μετράει ἡ παιδεία. Ὅχι ὡς ἀνώφελη συσσώρευση πληροφοριῶν οὔτε ὡς ὑποταγή, ἀλλὰ ἡ παιδεία ὡς κριτικὴ ἰκανότητα, αὐτοπειθαρχία, σοβαρότητα, συνέπεια, εἰλικρίνεια, φιλομάθεια, παρρησία.

Ἄν ἡ λεγόμενη πολιτικὴ ὀρθότητα ξεπερνάει τὰ ὅρια τῆς αὐτονόητης εὐγένειας (δὲν ἔχω λόγος νὰ προσβάλω τὸν συγκεκριμένο μουσουλμάνο φίλο, γείτονα ἢ συνάδελφο, μὲ τὴ γνώμη ποὺ ἔχω γιὰ τὴ θρησκεία του), καὶ καταντᾷ λογοκρισία, ἐμποδίζει τὴ σκέψη καὶ τὴν ἀξιολόγηση, χρειά-

ζεται να καταργηθεῖ γρήγορα και ἀδίστακτα. Τὸ μέλλον συχνὰ ἐπιφυλάσσει ἐκπλήξεις, ὅμως τὸ ἐγγεῖρημα τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν πρὸς τὸ παρὸν δὲν προχωράει ἄσχημα! Αὐτὸ χρειάζεται να προσέχουν ἰδίως ὅσοι ἐπικρίνουν τὴ Δύση γιὰ πολιτισμικὸ ἰμπεριαλισμὸ. Παγκοσμιοποίηση εἶναι ἡ ἀπόφαση τῶν περισσότερων λαῶν νὰ υἱοθετήσουν λίγο πολὺ δυτικούς θεσμούς και συνήθειες. Κανείς δὲν ὑποχρεώνεται νὰ τὸ κάνει, οὔτε κἂν εἶναι δυνατὸ μὲ τὴ βία νὰ ἀναπτύσσει δυτικὲς ὁρμές, δυνάμεις και ἀρετές. Καλὸ ἢ κακὸ ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴ Δύση, πάντως εἶναι δικό τους θέμα. Ὅμως ὅταν ἡ Δύση συγκεντρώνεται στὸν ἑαυτὸ της κατηγορεῖται γιὰ ἀδιαφορία, ὅταν βοηθάει ἄλλους κατηγορεῖται γιὰ ἰμπεριαλισμὸ. Ἄντε βγάλε ἄκρη.

Ἡ ἐπιτυχία

ΤΟ ΔΥΤΙΚΟ παράδειγμα ἔχει σήμερα μεγάλη ἐπίδραση και στοὺς ἄλλους ἀρχαίους πολιτισμούς, ποὺ προηγουμένως λίγο πολὺ ἀδιαφοροῦσαν. Ἡ λάμψη του δὲν γίνεται νὰ περάσει ἀπαρατήρητη, ἐπειδὴ ἀφορᾷ εὐεργετικά ὅ,τι πιὸ κοινό, αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς περισσότερους, τὴ βούληση γιὰ υἱεία και εὐημερία.

Ἐμφανίζεται συχνὰ ἡ ρατσιστικὴ ἐξήγηση, ὅτι διάφορα γεωγραφικὰ περιβάλλοντα ὀδηγοῦν σὲ διάφορους πολιτισμούς. Ἄραγε, πόσο διαφέρει τὸ περιβάλλον ἀνάμεσα στὴ Βόρεια και τὴ Νότια Κορέα; Πόσο διαφέρει τὸ περιβάλλον ἀνάμεσα στὴ Γαλλία και τὴ Γερμανία ἢ ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα και τὴν Ἰταλία; Σημαντικὲς διαφορὲς ἐμφανίζονται ἀκόμη και στὰ ὅρια τοῦ ἴδιου πολιτισμοῦ. Σὲ ποιὰ γεωκλιματικὴ ἢ παρόμοια συνθήκη ὀφείλεται ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα

στον Γκαϊτε και τον Χαίλντερλιν ή ανάμεσα στον Ρεμπώ και τον Βαλερύ; "Όχι ένας παρακατιανός αλλά ο Άριστοτέλης συνέδεε τή δημοκρατία με τις πεδιάδες και την απολυταρχία με τους λόφους! "Όλα αυτά συνεχώς ή ιστορία τα αποδεικνύει άσχετα. Έκτος αν στην αρχαιότητα όλες οι πεδιάδες βρισκονταν στην Αθήνα και παντού άλλοι ύψώματα.

Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι από τή μιá στιγμή στην άλλη μπορώ να ζω σαν να βρισκόμουν σε διαφορετική εποχή, ή ιστορία είναι ελευθερία, γι' αυτό υπάρχει πληθώρα πολιτισμών και αντιθέσεις στον χώρο του ίδιου πολιτισμού, ενώ παραμένουν δυνατές οι επαναλήψεις προηγούμενων ιστορικών μορφών, ακόμα και προς τó χειρότερο. Δύση δέν είναι ο χριστιανισμός, ούτε ή φιλοσοφία, τó δίκαιο, ή επιστήμη, ή τεχνική, οι καλές τέχνες, ή δημοκρατία... Στή συνεργασία τους ή ελληνική φιλοσοφία, τó ρωμαϊκό δίκαιο και ο χριστιανισμός διώχουν από τον έαυτό τους. Η Δύση δημιούργησε πολιτισμό ικανό να μιλήσει σε όλους τους λαούς, στον βαθμό που ενδιαφέρεται καθένας να ακούει τον ίδιο τον έαυτό του! Τί ευεργετεί κάθε λαό, αν όχι ή ανάπτυξη ει δυνατόν όλων των χαρισμάτων του όσο γίνεται περισσότερο; Γιατί θα έπρεπε κάποια χαρίσματα να περιφρονηθούν, δυνάμεις να αποσιωπηθούν, έργα να παραμείνουν άτροφικά ή να μη γίνουν ποτέ; Δύση είναι ή πραγματοποίησή των χαρισμάτων, ο πολλαπλασιασμός και ή τελειοποίησή τους. Ποιός λαός αξίζει κάτι λιγώτερο από αυτό; Κανένα χάρισμα δέν πρέπει να έμποδίζεται. Γιατί θα ήταν προτιμότερη ή μειονεξία και ή άναπηρία; Δύση δέν είναι μιá συγκεκριμένη μορφή αλλά ο καλύτερος έαυτός όλων. Η θέση αυτή για πολλούς θα παραμένει προκλητική, έστω μόνο για τή διατύπωσή της, για άλλους μπορεί να άρκοϋν όσα γράφω συνοπτικά στο *Ημερολόγιο*:

"Αν με τον πολιτισμό του ένας λαός δημιουργεί τó νόημα που δίνει στην ύπαρξη, ή αξία του πολιτισμού είναι

ανάλογη με την πληρότητα του νοήματος. Πληρότητα είναι το τέλειο άνοιγμα στην όρατή και την σπανιότερα όρατή, φυσική ή μεταφυσική, πραγματικότητα, με όριο την εξέαντληση της γνώσης και της δημιουργίας ατομικά και συλλογικά. Κι αν δυσκολευόμαστε να κρίνουμε ποιοι πολιτισμοί πλησιάζουν περισσότερο στην πληρότητα αυτή, μπορούμε να σκεφτούμε όρισμένες συνέπειες της διαφορᾶς τους, που ίσως είναι περισσότερο φανερές. Για παράδειγμα, ένας πολιτισμός που αναγνωρίζει την αξία του ανθρώπου κι έτσι προστατεύει την ελευθερία όλων, δημιουργεί και σέβεται ανθρώπινα δικαιώματα, και δὲν ανέχεται αυταρχικές και ολοκληρωτικές κυβερνήσεις, είναι ανώτερος.²⁰

Τὸ ἴδιο γιὰ τὶς θρησκείες (ὅ.π., σ. 74):

Γιὰ παράδειγμα, ἂν ἔστω ὑπάρχει ὁ ἓνας Θεός, ὅσες θρησκείες ἀγνοοῦν τὴν ὑπαρξή Του προφανῶς πλανῶνται. Ἐφόσον ἡ πλάνη ἀφορᾷ ὅ,τι πὺθ θεμελιῶδες, εἶναι ἐπόμενο οἱ ἔννοιες τῶν θρησκειῶν αὐτῶν νὰ εἶναι προβληματικές καὶ νὰ δημιουργοῦν προβλήματα στοὺς πολιτισμοὺς ποὺ ἐπηρεάζουν.

Δυτικὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ συμφωνεῖ περισσότερο μετὴν ἀνθρώπινη φύση — ἂν ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἡ σκέψη, ἡ ελευθερία, ἡ γνώση, ἡ συνείδηση, ἡ διαίσθηση, ἡ χαρά, ἡ ὁμορφιά, ἡ ἐνότητα.

Ἦδη στὴν Ἀναγέννηση ἡ Εὐρώπη φάνηκε ὅτι μπορεῖ νὰ δημιουργήσει τὰ πάντα. Ἡ ἀπεξάρτηση τῆς πολιτικῆς, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν προηγούμενη θρησκευτικὴ τους δέσμευση ἀνήκει σὲ ὅσα πραγματοποιοῦν τὴν ἀνθρώπινη φύση ὡς εἰκόνα τῆς θεότητας. Ἡ ἀναγεννησια-

²⁰ Βλ. σ. 75, “Ὑπάρχουν ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι πολιτισμοί;”

κὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ πόλῃ ἀναλαμβάνει νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο μιᾶς χριστιανοσύνης ποὺ κινδύνευε νὰ καταντῆσει ἄγονη καὶ ἀπογοητευτικὴ γιὰ τὸν ἐθιμοτυπισμὸ καὶ τὸν δογματισμὸ τῆς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴν τάση τοῦ κλήρου νὰ χώνει τὴ μύτη του παντοῦ, ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείπει τὴν πίστη, ἀλλὰ ἔχει λιγώτερα ἀντικληρικαλικά αἰσθήματα. Μέσα ἀπὸ τὰ βιώματα τῆς φιλίας ἡ Δύση μεγαλώνει τὴ σκέψη καὶ τὸ θάρρος τῆς. Ἐλλείψεις, συγχύσεις, ἀντιφάσεις, ἐντοπίζονται καὶ διερευνῶνται. Κάθε πρόκληση θὰ ἐρευνηθεῖ στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι βάσιμη χωρὶς τίποτα νὰ ἀποκλείεται, ἀκόμη κι ἂν συγκρούεται μὲ τὶς πιὸ καθιερωμένες ἀντιλήψεις καὶ νοοτροπίες. Στασιμότητα, κομπορμισμὸς, δογματισμὸς, χαρακτηρίζουν τὴν Εὐρώπη λιγώτερο ἀπ' ὀτιδήποτε. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ φιλοσοφία ἀναπτύσσεται μέσα ἀπὸ ἓνα πλῆθος θεωρήσεων, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναιροῦν ἢ μία τὴν ἄλλη, ἢ νὰ συμπληρῶνουν, ἀναπληρῶνουν, διορθῶνουν. Στὴ νεώτερη Εὐρώπη συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Καρτέσιος, Κάντ, Κίρκεγκωρ, δὲν εἶναι ἐκπρόσωποι 'ρευμάτων' ἀλλὰ πορεῖες μιᾶς βούλησης γιὰ ἐξάντληση κάθε σημαντικῆς σκέψης. Ἡ θρησκεία μπορεῖ νὰ παραμερίζεται πρὸς ὄφελος βιωμάτων τῆς ἀμεσολάβητης θείας παρουσίας, ἐνῶ μὲ τὸν Ἔγελον ἡ ἴδια ἡ ἱστορία περιγράφεται ὡς φανέρωση τοῦ Πνεύματος. Πῶς συμβαίνει αὐτό;

Ἀπὸ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς διωγμοὺς ποὺ μέχρι σήμερα ὑποφέρουν οἱ χριστιανοὶ σὲ μουσουλμανικὲς χώρες, ὡς τὶς ἐκκαθαρίσεις ἑκατομμυρίων ἀπὸ τὸν Μάο, τὸν Χίτλερ, τὸν Στάλιν, τὸν Πὸλ Πότ, καὶ τόσους 'λαϊκοὺς' ἡγέτες, ὅλα πραγματοποιοῦν φανερώσεις τοῦ Πνεύματος; Σύμφωνα μὲ τὸν Ἔγελον, ἂν κάτι δὲν εἶναι λογικὸ, δὲν εἶναι πραγματικὸ, κι ἂν δὲν εἶναι πραγματικὸ, δὲν εἶναι λογικὸ. Ὁ Ἔγγελος ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι χωρὶς τὴ θεία δύναμη δὲν θὰ γινόταν τίποτα, καὶ ἀπὸ τὴ σιγουριὰ ὅτι ἢ

ιστορία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι συμπτωματικό. Ἡ διάκριση καλοῦ καὶ κακοῦ δὲν καταργεῖται, ἢ 'ἀθωότητα' καὶ ἢ 'λογικότητα' ὅλων σημαίνει τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὴν ἴδια Ἀρχή.²¹ Ἄν τὸ Πνεῦμα τὰ περιέχει καὶ τὰ ἐπιτρέπει ὅλα, δὲν σημαίνει πὼς εἶναι ισότιμα. Ἡ ἀγαθὴ φύση ἔχει νὰ ἀναγνωρίζει καὶ νὰ προστατεύεται ἀπὸ ἀντίθετες ἐπιλογές, ἀκόμη κι ἂν αὐτὲς ἐν τέλει συμβάλλουν σὲ κάποιο ἀγαθό. Συχνὰ τὸ ἀγαθὸ τους εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἐνεργοποιοῦν δυνάμεις ἀντίστασης ἐναντίον τους. Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ ἀντίσταση τῶν συμμάχων ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴν ἴδια τὴν ἔνωση τῆς Εὐρώπης, ἀπ' ὅπου ἔγινε δυνατὴ ἀκόμα εὐρύτερη ἐνότητα, τείνοντας σὲ παγκόσμιες διαστάσεις. Ἄν οἱ σύμμαχοι, ἰσοπεδώνοντας τὶς ἀξίες, ἀποδέχονταν μοιρολατρικὰ τὴ θεία βούληση, δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀντίσταση, ἢ τυραννία θὰ ἀπλωνόταν, καὶ μαζὶ δυστυχία καὶ διάλυση.²²

²¹ Αὐτὸ ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ὁ Ἔγγελος θεωροῦσε λογικὴ καὶ πραγματικὴ τὴν οὐσία ἢ ἰδέα, δηλαδή τὰ πράγματα στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι πραγματικά. Ἐνα ἔγκλημα στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ὄν, εἶναι κάτι πραγματικό, κι ἄς δημιουργεῖ ἀπώλεια καὶ ἀδικία. Ὡς πραγματικό εἶναι ἐπίσης ἔλλογο, δηλαδή ἢ φύση του ὡς ὄντος ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀρχὴ ὅλων.

²² Κάθε πολιτισμὸς ποὺ πιστεύει σὲ προσωπικὸ Θεό, κινδυνεύει ἀπὸ τὴ μοιρολατρία. Τὸ Ἰσλάμ τῆς ἔχει παραδοθεῖ ἄνευ ὄρων. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἰσόθεου προστατεύει τὸν χριστιανισμό, ὅπου ὅμως συχνὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἢ μοιρολατρία. Τὸ ἴδιο στὴν ἀρχαιότητα. Ὅταν ἡ Κνίδος συμβουλευτήκε τοὺς Δελφοὺς γιὰ νὰ ἀνοίξει μιὰ διώρυγα, πῆρε τὴν ἀπάντηση ὅτι ἂν ὁ Δίας δὲν ἤθελε χερσόνησο, θὰ ἔφτιαχνε νησί! Τὸ ἄλλοτε ἀσαφὲς μαντεῖο ἔδωσε μιὰ ξεκάθαρη λύση, ποὺ ἦταν μοιρολατρικὴ. Ὅμως ὅ,τι ὑπάρχει εἶναι ἀκριβῶς ὅπως τὸ θέλησε ὁ Δίας; Καὶ μὲ ὅτιδήποτε ἀλλάζουμε, παραβαίνουμε τὸ θεῖο θέλημα, ἢ μόνο μὲ τὶς διώρυγες;

Πλέον ή περιπέτεια τῆς συνάντησης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀφορᾷ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ παρὸν καὶ τὴν ἴδια τὴν κοσμικότητα, σὲ μιὰ μορφὴ ἡπίας θεοκρατίας. Ἡ ἱστορία γίνεται εὐκαιρία τελείωσης ἀντὶ γιὰ ἀπλὴ προσωρινότητα ἢ ἔστω προετοιμασία. Ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ στρέφεται στὸν κόσμον μὲ δύναμη, καὶ ὅμως χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν Θεό. Συνεργάζεται μαζί Του καὶ τὸν συναντᾷ ἐδῶ καὶ τώρα, περισσότερο ἀντικειμενικὰ παρὰ προσωπικά, ἔστω ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ ἐθιμοτυπισμὸ. Τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται κυρίως στὴν ἐνδιάμεση κατάσταση, στὴν καθημερινότητα, τὴν ἐργασία, σὲ ὅποιαδῆποτε ἀσχολία, ἂν καὶ ἡ ὀλοκλήρωση ἐξακολουθεῖ νὰ προϋποθέτει τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Στὸ διάστημα ποῦ μεσολαβεῖ, ἡ ἄγνοια δὲν ἀποφεύγεται, ἐμφανίζονται ὅμως προσπάθειες γιὰ κάτι διαφορετικὸ καὶ ἐπικίνδυνον, νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας προτοῦ τελειώσει ἡ ἱστορία. Τὸ τέλος αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν ἀναστάσιμον βίον, ἀλλὰ προσδιορίζεται κάθε φορὰ σύμφωνα μὲ ἐφικτὲς ἐδῶ καὶ τώρα ἀξίες.

Μὲ τὴν ἐπιδημία τῆς πανώλης ὁ Εὐρωπαῖος δὲν ζήτησε καταφύγιον στὸν Θεὸ ἢ σὲ ἐλπίδες στὴν ἄλλη ζωὴ, κατηγόρησε τὸν Θεὸ ἢ τὸ πεπρωμένο, ἐπειδὴ περιέχει τόσα δεινὰ, καὶ βυθίστηκε χωρὶς ἀναστολὲς στὸ ἐφήμερον. Οἱ οὐτοπικὲς ἰδεολογίες ὑποσχέθηκαν μιὰ τελειότητα στὴν ὅποια φυσικὰ δὲν ὀδήγησαν ποτέ. Ἡ οὐτοπικὴ σκέψη ἐνδέχεται νὰ δίνει εὐκαιρίες σὲ τολμηρὰς ἰδέες νὰ ἐκφράζονται καὶ νὰ συζητῶνται, ὅμως δὲν εἶναι ἀξιόλογο ὅτιδῆποτε τολμηρό, οὔτε δείχνει τόλμη ἢ περιφρόνηση τῆς πραγματικότητος. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπόπειρα νὰ κατασκευαστεῖ ἓνας μηχανισμὸς ποῦ θὰ κινεῖται χωρὶς νὰ ξοδεύει ἐνέργεια. Τὸ ἀεικίνητο ζητᾷ διαιώνιση τοῦ παρόντος μὲ τὴν ὑπαρκτὴ μορφὴ του, σὰν μιὰ κατάργηση τοῦ θανάτου χωρὶς Ἀνάσταση. Συνεχίζονται ἀκόμα οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν κατασκευὴ του,

ὅταν οἱ νόμοι τῆς θερμοδυναμικῆς ἔχουν ἀποδείξει ὅτι δὲν θὰ προέλθει τίποτα ἀπὸ τὸ τίποτα.

Ἄτομο καὶ κράτος

ΤΟ ΑΤΟΜΟ δὲν εἰσάγεται στὴν ἱστορία μὲ τὸν Ρομαντισμό, ὅπως λέγεται καμμιά φορά, οὔτε κἂν ἔρχεται στὸ προσκήνιο τότε. Ἄλλοτε ἀνακαλύπτει προϋποθέσεις τοῦ πιὸ γενικές, ἄλλοτε πιὸ προσωπικές, ἄλλοτε παθιάζεται μὲ τὴν ἱστορία καὶ ἄλλοτε ἀνεβαίνει στὶς κορυφές τῆς ἄσκησης καὶ τῆς μυστικῆς θεωρίας. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βιολογία ἢ τὴν ψυχολογία ἢ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐρωτεύεται ἢ δὲν ἀναζητᾷ ἓνα προσωπικὸ νόημα στὴ ζωὴ του. Πῶς θὰ γνωρίσω ὅ,τι μὲ ἀφορᾷ προσωπικά, ἂν ἀγνοῶ τὰ ὅρια τοῦ γενικοῦ, τὰ ὁποῖα πῶς θὰ ἐρευνοῦσα χωρὶς προσωπικὸ ἐνδιαφέρον; Θὰ ἤμουν ὑποταγμένος σὲ ἀγέλη καὶ θὰ προσπαθοῦσα νὰ προσαρμόζομαι σὲ ρόλους. Ὅταν ἡ ἀτομικὴ ἀξία περιφρονεῖται, ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε εἶδους κρατισμό, ἢ μετριότητα κυριαρχεῖ, ἢ συζήτηση ὑποχωρεῖ καὶ ἡ δημιουργία συρρικνώνεται.

Φιλίες δημιουργεῖ τὸ ἄτομο, ὄχι τὸ κράτος, καὶ πάλι τὸ ἄτομο ἀγαπάει τὴ γνώση καὶ τὴ δημιουργία, τὸ ἄτομο ἀνακαλύπτει, τὸ ἄτομο συναρπάζεται, τὸ ἄτομο θαυμάζει καὶ ἐρωτεύεται. Ποιὸ κράτος θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ τὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Πολιτεία, τὴν Τέχνη τῆς Φούγκας, τὴν Ὀδὸ τοῦ Ἀββαείου, τὴ Γκουέρνικα, τὸ Τεμεραίρ, τὸν Πολίτη Κέην, τὴν 7η Σφραγίδα, τὰ Principia Mathematica, τὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας; Τὸ ἄτομο βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὰ ταξίδια στὸ διάστημα, τὸ ἄτομο δημιούργησε τὰ ἐμβόλια. Στὸ ἄτομο ὀφείλουμε τὰ αὐτοκίνητα, τὰ ἀεροπλάνα, τοὺς

ὕπολογιστὲς καὶ τὰ ἔξυπνα τηλέφωνα. Ὅτι ἀπολαμβάνουμε, ἀπ' ὅπου κερδίζουμε γνώση, ἔμπνευση, δύναμη, χαρά, θάρρος, νόημα καὶ ἐλπίδα, προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὸ ἄτομο, τίποτα ἀπὸ τὸ κράτος, εἶναι ἐμπνεύσεις καὶ δημιουργίες συγκεκριμένων ἀτόμων, συνεργασιῶν τῶν ἀτόμων καὶ ἀνταγωνισμῶν τῶν ἀτόμων. Τὸ κράτος στὴν καλύτερη περίπτωση ὑπηρετεῖ τὸ ἄτομο ἢ τουλάχιστον δὲν τὸ ἐμποδίζει. Μεγαλύτερη ὑπηρεσία εἶναι ἡ ἐκπαίδευση, τὴν ὁποία καὶ πάλι τὸ ἄτομο ἐμψυχώνει καὶ πραγματοποιεῖ. Τὸ κράτος ἔχει ἀξία ὡς τρόπος τοῦ ἀτόμου νὰ συγκεντρώνει δυνάμεις γιὰ σχέδια ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει διαφορετικά. Ὅσο σκεφτόμαστε τὸ κράτος σὰν τίποτα παραπάνω²³ ἀπὸ ἐκτελεστὴ ἐντολῶν καὶ ἓνα εἶδος συλλογικοῦ ταμείου ἀτομικῶν δυνάμεων, εὐθύνη ποὺ δὲν ἀναλαμβάνουμε μόνο ψηφίζοντας κυβερνήσεις ἀλλὰ καὶ συζητῶντας, φτιάχνοντας ἰδρύματα, ἱστοσελίδες, ἐφημερίδες, περιοδικά..., τόσο πιὸ ἀποτελεσματικὸ γίνεται τὸ ἴδιο τὸ κράτος στὴ δευτερεύουσα ἀλλὰ ἀναγκαῖα λειτουργικότητά του, καὶ τόσο λιγώτερο κινδυνεύουμε νὰ τοῦ ἀναθέσουμε ἔργα ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε οἱ ἴδιοι ἄμεσα, ἰδίως ἔργα ποὺ μόνο ἔτσι μποροῦν νὰ γίνουν σωστά. Ὅταν ὁ Λένιν περιγράφει τὸν σοσιαλισμὸ ὡς τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα κρατικὸ καπιταλιστικὸ μονοπώλιο, μόνη διαφορὰ τοῦ ὁποίου εἶναι ὅτι ἐπιβάλλεται πρὸς ὄφελος (ὑποτίθεται) τοῦ συνόλου ἀντὶ τοῦ ἰδιώτη ἐπιχειρηματία, ἀθελά

²³ Τίποτα παραπάνω ἀλλὰ ἀρκετὰ παρακάτω, ὅπως εἶναι τὸ κράτος τιμωρός, ἓνας τρόπος νὰ περιορίζονται τὰ ἐγκλήματα ἀπὸ φόβο γιὰ τὴν τιμωρία. Τὸ παρακάτω αὐτὸ περιέγραφε ὁ Παίτην ὡς ἀντίθεση κοινωνίας καὶ κράτους, ὅτι ἡ κοινωνία προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες μας ἐνῶ τὸ κράτος ἀπὸ τὶς ἀσθένειές μας. Σωστὴ διάκριση, ποὺ ὅμως δὲν ἐξαντλεῖ οὔτε τὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας οὔτε τὴν ἔννοια τοῦ κράτους.

του περιγράφει με ακρίβεια πώς ο σοσιαλισμός συρρικνώνει την έννοια του καπιταλισμού έτσι που μεγιστοποιούνται τα προβλήματα του και μηδενίζονται οι αρετές του. Προτείνει ένα καπιταλισμό βίαιο, λειψό και ύποκριτικό, μιὰ καρικατούρα.

Ὁ Μάρξ δὲν ἀπορρίπτει τὸν κρατισμὸ ἀλλὰ τὸ 'ἀστικὸ' κράτος, τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ βελτιωθεῖ πρὸς ὄφελος τῶν 'προλετάρων', ἀλλὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ. Ἦδη ὁ Ἐγκελς, ὑποτιμῶντας τὸ ἄτομο, προέταξε τὸ κράτος καὶ μάλιστα ὡς κανονικὸ πρόδρομο τοῦ σοσιαλιστικοῦ Πατερούλη, ὑπεύθυνο νὰ καθοδηγεῖ τὰ μικρά του στὸ ἀνώτερο ἦθος! Ὁ Στάλιν δὲν ἐνδιαφέρεται παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἐξουσία, παρατηρεῖ ὁ Σουβάριν, καὶ δὲν ἔχει καμμιά κουλτούρα. Ἔτσι ὅμως ἀποδεικνύεται κατ' ἐξοχὴν ταιριαστὸς μὲ ἓνα σύστημα πὸ δὲν μπορεῖ καὶ δὲν θέλει πράγματι οὔτε οἰκονομία νὰ ἀναπτύξει, οὔτε δικαιοσύνη, οὔτε πολιτισμὸ. Τὸ μόνο πὸ θέλει καὶ μπορεῖ ὁ κομμουνισμὸς εἶναι νὰ βασανίζει καὶ νὰ ἐξοντώνει. Δὲν ἐκπλήσσει ὅτι ἔφερε πάντα τὸ ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι ὑπόσχεται, ἀλλὰ ὅτι οἱ ὀπαδοὶ του μπόρεσαν σὲ τέτοιο βαθμὸ νὰ μὴν καταλαβαίνουν τί τοὺς γίνεται.

Ποιά προβλήματα δημιουργεῖ τὸ κράτος καὶ χρειάζεται συνεχῶς ἐπιτήρηση; Δὲν εἶναι μόνο ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ συντριπτικὰ τῶν 'υπεύθυνων' καὶ 'ἀρμόδιων', δηλαδή ὅτι ἡ κοινωνία συνολικὰ περιέχει περισσότερες δυνάμεις καὶ ἰκανότητες, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι ὡς δημόσιος ὑπάλληλος τὸ ἄτομο σπάνια ἐξαντλεῖ τὸν ἑαυτό του. Ὅμως στὸ σημαντικὸ ἔργο δὲν ἀρκεῖ μεγάλη ἢ πολὺ μεγάλη προσπάθεια, χρειάζεται ἡ ἐξάντληση. Στὴν περίπτωση κρατῶν πὸ λειτουργοῦν σωστά, ἔγκυρα κριτήρια τοποθετοῦν κάθε στέλεχος τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν στὴν κατάλληλη θέση, προβιβάζονται οἱ καλύτεροι καὶ ἀμοίβονται περισσότερο. Ὅμως οὔτε τὸ λει-

τουργικὸ ἀξιοκρατικὸ δημόσιο θὰ κάλυπτε τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Οὔτε κἂν μποροῦν νὰ γίνουν γνωστὲς οἱ ἀνάγκες εἴτε οἱ δυνατότητες, καὶ σπάνιο, ἂν συμβαίνει καμμιά φορά, σὲ ὀρισμένους τομεῖς ὡς ἓνα βαθμὸ. Κανένα κράτος, ὅσοδῆποτε ἱκανό, δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει, γιὰ παράδειγμα, τί αὐτοκίνητα θὰ δημιουργοῦσε ἢ ἐλεύθερη οἰκονομία μὲ τὸν ἐθνικὸ καὶ διεθνῆ ἀνταγωνισμὸ τῶν ἐταιρειῶν, ποιὲς ιδέες θὰ ἀνέπτυσσε γιὰ τὸ αὐτοκίνητο, ποιὲς ἀνάγκες θὰ ἐπινουῶσε καὶ θὰ κάλυπτε ἢ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Πῶς θὰ γινόταν τὸ δημόσιο νὰ κάνει κάτι τέτοιο γιὰ τὸ σύνολο ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν;

Εὐρώπη σημαίνει ὅτι στὸ ἐπίκεντρο τοῦ κοινοῦ βίου βρίσκεται τὸ ἄτομο, καὶ πάλι αὐτὸ σημαίνει ὅτι κυβερνάει ἢ ἐλευθερία, ἢ ἔμπνευση, ἢ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἢ φαντασία, τὸ ἔργο, τὸ θάρρος, τὸ ρίσκο, ἢ ἀναζήτηση. Τὴν κυβέρνηση τῶν ἀξιῶν αὐτῶν ἰδρύει ἢ φιλοσοφικὴ πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀποκορύφωση τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ βάπτισή του. Ἄπ' ὅλους τοὺς μεγάλους ἀρχαίους πολιτισμοὺς, εἶναι ὁ μόνος ποὺ δὲν δίστασε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θρησκευτικὴ του παράδοση γιὰ μιὰ ξένη θρησκεία. Στὴ ριζικὴ αὐτὴ ἀμφισβήτηση καὶ μεταστροφή ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του μέχρι σήμερα ὁ χριστιανισμὸς καὶ θεμελιώνονται ὅλοι οἱ εὐρωπαϊκοὶ πολιτισμοί. Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ καταντήσῃ ἀθεϊστικὰ ἢ θρησκευτικὰ δογματικὸς, χωρὶς νὰ χάσει τὸν ἑαυτό του. Ἡ ἐντύπωση πῶς ἡ πραγματικότητα εἶναι προσιτὴ πλήρως μὲ τὸ πείραμα καὶ τὴν ἀπόδειξη, εἶναι δογματικὴ ὅταν δὲν εἶναι ἀφελής, καὶ σὲ κάθε περίπτωση προετοιμάζει παρακμὴ. Δὲν ὑπάρχει τίποτα παράδοξο καὶ τίποτα ποὺ δὲν εἶναι ἐλπιδοφόρο στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἴδιες οἱ ΗΠΑ, ἂν καὶ ἔγιναν ἡ αἰχμὴ τοῦ δόρατος τῆς ἔρευνας, τῆς οἰκονομίας, τῆς καινοτομίας, παρὰ τὰ προβλήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τίς κρατικιστικὲς καὶ ἀριστερὲς ροπές, δηλώνουν τὴν εὐσέβειά τους στὸ ἴδιο τὸ νόμισμα, ἐλπίζο-

ντας με όλα όσα κάνουν και με την οικονομία τους να μη λησμονήσουν ποιος χαρίζει δύναμη για όλα.

ΔΕΝ ΘΑΥΜΑΖΕΤΑΙ κάποιος επειδή είναι η απόλυτη αιτία ενός έργου, αλλά επειδή συμβαίνει το συγκεκριμένο έργο να προκύπτει μέσα από εκείνον. Αν αυτός δεν υπήρχε, ακόμη κι αν συνεργάζονταν όλες οι υπόλοιπες προϋποθέσεις, δεν θα υπήρχε ούτε το έργο. Ο Πλάτων δεν θα έγραφε τους διαλόγους του αν είχε γεννηθεί στην Κίνα ή τη Σπάρτη, ή στην Αθήνα τοῦ 800 μ.Χ., ούτε καν θα μπορούσε να είναι ο Πλάτων, όμως τὰ έργα του προήλθαν από τὸν ἴδιο — ούτε από τὸν Σωκράτη ούτε από κανένα πού ἔζησε τὴν ἴδια ἐποχὴ στὶς ἴδιες συνθήκες. Ο Ἐνγκελς νόμιζε πὼς ἡ προσωπικότητα εἶναι ἓνα σύμπτωμα, καθέννας γεννιέται καὶ διαμορφώνεται σὰν ἓνα προϊόν τῶν ὑλικῶν διεργασιῶν πού (ὑποτίθεται ὅτι) συνθέτουν τὴν πραγματικότητα. Κι ἐνῶ

πιστεύουν πώς είμαστε μαριονέτες, έχουν κουράγιο να 'τρέχουν' τον προγραμματισμό τους, πώς θα φέρουν τη δικτατορία του προλεταριάτου, ή ότιδήποτε.

Απαγορεύοντας το κέρδος του ενός και του άλλου, απαγορεύω το ίδιο το έργο, με ευνόητες συνέπειες. Αξιολογώντας όλους το ίδιο ισοπεδώνω τις αξίες, όποτε πάλι απαγορεύω το έργο. Η συμμετοχή του δημιουργού είναι μία μόνο ανάμεσα σε πολλές προϋποθέσεις, όμως ή μία αυτή δεν παύει να είναι αναγκαία μαζί με τις υπόλοιπες, και είναι ή πιο κρίσιμη, επειδή είναι ή προσωπικότητα, ή μορφή μιᾶς μοναδικῆς αναφορᾶς στα αντικειμενικά δεδομένα. Τον παράγοντα αυτό υποτίμησε ο Έγγελος όταν αναγνώριζε στο άτομο απλό φορέα τῆς καθολικότητας του πνεύματος υπό τους όρους μιᾶς ἐξελικτικῆς βαθμίδας. Χωρίς τὴν προσωπικότητα μόνο ο ρατσισμός θα ἐξηγοῦσε τις τεράστιες διαφορές τῶν πολιτισμῶν, ἀλλὰ ο ρατσισμός δὲν ἔχει καμμιὰ ἐμπειρική, λογική ἢ ἐπιστημονική βάση. Σωστά ο Έγγελος (οὔτε μόνος οὔτε πρῶτος) ἀναγνώρισε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς διάστασης πού θα μπορούσε να ἀποκληθεῖ μοιραία, ἐσφαλμένα ὅμως τὴν ἐξάπλωσε στὴν ἱστορία συνολικά. Πιο σωστό θα ἦταν να εἰπωθεῖ ὅτι, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἤθελε να δημιουργηθεῖ, δὲν θα ὑπῆρχε ἀπολύτως τίποτα.

Ὁ χωρισμός Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀνήκει στα σημαντικότερα ἔργα τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅχι μόνο δὲν ζημίωσε τὴν εὐσέβεια, ἀλλὰ τὴν ὑποστήριξε, καὶ μαζί προφύλαξε τὴν Πολιτεία ἀπὸ δραματικά λάθη. Ἄν ὀφείλει να προσαρμόζεται στο ἐκκλησιαστικὸ ἦθος καὶ ὁ πιο ἀδιάφορος για τις θεολογικὲς ἀλήθειες, δὲν ζημιώνεται μόνο ἡ Πολιτεία ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία. Οἱ παποκαισαρικὲς τάσεις δημιουργοῦν κινδύνους για τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἐπομένως για τὴν κοινωνικὴ ζωὴ συνολικά. Ἡ κοινωνία μαραζώνει, ἀκόμη κι ἂν τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος εἶναι θαυμαστό, πού συχνὰ δὲν εἶναι.

Ἄραγε μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συμπτωματικὸ αὐτὸ ποὺ συνέβη στὴν Ἑλλάδα μὲν τώρα; Τόσοι θρησκευόμενοι μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Covid κόντεψαν νὰ προκαλέσουν ἐπανάσταση, ἐπειδὴ δὲν μποροῦσαν νὰ παρακολουθήσουν τὶς λειτουργίες, λὲς καὶ ὁ Θεὸς ὑπάρχει μόνο τότε, ὅταν ὁ ἴδιος προειδοποιεῖ ὅτι ὅσο πιὸ ἀληθινὰ πιστεύει κανεὶς, τόσο δὲν χρειάζεται τὸν ναό!²⁴ Ἐπειτα ἐξεγέρθηκαν γιὰ νὰ μὴν κάνουν τὸ ἐμβόλιο, ἐπειδὴ περιέχει τσιπάκια ἢ ἐπειδὴ θὰ καταστρέφει τὴν ὑγεία τους, τὴν ὥρα ποὺ χωρὶς ἐμβόλιο πέθαιναν μαζικὰ ἀπὸ ἀσφυξία. Μὲ τὶς νέες ταυτότητες ἔλεγαν ὅτι τοὺς παρακολουθοῦν πότε βγαίνουν γιὰ τὴ μύρα τους ἢ πότε παίζουν τὴ μπιρίμπα τους, ἢ ὅτι θὰ πάρουν τὸ σφράγισμα τοῦ Ἀντίχριστου, ὅπως μερικὰ χρόνια πρὶν εἶχαν τρομοκρατηθεῖ μὲ τὶς πιστωτικὲς κάρτες, ποὺ τώρα χρησιμοποιοῦν ὅλοι καὶ οὔτε διανοοῦνται τὴ ζωὴ τους χωρὶς αὐτές. Καὶ δῶστου μοναχοὶ νὰ βγάζουν πύρινα κηρύγματα γιὰ τσιπάκια, σκοτεινὰ κέντρα, Μπὶλ Γκέητς, παγκόσμια ἐξουσία ποὺ σχεδιάζει ὄργια ἐναντίον μας... Εἶναι αὐτὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος ἢ μιὰ ντροπή;

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν συμφωνοῦν μὲ τέτοια, ὅποτε προκύπτουν, ὅμως ὅλο τὸν προηγούμενο χρόνο ἐνθαρρύνουν μιὰ νοοτροπία ποὺ ὀδηγεῖ ἀκριβῶς σὲ αὐτὰ — νοοτροπία ἀκρισίας, ἐθιμοτυπισμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας. Πάντως, ὅσο μεγάλο πρόβλημα κι ἂν ταλαιπωρεῖ τὴν Ἐκκλησία, δὲν βρίσκεται στὴν Ἐκκλησία ἡ κύρια εὐθύνη. Αὐτὰ καὶ περισσότερα ντροπιάζουν κυρίως τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα. Δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια ἐκπαίδευσης, ἀπὸ τὴν πιὸ ἀπαλὴ, κρίσιμη καὶ εὐπλαστὴ ἡλικία ὡς τὴν ἐνηλικίωση γιὰ νὰ μὴ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε καὶ νὰ ἀποφεύγουμε οὔτε κἂν τὰ πιὸ ἀκραῖα καραγκιοζιλίκια! Πῶς εὐθύ-

²⁴ Βλ. Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ, Β' 233 (Ἰω. 4), 21–24.

νεται ή Ἐκκλησία ἢ πῶς θὰ μειωθεί ή κακή ἐπιρροή της, ἂν τὸ σχολεῖο διδάσκει συστηματικά καὶ τόσο ἀποτελεσματικά ἀκρισία, συμβιβασμό, ἀνευθυνότητα, προκατάληψη, ἀπερισκεψία; Τὸ μέγεθος τῆς διαφθορᾶς εἶναι φανερό ἤδη στὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ‘μαλακὲς (=εὐκόλες καὶ δευτερεύουσες, σχετικὰ ἀσήμαντες) δεξιότητες’ καὶ ‘τεχνικὲς καταρτίσεις’. Τὸ νὰ σκέφτομαι εἶναι soft skill!, νὰ ἔχω δύναμη νὰ ἀποφασίζω γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς μου, νὰ καταλαβαίνω τὸν ἑαυτό μου, νὰ σταθμίζω κοινωνικά καὶ πολιτικά ζητήματα, νὰ προσεγγίζω τὰ πιὸ βασικά ἐρωτήματα, ὅπως ἐκεῖνα γιὰ τὴν ὕπαρξη τῶν πραγμάτων, γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν ἄλλη ζωή..., ὅλη ἡ κριτικὴ δύναμη εἶναι soft skill! Γι’ αὐτὸ ἡ ἐκπαίδευσή μας προετοιμάζει τόσους ἱκανοὺς ἐπαγγελματίες σὲ διάφορες εἰδικεύσεις, ποὺ συνήθως δὲν μποροῦν νὰ μοιράσουν δυὸ γαιθάρων ἄχυρα ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τους.

Τὸ ἴδιο τὸ κεντρικὸ αὐτονόητο, γιὰ ὅσους ζοῦμε σὲ καπιταλιστικὲς δημοκρατίες, ὅτι καθέννας ἔχει δικαίωμα νὰ κάνει τὴ ζωὴ ποὺ θέλει, ἂν δὲν παραβαίνει τὸν κοινὸ μας νόμο, εἶναι ἄπιαστο ὄνειρο γιὰ λαοὺς ὑποταγμένους σὲ καθεστῶτα, οἱ ἡγέτες τῶν ὁποίων, κοσμικοὶ ἢ θρησκευτικοί, ὄχι μόνον κατέχουν τὴν ἀλήθεια ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ τὴν ἐπιβάλουν, ἄς ποῦμε γιὰ νὰ βοηθήσουν νὰ ζήσουμε εὐτυχισμένοι στὴν ἄλλη ζωὴ, ἢ γιὰ νὰ ἐκπληρωθοῦν ἐπιταγὲς κάποιας ἱστορικῆς εὐθύνης γιὰ δικαιοσύνη. Καταπιεστικὲς κυβερνήσεις δὲν ἔχουν ἐλαφρυντικά γιὰ κανένα ἐγκλημα, ὅσο δὴποτε φιλολαϊκό, δίκαιο, ἀναγκαῖο ἢ ἀνθρωπιστικὸ κι ἂν προσπαθοῦν νὰ τὸ παρουσιάσουν.

Δικαιοσύνη, ἀνθρωπισμός, ἀλληλεγγύη, περιέχουν τὴν ἐλευθερία στὸν ἴδιο τὸν ὀρισμὸ τους. Ἄν ἓνα πολιτικὸ σύστημα ὑπόσχεται ἀρετὲς μὲ τὴ βία, εἶναι σύστημα ποὺ ἐπινόησαν ἀπατεῶνες. Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει ἀρετὴ χωρὶς ἐλευθερία; Ἐξ ὀρισμοῦ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι μιὰ κατάρ-

τιση, αλλά έσωτερική ποιότητα, όπως κι αν εκφράζεται. Ο άπατεώνας υπόσχεται τή δημιουργία νέου τύπου ανθρώπου, ανιδιοτελοῦς, πού σκέφτεται τὸ σύνολο και ὄχι τὸν ἑαυτό του, και ὁ ὀπαδὸς δὲν ἔχει τή νοημοσύνη νὰ καταλάβει οὔτε κἂν γιατί αὐτὸ θὰ ἦταν ἐφιαλτικό, ἂν δὲν ἦταν ἀδύνατο.

Γιὰ τὴν προέλευση τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξης ὡς φιλελεύθερης και φιλοσοφικῆς δύναμης συνεργάστηκαν πολλά, ὅπως εἶδαμε, και στὴν ἀρχὴ ὅλων ἡ ἀναγνώριση τῆς ἱερῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου. Διαμορφώθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἀπαιτητικὴ συζήτηση, τὴ συνεργασία και τὴν πιὸ οὐσιαστικὴ ἐνότητα, τὴ δημιουργικότητα και τὴν πολλαπλῶς βᾶσιμη αὐτοπεποίθηση, πού χαρακτηρίζε ὅσους προηγουμένως καταπιέζονταν ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ κατεστημένο.²⁵ Μακάρι νὰ γνωρίζαμε κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους, πῶς ὀραματίστηκαν ἐλευθερία και δύναμη, μαζί με ὅλες τὶς πράξεις ἢ ἀπραξίες τῶν ἀντιπάλων τους, και μαζί ὅλες τὶς συγκυρίες πού τοὺς ἔφεραν νὰ συνεργαστοῦν μεταξύ τους και νὰ μετατρέψουν τὸ προσωπικὸ τους ὄραμα σὲ μέλλον τῆς Εὐρώπης. Ὅμως αὐτὸ συνέβη, και δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει συμβεῖ στὴν Κί-

²⁵ Οὔτε τὸ κράτος βλέπει τὴ δύναμη τῆς φεουδαρχίας με καλὸ μάτι, και θὰ προσπαθῆσει, με ἐπιτυχία, νὰ ἐπιβληθεῖ ἐδραίωνοντας σιγὰ σιγὰ τὸν ἐθνικισμό, ἀπ' ὅπου προῆλθαν δύο παγκόσμιοι πόλεμοι. Ὅχι ὅτι ὁ βασιλιάς χαιρόταν με τὰ προνόμια πού ἀναγνώριζε στὸν ἀστικὸ κόσμο, ὅμως στὴν ἰσορροπία τῶν συμφερόντων ἦταν μιὰ ἐξέλιξη ἀρκετὰ προτιμότερη, ἐπειδὴ οἱ πόλεις ζητοῦσαν αὐτονομία χωρὶς νὰ ἀρνοῦνται οὔτε τὸ βασιλικὸ ἀξίωμα οὔτε τὴ συμβολὴ τους στὸ *commune commodum universitatis*, στὸ κοινὸ καλὸ. Ἦταν ἐπίσης μιὰ λογικὰ προτιμότερη ἐξέλιξη, ἐπειδὴ μεγάλωνε τὶς δυνάμεις και τὴ γονιμότητα τῆς κοινωνίας, και ἐν τέλει ἱστορικὰ δικαιωμένη παρὰ τὰ προβλήματα πού ἔφερε, τὰ ὁποῖα χρειάστηκε νὰ ξεπεραστοῦν μέσα ἀπὸ τάλαιπωρίες.

να ἢ ὅπουδήποτε, παρὰ μόνο στὸν βαθμὸ ποῦ θὰ ἀναγνωρίζοταν ἡ ἱερὴ ἀξία τοῦ ἀτόμου. Ὅσο μιὰ κοινωνία στερεῖται τὶς ιδιότητες τῆς δημοκρατίας — ἀγάπη γιὰ τὴν ἀνώτερη καὶ κάθε εἶδους γνώση, ἀπεριόριστη δημιουργικότητα καὶ ἀνυποχώρητη αὐτονομία — εἶναι κοινωνία περιφρόνησης τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο κι ἂν στὰ λόγια παριστάνει ἴσως τὴ δίκαιη καὶ φιλόανθρωπη, καὶ δὲν ἀπομένει παρὰ μόνο νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ συνειδητοποιήσει, ὅποιος ὑποστηρίζει τέτοιες κοινωνίες, τί ἀκριβῶς τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀληθινὴ τους φύση.

Ἄν ἡ δυτικὴ ἀστικὴ τάξη μοιάζει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ σπουδαιότητα τῆς οἰκογένειας, ἢ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, ἢ τῆς ἀνάγκης γιὰ ἀσφάλεια, ἢ τῆς προτεραιότητας τοῦ νόμου ἀπέναντι στὶς αὐθαιρεσίες τῆς ἐξουσίας..., θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν αὐτὰ μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ ποῦ προέρχονται. Ποιὰ εἶναι ἡ μὴ ἀναγώγιμη πρώτη ἀρχή, χάρις στὴν ὁποία προκύπτουν, μὲ ὅποια σειρά καὶ σχέση, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, ἡ κατοχύρωση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ ἡ προστασία τῆς αὐξησῆς της, τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχείρησης, ὁ νόμος, οἱ συντεχνιακὲς συμμαχίες...

Ἀτομικὴ καὶ οἰκογενειακὴ ιδιοκτησία ὑπῆρξε καὶ ἀλλοῦ χωρὶς νὰ προκύβουν πολῖτες καὶ ἐνώσεις πολιτῶν μὲ τὰ ιδιώματα τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξης. Δὲν χρειάζεται νὰ πάει κανεὶς μακριά, ἡ ἀρχαία Ρώμη εἶναι ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Τὸ Βυζάντιο ἀκόμα περισσότερο! Τὸ ἴδιο ἂν ἡ αἰτία ἀποδοθεῖ στὴν κυριαρχία τοῦ νόμου ἀπέναντι στὸν αὐταρχισμό. Χρειάζεται νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς προέκυψε ἡ ἴδια ἡ νομιμότητα, χῶρια ποῦ δὲν ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη της γιὰ νὰ ἔχουμε τὴν ἀστικὴ τάξη τῆς Εὐρώπης. Περαιτέρω, ἡ δύναμη τῆς συγγένειας, τὸ βίωμα ὅτι ὡς ἄτομο ἀνήκω κυρίως στοὺς συγγενεῖς καὶ ὄχι στὴν ἐλευθερία τῶν σχέσεων ποῦ ἐπιλέγω, ὑπῆρξε πάντα ἡ βάση τῆς κοινωνικῆς

δομῆς στις πρωτόγονες κοινωνίες, καὶ μέσα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν διαιωνιζόταν ὁ πρωτογονισμός. Γιατί ἄλλαξε ἡ δύναμη καὶ ἡ λειτουργία τῆς οἰκογένειας στὴ Δύση; Πόσο βρίσκεται πράγματι ἡ οἰκογένεια στὴ ρίζα τῶν ἐξελίξεων πὺ παρακολουθοῦμε, ἔστω μαζὶ μὲ ἄλλες προϋποθέσεις;

Ἵπέρβαση

Ο ΠΛΑΤΩΝ δίνει τὸ πρῶτο πλήγμα στὴν οἰκογένεια ὡς κοινωνικὸ κύτταρο, καὶ ὡς εἴθισται μὲ τὶς πλατωνικὲς εἰσηγήσεις, ὑπῆρξε καθοριστικό. Ἡ οἰκογένεια δὲν εἶναι στοιχειώδης κοινωνία, ἀλλὰ κάτι πὺ πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ γιὰ νὰ ὑπάρξει πιὸ ἀληθινὰ ἡ κοινωνία. Ἡ οἰκογένεια περιέχει κοινωνικὰ στοιχεῖα σὲ σχετικὰ ἀντικοινωνικὴ μορφή, πραγματοποιεῖ ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο, βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πὺ ζεῖ κλεισμένος στὴν ἐγωπαθῆ μικρότητα, ἀλλὰ περιορίζει στοὺς δεσμοὺς αἵματος καὶ τὴ συνήθεια. Ἐνῶ ἐχθρεύεται τὴ στενότητα καὶ μεροληψία τῆς οἰκογένειας, ἡ ἴδια ἡ κοινωνία δημιουργεῖ νέο κλείσιμο, στὸ ἔθνος, πὺ χρειάζεται καὶ αὐτὸ νὰ ξεπεραστεῖ, ἐφόσον ἡ πνευματικὴ ἐνότητα δὲν δεσμεύεται ἀπὸ καταγωγὴ ἢ γλῶσσα. Οἱ δικοί μου μπορεῖ νὰ βρίσκονται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κόσμου, ξένος καὶ ἐχθρὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ γείτονας, ὁ συμπολίτης, ὁ πατέρας μου.

Κάθε νέο ζευγάρι ξεκινάει τὴ ζωὴ του διαλύοντας προηγούμενες οἰκογένειες στὸν βαθμὸ πὺ τοῦ ἀναλογεῖ, ἐγκαταλείποντας τοὺς γονεῖς καὶ ἰδρύοντας νέα αὐτάρκεια, ἐξίσου προσωρινή. Οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει στὶς περιπτώσεις τῆς συμβίωσης νέου καὶ παλαιοῦ, ὅταν περισσότερες

γενιές ζοῦν μαζί, ὁπότε τὸ ‘κύτταρο’ τείνει νὰ βρῖσκεται λιγώτερο στὴν οἰκογένεια καὶ περισσότερο στὸ σόι, μὲ τὴ σχετικὰ μεγαλύτερη διάρκεια καὶ τοὺς μικρότερους τριγμούς ἀπὸ τὶς ἀπώλειες νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐπιπλέον ἀξίας, ὁπότε καὶ ἡ καθήλωση εἶναι πιὸ ἰσχυρή, ἡ κοινωνία ἀναστέλλεται ἀκόμη περισσότερο.

Μιὰ φίλη μου ἔλεγε, βγές ἔξω καὶ βρῆς τὴν οἰκογένειά σου! Δὲν ἐννοοῦσε ὅτι πρέπει κανεὶς ὅπωςδήποτε νὰ ἔχει μιὰ οἰκογένεια, ἀλλὰ ὅτι ἂν θέλει κάτι τέτοιο, θὰ τοῦ συμβεῖ τόσο πιὸ πραγματικά ὅσο πιὸ ἐλεύθερα. Καὶ τότε προφανῶς θὰ ἔχει διαφορετικὴ μορφή — εὐέλικτη, ἀνοιχτή, μὲ παιδιὰ καὶ γονεῖς ἐνδεχομένως νὰ ἀλλάζουν, νὰ προστίθενται, νὰ ἀφαιροῦνται ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῆς σχέσης καὶ πέρα ἀπὸ τὴ συνήθεια. Ἐδῶ βρῖσκεται ἡ οὐσία τῆς κοινωνίας, ὅπου προσανατολίζει ὁ Πλάτων ἐρχόμενος σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νοσταλγία τῆς Ὀδύσσειας.

Συχνὰ ὁ ἐλληνικὸς χαρακτήρας προσεγγίζεται μὲ ὅρους τῆς Ὀδύσσειας, σὰν μιὰ κυριαρχία τῆς νοσταλγίας μὲ ἐπίκεντρο τὴν οἰκογενειακὴ ἐστία. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῆς Ὀδύσσειας δὲν ὀνειρεύεται μεγάλο σπίτι, ἀλλὰ μικρό, ζεστὸ καὶ πλούσιο μέχρι ὑπερβολῆς. Στὸ μικρὸ σπίτι τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ἔχουν τὶς κατάλληλες συνθῆκες γιὰ νὰ βρῖσκονται συνεχῶς μαζί, χρειάζονται ὅμως τὴ χλιδὴ γιὰ νὰ ἐμποδίζει τὴν ἀνία. Τέτοια συγκατοίκηση, ἀνιαρὴ ἢ μὴ, δὲν εὐνοεῖ πάντως τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀτόμου, τὴν ἐσωτερικότητα, τὴν περισυλλογὴ, τὴ δημιουργία.

Ἡ Ὀδύσεια ὑπάρχει, εἶναι σημαντικὴ, εἶναι ‘κλασικὴ’ ὅσο ἡ Ἰλιάδα, καὶ φυσικὰ ἐπηρέασε τὸν ἐλληνισμό, ὅμως ἡ Ἰλιάδα εἶναι ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἀνώτερη, ἐνῶ καὶ ἡ ἐπίδρασή της δὲν συγκρίνεται μὲ ἐκείνη τῆς Ὀδύσσειας. Μᾶλλον ἡ Ὀδύσεια τείνει νὰ προσλαμβάνεται μὲ κριτήρια τῆς Ἰλιάδας ὡς ταξίδι αὐτογνωσίας. Μεγάλος ἥρωας τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀκόμη καὶ στὸ Βυζάντιο, εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος, στὸ

προσκέφαλο τοῦ ὁποίου καὶ στὴν φυχή του βρίσκεται ὁ Ἀχιλλέας. Μεγάλος φιλόσοφος τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ὁ Πλάτων, στὶς ἔννοιες τοῦ ὁποίου θεμελιώνεται ὁλόκληρος ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς. Ὁ Περικλῆς εἶναι ὁ μέγας πολιτικὸς τῆς δημοκρατίας, κι αὐτὸς ἐπίσης δὲν ἐμπνέεται ἀπὸ νοσταλγία, μᾶλλον ἀπὸ τόλμη καὶ ὀρμὴ ἐξόδου. Στὴν ἴδια τῆ χριστιανικῆ περιόδῳ ὁ μοναχισμὸς, ἡ ἰσχυρότερη δύναμη (σχεδὸν στὸ σύνολό τους οἱ μεγάλοι Πατέρες προέρχονται ἀπὸ τὸ μοναστήρι), ἐκφράζει σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐγκατάλειψη τῆς οἰκογένειας καὶ ἀτομικισμὸ.²⁶

Μὲ τὴν τουρκοκρατία, ἡ οἰκογένεια γίνεται σωσίβιο τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση διατηρεῖ τὸν κυρίαρχο ρόλο της, ἀντιμετωπίζοντας τὸν δημόσιο χῶρο σχεδὸν ὡς πολεμικὴ ζώνη, ὅπως λογικὰ συνέβαινε στὴν τουρκοκρατία. Περαιτέρω, στὴ θέση τῆς εὐθύνης, τῆς ἐλευθερίας, τῆς τόλμης, τῆς δημιουργίας, τῆς ἀγάπης γιὰ γνώση, ἡ οἰκογένεια τοῦ μετεπαναστατικοῦ κρατιδίου ὄνειρεύεται τὴν ἰδανικὴ πολιτεία σὰν μιὰ μεγάλη οἰκογένεια, ὅπου ὁ κρατικὸς Πατεροῦλης μὲ τὸ ἓνα χέρι ἀρπάζει ἀπὸ λεφτόδετρα, καὶ μὲ τὸ ἄλλο τῆς δίνει, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἐχθρικό κράτος,

²⁶ Προφανῶς ἡ μοναστικὴ ἀναχώρηση δὲν ἦταν ὁ πλέον ἀποφασιστικὸς παράγοντας τῆς ἀστικῆς ἐξατομίκευσης, ἐφόσον οἱ ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ ἀνέπτυξαν ἀρκετὰ διαφορετικὲς νοοτροπίες. Ἄλλωστε ὁ ἀναχωρητισμὸς δὲν σπανίζει στοὺς διάφορους πολιτισμοὺς, καὶ πούθενά δὲν ὀδήγησε στὰ βήματα τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας. Ὁ ἀναχωρητισμὸς εἶναι μιὰ ἀπόδραση ἀπὸ τὴν ὁμαδικότητα καὶ συγκέντρωση στὸν ἑαυτό, δὲν ἔχει ὅμως προορισμὸ τὸ ἄτομο, ἐπομένως καὶ ὅσα σχετίζονται μὲ τὸν ἀτομικὸ χῶρο, τὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Ἐπιστρέφοντας στὸν κόσμον ὁ ἀναχωρητὴς, στὸν βαθμὸ πού ὑπῆρξε γνήσιος στὴν ἀρχικὴ του ἀπόφαση, ‘μπολιάζει’ τὴν κοσμικότητα μὲ τὴν ἐγκατάλειψή της, ὅχι μὲ στοιχεῖα μιᾶς νέας μορφῆς της.

ἀντὶ νὰ προχωρήσει στὸ κράτος ἐργαλεῖο, ποὺ ὑπάρχει γιὰ νὰ ὑπηρετεῖ τὸ ἄτομο καὶ τὶς ἐπιλογές του, ὅπως ταιριάζει στὴν ἀπρόσωπη φύση του, ὀδηγεῖται σὲ κάτι τερατώδες, προβάλλει τὸν ἑαυτὸ της στὸ κράτος καὶ διαφθείρεται, νομίζοντας ὅτι μεγαλώνει τὴν ἰσχύ της, δημιουργεῖ τὶς χειρότερες δυνατὲς κοινωνικὲς συνθῆκες γιὰ τὰ μέλη της.

Μὲ τὸν δικὸ της τρόπο ξεπερνάει τὴν οἰκογένεια ἢ ἀρχαία Σπάρτη, ὅπου τὰ παιδιὰ σὲ ἡλικία 7 ἐτῶν (πάλι καλὰ ποὺ δὲν συνέβαινε ἀκόμη νωρίτερα!) ἀναλαμβάνει τὸ κράτος. Ὅσο πιὸ ἀπολυταρχικὴ καὶ ὀλοκληρωτικὴ εἶναι ἡ κοινωνία τόσο προσπαθεῖ νὰ 'ἐξουδετερώσει' τὴν οἰκογένεια πρὸς ὄφελος ἀπρόσωπων σχέσεων καὶ τυπικῆς προσαρμογῆς. Κύτταρο τῆς δυτικῆς κοινωνίας δὲν εἶναι οἱ δεσμοὶ αἵματος ἀλλὰ οὔτε οἱ ἀπρόσωπες συγκαλλήσεις. Κυβερνοῦν ἐλεύθερες σχέσεις, τὸ ἄτομο στὴν ἀπρόβλεπτη ἐξοδὸ του πρὸς ὅπουδῆποτε βρίσκει δυνατότητα γιὰ ἀληθινὴ ἐπαφὴ, δημιουργῶντας θεσμοὺς ποὺ ὑπηρετοῦν τὴν ἐπαφὴ αὐτὴ πραγματικά, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ἄλλο ἢ προσωπικὴ σχέση καὶ ἄλλο ἢ μεροληψία.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τὸν συγκρητισμὸ, τὴν πλατωνικὴ οὐσία κρατᾶει ὁ στωϊκισμὸς ἀπ' ὅπου τὸ σύνολο τῆς ἀνθρωπότη-
τας, ὁ κόσμος, προσεγγίζεται σὲ προοπτικὴ ἐνότητας μὲ κοινὸ Πατέρα. Προφανῶς δὲν ἄλλαξε ἡ ἀνθρωπότητα ἐπειδὴ οἱ στωϊκοὶ ἐρμήνευαν ἔτσι τὰ πράγματα. Οἱ ἴδιοι βρέθησαν 'ριγμένοι' σὲ ἓνα κόσμο ποὺ δὲν γνώριζε τὸν ἑαυτὸ του, ἐλεύθεροι ἀπὸ καταγωγὴ, φύλο, συγγένειες, ἔθιμα — σὲ ὅλο τὸν κόσμο καὶ ὅμως πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο, κατὰ τὸ προηγούμενο τοῦ Ἀλέξανδρου. Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο βελτιώθηκε σημαντικὰ χάρις στὶς ἐπιδράσεις τοῦ στωϊκισμοῦ, ἐνῶ χάρις στὸν χριστιανισμὸ ἀκολούθησαν περισσότερες βελτιώσεις καὶ παρέμειναν οἱ προηγούμενες, προάγοντας τὴ θέση τῆς γυναίκας, δυσκολεύοντας τὸ διαζύγιο (τὴ δυνατότητα

τοῦ ἄνδρα νὰ πετάει τὴ γυναῖκα στὸν δρόμο), ἀναγνωρίζοντας δικαιώματα τῶν παιδιῶν, κ.λπ.²⁷

Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πῶς ἡ ἔμφαση στὴν θεία πρόνοια, φθάνοντας ὡς τὴν ἀναγνώριση πεπρωμένου (ὁ δρόμος τῆς ζωῆς δὲν εἶναι δικός σου, εἶδοποιοῦσε ὁ Βασίλειος), ταιριάζει μὲ τὴν ἐλευθερία, στὴν ὁποία πιστεύει ὁ χριστιανικὸς κόσμος. Ἡ ἀπουσία μοιρολατρίας, παρὰ τὴν ἀποδοχὴ σὲ τέτοιο βαθμὸ τῆς θείας πρόνοιας, σημαίνει πῶς ἡ ἐλευθερία δὲν ταυτίστηκε μὲ τὴν αὐθαιρεσία, καὶ ταυτό-

²⁷ Δὲν γίνεται ἐδῶ νὰ συζητηθεῖ ὅπως χρειάζεται ἡ σπουδαιότητα στωϊκισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ γιὰ τὴ θεσμικὴ ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης, ἐπειδὴ ὅμως μιὰ μερίδα τῶν ἐρευνητῶν φαίνεται νὰ τονίζει περισσότερο τὴν ἐπίδραση τοῦ στωϊκισμοῦ, ἴσως ἀρκοῦν ἐλάχιστες παρατηρήσεις, πού θὰ μπορούσε νὰ παρακολουθήσει καὶ ὁποῖος ἀγνοεῖ τὸ ὅλο θέμα. Ἄν πράγματι ὁ στωϊκισμὸς εἶχε τόση σπουδαιότητα ἄμεσα καὶ ὄχι, ἔστω, μέσω ἐπιδράσεων στοὺς Πατέρες τῆς χριστιανοσύνης, ἡ νομικὴ ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, πού κατελήφθη ἀπὸ βαρβαρικὰ φύλα, θὰ ἔμενε ἀνεξήγητη. Εἴτε πρόκειται γιὰ ἐπίδραση τοῦ στωϊκισμοῦ εἴτε γιὰ συμβατότητα χριστιανισμοῦ καὶ στωϊκισμοῦ, εἴτε γιὰ ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ, χρειάζεται καὶ τὰ τρία νὰ ταυτίζονται γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Ἦδη προηγουμένως ὑπῆρξε ἡ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ στηρίξει τὸ μέλλον τῆς αὐτοκρατορίας στὸν χριστιανισμὸ καὶ ὄχι στὸν παγανιστικὸ στωϊκισμὸ. Αὐτὸ σημαίνει, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὅτι τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα εἶχε καταστεῖ μείζων παράγοντας στὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ὁ στωϊκισμὸς δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ προαγάγει τὸ παγανιστικὸ ἦθος. Πέρα ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες, ἤδη ὁ τέταρτος καὶ οἱ ἐπόμενοι, ἀπ' ὅταν ὁ χριστιανισμὸς κατέστη πιά ἐπίσημη θρησκεία καὶ μάλιστα μὲ ἔνταση πού τὸν ἔφερε στὸ ἐπίκεντρο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μεταιώνει τὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ θεσμικὴ ἐξέλιξη τῶν χριστιανικῶν λαῶν μέσω τοῦ στωϊκισμοῦ.

χρονα ὅτι ὡς ‘πεπρωμένο’ δὲν ἀναγνωρίστηκε κάτι ξένο καὶ φορτικό, ἀλλὰ σ’ ἓνα βαθμὸ ἔστω, ὅ,τι θὰ ἐπέλεγε κανεὶς καὶ μόνος του — τὸ ἴδιο τὸ ὀδυνηρὸ σὰν μιὰ συμπαράσταση γιὰ νὰ γίνεῖ πράξη ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς ἀκόμη καὶ ὑπομένο- ντας τὶς συνέπειες τῶν προσωπικῶν ἀποφάσεων σὲ μιὰ πο- ρεῖα αὐτογνωσίας. Ὑπάρχει ἐπομένως *συνεργασία* ἀνάμεσα στὸν συνειδητὸ ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀρχή του.

Μεγαλώνοντας μὲ τοὺς γονεῖς του ἓνα παιδάκι δὲν κά- νει πάντα ὅ,τι θέλει, ὅμως δὲν νοιώθει νὰ βαραίνει τὴ ζωὴ του τὸ πεπρωμένο! Ἀναγνωρίζει τὴν εὐεργεσία καὶ καμμιὰ φορὰ θὰ προτιμοῦσε ἀκόμη καὶ νὰ παραμείνει στὴν ἀσφά- λεια τῆς ἐξάρτησης, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Περαιτέρω, χρειάζεται νὰ σκεφτοῦμε κάτι πιὸ σημαντικό. Ὡς θεῖα εἰκόνα ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει στὴν ἴδια τὴν αἰτία τοῦ πεπρωμένου του! Αὐτὸ δὲν προσέχθηκε ἀπὸ τοὺς Πα- τέρες, κι ἔτσι τονιζόταν ὑπέρμετρα ἢ ἰσχύς τῆς θείας πρό- νοιας. Ἄν ὅμως ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει στὴ δημιουργία, τί εἶναι πεπρωμένο; Στὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου ὑπάρχει ἢ θεῖα ἀπόφαση ἢ μήπως συμφωνία ἢ καὶ μιὰ συγκατάβαση στὴν ἀνθρώπινη ἀπόφαση; Τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου φανερώνει τραγικὰ τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τῆς ἀμαρτίας, ἢ κατάντια γιὰ τὴν ὁποία εἴμαστε ἱκανοί, ἢ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκει στὴ θεῖα βούληση παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῆς ἀνθρώ- πινης βούλησης. Ἀπὸ μόνη της ἢ μοιρολατρία εἶναι καθαρὴ παθητικότητα, τόσο χαρακτηριστικὰ στὸ Ἰσλάμ. Ἡ ἀνα- γνώριση τῆς θείας προέλευσης τῶν δυνάμεων καὶ τῶν χαρι- σμάτων, καὶ ταυτόχρονα ἢ γνήσια συνείδηση τῆς ἰσόθειας ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, καλλιεργοῦν εὐθύνη, φιλία, ἐμπιστο- σύνη, προσπάθεια, συνεργασία, ἀφοσίωση, ἐπιθυμία.

Ἡ ἀστική τάξη τῆς Δύσης στηρίχθηκε στὴν οἰκογένεια ὅπως σὲ προσωρινὸ σύμμαχο, μεγαλώνοντας τὴ δύναμη τοῦ ἀτόμου. Ὅσο τὸ ἄτομο ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες καὶ τὸν κλῆρο τόσο προχωροῦσε πέρα καὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια

νεια. Ὁ ἴδιος ὁ χριστιανισμὸς ἀναπτύσσει σχετική ἀντίθεση μὲ τὴν οἰκογένεια, χαρακτηριστικὰ στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια, παρὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Παύλου. Ὁ πυρήνας τῆς δημιουργίας βρίσκεται στὸ ἄτομο καὶ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, μὲ ἤδη τὴν ἀρχαία γνώση νὰ ἐξηγεῖ ὅτι οἱ προσωπικὲς σχέσεις δὲν προκαθορίζονται. Ἀνώτερο, υγιέστερο καὶ ἰσχυρότερο κύτταρο τῆς κοινωνίας ἀναγνωρίστηκε τὸ ἐρωτικὸ ζευγάρι σὲ μιὰ δική του τάξη, σχεδὸν ἔξω ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία, μὲ τὴν τεκνοποίηση νὰ περιφρονεῖται σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε.²⁸

Ἡ κριτικὴ ὅτι ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος προσκυνᾷ τὸν κόσμο καὶ τὴν ἐπέκτασή του στὸν κόσμο, ὅταν δὲν εἶναι συκοφαντικὴ εἶναι ἀφεληγῆς, προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἰδανικὸ ἑαυτὸ τῆς Δύσης στὴν ἀναγνώριση τῶν πειρασμῶν του καὶ στὴ θέλησή του γιὰ περισσότερη καθαρότητα. Ἡ ζωὴ τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου ἐκτυλίσσεται σὰν μιὰ ἐγκατάλειψη τοῦ ἐφήμερου, μέσα στὸ ὁποῖο πράγματι θέλησε συχνὰ νὰ ἀφεθεῖ, καὶ σὰν μιὰ ἀπόλαυση τῆς διάρκειας, μὲ ἀγάπη γιὰ κάθε δυνατὴ γνώση, πάθος γιὰ τὴ μυστικὴ σκέψη καὶ σεβασμὸ γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἐργασία. Ἡ πολιτεία θεμελιώνεται στὴν ἀπόφαση καὶ ὄχι στὴν παράδοση, οἱ θεσμοὶ παραμέ-

²⁸ Ἐδῶ διαπιστώνεται ἐπίσης μιὰ δυνητικὴ ἀρχὴ τοῦ φιλομόφουλου ζευγαριοῦ, ἀλλὰ καὶ μιὰ αἰτία γιὰ τὴν ὑπογεννητικότητα. Ὁ ρυθμὸς τῶν γεννήσεων σὲ ἓνα πολιτισμὸ εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ ἀτόμου, τῆς φιλίας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Δὲν εἶναι συμπτωματικὸ ὅτι ὁ ρυθμὸς αὐτὸς εἶναι ἔντονος σὲ κοινωνίες ὑπανάπτυκτες, ὑψηλῆς φτώχειας καὶ χαμηλῆς νοημοσύνης, ὅπου οἱ γονεῖς δὲν νοιάζονται πῶς θὰ μεγαλώσουν τὰ παιδιά τους. Γι' αὐτὸ εἶναι τόσο θλιβερὴ ἢ μανία τῶν ὁμοφυλόφιλων μὲ τὴν τεκνοθεσία, ἐπειδὴ προσεγγίζει μιὰ κατ' ἐξοχὴν ἐλεύθερη σχέση ὡς συμβατικὴ καὶ μάλιστα μέσα ἀπὸ τὸν μιμητισμὸ.

νουν συνεχῶς ἀνοιχτοὶ στὴ δυνατότητα μεταρρυθμίσεων καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποξενώνεται μέσα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς νόμους του.

Μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ ἀτομικισμό καὶ τὴν προσκόλλησή τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου στὴν οἰκογένεια θὰ βρεθεῖ στὴν Ἰνδικὴ κοινωνία, ὅπου ἡ οἰκογένεια, τὸ σοὶ καὶ ἡ κάστα ἔχουν εὐνουχήσει τὸ ἄτομο. Εὐστοχα εἰπώθηκε ὅτι στὴν Ἰνδία δὲν θεωρεῖσαι καὶ οὔτε ὁ ἴδιος νοιώθεις πράγματι ἐνήλικος ὅσο ζεῖ ὁ πατέρας σου! Χάρη στὴν ἐπίδραση τῆς Δύσης ἡ οἰκογένεια ἔχασε ἀρκετὴ δύναμη πρὸς ὄφελος τοῦ ἀτόμου, ἡ θέση τῆς γυναίκας βελτιώθηκε, ἀναπτύχθηκε ἡ ζωὴ στὶς πόλεις καὶ μειώθηκε ἡ αὐτοεγκατάλειψη τῶν ἀνθρώπων στὴν στασιμότητα τῆς ἐπαρχίας, οἱ Ἰνδοὶ ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν ἀξία στὴν ἀτομικὴ πρόοδο καὶ στὴν ἐλεύθερη δημιουργικὴ ἐκφραση. Αὐτὴ εἶναι μιὰ δύσκολη πορεία καὶ ἀβέβαιη, ὁ Ἰνδὸς ἔχει νὰ πολεμήσει αἰωνόβιους θεσμοὺς τῆς παράδοσής του, ἂν θέλει νὰ προχωρήσει στὸν δρόμο τῆς ἐλευθερίας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἐμφανίζεται μιὰ ἀπὸ τίς ἐλάχιστες περιπτώσεις, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀκολουθεῖ, ἔστω μὲ τὸν δικό του σχολαστικὸ τρόπο, τὸν δάσκαλό του, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει τὴν οὐσία τῆς πόλης στὴν οἰκογένεια καὶ τείνει νὰ ταυτίζει τὴν κοινωνία μὲ τὴν ἀπλὴ συνύπαρξη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ πολὺ γνωστὸ τὸ ἀπόφθεγμα του ὅτι μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλιν βρίσκονται μόνο τὰ θηρία καὶ ὁ Θεός! Ἡ Εὐρώπη ἐκτίμησε τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ πολλὰ καὶ τὸν χρησιμοποίησε κατὰ κόρον, ὅμως δὲν συμφώνησε μὲ τὴ συγκεκριμένη νοοτροπία καὶ δὲν τὴν ἀκολούθησε. Ἡ κοινωνικότητα ἀναγνωρίστηκε στὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῆς Τριάδας, ὅπου ἔχει τὸν πρωταρχικὸ συμβολισμό της, ἀπ' ὅπου ἀπορρέει ὅση ἐνότητα ἀπολαμβάνει κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ μόνος του καὶ μέσα στὶς προσωπικὲς σχέσεις καὶ τίς κοινωνίες του. Θηριωδία δὲν εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἀπομόνωση ἀλλὰ ἡ

έσωτερική έρημιά. Στις δυτικές κοινωνίες ο άνθρωπος ανακρίνει συνέχεια τή ζωή του, ανακάλυψε ακόμα και τήν ψυχανάλυση για να έχει όσο γίνεται λιγότερες εύκαιρίες να κρύβεται από τον έαυτό του, προσπαθώντας για γνησιότητα, αξία που θέλει επίσης για τήν εργασία του.

Όρια τής παγκοσμιοτήτας

ΠΡΩΤΗ ΑΡΧΗ είναι ή ιερή αξία του ατόμου. Στο άτομο αναγνωρίζεται με καθαρότητα ή θεία φύση, ή άλλιως δέν είναι ιερό. Αυτό συμβαίνει όποτε ή φιλία, ή αγάπη και ο έρωτας συγκλίνουν σε μιὰ ύψηλότερη νόηση. Είναι κάτι σπάνιο αλλά έχει εξίσου σπάνια δύναμη, απ' όπου μεγαλώνουν όλες οι αρετές. Χρειάζεται να τὸ προσέξουν ιδίως όσοι επικαλοῦνται διάφορες κουλτοῦρες για να δείξουν ότι επειδή δέν αναπτύσσονται παντού οι αξίες τής καπιταλιστικῆς δημοκρατίας, είναι αξίες χωρίς οίκουμενική ισχύ. Οίκουμενικό δέν είναι ό,τι συμερίζονται όλοι ή έστω οι περισσότεροι, αλλά ό,τι χαρακτηρίζει όσους δέν αποξενώθηκαν από τήν ανθρώπινη φύση. Ο Πλάτων και ο Σωκράτης ήταν οίκουμενικοί μέσα στην αρχαία Αθήνα, τήν ώρα που ή πόλη γύρω τους κατέρρεε. Χρειάζεται προσοχή στο έρώτημα αυτό, να σκεφτεῖ κανείς αν οι λαοί που αδιαφοροῦν για τις δυτικές αξίες έχουν όντως κάτι ανώτερο και πιο οίκουμενικό στη θέση των αξιών αυτών, ή αν έμποδίζονται από κατώτερες έμμονές.

Τόσο πιο λίγο ανήκει στον εύρωπαϊκό ή δυτικό πολιτισμό ένας λαός, όσο μακρύτερα βρίσκεται από τήν πρώτη αρχή. Η Δύση έχει δυνατότητα να άπλωθει σε όλόκληρο τον όρίζοντα, για τον λόγο που ήδη είπώθηκε (βλ. σ. 59

κ.έ.), και είναι ο μόνος πολιτισμός με τέτοια δυναμική. Η λεγόμενη παγκοσμιοποίηση δικαιολογεί το όνομά της σε όρισμένους τομείς, σε άλλους λιγώτερο, αν και όλοι οι πολιτισμοί επηρεάζονται από τη Δύση σε διάφορους βαθμούς, όχι πάντα σημαντικούς. Υπάρχει σήμερα άνετη και παγκόσμια επικοινωνία, όχι παγκόσμιος πολιτισμός. Πράγματι ή φιλελεύθερη σκέψη δεν είναι για όλους, όμως για ποιούς είναι; Γιατί είναι για τους Αμερικανούς, τους Γερμανούς, τους Ισπανούς, τους Γάλλους, τους Ιταλούς, τους Άγγλους, τους Έλληνες, τους Καναδούς, τους Εβραίους, τους Αυστραλούς, τους Ιάπωνες, εν μέρει προς το παρόν και αργότερα ίσως πλήρως για τους Κινέζους — αλλά όχι για τους μουσουλμάνους, στον βαθμό ακριβώς που παραμένουν κολλημένοι στο Ισλάμ; Το ερώτημα αυτό οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα όποιον δεν δεσμεύεται από ιδεοληψίες και είναι έτοιμος να διακρίνει ανάμεσα σε ανώτερους και κατώτερους πολιτισμούς, έχει ξεπεράσει την πλάνη του σχετικισμού, κι έτσι δεν διστάζει να προσέξει ότι στο Ισλάμ ο άνθρωπος, όχι μόνο δεν αναγνωρίζεται ιερός, αλλά δεν ξεπερνάει το μέγεθος μιᾶς ασήμαντης αναλώσιμης μαζικής μονάδας, όπως ακριβώς στις ‘λαϊκές δημοκρατίες’.

Η καθυστέρηση των υπανάπτυκτων χωρών, όσων δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την ανάπτυξή τους και μοιάζουν να την επιδιώκουν αλλά χωρίς αποτέλεσμα, αποδίδεται σε ακατάλληλους θεσμούς, μάλιστα σε όσους αφορούν ζητήματα ιδιοκτησίας — κατοχής, αναγνώρισης, χρήσης, ρευστοποίησης, πώλησης, και όλων των σχετικών. Γιατί στις χώρες αυτές οι θεσμοί τείνουν να διαιωνίζουν την ανεπάρκειά τους αντί να βελτιώνονται; Όταν ο ανεπτυγμένος κόσμος είναι γεμάτος από παραδείγματα και ο δρόμος για την πραγματική πρόοδο δεν είναι άγνωστος, δυσπρόσιτος ή αμφίβολος, δεν χρειάζεται να ζητηθεί μιᾶ κυριώτερη αίτια,

πέρα από τους κακούς θεσμούς και πέρα από την ίδια την ανικανότητα ή απροθυμία των πολιτικών;

Προβλήματα και αρετές δὲν ὀφείλονται σὲ γενετικὲς / φυλετικὲς προδιαγραφές, προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία κάθε λαοῦ, ὁμάδας ἢ ἀτόμου. Οἱ χριστιανικὲς διαφοροποιήσεις ἀνάγονται ἤδη στὸν ἀρχικὸ διαχωρισμὸ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ τὸ λατινικὸ στοιχεῖο, ἔπειτα ἀνάμεσα στὸ φραγκογερμανικὸ καὶ στὸ ἐλληνικὸ ρωμαϊκὸ βυζαντινὸ στοιχεῖο, ἂν καὶ ἐντοπίζονται ἄλλες διαφορὲς ἐπίσης. Ἀπὸ μιὰ πλευρὰ οἱ ‘Φράγκοι’ εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ἐλληνοφώνη κουλτούρα. Κάποια στοιχεῖα συνεργάζονται γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν ἐκεῖνες καὶ κάποια ἄλλες ἐπιμέρους ἐνότητες. Σημαντικὸ ἐδῶ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῆς διαφοροποίησης, ὅτι οἱ διαφορὲς εἶναι τόσο ἀναμενόμενες καὶ σεβαστὲς ὅσο ἡ προσωπικότητα — ὄχι ὡς ἀμετακίνητες, ἀφοῦ καὶ ἡ προσωπικότητα ἀλλάζει, καὶ ὄχι χωρὶς περιορισμούς, ἐφόσον ἡ ἀπόσταση ἀπὸ οὐσιώδη στοιχεῖα σημαίνει ἐγκατάλειψη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀποξένωση. Στὸν βαθμὸ ποῦ ἓνας δυτικὸς λαὸς περιφρονεῖ τὸ ἄτομο καὶ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ γνώση, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργία, δὲν ἀναπτύσσει μιὰ ἰδιαιτερότητα ἢ γόνιμη διαφορὰ, μετατρέπεται σὲ ξένο σῶμα. Καμμιά φορὰ μιλάμε γιὰ λογικὴ καὶ πίστη ὅπως γιὰ μιὰ ἀντίθεση, καὶ τὸ ἴδιο γιὰ θρησκεία καὶ ἐπιστήμη, φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ, ἐμμένεια καὶ ὑπερβατικότητα. Στὸν θαυμασμὸ δὲν ὑπάρχουν ἀντιθέσεις. Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι οὔτε λογικὸς οὔτε μεταφυσικὸς οὔτε ἐπιστημονικὸς οὔτε τεχνικὸς οὔτε οἰκολογικὸς — εἶναι αὐτὰ καὶ περισσότερα, καὶ πηγαίνει πέρα ἀπ’ ὅλα στὴν ἐνότητά τους στὸν θαυμασμὸ, ἀπ’ ὅπου ὅλες αὐτὲς οἱ δυνάμεις καὶ κατευθύνσεις δὲν προέρχονται ὡς ἀντιθέσεις ἀλλὰ ὡς διαστάσεις, κάθε μία μὲ τὴν ἀξία τῆς στὰ οἰκεία μέτρα της.

Τὰ ‘βαρβαρικά’ φύλα ποὺ νίκησαν τὴν παλαιὰ Ρώμη, ἀφ’ ἐνὸς δὲν ἦταν στὴν οὐσία τους τόσο ἀπολίτιστα, ἀλλιῶς θὰ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὶς δυτικὲς ἀξίες, ὅπως ἔγινε μὲ τὸ Ἰσλάμ, ἐνῶ χάρη καὶ στοὺς πολιτισμικοὺς μειονέκτημα δὲν ἔνοιωθαν ὑποχρέωση νὰ διατηρήσουν προηγούμενες συνήθειες, κάνοντας ὅτι δὲν βλέπουν ὅσα τοὺς ἐνδιέφεραν στὴν Εὐρώπη. Τοὺς πρώτους αἰῶνες ἡ βυζαντινὴ ἀνατολὴ ἔμοιαζε ἀνώτερη γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση καὶ τὸν ‘πεζὸ’ λατινόφωνο ὑπολογισμό, ἢ γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ συμβίωση τῶν βαρβαρικῶν οἰκισμῶν καὶ τὴν καλλιεργημένη κοινωνία τῶν βυζαντινῶν πόλεων. Ὅμως ἡ ἀνωτερότητα τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχε ἰκανὴ ἰσχὺ ἐνῶ τὰ ‘βαρβαρικά’ φύλα ἀνέπτυσσαν δυνάμεις, ποὺ ὅσο ἔφθαναν στοὺς οἰκεῖοι τους μέγεθος, ἀποδεικνύονταν ἡγετικές. Ἀπόδειξη τῆς φύσης τους ἦταν ἡ ἀπεριόριστη ἔρευνα καὶ ἡ ἀμφισβήτηση, στοιχεῖα τόσο ὑποτονικὰ στὴ βυζαντινὴ ἀνατολὴ καὶ ἔπειτα σὲ ὅλες τὶς ὀρθόδοξες παραδόσεις, χαρακτηριστικὰ στὴ Ρωσία.

Πολιτισμός

ΚΑΤΑ ΚΑΙΡΟΥΣ ἐμφανίζονται διάφορες εὐχάριστες θεωρίες, ὅπως ὅτι ὁ πολιτισμὸς μᾶς ἀλλοτριώνει. Ἰδανικὸ εἶναι τὸ φυσικὸ, καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ περιφερόμαστε γυμνοὶ στὰ δέντρα καὶ τὶς σπηλιές! Ὁ πολιτισμὸς μᾶς φορτώνει κανόνες καὶ ὑποχρεώσεις, ταμποῦ, πειθαρχίες, ἐνοχές, πλαστοὺς ἰδανικοὺς ἑαυτούς.

Ἡ μυστικὴ σκέψη τῆς χριστιανοσύνης ἀναγνωρίζει στὴν κοσμικὴ πραγματικότητα τὴν ‘ἐνσάρκωση’ θείων δυνάμεων, χωρὶς νὰ ταυτίζει τὸν Θεὸ μὲ τὸν κόσμο. Ἄν ἡ φύ-

ση ἦταν ὁ Θεός, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ συνέφερε καὶ οὔτε κἂν θὰ ἐπιτρεπόταν ἠθικὰ νὰ μετακινεῖται ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς ὅρους, ἐπομένως οὔτε ἀπὸ τὸν νόμο τῆς ζούγκλας, τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου. Ἡ ‘φυσιοκρατία’ καὶ ὁ παραλογοισμὸς τῆς θὰ μποροῦσε ἀκόμα καὶ νὰ ἀναχαιτίσει τὴν ἀνάπτυξη τῆς Εὐρώπης, ἂν ἐπικρατοῦσε. Δὲν ἔπεισε, κι ἔτσι παρέμεινε ἄλλη μιὰ ἐκδήλωση τῆς ἐπικίνδυνης καὶ συχνὰ ἀπερίσκεπτης τόλμης τοῦ δυτικοῦ πνεύματος. Ὅ,τι ἀπέρριπταν ὡς τεχνητὸ οἱ λάτρεις τῆς ‘φύσης’, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐλευθερία, ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ὑπερβαίνει τοὺς φυσικοὺς του ὅρους. Μὲ τὴν ἐλευθερία του ἴσως δημιουργεῖ συνθῆκες γιὰ τὶς ὁποῖες μετανοιώνει, ὅμως μπορεῖ καὶ νὰ τὶς ἀλλάξει. Θὰ ἦταν δειλία καὶ ἀνοησία νὰ ἐγκαταλείψει ὀλόκληρη τὴν δυνατότητα, ἐπειδὴ περιέχει κινδύνους. Θὰ ἦταν σὰν νὰ ἔκοβε τὰ πόδια του γιὰ νὰ μὴν κινδυνεύει νὰ σκοντάψει. Ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση τοῦ Σπινόζα εἶναι ὅτι συνάγει τὴν κοσμοαντίληψή του ἀπὸ τὴν ratio. Ἄν ὅμως ἐγγύηση τῆς ἀλήθειας δίνει ὁ ὑπολογισμὸς, μιὰ διαφορετικὴ θεώρηση, ἐξίσου εὐλογία, θὰ γινόταν ἀμέσως καὶ ἐξίσου σεβαστή. Ἔτσι ὁ Σπινόζα ἔρχεται ἄθελά του νὰ συναντήσῃ τὸν Καρτέσιο, ἂν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς προϋποθέσεις τοῦ Γάλλου φιλόσοφου καὶ μαθηματικοῦ.

Ἡ νοσηρότητα τῶν ‘φυσιοκρατικῶν’ εἰσηγήσεων εἶναι τόσο φανερὴ ὥστε ἀπορεῖ κανεὶς γιατί γνώρισαν ἀπήχηση ποὺ δὲν ἔλειψε οὔτε κἂν στὶς μέρες μας, ὅπως μὲ τὰ παιδιὰ τῶν λουλουδιῶν. Οἱ φυσιολάτρεις τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν εἶδαν τὴ φύση ὡς μητέρα γιὰ θεωρητικοὺς λόγους, ἀλλὰ ὑπακούοντας σὲ προεληγμένη ἀπόφαση, ἐπειδὴ ἔτειναν νὰ ἀρνοῦνται τὸν ποιητὴ τοῦ παντὸς τῆς χριστιανοσύνης. Ὅμως ἂν ἡ φύση εἶναι μητέρα, τί σκοποὺς ἔχει γιὰ τὰ παιδιὰ της; Γιατί τὰ φέρνει σὲ τόση ταλαιπωρία, ἀρρώστιες, συμφορές, ἀνισότητες, καὶ πάντα μὲ τὸν θάνατο γιὰ προορισμό τους; Τὸ ἴδιο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰ τὸν πατέρα πα-

ντοκράτορα, όμως σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση πειστικὲς ἀπαντήσεις εἶναι δυνατὲς καὶ ἔχουν δοθεῖ, ἐφόσον ὑποτίθεται ὅτι μᾶς ἔχει ἀποκαλυφθεῖ καὶ ἔχει ἀνακοινώσει τὴ βούλησὴ Του ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὸν Χριστό. Ὅσο κι ἂν ἡ φυσιοκρατία μοιάζει κατὰ καιροὺς ἰσχυρὴ, τὴ δύναμὴ της καταδικάζει ἢ ἄνεση καὶ ἡ ὑγεία ποὺ ἔφερε στὸν ἄνθρωπο ἢ ἀπομάκρυνση ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ φύση μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνικὴ. Ἡ φυσιοκρατία πάντα θὰ συγκρούεται μὲ τὶς ἀναγκαῖες ἀτέλειες τῆς φύσης, μὲ τὴ φθορά, τὴν ἀπώλεια, τὸν θάνατο καὶ ὅλη τὴν ταλαιπωρία, ποὺ εἶναι ἀδύνατο ὄχι μόνο νὰ νικήσει ἀλλὰ ἔστω νὰ ἐξηγήσει πειστικά. Ἡ ἀπάντηση τῆς χριστιανισμοῦ εἶναι δύσκολη στὴν πράξη, ὅμως ἀπλὴ στὴ διατύπωσή της καί, γιὰ ὅσους πιστεύουν, ἐπαληθεύεται στὸ μεγάλο πλῆθος τῶν Ἀγίων, ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ταλαιπωρία εἶναι βοήθεια ποὺ δίνεται στὴν ψυχὴ γιὰ νὰ ἀποκτήσει δύναμη νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά της, νὰ προετοιμαστεῖ γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς ἄλλης ζωῆς. Στὴν ἴδια ἐπίγνωση εἶχε φθάσει ἤδη ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς ὀρφικούς.

Ὁ Ρομαντισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα ἀνακαλύπτει τάφο ἀντὶ μητέρας, τὴ φύση ἀδιάφορη καὶ σκληρὴ. Ἡ προηγούμενη φυσιολατρικὴ ἐξιδανίκευση — καὶ ἀντίφαση: ἡ φυσιολατρεία ὡς ἐπινόηση! — δὲν θὰ προέκυπτε, ἂν τὸ κριτήριον τῶν γνώσεων δὲν εἶχε συρρικνωθεῖ ἔτσι ποὺ νὰ ἀφορᾷ μόνο τὴν ἀπολύτως κοινὴ ἐμπειρία. Πρόβλημα δὲν δημιουργοῦσε στοὺς φυσιολάτρεις ὅτι ὁ Ντεκάρτ ἀποκάλυπτε τὴν πραγματικότητα σὲ ψυχρὴ μαθηματικὴ διάσταση, ἀλλὰ ὅτι ἡ διάσταση αὐτὴ προϋπέθετε ὡς πηγὴ τῆς ὑπερβατικῆς Νοῦ. Εἰδικὰ σήμερα γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἡ ἀφορμὴ τῆς φυσιολατρίας στὸν φανατισμό, τὴν ὑποκρισία καὶ τὴν ἰδεοληψία, ἀφοῦ τὸ οἰκολογικὸ κίνημα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ φύση προκλητικὰ λιγώτερο ἀπ' ὅσο ἐχθρεύεται τὴν τεχνοεπιστήμη, τὴν καινοτομία καὶ τὴν ἐπιχείρηση.

Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνει τὴ ζωὴ του κόλαση, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό. Ἐπειδὴ γίνονται λάθη ἢ λύση εἶναι νὰ ἀνεβοῦμε στὰ δέντρα; Τὴ λύση αὐτὴ δὲν εἰσηγήθη-κε οὔτε κἂν ὁ Ρουσσώ, μολονότι ἐρμήνευε τὸν πολιτισμὸ ὡς ἀποτέλεσμα καὶ ἀφορμὴ διαστροφῆς, καὶ θεωροῦσε ἰδανικὴ τὴν παραμονὴ στὴν κτηνώδη κατάσταση, σὲ βαθμὸ πού νὰ λέει ὅτι ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος εἶναι ἓνα διεφθαρμένο ζῶο!²⁹ Ὅμως πίστευε σωστὰ ὅτι, μετὰ τὸ βῆμα πού ἔγινε πρὸς τὴ σκέψη καὶ τὸν πολιτισμὸ, δὲν εἶναι πιὰ δυνατὴ ἢ ἐπιστροφή. Δυνατὴ ἢ ἀδύνατη, θὰ ἦταν τεχνητὴ, ἐπομένως εἰρωνικὴ, ἀκόμη καὶ ὡς ἀπλὴ ἐπιθυμία. Ἡ ἀρχικὴ αὐθόρ-

²⁹ Πῶς γίνεται ἄνθρωπος νὰ μὴν ἐκτιμᾷ ὅ,τι πιὸ ἀνθρώπινο, ὅταν κανένα ζῶο δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει συμβολικὴ πραγματικότητα καὶ νὰ μετρήσει τὰ δεδομένα τῆς ὑπαρξῆς του; Ἡ ἴδια ἢ μυστικὴ γνώση μπορεῖ νὰ βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε συμβολικὴ τάξη, ὅμως στὴ χωροχρονικὴ ἔκταση λαχταράει τὴ συμβολικὴ τῆς 'συγκατάβαση', τὸν μόνον τρόπο νὰ προσλάβει τὰ διάφορα καὶ νὰ τὰ ἐνοποιήσει. Μὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ρουσσώ ἔχει ἐπίγνωση ὅτι χωρὶς πολιτισμὸ δὲν νοεῖται ἐλευθερία, καὶ ὅμως ἀρνεῖται νὰ θαυμάσει ὅ,τι κέρδισε ἢ νόηση, τόσες φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς γνώσεις, πού ὑμνοῦν τὴ σχέση μὲ τὸν ἴδιο τὸν Θεό, τόσα ποιήματα, μουσικὴ, ἐπιστῆμες, τεχνικὴ, τόσο πάθος, τόση ἀγωνία, τόση ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ! Πῶς ἐξηγεῖται ἢ ἐπίκριση τῆς ἐπιστήμης ὡς ἄθλιας περιέργειας, ὅτι ἐπειδὴ δὲν εἶχαμε τίποτα καλύτερο νὰ κάνουμε, εἶπαμε νὰ σκοτώσουμε τὴν πλήξη μας γνωρίζοντας τὸν κόσμον γύρω μας; Πῶς ὀδηγήθηκε σὲ τόση ἀνοησία; Ὅποια τραύματα κι ἂν ταλαιπωροῦν τὴ σκέψη του, πάντως τὸ ἀδιέξοδό τῆς παραμένει. Μόνον ὡς πῖθηκος 'γλυτώνεις' ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ, ὅχι ὡς ἀπλοϊκὸς μέσος ὄρος ἢ ἄνθρωπος 'τοῦ λαοῦ'. Ὅμως ἤδη τὴ μακρινὴ στιγμὴ πού γεννιέται ἢ τέχνη στίς σπηλιές, ὁ πολιτισμὸς μεσουρανεῖ, κι ἄς χρειάζονται ἐβδομήντα χιλιάδες χρόνια μέχρι νὰ φανεῖ ἡ Ἰλιάδα.

μητη 'έξοδος' από τή φύση θα αποδεικνυόταν ή ίδια πολύ πιό φυσική από τήν έπιστροφή στη φύση.

Ό άνθρωπος γεννιέται έλεύθερος αλλά παντοῦ βρίσκειται σέ άλυσίδες; Πόσο άνίκανος πρέπει νά κατάντησε, άν πράγματι 'κατόρθωσε' κάτι τέτοιο; Όμως οὔτε έλεύθερος γεννιέται, οὔτε εἶναι παντοῦ σέ άλυσίδες. Τò αντίθετο ισχύει. Γεννιέται δέσμιος και κατόρθωσε νά έλευθερωθεῖ και νά ζήσει συνειδητά, χάρη άκριβῶς στον πολιτισμό. Η άνθρωπότητα δέν θα γυρίσει στη φύση, πρῶτ' άπ' όλα επειδή δέν εἶναι άρκετά άνώμαλη για νά θέλει κάτι τέτοιο.

Πῶς θα ἦταν ιδανικός όποιοςδήποτε πολιτισμός, όταν κανείς μας προσωπικά δέν εἶναι ιδανικός; Όμως τί εἶναι ό έαυτός; Τά ιδανικά; Οί ένοχές; Οί φόβοι; Οί κρυφές έπιθυμίες; Οί διαστροφές; Οί φιλοδοξίες; Η δύναμη όλων αυτών άόριστη; Τò άτομο ύπάρχει, η μήπως στη θέση του θα ἦταν πιό σωστό νά περιγράφαμε μιá πραγματικότητα ρευστή και άβέβαιη; Η ίδια η γνώση ποιá όρια έχει; Όταν σκεφτόμαστε τόν κόσμο γνωρίζουμε τόν κόσμο η μήπως με τίς έννοιές μας προβάλλουμε στα πράγματα κάτι δικό μας;

Πῶς θα διαπιστώναμε άν η αντίληψη μας έπιβάλλεται στην πραγματικότητα, σέ περίπτωση που άγνοοῦμε τήν πραγματικότητα καθ' έαυτήν, έπομένως και τήν οὔσία τῆς αντίληψῆς μας; Η τί βεβαιώνει πῶς δέν έχουμε σπάνιες γνωσιολογικές δυνατότητες, άνεκδήλωτες στους περισσότερους, ένδεχομένως ίκανές νά προσεγγίζουν περισσότερο τά πράγματα και νά φθάνουν στην οὔσία τους; Μιá κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου πόσο έγκυρη μπορεί νά εἶναι, άν ύπολογίζει τήν κοινή έμπειρία αλλά όχι τή μυστική έμπειρία; Όμως έστω πῶς εἴμαστε καταδικασμένοι νά άγνοοῦμε για πάντα τήν οὔσία.

Εἶναι δυνατὸ νά γνωρίζουμε ότι τὸ άγνωστο εκείνο κάτι έτοιμάζεται νά έπιτεθεῖ; Τῆ γνώση αυτή έχουν και τά ζῶα

και είναι ἔγκυρη, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ ἀμέσως ἐπόμενο λεπτό, ὅπου νοιώθει τὰ δόντια νὰ σὲ ἀλέθουν, ἂν δὲν μπόρῃς νὰ ξεφύγεις. Εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζουμε ἀληθινὰ ὅτι ἂν σκάψουμε τὴν (ἄγνωστης οὐσίας)³⁰ γῆ, καὶ ἀνασύρουμε τὰ (ἄγνωστης οὐσίας) μέταλλα, θὰ μπορέσουμε νὰ φτιάξουμε ἐργαλεῖα γιὰ νὰ ὀργώσουμε τὴ γῆ καὶ νὰ καλλιεργήσουμε τὸ (ἄγνωστης οὐσίας) στάρι γιὰ νὰ φτιάξουμε τὰ τρόφιμα ποὺ μᾶς χρειάζονται καὶ νὰ συνεχίσουμε νὰ βρισκόμαστε στὴν (ἄγνωστης οὐσίας) ζωὴ; Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ γνώση ἔγκυρη, ἀκόμη καὶ ἀγνοῶντας τὴν οὐσία ἀλλὰ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τὴν ὑπόσταση ὅλων αὐτῶν, ἃς ποῦμε ἂν τὸ σιτάρι εἶναι πράγματι κίτρινο καὶ ὄχι λευκὸ ἢ γαλάζιο. Δὲν εἶναι ὅλες οἱ ἔννοιές μας προβολές, ἀκόμη κι ἂν ἡ οὐσία διαφεύγει. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἄλλο ἂν ἐρμηνεύω σωστὰ ὅσα θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν γνωστά, καὶ ἀκόμη ἄλλο, ἂν ἡ πραγματικότητα μεταβάλλεται καὶ χρειάζονται ἀναθεωρήσεις, ἢ ἀκόμη ἂν μὲ τὴν ἴδια τὴν παρατήρηση ἀλλάζω τὸ ἀντικείμενο ποὺ παρατηρῶ, γιὰ παράδειγμα, ἂν αὐτὸ ποὺ μὲ ἀπειλεῖ τὸ κάνει ὄχι ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ μόνου του ἐχθρικό ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐγὼ τὸ φοβίζω, ἢ ἂν παρατηρῶντας ἓνα μέγεθος

³⁰ Στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ οὐσία ἀφορᾷ τὴν προέλευση, ἡ ἀγνωσία σημαίνει ἀδυναμία ἀναγωγῆς. Γιὰ παράδειγμα, ἂν πῶ ὅτι τὸ νερὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἄτομα ὑδρογόνου καὶ ἓνα ἄτομο ὀξυγόνου, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία του, ἔχω μεταθέσει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν οὐσία σὲ δύο στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τώρα πρέπει νὰ ταυτίσω. Ἀπὸ τί ἀποτελοῦνται, ποῦ ὀφείλουν τὴν ὑπόστασή τους καὶ μὲ πόσους τρόπους μποροῦν νὰ ἐνωθοῦν μὲ ποιὰ ἄλλα στοιχεῖα ὑπὸ ποιές προϋποθέσεις; Στὸ τέλος τῆς ἀλυσίδας καμμιὰ ἀναγωγή δὲν εἶναι δυνατὴ, μόνου ποὺ δὲν εἴμαστε βέβαιοι ὅτι φθάσαμε στὸ τέλος. Ὅμως ἡ οὐσία ἀφορᾷ κυρίως τὴν ιδιαίτερη ἀξία, τὸ νόημα καὶ τὸν σκοπὸ, καὶ αὐτὰ εἶναι ἀκόμα πιὸ δύσκολο νὰ περιγραφῶν.

ἀναγκαῖα ἀγνοῶ κάποιον ἄλλο, ἄς ποῦμε τὴ θέση ἀντὶ τῆς ὀρμῆς. Ὅμως καὶ στὴ ζήτηση τῆς οὐσίας ὁ ἄνθρωπος δὲν παραιτήθηκε, ὁπότε ἔχει νὰ σκεφεῖ κανεὶς, γιὰ παράδειγμα, ἂν ὁ Πλάτων προβάλλει τὸν ἑαυτό του στὰ πράγματα ὅταν λέει ὅτι οὐσία τῆς ὑπαρξῆς στὸ σύνολό της εἶναι ἡ θεία ἀγαθότητα. Πῶς θὰ γινόταν νὰ βεβαιωθῶ;

Ἀνακρίνοντας τοὺς Ἀθηναίους ὁ Σωκράτης προσπαθοῦσε νὰ δείξει πόσο ἀδιευκρίνιστες εἶναι συνήθως οἱ ἔννοιές μας, καὶ μόνο εἰρωνικὰ δήλωνε πλήρη ἀγνοία. Ἐν καὶ οὐδὲν σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ταυτίζονται. Ἄν τὸ ἐννοῶ κυριολεκτικὰ ὅτι δὲν γνωρίζω τίποτα, τότε δὲν μπορῶ νὰ πῶ οὔτε κἂν αὐτό, ὅτι δὲν γνωρίζω τίποτα. Κι ἂν ὄντως γνωρίζω ἔστω ἓνα, ἄς ποῦμε τὴν ἀγνοιά μου, γνωρίζω ἤδη πολὺ περισσότερα.

Ἐχω ἐπίγνωση πῶς ἀγνοῶ, σημαίνει ὅτι γνωρίζω κριτήρια, πὸ μού ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζω ἔγκυρα τὰ ὅρια γνώσης καὶ ἀγνοίας, γνωρίζω ὅτι ἔχω χρησιμοποιήσει τὰ κριτήρια αὐτὰ σωστά, καὶ ἀκόμη ἔχω ἐλέγξει καὶ γνωρίζω ὅτι ὅσοι ἰσχυρίζονται πῶς γνωρίζουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀγνοιά τους κάνουν λάθος, ὅπως τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη ὄχι τίποτα ἀσήμαντοι ἀλλὰ ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Ξενοφάνης, ὁ Παρμενίδης, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Ἡράκλειτος... Πῶς λοιπὸν γνωρίζω μόνο τὴν ἀγνοιά μου;

Ἰδίως μετὰ τὸν Φρόνυτ δὲν σπανίζει ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ πραγματικὸς ἑαυτὸς εἶναι ἓνα σύνολο ἐγωτικῶν ἐνορμήσεων μὲ ἐπιθετικὴ ἔνταση, τὸ ὁποῖο κατευνάζει ὁ πολιτισμὸς ‘ἐξευγενίζοντας’, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἡ βαρβαρότητα δὲν καταργεῖται, ἀπωθεῖται καὶ παραμονεύει. Ὅτι ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ἐγωϊσμός, ἐπιθετικότητα καὶ μῖσος, δὲν χρειάζεται εἰδικὴ ἔρευνα γιὰ νὰ τὸ μάθουμε! Εἶναι ὅμως ἔτσι ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς;

Ἐξ ὀρισμοῦ φύση μας εἶναι τὸ πιὸ δικό μας, ὅ,τι πραγματικά εἴμαστε. Ἄν φύση μας ἦταν ἡ ἀγριότητα, τί θὰ μᾶς ικανοποιῶσε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀγριότητα; Αὐτὸ ἰσχυρίζεται ὁ Φρόντ!, ὅτι ἡ πραγματικὴ ἢ μεγαλύτερη ικανοποίησή μας βρίσκεται ἐκεῖ, ὅμως τὴν ἀπωθήσαμε κάτω ἀπὸ τὸ ‘λοῦστρο’ τοῦ πολιτισμοῦ. Κι ἂν σκεφεῖ κανεὶς περιπτώσεις ὅπως τὸ πείραμα τοῦ Στάνφορντ μὲ τοὺς φυλακισμένους καὶ δεσμοφύλακες φοιτητές, πρέπει νὰ εικάσει ὅτι δὲν θέλει πολὺ γιὰ νὰ ξυπνήσει μέσα μας ὁ βάρβαρος, τὸν ὁποῖο τώρα ἐξιδανικεύουμε καὶ ἀντὶ νὰ σκοτωνόμαστε γινόμεστε ζωγράφοι καὶ ποιητές, γιατροί, μηχανικοὶ καὶ ποδοσφαιριστές!³¹

Δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ εἴμαστε ἄγγελοι, ὅμως ἂν ἴσχυε ἡ διάγνωση τοῦ Φρόντ, ὅση αὐταπάτη κι ἂν κατορθώναμε, ἡ ἀλήθεια θὰ φαινόταν στὰ ἔργα μας, θὰ ἦταν ἀναιμικά, ψεύτικα, ἀδιάφορα. Ὅση δύναμη κι ἂν βάζαμε, ὅση ικανοποίηση κι ἂν παίρναμε, πάντα θὰ παραμέναμε δυστυχισμένοι. Ὅμως μὲ πλαστότητα καὶ μισὴ καρδιά δὲν προκύπτει ἡ 9η Συμφωνία καὶ οἱ Ἐλεγεῖες τοῦ Ντουῖνο, οὔτε διαστημόπλοια καὶ ὑπολογιστές. Κανεὶς δὲν φθάνει ὡς ἐκεῖ, ἐνῶ δὲν εἶναι παρὰ ἓνας πίθηκος ποὺ μετὰ βίας κρατιέται νὰ μὴ δαγκώσει. Ἡ ‘διάγνωση’ τοῦ Φρόντ ἀντιμετωπίζεται ὡς λογικὴ ἢ πιθανή, ἀκόμη καὶ βέβαιη ἀπὸ μερικούς, ὅπως ἀκριβῶς πείθει ὁποιαδήποτε δημαγωγία ὅσους δὲν ἔμαθαν νὰ ἀνακρίνουν τὰ πράγματα. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀγριότητα ἢ ὅποια ἐλαττώματα, σημαίνει ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση του; Καὶ ἐπειδὴ ὁ πολιτισμὸς περιέχει μιὰ διάσταση ἐθιμοτυπίας καὶ πλαστότητας, σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ προσποίηση; Ὁ Φρό-

³¹ Δὲς καὶ ὅσα γράφω σχετικά, στὴν ‘Φύση τῆς βαρβαρότητας’, Στοιχεῖα, σ. 367 κ.έ.

υντ ανακάλυψε τὸ ὀλοφάνερο, ὅχι μόνο ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀγνότερος τῶν ἀγγέλων, ἀλλὰ καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ ξεπέσει ὑπερβολικά, ὅμως ἀνήγαγε τὸ περιστασιακὸ, σύνηθες ἢ δευτερεῦον ἢ ἔστω ἀμφίβολο καὶ ἀπορούμενο, σὲ οὐσιῶδες! Ὅπως κάθε σοφιστῆς, ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐφαρμόσει στὰ πράγματα μιὰ δική του ἀντίληψη. Ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι οὔτε ἓνας τρόπος νὰ ἀντιμετωπίζονται διάφορα πρακτικὰ ζητήματα, πὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλύσει τὸ ἄτομο μόνο του, ὅπως εἰσηγοῦνται οἱ 'λειτουργικὲς' θεωρίες, ἀν καὶ περιέχει τὴ διάσταση αὐτή.

Ὁ πολιτισμὸς εἶναι τὸ σπίτι τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀπόλαυση τῆς φύσης του καὶ ἱκανοποίηση μιᾶς συγκεκριμένης ἐπιθυμίας του, νὰ μεγαλώσει τὴν ἐπαφή του μὲ τὰ πράγματα, τὴ γνώση καὶ τὴν ἐμπειρία του. Ὁ Ρουσσὸ δὲν ὑπῆρξε ἄθεος καὶ μάλιστα ὁ τρόπος του νὰ προσεγγίζει τὴ θρησκεία καὶ τὴ θρησκευτικὴ παιδεία εἶναι πιὸ γνήσιος ἀπὸ ἐκεῖνον πὺ καλλιέργησαν συνήθως οἱ καθολικὲς καὶ ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ζήτησε ἀνοιχτὸ πνεῦμα, κριτικὴ σκέψη καὶ αὐθιγὸς ἐπισημοσμοσ. Περιέργο, ἄνθρωπος πὺ ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τῆς κριτικῆς, νὰ βρίσκει ἀφορμὴ διαφθορᾶς στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες, στὸ κέρδος καὶ στὴν ἰδιωτικὴ περιουσία τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀφορμὲς πλεονεξίας, φθόνου, διαμάχης, ἀδικίας, ἐπαναλαμβάνοντας μιὰ ἀστόχαστη κριτικὴ πὺ συνηθίζουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.³² Ἐπομένως, νὰ κλαι-

³² Ὁ ἴδιος ὁ Πάπας δὲν διστάζει κάθε τόσο νὰ ἐκφωνεῖ δεκάρικους ἐναντίον τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας! Πὺς ἀναπτύχθηκε σὲ ἐκπληκτικὸ βαθμὸ ὁ καπιταλισμὸς, ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ τεχνικὴ ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ἀκριβῶς, ἐδῶ καὶ αἰῶνες ἐθισμένους νὰ ἀκοῦν γιὰ τὸ μεγάλο κακὸ πὺ εἶναι τὸ κέρδος καὶ ἡ περιουσία; Φαίνεται ὅτι τὰ χριστιανικὰ στοιχεῖα πὺ εὐνοοῦν τὴ φιλελεύθερη ἐξέλιξη (ιερὴ ἀξία τῆς προσωπικότητας, ἰσοθεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀδιαπραγμάτευτη ἐλευθερία, ἀπεριόρι-

γόμεστε για τήν κακιά μοῖρα τῆς φυσικῆς καί αὐθόρμητης ἐπιλογῆς ποῦ μᾶς κατέβασε ἀπὸ τὰ δέντρα, καί νὰ βαφτίσουμε φύση τήν τέχνη τῆς ἐπιστροφῆς μας ὅσο γίνεται πιὸ κοντὰ σὲ ἐκεῖνες τὶς συνθῆκες; Πρὶν ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἅγιος, καί χάλασε ἐπειδὴ ἄρχισε νὰ μιλάει, νὰ γράφει καί νὰ σκέφτεται; Ὁ πῖθηκος εἶναι ὁ ἰδανικός μας ἑαυτός;

Μερικοὶ φθάνουν νὰ ἐγκωμιάζουν διάφορα ζῶα ὡς εὐφύστερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο! Τὰ ἴδια τὰ ζῶα, ὅσο πιὸ ἔξυπνα εἶναι, ἀναγνωρίζουν τὴν ἀνωτερότητα τῆς ἀνθρώπινης νοημοσύνης καί συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ ὀρισμένες πλευρὲς ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ ζῶα καί στὸν ἄνθρωπο μοιάζει νὰ ὑπάρχει μόνον διαφορὰ βαθμοῦ νοημοσύνης, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ μνήμη. Ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν θυμᾶται ἀπλῶς περισσότερα ἢ γιὰ περισσότερο χρόνο ἢ πιὸ σύνθετα, ἔχει ἄλλο εἶδος μνήμης, ἔχει *σκοπιμὴ μνήμη* — γόνιμη, μνήμη ποῦ γίνεται ἀπὸ μόνη τῆς ἐπιδίωξη καί ἐντάσσεται στὴ σκέψη. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπινοεῖ ἄλλους κόσμους, καί μπορεῖ νὰ γνωρίζει ὅτι γνωρίζει, ἀνακρίνει τὶς ιδέες, τὶς ἐπιθυμίες, τὶς ὀρμές, τὰ συναισθήματά του, διαμορφώνει τὸν χαρακτήρα του συνειδητά, ἀλλάζει τὸν ἑαυτό του, τὸ περιβάλλον του, τὸ μέλλον του! Τί σχέση ἔχουν αὐτὰ μὲ τὴ νοημοσύνη καί τῶν πιὸ ἔξυπνων ζώων; Αἰσθάνομαι ἄσχημα καί μόνον ποῦ ἀναγκάζομαι νὰ λέω κάτι τόσο αὐτονόητο.

Ἡ ὑπαρξὴ συλλογικῶν καί ἀτομικῶν ἀποκλίσεων μέχρι καί ἀπόλυτων ἀντιθέσεων στὶς ἐπιθυμίες, στὰ ἐνδιαφέροντα, τὶς ἀξίες καί τὶς ἀντιπάθειές μας, στὴ φιλοδοξία καί τοὺς φόβους μας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι βρισκόμαστε

στη φιλομάθεια, ἀπροκατάληπτη ἔρευνα) εἶναι πιὸ ἰσχυρὰ ἀπ' ὅσα δὲν τὴν εὐνοοῦν (ἀκτημοσύνη, ξενιτεία).

στον ίδιο ακριβώς όριζοντα / όριο φθοράς και απώλειας, δείχνει ότι σε άτομα και πολιτισμούς τον τελευταίο λόγο έχει ή ελευθερία. Οί πολιτισμοί, χάρη στους οποίους τὸ άτομο πὸ γεννιέται ἐδῶ και τώρα, οικειοποιεῖται σε μερικούς μῆνες δυνάμεις διαμορφωμένες μέσα ἀπὸ ἑκατομμύρια χρόνια ἐξέλιξης, ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἴμαστε δικὰ τους προϊόντα. Νοιώθουμε ὅμως μαριονέτες; Και εἴμαστε πράγματι ἐλεύθεροι, ὡς ποιὸ βαθμὸ ἢ μὲ ποιές προϋποθέσεις;

Χάρη στὴ συμβολικὴ τάξη γινόμαστε περισσότερο ἀνθρώπινοι, ὅχι λιγώτερο. Γι' αὐτὸ ὁ Σωκράτης δὲν διστάζει νὰ παραδεχτεῖ ὅτι ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ φύση και τὸν νοιάζει ἀποκλειστικά ὁ ἀνθρωπος, ἡ πόλη και ἡ συζήτηση. Ὁ δυτικὸς ἀνθρωπος, ἐφόσον δὲν ἀλλοτριώθηκε, ζεῖ στὰ σύμβολα, ὅπου γεννιέται ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη, οἱ τέχνες, ἡ τεχνικὴ, ἡ πολιτικὴ, ὀλόκληρη ἡ κοσμικὴ δύναμη τῆς ἐλευθερίας. Ἀναπτύσσει βούληση γιὰ αὐτογνωσία, θεογνωσία και γιὰ κάθε δυνατὴ τέχνη και γνώση, ἀλλάζοντας ὅπως θέλει τὸν ἑαυτὸ του και τὶς συνθηκὲς τῆς ζωῆς του. Ὅλα αὐτὰ προϋποθέτουν και εὐνοοῦν βιώματα, ὅπου βρίσκεται τὸ περιεχόμενο και ἡ ἀξία τους, ὅμως τὸ βίωμα πὸ ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι σπάνιο, και ἡ τέχνη μὲ τοὺς τρόπους τῆς ἐπεκτείνει τὴν παρουσία του.

Τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν προέτρεπε στὴν αὐτογνωσία, και ὁ Πλάτων εἰδοποιοῦσε ὅτι δὲν γίνεται νὰ ζεῖς σὰν ἀνθρωπος, ἀν δὲν ἐξετάζεις τὸν ἑαυτὸ σου και τὸν τρόπο τῆς ζωῆς σου. Ἰδίως σήμερα, μὲ ἄμεση και ἰσχυρὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στοὺς πιὸ διαφορετικούς πολιτισμούς, μὲ ὅλες τὶς συγκρίσεις και ἐπιδράσεις πολὺ πιὸ δυνατὲς και πιθανὲς ἀπ' ὅσο στὸ παρελθόν, ἔχει κάθε άτομο, λαὸς και πολιτισμὸς μεγαλύτερη εὐκαιρία νὰ πολεμήσει τὶς προκαταλήψεις του, ἔστω μόνο γιὰ νὰ τὶς μετατρέψει σε διευκρινισμένες συνειδητὲς ἀποφάσεις και νὰ τὶς κρατήσει.

Ἀσυναρτησία καὶ ὑποκρισία δὲν θὰ λείψουν ποτέ, οὔτε κἂν ἀπὸ τῆ Δύση, καὶ δημιουργοῦν κίνδυνο πού δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποδειχθεῖ μοιραῖος σήμερα ἰδίως, ὅταν ἔγινε τῆς ‘προσοδευτικῆς’ μόδας ὅχι κάτι μικρό, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Ἰσλάμ! Τὸ ἔξυπνο πουλὶ ἀπὸ τῆ μύτη πιάνεται, λέει ἡ παροιμία. Ἡ Δύση χρειάζεται τὴ συμβουλὴ τῶν Δελφῶν καὶ τοῦ Πλάτωνα, ἂν θέλει νὰ ἀποφύγει τὶς περιπέτειες πού ἤδη ἄρχισαν καὶ δὲν εἶναι μικρές. Ἡ πολιτικὴ ὀρθότητα ἐξελίσσεται σὲ δούρειο ἵππο, παγίδα πού φτιάξαμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὸν ἑαυτό μας, περιφρονῶντας τὰ ὅρια, τὴν ἀξία καὶ τὶς δυνάμεις τῶν πολιτισμῶν. Στὴ βάση τῶν προβλημάτων πού προετοιμάζουν νέες καὶ ἄδικες, κάθε ἄλλο παρὰ ἀναπόφευκτες, περιπέτειες στὴν Εὐρώπη, βρίσκεται ἡ ἄρνηση ἀρκετῶν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι δὲν εἶναι ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ συμβατοὶ μεταξύ τους ὅπως οὔτε οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι κάθε πολιτισμὸς διαπερνᾷ τὴ ζωὴ τῶν μελῶν του μέσα ἀπὸ τὸ βάθος τῆς, δὲν ἐπικάθηται στὴν τούρτα τῆς βιοπάλης σὰν κερασάκι.

Ἡ τετραπλή ἀρχή

ΚΑΘΕΝΑΣ ἀνάλογα μὲ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὶς ἐπιθυμίες του, οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν ἑλληνισμὸ δημιουργῶντας τὸν καλύτερο ἑαυτό τους, τὸν ὁποῖο εἰσφέρουν στὴ γενικὴ μορφὴ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ταυτότητα ὄχι μόνο δὲν εἶναι ἀμετακίνητη, ἀλλὰ ὑπόκειται συνεχῶς σὲ ἐντάσεις καὶ ἀλλαγές. Ὁ ἴδιος ὁ ἑλληνισμὸς δὲν εἶναι ἐνιαῖος, περιέχει ἀποκλίσεις, ἀντιθέσεις, παραλλαγές. Ἡ διαφορετικότητα, ἡ πληθώρα, ἡ δυνατότητα ἀκόμη καὶ γιὰ ἀκραῖες ἀλλαγές, βρίσκονται στὰ θεμέλια τῆς Εὐρώπης καὶ χαρακτηρίζουν τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ὑποστηρίζοντας τὴν ἐνότητά της ὄχι ἀπλὰ ὡς πολυεθνικὴ ἀλλὰ ὡς πολυπολιτισμικὴ. Γι' αὐτὸ σήμερα ὁ δυτικὸς εἶναι ὁ μόνος πολιτισμὸς ποὺ ἀνοίγεται σὲ ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς καὶ δὲν διστάζει ἀκόμα καὶ νὰ συμβιώνει μαζί τους, τὴν ὥρα ποὺ ἄλλοι ὀνειρεύονται ἐθνοκαθάρσεις καὶ μερικοὶ ἀνατινάζονται σὲ μετρό, γῆπεδα καὶ πλατεῖες. Ὅρισμένα στοιχεῖα ὅμως παραμένουν σταθερὰ μέσα στὶς ἀλλαγές, γι' αὐτὸ μιλοῦμε γιὰ ἰδιαίτερο ἐνιαῖο πολιτισμὸ.

Ἄν μετὰ ἀπὸ ἱστορία τόσων αἰῶνων τέτοιας σπουδαιότητος οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἔφθαναν στὸ σημεῖο ριζικῆς ἀλλαγῆς, ἂν κατέληγαν νὰ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸν Ὅμηρο ὅπως οἱ μουσουλμάνοι, δὲν θὰ παρήκμαζαν ἀπλῶς, θὰ εἶχαν μεταλλαχθεῖ — δὲν θὰ μπορούσαμε πιά νὰ μιλοῦμε γιὰ εὐρωπαϊ-

κούς λαούς. Πάντως πρὸς τὸ παρὸν γιὰ νὰ γνωρίσει κανεὶς ἔστω μία μόνο πλευρὰ τῆς Εὐρώπης καὶ γενικὰ τῆς Δύσης, τὴν οἰκονομικὴ ἢ τὴν πολιτικὴ, τὴν φιλοσοφικὴ, τὴν τεχνολογικὴ ἢ ὁποιαδήποτε, χρειάζεται νὰ ἐξοικειωθεῖ μὲ τὶς κεντρικὲς ἀξίες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι εἴσοδος, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν γίνεται ὄχι μόνο νὰ συμμετέχει κάποιος στὴν Εὐρώπη ἀλλὰ οὔτε νὰ ἀποκτήσει σωστὴ εἰκόνα γιὰ τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία της. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ θεμέλια σταθερὴ οὐσία καὶ ἀρχὴ ὅλων τῶν κύριων κριτηρίων. Ὁ Σέλλεϋ ἀνακοίνωσε ἀπλὰ τὴν ταυτότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν λέγοντας, εἴμαστε ὅλοι Ἕλληνες!

*

Ο ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ ὄνειρεύτηκε τὴν πολιτικὴ ἔνωση τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν μὲ ἰδιαίτερη ὄρμη, καὶ τὸ ὄνειρο πραγματοποιήθηκε. Ὅμως ἂν ὁ λόγιος Γάλλος, Ρῶσος, Ἄγγλος, Ἕλληνας, Ἰταλὸς ἢ Γερμανὸς νοιώθει πατρίδα του τὴν Εὐρώπη, ὁ μέσος πολίτης ὁποιασδήποτε εὐρωπαϊκῆς χώρας δὲν συμερίζεται τὸ βίωμα αὐτὸ μὲ τὴν ἴδια καὶ μᾶλλον μὲ καμμιά ὑπολογίσιμη ἔνταση. Οἱ Ρομαντικοὶ πρόσεχαν τὴ μόρφωση ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς φιλοσοφικῆς φύσης τῆς Εὐρώπης. Πόσο πιθανὸ μοιάζει ὅμως γιὰ τὸν μέσο Εὐρωπαῖο νὰ ζεῖ στὴν τέχνη καὶ τὴ φιλοσοφία περισσότερο ἀπ' ὅσο στὴν 'ἐξωτερικὴ' πατρίδα του;

Ἡ πολιτισμικὴ συγγένεια, ἀπ' ὅπου ὑπάρχει ἐνότητα τῶν 'δυτικῶν' λαῶν ἀπὸ Καναδὰ μέχρι Αὐστραλίας, πέρα ἀπὸ τὸν αὐστηρὰ εὐρωπαϊκὸ πυρῆνα, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ νοιώθουμε πατρίδα μας τόπους ποὺ οὔτε ἐπισκεφθήκαμε ποτέ, καὶ νὰ ἀκοῦμε σὰν νὰ ἦταν δικές μας γλῶσσες ποὺ δὲν καταλαβαίνουμε. Ἀκόμα καὶ οἱ Ἐκκλησίες σπαράσσονται ἀπὸ

ρήγματα ὑπαρκτὰ καμμιά φορά στὴν ἴδια Ὁμολογία, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς ἐθνικιστικὲς ροπὲς ποὺ ταλαιπωροῦν τὴν Ὀρθοδοξία. Γι' αὐτὸ ἦταν προβληματικὸ τὸ πείραμα τοῦ 'πατέρα τῆς Εὐρώπης'. Πέρα ἀπὸ διοικητικὰ ζητήματα, πῶς θὰ μποροῦσε γνήσια ἐνότητα νὰ στηριχθεῖ στὰ λατινικὰ ὡς κοινὴ γλῶσσα ἢ στὴ θρησκευτικὴ μεροληψία, μὲ τὶς βυζαντινὲς περιοχὲς νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Καρλομάγνο περίπου ξένος πολιτισμός; Τὸ ἴδιο ἄστοχη ἦταν ἡ βυζαντινὴ ἐμμονὴ στὴν ἀττικὴ ἀντὶ τῆς ὀμιλουμένης ἐλληνικῆς, τόσο ὁμοίας στὸ κάτω κάτω, ἀπ' ὅπου ἐμποδίστηκε μὲ τὸν ἰσχυρότερο δυνατὸ τρόπο ἢ καλλιέργεια τῶν αἰσθημάτων καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς σκέψης τῶν ἐλληνόφωνων πληθυσμῶν, μὲ τὴ συνείδηση νὰ καταντᾷ σχεδὸν σὲ εἰκονικὴ πραγματικότητα, κυριολεκτικὰ γιὰ τὸ τίποτα. Ὅταν ὅμως τὸ τίποτα ἀποκτᾷ τόση ἰσχύ, ἢ κλεψύδρα ἤδη μετράει τὸ τέλος, καὶ εἶναι θαυμαστὸ ὅτι τὸ Βυζάντιο δὲν εἶχε γρήγορο τέλος, ἀλλὰ καὶ ὅτι βγάζοντας τὰ μάτια του δὲν κατάντησε τελείως τυφλὸ καὶ ἄκαρπο! Ὅσο κι ἂν θλίβει ἡ ἐπίγνωση ὅτι οἱ δυνάμεις θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι περισσότερες, πάντως ὑπῆρξαν ἀρκετὲς καὶ σημαντικὲς. Ἐπειτα, ἡ Καρολίγγεια 'ἀναγέννηση' πῶς θὰ ἐνέπνεε, ὅταν χρησιμοποιοῦσε τὴν κλασικὴ γραμματεία μικρόψυχα, μόνον σὰν ἓνα ἐργαλεῖο στὴν ὑπηρεσία τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ὅπως συνηθίζοταν καὶ προηγουμένως στὴ Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο;

Ἡ Εὐρώπη δὲν σταμάτησε στὸν Καρλομάγνο, οὔτε ἔγιναν μόνον λάθη τότε. Ἡ ἀνάπτυξη μοναστικῶν ταγματῶν ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν παιδεία, καὶ ἔστω ἀργότερα ἡ ἐπαφή μὲ τὰ ἐλληνικὰ κείμενα κέρδισε γνησιότητα καὶ ἔνταση, ἀναγνωρίστηκε ἀκόμα περισσότερο ἡ σπουδαιότητα τῆς συζήτησης καὶ τῆς λογικῆς, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου συνέβαλε νὰ μεγαλώσει ἡ ἐπαφή ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς, δημιουργήθηκαν παν/μια. Παρ' ὅλ' αὐτά, ζήτημα εὐρωπαϊκοῦ πατριωτισμοῦ δὲν τίθεται.

Ὡς ὅρος τὸ ἔθνος ἐμφανίζεται ἤδη στὸν Ὅμηρο καὶ σημαίνει τὴν ἐνότητα καὶ τὴ συγκέντρωση: ἔθνος *συντροφῶν*, ἔθνος *συμμάχων*, ἔθνος *πουλιῶν*... Ἐθνος εἶναι καὶ σήμερα περίπου τὸ ἴδιο, ἀπαιτῶντας πιὸ σταθερές καὶ σημαντικές ὁμοιότητες, ὡς ἓνα σύνολο ἀνθρώπων ποὺ διαμορφώνουν τὴ ζωὴ τους μὲ λίγο πολὺ κοινὸ τρόπο, μιλιῶντας συνήθως τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ ἔχοντας κοινὸ γραπτὸ καὶ ἄγραφο δίκαιο, τὴν ἴδια θρησκεία, κοινούς προγόνους. Τὸ ἔθνος εἶναι ὀριακὴ πραγματικότητα, στὴν ὁποία τὰ μέλη του τείνουν νὰ ἀνήκουν. Ὅσο περισσότερα καὶ πιὸ σημαντικὰ στοιχεῖα μοιραζόμαστε, τόσο συμμετέχουμε στὸ ἴδιο ἔθνος. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ δὲν εἶναι πλήρης (δὲν γίνεται νὰ μοιραζόμαστε τὰ πάντα), δὲν εἶναι ἀπόλυτη (δὲν μοιραζόμαστε τίς κοινές ἀξίες στὸν ἴδιο βαθμὸ), καὶ δὲν εἶναι μοναδική (κύρια ἰδιώματα μπορεῖ νὰ μοιραζόμαστε μὲ ἄλλα ἔθνη). Ἐπομένως ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα δὲν εἶναι ἡ ἰσχυρότερη δυνατή. Μοιραζόμαστε περισσότερα μὲ λιγώτερους, πιὸ ἰσχυρές εἶναι οἱ προσωπικὲς ἐνότητες. Τὸ ἴδιο ἀνάμεσα στὰ ἔθνη. Στὴν ἴδια τὴν Εὐρώπη συνδέονται μεταξὺ τους ἄλλα ἔθνη περισσότερο καὶ ἄλλα λιγώτερο.

Ἐστω ὅτι μᾶς ἐνώνει μόνο ἡ λαχτάρα γιὰ κάτι, καὶ ἀκόμη ἔστω πὼς ἡ κοινὴ μας ἐπιθυμία ἔχει δοκιμαστεῖ διαχρονικὰ καὶ μᾶς χαρακτηρίζει μόνιμα. Οὔτε αὐτὸ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπάρχει ἔθνος. Δὲν γινόμαστε ἔθνος, γιὰ παράδειγμα, ἐπειδὴ θέλουμε ὅλοι νὰ πλουτίσουμε. Ἐθνικὴ ἐνότητα δημιουργεῖ ἡ μετοχὴ στὰ σημαντικὰ. Γι' αὐτὸ ἡ Εὐρώπη εἶναι νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ χριστιανοσύνη σὰν νὰ ἦταν ἐνιαῖο ἔθνος. Πράγματι ὅλη ἡ 'Δύση' θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐνιαῖο ἔθνος μὲ τὸ κριτήριό αὐτό, ποὺ ὅμως σήμερα ἔχει ἀτονίσει, ὅχι ἐπειδὴ ἡ πίστη εἶναι μικρότερη, ἀλλὰ ἐπειδὴ μεγάλωσε ἡ ἐπίγνωση τοῦ προσωπικοῦ της χαρακτήρα. Αὐτὴ εἶναι μιὰ χαρμόσυνη ἐξέλιξη, ποὺ ὅμως δὲν χαρακτηρίζει τὴν Ὀρθοδοξία. Γιὰ παράδειγμα, τὸ περίεργο αὐτό, ὁ

Ἕλληνας νὰ νοιώθει ἐγγύτερα στή Ρωσία, μολονότι ἡ Ρωσία συνήθως δὲν μᾶς συμπαραστάθηκε, ἀλλὰ καὶ προκαλεῖ προβλήματα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ὡς χώρα ξέπεσε στὸν ὀλοκληρωτισμό, κατάπιε τὴ μισὴ Εὐρώπη, συμμάχησε μὲ τὸν Χίτλερ, δημιούργησε πολλὰ προβλήματα στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη μὲ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, ὀφείλεται ἀκριβῶς στὸ ὅτι δὲν ἔγινε ἀρκετὰ συνειδητὴ ἡ προσωπικὴ φύση τῆς πίστεως, προσεγγίζουμε τὴν εὐσέβεια σὰν νὰ ἦταν μιὰ ἰδεολογία.

Τὸ ἔθνος σχετίζεται ἐπίσης μὲ τὴν καταγωγή. Χρειάζεται ἡ κοινὴ νοοτροπία νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα ἱστορικὸ πλαίσιο. Καὶ πάλι ἡ Εὐρώπη καὶ γενικὰ ἡ 'Δύση' θὰ μπορούσε νὰ ὑπολογίζεται ὡς ἐνιαῖο ἔθνος μὲ τὸ κριτήριό αὐτό, ἐφόσον πνευματικὰ ἡ προσέλευση ὅλων βρίσκεται στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἔθνος ἔχει πολιτισμικὴ φύση. Δὲν μᾶς ἐνώνει ὅτι εἴμαστε λευκοί, γεννημένοι στὸν ἴδιο τόπο, κ.τ.ῶ. Τὸ ἐλληνόπουλο δὲν παίρνει ὑπηκοότητα ἐπειδὴ εἶναι λευκὸ ἢ ἐπειδὴ γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ Ἕλληνες γονεῖς, ἀλλὰ ἐπειδὴ προεξοφλοῦμε ὅτι θὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ νοοτροπία, τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἑλλάδας, ὥστε μεγαλώνοντας θὰ ἐνταχθεῖ στὴ συλλογικὴ μας ταυτότητα. Ἕνας μουσουλμάνος τζιχαντιστῆς — λευκός, γεννημένος στὴν Ἀθήνα ἀπὸ Ἕλληνες γονεῖς, παπποῦδες καὶ προπαπποῦδες — δὲν εἶναι Ἕλληνας, ὅπως δὲν εἶναι Ἕλληνας οὔτε ἓνας φιλειρηνικὸς μουσουλμάνος, ἂν δὲν νοιάζεται παρὰ μόνο γιὰ ὅσα λέει τὸ Κοράνι — οὔτε εἶναι Ἕλληνας ἓνας χριστιανὸς ποὺ γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ἀρκεῖται στὴν Βίβλο. Ἦδη μὲ τοὺς μουσουλμάνους τῆς Θράκης ὑπάρχει πρόβλημα, ὁ ἀριθμὸς τους συνεχῶς μεγαλώνει ἐνῶ δὲν ἔχουν πραγματικὴ συμμετοχὴ στὴν ἐλληνικὴ ταυτότητα. Δὲν συμφέρει νὰ κάνουμε ὅτι δὲν βλέπουμε τὴ θέση τους στὴν Ἑλλάδα ὡς θέση ξένου σώματος. Ποιὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀπέναντί τους ἡ δικὴ μας θέση, ἐφόσον ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα

‘έξωσης’, όπως εκείνη που υπέστησαν οι Έλληνες της Πόλης; Περίπου ό,τι ήδη κάνουμε είναι ό,τι μπορεί να γίνει, να σπουδάζουν σε έλληνικά σχολεία και παν/μια και να ζούν στη χώρα μας φιλειρηνικά. Είναι όπως με έναν όγκο που εύχεται να παραμείνει καλοήθης. Δεν μπορείς να ελπίζεις σε κάποιο όφελος, δεν παύει να είναι ξένο σώμα, τουλάχιστον όχι μοιραίο. Είναι λοιπόν ανάγκη να αποφεύγεται ή εγκατάσταση ακόμη και ενός παραπάνω μουσουλμάνου σε δυτική χώρα, και μάλλον σε οποιαδήποτε χώρα, που δεν είναι μουσουλμανική. Αντί γι’ αυτό, υποδεχόμαστε τους λαθρομετανάστες κατά χιλιάδες και απαντάμε στη βίαιη είσοδο με παροχές, αντί να απομονώνονται, με άνετες συνθήκες, σε κλειστές δομές, χωρίς επιδόματα ή άλλη προοπτική από την απέλαση, αποκλείοντας κάθε συζήτηση για άσυλο — όχι επειδή είναι μουσουλμάνοι, αλλά επειδή μπήκαν με τη βία χωρίς να έρχονται από περιοχές πολέμου.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση προς το παρόν υποφέρει από δύο κυρίως ελαττώματα στο μεταναστευτικό, της λείπει ή αλληλεγγύη που χρειάζεται για να μη θεωρείται ή Ελλάδα, ή Ιταλία ή οποια συνοριακή χώρα ‘αποθήκη’, ενώ της περισσεύει ή ‘προοδευτική’ ένοχική συνείδηση, ότι τάχα είναι απάνθρωπο οι μπουκαδόροι να αντιμετωπίζονται ως αυτό που είναι. Το δεύτερο προέχει. Δεν γίνεται να ζητάω από τον Νορβηγό να θυσιάζεται για τον Έλληνα, όταν ο Έλληνας δεν θά έκανε το ίδιο,³³ ακόμα περισσότερο στην

³³ Γι’ αυτό στην ΕΕ ως πολυεθνική οντότητα ταιριάζει πολύ περισσότερο ο ‘αποκεντρωμένος’ τύπος όμοσπονδίας που χαρακτηρίζει τις ΗΠΑ, και όχι ο ‘συγκεντρωτικός’ γερμανικός. Προς το παρόν σε συγκεκριμένους τομείς, όπως στην άμυνα, στην έξωτερική πολιτική, στην εκπαίδευση και στην οικονομία, απέχουμε από την ένότητα που απαιτεί οποιοδήποτε όμοσπονδιακό σύστη-

περίπτωση τοῦ μεταναστευτικοῦ, ὅπου ἡ θυσία δὲν ἔχει κἄν νόημα, δὲν εἶναι ἀπαραίτητη καὶ δὲν τιμᾶει ὅποιον τὴν κάνει. Μόνο ἀναγκαῖο εἶναι νὰ μὴ γίνονται δεκτοὶ μετὰ βαίτων καὶ ἐπιδομάτων οἱ λαθρομετανάστες. Τὸ ἀπλὸ αὐτὸ ἀποκλείεται μέχρι στιγμῆς, ὅποτε εἶναι θέμα χρόνου ἢ Εὐρώπη νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ περιπέτειες, ἐκτὸς ἂν (ἐπιτέλους!) ἐπιλύσει τὰ ψυχολογικά, πολιτικάντικα καὶ μικρονοϊκά της.

Ἡ ἐθνότητα δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴ φυλετικὴ καταγωγή, ὅχι μόνο ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ κάποτε οὔτε κἄν μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἔθνη. Ὅσες ποιότητες συνέδεαν μιὰ κοινότητα δὲν εἶχαν δοκιμαστεῖ στὸν χρόνο καὶ δὲν εἶχαν γίνει κοινὲς ἀξίες, ἔθιμα, παραδόσεις, ὄνειρα καὶ θυσίες. Τὸ ἔθνος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦ καὶ τὴν καταγωγή στὸν ὀρισμὸ του, ὅμως δὲν δημιουργεῖ ἢ καταγωγή τὰ ἔθνη.

Ἡ ἐθνικότητα ἀλλάζει μὲ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἔχει ἢ συνειδηση νὰ ἀλλάζει τὸν ἑαυτὸ της. Πέρα ἀπὸ αὐτό, ἡ πολιτισμικὴ ἐνότητα, ἂν καὶ ἀναγκαῖα, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπάρχει ἔθνος, χρειάζεται ἐπίσης ἐθνοσυνειδηση, ἀναγνώριση τῆς ἐνότητας ὡς αἰτίας δεσμοῦ μὲ ἱστορικὴ προοπτικὴ. Πόσο δυνατὸ εἶναι αὐτὸ στὴν περίπτωσι τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσις; Τὰ διαχρονικὰ πολιτισμικὰ ἰδιώματα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἔχουν ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς, μὲ τὶς διαφορὲς, ὅπως εἰπώθηκε, ἀρκετὲς γιὰ νὰ ἀποκλείουν τὴν πιθανότητα ὁ Ἴσπανὸς νὰ νοιώσει πατρίδα του τὴν Ἑσθονία. Ἔτσι φαίνεται μάταιη ἢ προσδοκία πὼς ἡ Εὐρώπη θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἰδιότυπο ἔθνος ἢ ‘ὑπερέθνος’ — εἶναι ὅμως μά-

μα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωσι τῆς ἐλληνικῆς χρεοκοπίας, ὅποτε ἡ Εὐρώπη ἀναγκάστηκε νὰ ἐμπιστευθεῖ τὸ ΔΝΤ, μὴ ἔχοντας θεσμοὺς ἱκανοὺς νὰ ἐπιβάλουν σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο τὶς οἰκονομικὰς ἀρχὰς τῆς ΕΕ.

ταιη; Δέν χρειάζεται νά νοιώσω πατρίδα μου τήν Έσθονία, άρκει νά τή νοιώσω άδελφική μέσα στην Εύρώπη ως κοινή μας πατρίδα.

Άν τά εύρωπαϊκά έθνη παρομοιάζονταν με ανθρώπους πού συμβιώνουν άβέβαιοι για τó μέλλον τής σχέσης τους, τίς δοκιμασίες πού μπορεί νά περάσουν, τήν άντοχή τής έπιθυμίας τους και τούς καρπούς πού θα δώσει ή συμβίωσή τους, θα είχαμε μιá εικόνα άρκετά κοντινή στις άρχές ένός νέου έθνους. Εύρωπαϊκός πατριωτισμός σήμερα δέν είναι πολú πιθανός, έφόσον δέν ύπάρχει συνείδηση τής Εύρώπης ως πατρίδας. Άναγνωρίζουμε τήν πολιτισμική μας συγγένεια, όμως παραμένουν πιό ισχυροί οί δεσμοί με τίς ιδιαίτερες πατρίδες. Σήμερα ό Γάλλος είναι περισσότερο Γάλλος παρά Εύρωπαίος, κι αυτό καθρεφτίζεται, όπως είναι έπόμενο, άκόμη και στους πιό στοιχειώδεις θεσμούς. Έκλέγουμε εύρωβουλευτές καθένas τής χώρας του, άντι νά ενδιαφερόμαστε για ίκανή πληροφόρηση, ώστε νά συγκρίνουμε τούς ύποψήφιους όλων τών εύρωπαϊκών έθνών.

Θά χρειαστεί συμβίωση για καιρό, νά χαρεί και νά λυπηθεί ό ένας μαζί με τόν άλλο, νά άπολαύσει και νά θυσιάσει καθένas τόν έαυτό του στη σχέση αυτή για τίς κοινές εύρωπαϊκές άξίες, κι άν όλα προχωρήσουν με ένότητα ίκανή νά ξεπερνάει τίς συγκρούσεις και νά έπιμένει, και άν έξακολουθοϋν νά τιμώνται έμπρακτα οί κοινές μας άξίες και νά γίνεται έπιθυμητή ή συμβίωση και συγκυβέρνησή μας, θα έχει γεννηθεί τó εύρωπαϊκό έθνος μαζί με τήν κοινή εύρωπαϊκή μας μνήμη όπως θα τή διαμορφώνει ή σχέση μας. Πόσο πιθανό είναι αυτό φαίνεται και μόνο από τó γεγονός ότι δέν νοιώθουμε ξένη τή Γερμανία αλλά και συνδεθήκαμε μαζί της πολιτικά, παρά τή φρίκη τοϋ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ούτε νοιώθουμε ξένη τήν Άγγλία, παρά τήν έξοδό της από τήν Εύρωπαϊκή Ένωση, ή όποία θα ανακληθεί, άν ή Εύρώπη άρχίσει νά σέβεται περισσότερο τίς άξίες

της. Ὅπως εἰπώθηκε, ἡ κοινὴ καταγωγὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτισμῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας διαμορφώνει τὴ συνείδηση τῶν μορφωμένων, δὲν εἶναι ἀκόμη λαϊκὸ βίωμα. Ἄν ἡ Εὐρώπη ἀποκτήσει ἐθνικὴ συνείδηση μέσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ της ἔνωση, τότε καὶ ἡ καταγωγὴ της θὰ γίνει εὐρύτερα συνειδητή.

Τριάνα ἢ τριακόσιοι ἄνθρωποι μὲ διαφορετικὴ μητρικὴ γλῶσσα εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν ὄχι ἀπλῶς καλὴ σχέση ἀλλὰ ἰδανικὴ ἐνότητα, γιὰ ἓνα λόγο καὶ μὲ μιὰ προϋπόθεση. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἡ ἐνότητα τελειοποιεῖται πέρα ἀπὸ ἔννοιες. Ἡ προϋπόθεση εἶναι οἱ ἔννοιες νὰ ἔχουν πηγᾶσει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ τὸ πέρα τῆς ἔνωσης. Σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἀρχαία γνώση, πλησιάζοντας ἀναγνωρίζουμε στὸ τέλος μιὰ ἐπάνοδο στὴν ἀρχή, ὅτι ὅλη ἡ προσπάθεια ποὺ παρεμβάλλεται, ἀνήκει σὲ πορεία αὐτογνωσίας. Τὰ ἔργα ἀποδεικνύονται συγγενῆ στὶς ἰδιαιτερότητές τους καὶ ἡ θέληση γιὰ ἐπαφὴ βρίσκει τρόπους νὰ γίνει πράξη. Ἡ ἐνότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν κρίνεται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητας καθενός. Κάθε ἔθνος δημιουργεῖ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἔνωση στὸν βαθμὸ ποὺ πραγματοποιεῖ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀξίες στὸν ἑαυτὸ του. Ἡ ἔνωση τῆς Εὐρώπης εἶναι ἐγγεῖρημα αὐτογνωσίας ἐνὸς εἴδους καὶ μεγέθους ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπότητα, πέρα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ σκέλος, ἔχει ὄριο τὸ ἀπόλυτο σύνολο τῶν λαῶν, ἐφόσον, ὅπως εἰπώθηκε (βλ. σ. 59 κ.έ.), Δύση εἶναι ὁ καλύτερος ἑαυτὸς ὄλων.

Ὁ ‘πολὺς λαὸς’ δὲν θὰ εἶναι εὐρωπαϊκὸς ἐπειδὴ μελετᾷ τὸν Πλάτωνα ἢ παίζει στὰ δάχτυλα τὴ λογικὴ, ἀλλὰ ἐπειδὴ πραγματικὲς ἀξίες του ἔχει τὴν φιλία, τὴν ἐλευθερία, τὴ δημιουργία, τὴ συζήτηση – ὅσο περισσότερες καὶ μεγαλύτερες ἀξίες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἢ μοντέρνα καὶ ‘ἐξελιγμένη’ Εὐρώπη ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ ποδοπατήσῃ τὶς ἀξίες της μὲ δύο παγκόσμιους πόλεμους καὶ μάλιστα μὲ τὴ φρίκη τοῦ δεύτερου, δὲν ἐπιτρέπει αἰσιο-

δοξία, κι ἄς πραγματοποιήθηκε ὁ σημερινὸς βαθμὸς ἐνότη-
τας. Ξεπεσμὸς τόσο ἀκραῖος, ὅσο μὲ τὸν ναζισμό καὶ τὸν
κομμουνισμό, δὲν εἶναι ‘ἓνα λάθος’, ἀποδεικνύει ὅτι ἀκρο-
βατοῦμε καὶ ἡ βαρβαρότητα δὲν μᾶς εἶναι καθόλου ξένη.

Τὸ θεμέλιο

ἩΔΗ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ρώμη ὡς τὰ κελτικά, γαλλογερ-
μανικά, σλαβικά καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ φύλα, ὅλοι οἱ
δυτικοὶ λαοὶ τὸν ἀξιόλογο πολιτισμὸ τους θεμελίωσαν καὶ
ἀναπτύσσουν στὴν ἐπαφή τους μὲ τὸν ἑλληνισμό, εἴτε ἄμε-
σα εἴτε μέσω τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Βαλερὺ καὶ ὁ Ἑλιοτ
ἔχουν ἐπιμείνει ἐδῶ, ὅτι κύριες δυνάμεις γενέσεως τῶν εὐ-
ρωπαϊκῶν πολιτισμῶν εἶναι ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα
καὶ ὁ χριστιανισμὸς — δηλαδή ἀπλὰ ὁ ἑλληνισμὸς, ἀφοῦ ἡ
Ρώμη εἶναι μιὰ παραλλαγή τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὁ
χριστιανισμὸς ἀπόφαση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ.³⁴ Ἐν μέ-
ρει αὐτὸ γινόταν ἰδιαίτερα ἀντιληπτὸ τὴν πρώτη χιλιετία,
ὅταν τὰ βαπτιζόμενα βαρβαρικά φύλα σύγκριναν τὸν ἑαυτὸ
τους μὲ ὅσους παρέμεναν στίς πατρῶες παραδόσεις (οἱ
Σκανδιναβοὶ δὲν προσῆλθαν στὸν Χριστὸ πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο
αἰῶνα!) καὶ διαπίστωναν ὅτι δὲν γίνεται νὰ ἀνήκεις στὴν
Εὐρώπη, ἂν δὲν εἶσαι χριστιανός. Σήμερα τὰ πράγματα δὲν
εἶναι ἔτσι ἀκριβῶς, ἀλλὰ οὔτε πολὺ διαφορετικά. Ἡ Ἰαπω-
νία εἶναι δυτικὴ ἢ σιντο-βουδδιστικὴ χώρα ἐπηρεασμένη
ἀπὸ τὴ Δύση; Χριστιανικὴ πάντως δὲν ἔγινε, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ

³⁴ Βλ. ὅσα γράφω στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας*, ἰδίως στὸ κεφάλαιο, ‘Οἱ πρῶτοι χριστιανοί’.

κριτήριο δὲν θὰ χαρακτηριζόταν δυτική, ὅσες ἐπιρροές κι ἂν δέχτηκε. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς δὲν ὑπερβαίνει τὸ 1,5%, εἶναι περίπου τρία ἑκατομμύρια Ὀρθόδοξοι, Καθολικοὶ καὶ Προτεστάντες.

Ὁ χριστιανισμὸς συνέβαλε κρίσιμα στὴν ἐνότητα, τὴν ταυτότητα, τὴ μορφή καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὅμως ὅλες οἱ δυτικὲς χῶρες, μὲ πρώτη τὴν Ἑλλάδα, ἔγιναν χριστιανικὲς ἔχοντας προηγουμένως διαφορετικὲς παραδόσεις, δηλαδή προέρχονται ἀπὸ μιὰ μεταστροφή. Μήπως ἡ προϋπόθεση ποὺ εὐνοεῖ τὴ βάπτιση, εἶναι τὸ πιὸ ἀναγκαῖο στοιχεῖο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ πρωταρχικὴ φύση ἢ ὁ πυρήνας του; Αὐτὸ καὶ πάλι θὰ ἔκανε τὸν χριστιανισμὸ ἀναγκαῖο ἐν συνεχείᾳ. Ἔστω ἔτσι, ἡ σειρά δὲν εἶναι ἀσήμαντη, ἡ διαφορὰ στὸ ἀποτέλεσμα, ὅταν ἡ αἰτία εἶναι ἡ ἴδια, σημαίνει διαφορὰ βαθμοῦ, ὄχι οὐσίας, ὁπότε μπορούμε κατὰ περίπτωσιν νὰ μιλοῦμε γιὰ χῶρες λιγώτερο εὐρωπαϊκὲς, ἀλλὰ ὄχι ξένες ἢ οὐσιαστικὰ διάφορες.

Ἀναγκαῖα καὶ πρωταρχικὴ εἶναι ἡ ἔμπρακτῃ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου, μὲ πράξη τὴν ἀγάπη γιὰ γνώση, δημιουργία καὶ ἐλευθερία, ὁπότε γίνεται φυσιολογικὰ δυνατὴ καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης. Ἄν ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ ἐπέκτασή της στὶς ὑπόλοιπες ἡπείρους, ὁ μεγαλύτερος ἢ μικρότερος ἔξευρωπαϊσμὸς τοῦ πλανῆτη, τείνει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν χριστιανισμὸν, ὁ Νίτσε, ὁ Καμύ, ὁ Ζολά, ὡς ἄθεοι, μποροῦν νὰ θεωροῦνται Εὐρωπαῖοι;

Ἄν ὁ πολιτισμὸς ἀφορᾷ πνευματικὴ ἐνότητα, προϋποθέτει σύμπτωση τουλάχιστον στὰ κορυφαῖα ταυτοτικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ νόημα τῆς ὕπαρξης. Ἄς θυμηθοῦμε τί εἰπώθηκε λίγο πιὸ πρὶν γιὰ τὴν ἐθνικότητα (βλ. σ. 100 κ.έ.), ἡ ὁποία ἐπίσης ἔχει πολιτισμικὸ περιεχόμενο. Πολιτισμὸς καὶ ἐθνικότητα στὴν οὐσία ταυτίζονται, μὲ τὸν πολιτισμὸ νὰ ἀφορᾷ τὰ πιὸ σημαντικὰ, ἐνῶ τὸ ἔθνος μερικὰ ἀκόμη ποὺ εἰσάγουν διαφορές, ἀπ' ὅπου προκύπτει

ή δυνατότητα ενός πολιτισμοῦ νὰ περιέχει πολλά ἔθνη ἢ νὰ τείνει νὰ μετατίθεται ὁ ἴδιος σὲ ἔθνος, στὸν βαθμὸ πὸς καλύπτει καὶ ὅσα χαρακτηρίζουν συνήθως τὸ ἔθνος, γλῶσσα, ιστορικές συμπτώσεις, κ.λπ.

Ἄν στὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς βρίσκεται ὅ,τι πιὸ σημαντικό γιὰ τὴν ἐθνική καὶ τὴν πολιτισμική ταυτότητα, κι ἂν οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ μποροῦν ἔτσι νὰ θεωρηθοῦν ἐνιαῖο ἔθνος, παρὰ τὶς διαφορὲς στὴ γλῶσσα ἢ ὅπουδῆποτε, πράγματι οἱ ἄθεοι ἀποτελοῦν ξένο σῶμα, ὅσα ἄλλα κριτήρια κι ἂν ἱκανοποιοῦν (καταγωγή, γλῶσσα, ἱστορική συνείδηση...), καὶ τὸ ἴδιο ἔθνη πὸς ἴσως θεωροῦνται δυτικά, ἂν δὲν εἶναι χριστιανικά ἀποδεικνύουν μειονέκτημα θέλησης γιὰ γνώση καὶ μειονέκτημα τιμῆς τοῦ ἀνθρώπου.³⁵ Μὲ βάση αὐτὰ συναρπάζει ἡ πορεία τῆς Ν. Κορέας, ὅπου ὁ χριστιανισμὸς ἤδη ἔγινε ἡ μεγαλύτερη θρησκεία ξεπερνῶντας τὸν βουδδισμό. Ἡ χριστιανική ταυτότητα τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ συνολικά, δὲν εἶναι μιὰ τυχαίότητα ἢ κάτι δευτερεῦον, εἶναι ἡ πνευματικὴ διαθήκη τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ βᾶπτιση παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης, ἡ πηγὴ τοῦ πολιτισμοῦ ὅλων τῶν λαῶν πὸς συνέβαλαν σὲ ὅ,τι γνωρίζουμε σήμερα ὡς 'Δύση', ἀπὸ Ἀμερικῆς καὶ Ἀγγλίας μέχρι Ρωσίας καὶ Αὐστραλίας.

³⁵ Ὅπως εἶναι γνωστό, στὶς ἴδιες τὶς χριστιανικὲς Ἐκκλησίες ἀναπτύχθηκε δογματισμὸς καὶ αὐταρχισμὸς, μάλιστα τὸν Μεσαίωνα. Μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ οὐσιαστικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν χριστιανισμό, ὅσο κι ἂν συνέβαινε μὲ χριστιανικὸ μανδῦα, ἐπειδὴ δὲν ἔχει βάση στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε δὲν ἀναχαίτησε τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν παγανιστικὴ σκέψη καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἀνάπτυξη τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης.

Οἱ ὑψηλότερες ἰδίως ἀλήθειες καὶ ἀρετὲς χρειάζονται ἐλευθερία. Δὲν γίνεται νὰ μὲ ἀναγκάσει κάποιος νὰ λατρεύω τὸν Θεὸ ἢ νὰ νοιάζομαι γιὰ τὸν φτωχὸ ἢ νὰ σέβομαι τὴν ἀτομικότητα, ἐκτὸς ἂν ἀρκεῖ νὰ παριστάνω ὅτι τὸ κάνω. Ἡ προ-χριστιανικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ὅλων τῶν ‘δυτικῶν’ λαῶν ἀνήκει στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ περισσότερο καὶ βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ χριστιανοσύνη, ἐπειδὴ εἶναι ἓνας δρόμος γιὰ νὰ φθάσω στὴ χριστιανοσύνη. Ὅμως γιὰτί θὰ παρέμενα στὴν ἀρχὴ καὶ δὲν θὰ ἔφθανα στὸν προορισμὸ; Πῶς θὰ συνέχιζε νὰ εἶναι ἀρχὴ γιὰ μένα, ἂν δὲν μὲ ἔφερε στοὺς τέλους της; Ἐπομένως, ἂν γίνεαι ἀποδεκτό, γιὰ αἰτίες ποὺ ἐξηγῶ ἄλλοῦ,³⁶ ὅτι στὸν χριστιανισμὸ βρίσκειται ἡ ἀνώτερη θεολογικὴ γνώση, ὅπως δείχνει ἡ ἴδια ἡ μεταστροφή τοῦ μεγαλύτερου ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ὁ λαὸς ἢ τὸ ἄτομο ποὺ δὲν προχωράει ὡς ἐκεῖ, ἀποδεικνύει σχετικὰ μικρότερη ἐπαφὴ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀξίες. Καὶ φυσικὰ εἶναι δυνατὸ ἡ ἴδια ἡ Εὐρώπη νὰ χάσει τὸν ἑαυτὸ της. Ὁλοκληρώνοντας τὴν ἀναφορὰ στὴν περίπτωση τῆς Ἰαπωνίας, ἀπ’ ὅπου γίνονται κατανοητὲς καὶ οἱ ὅμοιες περιπτώσεις, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ πῶς εἶναι δυτικὴ χώρα, ἔστω ὄχι χριστιανικὴ, ἐπειδὴ ἀγαπάει τὴ γνώση, τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐλευθερία. Καθένας ἐκεῖ μπορεῖ νὰ πιστεύει ὅπου θέλει, ἐκλέγοντας τὴν κυβέρνησή του καὶ χρησιμοποιῶντας τὰ χαρίσματα καὶ τὴν περιουσία του ὅπως νομίζει, χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται νὰ ἀναζητήσῃ τὴν ἀλήθεια ὅσο θέλει. Ἡ Ἰαπωνία συμμερίζεται τὶς πιὸ κεντρικὲς ἑλληνικὲς ἀξίες, καὶ μένει νὰ φανοῦν τὰ ὄριά της. Οὔτε ὁ ἑλληνισμὸς ἔγινε χριστιανικὸς ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη. Δὲν γνωρίζουμε τί θὰ συμβεῖ

³⁶ Δὲς ὅσα γράφω στοὺς *Ἡμερολόγιο*, στοὺς κείμενο, “Ἐστω ὡς ἀγνωστικισμὸς, ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι μιὰ ἀξιοσέβαστη ἐπιλογή;”

χριστιανισμό, ἂν ἀκόμα καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐνότητά τους μὲ τὴν Δύση δὲν ὀδηγηθοῦν στὴν ἱερὴ ἀξία τοῦ ἀτόμου σὲ βαθμὸ πὺ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἀνάμεσα τους,³⁸ ἂν ἐπιμένει γνήσια θέληση γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ σεβασμὸς τῆς ἐλευθερίας, θὰ μιλοῦμε γιὰ διαφορὰ μεγέθους, γιὰ πιὸ ‘μικρὴ’ εὐρωπαϊκότητα, ὄχι γιὰ κάτι ξένο. Πάντως ἡ περίπτωση τῆς Ν. Κορέας δείχνει πὺς ὁ βουδδισμὸς δὲν εἶναι ἐμπόδιο, περιέχει στοιχεῖα πὺ προετοιμάζουν γιὰ τὴ σχέση μὲ τὸν Χριστό.

*

ΣΥΖΗΤΩΝΤΑΣ μὲ τὸν Καρλομάγνο ὁ Ἀλκουίνος δὲν δίστασε νὰ ὑπερηφανευτεῖ πὺς ἡ Ἀκαδημία πὺ μπορεῖ νὰ συστήσει ἡ χριστιανοσύνη, θὰ ξεπεράσει τὴν πλατωνικὴ! Ἡ ἐκπαίδευση ἐξαπλώθηκε χάρις στὴν Ἐκκλησία συστηματικά, μὲ σχολεῖα πὺ ἴδρυσαν καὶ φρόντιζαν οἱ ἐνορίες καὶ τὰ μοναστήρια, ὅπου ὀργανώθηκαν ἐπίσης βιβλιοθῆκες. Οἱ γλωσσες τῶν λαῶν πὺ προσῆλθαν στὴν Εὐρώπη μὲσω τοῦ χριστιανισμοῦ, τί εἶχαν κατορθώσει προηγουμένως; Ἀκόμα καὶ ἡ Ἀγγλική, ἡ πλέον ‘ἀνεπτυγμένη’, ποῦ εἶχε φθάσει; Τὸ *Beowulf*, τὸ ‘ἀρχαῖο’ ἀγγλικὸ ἔπος — συντεθειμένο κι αὐτὸ μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ρώμης, μὲ ἐμφανῆ τὴν ἐπίδραση ἐπάνω του ὀρισμένων χριστιανικῶν στοιχείων — ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸν Ὅμηρο θὰ διακριθεῖ γιὰ φτώχεια λόγου καὶ ἰδεῶν, ἔτσι πὺ δὲν χάνεις πολλὰ οὔτε σημαντικά, ἂν τὸ ἀγνοήσεις ἀκόμα καὶ τελείως. Καὶ φυσικά δὲν ὑπῆρξε φιλοσοφία καὶ τόσα ἄλλα. Ὅμως ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα ἔκανε

³⁸ Βλ. Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ, Α' 56 (*Ματθ.* 18), 20.

δυνατή και ἔφερε σὸ φῶς τῆ σαιξπηρική δύναμη τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας καὶ ἕναν ὁλόκληρο κόσμο φιλοσοφικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης. Παρόμοια γόνιμο σὲ διάφορους βαθμοὺς ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν ἑλληνισμὸ ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν.

Συχνὰ ἕνας εὐρωπαϊκὸς λαὸς ἐμπόδιζε τὸν ἄλλο. Γιὰ μᾶς σήμερα ἡ Δανία εἶναι ὁ Κίρκεγκωρ καὶ ὁ Ἄντερσεν, ὅμως ἡ μεσαιωνικὴ Δανία ἐπιτέθηκε στὴ Βρεττανία καὶ ἀνέστειλε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτισμοῦ. Παρὰ τὶς διαμάχες καὶ τὴν ὑπανάπτυξή τους, οἱ λαοὶ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐνταχθοῦν στὴ Δύση, εἶχαν ἀρετὲς ποὺ τοὺς βοήθησαν νὰ προσέξουν τὶς ἑλληνικὲς ἀξίες καὶ νὰ τὶς οἰκιοποιηθοῦν στὴν ἰδιαίτερη καθένας ἐξέλιξή του. Οἱ ἀρχικὲς τραγικὲς συγκρούσεις, μὲ πρώτη τὴν ἄλωση τῆς Ρώμης, ἀποδείχθηκαν ἀφορμὲς μιᾶς ἐνότητος ποὺ χρειάστηκε πολὺ χρόνο γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ. Σήμερα οἱ συνθῆκες διαφέρουν. Χάρη στὴν ἰσορροπία τοῦ τρόμου, ποὺ ἐξασφαλίζει ὁ πυρηνικὸς ἐξοπλισμὸς, καὶ χάρη στὴν παγκοσμιοποίηση τῆς ἐπικοινωνίας, οἱ ἐπαφὲς τῶν ἐθνῶν δὲν χρειάζεται νὰ ἀρχίζουν μέσα ἀπὸ συγκρούσεις, καὶ κάθε λαὸς ἀναλαμβάνει τὶς εὐθύνες του ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, ἂν προτιμᾷ σκέψη καὶ ἐλευθερία ἢ ὑπανάπτυξη καὶ δουλοπρέπεια.

Τίποτα δὲν ἀναγκάζει τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς νὰ παραμείνουν σὲ ἑλληνοκεντρικὴ τροχιά ἢ μᾶλλον σὲ τροχιά μὲ τὸν ἑαυτό τους, ὅμως ἡ ἀντίστροφη πορεία θὰ σήμαινε ἀποκαλυπτικῶν διαστάσεων καταστροφή, κάτι ἀρκετὰ ἀπίθανο νὰ συμβεῖ σὲ ὅποιοδήποτε ὄρατὸ μέλλον. Ἡ ὄση ἀνάμιξη μὲ μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς δὲν προμηνύει πολιτισμικὲς ἐκπλήξεις ἀλλὰ προβλήματα στὴν πολιτικὴ διαχείριση, ἐνδεχομένως ρήξεις, πολέμους, διαιρέσεις καὶ ἀλλαγὲς συνόρων.

Ἡ μεταβολὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητος ἀπαιτεῖ πολιτισμικὲς δυνάμεις ἱκανὲς νὰ ἐπηρεάσουν κεντρικὲς εὐρω-

παϊκὲς ἀξίες. Τέτοιες δυνάμεις δὲν θὰ βρεθοῦν στοὺς μουσουλμανικοὺς λαοὺς — δὲν ὑπάρχει ἰσλαμικὴ ζωγραφικὴ ἱκανὴ νὰ προκαλέσει ὄχι μεταβολὲς οὐσίας ἀλλὰ ἔστω μόνον ἐνδιαφέρον στὴν εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ μουσικὴ, τὴ γλυπτικὴ, τὴ φιλοσοφία, τὴ θεολογία, τὴ λογοτεχνία... Τὸ Ἰσλάμ δὲν ἐνδιαφέρει τὴν Εὐρώπη σὲ κανένα ἐπίπεδο καὶ σὲ κανένα βαθμὸ — μπορεῖ νὰ ἐρημώσῃ τὴν Εὐρώπη, ὄχι νὰ τὴν ἀλλοιώσῃ.

Τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ἐρήμωσης δὲν ἀποκλείω νὰ ἀκούγεται ὑπερβολικὸ, ὅμως μὲ τὸ πλῆθος τῶν μουσουλμάνων ποὺ ζοῦν σὲ εὐρωπαϊκὲς χῶρες καὶ μὲ τὸν ρυθμὸ τῆς ἀναπαραγωγῆς τοὺς εἶναι θέμα χρόνου νὰ προκύψῃ τὸ πληθυσμιακὸ μέγεθος ποὺ θὰ ἐνεργοποιοῦσε τὰ ἰσλαμικὰ ιδεώδη τῆς ἐξόντωσης ἢ ὑποδούλωσης τῶν ‘ἄπιστων’. Κι ἂν αὐτὸ δὲν συμβεῖ, ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς θὰ εἶναι ἓνα τεράστιο τμήμα τῆς Εὐρώπης πολιτισμικὰ νεκρὸ.

Δὲν ὑπάρχει καμμιά θετικὴ πλευρὰ στὴν ὑπαρξὴ μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν σὲ εὐρωπαϊκὲς χῶρες, παρὰ μόνον πιθανότητες γιὰ μικρὰ ἢ μεγάλα προβλήματα. Τὸ Ἰσλάμ δὲν ἔχει νὰ προσφέρει τίποτα στὸν εὐρωπαϊκὸ ἢ σὲ ὅποιοδήποτε ἀξιόλογο πολιτισμὸ. Ἄν καὶ ἡ Ἰνδία περιέχει ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ θρησκευτῶν καὶ ἰνδουϊστικῶν αἱρέσεων, μόνον τὸ Ἰσλάμ γίνεται αἰτία προβλημάτων καὶ καμμιάς ὠφέλειας. Ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς τῆς δὲν εἶναι μικρὸς ἀλλὰ οὔτε ὑπερβολικὸς, φθάνει τὸ 14% καὶ κοντεύει νὰ τινάξῃ τὴ χώρα στὸν ἀέρα μὲ τὶς συγκρούσεις καὶ τοὺς πολέμους ποὺ προκαλεῖ.³⁹ Εἰδικὰ στὴν Ἑλλάδα, μετὰ ἀπὸ τόσους

³⁹ Γιατί μεταναστεύουν στὶς χῶρες τῶν ‘ἄπιστων’; Τοὺς λείπει ἡ ἐλεύθερη σκέψη, ἡ συζήτηση, ἡ ἔρευνα, ἡ μόρφωση; Τοὺς συναρπάζει ἡ τεχνικὴ καὶ ἔρχονται γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν πειράματα καὶ ἐφευρέσεις; Ἀναζητοῦν ἀπλῶς μιὰ ἀξιοπρεπῆ ἐργα-

αἰῶνες ὑποδούλωσης, μετὰ ἀπὸ ἓνα βασιανισμό χωρὶς προηγούμενο, εἶναι ἀπίστευτο ὅτι θὰ βρεθοῦν τόσο πολλοὶ ἀποφασισμένοι νὰ μὴ βλέπουν στὴ λατρεία τοῦ Ἀλλάχ παρὰ μόνο μιὰ ἀκόμη θρησκεία, ἀπ' ὅπου ὑποστηρίζουν ἢ δὲν ἀπωθοῦν τὴν ὑποδοχὴ μουσουλμάνων μεταναστῶν, κατηγορῶντας γιὰ ρατσισμό ὅσους διαφωνοῦμε.

Μεταβολὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας θὰ μπορούσε νὰ προέλθει ἀπὸ ἄλλους πολιτισμούς, ὄχι ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ, καὶ ὁποιαδήποτε πολιτισμικὴ ἀλλαγὴ εἶναι εὐπρόσδεκτη, ἂν ὀδηγεῖ σὲ κάτι σημαντικό. Οἱ πολιτισμοὶ δὲν ἀναπτύσσονται στὴν ἀπομόνωση. Σὲ κάθε εὐρωπαϊκὴ χώρα ἢ εὐρωπαϊκὴ ταυτότητα λίγο πολὺ ἀλλάζει. Αὐτὸ συνιστᾷ πλοῦτο ὄχι ἀδυναμία, ἐπειδὴ στὴν καρδιὰ τῶν διαφορῶν βρίσκεται πάντα ἡ ἱερὴ ἀξία τοῦ ἀτόμου. Χωρὶς τὸ ἄτομο δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κοινωνία, καὶ πάλι ἡ κοινωνία θέλει τὸ ἄτομο ἀκόμα πιὸ ἰσχυρὸ καὶ ἐλεύθερο. Πολιτισμοὶ ποὺ βάζουν στὴν ἄκρη τὸ ἄτομο πρὸς ὄφελος δῆθεν τοῦ συνόλου, εἶναι προσχηματικοὶ καὶ διακρίνονται γιὰ τὴ χαμηλὴ τους νοσημοσύνη.

Ἄς μὴν παρασύρουν τὰ περὶ μετάδοσης στὴ Δύση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ ἀραβικὲς μεταφράσεις, γιὰ νὰ νομίσουμε ὅτι τὸ Ἰσλάμ περιέχει μιὰ φιλοσοφικὴ ὁρμὴ ἔστω ἐν ὑπνώ-

σία γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὰ παιδιὰ τους; Ἄν εἶχαν τέτοια κίνητρα, δὲν θὰ ὑπονόμευαν τὶς χῶρες ποὺ τοὺς φιλοξενοῦν. Γιατί προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλλουν στοὺς ἄπιστους τὶς συνήθειες ποὺ προκάλεσαν τὴ φτώχεια ποὺ τοὺς ἔδιωξε ἀπὸ τὶς πατρίδες τους; Ἡ ἀνοησία τοὺς ἐμποδίζει νὰ βελτιώσουν τὶς συνθῆκες στὶς πατρίδες τους, καὶ ἡ ἴδια ὀπλίζει τὰ χέρια τους στὶς χῶρες τῆς φιλοξενίας τους. Ἐρχονται γιὰ μιὰ ἀρπαχτὴ διαρκείας, καὶ μόλις σταματήσουν νὰ πεινᾶνε, ζώνονται μὲ πυρομαχικά. Δὲν εἶναι παλαβὸ; Καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη πιὸ παλαβὸ ὅτι ἀμοίβουμε τὸ μῦθος, τὴν ἀχαριστία καὶ τὴν ἀνοησία μὲ ἐπιδόματα;

σει. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἡ Δύση δὲν γνώρισε οὔτε ἓνα ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ ἀραβικῆ μετάφραση, τὰ εἶχε ἤδη μεταφράσει ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά. Οἱ ἀραβικὲς μεταφράσεις δὲν προηγήθησαν, καὶ ἦταν πολὺ λιγώτερες, περίπου 1/6 τῶν μεταφράσεων ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο μέσω τοῦ Βυζαντίου. Ἡ (ὑπαρκτή!) φιλομάθεια ὀρισμένων μουσουλμάνων ἡγετῶν ἀξιοποιεῖται σήμερα ὡς δημαγωγικὸ ἐπιχείρημα, ἡ ἐπιτυχία τοῦ ὁποίου ἀνήκει σὲ ὅσα ἀποδεικνύουν τὴν ἀποτυχία τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας συστημάτων νὰ μᾶς μάθουν νὰ σκεφτόμαστε. Τί εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ ὁρμή; Πῶς δημιουργεῖται, πῶς ἐκδηλώνεται, πῶς ἀναπτύσσεται ἢ πῶς χάνεται, ἂν χάνεται; Ὑπάρχει ἄνθρωπος ποὺ εἶχε μιὰ φορὰ πραγματικὴ ἀνάγκη γιὰ γνώση, καὶ τὴν ἔχασε; Ὑπάρχει τέτοιος πολιτισμὸς; Ἄν γεννήθηκε στὸ Ἰσλάμ γνήσια φιλοσοφικὴ ὁρμή, ποῦ βρίσκεται σήμερα; Περίοδοι παρακμῆς μπορεῖ νὰ προκύψουν ὅπουδῆποτε, καὶ πάλι κάτι καλὸ συμβαίνει (μόνο κυριαρχία σκότους δὲν χαρακτηρίζει τὸν συκοφαντημένον Μεσαίωνα, οὔτε φυσικὰ τὸ Βυζάντιο). Παρακμὴ ποὺ διαρκεῖ ὀκτῶ αἰῶνες καὶ συνεχίζεται, τί εἶναι — ἂν οἱ προηγούμενοι αἰῶνες ἀποτελοῦν ὄντως ἀκμὴ, ἀφοῦ δὲν ἔφθασαν πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν μετάφραση καὶ τὸν σχολιασμὸ ἔργων στὴν οὐσία μόνο τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μερικῶν τοῦ Πλάτωνα, ποὺ οὔτε κἂν ἀντιγράφονταν καὶ δὲν σώζονται (ἀφήνω στὴν ἄκρη μαθηματικὰ καὶ ἰατρικὰ ἔργα, ἐπειδὴ ἀφοροῦν περισσότερο τὴν πιὸ στοιχειώδη ὁρμὴ γιὰ ἐπιβίωση). Ἄς σκεφτοῦμε τί θὰ ἦταν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἂν εἶχε ἐξαντληθεῖ σὲ ἓνα σχολιασμὸ, κι αὐτὸν προσωρινό, ἃς ποῦμε τοῦ Κικέρωνα.

Περαιτέρω, στὸν βαθμὸ τῆς γνησιότητάς της ἡ φιλοσοφικὴ ὁρμὴ σχετίζεται μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀνώτερη τουλάχιστον γνώση, ἐπομένως ἀφορᾷ καὶ τὴν λογοτεχνία καὶ ὅλες τὶς τέχνες. Οἱ ἰσλαμικοὶ λαοὶ ὡς φιλόσοφοι θὰ ἐκτιμοῦσαν τὸν Ὅμηρον, τὸν Αἰσχύλον, τὸν Ἡσίοδον,

τὸν Σοφοκλῆ, τὴν Σαπφώ, τὸν Ἀρχίλοχο, τὸν Πίνδαρο..., κάτι ποὺ δὲν συνέβη ποτέ. Ἄλλωστε καὶ οἱ μεταφράσεις τοῦ Ἀριστοτέλη ἔγιναν κατὰ παραγγελία ἡγετῶν, ὄχι γιὰ νὰ τροφοδοτήσουν κάποια φιλοσοφικὴ συζήτηση ποὺ βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη, ἐνῶ ὑπῆρχε καὶ ἓνα στοιχεῖο ‘εἰσαγόμενο’, ἐξισλαμισμένοι πρῶην χριστιανοὶ μὲ ἀγάπη γιὰ τὴ γνώση. Κάποια στιγμή, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, ἡ ἰσλαμικὴ νοοτροπία κυριάρχησε σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις.

Τὸ Ἰσλάμ εἶναι δύναμη ἐρήμωσης. Ὁ ἴδιος ὁ ‘προφήτης’ ὑπῆρξε ἐγκληματικὴ προσωπικότητα — διέταξε ἐκτελέσεις, ἀπαγωγές, ληστρικές ἐπιθέσεις, δολοφονίες ἀντιπάλων του καὶ ὄλων ὅσοι τοῦ ἀσκοῦσαν κριτικὴ, ὅταν δὲν ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἐννιάχρονη νύφη του, ποὺ εἶχε ἀρραβωνιαστεῖ στὰ ἕξι της. Τὸ οὐρανοκατέβητο Κοράνι ἐγκατέλειψε τὴν τελειότητά του ἐν μιᾷ νυκτὶ γιὰ νὰ γίνεῖ ἐχθρικό πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ὅταν ἐκεῖνοι ἀρνήθηκαν νὰ ὑποταγοῦν, ὅποτε ξεκίνησαν οἱ διωγμοὶ τους. Βιασμοὶ ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ Μωάμεθ ἦταν κάτι συνηθισμένο. Στὴ διαμάχη του μὲ μιὰ ἐβραϊκὴ φυλὴ, ἔσφαξε ὅλο τὸν ἀνδρικό πληθυσμὸ καὶ πούλησε τὰ γυναικόπαιδα, κρατῶντας μερικὰ γιὰ τέρψη καὶ ἐκμετάλλευση. Πολλὲς φυλὲς ἐξισλαμίζονταν γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴ σφαγὴ καὶ τὸν ἐξανδραποδισμό τους, τὸ ὁποῖο ἔγινε ὁ συνηθὴς τρόπος ἐπέκτασης τοῦ Ἰσλάμ καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μωάμεθ.

Ὁ σεβασμὸς στὸ Ἰσλάμ δὲν προέκυψε ἐπειδὴ ξαφνικὰ φώτισε τὶς διάνοιες μιὰ ἄγνωστη ἀξία του, ἀλλὰ ἐπειδὴ καὶ ἔτσι ὁ ‘προοδευτικὸς’ τυχοδιωκτισμὸς, τὸ ζευγάρι ἀπουσίας ἀρχῶν καὶ ὑποκρισίας, ἔχει τρόπο νὰ ἐκδηλώνει μῖσος γιὰ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ καὶ νὰ τὸν ὑπονομεύει, μέσα στὴ μάχια του ἀδιαφορῶντας ποιὸ μέλλον προετοιμάζει γιὰ τὰ

παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια του.⁴⁰ Οἱ ἰσλαμικοὶ πληθυσμοὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν μὲ τὴν αὐξησὴν τοὺς δημιουργοῦν μὴ ἀναστρέψιμες ἀνισορροπίες καὶ προετοιμάζουν ἀκόμη καὶ ἔνοπλες συγκρούσεις. Ἡ πολιτισμικὴ ἀσυμβατότητα μπορεῖ νὰ ἔχει διαστάσεις ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν ἰκανοποιητικὴ συμβίωση οὔτε καὶ ἂν σὲ ἓνα στοιχειώδη βαθμὸν, τὸ πολὺ συνυπαρξῆς, καὶ πάλι μόνο ἂν ἡ μιὰ πλευρὰ ἀποδέχεται τὸν εὐνοουχισμό της. Γιατί πρέπει νὰ δοκιμάζονται αὐτοὶ οἱ συσχετισμοὶ ποὺ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ρυθμίσει; Γιατί θὰ διακινδυνεύαμε τὸ παραμικρὸ, ὅταν ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ δὲν ἔχουμε νὰ κερδίσουμε ἀπολύτως τίποτα; Συγκεκριμένοι μουσουλμάνοι, ἀκόμα καὶ πολλοί, κατάφεραν νὰ φροντίσουν τὸν

⁴⁰ Τί ἐχθρεύονται στὶς φιλελεύθερες ἰδέες μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ σκεφτεῖ προσέχοντας τὴν παρατήρηση τοῦ Φρανσουὰ Φυρέ, ὅτι ναζισμὸς καὶ κομμουνισμὸς συναντῶνται στὸ μῖσος γιὰ τὴ δημοκρατία, γιὰ τὴ νεωτερικότητα καὶ γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. (Βλ. Σ. Κουρτούα, 'Κομμουνισμὸς καὶ Ναζισμὸς' : Γ. Βαλσάμης [ἐπιμ.], *Ἀριστερὰ σημαίνει παρακμὴ*). Πάνω ἀπ' ὅλα μισοῦν τὸ ἄτομο. Διαβάλλουν τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία ὡς ἐγωϊστικὴ καὶ ἐπιβάλλουν τὴν ὑποταγὴν στὸ ὑποτιθέμενο κοινὸ καλὸ. Ὅμως ἂν ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐλευθερία, ἡ συμβίωσή μας στερεῖται τὴ δυνατότητα τῆς κοινωνίας καὶ καταντᾷ ἀγέλη. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι κομμουνισμὸς καὶ ναζισμὸς βρίσκουν ὁπαδοὺς στὴν ἀπογοήτευση, σὲ πληθυσμοὺς χαμηλῆς δημιουργικότητας καὶ νοσημοσύνης, ποὺ μὴ ἔχοντας ἀρκετὰ νὰ κάνουν μὲ τὴν ἐλευθερία τοὺς εἶναι πρόθυμοι νὰ τὴν ἀγνοήσουν γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ ομάδα καὶ νὰ ἀποκτήσουν ἓνα σκοπὸ. Τὸ αἶσθημα τοῦ μαζάνθρωπου, ὅπως συνοφίζει ἡ Ἄρεντ, τὸ αἶσθημα ὅτι εἶναι ἄχρηστος καὶ ἀσήμαντος, θεραπεύεται ἀπὸ τὸ καθῆκον νὰ συντρίψουν τοὺς 'κακοὺς'. Ναζιστὲς καὶ κομμουνιστὲς συγκροτοῦνται ὡς θρησκείες, μὲ περίπου ἀποκρυφιστικὲς διαστάσεις, ὅπως ταιριάζει σὲ ἐντολοδόχους τοῦ πεπερωμένου.

έαυτό τους και να προσδεύσουν σε πείσμα τῆς ἰσλαμικῆς τους ταυτότητας καὶ μᾶλλον ἀγνοῶντας την, ὅμως αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τὴ γενικὴ εἰκόνα, ὅτι ὅσο αὐξάνονται οἱ μουσουλμανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Εὐρώπης, τόσο θὰ ἐπιδεινώνεται ἡ ἀποσύνθεσὴ τῆς.

Μερικοὶ ἤδη ἀναζητοῦν τίτλους τέλους, ὅμως ἡ Εὐρώπη ἔχει ἀποθέματα πνευματικῆς δύναμης καὶ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι θὰ ἀφεθεῖ νὰ μετατραπεῖ σε χαλιφότο. Στὶς σημερινὲς συνθηκὲς φαίνεται πάντως ζήτημα χρόνου γιὰ τὶς ἀποστάσεις νὰ μεγαλώσουν, μὲ μιὰ χριστιανικὴ περιφέρεια νὰ δημιουργεῖται ἐδῶ, μιὰ μουσουλμανικὴ πρὸ πέρα, ἀπ' ὅπου θὰ προέρχονται διαρκῶς ἀναστατώσεις, ἀκόμα ἴσως συγκρούσεις ἐν εἴδει ἐμφυλίου, στὴν πραγματικότητα φυσιολογικοὶ διαχωρισμοὶ τῶν ἀσύμβατων, ὀδηγῶντας στὴ μεταμόρφωση τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν σε ἰσλαμοχριστιανικὲς ὁμοσπονδίες ἢ συνομοσπονδίες, ἂν δὲν συμβεῖ πλήρης διάλυση. Ἡ οἰκονομικὴ καταστροφή θὰ εἶναι τεράστια καὶ θὰ κρατήσει τόσο πολὺ, ὥστε οἱ ἐντάσεις θὰ ἐπανεμφανισθοῦν ἀκραῖες, τὰ σύνορα θὰ κλείσουν ἔχοντας συρρικνωθεῖ, ἡ Εὐρώπη θὰ γεμίσει ἰσλαμικὰ κρατίδια, μόνιμες ἐστίες προβλημάτων, ἐλεγχόμενες ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἰσλαμικὰ κράτη καὶ ἀπὸ κάθε ἐχθρὸ τῆς Δύσης.

Στὴν καλύτερη περίπτωσι, ὅχι ἰδιαίτερα πιθανή, ἡ χριστιανικὴ κοινότητα στὶς χῶρες μὲ ἰσχυροὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς θὰ κρατᾶει τὴν ἐξουσία ἔχοντας δημιουργήσει μιὰ ἰδιαίτερη μορφή δημοκρατίας, ἡ ὁποία θὰ κατορθώνει νὰ ἀποκλείει τὸν ἰσλαμικὸ παράγοντα ἀπὸ τὶς ἐκλογές, καὶ θὰ ἐλέγχει τὸν ἰσλαμικὸ πληθυσμὸ μὲ αὐστηρὴ ἀστυνόμευση, ἂν ὅχι μὲ στρατιωτικὸ νόμο. Προφανῶς καὶ ἡ περίπτωσι αὐτὴ ἀπέχει ἀπὸ μιὰ ἤρεμη, γόνιμη καὶ ἐλεύθερη κοινωνία. Πόσο πιθανὸ εἶναι ὅμως γιὰ ἓνα πλειοψηφικὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ νὰ συμβιώσει ἀρμονικὰ σὲ χώρα 'ἀπίστων';

Δημιουργική συμβίωση αποκλείεται, ἐφόσον πρόκειται για πολιτισμούς με ἀσύμβατες ἀξίες καὶ ἀρχές. Εἰπώθησαν ἤδη ἀρκετὰ ἐπάνω σὲ αὐτό. Τὸ Ἰσλάμ δὲν ἔχει νὰ προσφέρει στὴν Εὐρώπη τὸ παραμικρό, καλόηθες ἢ κακόηθες εἶναι ξένο σῶμα. Ἀκόμη κι ἂν δὲν ἀποκτήσει ποτὲ ἐχθρική διάθεση ἀλλὰ ἀρκεσθεῖ σὲ μιὰ φιλειρηνική συνύπαρξη, δὲν θὰ ἔχει συμμετοχὴ στὴν πολιτισμικὴ δημιουργία. Θὰ μπορούσε ὅμως ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς νὰ ἀνεχθεῖ τὶς βασικὲς εὐρωπαϊκὲς ἀρχές τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, γιὰ νὰ κερδίζει τὰ πρὸς τὸ ζῆν χάρη στὴν ὑψηλὴ λειτουργικότητα τῶν δυτικῶν θεσμῶν, καὶ νὰ θρησκεύει φιλειρηνικά, χωρὶς νὰ θελήσει νὰ ἐπιβάλει τὴν πίστη του καὶ νὰ τιμωρήσει ὅσους ἀρνοῦνται νὰ προσκυνήσουν τὸν Ἀλλάχ; Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται ἰδιαίτερη προσοχή, ἐπειδὴ τὸ ὑποτιμοῦν σκόπιμα οἱ δημαγωγοὶ καὶ τὸ παρακάμπτουν ἀπερίσκεπτα οἱ ἐμπαθεῖς καὶ οἱ ἀφελεῖς.

Ἡ ἀδιαφορία τοῦ Ἰσλάμ γιὰ τὶς δυτικὲς ἀξίες δὲν ἀφορᾷ θεωρητικὲς ‘λεπτομέρειες’, δὲν σημαίνει πὼς οἱ μουσουλμάνοι ἀγνοοῦν τὴν ἔννοια τῆς ἐπανάληψης στὸν Κίρκεγκωρ ἢ τὴν ἐπίδραση τῆς ὄντολογίας στὴν τέχνη τῆς φύγκας, εἶναι ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἐλευθερία, γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, γιὰ τὴν ἰσότητα τῶν φύλων, γιὰ τὴ σκέψη καὶ τὴν ἔρευνα, γιὰ τὴν ἀνεμπόδιστη καὶ ἀπεριοριστὴ συζήτηση. Θὰ ἀνεχθεῖ τὸ μουσουλμανικὸ καὶ ραγδαῖα αὐξανόμενο 10%, 20%, 30%... τὶς κεντρικὲς αὐτὲς ἀξίες, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲν νοεῖται δυτικὴ κοινωνία; Γιὰ παράδειγμα, θὰ ἀντέξει νὰ ἀκούσει χωρὶς βίαιη ἀντίδραση ὅτι ἡ μόνη τιμὴ ποὺ ἀξίζει στὸ Κοράνι εἶναι νὰ ἀποτελέσει κύριο ἔκθεμα στὸ μουσεῖο ἐξαπάτησης ὑπανάπτουκτων πληθυσμῶν, καὶ ὅτι ὁ Μωάμεθ πολὺ μακριὰ ἀπ’ τὸ νὰ εἶναι ἓνας ἅγιος καὶ προφήτης, θὰ περιγραφόταν σωστὰ ὡς ἓνας εὐφυῆς καὶ τυχάρπαστος δημαγωγός, λήσταρχος καὶ βασανιστής; Πῶς θὰ ὑπάρξει ἀρμονικὴ συμβίωση ὅταν ὁ μισὸς

πληθυσμός θα φοβᾶται να ανοίξει τὸ στόμα του μήπως τὸν σφάξουν ἂν πεῖ μιὰ (ἔστω ἐσφαλμένη) γνώμη;

Ὅταν ἓνα ξένο σῶμα ἀποκτήσει δυσανάλογα μεγάλες διαστάσεις, τῆς τάξεως τοῦ 30% καὶ 40%, μὲ ὀρμὴ γιὰ ἀκόμα μεγαλύτερη ἐξάπλωση καὶ γιὰ καθολικὴ ἐπικράτηση, παύει νὰ εἶναι ἀμελητέο, σημαίνει ἀναπηρία ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ἀποδειχθεῖ μοιραία. Ἡ ἀμόρφωτη, μυωπικὴ καὶ δογματικὴ δημοσιογραφία, δὲν βλέπει τὸ πρόβλημα καὶ μιλάει γιὰ 'ἰσλαμοφοβία', καὶ τὸ ἴδιο ἢ ταγμένη στὸ μῖσος γιὰ τὴ Δύση 'προοδευτικὴ' διανόηση, ὅμως ἢ πραγματικότητας εἶναι ἀμείλικτη.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν παραμένει ποτὲ παγωμένος καὶ ἀκίνητος. Ἄν δὲν γίνομαι καλύτερος, γίνομαι χειρότερος, καὶ ἀντιστρόφως. Ἐνας πληθυσμὸς ποὺ δὲν σέβεται τὴν ἐλευθερία, τὴ σκέψη, τὴ συζήτηση, τὴν ἔρευνα, τὴ γνώση, τὴν ἀπορία, τὴ διαφορετικότητα, τὴν ἀμφισβήτηση, τί μπορεῖ νὰ σέβεται; Ὅχι τὰ ἀντίθετα; Ὅχι τὴ βία; Ὅχι τὴν ἐπιβολή; Ὅχι τὴν προκατάληψη, τὸν δογματισμὸ καὶ τὸν φανατισμὸ; Πῶς θὰ ἦταν δυνατὴ ἔστω μόνο ἀρμονικὴ καὶ ὄχι δημιουργικὴ συμβίωση μὲ τέτοιους ὄρους;

Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐπιλογή τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ καὶ βρίσκεται στὰ θεμέλια τῆς ζωῆς ὅλων τῶν δυτικῶν λαῶν. Ἐθνολογικὰ ἡ Δύση εἶναι διαρκῶς ἀνοιχτή. Ὅποιοσδήποτε λαὸς ἀγαπάει τὴ σκέψη, τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐλευθερία, καταλαβαίνει τὶς δυτικὲς ἀξίες, τὶς οἰκειοποιεῖται καὶ πραγματοποιῶντας τὰ δικά του ἔργα καὶ τὸν δικό του χαρακτήρα συμβάλλει στὴ διαμόρφωση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐνότητα συμφωνεῖ μὲ προϋποθέσεις κυρίως τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἀφοῦ βρίσκεται στὰ θεμέλια. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι διστάζουν νὰ προσέλθουν κυρίως λαοὶ μὲ πολὺ διαφορετικὴ μακρὰ παράδοση, ὅπως εἶναι οἱ Κινέζοι καὶ οἱ Ἰνδοί. Ὅριστικὰ ξένοι στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ εἶναι μόνο οἱ μουσουλμανικοὶ πληθυσμοί, ἐπειδὴ

κεντρικὸ στοιχεῖο στὸ Ἰσλάμ ἀποτελεῖ ἡ μισαλλοδοξία καὶ ἡ κλειστότητα, ἡ προκατάληψη, ἡ ἀποφυγὴ τῆς συζήτησης, ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴ γνώση, ἡ σκληρότητα, ὁ αὐταρχισμὸς καὶ ὁ φανατισμὸς.

*

ΕΣΤΩ ἀγνοῶντας τὴν ἀρχὴ καὶ τὶς ὁδηγίες τῆς διαδρομῆς του, μπορῶ νὰ παρακολουθῆσω μὲ λεπτομέρειες ἕνα ἀεροσκάφος — ἐπιταχύνσεις, ἐπιβραδύνσεις, στροφές, καθόδους, ἀνόδους, ἐνδιάμεσες προσγειώσεις καὶ ἀπογειώσεις... Ὅμως ἂν ἀλλάζει πορεία ἐπειδὴ ἔγιναν λάθη ἢ ἀεροπειρατεία, ἐπειδὴ ὑπάρχει κάποια ἄλλη ἀνάγκη ἢ νέα ἐντολὴ τῆς ἐταιρείας, ἢ ἀπλῶς ἐπειδὴ οἱ ἀλλαγές αὐτὲς προβλέπονται στὸ ὁρομολόγιό του, ἂν ἀγνοῶ τὶς ἀρχικὲς ἐντολές δὲν γίνεται νὰ τὸ ἐκτιμῆσω καὶ νὰ ἐρμηνεύσω τὴν πορεία του. Στὸν βαθμὸ λοιπὸν ποὺ ἐνδιαφέρει ἢ κατανοήση, καλὸ εἶναι νὰ ἀρχίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Τί εἶναι πιὸ σημαντικὸ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, καὶ αὐτὴ ὡς φιλία γιὰ τὴν ὑψηλότερη γνώση καὶ γιὰ κάθε γνώση, μάλιστα ὡς γνώση θεμελιωμένη στὴ φιλία; Φιλοσοφία δὲν εἶναι μόνον ἡ φιλία τῆς σοφίας ἀλλὰ ἤδη προηγουμένως ἡ σοφία τῆς φιλίας — δὲν ἀρχίζει στὸ κενὸ οὔτε σὰν μιὰ ἐγκυκλοπαιδικὴ φιλομάθεια.⁴¹ Σωστὰ ἔχει παρατηρήσει ὁ Νίτσε ὅτι κανένας λαὸς ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας δὲν ἄνοιξε τόσο βαθειὰ καὶ πολὺπλευρῆ φιλοσοφικὴ συζήτηση γιὰ τὴ φιλία, συζήτηση ποὺ ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερα στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ἀποκλειστικά, στὸν

⁴¹ Βλ. ὅσα γράφω στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας*, σ. 190 κ.έ.

ίδιο βαθμό και με την ίδια ποιότητα. Δεν χρειάζεται να το σκεφτούμε; Είναι κάτι ασήμαντο ή συμπτωματικό;

Τò θεμέλιο ποίημα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ *Ἰλιάδα*, με φό-
ντο τὸν πόλεμο καὶ ἀκόμη περισσότερο με τὸν πόλεμο ὡς
τρόπο νὰ ἀποδεικνύεται τὸ φρόνημα μέχρι θανάτου, ἔχει
θέμα του τὴν φιλία. Ἡ φιλία εἶναι κεντρικὸ θέμα στὴ δια-
δρομὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Πλάτων τῆς ἀφιερώνει
δύο ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα του, τὸν *Φαῖδρο* καὶ τὸ *Συ-
μπόσιο*, με πολλές ἀναφορὲς καὶ στὰ ἄλλα ἔργα του. Ἡ φι-
λία εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπο καὶ
τὸν κόσμο, θὰ πεῖ ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτη στὸν *Τίμαιο*. Ἡ
φιλία εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργεῖται καὶ ὑπάρχει
μιὰ κοινωνία, σύμφωνα με τὸν *Αἰσχύλο*. Ὁ φίλος εἶναι
ἄλλος ἑαυτός, ἐξηγεῖ ὁ Πυθαγόρας. Με τὴν φιλία ὡς κίνη-
τρό του ὁ Ἀλέξανδρος ἐγκαταλείπει τὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδας,
ἀπ' ὅπου γίνεται δυνατὴ ἡ βάπτιση τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ
ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ, τῆς παράξενης αὐτῆς θρη-
σκείας, ὅπου ὁ Θεὸς σταυρώνεται ἀπὸ τὴν φιλία Του γιὰ
τὸν ἄνθρωπο.

Ὅποια ἀξία ἢ συνδυασμὸς ἀξιῶν κι ἂν ἀποκτᾶ μεγαλύ-
τερο βάρος κατὰ τὸπους ἢ περιόδους, ἀνάλογα με τὰ χαρα-
κτηριστικὰ τῶν λαῶν ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν ἑλληνισμό
γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν ἰδιαίτερη καθένας ἔκφρασή του,
ἡ ἀρχὴ ὅλων τῶν δυτικῶν πολιτισμῶν βρίσκεται στὶς ἀξίες
ποὺ προέρχονται μέσα ἀπὸ τὴν φιλία. Με βάση αὐτὸ ἂς
προσεχθεῖ μιὰ ἐντυπωσιακὴ πολιτισμικὴ διαφορά.

Χάρη στὴν ἐξάπλωση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ
με τὸν Ἀλέξανδρο, οἱ Ἕλληνες ἤρθαν σὲ προσωπικὴ ἐπαφὴ
με τὸν Χριστὸ στὶς περιοχὲς τοῦ Ἰσραήλ, καὶ ἀργότερα μέ-
σω τῶν Ἀποστόλων σὲ διάφορες ἑλληνικὲς πόλεις ἢ στὶς
ἑλληνικὲς κοινότητες διαφόρων πόλεων. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ
ἡ μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ
ζήτησαν νὰ μιλήσουν με τὸν Χριστό, καὶ γιὰ τὴν προφητεία

τοῦ Χριστοῦ ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νὰ δοξαστεῖ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ θεωμένη ἀνθρώπινη φύση, ἡ εἰκόνα τῆς θεότητος στὸ πρόσωπο τῶν Ἀγίων. Οὔτε κὰν σήμερα, ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο στὰ χρόνια ποὺ γράφτηκαν τὰ Εὐαγγέλια καὶ γιὰ αἰῶνες μετὰ, δὲν ἔγινε συνειδητὸ ὅτι χωρὶς τὴ μεταστροφή τοῦ ἑλληνισμοῦ ἡ νέα θρησκεία ἦταν καταδικασμένη — δὲν θὰ ἀναπτυσσόταν ποτὲ πουθενὰ χριστιανισμός. Ἐπομένως ἡ ἱστορικὴ ἀκρίβεια τῆς συνάντησης ἐκείνης τοῦ Χριστοῦ μὲ τοὺς Ἕλληνας καὶ τῆς σχετικῆς προφητείας εἶναι δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ παρεμβληθεῖ κάτι τέτοιο στὸ κείμενο, ἂν δὲν ἦταν ἀπλὰ ἓνα γεγονός, ἐκτὸς ἂν ἡ ξεχωριστὴ εὐφυΐα τοῦ συντάκτη ἀναγνώριζε στὴ σχέση μὲ τὸν ἑλληνισμό τὴ μόνη σημαντικὴ εὐκαιρία τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἐξαπλωθεῖ.

Τὰ Ἑλληνικὰ τότε εἶχαν τὴ θέση τῶν σημερινῶν Ἀγγλικῶν, ἦταν ἡ κοινὴ γλῶσσα πολλῶν χωρῶν — καὶ ὅμως ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἔγινε ἀποδεκτὸς παρὰ μόνο σὲ ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ἀνατολῆς, στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ στὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Ρώμης! Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐξαπλώθηκε χάρις στὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Χρησιμοποίησε τὰ Ἑλληνικὰ, καὶ τὰ ἴδια τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης γράφτηκαν στὰ Ἑλληνικὰ, ἐπειδὴ ἡ νέα πίστη διαδόθηκε μόνο ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας, ὅπουδήποτε ζούσαν Ἕλληνας, στὴ Δύση, στὴν Ἀνατολή, στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Εἶναι σύμπτωση καὶ αὐτό;

Ἡ τετραπλή ἀρχή

ΧΩΡΙΣ αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ ὁ τελευταῖος βοσκὸς κατεχόταν ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ Ἀχιλλέα, πάντως ἡ Ἑλλάδα

ἀναγνωρίζε στην φιλία τὸν κορυφαῖο σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου — τὴν αἰτία, τὴν ἀπόλαυση, τὴ χαρὰ καὶ τὸ ἰδανικὸ περιεχόμενον τῆς ζωῆς του. Ὁ λόγος μου γιὰ νὰ ζῶ εἶναι ὁ ἄλλος, καὶ αὐτὸ μὲ ἀμοιβαιότητα: εἶμαι ὁ δικὸς του λόγος. Ἦδη μὲ τὸν Πλάτωνα ἡ προσωπικὴ σχέση διακρίνεται καθαρὰ στὶς θεολογικὲς διαστάσεις τῆς ἀφορῶντας τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὁ πολιτισμὸς ποὺ προτάσσει τὴν φιλία μὲ τόση ἔνταση, εἶναι φυσικὸ νὰ διαμορφώνεται μὲ τὰ δικά της μέτρα, ἀπ' ὅπου πηγάζει ἕνας κόσμος ἀξιῶν.

Ἡ φιλία θέλει ἐλευθερία — ἀναγκαστικὴ φιλία δὲν νοεῖται —, αὐτοθυσία — στὴν φιλία ὁ ἑαυτὸς βρίσκεται μέσα στὸν ἄλλο καὶ γιὰ χάρη του —, θεογνωσία — ὁ ἄλλος δὲν γίνεται ἀληθινὰ λόγος τῆς ὑπαρξῆς μου, ὅσο δὲν ἀναγνωρίζω στὴ δική του ἱερὴ ἀξία, δηλαδὴ μιὰ φανέρωση τῆς ἀγιότητος.

Οἱ ἀξίες αὐτὲς εἶναι πρωταρχικὲς, καμμιά δὲν ἔχει μεγαλύτερο βάρος ἀπὸ τὴν ἄλλη, οὔτε κἂν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ἄλλη. Ἡ φιλία τίς χρειάζεται ὅλες — ὅμως εἶναι πρωταρχικὲς μόνο μέσα της.

Ἔστω πὼς ἡ ἀρχὴ βρισκόταν ἀλλοῦ. Ἡ ἐλευθερία δὲν χρειάζεται τὴ φιλία οὔτε τὴ θεογνωσία οὔτε τὴν αὐτοθυσία, μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ μὲ ἄλλο περιεχόμενον. Τὸ ἴδιο ἡ αὐτοθυσία, μπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ ἀνάξιους σκοποὺς (πόσοι δὲν θυσιάστηκαν ἀκόμη καὶ γιὰ ἐγκλήματα!) καὶ δὲν χρειάζεται τὴ θεογνωσία οὔτε τὴν φιλία. Ἡ θεογνωσία παραμορφώνεται χωρὶς φιλία καὶ ἐλευθερία — ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς γίνεται ἀφορμὴ ἀγωνίας καὶ τρόμου. Δὲν θὰ συγκεντρώνονταν ποτὲ οἱ δυνάμεις καὶ οἱ ποιότητες ποὺ συνθέτουν τὴ φύση τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ γίνονται ἔμπνευση, ἀρχὴ καὶ οὐσία ὄλων τῶν δυτικῶν πολιτισμῶν, ἂν ἡ ἡγεσία τῶν ἀξιῶν δὲν βρισκόταν στὴν φιλία.

Στὴν κύρια ἀξιακὴ ομάδα ὑπάρχει ἡ καρδιὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀπ' ὅπου προέρχονται τρεῖς ἀκόμη θεμέλιες ομάδες, ἐκεῖνες τῆς ἐξήγησης, τῆς ἐπινόησης καὶ τῆς ἐπιχείρησης.

Ἡ ἐξήγηση ἐπίσης προϋποθέτει ἐλευθερία ὡς ἀποδέσμευση ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ δογματισμούς, ἀπ' ὅπου προκύπτει ἡ ἀξία τῆς κριτικῆς ἢ ἀπεριόριστης ἀμφισβήτησης καὶ ἀναθεώρησης, καὶ ἡ ἀξία τοῦ ὑπολογισμοῦ ὡς συσχετισμοῦ ἐννοιῶν, βιωμάτων, ὁρμῶν, ἐπιθυμιῶν, ἐμπνεύσεων καὶ ἀποφάσεων, καὶ ἀκόμη τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν συνεπειῶν καὶ προϋποθέσεων τους.

Ἡ ἐξήγηση στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα δὲν ἀνήκει στὴν ὁρμὴ γενικῆς φιλομάθειας, ἀν καὶ τὴν προκαλεῖ σὲ τέτοιον βαθμὸν, ὥστε ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς ἀρχαίους πολιτισμούς μόνον στὴν Ἑλλάδα δημιουργήθηκαν τόσο πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἔργα, καὶ μαζὶ τὰ περισσότερα λογοτεχνικὰ εἶδη ποὺ γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, τὰ ὁποῖα καὶ πάλι μέχρι σήμερα καλλιεργοῦνται ἐντατικὰ στὸ σύνολό τους μόνον ἀπὸ τοὺς δυτικούς λαούς. Ἡ ἐξήγηση προέρχεται κατὰ κύριο λόγο ὡς γνώση σχέσης — τῶν προϋποθέσεων τῆς, τῶν προβλημάτων τῆς, τῶν ὀρίων τῆς, καὶ φυσικὰ τοῦ ἀναγκαίου ὀδυνηροῦ τέλους τῆς, ποὺ σημαίνει ὁ θάνατος. Ὅρισμένες κατευθύνσεις τῆς ἐξήγησης παραμένουν στὴν ἀρχαιότητα σχετικὰ ἀτροφικές, ὅπως εἶναι ἡ τεχνοεπιστήμη. Ἡ προσοχὴ στρέφεται κυρίως στὸ πιὸ σημαντικό, ἀν καὶ ἡ φιλία δὲν ἔχει μόνον μία διάσταση, ὥστε ὅσο ἰσχυρότερη εἶναι στὴν κοινωνικὴ τῆς ἐκδήλωση, τόσο ἀναπτύσσει τὸ σύνολο δυνάμεων καὶ χαρισμάτων. Ἡ σημερινὴ ὑπερένταση τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἡ ἐξαντλητικὴ διεύρυνση τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ἤδη ἐνεργοποιεῖ σχεδὸν ὀλόκληρο τὸν πλανήτη, ἀποτελεῖ ἐκδήλωση καὶ ἀπόδειξη μεγαλύτερης φιλίας ὄχι μικρότερης.

Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ ἀνάπτυξη ὅλων τῶν χαρισμάτων, γι' αὐτὸ καμμιά φορὰ ὑποτιμᾶται ἡ ἰσχύς τῆς θεολογικῆς

ὀρμῆς, ὅμως ἡ μυστική σκέψη δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν σημερινὸ ἐπιστημοτεχνικὸ πολιτισμὸ. Στὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία ἀναπτύσσονται διάφορες ὀρμές, γιὰ παράδειγμα μὲ τὸν καλβινισμὸ νὰ στρέφεται περισσότερο στὴν κοσμικὴ δράση καὶ τὸν λουθηρανισμὸ στὴν μυστικὴ ἀναχώρηση, διαφορὰ πού ἀναπτύσσεται ἐπίσης ἀνάμεσα στὶς καθολικὲς καὶ τὶς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ὅλοι ἀφήνονται καὶ ὑποστηρίζονται νὰ κατευθύνουν τὴ δημιουργικότητά τους ὅπως θέλουν, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ κοινωνία νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν ὑποκρισία καὶ τὶς περιττὲς σπατάλες δυνάμεων σὲ ἐθιμικοὺς καταναγκασμούς. Ἀντίθετα, σὲ κοινωνίες ὅπως ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ μεσαιωνικὴ, καὶ ἀργότερα ὡς τὴ μοντέρνα ἐποχὴ (ἀκόμη σήμερα σὲ διάφορες περιοχές, ἰδίως τῆς Ὁρθοδοξίας), τὸ ἀνώτερο ἀγαθὸ ἔπρεπε νὰ γίνεται σεβαστό, τουλάχιστον ὑπὸ τὴν μορφὴ ὀρισμένων ἐθιμοτυπικῶν συμβάσεων, ἔστω ὄχι μὲ τὴ βία. Παρόμοια ὁ θετικισμὸς, ἀρχαῖος ἢ νεώτερος, περιορίζοντας τὴν ὀρμὴ γιὰ γνώση μέσα ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη ὅποιος γνώσης δὲν ἀφορᾷ τὴν ἀπολύτως κοινὴ ἐμπειρία καὶ δὲν προέρχεται ἀπὸ αὐστηρὲς ἀποδείξεις, διαβάλλει τὶς ξεχωριστὲς διάνοιες καὶ τὰ ὑψηλότερα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ Δύση ἰδρύεται στὶς ἐλληνικὲς ἀξίες καὶ τὶς σέβεται περισσότερο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, γι' αὐτὸ μοιάζει κάποτε νὰ τὶς ἀγνοεῖ! Χαρακτηριστικὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ μορφὴ τῆς ἀνοιχτότητας πού ταιριάζει στὴ φιλία ἀποτελοῦν οἱ Βενεδικτῖνοι μοναχοί. Συμβάλλουν στὴ δημιουργία τῆς νεώτερης Εὐρώπης ὑπηρετῶντας ὄχι μόνον τὸν χριστιανισμὸ ἀλλὰ καὶ τὴ γλωσσικὴ, οἰκονομολογικὴ, ἰατρικὴ καὶ τεχνολογικὴ ἐκπαίδευση. Ἦδη τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο εἰκονίζει τὴν ἐλληνικὴ ἐξιδανίκευση τῆς φύσης ὡς ἐκδήλωσης ἀρμονίας καὶ μέτρου, ὅπου ὑπάγονται Θεοὶ καὶ ἄνθρωποι. Ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, ἡ ἐπισκοπικὴ στὴν Ἐκκλησία, ὅποτε ξεπερνάει τὸ μέτρο καὶ καταντάει στὸν δεσποτισμὸ θεωρεῖται παραβατικὴ.

Ὁ βασιλιάς συμβολίζει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἐπιείκεια. Τὸ ἀξίωμα του δημιουργεῖ ὁ νόμος, καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντά του εἶναι νὰ σέβεται τὸν νόμο, δίνοντας λόγο καὶ γιὰ τὶς δικές του νομοθετικὲς πρωτοβουλίες. Ὑπῆρξαν σὲ Δύση καὶ Ἀνατολὴ ἱερεῖς ποὺ δὲν δίστασαν νὰ ἀσκήσουν δημόσια κριτικὴ στὸν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα γιὰ ὅ,τι φαινόταν ἀνήθικο, ἄδικο ἢ σκληρό, συμβάλλοντας ἀκόμα καὶ στὴν ἐκθρόνισή του. Μεγάλο ἠθικὸ ἐλάττωμα τῆς βασιλείας θεωρήθηκε ἡ μεροληψία, ὅπως ὅταν τὰ ἀξιώματα μοιράζονταν στοὺς πρίγκηπες ἀνάλογα ὄχι μὲ τὰ συμφέροντα τῆς χώρας ἀλλὰ μὲ τὰ ὑποτιθέμενα δικά τους δικαιώματα, δηλαδή ὅταν ὁ βασιλιάς ἔφθανε νὰ ἀντιμετωπίζει τὴ χώρα ὡς κτῆμα του, χωρὶς οὔτε ἔτσι νὰ τὴν σέβεται. Παρὰ τὰ σφάλματα, τὶς πτώσεις, ἀκόμα καὶ τὰ ἐγκλήματα, ἡ γενικὴ πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τείνει νὰ ἀναγνωρίζει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία μέσα ἀπὸ τὴ συζήτηση καὶ τὸν νόμο, ἔτσι ποὺ ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς συνολικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅαση τιμῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταδίκης τοῦ αὐταρχισμοῦ.

Ἡ ἐλευθερία ὡς ἀπαίτηση ἐξήγησης μὲ ἀφορμὴ τὴν φιλία, ἀφορᾷ κυρίως τὴ σκέψη στὴν προσπάθειά της νὰ γίνουν διαυγέστερες οἱ ἐνότητες, μέσα στὶς ὁποῖες διαμορφώνεται ἡ ζωὴ ὡς ἀγαθὸ καὶ ἀποκτοῦν νόημα τὰ ὑπόλοιπα. Εἶναι ἐλευθερία ἐξωτερικὴ — δὲν ὑπάρχει οὐράνια ἢ ἐπίγεια αὐθεντία ποὺ θὰ γινόταν ἀνεκτὴ, ἂν ἤθελε νὰ ἐπιβάλλει ἕνα τρόπο ζωῆς — καὶ ἐσωτερικὴ — ξεκαθάρισμα ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ ἐμπάθειες, ὅταν γίνεται κανεὶς ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς του καὶ δὲν συμμορφώνεται μὲ ἰδέες ποὺ δὲν ἐγκρίνει πραγματικά. Ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης συνεπάγεται τὴν ἀξία τῆς κριτικῆς ὡς δυνατότητας γιὰ ἀπεριορίστη ἔρευνα, ἀμφισβήτηση καὶ ἀναθεώρηση. Τίποτα δὲν γίνεται σεβαστὸ χωρὶς ἔλεγχο ἢ μὲ τὴ βία. Ἡ σκέψη ἔχει καθήκον νὰ λογοδοτεῖ, καὶ θὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ στὸν βαθμὸ τῆς

πειστικότητάς της. Καθένας μπορεί να συζητήσει οτιδήποτε για να πείσει ή να πεισθεί. Τήν αλήθεια διαμορφώνει ή άπορία, ή έρευνα, ή συζήτηση και ή ανάκριση, όχι ή λογοκρισία ούτε ή συνήθεια. Χρειάζεται έπομένως ύπολογισμός, κρίση ίκανή να βρίσκει τὰ δεδομένα, να εκτιμάει τή σπουδαιότητά τους και να προχωράει σέ έγκυρους συσχετισμούς.

Χάρη στήν κεντρική θέση τῆς φιλίας, ό άνθρωπος και οί σχέσεις του, ή αύστηρά προσωπική ζωή, ή κοινωνική ζωή και ή κοσμολογία ή έρευνα τῆς φύσης, μάλιστα ως συνόλου προϋποθέσεων τῆς ανθρώπινης ζωῆς, βρίσκονται στήν άρχή τοῦ ύπολογισμοῦ, χωρίς να έμποδίζεται ή τεκμηριωμένη άμφισβήτηση όποιασδήποτε γνώσης. "Όσα λάθη γίνονται διορθώνει ή συζήτηση, χωρίς να έπιβάλλονται άυθεντίες έπιστημονικές ή έθιμικές, ίερατικές ή πολιτικές.

Άπό τήν ομάδα τῆς εξέγησης, προκύπτει νέα ομάδα αξιῶν, εκείνη τῆς έπινόησης. Η εξέγηση χρειάζεται τήν έπινόηση, χάρη στήν όποία σχεδιάζονται πνευματικά πειράματα και ύποθέσεις, προκύπτουν άφανείς δυνατότητες, προοπτικές και εύκαιρίες. "Όσο μεγαλύτερη είναι ή θέληση για εξέγηση, τόσο πιό δυναμική ή έπινόηση. Η μάθηση δέν είναι παθητική λειτουργία και δέν χαρακτηρίζει κοινωνίες άδιάφορες για τήν πράξη. Άνέπτυξαν μεγάλη φιλομάθεια οί πιό δημιουργικοί πολιτισμοί, όποτε διαθέτουμε άκόμη ένα κριτήριο: όσο πιό άσήμαντα ή και προβληματικά είναι τὰ έργα, οί θεσμοί και οί συνήθειες μιās κοινωνίας, τόσο πιό μικρή άποδεικνύεται ή έπιθυμία για γνώση, βυθισμένη σέ προκαταλήψεις.

Η έπινόηση δέν χρειάζεται άπλῶς έλευθερία, είναι σαν να άποτελεῖται από έλευθερία. Ο άύταρχικός άνθρωπος έχθρεύεται τήν έπινόηση επειδή περιέχει τήν αναθεώρηση, τήν αναζήτηση και τήν τόλμη.

Ἡ φαντασία εἶναι ἡ δύναμη ποῦ πλησιάζει περισσότερο στήν ἔμπνευση, εἶναι σάν νά ‘παίρνει φωτιά’, θάλεγε ὁ Πλάτων, ὅταν ἡ σκέψη προσπαθεῖ νά φθάσει στή γνώση χωρίς δυνατότητα γιά νέα ἢ διαφορετικά δεδομένα καί χωρίς ἀλλαγὴ μεθόδου, ὅταν ἐκεῖ ποῦ ὑπῆρχε ἀπλὸ ἀδιέξοδο ἐμφανίζεται ξαφνικά ἡ ἰδέα, ὅπως τὰ ξύλα μὲ τὴν τριβὴ ἀναφλέγονται. Χάρη στήν φιλία ὡς πρωταρχικὴ ἀφορμὴ τῆς ἐξήγησης, τῆς ἐπινόησης καί τῆς φαντασίας, ἕνας πολιτισμὸς γίνεται γόνιμος. Ἡ φαντασία ἀφορᾷ κυρίως ζητήματα τῶν προσωπικῶν σχέσεων, σὲ ἕνα κύκλο ποῦ ἐκτείνεται στὰ κοινωνικά θέματα καί σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς συμβίωσης, μὲ ἄξονα τὴν μεταφυσικὴ ἀπορία, κυρίως τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ θανάτου, ἐπειδὴ ματαιώνει ὅλες τὶς σχέσεις καί ἐπιθυμίες, καί τὴν παιδεῖα ὡς καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν ποῦ ὑπηρετοῦν τὴν φιλία — τῆς συνειδητότητας, τῆς σοβαρότητας καί τῆς εὐλικρίειας.⁴² Μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε τὴν ποιότητα τῶν προσωπικῶν σχέσεων μιᾶς κοινωνίας, ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐξήγησης, τῆς ἐπινόησης καί τῆς φαντασίας της.

Κοινωνίες ἀποξένωσης, ἀδιαφορίας ἢ καί ἐχθρότητας ἀνάμεσα στὰ μέλη τους, ἀποδεικνύονται ἐπίσης κοινωνίες χαμηλῆς νοσημοσύνης. Ἀκόμη καί ὁ ἐρημίτης εἶναι γόνιμος καί μπορεῖ νά τὰ βγάλει πέρα μὲ τὴ δύσκολη ζωὴ του χάρη στὴ σχέση μὲ τὸν Θεό. Στὴν ἀρχαιότητα οἱ Μοῦσες ἦταν ἀκριβῶς θεότητες μιᾶς σχέσης, χάρη στὴν ὁποία ἡ ζωὴ ἔπαιρνε δύναμη. Ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς δὲν μιλάει στὸν βρόντο ἀλλὰ μόνον σὲ ὅποιον ἐνδιαφέρεται νά ἀκούσει, καί μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δύναμη νά γίνονται γιά τὸν

⁴² Ἡ ‘ὕπηρεσία’ δὲν σημαίνει κάτι προσωρινό, εἶναι ἀρετὲς ποῦ ἀνήκουν μόνιμα στήν φιλία. Ἐνα μωρὸ μπορεῖ νά ἔχει φιλικὴ διάθεση, ὄχι φιλία.

Ἴδιο προσκλήσεις καὶ ἐμπνεύσεις, ὅπως οἱ Μοῦσες. Θέλοντας νὰ ἀκούσουν τὸν ἐξωθοῦν νὰ μιλάει, θέλοντας νὰ ζοῦν μέσα Του τὸν ἐξωθοῦν νὰ δημιουργεῖ.

Μέσα ἀπὸ τὶς ἀξίες τῆς ἐπινόησης καὶ τῆς φαντασίας ἀναδεικνύονται ἐπίσης οἱ ἀξίες τῆς προσπάθειας, τῆς πειθαρχίας, τοῦ πειραματισμοῦ, τῆς τόλμης καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ ὁρμὴ τῆς φιλίας γιὰ γνώση χρειάζεται τὴν ἐπινόηση καὶ τὴ φαντασία, μέσα τους γεννῶντας ἐνθουσιασμό καὶ ἐνεργοποιῶντας τὶς ἀρετὲς ποὺ περιέχει ἡ φαντασία ὡς φιλοσοφικὴ ὁρμὴ — προσπάθεια, πειθαρχία, τόλμη, πειραματισμό.

Αὐτὰ προκύπτουν μὲ τὸν πιὸ φυσιολογικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν φιλία. Ἐπομένως καὶ ἐδῶ ὑπάρχει κριτήριο. Στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ δυνάμεις αὐτὲς εἶναι ἀτροφικὲς, ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ κοινωνία στὴν πράξη περιφρονεῖ τὴν φιλία, ὅ,τι κι ἂν θέλει νὰ ἰσχυρίζεται στὰ λόγια.

Ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν κύριων ἀξιῶν τῆς φιλίας προκύπτει καὶ τρίτη ομάδα, ἐκείνη τῆς ἐπιχείρησης.

Ἐπιχείρηση εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐξήγηση ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὸν ἄλλο, ἡ ἀπόπειρα τῆς φιλίας. Ὅσο ἓνας πολιτισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν φιλία, τόσο ἡ ἐξήγηση εἶναι ἡ πρωταρχικὴ ἐπιχείρηση καὶ γίνεται σὰν πρότυπο κάθε ἄλλης — στὸ κίνητρο, ποὺ εἶναι πάντα ἡ καλύτερη ποιότητα ζωῆς, στὴν ἐκτίμηση τῆς ὀργάνωσης, στὴν προσεκτικὴ σκέψη, στὸν ὑπολογισμὸ δυνατοτήτων, στὴν ἀναζήτηση καλύτερου ὕλικου. Γι' αὐτὸ ἓνας τέτοιος πολιτισμὸς ὀδηγεῖται σὲ φιλοσοφικὴ παραγωγὴ πολύμορφη, ἀκόμα καὶ ἀντιφατικὴ, τολμηρὴ, πειραματικὴ, ἀναζητῶντας γνώσεις κάθε εἴδους, μὲ γλωσσικὲς μορφές, εἰκαστικὲς, μουσικὲς, καὶ ὅλες τὶς δυνατὲς ἐκδοχὲς σημαντικῆς σκέψης. Στὴν πρωταρχικὴ ἐπιχείρηση τῆς γνώσης, τῆς κατανόησης, τῆς ἐξήγησης, τῆς ἔκφρασης καὶ συζήτησης, τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τῆς μυ-

θοπλασίας, θεμελιώνεται κάθε ἄλλη ἐπιχείρηση, καὶ ἀκόμα οἱ ἐπιχειρήσεις ποὺ ἀποβλέπουν στὸ οἰκονομικὸ κέρδος. Ἔτσι ἡ φιλία συγκροτεῖ τὸν κόσμον τῆς σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ καλύπτει τὶς ἀνάγκες τῆς στὸν μέγιστο βαθμὸ.

Ὅπως ἡ ἐξήγηση καὶ ἡ ἴδια ἡ φιλία, ἡ ἐπιχείρηση χρειάζεται ἐλευθερία. Ἄν δὲν εἶναι ἐλεύθερη, μαραζώνει προτοῦ ὑπάρξει. Χωρὶς ἐλευθερία ἡ ἐπινόηση καὶ ἡ φαντασία ἀργοῦν, πειθαρχίες καὶ μεθοδεύσεις ἀτονοῦν, ἡ τόλμη δὲν ἔχει περιεχόμενον καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς ἀποκλείεται.

Πέρα ἀπὸ ἐλευθερία ἡ ἐπιχείρηση χρειάζεται σκοπὸ ἐφικτὸ μέσα ἀπὸ τὰ σχέδια καὶ τὶς δυνάμεις τῆς. Ταξίδια στὸ διάστημα δὲν ἦταν πάντα δυνατά, ὅμως οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες δὲν ἀπαγόρευαν ὅποιαδήποτε μεγάλη ἐπιθυμία, καὶ χάρις στὴν ἀνάδυση τέτοιων ἐπιθυμιῶν, ἔγινε δυνατὴ ἀργότερα ἡ ἐξερεύνηση τοῦ διαστήματος. Πίσω ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια, τὸν Φαῖδρο καὶ τὴν Πολιτεία, δὲν βρίσκεται τίποτα λιγώτερο ἀπὸ μιὰ πανίσχυρη βούληση καὶ εὐαισθησία, ποὺ ἔχει ἤδη πάρει μορφή μὲ χιλιάδες τρόπους καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ δημιουργία τῆς γλώσσας. Ἐφικτὸ δὲν εἶναι μόνο ὅ,τι μπορεῖ καθέννας, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι γιὰ τοὺς περισσότερους εἶναι ἀνέφικτο ἢ καὶ ἀδιανόητο. Ὁ σκοπὸς περιέχει τὴν ὁρμὴ ποὺ ἀποφασίζει τὸ ἐφικτὸ θεωρητικὰ ἢ ἔμπρακτα. Ἐμπρακτὴ ἀπόφαση εἶναι ἡ ἄμεση ὑλοποίηση, ὅταν ἀπλῶς κάθομαι καὶ γράφω ἓνα ποίημα, ἐκ τῶν ὑστέρων διαπιστώνοντας, ὅσο μπορῶ, τὴν ἀξία του. Θεωρητικὴ ἀπόφαση εἶναι ἡ ἀναγνώριση προβλημάτων καὶ ἡ σπουδὴ τους, ὅπως ὅταν σκέφτομαι ἂν ἔχω δυνατότητα νὰ γράψω ἓνα ποίημα ποὺ θὰ μὲ ἐνδιέφερε, πῶς θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ παραγωγή μιᾶς ταινίας, πῶς θὰ γινόταν νὰ κερδίσει τὸ κόμμα μου τὶς ἐκλογές, ἢ ὅτιδήποτε.

Πρῶτη ἐπιχείρηση τῆς φιλίας εἶναι ἡ ἐξήγηση ποὺ ἀφορᾷ τὴν ὑψηλότερη πραγματικότητα, ἀπ' ὅπου ἀπλώνεται σὲ ὅποιαδήποτε γνώση. Ἡ θεοκρατικὴ κοινωνία δὲν

ἀναζητάει περισσότερο τὸν Θεὸ ἀλλὰ λιγώτερο, τείνει στὴν προκατάληψη καὶ τῇ μονομέρεια. Ἡ ἐπιχείρηση χρειάζεται τὸν ὑπολογισμό καὶ δημιουργεῖ σειρὲς συμπερασμάτων, ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ αὐτοῦσιες σὲ ἄλλα προγράμματα, ἀποτελῶντας τεχνικές, ἀπλουστεύοντας ἔτσι τὴν πραγματοποίηση νέων ἐπιχειρήσεων καὶ μειώνοντας τὸ ρίσκο, ἐπιτρέποντας τῇ συγκέντρωση περισσοτέρων δυνάμεων στὴν καινοτομία, τὸν πειραματισμό, τῇ φαντασία καὶ τὴν ἐπινόηση, πραγματοποιῶντας αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ πολυτέλεια τῆς φιλίας, μιὰ ἐπέκταση τῶν ἴδιων τῶν ἀναγκῶν μας. Μέσα ἀπὸ τὴν φιλία καὶ τὶς δυνάμεις τῆς ἡ ἐπιχείρηση μοιάζει νὰ βρίσκει σὲ ὀρίζοντα παντογνωσίας καὶ παντοδυναμίας, ἐπειδὴ πραγματοποιεῖται μὲ συνεχῆ αὔξηση τῶν χαρισμάτων. Κάθε δυνατότητα τείνει νὰ φθάνει στὰ ὅριά της καὶ νέες δημιουργοῦνται συνεχῶς.

Ἄτομα καὶ λαοὶ ποὺ ἐπιδιώκουν τὸ κέρδος ἐξαπατῶντας καὶ κακοποιῶντας, ἔχουν μικρὴ φιλία, γι' αὐτὸ ἀνέχονται νὰ παραμένουν ἀργεὲς οἱ περισσότερες δυνάμεις τους. Τὸ ἴδιο κοινωνίες μονοδιάστατες καὶ στάσιμες, ἄς ποῦμε ὅσες ἀρκοῦνται νὰ πλουτίζουν πουλῶντας πετρέλαιο. Τὸ ἄτομο ἔχει ἀνάγκη μιὰ μονομέρεια γιὰ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὰ μεγαλύτερα χαρίσματά του, ὅμως ἡ κοινωνία περιέχοντας πλῆθος ἀτόμων εἶναι τόσο πιὸ ὑγιὲς ὅσο ὑποστηρίζει ὅλα τὰ χαρίσματα σὲ ὅλους τοὺς βαθμούς, ἐμπιστευόμενη τυφλὰ τῇ δυναμικῇ τους. Ἡ ἐπιστῆμη δὲν ἀναπτύχθηκε ὅσο σήμερα ἀρκούμενη στὶς ἐπιδόσεις ἐξαιρετικῶν ἀτόμων, ἐκείνων ποὺ θὰ ἔκαναν μεγάλα βήματα, ἀλλὰ παίρνοντας ἀπ' ὅλους ἀνάλογα μὲ τὰ χαρίσματα καθενὸς ὅτιδήποτε ἀξιόλογο εἶχε νὰ δώσει. Τόσο γιὰ τὸ ἄτομο ὅσο γιὰ τὴν κοινωνία ἡ ἐκούσια στασιμότητα εἶναι νοσηρὸ σύμπτωμα καὶ ἀποδεικνύει μειονέκτημα φιλίας. Γίνεται φανερὸ θεαματικὰ στὶς μουσουλμανικὲς χῶρες.

Ἐνα μωράκι πού θά μεγαλώσει μέ ζῶα, δέν θά μιλάει καμμιά ἀνθρώπινη γλῶσσα καί θά ἔχει συμπεριφορές καί συνήθειες τῶν ζώων. Αὐτό δέν σημαίνει πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄβουλο προϊόν τοῦ περιβάλλοντος, ὅμως τή διαμόρφωσή του πραγματοποιεῖ ἰδίως στήν ἀρχή μέ ἀβέβαια βήματα σέ μεγάλες χρονικές περιόδους μέσα ἀπό τή σχέση του μέ ὅτιδήποτε ὑπάρχει.⁴³ Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας χρειάστηκε ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια. Ἐνα μωράκι δέν γίνεται νά ζήσει ὅσο χρειάζεται γιά νά φθάσει, ἂν θέλει,⁴⁴ στό ἐπίπεδο

⁴³ Ἔτσι ἀναγνωρίζεται ἐπίσης τὸ ψευδοδίλημμα, ἂν στή δημιουργία τῶν θεσμῶν καί συνολικά τοῦ πολιτισμοῦ προηγεῖται ἡ κοινωνία ἢ τὸ ἄτομο. Μετά ἀπό ἀχανῆ διαστήματα ἐξέλιξης καί δημιουργίας εἶναι εὐκολο νά πεῖ κανεὶς ὅτι καθένας διαμορφώνεται ἀπό τήν κοινωνία, ἂν καί πάλι ἔχει δύναμη νά ἐπεμβαίνει καί νά ἀλλάζει τὰ πράγματα, ἀκόμη καί σέ μεγάλη κλίμακα. Ποιός πολιτισμός ὑπῆρχε ὅμως πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες χρόνια καί ποιά παράδοση; Ὅσο ἀνάγεται κανεὶς στήν ἀρχή, τόσο συνειδητοποιεῖ τή δύναμη τοῦ ατόμου. Ὅλα θεμελιώνονται στίς πρῶτες προσωπικές σχέσεις πού μέσα ἀπὸ τεράστιες χρονικές περιόδους ζύγιζαν τίς βασικὲς ὁρμὲς καί διαθέσεις καί τίς μετέτρεπαν σέ πολιτισμικὲς μορφές, θεσμούς καί παραδόσεις. Γιά τὸν ἴδιο λόγο δέν μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο εἶναι μιὰ κοινωνικὴ δημιουργία. Ὡς ἀρχὴ τῆς σχέσης τὸ ἄτομο δημιουργεῖ τήν κοινωνία καί δημιουργεῖται μέσα της καί μέσα στήν ἴδια τὴν κίνηση τῆς δημιουργίας της.

⁴⁴ Ὅτι ἡ ἐξέλιξη χρειάζεται τόσο χρόνο, σημαίνει τὴν φύση ὡς προσωπικὸ γεγονός. Ἡ φύση μας πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ τίς σχέσεις πού δημιουργοῦμε μεταξύ μας ἀκόμη καί διαχρονικά. Γι' αὐτὸ οἱ ἀνώτεροι πολιτισμοὶ ἔχουν ὁρμὴ γιά ἰσχυρότερη μνήμη καί σύγκριση, ἐρευνοῦν τὸ παρελθόν, ἐρευνοῦν τὴ ζωὴ ἄλλων κοινωνιῶν, κ.λπ. Καί ἐδῶ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα παρέχει ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς δυτικὲς καί τίς μουσουλμανικὲς χῶρες.

για τὸ ὁποῖο εἶναι ἱκανὴ ἢ εὐφυΐα του, ὅπου κανονικὰ ἔρχεται μὲ ἰδιαίτερη εὐκολία καὶ ταχύτητα στὰ πρῶτα λίγα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἂν βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑπαρξὴ μιᾶς δυνατότητας, ὄχι ἐνὸς ὄντος.⁴⁵ Ὁ ἄνθρωπος θὰ μποροῦσε νὰ μὴν ἔχει ὑπάρξει ποτέ, ἂν δὲν ἤθελε. Ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸν Θεὸ εἶναι ἐπίσης αὐτοδημιουργία, ὄχι γιὰ τὴν αὐτάρκειά του (ἀπὸ μόνος του καθέννας παραμένει πάντα τὸ ἀπόλυτο τίποτα) ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔνταση τῆς ἐπιθυμίας του.

Τέτοια κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀνώτερης διάστασης καὶ τὸ γεγονὸς μιᾶς πτώσης; Ἄν κάθε ἄνθρωπος δημιουργεῖται μέσα στὴν προσωπικὴ του ἀπόφαση, καὶ αὐτὸ σὲ ἀνώτερη διάσταση, πῶς ἐξηγεῖται ἢ ἐξέλιξή του ἐδῶ; Γίνεται νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ θεία νόηση ‘μεταγράφει’ τὴν πρωταρχικὴ σχέση μαζί της σὲ ὄρους τῆς ἐκπεσμένης κοσμικότητας, παρέχοντας μιὰ ἰδιαίτερη εὐκαιρία αὐτογνωσίας;

Τὰ ἀνάλογα συμβαίνουν μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χωριοῦ καὶ τῆ δημιουργία πόλεων. Πόλη δὲν εἶναι τὸ ὀργανωμένο μπουλούκι ἀλλὰ τρόπος νὰ ἐνεργοποιηθοῦν οἱ ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς δυνάμεις, διαμορφώνοντας συμβίωση

⁴⁵ Ἡ σπειροειδῆς κίνηση συνδυάζει τὴν εὐθεία μὲ τὸν κύκλο. Ἀπὸ μόνος του ὁ κύκλος ὀλοκληρώνει μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη. Ἡ εὐθεία βρίσκεται σὲ ἀνοιχτὸ ὀρίζοντα καὶ ἐκτείνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη. Χάρη στὴν ἔνωσή του μὲ τὴν εὐθεία ὁ κύκλος ἀνοίγεται στὸ καινούριο, ἢ συγκρότηση εἶναι ἰσχυρὴ, ὅμως ὄχι κλειστή, ἐνῶ χάρη στὴν ἔνωσή της μὲ τὸν κύκλο ἢ εὐθεία ἐκτείνεται μέσα ἀπὸ συγκροτήσεις καὶ συσχετισμοὺς δημιουργῶντας ἀνοιχτὴ ἐνότητα. Ἡ μορφή τοῦ DNA προσεγγίζεται καὶ ὡς σύμβολο ἐνότητας μέσα στὴ δημιουργία, ὁμαλότητας, σταθερότητας, μετρημένης, στέρεης καὶ συμπεριληπτικῆς προόδου.

ίκανή γιά διαφορετικῆς ἢ μεγαλύτερες ἐπιθυμίες, ἀπ' ὅπου γεννιῶνται νέα χαρίσματα καί νέες δυνατότητες. Τὰ ὀνομάζω καί αὐτὰ χαρίσματα, ἐπειδὴ γιά τίς ἐπόμενες γενιές εἶναι ἀπλὰ δεδομένα. Τὰ πιὸ καθημερινὰ γεγονότα, ὅποιαδήποτε ἐμπειρία, οἱ κοινωνικῆς συνθῆκες, εἶναι πηγές ἐπιδράσεων, καί κάθε ἐπίδραση μὲ ὅλες τίς ἰδιομορφίες τῆς συμβάλλει στὴ δημιουργία χαρισμάτων. Νὰ γεννηθῶ σὲ συγκεκριμένη οἰκογένεια εἶναι χάρισμα, ὅπως νὰ γεννηθῶ στὴν ἐξῆς γειτονιά, πόλη, χώρα καί ἐποχῇ, μὲ τοὺς ἐξῆς γνωστούς, φίλους, δασκάλους...

Ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἐνδιαφερόντων, τῶν ἐπιθυμιῶν καί τῶν ἐπιχειρήσεων μιᾶς κοινωνίας, ἂν τὰ λιγιστὰ καί λίγο πολὺ κοινὰ ἔμφυτα χαρίσματα καί οἱ συνδυασμοὶ τοὺς συναντοῦν μιὰ πληθώρα κατευθύνσεων καί δημιουργιῶν, τόσο περισσότερα καί πιὸ ἰδιαίτερα χαρίσματα εἶναι δυνατό νὰ ἀποκτήσει, νὰ ἀναπτύξει καί ἀκόμη νὰ πολλαπλασιάσει ὅποιος ζεῖ ἐκεῖ. Τὰ παιδιὰ ποὺ γεννιῶνται στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὰ ὑποδέχεται ἐκπληκτικὰ μεγαλύτερη πληθώρα χαρισμάτων (ποιοτήτων, προκλήσεων, εὐκαιριῶν, κατευθύνσεων, δυνάμεων) σὲ σύγκριση μὲ τὰ παιδιὰ ποὺ γεννιῶνται σὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ ἢ μουςουλμανικὴ χώρα. Ἡ ἤδη μεγάλη διαφορὰ κοινωνικῆς καί προσωπικῆς νοημοσύνης μεγαλώνει ἔτσι συνεχῶς περισσότερο.

Ἡ σχέση τοῦ ἐπιχειρεῖν μὲ τὴν ἐπινοήση, τὸν ὑπολογισμό καί τὴ μεθόδευση, καλλιιεργεῖ δύο ἀκόμη δυνάμεις, τὴν πρόβλεψη καί τὴν τόλμη. Ὅσο περισσότερο θέλω νὰ κάνω κάτι, τόσο σκέφτομαι πιθανότητες ἀποτυχίας, προφυλάσσομαι ἀπὸ κινδύνους καί ἐκμεταλλεύομαι δυνατότητες. Καί πάλι, τόσο πιὸ πρόθυμος εἶμαι νὰ κινδυνεύω γιά νὰ τὸ ἐπιτύχω. Ἔτσι οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις συνεργάζονται καί συμπληρώνουν ἢ μία τὴν ἄλλη. Προβλέποντας πιθανὲς ἢ ἀναπόφευκτες δυσκολίες καί εὐκαιρίες δημιουργῶ μιὰ βεβαιό-

τητα, απ' όπου μπορώ να γνωρίζω ότι όποιο ρίσκο αναλαμβάνω είναι αναγκαίο και δεν όφείλεται σε άπερισκεψία.

Στήν ιδανική περίπτωση τήν επιχείρηση έμπνέει ό ένθουσιασμός, όποτε έξαντλούνται όσες δυνάμεις σχετίζονται με τήν ύλοποίησή της — ό ύπολογισμός, ή έπινόηση, ή μεθοδικότητα, ή πρόβλεψη, ή τόλμη, ή άξιοπιστία, ή έντιμότητα, ό σεβασμός, και όσες προϋποτίθενται ή έπονται, με κύρια τήν φιλία, απ' όπου πιό έπείγουσα επιχείρηση είναι ιδίως ή φιλοσοφική και θεολογική έξήγηση, μάλιστα ως προσπάθεια για διερεύνηση τών όρίων και τοϋ όρίου τών όρίων, πού είναι ό θάνατος. "Όσο πιό γνήσια και ισχυρή είναι ή φιλία, τόσο ένδιαφέρεται για τó όριο αυτό πριν απ' ότιδήποτε άλλο, αφού ματαιώνει όλες τις επιχειρήσεις. Σωστά σημειώνει ό Σέλερ ότι ή συνείδηση αρχίζει στην όδύνη. Γι' αυτό οί σκληρότεροι άνθρωποι είναι οί λιγώτερο φιλοσοφικοί. "Η ώρα τής ύπαρξιακής άποχής ή άναστολής τών όρμέφυτων στη ριζική άμφισβήτηση, είναι ή ώρα πού ή ζωή έντείνεται όπως τόξο, ό έαυτός συγκεντρώνει τή δύναμή του σε μιá άγνωστη πορεία. Θα χρειαστεί χρόνος μέχρι να φανεϊ ό προορισμός. "Έχοντας φθάσει στο σημείο αυτό ό "Ηράκλειτος μπορεί να δηλώσει ότι τῶ οὖν τόξω όνομα βίος, έξργον δέ θάνατος.

"Όσο περισσότερο ένας πολιτισμός αρχίζει στην φιλία, τόσο πιό φιλοσοφικός και θεολογικός είναι,⁴⁶ απ' όπου προέρχονται οί ύπόλοιπες επιχειρήσεις του — ή εκπαίδευση, ή έπιστήμη, ή τεχνική, ή οίκονομία, ή διακυβέρνηση, ή άμυ-

⁴⁶ Ό θεοκρατικός πολιτισμός προσβάλλει Θεό και άνθρωπος. Και έδῶ άποφασιστική είναι ή έλευθερία. Σε γνήσιο θεολογικό πολιτισμό ή άσέβεια δεν προκαλεί διώξεις, ή διαφορετικότητα δεν λογοκρίνεται, ή έρευνα, ή συζήτηση και ή άμφισβήτηση ένθαρρύνονται.

να... — ἔτσι πού καμμιά δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἄλλη καὶ ὅλες συνεργάζονται φέροντας γνώση, δύναμη καὶ ἱκανοποίηση.

*

ΑΣ ΠΡΟΣΕΧΘΕΙ ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀξία πού προϋποτίθεται παντοῦ. Καὶ πολιτικὰ ἐκφράστηκε στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὄχι μόνο μὲ τὸ πρόταγμα τοῦ νόμου ὡς κριτηρίου ἔναντι ὄλων, καὶ μὲ τὴν ἀντίσταση σὲ τυραννίες, ἀπ' ὅπου ἔγινε συχνὸ φαινόμενο στὴ δυτικὴ ἱστορία ἡ ἐπανάσταση,⁴⁷ ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν θεσμό τῆς βασιλείας ὡς ἡγεσίας μεταξὺ ἴσων,⁴⁸ καὶ μὲ τὴ δημιουργία τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐλευθερία μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι αὐτάρκης, ὅμως θεμελιώνει ὅλες τὶς ἀξιακὲς ομάδες — δὲν εἶναι ἀλλὰ γίνεται κύρια προϋπόθεση μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες ἀξίες, καὶ πρῶτα μὲ τὴν φιλία.

⁴⁷ Αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ προσέχουν ἰδίως ὅσοι υἱοθετοῦν τὴ βία ὡς μόνιμη ἀρχὴ τῆς ἰδανικῆς πολιτείας καὶ ὄχι ὡς ἀναγκαία ἀντίσταση σὲ καθεστῶτα πού περιφρονοῦν τὸν νόμο, τὴν ἀντίρρηση καὶ τὴ συζήτηση. Τὴ στιγμὴ πού οἱ 'ἐπαναστάτες' ἀρπάζουν τὴν ἐξουσία σὲ μιὰ κοινωνία φιλίας, μὲ ὅποια πρόφαση κι ἂν τὸ κάνουν καὶ ὅσο ἰσχυροὶ ἂν νομίζουν ὅτι εἶναι, ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ ἀντίστροφη μέτρηση γιὰ τὴν πτώση τους.

⁴⁸ Σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ στὴ χριστιανικὴ περίοδο ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας δὲν σήμαινε τὴν αὐταρχικὴ παρέμβαση ἀλλὰ ἦταν μιὰ τιμὴ στὴν ἰσότητα καὶ ἐγγύηση ἀσφάλειας. Σήμερα σὲ χώρες μεγάλης παράδοσης στὴ δημοκρατία, ὅπως εἶναι ἡ Ἀγγλία, ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας ὑπάρχει κυρίως σὰν μιὰ ἔκφραση τιμῆς γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου.

Πάντα συμφέρει και ικανοποιεί νά είσαι ἐλεύθερος ἀντὶ δοῦλος, νά διαχειρίζεσαι τὸν χρόνο καὶ ὅλες τὶς δυνάμεις σου ὅπως νομίζεις, ὅμως ἡ ἐλευθερία ἀπὸ μόνη τῆς δὲν προχωράει πούθενά, εἶναι ἡ καθαρὴ δυνατότητα, καὶ παραμένει ἀνόθευτη ὅσο ἐνεργοποιεῖ κανεὶς ἐπιμέρους δυνάμεις μὲ τὸν τρόπο πὸς θέλει πραγματικά. Ἡ πραγματικότητα εἶναι τὸ νόημα, καὶ νόημα εἶναι ἡ σχέση. Ἡ πλατωνικὴ θεωρία γιὰ τὴ γνώση ὡς ἀνάμνηση ἐπεκτείνεται στὸν χριστιανισμό. Ἡ ψυχὴ ἔχει τὴ γνώση ὡς ἐνότητα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς. Κάθε πραγματικὴ πρόοδος στὴ γνώση εἶναι μιὰ προσέγγιση στὴν ἀνθρώπινη φύση.

Στὸν ἀστερισμὸ τῶν ἀξιῶν πὸς δημιουργεῖ ἡ φιλία, ἰδρύεται ὅ,τι προσδιορίζουμε σήμερα ὡς δυτικὸ, εὐρωπαϊκὸ, ἑλληνοδυτικὸ ἢ χριστιανικὸ πολιτισμὸ. Πολὺ σχηματικά, ἀπὸ τὶς ἀξίες αὐτὲς προέρχεται ἡ Ρώμη ὑπερβάλλοντας στὴ νομικὴ διάσταση, τονίζοντας στὶς ἀρχικὲς ἀξίες τὰ στοιχεῖα τῆς ρύθμισης καὶ ὀργάνωσης, τῆς λειτουργικότητας, τοῦ καθήκοντος, τῆς ὀργανωμένης συναλλαγῆς. Τὸ φιλοσοφικὸ στοιχεῖο ὑποχωρεῖ ἀρκετὰ καὶ ὁ χριστιανισμὸς τείνει νά διαμορφώνεται ὡς ἠθικολογικὸ πρόταγμα. Μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν 'βαρβαρικῶν' φύλων στὴν πορεία αὐτῆ, ἐνισχύεται ἡ ὁρμὴ γιὰ γνώση, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα πὸς διέσωζε τὸ Βυζάντιο, διαβάζονται πιὸ δημιουργικά, καὶ ἐπανέρχεται ἡγετικά ἡ φιλοσοφία. Ἀκολουθεῖ ἡ συστηματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό, ἀπ' ὅπου ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει τὴν καθαρὴν δυνατότητα καὶ διευρύνει τὶς ἀξιώσεις του πραγματοποιώντας μιὰ σειρὰ βιομηχανικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἴσως μοιάζει νά εὐνοεῖ τὴν ἀθεΐα, ἀν κάποιος εἶναι τόσο ἀπρόσεκτος, ὥστε νά μὴν ἔχει ἀντιληφθεῖ οὔτε ἂν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ πρωτεργάτης τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπανάστασης εἶναι ἐρευνητῆς τῆς βιβλικῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἡ τόσο ἐντυπωσια-

κὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης δὲν μειώνει τὴ σημασία τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ τοῦ κλήρου. Χρησιμοποιῶντας τοὺς φυσικοὺς νόμους γιὰ νὰ στηρίξει τὸν βίον του ὁ ἄνθρωπος μετέχει στὴν θεία βούληση γιὰ τὸν κόσμον καὶ ἀποφεύγει τὴ μοιρολατρία καὶ τὴ μαγικὴ ἐπίκληση τῆς θείας εὐνοίας. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐγγράφεται στὴν παραδοσιακὴ χριστιανικὴ θεολογία, γιὰ παράδειγμα στὸν Ἀκινάτη, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ φυσικομαθηματικοὶ νόμοι εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς δημιουργικῆς ἐκφρασης τῆς θείας σκέψης.

Ἦδη χάρις στὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ ποὺ γίνεται ἄνθρωπος, ἡ ἀναγνώριση ἐνότητας ἀνάμεσα σὲ βασικὲς ἀντιθέσεις ὅπως ἐκεῖνες ὕλης καὶ πνεύματος, χρόνου καὶ αἰωνιότητος, πέρατος καὶ ἀπειρίας, ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ μὴν ἀποξενωθεῖ στὴν μερικότητα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι αὐτὸ ἀρχίζει ἤδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου ἐπίσης Θεὸς καὶ ἄνθρωπος βρίσκονται σὲ οὐσιώδη σχέση. Ὁ Ρουζμόν θυμίζει τὴν παρατήρηση ἐνὸς ἄθεου, ὅπως ἦταν ὁ Νίτσε, ὅτι ἡ τεράστια ἐπιστημονικὴ δύναμη ποὺ ἀνέπτυξε ἡ Δύση, δὲν θὰ συνέβαινε ποτὲ χωρὶς τὸν χριστιανισμό, καὶ θυμίζει ἐπίσης τὴν παρατήρηση τοῦ Καρτέσιου ὅτι ἓνας ἄθεος δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ φυσικὴ. Πιστεύουν στὸν Θεό, κι ἂς νομίζουν ὅτι δὲν πιστεύουν, ἐξηγεῖ ὁ Ρουζμόν γιὰ τοὺς ἄθεους ἐπιστήμονες. Ἄν ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἀρετῶν, δὲν γίνεται νὰ εἶμαι μαζὶ καὶ ἐνάρετος καὶ ἄθεος. Νομίζοντας πὼς εἶμαι ἄθεος, πιστεύω στὸν Θεὸ μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸν βαθμὸ τῆς ἀρετῆς μου. Κάθε ἄνθρωπος καὶ ὁ χειρότερος πιστεύει στὸν Θεὸ μὲ τὴν ἀπλὴ θέλησή του νὰ ὑπάρχει, ἔστω μόνο γιὰ νὰ κάνει κακό.

Στὸν βαθμὸ ποὺ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ζωντανῆς θείας ὑπαρξῆς, καὶ οἱ πιὸ ἀγαθὲς προαιρέσεις ματαιώνονται. Στὸν σκληρὸ καὶ ‘εὐσεβῆ’ ἄνθρωπο ἡ ἰδεολογία ἀρκεῖ καὶ περισσεύει, ἢ μπορεῖ νὰ ὀδηγεῖ ἀνεπαίσθητα στὴν ἀπλὴ ἀδιαφορία, ποὺ εἶναι ἢ πιὸ οὐσιαστικὴ ἀπόρ-

ριψη τῆς πίστεως. Καὶ ὅταν ὅμως ἡ πίστη εἶναι ζωντανή καὶ ἡ μυστικὴ ἐμπειρία ἰσχυρή, ἡ ἰδεολογία δὲν περιττεύει. Μέσα ἀπὸ τῆ διανοητικῆ συγκρότηση ἔχει κανεὶς πρόσθετη δύναμη νὰ διαμορφώνει τὴ ζωὴ του καὶ νὰ βοηθᾷ ἄλλους. Ζωντανὸς καὶ ἔμπρακτος χριστιανισμὸς ἢ μυστικὴ ἐμπειρία τῆς θεότητας ὀνομάζεται ἐπίσης ἡ ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη εἶναι κυρίως νοητικὴ καὶ ἐλάχιστα συναισθηματικὴ πραγματικότητα, ἀρκεῖ νὰ μὴ συγχέεται μὲ τὶς συνέπειές της. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν κάποιος ὑποφέρει, ἡ λύπη ποὺ νοιώθω προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀγάπη, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ ἀγάπη. Ὅταν μοῦ λείπει ἓνας φίλος, ἡ λαχτάρα αὐτὴ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀγάπη ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ ἀγάπη, καὶ τὸ ἴδιο ὅταν σκέφτομαι τὸν ἄλλο περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, κάνω ἀκόμη καὶ μεγάλες θυσίες, παραμερίζω συμφέροντα, ἔχω ἀγωνία γιὰ κινδύνους ποὺ διατρέχει, καὶ τόσα ἄλλα.⁴⁹

Ὅσο ἀπουσιάζει ἔμπρακτη πίστη, ἐπομένως πλεονάζει ἡ ἀπουσία νοήματος, ἡ θρησκεία διαμορφώνεται σὰν μιὰ ὑποτίμηση τῶν πραγμάτων. Μέσα ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ του στὴν ἀκαμψία τοῦ ἐθιμοτυπισμοῦ, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἀπλὴ ‘παράκαμψή’ του, ὅπως στὸν βουδδισμό ἢ στὸν ὀρθό-

⁴⁹ Σὲ περιπτώσεις μεγάλης ἀφοσίωσης καὶ φαινομενικὰ ἄσχετης μὲ τὴν μυστικὴ ἐμπειρία, συνήθως ἀνάμεσα σὲ γονεῖς καὶ παιδιά, ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ὑπῆρξε σὲ ἓνα βαθμὸ ποὺ δὲν τὴν ἔκανε συνειδητὴ, τὸν πρῶτο καιρὸ, ἐνῶ καὶ γίνεται δυνατὸ νὰ ἐπαναληφθεῖ ὅσο οἱ ἐνήλικοι ἀνανεώνουν τὴν παιδικότητά τους. Τὴν ἰσχυρότερη παιδαγωγικὴ ἐπίδραση ἔχουν οἱ γονεῖς τὸν καιρὸ ποὺ νομίζουν ὅτι ἀγαποῦν τὸ παιδί τους ἐνῶ στὴν πραγματικότητά ἀγαποῦν μιὰ ὄψη τῆς θείας εἰκόνας μέσα του, ὅταν εἶναι μωράκι. Τόσο πιὸ πραγματικὸς καὶ ἀνθρώπινος εἶναι κάποιος, ὅσο πιὸ δεκτικὸς τῆς θείας εἰκόνας. Ἐπομένως, κι ἂς μὴν τὸ ἔχω συνειδητοποιήσει, ἀγαπῶντας τὸν δὲν ἀγαπᾶω μόνο τὸν Θεὸ ποὺ ζεῖ μέσα του, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο, ἀκριβῶς γιὰ τὴν δεκτικότητά του.

δοξο ἡσυχασμό, ὁ κόσμος φτωχαίνει καὶ ἀδικεῖται.⁵⁰ Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ μιὰ ἀνοιχτὴ στὴν ἐπέκτασή της καὶ ἤδη ἐκπληκτικὴ πληθώρα φιλοσόφων, ποιητῶν καὶ ἐπιστημόνων, μὲ μιὰ σκέψη ποὺ ἀπλώνεται στὰ πάντα, δὲν περιφρονεῖ καμμιά διάσταση τῆς ὕπαρξης, καὶ δὲν φοβᾶται τὴν ἀναθεώρησή της, ἀνακτᾶται ἀπὸ νέες γενιές μὲ τὸ δικό τους ἐνδιαφέρον σὰν μιὰ ζωντανὴ δημιουργικὴ μνήμη, ἔχοντας πρωτοφανῆ δύναμη. Ποτὲ τίποτα ἀνάλογο δὲν ὑπῆρξε σὲ κανένα ἄλλο πολιτισμὸ.

Κάθε λαὸς ποὺ συμμετέχει στὴ ‘δυτικὴ’ ἱστορία, ἐνεργοποιεῖ μὲ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο του τὴν ἐλληνικὴ ἀρχὴ της καὶ συμβάλλει ἐντείνοντας, ἀναδιευθύνοντας, χρωματίζοντας, σὲ ὅποιοδήποτε βαθμὸ ἀλλάζοντας ἀνάλογα μὲ τὴ νοοτροπία καὶ τὶς δυνάμεις του τὴ συνισταμένη τῶν ἐπιλογῶν τῶν δυτικῶν λαῶν, ἐμπλουτίζοντας ἀκόμη περισσότερο τὶς δυνατότητες ὄλων. Ἀρκετὲς ἀξίες μεταδίδονται ἀκόμα καὶ σὲ λαοὺς ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀσύμβατες παραδόσεις, τὶς ὁποῖες δυσκολεύονται ἢ οὔτε κἂν θέλουν νὰ ἀναθεωρήσουν ἢ νὰ ἐγκαταλείψουν. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἀρκοῦνται στὴ συνήθεια καὶ φυτοζωοῦν στὴ μικρὴ δυνατότητα, ἀποφεύγουν νὰ ζοῦν δημιουργικά, καὶ μὲ ὅσα παίρνουν ἀπὸ τὴ Δύση ἱκανοποιοῦν

⁵⁰ Παραδόσεις τῆς ἄπω Ἀνατολῆς ποὺ ἐνδιαφέρονται νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ, ἔχουν νὰ ξανασκεφτοῦν τὸν ἑαυτό τους, νὰ μὴ διστάσουν νὰ προσεγγίσουν τὴν πραγματικότητα μὲ ἀνανεωμένη ἐλευθερία. Ὅμως καὶ ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ χρειάζεται παρόμοια ἀναθεώρηση. Ὅταν ὁ Χριστὸς ἀπορρίπτει τὸν κόσμον διακρίνοντάς τον ἀπὸ τὴν ἀνώτερη πραγματικότητα, δὲν ἀπορρίπτει τὰ πλάσματά Του ἢ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα ποὺ ἔχουν μιὰ ἀξία — τὴν ἔρευνα, τὴν ἀναζήτηση, τὴ δημιουργία, τὴν πρόοδο, τὴν ἀνάπτυξη... — ἀπορρίπτει τὴν προσκόλλησή στο ἐφήμερο, τὴν ἀποξένωση τῶν ἐδῶ συνθηκῶν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἄλλης ζωῆς.

λίγες και τις πιο ασήμαντες ανάγκες τους χωρίς να έμπνέονται.

Η σπουδαιότερη έκφραση του αρχαίου έλληνισμού βρίσκεται στα όμηρικά έπη και στον Πλάτωνα. Ποιά κείμενα θα εκπροσωποῦσαν τή σημερινή κορυφαία αξία ή ταυτότητά μας; Σπουδαιότερο κείμενο τής Δύσης — χαρακτηριστικό, θεμελιώδες, κρίσιμο και σημαντικό — είναι ή Καινή Διαθήκη. Έδω ιδρύονται όλοι οί δυτικοί πολιτισμοί σχεδόν εκ του μηδενός, αλλά και επανιδρύεται ή έλληνική και ή ρωμαϊκή αρχαιότητα.⁵¹ Ακολουθεί ή αρχαία και μεσαιωνική γραμματεία μέχρι τους πιο πρόσφατους και σημερινούς λογοτέχνες και φιλοσόφους. Η Καινή Διαθήκη βρίσκεται στο επίκεντρο του δυτικού πολιτισμού, αλλά από μόνη της δέν δίνει τις έννοιες που ακόμη και για τή δική της έρμηνεία διαμορφώνουμε μέσα κυρίως από τὰ πλατωνικά κείμενα, απ' όπου προέρχονται όλες οί θεμελιώδεις έννοιες τής δυτικής σκέψης μέχρι σήμερα.

Είτε μιλάει Έλληνικά, είτε Άγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά, Ίσπανικά, Ίταλικά, Ρωσικά..., ό δυτικός άνθρωπος πρίν, μέσα και πέρα απ' όλα σέβεται τήν φιλία και τις αξίες που έχουν τήν αρχή τους στην φιλία, απ' όπου ανοίγεται σέ θεολογική προοπτική. Δέν βρίσκεται πάντα στο ύψος των αξιών του ή έστω πολύ κοντά, όπως δέν βρισκόταν ούτε ό αρχαίος Έλληνας, ξεπέφτει και προδίδει τις αξίες του —

⁵¹ Οί θεμέλιες ευρωπαϊκές αξίες δέν θα βρεθοῦν στις οικουμενικές συνόδους, έφόσον όσοι έρμηνεύουν τήν Καινή Διαθήκη και τήν έμπειρία του Χριστού, από τους πρώτους μέχρι τους σημερινούς στοχαστές, δέν υπήρξαν πάντα μέλη οικουμενικών συνόδων. Οὔτως ή άλλως οί σύνοδοι ασχολήθηκαν κυρίως με λίγα και πολύ ξεειδικευμένα τριαδολογικά και χριστολογικά ζητήματα αφήνοντας ανερμήνευτα όλα τὰ υπόλοιπα.

ἀλλὰ δὲν κάνει μόνο αὐτό. Ἀφοῦ ὑπολογιστοῦν ὅλες οἱ ἀποτυχίες, παραμένει γεγονός ὅτι κανένας πολιτισμός δὲν τιμᾷ τὸν ἄνθρωπο, τὴν φιλία, τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ἐλευθερία περισσότερο ἀπὸ τὸν δυτικό — ἔμπρακτα, μὲ τοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμούς, μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴ φιλοσοφία, μὲ μύθους καὶ ταινίες, μὲ γλυπτὰ καὶ ζωγραφικὴ, μὲ κάθε τέχνη καὶ ἐπιστήμη.

Κέρδος

Ἡ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ δημοκρατία δὲν εἶναι δευτερεύουσα οὔτε παρεκβατικὴ ἀλλὰ ἀξονικὴ δημιουργία. Πόσο ὑπηρετεῖ ἢ πόσο προδίδει τὶς ἀξίες ποὺ ἰδρύουν τὴν Εὐρώπη; Πόσο λίγο ἐλληνικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι, χωρὶς νὰ διαβρώνεται ἢ δυτικὴ ταυτότητα; Τὰ οἰκονομικὰ συστήματα δὲν ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν οἰκονομία, προϋποθέτουν καὶ συνεπάγονται περισσότερα. Ἐνα σημαντικὸ ἰδίωμα τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἡ ἰσχυρὴ πνοή. Ἡ ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία συλλαμβάνεται σήμερα καὶ μπορεῖ νὰ πραγματοποιεῖται ἀργότερα μὲ προσπάθεια, ἴσως ἀρχίσει νὰ ἀποδίδει μετὰ ἀπὸ καιρό, καὶ ἴσως ἀποβλέπει ἀκόμα πιὸ μακριά. Αὐτὸ προϋποθέτει καὶ καλλιιεργεῖ τόλμη, ὑπομονή, ἐγκράτεια, γνώση, ἀντοχή, προσεκτικὸ ὑπολογισμὸ καὶ δύναμη, μάλιστα σὲ παλαιότερους αἰῶνες, μὲ μικρὲς δυνατότητες γιὰ ἐπικοινωνία καὶ χρονοβόρες μετακινήσεις, ὅταν ἤθελες μῆνες γιὰ ὅπου σήμερα ἀρκοῦν λίγες ὥρες. Ἡ ἀντίθεση μὲ οἰκονομικοὺς τρόπους ποὺ ἀφοροῦν ἄμεσο κέρδος, χαρακτηρίζονται ἀπὸ κοντόφθαλμες ἐπιλογές καὶ ἐκφράζουν ἀπλή βουλιμία, καμμιά φορὰ ὑποτιμᾶται. Περαιτέρω, ἡ ἀβεβαιότητα τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς ἀπαιτεῖ ἐναλλακτικὰ σχέδια, τὴ

μεγαλύτερη δυνατή έτοιμότητα για βελτιώσεις και αναθεωρήσεις, απ' όπου θάρρος, κατάρτιση, έγρηγορση, προετοιμασία, σέ αντίθεση με την απάθεια μιᾶς κρατικιστικῆς οικονομίας δημόσιων επιχειρήσεων, όπου όλα εἶναι νωχελικά, άνιαρά και όσο γίνεται πιό άγονα.

Γιατί στην αιχμή τῆς ανάπτυξης, τῆς έρευνας και τῆς καινοτομίας βρίσκονται οί προτεσταντικὲς χώρες, ἐνώ ὕστεροῦν οί καθολικὲς και ἐντυπωσιακά περισσότερο οί ὀρθόδοξες; Ὁ Βέμπερ αναγνωρίζει ἤδη στὸν καθολικισμό τὴν καλλιέργεια μιᾶς ἐργατικότητας ποὺ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς εὐσέβειας. Ἡ ἀρετὴ αὐτὴ δὲν ἀπουσιάζει ὅμως οὔτε ἀπὸ τὴν ἀρχαία disciplina, ἡ ὁποία λατρευόταν ὡς θεότητα και ὄχι μόνο ἔκανε τὴ Ρώμη αὐτοκρατορία ἀλλὰ τὴ βοήθησε νὰ ξεπεράσει τὴν ἴδια τὴν πτώση της,⁵² νὰ ἐκπολιτίσει τοὺς εἰσβολεῖς της και μέσα ἀπὸ τὴ δική τους ἡγετικὴ πλέον πορεία, νὰ διαμορφώσει τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ με προοπτικὴ πληρότητας, απ' ὅπου ἀπέκτησε παγκόσμια ἀπήχηση. Ὁ προτεσταντισμὸς ἀνέδειξε κεντρικὲς δυτικὲς ἀξίες, τὴν ἀτομικὴ ἱερωσύνη και τὸν σεβασμὸ τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων και δικαιωμάτων, τὴν ἀγάπη για τὴ γνώση και τὴν ἀνεξάρτητη σκέψη, τὴ βούληση για αὐτονομία και δημιουργία,

⁵² Με τὴν πτώση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας οί πόλεις ἐξαφανίστηκαν δίνοντας τὴ θέση τους στὴν ἀπογοήτευση και τὸν φεουδαρχικὸ ἐπαρχιωτισμὸ. Ἡ οικονομικὴ ζωὴ κατάντησε ὑποτυπώδης και ἀνταλλακτικὴ, ἡ φτώχεια, ἡ δεισιδαιμονία και ἡ ἀπαιδευσία ἐκτινάχτηκαν. Αὐτὸ ἀρκεῖ για νὰ καταλάβει κανεὶς απ' ὅσα ἀκολούθησαν μέχρι σήμερα, ἀλλὰ ἤδη ὡς τὴν Ἀναγέννηση, τὴν ἀπίστευτη παιδαγωγικὴ δύναμη τῆς χριστιανοσύνης στὴ συνάντησή της με τὴ δυνατότητα τῶν εἰσβολέων νὰ προσέξουν, νὰ ἀκούσουν, νὰ μάθουν, νὰ σκεφτοῦν και νὰ ἀλλάξουν τὸν ἑαυτό τους.

ἀποφεύγοντας τὸν ἐγκλωβισμό τῶν παραδοσιακῶν Ἐκκλησιῶν στὴν ἐθιμοτυπικὴ ἀκαμψία καὶ στὴν καλλιέργεια μαγικοῦ τύπου σχέσης μὲ τὸν Θεό.

Μὲ ὅλα αὐτὰ ὁ προτεσταντισμὸς προσέθετε ἔνταση, δὲν ἄλλαζε τὴν οὐσία, ἐκτὸς μόνον ἀπὸ ἓνα ζήτημα, τὸ ὁποῖο συμβαίνει νὰ ἔχει τὴ μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα, ὄχι χωρὶς αὐτά. Δίνοντας στὴν Βίβλο ἡγετική θέση, στὴν πραγματικότητα ἡ προτεσταντικὴ ἐπανάσταση καλεῖ κάθε πιστὸ νὰ ἀναλάβει πλήρως τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς εὐσέβειάς του, νὰ ἐρμηνεύει ὁ ἴδιος τὰ βιβλικὰ κείμενα, ταυτόχρονα ὑπολογίζοντας ὅσο θέλει ὅποια ἄλλα κείμενα τὸν ἐνδιαφέρουν. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ σκέψη τῆς χριστιανοσύνης πολλαπλασιάζει τὴ δύναμή της, περισσότερο στὸν προτεσταντικὸ χῶρο, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπ' ὅπου ὅμως ἐπηρεάζονται καὶ οἱ πιὸ ἐθιμοτυπικὲς καὶ ἄτολμες Ἐκκλησίες.

Οἱ Ἀρχαῖοι δὲν ἀπαξίωναν τὴν ἐργασία ἀλλὰ τὸν μηχανικὸ μόχθο, ὅ,τι θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν ἀκόμη καὶ ρομπότ, καὶ γενικὰ ὅ,τι ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπο νὰ σκέφτεται καὶ νὰ ἀποφασίζει τὴ συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ ζωὴ του ἢ ὑποτιμᾷ τὴ νοημοσύνη του. Ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ πόσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ἐξειδίκευση, ἐφόσον δὲν ἔχουμε ὅλοι τὶς ἴδιες κλίσεις, ἰκανότητες καὶ ἐπιθυμίες. Μὲ τὴν ἐξειδίκευση εἶναι κερδισμένο τὸ σύνολο, ἐπειδὴ καθένας κάνει ὅ,τι θέλει περισσότερο καὶ ὅ,τι μπορεῖ καλύτερα, ἡ ἀπόδοση φθάνει στὰ ὅριά της. Ὅσα ἐλληνικὰ ἔργα διασώθηκαν, πέρα ἀπὸ τὰ περίφημα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μνημεῖα — κεραμικά, χρυσὰ καὶ ἀσημένια σκεύη, κοσμήματα, στολές, ἐνδύματα, ὅπλα... — μὲ τὴν ποιότητα τῆς κατασκευῆς τους καὶ τὴ σταθερότητα τῆς ποιότητάς τους μαρτυροῦν τὴ σημασία τῆς γνώσης καὶ τῆς προσωπικότητας, τὴν ἐπένδυση στὴν ἐργασία, ἀκόμη καὶ μὲ θρησκευτικῶν διαστάσεων προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια.

Ποιές ιδιότητές της αποδεικνύουν ότι μιὰ πολιτισμική μορφή είναι τόσο ασύμβατη με τὸν ἑλληνισμό, ὥστε νὰ θεωρεῖται ξένο σῶμα καὶ αἰτία παρακμῆς; Ἡ ἀντίθεση στὶς ἑλληνικὲς ἀξίες θὰ σήμαινε ‘πολιτισμοὺς’ θεμελιωμένους στὸ μῖσος, τὴν ἀμάθεια, τὸν φανατισμό, τὸν αὐταρχισμό, τὴν καταπίεση, τὴ στείροτητα, τὴ δειλία, καὶ γενικὰ στὴν ἀντιστροφή τοῦ ἀξιακοῦ κόσμου τῆς φιλίας. Κανένας πολιτισμὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει οὔτε δευτερόλεπτο μετέτοιες προϋποθέσεις. Εἶναι ὅμως δυνατό νὰ τείνει πρὸς ἐκεῖ, καὶ μάλιστα δραματικά, ὅπως τὸ Ἰσλάμ καὶ οἱ ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’, ἢ νὰ ἀπομακρύνεται. Ἡ φιλελεύθερη κοινωνία σὲ ποιά κατεύθυνση ἀνήκει; Προδίδει τὶς ἑλληνικὲς ἀξίες καὶ εἶναι αἰτία παρακμῆς;

Μήπως εἶναι ἀναχρονιστικὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ καπιταλισμὸ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα; Τὴν ἀπορία εὐνοεῖ καὶ ἡ τάση ὀρισμένων ἱστορικῶν νὰ θεωροῦν ἀναγκαῖα προϋπόθεση τοῦ καπιταλισμοῦ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση! ἢ ὅποια ὅμως δὲν δημιουργεῖ κάτι νέο, ἀπλῶς μεγαλώνει τὴ δυναμικὴ καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά.⁵³ Ποιὸ καπιταλιστικὸ γνῶρισμα ἔλλειπε ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀθήνα; Δὲν ὑπῆρχε ἀτομικὴ κερ-

⁵³ Ἰδίως τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα ἡ ἰσχὺς ποὺ παράγει καὶ διαχειρίζεται ἡ ἀνθρωπότητα χάρη στὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμὸ φθάνει σὲ ἐπίπεδα ἀκόμα καὶ ὡς τὸν 18ο αἰῶνα ἀδιανόγητα. Τὸ ἐκπληκτικὸ ἄλλα, μόνον μιὰ πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ πληθυσμιακὴ ἔκρηξη ταυτόχρονα μετὰ τὴ μείωση τῆς ἀκραίας φτώχειας στὰ ὄρια τῆς ἐκμηδένισης (κάτι ποὺ ἔμοιαζε ἀδύνατο προηγουμένως), τὸν διπλασιασμὸ τοῦ προσδόκιμου ζωῆς καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, δὲν φαίνεται νὰ ἔφθασε στὴν κορύφωσή του! Ὁ 21ος αἰῶνας, μετὰ τὴν πληροφορικὴ, τὴν παγκόσμια ἐπικοινωνία, τὴν τεχνητὴ νοσημοσύνη, τὴ γενετικὴ μηχανικὴ, τὴν ἐξερεύνηση τοῦ διαστήματος, τὴ χρῆση ἀνανεώσιμων πηγῶν ἐνέργειας, κ.λπ., ὑπόσχεται νέο ἄλλα.

δοσκοπική βούληση, ἀνταγωνισμός καὶ ποικιλία προϊόντων; Δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα γιὰ ἐπιχειρηματικὰ σχέδια καὶ γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους, ὅταν ἄλλα σχέδια ὑπόσχονταν πλεόνασμα κερδοφορίας; Δὲν ὑπῆρχε ἀτομικὴ καὶ οἰκογενειακὴ ἰδιοκτησία, ἀκόμη καὶ ὡς κατοχὴ καὶ ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, τὴν ὁποία ἦταν ὑποχρεωμένο τὸ κράτος νὰ κατοχυρώνει; Δὲν ὑπῆρχαν ἀτομικὰ δικαιώματα; Καὶ ὅλα αὐτὰ δὲν θεμελιώνονταν σὲ μιὰ κουλτούρα ὁρμῆς γιὰ γνώση, γιὰ συζήτηση, ἔρευνα, ἀμφισβήτηση, αὐτοδιαχείριση;

Ὁ ἐθιμοτυπισμός, ἱκανὸς νὰ καταντᾶει ἀκόμα καὶ στὴ λογοκρισία, ὁσοδήποτε θλιβερός, μάλιστα μὲ περιπτώσεις ὅπως τοῦ Σωκράτη, συνήθως δὲν κυριαρχοῦσε. Ἄς μὴν ὑποτιμᾶται ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκείνη τὴν ξεχωριστὰ ἐπαισχυνη καταδίκη ὅτι πάντως ὁ Σωκράτης μιλοῦσε ἐλεύθερα ὅσα χρόνια χρειάστηκαν ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἐκπαιδεύσει τὸν Πλάτωνα ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ γίνεи ἀγαπητὸς καὶ μισητὸς στοὺς Ἀθηναίους. Μόνο οἱ Ἕλληνες ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς ἀρχαίους λαοὺς μπόρεσαν νὰ ἀσκήσουν κριτικὴ στὴν ἱερὴ τους παράδοση μέχρι τοῦ σημείου νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, ὑποφέροντας μαρτύρια καὶ διωγμοὺς γιὰ τὸν σεβασμὸ τους σὲ ξένο Θεό, ὁ ὁποῖος σὺν τοῖς ἄλλοις ὡς ἐσταυρωμένος ἀπεῖχε ἀπὸ τὰ κριτήριά τους ἀρκετὰ γιὰ νὰ τοὺς φανεῖ στὴν ἀρχὴ κάτι ἀνόητο.

Ἐξυπακούεται ὅτι δὲν θὰ βρεθεῖ στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἡ ἔνταση καὶ πολυπλοκότητα τῆς σημερινῆς ὑπερανάπτυξης. Παρακολουθοῦμε τὶς ἀρχές καὶ πολλὰ σημερινὰ στοιχεῖα σὲ μικρότερη κλίμακα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια οὐσία. Ἡ εἰκόνα μιᾶς Ἑλλάδας ἀδιάφορης γιὰ τὸ κέρδος, ὅπου μὲ καλλιέργειες οἰκογενειακῆς κλίμακας ἐξασφάλιζαν τὴ φτωχικὴ καθημερινή τους ἐπιβίωση, δὲν ἔχει μεγάλη σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα.

Πλεόνασμα τῆς ἰδιωτικῆς καὶ οἰκογενειακῆς παραγωγῆς ὑπῆρχε τουλάχιστον περὶ τὰ μέσα τοῦ ὀγδοῦ αἰῶνος

π.Χ. και έξῆς, ένῶ τόν έβδομο αιώνα αρχίζει ή κοπή νομισματος. Πάντως ακόμα ή οικονομία παραμένει μάλλον ‘έπιδρομική’, ένῶ από τόν έκτο αιώνα διαμορφώνεται μέ δημιουργικούς όρους, έπειδή αρχίζει νά γίνεται συνειδητό πώς ή παραγωγή και τó εμπόριο είναι πολύ πιό άποδοτικά από τή ληστεία, όπως σημειώνει ó Θουκυδίδης. Ταυτόχρονα αρχίζουν νά μειώνονται οί άνισότητες και ή έκμετάλλευση, ακόμα και νά άτونهί ó θεσμός τῆς δουλείας! Τόν ίδιο αιώνα διάφορα προϊόντα άποκτούν πιά ένα επίπεδο ποιότητας πού εξασφαλίζει τή φήμη τους όδηγώντας για πρώτη φορά στην άναγραφή τῆς προέλευσής τους, στο άντίστοιχο του σημερινού ‘made in...’ Κόβονται άσημένα νομίσματα, κατασκευάζονται τά πρώτα έμπορικά πλοία. Η έξειδίκευση (άτομικά και μεταξύ περιοχών) έκτινάσσεται μαζί μέ τήν ποιότητα και τήν ποικιλία των προϊόντων.⁵⁴ Τόν πέμπτο αιώνα ή οικονομία στηρίζεται πιά τελείως στο χρῆμα, όπως άπαιτούν οί εκτεταμένες συναλλαγές, συνεχείς εισαγωγές και έξαγωγές, μισθώσεις γῆς και άνθρώπων.

Τό μικρό μέγεθος τῆς οικονομίας και των δυνατοτήτων της δέν έκανε άναγκαία τήν ανάπτυξη μιās θεωρητικής συζήτησης των οικονομικών ζητημάτων, όμως, παρά τους ισχυρισμούς των ιδίων, οί αρχαίες έλληνικές πόλεις εκτιμῶνται από τή σημερινή έρευνα ως ξεχωριστά πλούσιες για τά δεδομένα έποχών πού προηγούνται τῆς μοντερνικότητας, ó δέ πλούτος τους όφειλόταν στις ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Ήδη ή ανάπτυξη τῆς άγοράς και ή ύπαγωγή τῆς προσφοράς στη ζήτηση για τή διαμόρφωση των τιμών, όπως και ή ύπαρξη επιχειρηματικῆς δραστηριότητας πού άφο-

⁵⁴ Μερικές περιοχές δέν συμμετείχαν στις έξελίξεις αυτές αλλά παρέμειναν κυρίως άγροτικές και βασισμένες στη δουλεία, όπως ή Σπάρτη, ή Κρήτη και ή Θεσσαλία.

ροῦσε ἐξαγωγές καί θαλάσσιο ἐμπόριο, σημαίνουν συστηματική ἐπιδίωξη κέρδους μὲ ὄρους τῆς ἀνοιχτῆς οἰκονομίας. Ὁ Ροστόβτσεφ φθάνει ὡς τὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ ἐμπορικὸς καπιταλισμὸς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔφερε τὰ ἐλληνιστικὰ κράτη πολὺ κοντὰ στὸ στάδιο τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης τὸν 18ο καὶ ἰδίως τὸν 19ο αἰῶνα! Ἄλλωστε καὶ ἡ περίφημη πρώτη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση δὲν παρήγαγε πυραύλους, ἢ ἔμπνευση καὶ τὸ περιεχόμενό της ἦταν φθηνὰ καθημερινὰ ἀγαθὰ, δοχεῖα, ἐνδύματα, σχοινιά...

Ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία συνεχίζεται, καὶ ἡ πλευρὰ ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὴν περιγράψει ὡς οἰκονομία οἰκογενειακῆς κλίμακας, διαστρεβλώνει ὅσα δὲν ἐξηγοῦνται ἔτσι, τὰ θεωρεῖ φαινόμενα ποὺ δὲν ἀποβλέπουν στὸ κέρδος ἀλλὰ στὴν κοινότητα! Δηλαδή, ὁ ἐπιχειρηματίας ποὺ ἐπένδυε τὸ κεφάλαιό του σὲ μιὰ (ὄχι μόνον οἰκονομικὰ) ἐπικίνδυνη ἐπιχείρηση θαλάσσιας ἐξαγωγῆς σὲ μακρινές περιοχές, δὲν τὸ ἔκανε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει καλύτερη ποιότητα ζωῆς στὸν ἑαυτό του καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἀλλὰ γιὰ νὰ συμβάλει στὰ (ποιά;) κοινωνικὰ ἰδεώδη τῶν Ἀθηναίων! Τέτοιες εὐφυεῖς ἀναλύσεις θὰ ἀπολαύσει κανεὶς μόνον ἀπὸ θαυμαστὲς τῆς Β. Κορέας.

Ὁ καπιταλισμὸς στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα δὲν ἔφθασε στὴ μορφή ἐταιρειῶν, ἦταν ἀτομικός, μὲ προσωρινές συνεργασίες τοῦ ἑνὸς ἔργου, συνειδητὰ ἔτσι, γιὰ νὰ προφυλάσσεται ἢ ἀνεξαρτησία καθενός. Ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ἀναφερόμενος στὴν Ἀθήνα ὁ Μπρεσόν, ὅλα τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε, ἀποκαλύπτουν ἐπιχειρηματικὸ κόσμον ὀργανωμένο σὲ πληθώρα μικρῶν ἐπιχειρήσεων / προγραμμαμάτων μᾶλλον παρὰ 'ἐταιρειῶν', μὲ μισθοὺς γιὰ συγκεκριμένο ἔργο καὶ ὄχι σὲ τακτικὴ βάση. Οἱ συνεργαζόμενοι μοίραζαν τὰ κέρδη τους καὶ ἀποφάσιζε καθένας γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ μελλοντι-

κό του σχέδιο, με τους ίδιους ή άλλους συνεργάτες. Χωρίς την υποχρέωση που δημιουργεί ή ένταξη σε εταιρεία, εξασφάλιζαν πώς ή ευθύνη για την επιτυχία ή την αποτυχία τους ήταν άτομική. Αυτό περιόριζε το μέγεθος των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών και τις εντάσεις του ανταγωνισμού, έπομένως και τη δυνατότητα για μεγαλύτερη ανάπτυξη. Ίσως ακόμη εξηγεί τους ασθενικούς δεσμούς επιστήμης, τεχνικής και οίκονομίας, αντίθετα με ό,τι συνηθίζεται στον μοντέρνο καπιταλισμό. Ίδανικό ήταν, στην πράξη τουλάχιστον, να έχει το άτομο όσο γίνεται μεγαλύτερη εξουσία στη ζωή του, να μην εξαρτάται από τις αποφάσεις άλλων, με σημαντική παρενέργεια την αδυναμία για επιχειρηματικές πρωτοβουλίες που απαιτούσαν ευρύτερες και διαρκέστερες συνεργασίες. Γι' αυτό δεν προέκυψε ούτε η ανάγκη συστηματικών πιστώσεων. Τα χρέη αφορούσαν μάλλον ό,τι σήμερα θα λέγαμε καταναλωτικά δάνεια και όχι επενδυτικά.

Μια δημοκρατική κοινωνία έχει ισχυρή κεντρική κυβέρνηση, ώστε ο δημόσιος χώρος να μην σπαράσσεται από άναρχα συμφέροντα και συμμορίες. Όμως αν το 'κοινό αίσθημα' από μόνο του ή με τη συνδρομή δημαγωγών φθάνει, για παράδειγμα, σε μίσος για τους πλούσιους, αποδίδοντας τους όλα τα δεινά επί γῆς, πόσο θα αντέξει ο νόμος να εμποδίζει τη σύσταση 'λαϊκής' τρομοκρατικής κυβέρνησης; Χωρίς συνειδητότητα δεν γίνεται εὐνομία ούτε οικονομική ανάπτυξη ούτε φιλία, και η συνειδητότητα μεγαλώνει στη φιλία. Χαρακτηριστική τῆς ώριμότητας τῶν Ἀρχαίων, ὅσο ὑπῆρχε, εἶναι ἡ ἀπόρριψη δύο μέτρων πού ἀκόμη σήμερα προτείνονται ἀπὸ δημαγωγούς.

Ἡ κατάργηση τῶν χρεῶν καὶ ἡ ἀναδιανομὴ τοῦ πλούτου καταδικάζονταν ὡς ἀφορμὲς κοινωνικῆς διαφθορᾶς καὶ κατάρρευσης. Ὁ Πλάτων εἰδοποιοῦσε πὼς ἡ ἐπίκληση τῶν μέτρων αὐτῶν χαρακτηρίζει τὸν δημαγωγὸ καὶ τὸν τύραννο.

Ὁ Φίνλεϋ ἀναφέρει τὴν περίπτωσιν τῶν πολιτῶν τῆς Ἰτάνου στὴν Κρήτη, οἱ ὁποῖοι ἐπίσημα ἔδιναν ὄρκον ὅτι δὲν θὰ προκαλέσουν ποτὲ ἀναδιανομὴ τῆς γῆς καὶ τῶν σπιτιῶν οὔτε διαγραφὴ χρεῶν, καὶ ἐκείνη τοῦ Μαντείου στοὺς Δελφούς, ποὺ καταδίκασε ὡς βέβηλο καὶ ἐγκληματικὸ νὰ προτείνει κανεὶς στὴ συνέλευση τῶν πολιτῶν ὅποιοδῆποτε ἀπὸ τὰ ‘φιλόανθρωπα’ αὐτὰ μέτρα. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ αἶσθημα δικαίου ἔτεινε νὰ ξεπέφτει στὸν φθόνον καὶ τὴν ἀπερίσκεπτη ἐπιδίωξιν βίαιων ἐξισωτισμῶν σοσιαλιστικοῦ τύπου, ἀπ’ ὅπου προέκυπταν οἱ Πατερούληδες τῆς ἐποχῆς.

Ὑπῆρξε ὠριμότητα ἀλλὰ ὄχι μόνον. Καμμιά φορὰ ἐξιδανικεῦεται ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καὶ ὑποτιμῶνται οἱ δικές μας ἄδικα, ὡς ἐὰν στὴν Ἀθήνα ὅλη μέρα οἱ ἄνθρωποι φιλοσοφοῦσαν, ἐνῶ στὴ Νέα Ὑόρκη οὔτε ποιήματα διαβάζουν, οὔτε θεατρικὰ παρακολουθοῦν, οὔτε σὲ συναυλίες πηγαίνουν, οὔτε γιὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα ἐνδιαφέρονται, καὶ ὅλη μέρα δὲν ἀσχολοῦνται παρὰ μόνον πῶς θὰ βγάλουν περισσότερα λεφτά! Ἄς μὴ λησμονοῦμε κάτι τόσο χαρακτηριστικόν, ὅπως εἶναι ἡ ἐμπορευματοποίηση τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων στὴν ἴδια τὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἃς σκεφτοῦμε ἀκόμη κάτι ἄλλο, ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακόν, τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν ἐκατὸ καὶ περισσότεροι τραγικοὶ ποιητῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται τρεῖς, καὶ αὐτοὶ ὄχι μὲ ὅλα τὰ ἔργα τους! Σὰν νὰ εἶχε μιὰ μελλοντικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴ μοντέρνα ἐλληνικὴ ποίηση μόνον τὸν Σολωμό, τὸν Καβάφη καὶ τὸν Παπατσώνη. Δὲν εἶναι μόνον ὅτι λείπουν πολλὰ ἀξιόλογα, ἀλλὰ κυρίως ὅτι λείπουν πολλὰ μέτρια καὶ ἀκόμη περισσότερα ἀδιάφορα ἢ ἄσχετα. Ὅσα ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα εἶναι τὰ κορυφαῖα τῶν κορυφαίων — καὶ εἶναι ἤδη τόσο πολλὰ καὶ τόσο ἀξιόλογα, ποὺ μοιάζουν νὰ εἶναι ὅλα, τροφοδοτῶντας ἐκπληκτικὴ ἐξιδανίκευση τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ἐλληνόπουλο στὴν ἀρχαία Ἀθήνα δὲν εἶχε ἀντικειμενικὴ δυνατότητα νὰ σχεδιάσει καριέρα CEO τῆς Microsoft, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τοῦ ἔλειπαν οἱ σχετικὲς ἐπιθυμίες καὶ ὅτι ὅλη μέρα ἀγωνιοῦσε πῶς θὰ πεθάνει γιὰ τὸν φίλο του ἢ πῶς θὰ διαβάζει Ὅμηρο καὶ θὰ συζητάει γιὰ τὰ κοινὰ καὶ γιὰ τὸν Θεὸ — χῶρια ποὺ τὰ κοινὰ ἀφοροῦσαν κυρίως οἰκονομικὰ ζητήματα! Μποροῦσε νὰ ὄνειρεύεται μιὰ φάρμα γιὰ νὰ παράγει ἀγαθὰ, ἀκόμη καὶ νὰ ἐξάγει καὶ νὰ θησαυρίζει, ἐξασφαλίζοντας στὸν ἑαυτό του καὶ τὴν οἰκογένειά του ἐλευθερία καὶ ἄνεση, γινόμενος ἀρκετὰ πλούσιος γιὰ νὰ μὴ χρειάζεται πιά νὰ δουλεύει, ἂν προτιμοῦσε. Ἡ μποροῦσε νὰ ὄνειρεύεται ἓνα ἐργοστάσιο κεραμικῶν ἢ ρούχων, ὅπως οἱ βιοτέχνες τῆς Εὐβοίας, ποὺ ἀγόραζαν πρῶτες ὕλες ἀπὸ τὴν Ἰταλία, καὶ ἐμπορεύονταν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος τὰ προϊόντα τους. Ἄν καὶ καμμιά δουλειὰ δὲν εἶναι ντροπὴ, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἡσίοδος, ὁ ἐλεύθερος χρόνος ἀπολάμβανε ἰδιαίτερη ἐκτίμηση, καὶ πάλι ἡ κοινὴ γνώμη στὴν Ἀθήνα ἐπαινοῦσε ὄχι μόνον τὶς παραδοσιακὲς ἀσχολίες ἀλλὰ καὶ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις (ἐξαγωγές) καὶ τὰ τραπεζικά, ἐνῶ θεωροῦσε ὑποτιμητικὸ καὶ ἐστία ἀπατεῶνων τὸ λιανικὸ ἐμπόριο καὶ τὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα. Οἱ πραγματευτάδες ὀνομάζονταν κάπηλοι, καὶ ἡ λέξη μέχρι σήμερα κουβαλάει ἀρνητικὸ φορτίο. Ἡ περιφρόνηση τῶν ‘μικρομάγαζων’ καὶ ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις, εἶναι κάτι ποὺ χρειάζεται νὰ προσέξουν ὅσοι νομίζουν πῶς οἱ ἀρχαῖοι ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη εἶχε ἐργοστάσιο μουσικῶν ὀργάνων. Ὁ πατέρας τοῦ Δημοσθένη εἶχε τρία ἐργοστάσια — μαχαιριῶν, ἐπίπλων καὶ ὄπλων. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀνθοῦσε αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ, ἐπομένως προέκυπταν καὶ ἀνισότητες, ὅταν οἱ πόλεις ἄρχισαν νὰ παρακμάζουν μέσα ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τους, μεγάλωσε καὶ ὁ φθόνος τῶν φτωχῶν γιὰ τοὺς πλούσιους, μὲ ὀλέθρια ἀποτελέσματα.

Στὴν Ἀθήνα ὁ Σόλων μοίρασε πρὸ δίκαια τὴν ἐξουσία ἀποτρέποντας ἢ ἀναβάλλοντας πιθανές ἐξεγέρσεις, χωρὶς νὰ καταφύγει σὲ ἀναδιανομὴ τοῦ πλούτου.⁵⁵ Προσδιορίστηκαν τέσσερις τάξεις, μὲ μόνο κριτήριον τὸ εἰσόδημα (σὲ εἶδος). Δὲν εἶχε σημασία ἂν ᾗσουν ἐργάτης ἢ ἐργοδότης, ἔμπορος, ἀγρότης, εὐπατρίδης ἢ ὀτιδῆποτε. Ἔτσι προέκυψε μιὰ ὥθηση νὰ καταργηθεῖ τὸ μονοπώλιον τῶν εὐγενῶν. Στὴν οὐσία ἡ εὐγένεια ταυτίστηκε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιτυχία καὶ ἔγινε προσιτὴ σὲ περισσότερους. Οἱ μεταρρυθμίσεις αὐξήσαν τις εὐκαιρίες ὄσων προηγουμένως εἶχαν ἐγκλωβιστεῖ σὲ παράλογες κοινωνικὲς διακρίσεις καὶ δὲν γινόταν νὰ βελτιώσουν τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ θέσιν τους. Τώραμποροῦσαν νὰ ἀλλάζουν τάξιν ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐπιχειρηματικῶν τους σχεδίων, σὲ ἐποχὴ πού ὁ καπιταλισμὸς δὲν χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸ σημερινὸ τεράστιον πλῆθος τρόπων καὶ εὐκαιριῶν. Ἡ ἀναβάθμιση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιτυχίας σὲ κοινωνικὴ διάκριση σημαίνει πὼς ἤδη πολλοὶ ἔβγαζαν λεφτὰ ἐνῶ δίνονταν εὐκαιρίες σὲ ἀκόμα περισσότερους, καὶ ἦταν ἐπιπλέον κίνητρο γιὰ ὄσους μέχρι τότε δὲν ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα. Τίς ἐξελίξεις αὐτὲς δὲν προκάλε-

⁵⁵ Ἡ σεισάχθεια συνοδεύτηκε ἀπὸ ἀπαγόρευση ὑποθήκευσης τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Δὲν εἶχε δημαγωγικὴ ἀφορμὴ, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἀφοροῦσε συνθῆκες πραγματικῆς ἀδικίας ἀλλὰ ἐπειδὴ γινόταν δυσάρεστη καὶ στίς δύο πλευρὰς τερματίζοντας μιὰ ἀμοιβαία ἐπιθυμητὴ δυνατότητα δανεισμοῦ, καὶ ἀκόμα ἐπειδὴ συμπεριλαμβανόταν σὲ σειρά ἄλλων μέτρων πραγματικῆς στήριξης τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ὅμως ὁ Σόλων δὲν ταύτιζε τὴ δημοκρατία μὲ τὴν ἐξουσία τοῦ ἀδιαφοροποίητου συνόλου, πίστευε ὅτι χρειάζεται νὰ κυβερνοῦν οἱ ἰκανότεροι, ἀρκεῖ νὰ μὴν παρασύρονται στὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν ἀδικία. Τὴ λογικὴ αὐτὴ ἔχει ἐπίσης ὁ Πλάτων, εἰσηγούμενος τέλεια ἀκτημοσύνη τῶν κυβερνητῶν.

σαν έξαθλιωμένοι προλετάριοι αλλά έπιτυχημένοι έμποροι και παραγωγοί, πού δέν άνέχονταν τόν άποκλεισμό τους άπό τήν έξουσία έπειδή συνέβη νά μή γεννηθοϋν σέ κληρονομικά 'εύγενή' τάξη. "Όπως έγινε με τήν εύρωπαϊκή άστική τάξη, ή οίκονομική ανάπτυξη τής Άθήνας βελτίωσε τις πολιτικές και οίκονομικές συνθήκες για περισσότερους, και αύξησε τή βούληση και τις δυνάμεις πού θά όδηγοϋσαν σέ άκόμα μεγαλύτερη ανάπτυξη.

"Αν ύπάρχει μάθημα νά πάρει άπό έδω όποιος ένδιαφέρεται για τήν πρόοδο, θά ήταν νά προσέξει τή σπουδαιότητα τής έλπίδας. "Όταν έχει καθένas όσο γίνεται περισσότερες δυνατότητες νά βελτιώσει τήν κοινωνική και οίκονομική θέση του, μπορεί νά ειπωθεϊ ότι δημιουργεϊται άληθινά προοδευτικό πολίτευμα. Κανένα σύστημα πού άπελπίζει τούς περισσότερους, δέν γίνεται νά θεωρηθεϊ δίκαιο ή προοδευτικό. "Όμως ή τελειότητα δέν είναι έφικτή σέ καμμιά περίπτωση, κι έτσι οι δημαγωγοί έχουν εύκαιρία νά εκμεταλλεύονται άτέλειες για νά προκαλοϋν άπογοήτευση προωθώντας ένα δήθεν έναλλακτικό σύστημα τών συμφερόντων τους. "Η κοινωνία φυλάγεται άπό τήν άπάτη, άν έχει άρκετή νοημοσύνη για νά γνωρίζει πρώτα τó κύριο, ότι πάντα θά ύπάρχουν προβλήματα, κι έπειτα για νά διαπιστώνει ποιές άλλαγές μειώνουν τά προβλήματα πραγματικά, και ποιές τά μεγαλώνουν άκόμα περισσότερο.

Ἡ ἐπιχείρηση

ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ δραστηριότητες καὶ ἀρκετὲς μορφὲς ἐπιχειρήσεων προκύπτουν παντοῦ — πουθενὰ δὲν ἀναπτύχθηκε ἡ ἐπιχείρηση ἀπεριόριστα, παρὰ μόνο στὸν πολιτισμὸ ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἐνότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Πῶς διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἀπεριόριστη ἐπιχειρηματικότητα χαρακτηρίζει κύρια, πρωταρχικὰ καὶ οὐσιαστικὰ τὶς δυτικὲς κοινωνίες, καὶ τί ἐπιτρέπει νὰ διευρύνεται ἡ ἔννοια τῆς ἐπιχείρησης τόσο ὥστε νὰ περιέχει τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας; Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς καλλιέργησε στὸν μέγιστο βαθμὸ ἀπροκατάληπτη γνώση, φιλοσοφία, τέχνες, ἐπιστῆμες, τεχνικὴ, ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ κατορθώσῃ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἔχει νόημα ἡ ζωὴ του, ἀκόμα καὶ μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς του, προτιμῶντας νὰ μὴν ὑπάρχει καθόλου, παρὰ νὰ ἀγνοήσῃ τὰ χαρίσματα καὶ τὶς δυνάμεις του.

Εἶναι ἴσως ὅ,τι πιὸ ἐντυπωσιακὸ στὶς δυτικὲς χῶρες, ὅμως εἶναι καὶ ὅ,τι πιὸ φυσιολογικὸ: μὲ ὅλη τὴν πληθώρα τῶν ἐπαγγελμάτων, τὴν ἐξαντλητικὴ εἰδίκευση καὶ τὴν πολυπλοκότητα τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων καὶ λειτουργιῶν, 20% τῶν ἐργαζομένων ἀπασχολεῖται σὲ δύο μόνο τομεῖς, στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν υἰγεία! Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ στὴν πραγματικότητα εἶναι πολὺ μεγαλύτερο καὶ ἀφορᾷ κυρίως τὴν παιδεία, ἐπειδὴ χρειάζεται νὰ προστεθοῦν ὅσοι δὲν ἀνήκουν τυπικὰ στὴν ἐκπαίδευση, ὅπως εἶναι οἱ ἀνεξάρτητοι συγγραφεῖς, οἱ ζωγράφοι, οἱ γλύπτες, οἱ μουσικοί, οἱ

σκηνοθέτες, οί αρχιτέκτονες, οί σκιτσογράφοι, οί δημοσιογράφοι, οί εκδότες...

Ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ συγκέντρωση τῆς ἐργασίας στὴν παιδεία δὲν θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴ φιλελεύθερη ἀνάπτυξη, ἐφόσον προηγουμένως ἡ χαμηλὴ παραγωγικότητα ἀνάγκασε νὰ ξοδεύουμε σχεδὸν ὅλες τὶς δυνάμεις μας (περ. 70–90%!) στὸν πρωτογενῆ τομέα καὶ ἰδίως στὴ γεωργία. Ἀκόμα καὶ στὶς σπάνιες περιπτώσεις χωρῶν ὅπως ἡ Ὁλλανδία τοῦ 17ου αἰῶνα ἢ πόλεων ὅπως ἡ Βενετία καὶ ἤδη προηγουμένως ἡ Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἡ συστηματικὴ εἰσαγωγὴ δημητριακῶν σὲ τεράστιες ποσότητες ἀποδέσμευε δυνάμεις, ὁ πρωτογενὴς τομέας δὲν ἀπασχολοῦσε λιγώτερο ἀπὸ τὸ 60%! Ἄν ὑπολογιστοῦν καὶ οἱ ὑπόλοιπες ὑπηρεσίες ποὺ ἔχει ἀνάγκη μιὰ κοινωνία, καταλαβαίνει κανεὶς σὲ τί ἀναγκαζόταν νὰ ἀρκεῖται ἡ ἐκπαίδευση — μάλιστα ὅταν ἀκόμα ἡ παιδικὴ ἐργασία δὲν εἶχε ἀπαγορευτεῖ, καὶ ὄχι μόνο, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἡ παιδικὴ θνησιμότητα ἦταν ἡ κύρια αἰτία θανάτου (ἐξαιρῶντας ἔκτακτες περιστάσεις, πολέμους, ἐπιδημίες, φυσικὲς καταστροφές), καὶ τόσο ὑψηλὴ — σχεδὸν ἓνα στὰ τρία παιδιά πέθαινε προτοῦ γίνει δέκα ἐτῶν — ὥστε πιά ὁ θάνατος τῶν παιδιῶν ἔμοιαζε φυσιολογικὸς καὶ ἦταν ἀναμενόμενος, οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς δὲν τὸ ἔφεραν πολὺ βαρειά, ἐνῶ ἀρκετὲς πόλεις οὔτε κἂν κατέγραφαν τὸ γεγονός! Ὡς τὰ μισὰ τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα, σχεδὸν ἓνας στοὺς δύο εὐρωπαίους ἦταν ἀναλφάβητος, καὶ συχνὰ ἡ ἀναλογία μεγάλωνε γιὰ νὰ φθάσει τοὺς ὀκτῶ ἢ ἀκόμα τοὺς ἐννιά στοὺς δέκα! Ὅλα αὐτὰ ἄλλαξαν χάρη στὴν ἀνάπτυξη ποὺ κατόρθωσε ὁ ἐπιστημονικὸς καὶ βιομηχανικὸς καπιταλισμὸς.⁵⁶ Ἡ παιδεία ἔγινε ἡ καρδιά

⁵⁶ Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἤδη προηγουμένως ἡ ἀστικὴ τάξη καὶ ἡ ἐπιχειρηματικὴ ἐδῶσε ὦθηση στὸ σχολεῖο, ὅπως στὴ

τῶν κοινωνιῶν μας. Εἴτε ὡς συστηματικὴ ἐξειδικευμένη ἐκπαίδευση εἴτε ὡς γενικὴ μόρφωση παραμένει ἡ κορυφαία δραστηριότητά μας, χωρὶς σύγκριση μὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη. Γιατί αὐτό;

Ὡς βαθύτερη σχέση (κοινωνία) καὶ ὡς σύλλογος, κύκλος, συμμαχία, συντροφιά καὶ σύνδεσμος (*society*),⁵⁷ ἢ

Φλωρεντία τοῦ 14ου αἰῶνα, μὲ τὴ συστηματικὴ ἐκπαίδευση ἑκατοντάδων παιδιῶν πρῶτα στὴ γραμματικὴ καὶ τὴν ἀριθμητικὴ, ἔπειτα μὲ μαθητεία σὲ κάποιον ἔμπορο. Ἡ μόρφωση χρειάζεται γιὰ νὰ ὑπάρχει ὀργάνωση καὶ καλὴ συνεννόηση στὶς συναλλαγές, στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ. Εἶναι ἐπίσης αἰτία κοινωνικότητας, ἀνοίγματος στὸν ἄλλο καὶ ἀμοιβαίας ἀποδοχῆς. Δὲν ἀρκοῦσε νὰ μαθαίνω ξένες γλῶσσες, χρειαζόταν νὰ τίς μιλάω μὲ σωστὴ προφορά, νὰ θέλω νὰ γνωρίζω ὅσο γίνεται καλύτερα ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους συνεργάζομαι.

⁵⁷ Ἡ διαφορὰ κοινωνίας καὶ *societas* ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἐπικριθοῦν οἱ δυτικὲς κοινωνίες ὡς περίπου ἑταιρεῖες. Ποιὰ κοινωνία εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ *societas*, ὅταν ἢ βαθύτερη ἐπαφή, ἢ κυριολεκτικὴ κοινωνία, ἀπαιτεῖ προσωπικὴ σχέση; Γιὰ νὰ δηλώσει τὴν κοινωνία ἢ ἐλληνικὴ γλῶσσα προτιμάει τὸν ὄρο αὐτό, ἢ λατινικὴ τὸν ἄλλο, καὶ δημιουργεῖται ἔτσι διαφορὰ ἐστίασης ὄχι ἀσήμαντη ἀλλὰ οὔτε καθοριστικὴ. Ἡ κοινωνία τῶν προσωπικῶν σχέσεων εἶναι ἐκείνη γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία συγκροτεῖται λειτουργικὴ, δίκαιη καὶ ἀποτελεσματικὴ *societas*, μὲ τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα στὸ κέντρο τοῦ νομικοῦ τῆς συστήματος, μὲ θεσμοὺς ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἀξιοπιστία, τὴν ἐλευθερία καθενὸς προσωπικά, τὴν ἐντιμότητα καὶ τὸν ἀμοιβαῖο σεβασμὸ. Ἡ ὑπαρξὴ εὐρυθμῆς, λειτουργικῆς καὶ ἱκανοποιητικῆς *societas* ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχει γνησιότητα στὸ ἐπίπεδο τῶν προσωπικῶν σχέσεων, τῆς κοινωνίας. Στὸν βαθμὸ ποὺ σὲ μιὰ χώρα ἢ *societas* εἶναι διεφθαρμένη, δυσλειτουργικὴ, ἀδίκη, στεῖρα, ἀπελπιστικὴ, μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένει ἀνάλογα προβληματικὲς τίς προσωπικὲς σχέσεις. Οἱ δύο περιοχὲς δὲν ἐφάπτονται ἀπλῶς ἀλλὰ ἢ μιὰ

συμβίωσή μας προϋποθέτει σκέψη, ἐξήγηση, ἔρευνα, συζήτηση. Τὸ νόημα δημιουργεῖ καὶ μεγαλώνει τὴν ἐνότητά μας, καὶ μόνο ἔτσι ἀπολαμβάνουμε τὴν ὑγεία, τὴν παρουσία καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Οἱ δυτικές κοινωνίες εἶναι ὁάσεις χαρᾶς, ἐπειδὴ διαμορφώνονται ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐλευθερία, ὄχι ἐπειδὴ εἶναι πλούσιες. Καὶ ἡ Σαουδικὴ Ἀραβία εἶναι πλούσια ἀλλὰ γιὰ νὰ ζήσεις ἐκεῖ πρέπει νὰ εἶσαι πνευματικὰ ἀνάπηρος. Ἀγαπάω τὴ ζωὴ στὸν ἑαυτό μου ὅσο περισσότερο τὴν ἀγαπάω στὸν ἄλλο.

Τὸ σχολεῖο στὶς δυτικές κοινωνίες, στὸν βαθμὸ ποῦ δὲν προδίδει τὴ φύση του, δὲν εἶναι ἀποτελεσματικὸς μηχανισμὸς μετάδοσης πληροφοριῶν καὶ καλλιέργειας δεξιοτήτων, ἀλλὰ ἀπόδειξη ἀγάπης γιὰ τὴ ζωὴ, ἴσως ἡ μεγαλύτερη προσπάθεια τῶν προηγούμενων νὰ μεταδώσουν ὅσο γίνεται καλύτερα τὴν ἐμπειρία, τὴ χαρὰ, τὴν ἐλπίδα καὶ τὴ δύναμή τους στοὺς ἐπόμενους. Ἡ ἐκπαίδευση ἀποδεικνύεται τόσο χειρότερη ὅσο πιὸ ἀπάνθρωπη εἶναι ἡ διαβίωση, κυρίως οἱ πνευματικὲς συνθῆκες, ὅταν ἀντὶ νόμου ἐπιβάλλεται ἡ ἰσχὺς, ἀντὶ δημιουργίας ἐπεκτείνεται ἡ παραίτηση, ὁ κυνισμὸς, ἡ περιφρόνηση, ἡ ἀναρχία, ἡ τρομοκρατία. Τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης — ἡ ἐστίαση στὴν κριτικὴ σκέψη, στὴν ἔρευνα, στὴ διαμόρφωση ἀρχῶν καὶ κριτηρίων, στὴν ἐλευθερία, τὴ συνειδητότητα καὶ τὴ σοβαρότητα — εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἔγκυρα μέτρα γιὰ νὰ ἐκτιμήσει κανεὶς πόσο ἀληθινὰ

εἰσδύει στὴν ἄλλη. Ἡ *societas* ὄχι μόνο δὲν ἀπειλεῖ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ εἶναι δείκτης πότε ὑπάρχει κοινωνία πραγματικὰ καὶ ὄχι μόνο στὰ λόγια. Ἄν ἀγαπάω τοὺς φίλους, τοὺς γονεῖς, τὰ παιδιὰ μου ἢ ὅποιοιδήποτε, δὲν ἀνέχομαι νὰ συμβάλλω στὴ δημιουργία δημόσιου χώρου διαφθορᾶς καὶ διαπλοκῆς, περιμένω κάθε πλευρὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς νὰ τιμᾶει μὲ τοὺς οἰκείους τρόπους τῆς τὴν ἀξία τῆς φιλίας.

μιὰ κοινωνία ἀγαπάει τὴ ζωὴ. Στὴ γνησιότητα τῆς φιλίας γεννιέται ἡ ἐπίγνωση τῆς ἱερῆς προσέλευσης τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ ἢ ἀκάθεκτη ὁρμὴ γιὰ ἐπιβίωση ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἔντομα.

Μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, ἡ ἐκπαίδευσή μας διακρίνεται σὲ τρία κυρίως στάδια, τὸ ἀπόλυτα γενικὸ καὶ θεμελιώδες (Παιδικὸς Σταθμὸς, Δημοτικὸ), ποὺ ἂν καὶ εἶναι τὸ πιὸ σπουδαῖο, τείνουμε νὰ τὸ ὑποτιμοῦμε ὡς δῆθεν ‘εὐκολο’, ἔπειτα ἓνα πιὸ ἐξειδικευμένο (Γυμνάσιο, Λύκειο), καὶ τέλος ἓνα κατευθυνόμενο κυρίως στὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση (Παν/μιο). Μεταπτυχιακὲς καὶ διδακτορικὲς σπουδὲς ἀφοροῦν λιγώτερος, ὑποστηρίζουν τὴν ἔρευνα, καὶ εἶναι τὸ πιὸ ἀσήμαντο στάδιο, ἂν καὶ τὸ ἔχουμε ἐπενδύσει μὲ ἰδιαιτέρο γόητρο γιὰ τὴν προσπάθεια ποὺ ἀπαιτεῖ.⁵⁸ Ἐπιδιώκεται λοιπὸν συστηματικὸτητα καὶ πληρότητα μὲ ἀφορμὴ τὴν κύρια ἀπασχόληση, ποὺ εἶναι συνήθως ἡ ἐπαγγελματικὴ. Πόσο χρειάζεται ἡ σύνδεση τῆς παν/κῆς ἐκπαίδευσης μὲ τὸ ἐπάγγελμα;

Ἄν ὁ ἀτομικισμὸς σημαίνει τὴν ἀρχὴ τῆς κοινωνίας στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία ὡς προϋπόθεση τῆς φιλίας, ὄχι μόνον παράδοξος δὲν εἶναι ἀλλὰ αὐτονόητος ὁ προσανατολισμὸς

⁵⁸ Σὲ ποιὸ τομέα καὶ σὲ ποιὸ παν/μιο ἔκαναν τὸ διδακτορικὸ τους ὁ Πλάτων, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Εὐκλείδης, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ Δάντης, ὁ Σαίξπηρ; Ὁ Κοπέρνικος ἔκανε διδακτορικὸ, στὸ Κανονικὸ Δίκαιο τῆς Ἑκκλησίας! Μήπως ὁ Χάιντεγκερ ἢ ὁ Ἄϊνστάϊν, ὀφείλουν σὲ διδακτορικὲς σπουδὲς τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τους ἢ ἔστω τὴν ἐτοιμότητά τους νὰ ὀδηγηθοῦν στὴν ποιότητα αὐτή; Πόσοι καὶ πόσοι δὲν ἔκαναν διδακτορικὸ χωρὶς νὰ προσθέσουν οὔτε ἐλάχιστα σημαντικὴ ἢ ἔστω ἐνδιαφέρουσα γνώση ὄχι μόνον μὲ τὸ διδακτορικὸ τους ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὸ ἐπόμενο ἔργο τους, ἂν ἔκαναν κάτι μετὰ;

της εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας. Ἡ ἀνάληψη, δαρβινική (ἔχει εἰπωθεῖ καὶ αὐτό!) δημοκρατία μας ἰσχυρίζεται ὅτι δύσκολα θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ νοιώθει καὶ νὰ εἶναι ἐλεύθερος, ἂν λιμοκτονεῖ, ἂν εἶναι ἄστεγος ἢ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ φροντίσει τοὺς δικούς του στοιχειωδῶς. Ἡ καπιταλιστική δημοκρατία δημιουργεῖ μηχανισμούς πρόνοιας καὶ δὲν ἀφήνει τὰ ἄτυχα ἢ ἀδύναμα ἢ ἀσύνητα μέλη της στὴ μοῖρα τους. Ἄν προνοεῖ γιὰ ὅποιους μὲ δική τους εὐθύνη στεροῦνται πόρων, τί θὰ ἔκανε γιὰ τοὺς νέους; Δὲν θὰ προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ὑποστηρίξει, μάλιστα ἔτσι πὺ νὰ ἔχουν δυνατότητα νὰ ἀλλάζουν ἐπαγγέλματα, σὲ κοινωνίες τόσο δυναμικές, ὥστε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητοι καὶ δημιουργικοί; Τί πιὸ φυσικὸ καὶ ἀπαραίτητο, ἢ ἐκπαίδευση νὰ ἀναπτύσσει ἰσχυροὺς δεσμούς μὲ τὸ ἐργασιακὸ περιβάλλον; Κατευθύνσεις σπουδῶν μὲ μικρὴ ἢ καμμιά ἐπαγγελματική προοπτική δὲν εἶναι σωστὸ νὰ λείπουν καὶ πρὸς τὸ παρὸν δὲν λείπουν ἀπὸ τὰ παν/μιά μας, ἀπὸ ἐρευνητικὰ κέντρα καὶ ἀπὸ δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ ἰδρύματα. Χρειάζεται ὅμως τὰ κέντρα αὐτὰ νὰ ἔχουν ἐπίγνωση τῶν ὀρίων τους καὶ νὰ εἰδοποιῶν τοὺς μελλοντικούς σπουδαστὲς γιὰ τὴν ἀμφίβολη ἢ μηδενικὴ ἐπαγγελματικὴ τους προοπτική.

Ἡ σύνδεση τοῦ Παν/μίου μὲ τὸ ἐπάγγελμα δὲν σημαίνει ὅτι σκοπὸς τῶν σπουδῶν εἶναι κυρίως ὁ μισθός. Ὁ σωστὸς ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς, χωρὶς φυσικὰ νὰ περιφρονεῖ τὸ οἰκονομικὸ κέρδος, θὰ κατηύθυνε τοὺς νέους σὲ ἐπαγγέλματα πὺ θὰ ἔκαναν ἀκόμη καὶ δωρεάν. Αὐτὸ θὰ συνέβαινε, ἂν τὸ σχολεῖο καὶ ἡ οἰκογένεια μποροῦσαν νὰ συμπαρασταθοῦν, πρῶτ' ἀπ' ὅλα βοηθῶντας τοὺς νέους νὰ συνειδητοποιήσουν καὶ νὰ σεβαστοῦν τὶς κλίσεις τους, ἂν ἔχουν κάποια κλίση. Ὅσους ἀκόμη δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τίποτα μὲ ἰδιαίτερη θέρμη, τὸ ὄλο ζήτημα δὲν τοὺς ἀφορᾷ. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἢ σύνδεση τῶν σπουδῶν μὲ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀναγκαία, ἐπειδὴ προστα-

τεύει ἀπὸ ἐπιλογές ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν ἀνεργία χωρὶς λόγο, δηλαδὴ χωρὶς ἢ ἀνεργία νὰ εἶναι τὸ τίμημα γιὰ νὰ μείνουν πιστοὶ σὲ κάποια ἀντιεμπορικὴ κλίση τους.

Εἶναι κανόνας χωρὶς ἐξαιρέσεις ὅτι ὅποιος ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ γιὰ κάτι, ἐκπαιδεύει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ἀκόμη κι ἂν βγάλει δέκα Σχολές! Οὔτε οἱ ‘κλασικοὶ’ οὔτε οἱ μεταγενέστεροι σοφοὶ οὔτε κἂν οἱ σημερινοί, ποὺ συνήθως ἔχουν σπουδάσει μέχρι ὑπερβολῆς, δὲν ὀφείλουν στὶς σπουδές τὴν ἐξέλιξή τους. Μεταξὺ ἀποφοίτων τῆς ἴδιας Σχολῆς, ἀκόμα καὶ τῆς ἴδιας χρονιᾶς, γιὰτί κάποιοι ξεχωρίζουν, εἶναι ἐλάχιστοι, καὶ πάλι μὲ διαφορὲς μεταξὺ τους;

Ἡ συζήτηση, τί ἐπιστήμονες ἢ τί πολίτες θέλουμε νὰ ‘φτιάχνει’ ἢ ἐκπαίδευση, ἂν θὰ ἐνισχύσουμε ἐκεῖνες τὶς κατευθύνσεις ἢ ἄλλες, μεγαλώνει τὰ προβλήματα ἀντὶ νὰ τὰ λύνει. Ἡ ἐκπαίδευση μιᾶς συνετῆς χώρας ὑποστηρίζει ὅτι-δήποτε θέλει νὰ σπουδάσει ὁποιοσδήποτε, ἀπ’ ὅπου γίνεται ἀπρόβλεπτα ἀντιληπτὸ πόσοι πόσο θὰ προχωρήσουν σὲ ποιὰ κατεύθυνση. Μέσα ἀπὸ βεβιασμένες σπουδὲς μικρῆς πραγματικῆς ἀξίας δημιουργεῖται πλαστὴ εἰκόνα γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης, καὶ δίνεται ἀφορμὴ στὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν παραίτηση. Εἶναι ὅμως ἄλλο κάποιοι νὰ μὴν ἐνδιαφέρονται πραγματικὰ γιὰ τὴν ἐκπαίδευσή τους, καὶ ἄλλο νὰ μὴν ἐνδιαφέρονται ἐπειδὴ οἱ ὅροι τῆς ἐκπαίδευσης κάνουν τὶς σπουδὲς ἀπωθητικές. Γιὰ νὰ γνωρίζει μιὰ πολιτεία τὶς κοινωνικὲς κλίσεις ἐπιβάλλεται νὰ μὴν τὶς ὑπονομεύει ἤδη τὴν ὥρα ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν. Χρειάζεται λοιπὸν ἐκπαιδευτικούς θεσμοὺς ἀποτελεσματικούς, μὲ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους εὐχαριστημένους. Δὲν νοεῖται ἐκπαίδευση ποὺ σέβεται τὸ ὄνομά της, ἂν δὲν ἔχει χαρὰ καὶ ἐλευθερία.

Τὰ καλύτερα συμβαίνουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ Σχολές, ἀκόμη κι ἂν συμβαίνουν μέσα στὶς Σχολές. Ὁ φιλόλογος ποὺ θὰ μᾶς λείψει πραγματικὰ, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ περάσει οὔτε

ἔξω ἀπὸ τὸ Παν/μιο. Δὲν ἀρκεῖ ἡ προσωπικὴ προσπάθεια ὅταν χρειάζονται ἐργαστήρια, πανάκριβα εἰδικὰ μηχανήματα, χρηματοδότηση γιὰ ὁμάδες ἐργασίας καὶ ἐξοπλισμούς. Σὲ ὅλα αὐτὰ ποιά δεινὰ προκαλεῖ ἡ σύνδεση μὲ τὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ καὶ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας; Μᾶλλον γίνεται αἰτία νὰ δημιουργηθοῦν περισσότερες εὐκαιρίες, νὰ ἀνακαλυφθοῦν δυνατότητες, νὰ ἰκανοποιηθοῦν ἀνάγκες.

*

EINAI φυσιολογικὴ ἐκδήλωση τῶν φιλελεύθερων κοινωνιῶν νὰ εὐνοοῦν τὰ χαρίσματα ὅλων ἀντὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλουν κάποια μερικότητα, ἔστω θεωρούμενη ὡς ἰδανικὴ, ὅπως συμβαίνει σὲ θεοκρατικὲς καὶ ἀριστερὲς κοινωνίες. Οἱ κοινωνίες μας προτάσσουν τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. Γίνεται προσπάθεια νὰ ἔχουν ὅλοι τὶς εὐκαιρίες καὶ τὰ μέσα ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ καλλιεργήσουν τὶς ἰκανότητές τους ὅσο θέλουν καὶ μὲ ὅποια κριτήρια, εἴτε τοὺς ἐνδιαφέρει ὁ πλουτισμὸς εἴτε κάτι διαφορετικόν. Ἔτσι μεγαλώνει ἡ γενικὴ πρόοδος. Οἱ εὐφυεῖς λαοὶ καλλιεργοῦν κάθε εἶδους γνώση, καὶ τὴν ‘ἄχρηστη’ λεγόμενη ‘ἀνθρωπιστικὴ’.

Ἡ πραγματικότητα δὲν ἐξαντλεῖται στὴν περιουσία, καὶ ἡ πρόοδος, ὅταν εἶναι ἀληθινὴ καὶ ὄχι ἀριστερὴ, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὅπως ἀκριβῶς πετυχαίνει ὁ ἐπιχειρηματίας ποὺ δὲν θέλει κυρίως τὰ λεφτὰ ἀλλὰ τὸ ἔργο, ἔτσι ἡ κοινωνία ὅταν θέλει τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα. Κάθε ἄλλο παρὰ τυχαῖο εἶναι ὅτι ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς, ὁ περισσότερο πλούσιος, ἐπιστημονικὸς καὶ τεχνολογικὸς, εἶναι ἐπίσης ἐκεῖνος ποὺ σπουδάζει ὅτιδήποτε ‘ἄχρηστο’ — ‘ἀν-

θρωπιστικό', φιλοσοφικό, λογοτεχνικό, ιστορικό, μυθολογικό, τὰ πάντα...

Σήμερα ἡ γνώση εἶναι προσιτή σέ ὅλους, ἂν θέλουν νὰ μάθουν, ἡ ἰσότητα εἶναι δυνατὸ νὰ μεγαλώσει ὅσο ποτέ, καὶ ἤδη συμβαίνει σέ χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις ὅπως τῆς Νότιας Κορέας, τῆς προηγούμενης ἐξαθλιωμένης Κίνας, τῆς Ταϊβάν, καὶ τῶν χωρῶν, ἡ σέ ἐντυπωσιακὲς γιὰ τὸ ἄλμα τους μεμονωμένες περιπτώσεις, ἀνεξαρτήτως οἰκονομικοῦ μεγέθους, στὴν ὑποσαχάρια Ἀφρικὴ δημιουργικῶν ἀτόμων, ποὺ ἐμπορεῦνται προϊόντα ἢ μὲ ἄλλους τρόπους ἔχουν μέσα ἀπὸ τὸ ἔξυπνο καπιταλιστικὸ κινητὸ τους ἀτομικὲς ἐπιχειρήσεις ἀρκετὰ ἱκανὲς νὰ συντηροῦν τὴν οἰκογένειά τους σέ πεῖσμα τοῦ διεφθαρμένου καὶ στείρου περιβάλλοντος τῶν χωρῶν τους. Φυσικὰ αὐτὸ δὲν ἀρέσει στοὺς σοσιαλδημοκράτες, διότι ἂν ἐπιχειρεῖς μέσω ξένης πλατφόρμας, δὲν σέ φορολογεῖ ἡ χώρα σου, ὅμως ὁ Πατερούλης δὲν θέλει νὰ χάσει οὔτε δεκάρα!

Ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς (ἡ φύση, γιὰ ὅσους δὲν πιστεύουν) δημιουργεῖ ἀνυπέβλητες ἀνισότητες. Οἱ πιὸ βαρεῖες στὶς ἴδιες τὶς δυτικὲς χῶρες ὀφείλονται κυρίως στὴν οἰκογένεια καὶ σέ 'μικροκοινωνίες', περιθωριακοὺς πληθυσμοὺς ποὺ δὲν ἐνσωματώνονται καὶ οὐσιαστικὰ ἀνήκουν σέ ἄλλο πολιτισμό, ὅπως εἶναι, πέρα ἀπὸ ἐξαιρέσεις, οἱ γύφτοι καὶ οἱ μουσουλμάνοι. Αὐτὸ σπάνια μπορεῖ νὰ ὑπερνικηθεῖ, ὅ,τι κι ἂν κάνει ἡ πολιτεία. Παιδιὰ ποὺ κατόρθωσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ σχολεῖο καὶ τὶς φιλίες τους γιὰ νὰ ξεπεράσουν ἀδυναμίες ἐνὸς προβληματικοῦ ἀλλὰ πάντως 'δυτικοῦ' οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, δὲν ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις, εἶναι πάρα πολλά. Σὲ κάθε περίπτωση δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐμποδίζονται οἱ ἱκανότεροι, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι νὰ μὴν ἐμποδίζονται. Γιατί θὰ καταστρέψω μιὰ ὑγιῆ ἐπιχείρηση, ἐπειδὴ ἄλλες δὲν τὰ κατάφεραν, ἀκόμη κι ἂν δὲν εὐθύνονται οἱ ἴδιες γιὰ τὴν ἀποτυχία τους;

Σκοπός τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας εἶναι ἡ αὐξηση καὶ ἀξιοποίηση τῶν χαρισμάτων, ὅμως ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ μετατραπεῖ σὲ δικαιολογία γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀδύναμων. Κοινωνίες μεγάλης σκληρότητας, ὅπως εἶναι οἱ σοσιαλιστικὲς καὶ κάθε εἴδους αὐταρχικὲς ἢ ὀλοκληρωτικὲς κοινωνίες, δὲν χρειάζονται δικαιολογία γιὰ νὰ κάνουν πράξη τὴ σκληρότητα, ἐφόσον δὲν λογοδοτοῦν πουθενά. Οἱ δημοκρατίες δὲν εἶναι ἔτσι. Ἄν κάποιος δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει, μὲ δική του εὐθύνη ἢ χωρίς, καὶ τοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ συντηρεῖ τὸν ἑαυτό του, ἐπιβάλλεται νὰ παίρνει βοήθεια, ἀρκεῖ αὐτὸ νὰ μὴν πραγματοποιεῖται εἰς βάρος τῶν ἱκανῶν ἢ τῶν πιὸ ἐργατικῶν ἢ ἔστω πιὸ 'τυχερῶν'.⁵⁹ Ἐκτὸς ἂν δὲν ἐνδιαφέρει ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἀνάπτυξη. Μέσα ἀπὸ μιὰ φορολόγηση ποὺ δὲν ἀποθαρρύνει τὴν κερδοσκοπία καὶ δὲν μετατρέπει τὸ κράτος σὲ ληστή, ὑπάρχει ὑποχρέωση ὄχι μόνον ἠθικὴ ἀλλὰ καὶ ὠφελιμιστικὴ νὰ καλύπτονται στοιχειωδῶς οἱ ἀνάγκες τῶν ἀδύναμων. Ποιὰ φορολογία δικαιολογεῖ ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ ποιὰ καταντᾷ βᾶρος καὶ φέρει ἀντίθετα ἀποτελέσματα, μειώνει τὴν οικονομικὴ δραστηριότητα, καὶ ἐμποδίζει τελικὰ τὴν ἴδια τὴ συμπαράσταση στοὺς ἀδύναμους;

Ἄν δὲν κυριαρχοῦν στὸν δημόσιο βίον ἀριστερὲς ἰδεολογίες, οἱ οικονομικὲς ὑπηρεσίες μιᾶς προηγμένης χώρας διαπιστώνουν εὐκολὰ ἀπὸ ποιὸ σημεῖο καὶ πέρα ὁ ἐπιχειρηματίας ἀποθαρρύνεται ἐπειδὴ νοιώθει ληστρικὸ τὸ χέρι τοῦ

⁵⁹ Νὰ μὴ γίνεται εἰς βάρος τους, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν συμμετέχουν στὰ ἔξοδα, ἀλλὰ ὅτι τὸ ποσοστὸ τῆς συμμετοχῆς τους δὲν βιώνεται ὡς ἄδικο, ὑπερβολικὸ καὶ ἐπιζήμιο γιὰ τοὺς ἴδιους. Καὶ αὐτὴ ὅπως ὅλες οἱ δαπάνες θὰ πρέπει νὰ ἀνακοινῶνται μὲ ἀκρίβεια καὶ νὰ ἐγκρίνονται, σὲ ἀπόλυτα καὶ σχετικὰ μεγέθη, μὲ τὸ ποσοστὸ τῆς φορολόγησης ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ κάθε εἰσόδημα.

κράτους. Οὕτως ἢ ἄλλως τὰ σχετικὰ ἔξοδα χρειάζεται νὰ ἀνακοινώνονται στίς πιθανές ἐκδοχές τους, καὶ μόνο μὲ ρητὴ ἔγκριση τῶν φορολογούμενων νὰ στηρίζονται οἱ ἀδύναμοι ὅσο γίνεται καὶ ὅσο συμφωνηθεῖ περισσότερο, ἀρκεῖ τὸ ἐπίπεδο τῶν παροχῶν νὰ μὴν καθιστᾷ τὴν ἀνεργία πρὸ ἐλκυστικῆ ἀπὸ τὴν ἐργασία. Σὲ κάθε περίπτωση ὁ γενικὸς κανόνας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ κυνήγι τῶν πλούσιων. Ὅποιος βγάζει λεφτὰ συμφέρει νὰ ἐνθαρρύνεται, ὄχι νὰ τιμωρεῖται. Οὕτως ἢ ἄλλως ὁ πλούσιος καταβάλλει περισσότερα σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς. Σήμερα, μὲ τὴν παρανοϊκὴ κλιμακωτὴ φορολόγησι τὸ πλουσιώτερο 25% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀμερικῆς πληρώνει 70% τῶν φόρων — 40% τοῦ συνόλου τῶν φόρων πληρώνει τὸ πλουσιώτερο 1%! Ἀκούγεται δίκαιο ἐνῶ δὲν συμφέρει τὴν ἴδια τὴ μεσαία τάξη καὶ τοὺς φτωχοὺς. Ἡ σοσιαλδημοκρατία ἀπαιτεῖ ἀκόμα πρὸ ἐπιβαρυντικῆ γιὰ τοὺς πλούσιους φορολογία τῶν εἰσοδημάτων καὶ τῆς κληρονομιάς, ὥστε νὰ μειωθοῦν οἱ ἀνισότητες χωρὶς νὰ χρειαστεῖ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη, ἔχοντας ὡς ἐσφαλμένο δεδομένο, (βλ. πρὸ κάτω, σ. 372 κ.έ.), ὅτι ἡ ἀνάπτυξη ἐπιβαρύνει τὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος! Εἶναι ἡ κλασικὴ συνταγὴ χρεοκοπίας, νὰ διαβάλλεται ὁ πλουτισμὸς καὶ ἡ ἀνάπτυξη, καὶ ἡ ἐλπίδα νὰ μετατίθεται σὲ ἀναδιανομὲς τοῦ πλούτου, στίς μέρες μας ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς οἰκολογίας. Ἡ σοσιαλδημοκρατία βλέπει τὴν ἐπιχείρηση καὶ τὴν κοινωνία σὰν μιὰ ἀντίθεση, δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἐπιχείρηση εἶναι κοινωνικὴ ἔκφραση καὶ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία μιὰ ἐπιχείρηση. Ἄν ὑπάρχουν βαθύπλουτοι ποὺ δὲν ἔχουν τί νὰ κάνουν μὲ τὰ λεφτὰ τους, ἄς καλοῦνται νὰ τὰ προσφέρουν οἰκειοθελῶς. Κρατικὲς καὶ ἰδιωτικὲς πρωτοβουλίες θὰ μπορούσαν νὰ διαμορφώσουν προγράμματα κοινῆς ωφέλειας καὶ νὰ προσκαλέσουν τοὺς πλούσιους νὰ τὰ χρηματοδοτήσουν, ἂν θέλουν. Μὲ τὸν θεσμὸ τῆς χορηγίας, κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἀρχαίας Ἀθῆνας καὶ Ρώμης, οἱ πολῖτες ἔχουν

άλλη μιὰ εὐκαιρία νὰ νοιώθουν ὅτι συμμετέχουν στὴ διαμόρφωση τοῦ κοινοῦ βίου. Ὅσοι ἐκτιμοῦν ὅτι ξεπέρασαν τὸ ὄριο ἐκεῖνο τοῦ πλούτου, ποὺ καλύπτει προσωπικές, οἰκογενειακές, ἐπενδυτικές, ἢ ὅποιες ἰδιαίτερες ἀνάγκες, καὶ δὲν θέλουν νὰ ἀναπτύξουν φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες, ὅπως κάνει ὁ Γκέητς ξοδεύοντας περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ κυβέρνηση γιὰ νὰ βοηθήσει ἀφρικανικὲς χῶρες,⁶⁰ ἴσως ἀποφασίσουν νὰ χρηματοδοτοῦν κρατικές ἢ ἰδιωτικές ὑπηρεσίες πρόνοιας γιὰ συγκεκριμένα κοστολογημένα ἔργα. Αὐτὸ δὲν ἀρέσει στὸν αὐταρχισμό τῶν κρατιστῶν, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καταναγκαστικὸ ἀλλὰ σέβεται τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. Χώρια ποὺ ἂν δίνει λεφτὰ ὁ ἰδιώτης συνεργαζόμενος γιὰ συγκεκριμένο σκοπὸ, θὰ ἐπιβλέπει πῶς χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ ρεμούλα θὰ εἶναι πιὸ δύσκολη. Ἡ ἀριστερὴ λύση εἶναι ἄλλο ἓνα ὑπόδειγμα σοβαρότητας καὶ ρεαλισμοῦ: τὸ κράτος Πατερούλης μὲ ἓνα νόμο καὶ ἓνα ἄρθρο θὰ διατάξει εὐημερία γιὰ ὅλους ἀδειάζοντας τὶς τσέπες τῆς πλουτοκρατίας καὶ περνῶντας τὰ μέσα παραγωγῆς στὴν ‘κοινωνία’,

⁶⁰ Παρὰ τὴν ἄγρια φορολόγηση τῶν πλούσιων, τὸ κράτος τῶν ΗΠΑ ἐξακολουθεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ μὴν τοὺς τὰ παίρνει ὅλα! Μακάρι νὰ μὴν ὑποτιμηθεῖ πόσο ὠφελεῖται ἀπὸ τὴ μεγάλη ἰδιωτικὴ περιουσία τὸ σύνολο τῆς χώρας, καὶ ἰδίως οἱ φτωχοί. Πέρα ἀπὸ τὸ τί κάνει ὁ ἴδιος μὲ τὴν περιουσία του, ὁ Γκέητς ὅπως εἶναι γνωστὸ ἔπεισε δεκάδες ἄλλους πλούσιους νὰ ἀφιερῶσουν τὴ μισὴ τουλάχιστον περιουσία τους σὲ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς, ποὺ δὲν εἶναι συσσίτια, ἀλλὰ ἔργα ὑποδομῆς καὶ ἀνάπτυξης μὲ τεράστια ὕλικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἀπόδοση. Μαντεύουμε τί θὰ συνέβαινε ἂν τὰ χρήματα αὐτά, ἀντὶ νὰ τὰ διαχειρίζεται ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, εἶχαν δοθεῖ στὸ κράτος; Πόσα θὰ εἶχαν πεταχτεῖ χωρὶς λόγο, πόσα θὰ εἶχαν πάει σὲ προγράμματα βιτρίνας, πόσα θὰ μοιράζονταν γιὰ ἐξαγορὰ ψήφων...

ὅπου κοινωνία εἶναι τὸ κράτος. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι γνωστὰ καὶ δὲν ἐκπλήσσουν.

Ὑποτίθεται ὅτι ὁ Πατερούλης ἔχει μόνο προσωρινὸ ρόλο, ὅπως δηλώνει τὸ ὄνομά του. Μὲ προστατεύει μέχρι νὰ ἐνηλικιωθῶ, καὶ μετὰ ἡ ἐξουσία γίνεται συλλογικὴ. Ὁ Μάο, ὁ πιὸ στυγνὸς δικτάτορας ὅλων τῶν ἐποχῶν, μιλοῦσε γιὰ τερματισμὸ τῆς κυριαρχίας τοῦ κόμματος καὶ μεταφορὰ ὅλης τῆς ἐξουσίας στὸν λαὸ σὲ μιὰ ἀποθέωση δημοκρατίας! Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Τρότσκι παραδεχόταν ὅτι *καμμιά ὀργάνωση ποτὲ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν στρατὸ δὲν ἄσκησε ἔλεγχο στὸν ἄνθρωπο μὲ τόση σφοδρότητα*, ὑποτίθεται ὅτι δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς ἀντίπαλης τάξης, τῶν κακῶν ἐκμεταλλευτῶν, ὥστε νὰ πάρει ὅλη τὴν ἐξουσία ἢ ἀταξικὴ κοινωνία τοῦ μέλλοντος. Ὅμως τὸ ‘ἐνδιάμεσο’ στάδιο δὲν ἔληξε ποτὲ στὶς χῶρες αὐτές, παρὰ μόνο ὅταν κατέρρευσαν ὅλα, μὲ τὸ σοσιαλιστικὸ παραμῦθι νὰ ἔχει ἤδη γίνει ἀνέκδοτο γιὰ ὅλους καὶ γιὰ τοὺς κυβερνῶντες.

Ἰδίως ἓνας λαὸς ποὺ δεινοπάθησε, λαχταράει νὰ βελτιώσῃ τὴ θέση του περισσότερο ἀπὸ τὸν ‘καλομαθημένο’, καὶ συχνὰ τὸ κατόρθωσε ἐπειδὴ εἶχε ἰκανὴ ἡγεσία, κάποτε μὲ τὴ βοήθεια καὶ ἄλλων χωρῶν. Ὅμως οἱ σοσιαλιστὲς ἡγέτες, ποὺ ὑποτίθεται ἐξ ἀρχῆς σκόπευαν στὴν αὐτονομία τοῦ λαοῦ τους, διαμόρφωσαν σύμφωνα μὲ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὴν πολιτικὴ τους; Πῶς ὑποστηρίζω ἓνα λαὸ νὰ πάρει τὴ ζωὴ του στὰ χέρια του; Ἐκπαιδεύοντάς τον νὰ μὴν ἔχει βούληση καὶ νὰ μὴν εἶναι δημιουργικὸς ἀλλὰ ὑποταγμένος — κακοποιῶντας τον, φυλακίζοντάς τον, στερῶντας τὰ πιὸ στοιχειώδη δικαιώματα καὶ τὴν ἀξιοπρέπειά του;

Ένα στάδιο προόδου είναι ενδιάμεσο επειδή ‘άκουμπάει’ σε δύο άκρα και φέρει ήδη κάτι από την μελλοντική του κατάργηση.⁶¹ Στις φιλελεύθερες κοινωνίες, όπου ο άνθρωπος έχει εξουσία, ευθύνη, ελευθερία, παίρνει κρίσιμες αποφάσεις για το μέλλον του, πραγματοποιεί τις ιδέες του, ρισκάρει, επιλέγει τις κυβερνήσεις του, κάνει λάθη και μαθαίνει, εκπαιδεύεται πραγματικά για να έχει ακόμα μεγαλύτερες εξουσίες. Κι επειδή όλα αυτά δεν αποτελούν υπερβολικά δύσκολη γνώση, δυσνόητη ή απρόσιτη, οι ηγέτες που μιλούν για τη σοσιαλιστική δικτατορία ως δήθεν ενδιάμεση πορεία για την τελειότητα της δημοκρατίας, είναι κοινοί άπατεωνες που απευθύνονται σε κοροϊδα. Κι αν κατορθώσουν να υποκλέψουν την εξουσία, ή κοροϊδία απογειώνεται, όπως είναι φυσικό, και γίνεται ή ίδια το χειρότερο μαρτύριο. Στις ‘λαϊκές δημοκρατίες’ οι άνθρωποι δεν υπο-

⁶¹ Το σύνθημα, *ο σκοπός αγιάζει τα μέσα*, επινοήθηκε για να δικαιολογεί αναποτελεσματικά μέσα, αυτά που δεν υπηρετούν πραγματικά τον σκοπό. Για παράδειγμα, αν σκοπός είναι η ελευθερία και η δημοκρατία, να εκπαιδεύω ένα λαό στην υποταγή και την αδράνεια, είναι άχρηστο για τον συγκεκριμένο σκοπό και επιζήμιο, δεν ‘αγιάζει’ με τίποτα! Θα ήταν χρήσιμο για τον λαό αυτό ακόμα και να τον αφήσω να κάνει λάθη, μήπως μάθει στην πράξη, αν δεν μπορεί αλλιώς, ότι οι αποφάσεις του έχουν συνέπειες, ότι η ελευθερία χρειάζεται προσοχή και σοβαρότητα. Τα λάθη που θα έκανε, ως λάθη και ως αιτίες ζημιών, παραμένουν δεινά, δεν ‘αγιάζουν’, δεν δικαιώνονται από κανένα σκοπό, όμως ότι τον άφησα να κάνει τα λάθη αυτά, είναι αγαθό, επειδή έτσι προετοιμάζεται να κυβερνήσει τον εαυτό του. Γι’ αυτό και το αισθάνεται ως αγαθό, παρά την ταλαιπωρία, και δεν χρειάζεται να το δικαιώσω και να το ‘αγιάσω’ για να γίνει αποδεκτό. Η δικαίωση υπάρχει για όπου δεν ισχύει, για τα άχρηστα ή έγκληματικά και προσχηματικά.

φέρουν μόνο μὲ ὅσα περνᾶνε ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τους κατανατᾶει εὐφημισμός. Μέσα στὸν ἀφόρητο πόνου ἔχουν καὶ νὰ παριστάνουν τοὺς ἐνθουσιασμένους μὲ τὴ σοφία τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Πατεροῦλη.

Σοσιαλδημοκρατικὸ περιέγραφε τὸν ἑαυτὸ της καὶ ἡ ΕΣΣΔ. Ὁ σοσιαλδημοκρατικὸς σοσιαλισμὸς τῆς Δύσης ἔβαλε νερὸ στὸ κρασί του καὶ διαμορφώθηκε σὰν ἕνας παρεμβατικὸς ἢ μεσολαβητικὸς καὶ μᾶλλον μεσοβέζικος δρόμος — ἀναθεωρητικὸς καὶ ἀντιδραστικὸς γιὰ τοὺς καθαρῶν σοσιαλιστὲς — ποὺ ὑπόσχεται νὰ συμβιβάζει τὰ ἀντίθετα καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τις σοσιαλιστικὲς ἀρχὲς πιὸ ἀργά, πιὸ ἥπια, χωρὶς βία, ἀλλὰ καὶ μὲ παραχωρήσεις. Ἡ σοσιαλδημοκρατία προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει τὸν σοσιαλισμὸ ὡς φιλάνθρωπο. Ἀποδίδει ἕνα κεντρικὸ ἰδίωμα τῆς δημοκρατίας στὸν ἀντίπαλο τῆς δημοκρατίας! Στὸ ἐξῆς γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ὑπαρξή της πλειοδοτεῖ σὲ ‘εὐαίσθητη’ ρητορικὴ, ὅπως συνολικὰ ὁ ‘προοδευτικὸς’ χῶρος, διαβάλλοντας τὴ δημοκρατία καὶ προσβάλλοντας τὴ λογικὴ, προτείνοντας γιὰ δίκαιες καὶ φιλάνθρωπες ἐνέργειες ποὺ ὑπονομεύουν τὴν κοινωνικὴ εὐημερία. Ἔτσι, κάθε φοιτητῆς πρέπει νὰ παίρνει ὑποτροφία, κι ἄς εἶναι ὁ γυιὸς τοῦ Μπάφειτ, κάθε ‘ἀπόμαχος’ τῆς ἐργασίας πρέπει νὰ παίρνει τὴ βασικὴ σύνταξη ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλες συντάξεις ποὺ ἴσως ἔχει, κάθε φοιτητῆς δικαιούται δωρεὰν ἐκπαίδευση, κι ἄς εἶναι ἡ κόρη τοῦ Μπέζος, κάθε πολίτης ἀπολαμβάνει δωρεὰν ἰατρικὴ φροντίδα, κι ἄς εἶναι πιὸ πλούσιος ἀπὸ τὸν Μπλοῦμπεργκ. Ἔτσι στεροῦνται τὴ μεγαλύτερη βοήθεια ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν ὅσοι τὴ χρειάζονται, γιὰ νὰ πάρουν οἱ πλούσιοι ὅσα δὲν τοὺς χρειάζονται οὔτε γιὰ πλάκα. Ἡ θεωρητικὴ ἀφορμὴ τοῦ παραλόγου, εἶναι ὅτι οἱ πολίτες ἔχουν μόνο δικαιώματα, δὲν τοὺς ταιριάζει ἡ φιλάνθρωπία! Δὲν ἐνδιαφέρει λοιπὸν ἂν ἔχεις ἑκατὸ Ρὸλς Ρόυς, τὸ κράτος θὰ φροντίσει νὰ βάλει σὲ ὅλους τοὺς πολίτες τοὺς

φόρους που αναλογούν για να πάρεις το δωρεάν αυτοκινητάκι που δικαιούσαι, ώστε να μπορέσει να το πάρει δικαιοματικά και ο φτωχός, επειδή κανείς δεν πρέπει να νοιώθει ευεργετούμενος! Ποιός προσδιορίζει όμως τα δικαιώματα; Γιατί ως ανασφάλιστος έχω δικαίωμα σε αυτό και όχι σε άλλο ποσό σύνταξης ή σε άλλη ποιότητα περίθαλψης; Ποιός καθορίζει πόσα μου οφείλει το κράτος, δηλαδή οι συμπολίτες; Κι αν υπήρξα απλά τεμπέλης, για ποιό λόγο έχω δικαίωμα σε ό,τι ο άλλος απολαμβάνει επειδή προσπάθησε, εργάστηκε, κουράστηκε, ή έστω επειδή δεν είναι ικανός; Γιατί χρειάζεται να καταργηθούν οι έννοιες της φιλανθρωπίας και της ευεργεσίας; Αν υπάρχουν μόνο δικαιώματα και ποτέ η δυνατότητα για δωρεάν βοήθεια, ή ελευθερία πάει περίπατο, μαζί με την ευθύνη που έχει καθένας να προφυλάσσει τον έαυτό του από την άπερισκεψία. "Ό,τι κι αν κάνω, όποιος κι αν είμαι, έχω δικαίωμα να βάλω το χέρι στην τσέπη του διπλανού! Ο κόσμος της σοσιαλδημοκρατίας είναι κόσμος ψυχικής φτώχειας και πολιτικής άσυναρτησίας, που θέλει κι αυτός να περνάει για προοδευτικός. Όταν οι σκανδιναβικές χώρες κατέληξαν σε μιιά μορφή ύψηλης φορολόγησης για να συντηρείται υπέρογκος δημόσιος τομέας, ανατρέποντας τις προηγούμενες συνθήκες που ήταν ευνοϊκές για την επιχειρηματικότητα, χάρη στις οποίες⁶² γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη, υποχρεώθηκαν να ζήσουν τις άναμενόμενες συνέπειες — θέσεις εργασίας σταμάτησαν να δημιουργούνται, επιχειρήσεις δεν ιδρύονταν, το έθνικό προϊόν

⁶² Άς μην υποτιμάται όμως και η σύνεση των εργατικών σωματείων της Σουηδίας, τα όποια κατανοούσαν και αποδέχονταν ότι επιχειρήσεις που δεν είναι βιώσιμες πρέπει να κλείνουν, φυσικά με απόλυση των υπαλλήλων.

δὲν ἔλεγε νὰ αὐξηθεῖ, ἡ κοινωνία βυθιζόταν στὴ νωχέλεια, τὴν παραίτηση, τὴ στείροτητα.

Ὑποτίθεται πὼς ἡ σοσιαλδημοκρατία κατευνάζει τοὺς ‘προλετάριους’, τοὺς ἐντάσσει στὸ ‘σύστημα’ καὶ ἀποτρέπει τὸ μαρξιστικὸ σχέδιο τῆς δικτατορίας. Ὅμως, ἂν πράγματι ὁ σοσιαλισμὸς σέρνει τὴν ἐργατιά ἀπὸ τὴ μύτη, γιατί δὲν ἔγινε ποτὲ τὸ βῆμα τῆς δικτατορίας στὶς πιὸ καπιταλιστικές ἰδίως χῶρες; Κι ἂν κυριαρχεῖ τόση ἀνοησία, ἔτσι ποὺ οἱ πολλοὶ κοιμῶνται ὄρθιοι καὶ οἱ ‘ὑπνωτιστές’, ἀνίκανοι νὰ φτιάξουν δικό τους, ἀγοράζουν τὸ ναρκωτικὸ ποὺ πάει μαζί μὲ τὸ σχοινὶ τῆς κρεμάλας τους, τί ἐξηγεῖ τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς στὶς καπιταλιστικές δημοκρατίες;

Οἱ κρατικές δαπάνες γιὰ διάφορα ἀγαθὰ, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, γιὰ νὰ μειωθεῖ ἡ ἀνεργία, νὰ ‘τονωθεῖ’ ἡ ἀγορά, ἢ ὅτιδήποτε, προέρχονται ἀπὸ τὶς τσέπες τῶν πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι συνήθως θὰ χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἴδια κεφάλαια πιὸ ἀποτελεσματικά. Γιὰ παράδειγμα, εἶναι σωστὸ νὰ αὐξάνω τὴ φορολογία γιὰ νὰ ἔχω σχολεῖα, στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ σπουδάσουν ‘δωρεάν’ πιὸ φτωχὰ παιδιά, ἢ μήπως εἶναι προτιμότερο στὰ παιδιά αὐτὰ νὰ δίνω ἐπιταγὲς νὰ σπουδάζουν ὅπου θέλουν; Στὴ δεύτερη περίπτωση ἐπιτρέπω σὲ ὄσους μαθητὲς προτιμοῦν τὸ δημόσιο σχολεῖο νὰ συνεχίσουν ἔτσι, ταυτόχρονα μειώνοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν δημόσιων ἀνάλογα μὲ τὸν βαθμὸ τῆς ἀπόρριψῆς τους ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, καὶ ἐνθαρρύνω τὴ δημιουργία ἐνὸς δικτύου ἀνταγωνιστικῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, μὲ τὰ χειρότερα στὴ μεταξύ τους σύγκριση καὶ στὴ σύγκριση μὲ τὸ δημόσιο σχολεῖο νὰ κλείνουν. Ἄλλωστε μὲ τοὺς φόρους ποὺ ἀποσπῶ γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, βάζω τὶς φτωχὲς οἰκογένειες νὰ χρηματοδοτοῦν τὴν ἐκπαίδευση τῶν πλούσιων. Τὸ κράτος εἶναι μιὰ ὑπερ-ἐπένδυση ποὺ κάνουν οἱ πολῖτες συλλογικά, καὶ θὰ συνέφερε νὰ προσέχουν πὼς ἀκριβῶς τοποθετοῦν τὸ κεφάλαιό τους. Ζητούμενο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ κατάργηση

τοῦ κράτους ἀλλὰ ἢ μείωση, ἰδανικὰ μέχρι καταργήσεως, τῆς κρατικῆς ἀνευθυνότητας, διαφθορᾶς καὶ σπατάλης.⁶³

Ἐπειτα, συμφέρεῖ νὰ φτιάχνω γιὰ ὅλους τὸ ἴδιο; Ὅχι μόνο στὴν ἐκπαίδευση. Συμφέρεῖ νὰ φτιάχνω ἓνα ἔστω κορυφαῖο αὐτοκίνητο, ἄς ποῦμε τὴν Porsche,⁶⁴ ἢ μήπως εἶναι

⁶³ Ὁ σοσιαλισμὸς προβάλλει σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν ψευδῆ διάκριση δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ πλοῦτου. Δὲν ὑπάρχει δημόσιος πλοῦτος. Ὅσα συγκεντρώνει τὸ κράτος ἀπὸ φόρους εἶναι ἐξίσου ἰδιωτικά. Ὅπως στὴν ἄνωρην ἐκπαίδευση ἢ περίθαλψη, τὸ ἴδιο στὶς δαπάνες ποῦ ἀπαιτεῖ ἢ ἀντιμετώπιση τῆς κλιματικῆς ἀλλαγῆς, δὲν χρειάζονται ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες ἐπενδύσεις, ἀλλὰ ἐπενδύσεις ἄμεσα ἀπὸ ἰδιῶτες καὶ ἐπενδύσεις ἐξίσου ἰδιωτικὲς, ποῦ ὅμως πραγματοποιοῦνται μέσω περισσότερων κρατικῶν θεσμῶν καὶ ὀργάνων. Ὅσο πιὸ συνειδητὸ γίνεται αὐτό, τόση ὑπευθυνότητα κερδίζει τὸ κοινωνικὸ σῶμα γιὰ τὸ εἶδος τοῦ κράτους ποῦ συντηρεῖ, ἐπειδὴ σκέφτεται τὸ κράτος ὡς ἄλλη μία κρίσιμη ἰδιωτικὴ ἐπένδυση. Καὶ ἐπειδὴ ὅλα εἶναι ἰδιωτικά, δὲν νοεῖται σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τοὺς ἰδιῶτες παρὰ μόνο ὡς διαφθορά. Σὲ ὑγιεῖς κοινωνίες τὸ κράτος καὶ οἱ ἰδιῶτες συνεργάζονται, μὲ τὸ κράτος νὰ εἶναι ἓνας τρόπος τῶν ἰδιωτῶν νὰ ὑπερβαίνουν τὶς μεροληψίες. Τὸ ὑγιὲς κράτος διαφυλάσσουντας τὸν συναγωνισμὸ δὲν στρέφεται ἐναντίον τῶν ἀνίκωνων ἐταιρειῶν ἀλλὰ ὑπὲρ τους, ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκη νὰ βελτιώνονται ἢ ἀλλιῶς νὰ κλείνουν καὶ νὰ δίνουν τὴ θέση τους σὲ ἄλλες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀνταποκρίνεται στὸ χρέος τοῦ ἀπέναντι στοὺς ἰδιῶτες, ποῦ ἰδρῶν τὸ κράτος καὶ μέσα ἀπὸ τέτοιες ἐπιχειρήσεις. Γι' αὐτὸ ἡ συμπαράσταση στοὺς ἀνεργούς μὲ κάθε τρόπο καὶ μάλιστα μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανεκπαίδευσή τους ἀνήκει στὶς πιὸ οὐσιώδεις κρατικὲς ὑποχρεώσεις.

⁶⁴ Τὸ παράδειγμα εἶναι ἀκραῖο σκόπιμα, στὴν πραγματικότητα ἀνεδαφικό. Ποτὲ δὲν θὰ μποροῦσε τὸ κράτος νὰ φτιάξει ἓνα κορυφαῖο αὐτοκίνητο, ἢ δημιουργία τοῦ ὁποίου προϋποθέτει ἐλεύθερη οἰκονομία, πλῆθος ἐταιρειῶν καὶ συναγωνισμὸ.

προτιμότερο νὰ ὑπάρχουν καὶ Rolls Royce, Mercedes, Ford, Toyota, Mazda, Ferrari, Lexus, Tesla, Audi, Volvo, BMW, Citroen, Chevrolet, Chrysler, Honda, Hyundai, Subaru, Alfa Romeo, Seat... — ὥστε νὰ ἐπιλέγει καθέννας ὅ,τι ταιριάζει στὰ γούστα, τὶς ἀνάγκες καὶ τὴν οἰκονομική του δυνατότητα; Ὅσο περισσότερο χρῆμα ἔχουν στὰ χέρια τους οἱ πολῖτες ἀντὶ γιὰ τοὺς κρατικούς ἐπενδυτὲς—μὲ—ξένους—τσέπες, καὶ ὅσο περισσότερο ἀποφασίζουν οἱ πολῖτες τί θὰ δίνουν στὸ κράτος πότε καὶ γιὰ ποιὸ λόγο, τόσο πιὸ δημιουργικοί, ἐλεύθεροι καὶ ἱκανοποιημένοι εἶναι ὅλοι, καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Ὁ μόνος πού ἔχει νὰ χάσει εἶναι ὁ πολιτικός ἀπατεώνας.

Σοσιαλδημοκράτης εἶναι ὁ σοσιαλιστὴς πού ἐνῶ ἔχει ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα, προσπαθεῖ ἢ ἐπαφή του νὰ εἶναι ὅσο γίνεται πιὸ μικρή, ἐπειδὴ δὲν τοῦ ἀρέσει ἢ πραγματικότητα, ἢ ὁποία λέει πὼς οἱ ἄνθρωποι ἔχουν διάφορες ἱκανότητες, εὐκαιρίες, δυνάμεις καὶ ἐπιθυμίες, καὶ ὅτι, ἂν θελήσω νὰ ἐπιβάλω ἰσότητα, αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι πρὸς τὰ κάτω. Ἡ σοσιαλδημοκρατία διαβάλλει καὶ φτωχαίνει τὰ πράγματα. Προβάλλοντας τὸν σοσιαλισμὸ ὡς φιλάνθρωπο, μειώνει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργία.

Ἔργα πράγματι ἀναγκαῖα, πού σπάνια θὰ ἔκανε ἢ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐπειδὴ εἶναι ζημιογόνα, πρέπει νὰ γίνονται ἀπὸ τὸ κράτος μέσα ἀπὸ φορολόγηση καὶ ἀναζήτηση χορηγιῶν. Χρειάζεται ὅμως νὰ ἐξηγεῖται στοὺς πολῖτες ἢ ἀναγκαιότητα κάθε σχετικῆς δαπάνης, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται ἢ σπατάλη καὶ ἢ διαφθορά. Γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξασφαλίζει τὸ δημόσιο στέγαση ἀνθρώπων πού ἐνῶ τοὺς προσφέρεται δουλειά, οὔτε κἂν θέλουν νὰ ἐργαστοῦν.

Στὴν Ἀμερική, ὅπου τὸ κράτος πρόνοιας εἶναι (ὄχι ἰδανικά, ἀλλὰ πάντως) πιὸ λογικό, οἱ ἴδιοι οἱ φτωχοὶ ὠφελοῦνται περισσότερο, σὲ βαθμὸ πού ἢ χώρα ἔφθασε νὰ μοιάζει

γῆ τῆς ἐπαγγελίας! Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται σὲ παραδόσεις πὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ Δύση, χαρακτηριστικὰ στὴν Ἰνδία καὶ τὴν Ἰαπωνία. Ἡ Ἰαπωνία δὲν ἐκτιμᾷ τὶς ἀριστερὲς ἰδεοληψίες, γι' αὐτὸ ἔχει ὑψηλότερο ἐπίπεδο ζωῆς κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ, πιὸ πλούσιο, πιὸ ἐλεύθερο καὶ πιὸ δημιουργικὸ, ἐνῶ ἡ Ἰνδία ἀριστεροφέρνει καὶ ἀγκομαχάει.

Γιατί ἡ φιλελεύθερη σκέψη ἐξελίσσεται, παραμένει πάντα ἐπικαιρὴ καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐπικαιρότητα, ἐνῶ ὁ σοσιαλισμὸς δὲν παραδίδει ποτὲ ὅ,τι ὑπόσχεται ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο, καταπίεση, φτώχεια, ἀπελπισία καὶ ἀδικία; Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο πὺ χρειάζεται νὰ σκεφτεῖ κάθε καλοπροαίρετος ἀριστερός. Ἡ μεσοβέζικη σοσιαλδημοκρατία θὰ εἶχε ἐπιπλέον νὰ ἐξηγήσει γιατί συμφέρει μιὰ κοινωνία νὰ φρενάρει τὴν πρόδὸ της.

Ἐνα ρεῦμα τῆς σημερινῆς σοσιαλδημοκρατίας, πὺ περιγράφει τὸν ἑαυτὸ του ὡς 'τρίτο δρόμο', ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν μάχεται γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν, ἔστω σὲ ἀπώτερο μέλλον, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ βελτίωσή τους. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ θὰ μποροῦσε νὰ περιγραφεῖ πράγματι σὰν μιὰ φιλελεύθερη ἐκδοχὴ, γι' αὐτὸ συχνὰ τὸ χαρακτηρίζουν νεοφιλελεύθερο. Ὅμως περιέχει μιὰ πλευρὰ πὺ δικαιολογεῖ τὸν σοσιαλιστικὸ αὐτοπροσδιορισμὸ, καὶ ἡ πλευρὰ αὐτὴ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, δημιουργεῖ προβλήματα.

Ὁ 'τρίτος δρόμος' ἀντιτάσσει στὴν παραδοσιακὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνικοποίησιν τοῦ κεφαλαίου τὴν κεφαλαιοποίησιν τοῦ κοινωνικοῦ. Τεχνολογία τῆς πληροφορίας, νέες δυνατότητες μάθησης, συνεχῆς μάθησης, παγκόσμια ἐπικοινωνία, νέες δυνατότητες γιὰ καινοτομία καὶ ἐπιχειρηματικότητα χάρις στὴ γιγάντωση τῆς πληροφόρησης καὶ στὴν πανίσχυρη διαχείρισή της, ἀποτελοῦν τὴ σημερινὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, τὸν σημερινὸ καπιταλισμὸ, ἀπέναντι στὸν ὅποιο ἓνα μέρος τῶν σοσιαλιστῶν αἰσθάνεται ὑποχρε-

ωμένο νὰ πάρει θέση μὲ τὸν 'τρίτο δρόμο', πὺ ἀναγνωρίζει στὴ σημερινὴ τουλάχιστον φιλελεύθερη κοινωνία τὴ δυνατότητα νὰ φέρει εὐημερία γιὰ περισσότερους ἢ γιὰ ὅλους, ἀκόμη καὶ μέριμνα γιὰ ἴσες εὐκαιρίες. Ὅμως ὑπῆρχαν καὶ προηγουμένως οἱ περισσότερες δυνατότες εὐκαιρίες γιὰ τὴ χρηματοδότηση νέων ἐπιχειρήσεων. Τὸ ἴδιο μὲ τις διαφορές ὑποδομὲς πὺ ὀφείλει νὰ φροντίζει τὸ κράτος. Ποτὲ δὲν ἦταν φιλελεύθερη ἡ πεποίθηση ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ κοινωνία παρὰ μόνον τὸ ἄτομο. Τὸ ἄτομο δὲν ἔρχεται ἀπὸ τὸ πουθενά, ὅμως βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς κοινωνίας, καὶ μέσα ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς μεγαλώνει τις δυνάμεις του. Ἡ φιλελεύθερη οἰκονομία ἦταν πάντα γνωσιοκεντρική, καὶ χάρις στὴν τεχνολογικὴ δυνατότητα πὺ ἡ ἴδια κατόρθωσε, ἡ γνώση μπορεῖ σήμερα νὰ ὑπηρετηθεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ περισσότερο ἀπὸ περισσότερους. Ἡδὴ πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινή, πὺ ἔντονα γνωσιοκεντρική, οἰκονομία ἀνέπτυξε τις δυνατότητες ὅλων, ὅπου ὀφείλεται ἡ μεγάλη ἔκρηξη τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν καὶ ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση. Ὅσο ὑπάρχει καπιταλισμὸς καὶ ὅσο πὺ γνήσιος εἶναι, τόσο πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ φιλελεύθερη καὶ γνωσιοκεντρικὴ οἰκονομία, καὶ ἡ ἴδια αὐτὴ οἰκονομία, χάρις στὴν προηγούμενη ἀνάπτυξή της, δυνάμωσε τὸν ἑαυτὸ της στὸν σημερινὸ βαθμὸ μὲ τὴν πληροφορικὴ.

Ὁ 'τρίτος δρόμος' δὲν ἔχει ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ σοσιαλιστικὲς ἐμπάθειες, καὶ ὅ,τι μοιάζει λογικὴ ἀποδοχὴ τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας μᾶλλον δὲν εἶναι παρὰ ἀναγκαστικὴ καὶ ὄχι τόσο ἠθελημένη προσγείωση στὴν πραγματικότητα, γι' αὐτὸ ἔχει προβλήματα. Μέσα σὺς ἐπιθυμίες του πραγματοποιεῖ κανεὶς τὸν ἑαυτὸ του, δὲν τὸν δημιουργεῖ στὸ κενὸ καὶ μετὰ ἀποκτᾶ σκοποὺς καὶ προσπαθεῖ γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο. Μετὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀποτυχία τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ 'τρίτος δρόμος' καταδέχεται νὰ ἐμπιστευθεῖ τις ἐπιχειρήσεις στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, καὶ διεκδικεῖ γιὰ τὸν

έαυτό του τήν κρατικοποίηση τῆς κουλτούρας! Μόνο ἂν τὸ κράτος ἀναλάβει πλήρως παιδεΐα, μουσεΐα, πολιτιστικὰ ἰδρύματα, καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ, θὰ κατορθώσει νὰ ὀδηγήσει τὴν αὐτογνωσία μας στὴν τελειότητα, ἐκτινάσσοντας στὸ ἄπειρο τὴ δυναμικὴ καὶ τὰ κέρδη τῆς κοινωνίας, δίνοντας σὲ ὅλους εὐκαιρίες καὶ μοιράζοντας τὸ ἀποτέλεσμα δίκαια! Ἔτσι ἐπιστρέφει ὁ παραδοσιακὸς σοσιαλισμὸς, ἔμμονη ἰδέα τοῦ ὁποῖου εἶναι νὰ βάζει τὸ χέρι στὶς τσέπες ἀποφασίζοντας μὲ τὴ σοφὴ σοσιαλιστικὴ φόρμουλα πόσο μεγάλη ἢ πόσο γενναιόδωρη πρέπει νὰ εἶναι ἡ περιουσία καθενός.

Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, τὸ κεφάλαιο ἐκμεταλλεύεται τὸν μόχθο τῶν ὑπαλλήλων⁶⁵ μὲ ἄδικες ἀμοιβές, ὑφαρπάζοντας μιὰ διαφορὰ ποῦ κανονικὰ τοὺς ἀνήκει. Ἐξηγῶ πιὸ μετὰ (βλ. σ. 395 κ.έ.) ὅτι ἡ θεώρηση αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ οὔτε μὲ τὶς πιὸ ἐπιεικεῖς προϋποθέσεις. Ἡ μοντέρνα φιλοκαπιταλιστικὴ σοσιαλδημοκρατία ἀποδέχεται τὴν εἰσήγηση τοῦ Μάρξ, προσθέτοντας ὅτι στὴν οἰκονομία τῆς γνώσης καθένας εἶναι ἀφεντικὸ τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν ἐλέγχει τὸ κεφάλαιο τὸν μόχθο ἀλλὰ ὁ (προσωπικὸς) μόχθος ἐλέγχει τὸ (ἐξίσου προσωπικὸ) κεφάλαιο τῆς γνώσης. Τὴν θέση αὐτὴ τοῦ τρίτου σοσιαλδημοκρατικοῦ δρόμου ἐξέφρασε καὶ ἐπίσημα μετὰξὺ ἄλλων ὁ Μπράουν, ἀρχηγὸς τῶν Ἐργατικῶν καὶ Πρωθυπουργὸς τῆς Ἀγγλίας. Λίγο πιὸ πρὶν γιὰ νὰ ἔχεις ἐξουσία ἤθελες κεφάλαιο, ἐνῶ τώρα τὸ κεφάλαιο εἶναι ἡ γνώση κι ἔτσι καθένας ἀντὶ νὰ μοχθεῖ στὴν ἀλυσίδα παραγωγῆς φτιάχνει τὸ Facebook καὶ γίνεται πάμπλουτος. Αὐτὴ εἶναι σχηματικὰ ἡ περιγραφή, καὶ δὲν εἶναι ἀβάσιμη. Ὅμως ἡ οἰκονομία τῆς γνώσης δὲν κατάργησε τὸν προηγούμενο καπιταλισμὸ, πολλὰ συμβαίνουν ὅπως πρὶν. Στὰ τρόφιμα,

⁶⁵ Ὑπαλλήλων, ὄχι ‘ἐργαζομένων’. Δὲν ἀρέσει στοὺς σύντροφους ἡ ἀλήθεια, ὅμως ἐργαζόμενος εἶναι καὶ ὁ ἐπιχειρηματίας.

στά ροῦχα, στήν οἰκοδομή, στά αὐτοκίνητα, ἡ φιλελεύθερη οἰκονομία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι κακή, ἢ γιά κάποιον λόγο δέν πειράζει πιά ἡ σχετική ἐκμετάλλευση καί δέν χρειάζεται ἡ δικτατορία πού θά ἀλλάξει τίς παραγωγικές συνθῆκες; Περαιτέρω, πόσοι κάνουν τὸ Facebook; Καί πρὶν πάρα πολλοὶ εἶχαν εὐκαιρίες ἂν ἤθελαν καί ἦταν ἱκανοὶ νά ιδρύσουν μιὰ ἐπιτυχημένη ἐπιχείρηση, καί τώρα εἶναι ἐξίσου πιθανὸ νά ἀποτύχουν, ἐπειδὴ ἡ γνώση τους ἀποδεικνύεται ἀντιεμπορική ἢ ἀνεπαρκής. Χάρη στή φιλελεύθερη ὑπερανάπτυξη οἱ εὐκαιρίες σήμερα πράγματι εἶναι περισσότερες, δέν παύω ὅμως νά χρειάζομαι καλές ιδέες ὄχι λιγώτερο ἀπὸ πρὶν, ἂν εἶναι νά μὴ γίνω ὑπάλληλος στίς ιδέες ἄλλων. Ἐπειδὴ ἐγὼ εἶμαι τὸ κεφάλαιο, λέει ὁ τρίτος δρόμος, τὸ κεφάλαιο δέν μπορεῖ νά μὲ ἐκμεταλλεῖται. Ὅμως ἂν τὸ κεφάλαιό μου δέν ἀντέχει στὸν ἀνταγωνισμό; Τότε ὄχι μόνο μπορεῖ νά μὲ ἐκμεταλλεῖται ἓνα ἄλλο κεφάλαιο, ἀλλὰ καί εὐχομαι νά τὸ κάνει. Ὑπάρχει μόνο διαφορά βαθμοῦ ὄχι οὐσίας ἀνάμεσα στή γνωσιοκεντρικὴ σημερινὴ οἰκονομία καί στήν προηγούμενη ἄλλο τόσο γνωσιοκεντρικὴ, κάτι πού ἡ σοσιαλιστική κρατία σὲ καμμιά παραλλαγή της δέν θέλησε νά καταλάβει, ὅπως εἶναι φυσικό. Ἄν ἤθελε ὄντως νά παρακολουθήσει τὰ φιλελεύθερα βήματα στήν ἱστορία καί τὴν προοπτικὴ τους, θά ἀναγκαζόταν νά αὐτοκαταργηθεῖ.

Γιὰ νά ὑπάρξει κράτος πρόνοιας δέν χρειάζονται θεωρίες φιλανθρωπίας, τὰ ὠφελιμιστικὰ κίνητρα ἀρκοῦν καί εἶναι πιὸ πειστικὰ καί πιεστικὰ — ἡ ἄμυνα τῆς χώρας, ἡ δύναμη καί διάρκεια τῆς οἰκονομίας, ἡ ἀποφυγὴ ἀναστατώσεων καί ἐξεγέρσεων. Μιὰ σκληρὴ κοινωνία χαμηλῆς νοσημοσύνης θά σωθεῖ αἴφνης ἀπὸ ἐργατικά ἢ ὅποια κινήματα, πού θά τὴν μεταμορφώσουν ὥστε νά γίνῃ δίκαιη καί φιλάνθρωπη; Πολιτεῖες χωρὶς στοιχειώδη σύνεση δέν σώζονται. Μεγαλώνουν οἱ δυνάμεις ὄλων καί συμβάλλουν στή δύναμη τῆς χώρας, δέν προκύπτει ἀνάπτυξη διατάζοντας τὸ τίποτα,

ἀκόμη κι ἂν ἡ ἐντολή εἶναι σωστή. Μάταια ὁ Πλάτων εἰδοποιοῦσε τοὺς Ἀθηναίους (στοῦ κουφοῦ τὴν πόρτα) ὅτι δὲν τοὺς συμφέρει νὰ εἶναι οἱ γυναῖκες ἀποκλεισμένες ἀπὸ τὸν δημόσιο βίον, γιατί δὲν εἶναι λιγώτερο ἰκανές, ὁπότε οἱ μισὲς κοινωνικὲς δυνάμεις παραμένουν ὑποτονικὲς. Δὲν νοεῖται πρόοδος οὔτε μὲ τὸ νὰ βάζει ὁ ἓνας χέρι στὴν τσέπη τοῦ ἄλλου, οὔτε μὲ τὸ σοφὸ κράτος Πατερούλη ποὺ ἀναδιανέμει τὴ φτώχεια καὶ διατάζει τὴ γνώση λογοκρίνοντας καὶ προπαγανδίζοντας. Σήμερα ἰδίως εἶναι πασίγνωστο πῶς προκύπτει σὲ μιὰ κοινωνία τὸ καλύτερο, πῶς ὑποστηρίζεται εὐημερία, πρόοδος, ἰκανοποίηση, χαρά, γνώση, ἔρευνα, δημιουργία... Εἶναι τεκμηριωμένο θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη μὲ τόσα παραδείγματα, ὥστε ὅποια χώρα ἢ ὁμάδα ἢ κίνημα δὲν καταλαβαίνει, ἀπλῶς δὲν θέλει νὰ καταλάβει.

Οἱ ἴδιοι οἱ πολῖτες ποὺ ἐλπίζουν στὴ διόγκωση τοῦ κράτους πρόνοιας, στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχουν ἰδέα τί θέλουν, νομίζουν ὅτι θὰ συμβεῖ μὲ λεφτὰ κάποιου ἄλλου! Ἄν τὸ κράτος ἄφηνε στὸ χέρι τους νὰ συμβάλουν ἢ νὰ μὴ συμβάλουν καθέννας συνειδητὰ καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν τσέπη του γιὰ συγκεκριμένες καὶ θεμιτὲς δαπάνες, ἄς ποῦμε γιὰ τοὺς ἄπορους ἢ γιὰ τοὺς ἀνάπηρους, θὰ τὸ ἀπέφευγαν! Τὸ σύστημα ποὺ ἐπιδιώκει ὑπερβολὴ παροχῶν, κάτι ποὺ δὲν γίνεται μὲ ἀγνὰ κίνητρα,⁶⁶ καταφεύγει στοὺς ἔμμεσους φόρους, ἐπειδὴ εἶναι ἀόρατοι, ὁ πολίτης νομίζει ὅτι δὲν πληρώνει ὁ ἴδιος ἀλλὰ τὸ κράτος ἀπὸ λεφτόδεντρα. Ἐπειδὴ ἡ ‘φιλανθρωπία’ αὐτὴ στηρίζεται στὴν κουτοπονηριά, καταλήγει σὲ κακοδιαχείριση. Τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἀπολαμβάνει ὁ πολίτης ἀπὸ τὸ κράτος ‘δωρεάν’, τὰ χρυσοπλήρωσε, μόνο

⁶⁶ Ἄν τὰ κίνητρα ἦταν ἀγνὰ, θὰ ὑπῆρχε ἐνημέρωση πόσα δίνει καθέννας γιὰ ποιὸς ἀκριβῶς σκοποῦς, καὶ θὰ χρειαζόταν ἔγκριση τῶν πολιτῶν γιὰ νὰ διαμορφωθοῦν οἱ ‘κοινωνικὲς’ δαπάνες.

πού δὲν τὸ ἔχει συνειδητοποιήσει. Ἄν ὑπάρχει ὑπεραξία καὶ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο, δὲν θὰ βρεθεῖ ἀλλοῦ χειρότερη. Ὅμως δὲν εἶναι αὐτὸ κυρίως πού δημιουργεῖ πρόβλημα, ὅσο ἡ χαμηλὴ ποιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν — φαινόμενο τόσο πιὸ ζημιογόνον, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀνάγκη γιὰ καλύτερη ποιότητα, ὅπως στὴν ἐκπαίδευση.

Ἡ ἐπιβράδυνση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὶς σοσιαλδημοκρατικὲς συνταγὲς εἶναι μεγάλη, καὶ δὲν εἶναι ἡ μόνη ζημιὰ. Στὸν κοινὸ βίον, εἰδοποιῶσε ὁ Βασίλειος, τὸ χάρισμα καθενὸς βοηθαίε ὅλους. Τὸ κέρδος πού ἀποκομίζουν ὅσοι ὠφελοῦνται ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς Microsoft εἶναι ἀσυγκρίτως μεγαλύτερο τοῦ τεράστιου κέρδους τῆς ἴδιας τῆς ἐταιρείας, καὶ οὔτε κἂν μόνο οἰκονομικό. Χάρη στὸν καλὸ μουσικὸ ὁ ἀρχιτέκτονας ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ μουσικὴ καὶ ζεῖ καλύτερα καὶ πιὸ δημιουργικά. Χάρη στὸν καλὸ ἀρχιτέκτονα ὁ πολίτης ἐμπνέεται ἀκόμη καὶ περπατῶντας ἀνάμεσα σὲ ἀξιόλογα κτήρια. Χάρη στὸν ἐφευρέτη τοῦ παυσίπουνου γλυτώνουμε ὥρες ταλαιπωρίας καὶ μειωμένης ἢ ἀνύπαρκτης ἀπόδοσης. Ὁ δημιουργικὸς βίος ἔχει πολυμορφία καὶ κάθε μορφή ἐνισχύει τὶς ὑπόλοιπες συμβάλλοντας σὲ κοινωνίες ἰσχυρότερης σκέψης.

Ἡ κοινωνία δὲν μαραζώνει μόνο μὲ τὴν αὐταρχικὴ διακυβέρνηση, ἀλλὰ μὲ ὅτιδήποτε ἐμποδίζει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργικότητα. Ἦδη οἱ προ-βιομηχανικὲς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες συγκέντρωναν τὸ πιὸ ἀξιόλογο ἀνθρώπινο δυναμικὸ ὅσο πιὸ φιλελεύθερες ἦταν, ἐνῶ οἱ δογματικὲς ἔδιωχναν τοὺς καλύτερους καὶ ἔμεναν πίσω. Ἡ ἐπιχείρηση παράγει ἀγαθὰ πού ἔχουν ζήτηση, καὶ μὲ τὴ δύναμη πού ἀποκτοῦν μὲ τὶς ἀμοιβές τους οἱ ἴδιοι οἱ ὑπάλληλοι ὡς ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, προτιμῶντας ἢ ἀπορρίπτοντας γιὰ τὴν προσωπικὴ τους χρῆση διάφορα προϊόντα, ἐγκρίνουν ἢ ἀλλάζουν κατεύθυνση στὴ λειτουργία τῶν ἐπιχειρήσεων. Μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προτιμήσεις τους ἀποφασί-

ζουν τὰ εἶδη καὶ τὶς ποιότητες τῶν ἀγαθῶν, καὶ ὑποστηρίζουν ὅπως θέλουν τὴ ζωὴ τους. Χάρη στὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργία, εὐνοοῦνται οἱ μεγαλύτερες δυνατὲς ἐνότητες, καὶ μόνοι δυσαρεστημένοι εἶναι ὅσοι ὑποτιμῶντας τὸν ἑαυτό τους παρέμειναν ἄγονοι, λίγο πολὺ ἀμέτοχοι στὸν χῶρο ποὺ δημιουργεῖ ὁ σεβασμὸς τῶν ἐντιμῶν συναλλαγῶν καὶ ἡ ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν ἀπ' ὅλους ἀνάλογα μὲ τὸν χαρακτῆρα, τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς δυνατότητες καθενός.

Ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ ἔργο ἔκανε τοὺς Εὐρωπαίους νὰ ὀραματίζονται ἐπιχειρήσεις ποὺ ξεπερνοῦν τὸν στενὸ ἑαυτό τοῦ ἰδρυτῆ τους, ξεπερνοῦν καὶ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴ γενιά, καὶ ἀπλώνονται στὸ μέλλον μὲ ἄλλους ἰδιοκτῆτες καὶ διαχειριστὲς καὶ μὲ κάθε τρόπο ποὺ μπορεῖ νὰ συμφέρει. Οἱ Μένδικοι καὶ οἱ Φοῦγκερ δὲν εἶναι ἀπλῶς μεγάλοι ἐπιχειρηματίες, ἀλλὰ ὑποδείγματα ἀγάπης γιὰ τὴ διάρκεια καὶ ἀνοίγματος στὸ ἄγνωστο, φροντίδας γιὰ τὸ μακρινὸ καὶ ἀνιδιοτέλειας, μὲ συνέπειες στὸ νομικὸ καὶ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα γιὰ μεταρρυθμίσεις ἱκανὲς νὰ ὑποστηρίξουν τέτοια μεγέθη.⁶⁷ Περισσότερες ἀπὸ ἐκατὸ οἰκογένειες διαχειρίστηκαν τὴν *Große Ravensburger Handelsgesellschaft* ἐπὶ ἐνάμισι αἰῶνα ἤδη στὴν Ἀναγέννηση, κάτι ποὺ δὲν προοριζόταν νὰ εἶναι ἐξαίρεση ἀλλὰ ὁ κανόνας, καὶ σήμερα οὔτε κἂν προκαλεῖ ἐκπληξή. Γι' αὐτὸ οἱ κοινωνίες φιλίας εἶναι ἐπίσης

⁶⁷ Θυμίζω ὅτι μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες μεταφράσεις τοῦ Πλάτωνα ἦταν ἐκείνη τοῦ Φιτσίνο στὰ Λατινικὰ γιὰ λογαριασμὸ τῶν Μενδίκων. Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀναγνωρίζοταν στὰ πλατωνικὰ κείμενα φαίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ ἀκραῖο αὐτὸ καὶ φυσικὰ ἀπαράδεκτο γεγονός ὅτι ἓνας ἄλλος μεταφραστής, τὸν 16ο αἰῶνα, καταδικάστηκε σὲ θάνατο ἐπειδὴ ἡ μετάφρασή του παρουσίαζε ἐσφαλμένα τὸν μαθητὴ τοῦ Σωκράτη νὰ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς!

κοινωνίες ἀφθονίας, ἔτσι πού ἡ ἐνέργειά τους ξεχειλίζει πέρα ἀπό τὸν ἑαυτό τους καὶ γίνονται κοινωνίες εὐεργεσίας ξένων χωρῶν. Ὅλοι οἱ λαοὶ τείνουν νὰ εἶναι κλεισμένοι στὰ συμφέροντά τους καὶ στὰ προβλήματά τους, μόνο οἱ δυτικοὶ βοηθοῦν γενναιόδωρα ἄλλους λαούς, ἀκόμα καὶ πολὺ διαφορετικούς.

Ἡ ὑπερβολὴ κοινωνικῆς πρόνοιας στὴν ὁποία τείνει ἡ σοσιαλδημοκρατία, δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὴν οἰκονομία ἐπιζήμια ἀλλὰ διαφθείρει, φέρει ἀμέλεια, στειρότητα, στασιμότητα καὶ ἀνευθυνότητα, κάνοντας νὰ προσπαθοῦν λιγώτεροι, πέρα ἀπὸ τοὺς ἀνήμπορους, νὰ βελτιώσουν τὴ θέση τους μὲ τὴν ἐργασία τους. Τὴ διαφθορὰ αὐτὴ δὲν δυσκολεύεται νὰ κατανοήσῃ ὅποιος γονιὸς ἀπέφυγε νὰ δίνει στὰ παιδιὰ του πολλὰ χρήματα, βοηθῶντας τα νὰ μάθουν ὅτι χρειάζεται νὰ ἀναπτύξουν ἱκανότητες νὰ τὰ κερδίζουν.

Συζητῶντας ὡς φοιτητῆς μὲ συνομήλικους Ὁλλανδοὺς ἔμαθα ὅτι δὲν τοὺς ἔνοιαζε νὰ βροῦν δουλειά, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν πρόνοια εἰσέπρατταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ συντηροῦνται μὲ ἄνεση. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα οἱ γενικὲς συνθηκὲς δὲν ἐπέτρεπαν νωχέλεια, ὅμως χρησιμοποιοῦντας δούλους κάλυπταν καὶ ἀνάγκες πού ἀπαιτοῦσαν τεχνολογικὴ ἔρευνα, κι ἔτσι ἐφυσύχαζαν παράλογα ἐμποδίζοντας τὴν πραγματικὴ τους ἀνάπτυξη.⁶⁸ Αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη καὶ ἴσως οὔτε ἡ κύρια αἰτία γιὰ τὴν ὅποια οἰκονομικὴ καθυστέρηση, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἀνάγκες πού δὲν μποροῦν νὰ καλύψουν οἱ δοῦλοι.

⁶⁸ Ἀπὸ καμμιά περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν ἀπουσίαζε ἡ δουλεία, ὅμως ἡ χρῆση δούλων δὲν σημαίνει ὅτι ζοῦσαν ἀργόσχολα. Ἡ ζωὴ τους ἦταν λιτὴ καὶ σκληρὴ. Μὲ τοὺς δούλους ὑπερέβαιναν τὶς δυνάμεις τους, δὲν τὶς μετέθεταν, ὅμως ἐμπόδιζαν καὶ ἔτσι τὴν πολλαπλὴ διαφορὰ πού θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο.

Όμως και αυτός ο παράγοντας άσκησε μιὰ επίδραση. Παρόμοια προβληματικός εἶναι ὁ ἐθνικιστικός ‘καπιταλισμός’, ὅπου τὸ κράτος, μὲ τὴ φορολογικὴ μεροληψία καὶ διαφορὲς μεθόδους χειραγώγησης τῆς ἀγορᾶς, τεχνητὲς ἐλλείψεις, μαζικὲς ἀγορὲς μετοχῶν καὶ ἄλλα τέτοια, ὑποστηρίζει τὰ ἐγχώρια προϊόντα, κι ἄς μὴν εἶναι ἀνταγωνιστικά. Ἡ πλαστὴ ὑπεροχὴ, στὴν οὐσία μιὰ ‘ἀρπαχτὴ’ σχετικὰ μεγαλύτερης διάρκειας, ἐμποδίζει τὴ βελτίωση τοῦ κόστους καὶ τῆς ποιότητας, ταυτόχρονα καλλιεργῶντας πνεῦμα κουτοπονηριᾶς ἀντὶ δημιουργίας καὶ ἐντιμότητος. Μέσα ἀπὸ τὰ πρόσκαιρα κέρδη προετοιμάζει στὴν οἰκονομία καὶ συνολικὰ στὴν κοινωνία μεγάλη ζημιά. Συνετὰ οἱ ‘ἀσιατικὲς τίγρεις’ ἀφήνουν μιὰ ἐπιχείρηση νὰ χρεοκοπήσει, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ τὰ βγάλει πέρα μὲ τὸν ἀνταγωνισμό. Αὐτὸ δὲν εἶναι κοινωνικὸς δαρβινισμὸς ἀλλὰ σεβασμὸς στὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες, στὸ ποιοτικὸ ἔργο καὶ στὴν κοινὴ λογικὴ.

Ὁ προστατευτισμὸς ἐμποδίζει τοὺς πολίτες νὰ πάρουν φθηνότερα καὶ καλύτερα προϊόντα, καὶ ἐμποδίζει τὶς ἐπιχειρήσεις νὰ βελτιωθοῦν, δῆθεν ἀποτρέποντας τὴν ἀνεργία, ἐνῶ ἀπλῶς τὴν ἀναβάλλει. Ὁ παραλογισμὸς αὐτὸς εἶναι δυνατὸς καὶ ἐπιθυμητὸς ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα δὲν προκύπτει στὸ παρὸν καὶ ἡ κυβέρνησις μεταθέτει τὸ πολιτικὸ κόστος. Γιατί οἱ ἴδιοι οἱ πολίτες προτιμοῦν τὸν προστατευτισμὸ, ἂν ὄχι ἐπειδὴ καὶ οἱ ἴδιοι ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς ἐρχόμενες γενιές; Τέτοια κυβέρνησις καὶ λαός, ἀδιάφοροι γιὰ τὰ ἴδια τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια τους, ἐπικαλοῦνται τὴν κοινωνικὴ εὐαισθησία, φιλανθρωπία καὶ ἀλληλεγγύη, προετοιμάζοντας παρακαμψὴ καὶ δυστυχία.

Ἡ εἶδησις ὅτι ἔστω μιὰ οἰκογένεια πεινάει ἐπειδὴ κάποια οἰκονομικὴ μεταρρύθμιση ὀδήγησε στὴν ἀπόλυση τοῦ ἐργαζόμενου συζύγου, ἐπηρεάζει περισσότερο ἀπὸ τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ μεταρρύθμιση αὐτὴ θὰ δημιουργήσῃ πολλὰ πλάσιες θέσεις ἐργασίας καὶ θὰ εἶναι σωτήρια γιὰ πολὺ

περισσότερες οικογένειες. Οἱ ζωές δὲν συμψηφίζονται. Τὰ προβλήματα ἑνὸς δὲν ἰσορροπεῖ ἢ εὐτυχία πολλῶν, γι' αὐτὸ ἔχει μεγάλη σημασία νὰ δέχονται βοήθεια ὅσοι ἐπηρεάζονται ἀπὸ μεταρρυθμίσεις. Ὅχι γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους μόνο ἀλλὰ καὶ γιὰ πολιτικούς, γιὰ νὰ μὴν ἀνασταλεῖ μιὰ μεταρρύθμιση ἀπὸ ἀντιδράσεις. Ἐνας τρόπος εἶναι νὰ ἀποφασίζονται μεταρρυθμίσεις μὲ ἡμερομηνία ἔναρξης μελλοντική καὶ νὰ πραγματοποιοῦνται σταδιακά, ὥστε νὰ μὴν ἐπηρεάζονται οἱ παρόντες, νὰ προετοιμάζονται οἱ ἐπόμενοι, καὶ νὰ ἐξομαλύνεται ἡ μετάβαση ὅσο γίνεται περισσότερο.

Τί κέρδισαν οἱ σοβιετίες ἐμποδίζοντας, γιὰ παράδειγμα, τὴν εἰσαγωγὴ ξένων αὐτοκινήτων (τὰ ὁποῖα, καὶ τὰ πιὸ πολυτελῆ, παράγγελναν ἀδιάντροπα οἱ κομματάνθρωποι γιὰ τὸν ἑαυτό τους) ἐξαναγκάζοντας τὸν κόσμον νὰ χρησιμοποιεῖ σαράβαλα τῆς κρατικῆς βιομηχανίας; Φυσικὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὄλου πειράματος εἶναι σήμερα ἀπλὸ δεδομένο καὶ ἡ κριτικὴ εὐκολη, ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἐκείνη τῇ στιγμῇ ἦταν τόσο δύσκολο νὰ τὸ προβλέψουν; Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ προβλέψουμε σήμερα, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχε προηγούμενο; Τί θὰ συνέβαινε ἂν κάναμε κάτι παρόμοιο;

Ἐστὼ πὼς θέλουμε νὰ μὴ φεύγει χρῆμα στὶς ἐταιρεῖες τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ νὰ μειωθεῖ ἡ ἀνεργία. Ἀπαγορεύουμε τὴν εἰσαγωγὴ ξένων αὐτοκινήτων, φτιάχνουμε ἐλληνικὰ σαράβαλα, καὶ τὸ ἐπιτρέπει ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Ποιὸ θὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα; Θὰ ἐξοικονομοῦνται τὰ λεφτὰ ποὺ τώρα δίνονται γιὰ τὴν ἀγορὰ εἰσαγόμενων, θὰ ἀνοίξουν καὶ μερικὲς χιλιάδες θέσεις ἐργασίας, ὅμως θὰ ζημιωθοῦν ὅλες οἱ ἐργασίες, ἐφόσον τώρα πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται σαράβαλα, μὲ καθυστερήσεις, μὲ σπατάλη χρήματος σὲ ἐπισκευές, μὲ ἀκαταλληλότητα γιὰ διάφορες χρήσεις, καὶ φυσικὰ μὲ συνέπειες στὴν ἴδια τὴν ψυχολογία ὄσων τὰ χρησιμοποιοῦν. Ἡ οἰκονομία θὰ κάνει ὀπισθεν ὀλοταχῶς καὶ τὸ κέρδος ἀπὸ τὰ λεφτὰ ποὺ ξοδεύονταν γιὰ τὴν ἀγορὰ ξένων

αυτοκινήτων, θά είναι σταγόνα στον ωκεανό των απωλειών παντοῦ ἄλλοῦ. Καί ἐφόσον τῇ φοβερῇ αὐτῇ λύσῃ δέν θά εἶχαμε λόγο νά τήν περιορίσουμε ἰδίως στά αυτοκίνητα, θά προστατεύονταν ὅλα τά ἐπαγγέλματα καί ὅλα τά προϊόντα μας, δέν θά γινόταν καμμιά εἰσαγωγή καί θά ἀρκούμασταν σέ ὅ,τι παράγουμε μόνοι μας, μέ ὅποια ποιότητα καί σέ ὅποιους ρυθμούς, τὸ ὁποῖο μέ τήν ἔλλειψη ἀνταγωνισμοῦ δέν θά εἶχε κἄν λόγο νά βελτιώνεται. Χρειάζεται μεγάλη εὐφυΐα γιά νά καταλάβει κανεῖς ὅτι ἐδῶ βρίσκεται μιὰ συνταγή ἐγγυημένης ἐξαθλίωσης; Καί ὅμως ἕνα κάρο δημαγωγοὶ εἰσηγοῦνται τήν οἰκονομία τῆς αὐτάρκειας καί ἕνα σημαντικό πλῆθος ἄσχετων τοὺς παίρνει στά σοβαρά.

Ὅσες χῶρες ἀνοίγονται στό ἐλεύθερο ἐμπόριο ἀναπτύσσονται μέ πολλαπλάσιο ρυθμό ἀπ' ὅσες προστατεύουν τά ἐπαγγέλματα καί τά προϊόντα τους.⁶⁹ Ὡς τὸ 1980 ἡ Ταϊβάν εἶχε ἤδη γίνει δέκα φορές πιὸ πλούσια ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Κίνα, ἡ ὁποία μόλις ἄρχιζε νά ἀφαιρεῖ τὸν σοσιαλισμὸ ἀπὸ τὴν οἰκονομία της. Χάρη ὅμως στὴ φιλελεύθερη μεταρρύθμισή της ἡ Κίνα μείωσε τὴ διαφορά ἀπὸ τὴν Ταϊβάν στά τρία δέκατα, μέχρι στιγμῆς, κι ἐνῶ προηγουμένως τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ της ὑπέφερε ἀπὸ ἀκραία φτώχεια, σήμερα ἡ ἀκραία φτώχεια στὴν Κίνα δέν ξεπερνάει τὸ 13%.⁷⁰

⁶⁹ Μιὰ ἤδη ἱκανὴ ἀνάπτυξη δέν πολλαπλασιάζεται τὸ ἴδιο δυναμικά. Οἱ 'προστατευτικὲς' χῶρες μεγαλώνουν τὴ φτώχεια τους, χωρὶς νά κερδίζουν οὔτε κἄν τὴ μίζερη ἀσφάλεια ποὺ ὄνειρεύονται, ὑφίστανται ἰσχυρότερες κρίσεις καί πληθωρισμὸ. Ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου κερδίζουν μέ πιὸ γρήγορους ρυθμούς οἱ φτωχὲς χῶρες.

⁷⁰ Ἡ προπαγάνδα τοῦ καθεστώτος ἀλλάζει κριτήριον ὥστε νά ἐμφανίσει τὴν ἀκραία φτώχεια μικρότερη καί ἀπὸ 13%! Ἀξίζει

Ἡ ψυχολογία μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ καὶ σὰν ἀφηρημένη λέξη, ἢ πεῖνα εἶναι πιὸ κατανοητή. Ὅμως ἡ ψυχολογία εἶναι τὸ κρίσιμο, ἢ πεῖνα μόνη της δὲν λέει πολλά. Ἐνας ἀσκητῆς πεινάει ἐκούσια καὶ εἶναι χαρούμενος γι' αὐτό. Νὰ θέλω νὰ κάνω τὴ δουλειά μου καὶ νὰ μὴ μπορῶ ἀλλὰ νὰ ἔχω παντοῦ γύρω μου τὸ κακὸ ἀποτέλεσμα τῆς δουλειᾶς τῶν ἄλλων, ἐφόσον ὅλοι πιὰ ἐργαζόμαστε δουρικὰ σὲ χειρότερες συνθῆκες καὶ παράγουμε χειρότερα προϊόντα, οὔτε ὑπάρχει ἡ ποικιλία καὶ ἡ ποιότητα ὅσων ἀπολάμβανα ὅταν μποροῦσα νὰ ἀγοράζω τὰ προϊόντα ἄλλων λαῶν, πιὸ ἱκανῶν ἀπὸ μένα σὲ πολλοὺς τομεῖς, ἀφαιρεῖ ἀξία ἀπὸ τὴ ζωὴ μου. Τέτοιες κοινωνίες καταντοῦν νὰ σέρνονται παραιτημένες,

νὰ θυμηθοῦμε ὅμως τί ἰσχυριζόταν ἡ Κίνα προηγουμένως. Ὅταν τὴν καλοῦσαν νὰ ἐξηγήσει τὴν ὑπεροχὴ τῆς Ταϊβάν, ἔβρισκε ἀπελπισμένο καταφύγιο σὲ ἀνοησίες, ὅπως ὅτι ἡ Ταϊβάν εἶναι πιὸ πλούσια ἐπειδὴ εἶναι πιὸ μικρὴ! Ἡ Ταϊβάν παρατήρησε ὅτι στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ Κίνα θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσει γιατί ὅλες οἱ κομμουνιστικὲς οἰκονομίες ὑστεροῦν, ἀνεξαρτήτως μεγέθους, πληθυσμῶν καὶ ἐδαφῶν, ἢ γιατί ὑπάρχει τεράστια οἰκονομικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν Βόρεια καὶ τὴ Νότια Κορέα, παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν μεγεθῶν, τῶν παραδόσεων, τῶν φυσικῶν πόρων, κ.λπ. Μάλιστα ὁ Βορρᾶς ἦταν πολὺ πιὸ προηγμένος ἀπὸ τὸν Νότο πρὶν ἀπὸ τὴ διχοτόμηση! Καὶ ἡ Ταϊβάν, ἀνελέητη, ἔδωσε τὴν χαριστικὴ βολή: ἀφοῦ ἡ διαφορὰ μας ὀφείλεται στὴ γεωγραφία, γιατί ἀρχίσατε μεταρρυθμίσεις γιὰ νὰ κάνετε φιλελεύθερη τὴν οἰκονομία σας; Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σκεφτοῦμε πόσο προβληματικὸς εἶναι γιὰ τὴν Κίνα αὐτὸς ὁ διχασμὸς, πόσο ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξή της, νὰ νοιώθει ἀναγκασμένη νὰ ὑπερασπίζεται τὸν κομμουνισμό ἀκόμη καὶ ὅταν τὸν βάζει στὴν ἄκρη γιὰ νὰ σώσει τὴν οἰκονομία της. Ὑποκρισία, προσχήματα, ὑπεκφυγές, ἀποδεικνύουν διανοητικὴ δειλία καὶ δὲν εἶναι ἰδανικὸς σύμμαχος γιὰ τὴν πρόοδο μιᾶς κοινωνίας.

χωρίς όνειρα και έπιθυμία για ζωή. Η ποιότητα ακόμα και των πιο άπλων αντικειμένων — μιās κορνίζας, ενός γραφείου, ενός ψαλιδιοῦ, ενός πληκτρολόγιου, ενός ραφιοῦ, μιās οδοντόβουρτσας... — δεν είναι ζητούμενο φιλάργυρων ανθρώπων αλλά ανάγκη για αξία, και έχει δύναμη να έμπνέει θέληση για αξία, εὐνοεῖ σταθερότητα, δημιουργικότητα και αγάπη για τή ζωή. Άκόμα και τὸ μοναστήρι, μαγειρεύοντας νόστιμα φαγητά διδάσκει ποιότητα. Όμως ἡ ποιότητα χρειάζεται ελευθερία και απαιτεῖ σεβασμό. Ὁ σεβασμός στην ποιότητα άμέσως ιδρύει τὸν ανταγωνισμό. Παραμερίζω τὰ δικά μου αὐτοκίνητα και χρησιμοποιῶ ξένα ἢ φτιάχνω άκόμη καλύτερα — ποτέ δεν περιφρονῶ τὴν ποιότητα. Σὲ μιὰ δημιουργική και ὄχι μόνο καταναλωτική κοινωνία, ἡ εισαγωγή προϊόντων είναι κέρδος, άποδεικνύει έμπρακτα ὅτι άναγνώρισα τὸ καλύτερο. Κι ἂν έξάγω λιγώτερα, σημαντικό πρόβλημα δεν είναι ὅτι δεν κερδίζω τὸ χρῆμα πὸ ἔχω ανάγκη για νὰ εισάγω ὅσα χρειάζομαι, αλλά ὅτι ἡ δική μου εργασία, στους τομεῖς πὸ ὑποτίθεται ὅτι μπορῶ νὰ εἶμαι ανταγωνιστικός, δεν είναι αρκετά καλή. Όταν οἱ έξαγωγές ὑστεροῦν σημαντικά, δεν χτυπάει καμπανάκι για νὰ καταργήσω τις εισαγωγές ἢ νὰ τις κάνω ασύμφορες φορολογώντας, αλλά για νὰ καταλάβω ὅτι χρειάζεται νὰ βελτιωθῶ ὅπουδήποτε είναι δυνατό νὰ γίνω ανταγωνιστικός. Έπομένως και τὸ κράτος ὀφείλει νὰ μὴν προστατεύει επιχειρήσεις και ὑπαλλήλους πὸ δεν άποδίδουν, ὡστε νὰ ελευθερώνει δυνάμεις για ἔργο μεγαλύτερης αξίας.

Για νὰ εργασθῶ ὅπως πρέπει, χρειάζομαι μιὰ ποιότητα έπεξεργαστῆ, ὀθόνης, πληκτρολόγιου, γραφείου, καθίσματος... Ἄν τὸ κράτος βάζει ὑπέρογκους φόρους σὲ ὅσα ἔχω ανάγκη, έμποδίζει τὴν εργασία μου, και ἂν ὅ,τι κάνω χρησιμεύει επίσης σὲ άλλους, δεν έμποδίζει μόνο έμένα αλλά και εκείνους. Έτσι δημιουργοῦνται πανίσχυρες άλυσίδες παρακμῆς. Ἄδιαφορώντας για τὴν ποιότητα καταρρέουν οἱ-

κονομίες, κράτη, χῶρες, ὀλόκληροι πολιτισμοί. Τὸ χρῆμα ποὺ ἔχω ἀνάγκη θὰ τὸ φέρει ἡ βελτίωση τῆς ἐργασίας μου, καὶ ἴσως ταυτόχρονα ἓνας ἄλλος προσανατολισμὸς τῶν ἐξαγωγῶν, ἔτσι ποὺ οἱ ξένοι λαοί, γιὰ νὰ μὴ στερηθοῦν ὅσα παράγω, νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ πληρώνουν ἀκόμα καὶ ὑπέρογκους φόρους, ἂν ἔχουν ἡλίθιο κράτος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ἔμφυχο δυναμικὸ, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ σημαντικό. Δὲν κλείνω τὰ σύνορα γιὰ νὰ μὴ φύγουν οἱ συμπολίτες μου, ὡς εἴθισται νὰ κάνουν οἱ ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’. Φροντίζω νὰ ἔχω κράτος ποὺ δὲν προκαλεῖ ἀσφυξία μὲ τὴν ἀσύστολη γραφειοκρατία, τὴ φορολογία, τὴν ἀνικανότητα, τὴν ἡλιθιότητα καὶ τὴ διαφθορά. Μὲ ἐντυπωσίασε ὅταν διάβασα ὄχι ἀπὸ κάποιο πολιτικάντη ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Παπανοῦτσο, τὸν καιρὸ ποὺ συζητούσαμε γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὴν ΕΟΚ, τὸ 1961, τὸν φόβο του πὼς ἡ Ἑλλάδα θὰ ἀδειάσει, ὅμως θὰ ἀπομείνουν εἰς τὸν τόπον μας καὶ πολλοὶ ‘ἰθαγενεῖς’ ἀπὸ ἀνικανότητα προσαρμογῆς στὶς δυσκολίες τῆς ἀποδημίας ἢ ἀπὸ ρομαντισμὸ. Ποιὸς δὲν νοιώθει ντροπὴ διαβάζοντας αὐτὴ τὴν παρατήρηση; Ἀντὶ νὰ συζητᾶμε τί πρέπει νὰ τσακιστοῦμε νὰ κάνουμε γιὰ νὰ μὴ φύγουν τὰ παιδιά μας μαζικὰ στὸ ἐξωτερικὸ, ἐπειδὴ θὰ μποροῦν νὰ ὀραματίζονται ἐδῶ τὸ μέλλον τους, μόνη λύση βλέπουμε τὴν ἀπομόνωση, νὰ κρατήσουμε τὴν πόρτα κλειστή! Μὰ ἂν πράγματι ἦταν ἔτσι καὶ μᾶς εἶχε ἀπομείνει ἴχνος ἀνθρώπινης φύσης θὰ λυσσάγαμε νὰ ἐνωθοῦμε ἀμέσως μὲ τὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ δώσουμε στὰ παιδιά μας ἑκατὸ δυνατότητες παραπάνω νὰ γλυτώσουν ἀπὸ μᾶς καὶ τὴν ἀριστεροσύνη μας, ποὺ φθάσαμε στὸν 21ο αἰῶνα καὶ ἀκόμα συζητᾶμε ἂν θὰ ἔχουμε ἰδιωτικὰ παν/μια.⁷¹

⁷¹ Θὰ ἄξιζε νὰ διαβάσει κανεὶς τὰ Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς ἐκείνων τῶν συζητήσεων. Τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο ἦταν ὁ φόβος, ἡ δει-

Ό,τι είναι ή κίνηση για τὸ σῶμα, τὸ ἴδιο ή ἐπιχείρηση για τὶς κοινωνίες, σημείο ζωῆς και αἰτία υγείας, ὑπαρκτή σὲ κάθε τόπο και ἐποχὴ σὲ διάφορους βαθμοὺς μὲ διαφορες μορφές. Κυνηγετικές, ποιμενικές, ἀγροτικές, ἐμπορικές ή ὅποιες κοινωνίες, εἶναι πάντως ἐπιχειρηματικές. Ὅμως ἄλλο ή ἐπιχείρηση νὰ χρειάζεται συνεχῶς μετακινήσεις, ὅπως σὲ νομαδικοὺς πληθυσμοὺς, ἄλλο ή ἐγκατάσταση σὲ ἓνα χῶρο, ὅποτε ἐξασφαλίζεται χρόνος για σκέψη, ἐξέλιξη και ἀνάπτυξη. Ὁ νομαδικὸς βίος δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀναπτυχθεῖ οὔτε κἂν ἓνα βίωμα σταθερότητας ὡς ἀρχῆς σχεδίων

λία, ή μικροψυχία και ή κουτοπονηριά, ἰδίως ἀπὸ τοὺς ‘προοδευτικούς’, και σπάνιο νὰ ἀκούσεις μιὰ φωνή ποὺ νὰ ἀντιλαμβάνεται στὴν Ἐνωση εὐκαιρία οικονομικῆς, ἀμυντικῆς και πνευματικῆς προόδου για ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ὁ Καραμανλῆς καταλάβαινε μερικές σημαντικές ἀλήθειες, και ἀκόμη δὲν ὑποτιμοῦσε ὅτι τὸ κύριο πρόβλημα δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ὁ λαός, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ οὔτε θεμιτὸ νὰ τὸν σύρεις ὅπου δὲν θέλει και ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ πάει. Αὐτὴ εἶναι γνήσια δημοκρατικὴ στάση, τόσο ἀντίθετη μὲ τοὺς Πατερούληδες, ποὺ ὄχι μόνο γνωρίζουν τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ νομίζουν και ὅτι μποροῦν νὰ τὸ πραγματοποιήσουν μὲ τὴ βία. Ἄθλος τοῦ Καραμανλῆ ὅτι ἔνωσε τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν Εὐρώπη, ὅταν ή ‘προοδευτικὴ’ νεύρωση ἀναρριγοῦσε ἐπαναστατικά κραυγάζοντας ‘ΕΟΚ και NATO τὸ ἴδιο συνδικάτο’, και ἄλλα εὐφυῆ. Ὅμως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ή Ἑλλάδα μέχρι σήμερα ἔχει προβληματικούς θεσμούς, και δὲν ὠφελεῖται ὅσο θὰ μποροῦσε ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἐπαφή της μὲ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Τί πιὸ χαρακτηριστικὸ ἀπὸ αὐτό, ὅτι ή ἑλληνικὴ οἰκογένεια ἀνέχεται νὰ πληρώνει φροντιστήρια για σπουδές ποὺ ἤδη πληρώνει χρηματοδοτῶντας τὴ ‘ἄνωγαν’ κρατικὴ παιδεία, και οὔτε περνάει ἀπὸ τὸν νοῦ τῶν πατεράδων και τῶν μανάδων νὰ ἀπαιτήσουν ἀπὸ τοὺς πολιτικάντηδες νὰ διορθώσουν τὰ σχολεῖα ή ἀλλιῶς νὰ τὰ κλείσουν, ἂν δὲν μποροῦν νὰ συναγωνιστοῦν οὔτε τὰ φροντιστήρια τῆς γειτονιάς.

για τὸ μέλλον καὶ ἐλπίδας, ἐπομένως καὶ ἀνάπτυξης δυνάμεων ὀργάνωσης, ἐπιμέλειας, πρόβλεψης, αὐτοδιάθεσης.

Παντοῦ ὑπῆρξε μιὰ μορφή ἐπιχειρηματικότητας καλύτερη ἢ χειρότερη, πουθενὰ δὲν ἔγινε ἀπεριόριστη παρὰ μόνο στὴ Δύση. Τὸ ἐπιχειρεῖν εἶναι ἀπεριόριστο ὅσο ἡ συλλογικὴ νοοτροπία — γραπτοὶ καὶ ἄγραφοι νόμοι, μῦθοι, θεσμοί, ἔθιμα καὶ ὅ,τι διαμορφώνει μιὰ κοινωνία ἐμπνέοντας ἢ ἀπωθῶντας — εὐνοεῖ ἢ ἔστω ἐπιτρέπει κάθε εἶδους καὶ βαθμοῦ δημιουργία, ὅταν καθέννας ἀφήνεται ἀνεμπόδιστος καὶ ἐνθαρρύνεται νὰ ἀναπτύσσει τὶς δυνάμεις καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ ὅσο θέλει, ἀπ' ὅπου ὁ κοινὸς βίος παραμένει ἀνοιχτὸς σὲ νέες δυνατότητες, ἀναθεωρήσεις καὶ αὐθόρμητες ἀπρόβλεπτες ἀποφάσεις. Ὅκτῳ αἰῶνες χρειάστηκε ἡ Δύση γιὰ νὰ ἀναπτύξει αὐτὴ τὴν ἰσότητα, παρατηρεῖ ὁ Τοκβίλ. Οἱ κοινωνίες φιλίας, ἐξίσου πρωταρχικὰ κοινωνίες ἐλευθερίας, ἀποδεικνύονται ἐπαναστατικὲς, ὀρίζοντάς τους εἶναι ὅποιαδήποτε γνήσια ἀξία — παράξενη, παλιά, νέα, ξενόφερτη...

Γιὰ τὴ σταθερότητα τῆς πολιτείας ὁ Ἄριστοτέλης ἔδινε ἔμφαση στὴ μεσαία τάξη. Ἡ πεποιθήσή του ἔχει ἀποδειχθεῖ στὴν πράξη, καὶ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἀπλούστερα: χρειάζεται οἱ περισσότεροι νὰ ζοῦν (τουλάχιστον) ἀρκετὰ καλά. Ἄρκετὸ εἶναι ὅ,τι ἐμποδίζει τὴν ἀπογοήτευση, τὴν ἀναστάτωση καὶ τὴν ἐξέγερση, ὅταν κάποιος γνωρίζει ὅτι ἔχει νὰ χάσει ὁ ἴδιος, ἂν ζημιωθεῖ ἡ γενικὴ ἡρεμία. Γιὰ τὴν ἰσορροπία αὐτὴ χρειάζεται οἱ λειτουργίες τοῦ συστήματος νὰ ἀνταποκρίνονται στοιχειωδῶς στὸ κοινὸ αἶσθημα δικαίου. Μόνη ρεαλιστικὴ ἔννοια ἀταξικῆς κοινωνίας εἶναι ἐκείνη πού εἰσηγήθηκε ὁ Σόλων, τῆς ἐλεύθερης ταξικῆς ἐπιλογῆς, ὅταν δὲν εἶμαι ὑποχρεωμένος ἀπὸ τὸ σύστημα νὰ ἀνήκω σὲ συγκεκριμένη τάξη, ὑπάρχει κινητικότητα, ἔχω ὅλες τὶς δυνατὲς εὐκαιρίες νὰ γίνω πιὸ ἰσχυρὸς ἢ ἀνίσχυρος χάρις σὲ δικές μου προσπάθειες καὶ ἐπιλογές. Τότε καθέννας μπορεῖ

νά ζήσει με τούς τρόπους που τόν συναρπάζουν, ακόμη και να αφιερώσει τή ζωή του στους άλλους, αν θέλει, μόνη υποχρέωση έχοντας να συμβάλλει στις συμφωνημένες δαπάνες για συλλογικές επιδιώξεις.

Σε ποιό βαθμό ή κοινωνική πρόνοια με άφορᾶ και θά ἦταν ἄδικο να μὴ συμμετέχω; Για παράδειγμα, αν ἤμουν ἄτεκνος θά εἶχα δίκιο να ἀρνηθῶ τή συμβολή μου στις κοινωνικές δαπάνες για τήν παιδεία; Θά ἦταν! ἐφόσον ἡ ζωή μου και ἡ ἐκπλήρωση τῶν σχεδίων μου ἐξαρτᾶται ἀπό τὸ μορφωτικό ἐπίπεδο τοῦ συνόλου.

Ἀνοίγω παρένθεση για τήν παιδεία. Τὸ ποσὸ που κοστίζει στο δημόσιο (δηλαδή σε κάθε φορολογούμενο) για τή ‘δωρεάν’ ἐκπαίδευσή του ὁ μαθητής, μαζί με ὅσα ξοδεύει κατ’ εὐθειᾶν ἡ οἰκογένεια σε φροντιστήρια για να γλυτώσει ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τοῦ ‘δωρεάν’ σχολείου, ἰσοδυναμεῖ με ὅσα θά ἔδινε σε ἓνα πανάκριβο και πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικό ἰδιωτικό. Ἄν ἡ οἰκογένεια ἔπαιρνε ἀπὸ τὸ κράτος ἐπιταγή ἀντι ‘δωρεάν’ παιδείας, αν γινόταν μιὰ ἀναδιανεμητική ἐπιστροφή τῶν σχετικῶν με τήν ἐκπαίδευση φόρων, ἀνάλογη με τὰ εἰσοδήματα κάθε οἰκογένειας, τὰ καλὰ ἰδιωτικά θά πολλαπλασιάζονταν, ὁ ἀνταγωνισμὸς θά μείωνε τις τιμές, τὰ παιδιά θά εἶχαν καλύτερη ἐκπαίδευση με μικρότερο ἔμμεσο και ἄμεσο κόστος. Κι αν ἀκόμα ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ δὲν μείωνε τὸ κόστος, κάτι μᾶλλον ἀπίθανο, πάλι θά ἦταν προτιμότερη, ἐπειδὴ ἡ ποιότητα τῆς ἐκπαίδευσης θά βελτιωνόταν, με ἀνάλογες συνέπειες στὴν ὕλική και πνευματική ἀνάπτυξη τῆς χώρας.

Για ποιό λόγο οἱ ‘προσθευτικοὶ’ δὲν ἀντέχουν οὔτε να ἀκούσουν τέτοιες λύσεις; Δαιμονοποιοῦν τήν ἰδιωτική πρωτοβουλία ἐπειδὴ ἀδιαφοροῦν για τήν ποιότητα τῆς παιδείας και ἐνδιαφέρονται για τήν ἀποδυνάμωση τοῦ ἀτόμου και για ἰδεοληψίες, κυνηγᾶνε φανταστικούς ἐχθρούς, ὅπως τὸν ‘ἐκμεταλλευτὴ ἐπιχειρηματία’. Μὲ ἓνα συνδυασμὸ πολὺ λι-

γώτερων δημόσιων σχολείων, χρηματοδότησης ιδιωτικῶν ἐπιλογῶν καὶ ἐλεύθερης κατ' ἰδίαν ἐκπαίδευσης (σήμερα προβλέπεται μόνο γιὰ λόγους ὑγείας!), ἡ βελτίωση θὰ ἦταν ἐντυπωσιακὴ. Ἔτσι δίνεται πλεονέκτημα σὲ μερικὰ παιδιά, ἔστω κι ἂν εἶναι τὰ περισσότερα, στὴν Ἀττικὴ καὶ σὲ πυκνοκατοικημένες περιφέρειες καὶ πόλεις, σὲ ἀντίθεση μὲ παιδιά σὲ χωριά, ποὺ θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ σπουδάσουν στὸ 'δωρεάν' σχολεῖο. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν μπορῶ νὰ ἔχω ἰσότητα πρὸς τὰ ἄνω, θὰ τὴν ἔχω πρὸς τὰ κάτω ἀπλῶς ἐπειδὴ εἶναι ἐφικτὴ; Μόνο ἂν κάποιος κινεῖται μὲ φθόνο, θὰ ἀπαγορεύσει μιὰ δύναμη, ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ τὴν ἔχουν ὅλοι. Τὸ κράτος χρειάζεται νὰ κάνει τὸ καλύτερο γιὰ ὅλους, ὅμως ὅταν τὸ ἰδανικὸ εἶναι ἀδύνατο, τότε γιὰ ὅσο γίνεται περισσότερους καὶ ἔστω μόνο γιὰ ἓναν. Ἀφοῦ λοιπὸν δὲν μπορῶ νὰ προσφέρω τὴν ἴδια ρύθμιση σὲ ὅλους, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οὕτως ἢ ἄλλως ὑπάρχουν ἀνισότητες στὴν ἐκπαίδευση, τουλάχιστον ἡ παρακολούθηση τῶν μαθημάτων δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὴ, ἀλλὰ νὰ μπορεῖ κανεὶς ἂν θέλει, νὰ διαβάζει μόνος του καὶ νὰ δίνει ἐξετάσεις στὰ τετράμηνα γιὰ νὰ περνάει τὶς τάξεις, ἀντὶ νὰ χάνει τὸν χρόνο του.⁷²

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ φορολογία συμφέρει νὰ μὴν ἀποθαρρύνει τὴν ἐργασία, ὅπως στὴν πρόνοια γιὰ τοὺς ἄπορους συμφέρει ἓνα ὄριο ποὺ δὲν θὰ ἐπέτρεπε στὴν ἀνερ-

⁷² Γιὰ τὴν πιθανὴ ἀντίρρηση περὶ ἀνατροπῆς τῆς 'συμπερίληψης' καὶ τῆς 'κοινωνικοποίησης', χρειάζεται νὰ προσεχθεῖ ὅτι καταναγκαστικὴ κοινωνικοποίηση εἶναι ἀπλὴ ἀντίφαση. Οὐτε χρειάζεται ἀφορμὴ τῆς κοινωνικοποίησης νὰ γίνεται ὅπωςδήποτε ἡ ἐκπαίδευση, ὅταν ὑπάρχει ἐπίσης ὁ ἀθλητισμὸς, ὁ προσκοπισμὸς, τὸ κατηχητικὸ, κ.λπ. Θὰ μπορούσαν νὰ ἐπινοηθοῦν καὶ ἄλλοι τρόποι προσανατολισμένοι εἰδικὰ σὲ αὐτό, ποτὲ ὅμως ὑποχρεωτικοί.

για να γίνει έλκυστική. Έτσι διαμορφώνονται πιο χρήσιμοι θεσμοί, προφυλάσσοντας την προσωπικότητα όλων. Προϋπόθεση δὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀπὸ μόνη της, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ λείπει. Ἡ ἐλευθερία ὑπηρετεῖ τὴν προσωπικότητα, τὴ δημιουργία καὶ τὴ θέληση γιὰ ζωὴ. Τὸ αἶτημα γιὰ ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ ἐλευθερία κυριαρχεῖ, ἐπειδὴ χωρὶς ἐλευθερία δὲν γίνεται νὰ πραγματοποιηθεῖ κανένα ὄραμα. Ὅμως χρειάζεται νὰ ἔχω ὄραμα καὶ νὰ κάνω σχέδια.

Ὡς προϋπόθεση ὀρίζουμε κάτι ποὺ ἂν μὴ τι ἄλλο προηγεῖται. Νὰ βρίσκομαι στὴ ζωὴ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ κάνω ὅτιδήποτε, μοιάζει προϋπόθεση ὅλων τῶν προϋποθέσεων, ὅμως δὲν ἀρκεῖ καὶ δὲν εἶναι ἡ αἰτία γιὰ νὰ κάνω κάτι — θὰ μποροῦσα νὰ μὴ θέλω κἂν νὰ ὑπάρχω! Αὐτὸ γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου ἀγαπάω τὴ ζωὴ καὶ θέλω νὰ ζῶ, μετατρέπει τὴν τυφλὴ ἀνάγκη σὲ προϋπόθεση. Προηγεῖται λοιπὸν ἡ ἀξία, ὁ σκοπὸς δίνει τὴν πνοή του στὰ ὑπόλοιπα.

Δὲν ὑπάρχει σήμερα λαὸς ποὺ νὰ ἀγνοεῖ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὅμως δὲν ἔγινε γιὰ ὅλους προϋπόθεση ζωῆς. Ἀπὸ μόνη της ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀγγίξει κανένα λαὸ οὔτε ἐλάχιστα. Ἄν ὑπάρχει συγγένεια βιωμάτων, ὁ ἐλληνικὸς λόγος ἐνεργοποιεῖται στὴ ζωὴ καὶ ἄλλων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὴν Ἑλλάδα οἱ προϋποθέσεις ἄλλαξαν, καὶ φθάσαμε νὰ παραλάβουμε τὴ δημοκρατία ἀπὸ τὴ Δύση ἀντὶ νὰ ἀναπτύξουμε γνήσια ἀστικὴ τάξη, δηλαδὴ ἐσωτερικὴ ὁρμὴ γιὰ τὴν ἐνότητα γνώσης, ἐλευθερίας καὶ δημιουργίας.

Ἰπῆρξαν ἱστορικοὶ ποὺ προσπάθησαν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὁ σημερινὸς Ἕλληνας ἔχει σλαβικὴ καταγωγὴ, γι' αὐτὸ δὲν συνδέεται μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνισμό! Ἄν τὸ ζήτημα εἶναι φυλετικὸ, ἡ συζήτηση περιττεύει καὶ ἀρκεῖ νὰ ἀναμῆνουμε ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὶς βιολογικὲς διαδικασίες. Ἄν ἡ γλώσσα προσδιορίζει τὴ δομὴ τῆς συνείδησης, Ἕλληνας εἶναι

ὅποιος ἔχει μητρική γλῶσσα τὰ Ἑλληνικά. Αὐτὸς εἶναι ἕνας πραγματικὸς καθορισμὸς, καὶ σημαντικὸς. Ὅταν ἔμαθε Ἑλληνικά ὁ Τολστόη ἐξομολογήθηκε σὲ ἕνα φίλο του, εἶμαι πιά βέβαιος πὼς ἀγνοοῦσα ὅ,τι πιὸ ἀληθινὸ καὶ ἀπέριττα ὠραῖο ἔχει γεννήσει ἢ ἀνθρώπινη γλῶσσα. [...] Χωρὶς ἐλληνομάθεια δὲν ὑπάρχει παιδεία. Εἶναι ὅμως ὁ Τολστόη πού γράφει αὐτά, καὶ ὄχι ὁ κάθε Ρῶσος — οὔτε κἂν ὁ κάθε Ἑλληνας, ὁ ὅποιος ἔχει τὰ Ἑλληνικά μητρική του γλῶσσα, καὶ παραμένει πιὸ ἀναίσθητος ἀπὸ νεκρὸ γιὰ τὴν ἀξία τους. Τί σχέση ἔχουν μὲ τὸν Σωκράτη οἱ “Ἕλληνες” πού τὸν ἐκτέλεσαν; Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ὁ Πλάτων οὔτε διανοήθηκε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν πατρίδα του καὶ προτίμησε νὰ ρισκάρει τὴ ζωὴ του μήπως προσφέρει κάτι στὴ Σικελία.

Ἄς μὴν ἀναζητοῦμε καθορισμοὺς γιὰ ὅ,τι προκύπτει, ὅποτε, μόνο ἀνεξήγητα. Ἡ ἐλευθερία χρειάζεται ἐλευθερία. Ἡ ἀστική τάξη τῆς Δύσης ζήτησε τὴν ἐλευθερία ὡς ἀνοιχτότητα στὴ δημιουργία καὶ τὴ γνώση, μελετῶντας, ἤδη στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα, μὲ πρωτοτυπία καὶ θαυμασμὸ τὰ ἐλληνικά κείμενα γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὅσο γίνεται ἰσχυρότερη καὶ ἀπροκατάληπτη ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα.⁷³ Στὸ αἴτημα αὐτὸ κυοφορεῖται ἢ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση, ὅπου ἐγγράφονται ὅλες οἱ μεταγενέστερες, καὶ προκύπτει νέα καὶ ἐντυπωσιακὴ πληθώρα σκέψης, ἢ πολυμορφία τῆς μουσι-

⁷³ Τὴν ἴδια κίνηση θὰ κάνουν οἱ χῶρες τῆς ἄπω Ἀνατολῆς καὶ ὅσες χῶρες ἄλλων πολιτισμῶν ἐνδιαφέρονται νὰ χρησιμοποιήσουν τὴ δυτικὴ σκέψη γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἑαυτὸ τους συνολικά, ὄχι μόνο στὴν τσέπη, τὴ φορὰ αὐτὴ ἀξιοποιῶντας τὰ εὐρωπαϊκὰ κείμενα στὸ σύνολό τους, ἀρχίζοντας φυσικὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες κορυφές, Ὅμηρο, Πλάτωνα, Καινὴ Διαθήκη, συνεχίζοντας ὅμως στὸν Αὐγουστῖνο, τὸν Μάξιμο, τὸν Συμεών, τὸν Ἐκκαρτ, τὸν Σαίξπηρ...

Κοινωνίες φιλίας

κῆς, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γλυπτικῆς, μιὰ ὑπερανάπτυξη τῶν τεχνῶν, ποὺ συνεχίζεται μέχρι σήμερα μὲ τὴ δημιουργία νέων εἰδῶν, ὅπως τῆς φωτογραφίας καὶ τοῦ κινηματογράφου, ὅλων ἐλεύθερων καὶ πολύμορφων, μιὰ δημιουργικὴ ἔνταση ποὺ δὲν ἔχει, οὔτε μὲ ἀπόσταση, ὁμοιά της σὲ κανένα ἄλλο πολιτισμό.

Ἡ Θρησκεία

Η ΓΝΗΣΙΑ θρησκεία εἶναι θεσμικὸ ἔργο πολλῶν γενεῶν, ριζώνει σὲ προσωπικὲς καὶ σπάνιες ἀφορμές. Στὶς ἀρχὲς βρίσκονται ἐπιγνώσεις ἀπὸ τὴν ἐπαφή μὲ μιὰ διάσταση βιωμένη ὡς ἱερή. Ὅταν ἡ θρησκεία γίνει παράγοντας τῆς διαμόρφωσης τοῦ κοινοῦ βίου, μᾶς ἐπιλέγει ἡ ἴδια, μέσα κυρίως ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Μεγαλώνοντας τὴν ἐπιλέγουμε ἐμεῖς, στὸν βαθμὸ ποῦ τὰ προσωπικά μας βιώματα συμφωνοῦν μὲ τὰ βιώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται, ἢ τὴν ἀλλάζουμε, ἢ ἀπλῶς ἀδιαφοροῦμε. Ἡ ἀδιαφορία εἶναι ἡ πιὸ πραγματικὴ ἀπόρριψη, καὶ εἶναι τόσο πιὸ ἀναμενόμενη, ὅσο πιὸ κεντρικὴ θέση ἔχει στὴ ζωὴ μας ἡ σκέψη καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ δύναμη τοῦ χριστιανοῦ νὰ ἀμφισβητεῖ τὰ πάντα καὶ τὴν παράδοσή του εἶναι ἀσύγκριτα πιὸ μεγάλη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ μουσουλμάνου.

Ὁ κόσμος ἀνήκει στὶς θρησκείες. Οἱ θρησκείες διαιροῦν τὴν ἀνθρωπότητα στὸ ἀπόλυτο σύνολό της, δημιουργῶντας μόνον ἐπιμέρους ἐνότητες. Ὁ κόσμος ἀνήκει στὶς θρησκείες ἐπειδὴ ὑπάγεται στὸ ἀνώτερο νόημα ποῦ μπορεῖ ἓνας λαὸς νὰ ἔχει γιὰ τὰ πράγματα. Οἱ θρησκείες ὑπηρετοῦν πληρότητα νοήματος, γι' αὐτὸ οἱ μεταξὺ τους ἀντιθέσεις εἶναι οἱ πιὸ ἰσχυρὲς δημιουργῶντας ἀχανεῖς ἀποστάσεις. Ἀκόμα καὶ μικρὲς διαφορὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας θρησκείας συχρὰ προκαλοῦν τεράστιες διαιρέσεις.

Οἱ ἐπιστῆμες ἀναγκαῖα ἀπέχουν ἀπὸ τὰ πιὸ κρίσιμα ἰδίως ἐρωτήματα, ὅσα ζητοῦν τὸ νόημα τῶν πραγμάτων,

τὴν ἀξία καὶ τὸν σκοπὸ τους, ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς μετὰ τὸν θάνατο, γι' αὐτὸ οἱ ἐπιστήμες ἀνήκουν στὸν κόσμο περισσότερο ἀπ' ὅσο τοὺς ἀνήκει ὁ κόσμος. Καὶ ὅμως μερικοὶ ἐπιστήμονες θέλησαν νὰ ἀπαντήσουν σὲ θεολογικὰ ἐρωτήματα ὡς ἐπιστήμονες! Αὐτὴ δὲν εἶναι μιὰ ἐπικίνδυνη ἀξιέπαινη τόλμη ἀλλὰ καθαρὴ νοσηρότητα. Ὁ Χώκινγκ ἰσχυρίστηκε πὼς ἡ ἐξῆς φυσικὴ θεωρία περιγράφει τὸν κόσμο μὲ τρόπο πὸν καθιστᾷ περιττὸ νὰ ὑπάρχει Θεός! Ὅμως τί θὰ ἐμπόδιζε τὸν Θεὸ νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμο ἔτσι πὸν ὁ ἴδιος νὰ παραμένει στὴν ἀφάνεια, σὰν νὰ μὴ χρειαζόταν καὶ σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε;

Γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Θεὸς θὰ προτιμοῦσε νὰ παραμείνει ἄγνωστος; Ἡ βούλησή Του αὐτὴ εἶναι σταθερὴ ἢ ἀλλάζει καὶ πότε, μὲ ποιές προϋποθέσεις — γιὰ λίγους, γιὰ πολλούς, γιὰ ὅλους; Οὔτε αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα εἶναι προσιτὰ στὴν ἐπιστήμη ὡς ἐπιστήμη, δὲν ἔχει δυνατότητα καὶ γι' αὐτὸ οὔτε δικαίωμα νὰ ἀσχολεῖται μαζί τους. Ἐξω ἀπὸ τὰ ἄνερά του ὁ σπουδαῖος αὐτὸς φυσικὸς χρειαζόταν ἀλλὰ κριτήρια, ὁπότε δὲν θὰ ἀποφαινόταν ὡς ἐπιστήμονας γιὰ φιλοσοφικὰ θέματα ἀλλὰ ὡς φιλόσοφος, ὅπως ὁ Νεύτων, καὶ τότε οἱ σχετικὲς ἀπόψεις του ἴσως εἶχαν ἀξία, ὅπως ἔχουν μεγάλη ἀξία οἱ θεολογικὲς σκέψεις τοῦ Πασκάλ, στὴ διαμόρφωση τῶν ὁποίων ἀπλῶς εἶχε ξεχάσει ὅτι ἦταν μαθηματικός.

Κόσμος δὲν εἶναι μόνο τὸ σύμπαν, ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο οἱ νοοτροπίες, οἱ θεσμοί, τὰ ἔθιμα, οἱ ἀξίες, τὰ ἔργα, οἱ ἐπιθυμίες. Ζῶ στὸν κόσμο σημαίνει ζῶ στὴν πληρότητα τοῦ νοήματος ἢ στὴ μειονεξία ἢ στὴν ἀπουσία του. Ἡ ἀπουσία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τέλεια ὅσο ὑπάρχουν θρησκευεῖες, ἀπ' ὅπου προέρχονται σὲ διάφορους βαθμοὺς οἱ νοοτροπίες καὶ οἱ συνήθειές μας. Γιὰ παράδειγμα, γεννήθηκα σὲ πολιτισμὸ πὸν μοῦ ἔδωσε τὸ ὄνομα ἐνὸς Ἀγίου καὶ σέβεται

δικαιώματα παιδιῶν, γυναικῶν, μειονοτήτων... Μοῦ ἀρέσει ἢ δὲν μοῦ ἀρέσει, ὁ σεβασμὸς αὐτὸς ὀφείλεται κυρίως σὲ δυνάμεις ποὺ προετοίμασε, προκάλεσε ἢ ἐπέτρεψε, ἀκόμη καὶ ἄθελά του, ὁ χριστιανισμὸς. Ἀδιαφορῶντας γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἀξιῶν ὑπονομεύω τὴν κατανόησή τους.

Ἔχει ὑπάρξει καὶ αὐτὴ ἡ παρεξήγηση, ὅτι μιὰ σημερινὴ ἀθιεϊστικὴ κοινωνία, τὰ μέλη τῆς ὁποίας θὰ ἀποφάσιζαν τὰ πάντα ἐκ τοῦ μηδενὸς (κάτι ἀδιανόητο, ἀλλὰ ἔστω πὼς συνέβαινε), θὰ διαμόρφωνε ἀνώτερες ἀξίες! Ὅμως αὐτὴ ἡ ‘παρθενογένεση’ ἔχει ἤδη συμβεῖ! ὅταν ἦταν δυνατό νὰ συμβεῖ, πρὶν ἀπὸ δεκάδες χιλιάδες χρόνια. Μέσα σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐλευθερία κυοφορήθηκαν οἱ θρησκεῖες καὶ ὅλες οἱ συμβολικὲς τάξεις. Ἡ βούληση γιὰ παρθενογένεση ὑπὸ προϋποθέσεις ποὺ ἔχουν ἤδη ὡς θεμέλιό τους τὴ θρησκεία (ἀνεπτυγμένη γλῶσσα, φιλοσοφία, ἐπιστῆμες, τεχνικὴ...) εἶναι καθαρὸς παραλογισμὸς, ἐκδήλωση προβληματικῆς ἐμπειρίας καὶ κατανόησης τῶν πολιτισμῶν. Ὅμως γιὰτὴν ἡ ὠριμότητα τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς συνειδήσεως θὰ εἶχε ἀνάγκη τὴν ἄρνηση τοῦ Θεοῦ;

Οἱ διαιρέσεις ποὺ δημιουργοῦν ἢ ἐπεκτείνουν οἱ διαφορὲς τῶν θρησκειῶν, δὲν ζημιώνουν τὴν παγκοσμιότητα τῆς εἰρήνης, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ ἀνοχὴ ἀποτελεῖ κοινὴ ἀξία. Σήμερα τουλάχιστον, οἱ θρησκεῖες τείνουν νὰ εὐνοοῦν τὴ στοιχειώδη αὐτὴ σύμπνοια, μὲ τὴν ἐξαιρέση τοῦ Ἰσλάμ. Σὲ κάθε περίπτωση, ἐνδιαφέρει ἢ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα, ἢ δυνατότητα γιὰ ἔγκυρη γνώση, γιὰ διαύγεια καὶ συνειδητότητα. Ἡ θρησκεία εἶναι τὸ κυριώτερο ποὺ χρειάζεται νὰ σκεφτεῖ ὅποιος ἐνδιαφέρεται νὰ γνωρίσει ἕνα πολιτισμὸ. Ἐφόσον ὁ δυτικὸς κόσμος ἀρχίζει στὴν Ἑλλάδα, ἡ φύση του προσεγγίζεται κυρίως μέσα ἀπὸ τὸν χριστιανι-

σμό.⁷⁴ Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἐπιλογή τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ, καὶ εἶναι τὸ μεγαλύτερο θεμέλιο ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτισμῶν. Χρειάζεται ὅμως νὰ προσεχθεῖ καὶ ἡ προηγούμενη, ‘παγανιστική’, παράδοση, ὁ πρωταρχικὸς ἐλληνικὸς ἑαυτὸς, ἐπειδὴ αὐτὸς μπόρεσε νὰ ἀκούσει τὰ Καλὰ Νέα. Μέσα ἀπὸ τὴν παράδοσή της κατανοοῦμε ποιά συνείδηση ἀπέκτησε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίσει καὶ νὰ θελήσει τὴ χριστιανικὴ της ἐξέλιξη. Στὴ συνείδηση αὐτὴ δὲν ἀνήκει μόνον ἡ φιλοσοφία, ἀν καὶ ἀπερίσκεπτα οἱ Πατέρες τῆς χριστιανοσύνης κράτησαν τὴ φιλοσοφία περιφρονῶντας τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία, σὰν νὰ ἦταν δυνατὸ ἓνας λαὸς μὲ τόσα, ποὺ μέχρι σήμερα γίνονται πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τόσους πολιτισμοὺς, ἀκόμα καὶ πολὺ διαφορετικοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς, νὰ εἶναι ἀξιοπεριφρόνητος στὸν ἴδιο τὸν ἐσώτερο ἑαυτὸ του.

Ὁ ἐλληνισμὸς ἀπέρριψε τὴ θρησκεία του, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μέσα σὲ ὅ,τι ἀπέρριψε τὰ πάντα ἢ τὰ περισσότερα ἦταν ἀσήμαντα ἢ ὀδηγοῦσαν σὲ πλάνη. Ἡ ἀπόρριψη δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀπόλυτη πλήρη καταδίκη καὶ ἀπαξίωση. Ὅταν φτιάξαμε πυροβόλα, σταματήσαμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τόξα, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ τόξο ἦταν ἀξιοπεριφρόνητο. Ἀντιθέτως! Μᾶς κράτησε στὴ ζωὴ ὡς τότε καὶ γινόταν ἀφορμὴ νὰ τὸ ὑπερβοῦμε. Μὲ τὴ χρησιμότητά του ὅσο καὶ μὲ τοὺς περιορισμοὺς του ἐξωθοῦσε νὰ ζητήσουμε τὴν ἴδια τὴ δική του οὐσία ἀκόμα πιὸ ἰσχυρή.

⁷⁴ Γιὰ τὴν δική μου εἰσφορά στὴ γνωριμία αὐτὴ, βλ. ὅσα γράφω στὴν *Μεγάλη Πηγὴ*, στὸν *Χρόνο καὶ Δημιουργία*, στὴν *Ἄλλη Ζωή*, στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας*, στὸ *Προπατορικὸ ἀμάρτημα*, στὸ *Ἡμερολόγιο*, στὴν *Ἀσκητικὴ*, καὶ στὸν *Μάιστερ Ἐκκαστ*.

ἽΟφεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας

ΗΔΗ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, στὴν προδρομικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κρητομυκηναϊκῆς θρησκείας, τρεῖς χιλιετίες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐνανθρώπηση καὶ δύο πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο γραπτὸ μνημεῖο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἔχει γίνει συνειδητὴ καὶ εἰκονίζεται ἐμφάνιση τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, ἐπιφάνεια ἢ θεοφάνεια.⁷⁵ Μὲ τὴ φανέρωση αὐτὴ σχετίζεται ἡ δεντρολατρεία. Ἡ δεντρολατρεία δὲν εἶναι ‘οἰκολογικῆς’ ἢ ‘φυσιολατρικῆς’ τάξεως ἐκδήλωση. Τὰ πουλιὰ σημαίνουν κάθοδο ἢ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, καὶ φυσικὴ διαμονὴ τους εἶναι τὸ δέντρο. Οἱ ‘μεταμορφώσεις’ τῶν Θεῶν σχετίζονται μὲ τὴ φύση ὡς ἀποκάλυψη. Ὅπουδὴποτε συμβαίνει ἐπαφή, σχέση, ἐνότητα, προέρχεται ἀπὸ τοὺς Θεοὺς καὶ τοὺς φανερώνει. Οἱ Θεοὶ ἔχουν ἀνθρώπινη μορφή.

Ἡ χρῆση τῆς σπηλιάς ὡς ναοῦ ἀλλὰ καὶ ὡς νεκροταφείου συνδέει τὴ θεογνωσία μὲ τὸν θάνατο. Ὁ θάνατος ἐλευθερώνει ἀπὸ τὴν προβληματικὴ, ἀτελεῖ καὶ παροδική,

⁷⁵ Ἀρχίζω ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ ἐπειδὴ τὰ μνημεῖα εἶναι ἄφθονα, ὅμως σὲ θεοφάνεια πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἴδια ἢ μεταστροφή τοῦ homo sapiens πρὶν ἀπὸ ἑβδομήντα χιλιάδες χρόνια, ὅποτε γεννήθηκε ἡ τέχνη καὶ ἡ θρησκεία. Ἄν κάποιος μπορεῖ νὰ τὸ ἐξηγήσει διαφορετικά, θὰ χαίρομαι νὰ τὸ ἀκούγα. Δικαιολογημένη ἀπορία εἶναι γιατί αὐτὸ συνέβη πρὶν ἀπὸ ἑβδομήντα καὶ ὄχι πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν ἑβδομήντα χιλιάδες χρόνια. Πάντως γιὰ νὰ συμβεῖ θεοφάνεια εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχει ἐκεῖνος ποὺ θὰ μπορέσει νὰ τὴν ἀντικρύσει μὲ δέος καὶ σεβασμὸ, ἐπομένως ἡ ἀνεξήγητη μορφή μιᾶς ἐλευθερίας.

κοσμική συνθήκη. Ἐδῶ ἔχει μιὰ ἀρχή τῆς ἡ ἀσκητικῆ παρὰδοση ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἔπειτα στὴ χριστιανικὴ ἐποχὴ. Ὑπερυψωμένοι ὑπαίθριοι χῶροι λατρείας ἐκφράζουν κυρίως ἐξύψωση τῆς συνειδήσεως ἢ τῆ θετικῆ πλευρὰ τῆς ἀπεξάρτησης ἀπὸ τὸ ἐφήμερο. Μαρτυρεῖται ἐπίσης ἐξατομίκευση τῆς θρησκείας μὲ τὴ χρήση λατρευτικῶν χώρων σὲ σπίτια καὶ παλάτια. Ἡ παρουσία τοῦ φιδιοῦ στὴν οἰκειακὴ λατρεία ἐντάσσει τὸν θάνατο στὸ μυστήριο τῆς ζωῆς. Τὸ πουλὶ καὶ τὸ φίδι θὰ γίνουν ἱερά ζῶα τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ κάτι ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι πανανθρώπινο ἰδίωμα, ἡ ἄνεση νὰ συνδυάζονται μέλη διαφόρων πλασμάτων (ἀνθρώπινο σῶμα μὲ κεφάλι ζῴου καὶ ἀντιστρόφως) σὲ πολλὲς παραλλαγές. Εἶναι ἔκφραση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὰ ‘σκληρὰ’ δεδομένα τῆς πραγματικότητας, ἀπόπειρα γιὰ ἐξερεύνηση καὶ διαχείριση τῶν δυνάμεων. Στὴν περίπτωσι τῶν ἐλληνικῶν μύθων τὸ στοιχεῖο αὐτὸ προκύπτει συγκρατημένο, οἱ φυσικοὶ νόμοι γίνονται περισσότερο σεβαστοί, κι ἔτσι πιὸ ρεαλιστικὴ ἢ προοπτικὴ τῆς γνώσεως καὶ τῆς διαχείρισης τῶν δεδομένων.

Μινωικὴ ἴσως εἶναι καὶ ἡ προέλευσι τοῦ μύθου γιὰ τὴν ἐνανθρώπησι τοῦ ἐνιαύσιου Δία σὲ μιὰ σπηλιὰ τῆς Κρήτης, τοῦ Θεοῦ ποὺ γεννιέται, πεθαίνει καὶ ξαναγεννιέται συγκεντρώνοντας στὸν ἑαυτὸ Του τὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι. Ὅπως στοὺς σχετικὸς μύθους γιὰ τὸν Διόνυσο καὶ τὸν Ὑάκινθο, εἶναι σημαντικὸ ὅτι τὸ παιδὶ δὲν ἀνατρέφεται ἀπὸ τὴ μητέρα του ἀλλὰ ἀπὸ τὴ ‘φύση’, ἐκπροσωπούμενη ἀπὸ ζῶα, ἢ ἀπὸ τὴ θεὰ τῆς φύσεως. Ὁ μῦθος συμβολίζει τὴν ἐνότητα θείας καὶ κοσμικῆς πραγματικότητας μέσα ἀπὸ τὴ συγκατάβασι τοῦ Θεοῦ.

Στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἀνάγεται ἐπίσης ἡ (κοινωνικὴ) λατρεία τῶν ἡρώων καὶ ἡ (οἰκογενειακὴ) λατρεία τῶν νεκρῶν. Οἱ ἥρωες προσεγγίζουν τὴ θεία φύση καὶ μποροῦν

νὰ θεωρηθοῦν πρόδρομοι τῶν δικῶν μας Ἀγίων. Θεὸς καὶ ἄνθρωπος, ἤδη στὰ προελληνικὰ χρόνια, βρίσκονται σὲ μεγάλη ἐνότητα καί, ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ κοινωνία συγκροτεῖται γύρω ἀπὸ τὴν ἐνότητα αὐτή.

Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ στοιχεῖα μαγείας ποὺ βρίσκονται στὸ λαϊκὸ παραμῦθι, καὶ τὸ μέτρο, χαρακτηρίζουν τὴν ἐλληνικὴ μυθολογία, φανερώνοντας οὐσιαστικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ φιλοσοφία. Ἦδη οἱ αἰτιολογικοὶ μῦθοι συμπυκνώνουν φιλοσοφικὲς ἀπόπειρες. Γιὰ παράδειγμα ἡ αὐτοπυρπόληση τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ δίνει νόημα στὴν ἐτήσια πυρὰ σὲ βουνοκορφές, ὅπου καίγονταν ἐπίσης ἀνθρώπινα ὁμοιώματα, παρουσιάζει τὴν ἐτοιμότητα τῆς κοινωνίας νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ὕπαρξιν στὰ ἴδια τὰ ὑψηλὰ σημεῖα τῆς, δημιουργῶντας μὲ τὸ ἔθιμο αὐτὸ μιὰ εἰκόνα τοῦ θανάτου καὶ εὐκαιρία αὐτογνωσίας.

Γιατί ἡ σκέψη ποὺ διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὴ δημιουργία τῶν μύθων, δὲν ἐκφράστηκε μὲ ἀμεσότητα στὸν πεζὸ λόγο ὡς εἰκασία, τεκμηρίωση, ἐξήγηση; Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἐκφράστηκε ἀκριβῶς ἔτσι σὲ συζητήσεις ποὺ ἔκαναν γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὶς περιπέτειες τῆς ζωῆς τους. Ὅμως ἡ ἔλλειψη γραπτοῦ λόγου δὲν εὐνοοῦσε τὴ διάσωση θεωρητικῶν ἀπόψεων, ἐνῶ οἱ μῦθοι εἶχαν τὴν ἀπαραίτητη πυκνότητα γιὰ νὰ ἐντυπώνονται στὴ μνήμη, νὰ ἀναπαράγονται, νὰ ἀποκτοῦν ἀκόμα καὶ ἐθιμικὴ ὑπόσταση, νὰ διαδίδονται καὶ νὰ ἐμπλουτίζονται μέσα ἀπὸ τὴ διάδοσή τους, νὰ ὀδηγοῦνται στὴ δημιουργία παραλλαγῶν καὶ νέων μύθων. Πίσω ἀπ' ὅ,τι φθάνει στίς μέρες μας καὶ στίς πρῶτες μέρες τοῦ γραπτοῦ λόγου ὡς μυθολογικὴ ὑπεραφθονία, βρίσκειται φιλοσοφικὴ συζήτηση, ποὺ ἂν καὶ συνεχῆς, ἦταν καταδικασμένη ἀπὸ τὴν ἀπουσία γραφῆς νὰ μὴν ἐκμεταλλεύεται τὶς δυνατότητες τῆς ἀνάκλησης καὶ ἀναθεώρησης, παραμένοντας βραδυκίνητη. Δὲν εἶναι ὅμως τυχαῖο ὅτι μὲ τὴ δημιουργία τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφάβητου καὶ τὴν καταγραφή τοῦ Ὅμηρου ἐμφανίζεται ἀμέσως ὁ φιλοσοφικὸς λόγος καὶ φθά-

νει άστραπιαΐα στο μέγεθος τών Προσωκρατικών και του Πλάτωνος.

Εΐναι σημαντική επίσης μιá ομάδα μύθων που άναφέρεται σε μεταμορφώσεις τών Θεών σε ζώα, άπ' όπου προκύπτουν ζευγαρώματα και τεκνοποιΐα, όπως στην ένωση Ποσειδώνα και Δήμητρας ως άλόγου και φοράδας αντίστοιχα, ή στη γέννηση του Άρείονα και τής Δέσποινας ως πουλαριού και φοράδας. Έτσι ή θεία φύση προϋποτίθεται άνώτερη τών φυσικών διαδικασιών (χρειάζεται ή μεταμόρφωσή της για να προκύψει ζευγάρωμα) και ταυτόχρονα ένωμένη με την κτιστή φύση, ή άναπαραγωγή τής οποίας δέν γίνεται να συντελεστεί παρά μόνο επειδή την ύποστηρίζει ή θεότητα. Οι άρκοι, τά κοριτσάκια τής Άρτέμιδος, σημαίνουν την πραγματικότητα ζών και άνθρώπων ως ένότητα με τή θεία φύση. Η έκσφενδόνιση του νεογέννητου Ήφαιστου στη γή άπό την Ήρα με άποτέλεσμα την άναπηρία του άφορα τήν τεχνική ως δραστηριότητα που σχετίζεται με κατώτερες άνάγκες. Ο σύνδεσμος του Ήφαιστου με την Άφροδίτη είτε ή έπιστροφή του στον Όλυμπο άναγνωρίζει στην τεχνική μιá πλευρά άπόλυτης άξίας και όμορφιάς, ή την ουσία της ως άρχής μιās ύψηλότερης ύγείας και ένότητας.

Ένας βράχος στη θάλασσα, που μοιάζει με πλοΐο, δέν εξηγείται άπό την άπόφαση του Θεού να μεταμορφώσει κάποιο πλοΐο σε βράχο, παρά μόνο αν έγινε συνειδητή ή έξάρτηση τής 'φυσικής' άπό μεταφυσική τάξη, όπου βρίσκεται ή κατεύθυνσή της. Γιατί ή άράχνη δέν εΐναι άπλως ένα όν με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά τιμωρημένη ύπερήφανη κόρη, αν όχι επειδή τó σύνολο τής πραγματικότητας στρέφεται γύρω άπό τόν άνθρωπο, στον όποΐο τά πάντα άναφέρονται και για τόν όποΐο τά πάντα συμβαίνουν με σκοπό να τόν διδάσκουν;

Ἡ βρώση ὠμοῦ κρέατος στὰ Διονύσια εἶναι τρόπος μετοχῆς στὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ ποὺ μεταμορφώθηκε σὲ ζῶο. Ἡ ὠμοφαγία σημαίνει τὴν καθαρότητα, ὅτι δὲν μεσολαβεῖ ἀνθρώπινη παρέμβαση. Ἐνώνομαι μὲ ὅ,τι ἐγγύτερο στὴν ἔνσαρκη θεία δύναμη. Εἶναι μυστήριο ποὺ θυμίζει τὴ δική μας Θεία Κοινωνία, καὶ παρὰ τὴν ἀγριότητά του ἔχει ἀμεσότητα ποὺ δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Ὁ πρωτογονισμὸς δὲν βρίσκειται στὴν ὠμοφαγία ἀλλὰ στὴν αὐτόματη καὶ μηχανιστικὴ ἀπόκτηση τῆς θείας δυνάμεως. Ἡ δική μας Θεία Κοινωνία, ἂν καὶ πιὸ ‘ἐκλεπτυσμένη’ μορφολογικά, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πρωτόγονο στὴν οὐσία της. Ἡ ‘ἀγριότητα’ τοῦ ἀρχαίου ἐθίμου ὑπερέχει μόνον γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐπαφῆς μὲ τὰ πράγματα.⁷⁶

Οἱ μυθολογικὲς ἐξηγήσεις ἀναγνωρίζουν τὸν κόσμο σὰν ἓνα τεράστιο σύμβολο. Κάθε τι κρύβει σημασίες ποὺ χρειάζεται νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ νὰ φωτίζονται τὸν δρόμο μας. Ὅλα ἀφοροῦν τῇ σκέψῃ, τῇ συνειδητότητά καὶ τὴν ἐλευθερία. Στὸν ὄρφισμὸ ἢ ποιητικὴ καὶ ἐρωτικὴ συνείδηση ἀναγνωρίζεται πιὸ κυριολεκτικὰ ἱκανὴ νὰ νικάει τὸν θάνατο.

Ἡ ἐλληνικὴ μυθολογία δὲν προτείνει δημιουργὸ Θεό. Τὸ σύμπαν ἔχει τὴν αἰτία του στὸν ἑαυτό του, εἶναι αἰώνιο καὶ αὐταρκες, ἰδέα ποὺ ἐπιμένει καὶ σὲ καταγεγραμμένες φιλοσοφικὲς συλλήψεις, ὅπως στὸν Ἡράκλειτο. Ἡ πεποίθηση αὐτὴ δὲν εἶναι μιὰ μορφή ἥπιας ἀθεΐας,⁷⁷ σημαίνει τὴ

⁷⁶ Βλ. καὶ ὅσα γράφω γιὰ τὰ σημερινὰ Μυστήρια στὸ *Προπατορικὸ ἀμάρτημα*.

⁷⁷ Ὁ περιορισμὸς τῆς πραγματικότητας στὰ φαινόμενα, ποὺ ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν ἀθεϊσμό, εἶναι βλακώδης, ὅπως δείχνω στὸ *Ἡμερολόγιο*, ἐφόσον ἡ αἰωνιότητα τοῦ σύμπαντος καὶ μαζὶ ἢ παρούσα νόησης θὰ σήμαιναν τὸν κόσμον ὡς περίπου ‘σῶμα’ τῆς

διαίσθηση που συλλαμβάνει τον Θεό ως υπερβαίνοντα τις παρουσίες των πολλών ανθρωπόμορφων θεοτήτων, με τουλάχιστον συμπαντικές διαστάσεις, στην ουσία Του απόκρου-φου πέρα από τις κοσμικές μορφές.

Τὸ Χάος τοῦ Ἡσίοδου κρύβει τὴν προέλευση, σημαίνει τὴν ἀρχὴ ἀπροσδιόριστη. Θρησκευτικὰ ἔθιμα ὅπως οἱ ἐξα-γνισμοὶ τῆς ἐτοιμόγεννης (γιὰ σαράντα μέρες ἀπαγορεύεται νὰ μπεῖ στὸν νάο), ἀλλὰ καὶ ὅσων ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν θάνατο, φανερώνουν ὅτι τὸ σύνολο τῆς ζωῆς αὐτῆς, περιεχόμενο μεταξὺ γεννήσεως καὶ θανάτου, ὑποχρεωμένο νὰ ὑποφέρει ἀπὸ θλίψεις, πόνους, ἀτέλειες καὶ ὅλη τὴ φθορά, δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ἀγνότητα τῆς θείας ζωῆς. Ἀκόμα καὶ ἡ σεξουαλικὴ ἐπαφὴ τῶν συζύγων τοὺς καθιστᾷ γιὰ ἓνα διάστημα ἀκάθαρτους. Ὅμως μεγαλύτερο πρόβλημα ἀπὸ τὴν ἀτέλεια καὶ τὴ ρυπαρότητα ἀποτελεῖ ἡ ἄγνοια, κυρίως ἡ ἄγνοια τῆς ἄλλης ζωῆς, πὺ φθάνει ὡς τὴν ἀπελπισία. Ἄν κάποιος αὐτοκτονήσῃ, ἐνεργοποιεῖ ἀκραία αὐστηρότητα, μιὰ προσπάθεια νὰ μὴν τραυματιστεῖ ἡ κοινὴ συνείδηση. Στὴν Κω πέταγαν τὸν αὐτόχειρα ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς πόλης μαζὶ μὲ τὸ σχοινὶ πὺ χρησιμοποίησε, καὶ ἀκόμα ξερρίζωναν καὶ πέταγαν τὸ δέντρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρεμάστηκε!

Οἱ ταφικὲς προσφορὲς δὲν γίνονταν ἐπειδὴ πίστευαν πὺς οἱ νεκροὶ χρειάζονται τροφή!,⁷⁸ εἶναι ἐκφράσεις εὐσέ-

θεότητος, ὅπως ἀκριβῶς ἰσχυρίζεται ὁ χριστιανισμὸς περιγράφοντας τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ.

⁷⁸ Εἶναι δυνατὸν νὰ προσεγγίσουμε τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα σὰν μιὰ ἠλιθιότητα, ὅτι πίστευαν πὺς ὁ νεκρὸς χρειάζεται τὸ κρασάκι του; Καὶ ὅμως, δὲν κάνουμε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μὲ τὸν χριστιανισμό; Πόσοι καὶ πόσοι δὲν πιστεύουν ὡς χριστιανικὴ διδα-

βειας καὶ ἐμπιστοσύνης ὅτι ὁ θάνατος δὲν ἔχει τὸν τελευταῖο λόγο. Ἦδιναν στὸν νεκρὸ ὅ,τι χρειάζεται ὁ ζωντανὸς σημαίνοντας ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει θάνατος.

Πρὶν ἀπὸ τὰ λεγόμενα ‘ἱστορικὰ’ χρόνια ἀντὶ γιὰ παιδαγωγικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὴ φύση ἀντιλαμβάνονταν περισσότερο τὴν παρουσία ἐπικίνδυνων δυνάμεων, τὶς ὁποῖες ἀπέδιδαν σὲ τερατόμορφες δαιμονικὲς ὑπάρξεις, καὶ τὶς ‘ἀντιμετώπιζαν’ μὲ τὴ μαγεία. Ὁ κόσμος εἶχε ἀναγνωριστεῖ σὲ ἀνώτερη διάσταση, παντοῦ ὑπῆρχαν ναοὶ κάθε μεγέθους, τάματα, λατρευτικὰ μνημεῖα, ἱεροὶ τόποι, ἀλλὰ κυριαρχοῦσε ὁ φόβος, ἡ αὐτοάμυνα καὶ ἀκόμα σχετικὴ αὐτοδυναμία, ὅχι ὅμως ἡ γνώση, ἡ ἐπικοινωνία καὶ ἡ οἰκειότητα. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκείας, ὁ μηχανισμὸς τῶν μαγικῶν τελετῶν ὑποχώρησε καὶ μεγάλωσε ἡ ἐμπιστοσύνη στὴ θεία βούληση, ἡ σκέψη ἐπικεντρώθηκε στὰ σημαντικὰ, ἡ ἱστορία φανέρωσε ἓνα πρόσωπο λιγώτερο ἐπίφοβο. Μιὰ σκοτεινὴ πλευρὰ ποτὲ δὲν ξεπεράστηκε, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ δεισιδαιμονία καὶ οἱ μαγομηχανισμοὶ ἐπανεμφανίζονται στὸ τέλος τῆς λεγόμενης κλασικῆς περιόδου καὶ ἤδη ἐντὸς τῆς ὡς στοιχεῖο παρακμῆς, πού ἀνησυχοῦσε ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα. Ἦδη τὴν περίοδο πού διαμορφώνονται τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἡ φιλοσοφικὴ ὀρμὴ ὀδηγεῖ στὴ λατρεία λιγώτερων καὶ ἰσχυρῶν Θεῶν, καταλήγοντας στὸν ἓνα Θεὸ τῆς φιλοσοφίας, Κύριο τῶν δυνάμεων, Πατέρα καὶ Παιδαγωγὸ τῶν ἀνθρώπων, ὑψωμένο πέρα ἀπὸ τὴν κοσμικὴ διάσταση, ἀν καὶ ἐπεμβαίνει στὰ ἀνθρώπινα. Παρ’ ὅλ’ αὐτὰ ἡ λαϊκὴ εὐσέβεια παραμένει στενόχωρη, μὲ τὴν οἰκογένεια νὰ βρῖσκεται στὸ ἐπίκεντρο συμβάλλοντας σὲ

σκαλία ὅτι ὁ θεὸς κυριολεκτικὰ ἔφτιαξε τὸν ἄνδρα ἀπὸ λάσπη, τὴ γυναῖκα ἀπὸ τὸ πλευρὸ τοῦ ἄνδρα, καὶ τόσα ἄλλα ἀπίθανα.

γένη με τή δική του καθένα λατρεία, πού εἶναι κληρονομική. Ἀκόμα καί οἱ ἐρμηνευτές τῶν ἱερῶν νόμων προσέρχονται ἀπό μέλη τῆς οἰκογένειας. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἱερή τάξη τῶν κοσμικῶν πραγμάτων καί ἡ ἀρχή της στή θεότητα δέν ἔγινε κοινή συνείδηση σέ ἰκανό βαθμό, ὁπότε οἱ Θεοί, σέ συνδυασμό με τή λατρεία τῶν προγόνων, χρησιμεύουν κυρίως γιά νά στηρίζουν κοινωνικές μεροληψίες. Τέτοια θρησκεία ἔχει ἡμερομηνία λήξης, καί τὸ καμπανάκι τοῦ τέλους χτύπησε ἡ φιλοσοφία ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ κλασικοῦ ἢ μεταμυκηναϊκοῦ ἑλληνισμοῦ προκύπτει ἀπὸ δύο μεγάλες πηγές, τὸν Ὅμηρο καί τὸν Ἡσίοδο. Ἡ ἠρωϊκὴ καί ἐρωτικὴ ὄρμη, πού εἶναι ἡ μεγαλύτερη πηγὴ, ἐνθαρρύνει τὴ ζήτηση λύτρωσης καί μαζί προτάσσει τὴ διαμόρφωση ἑαυτοῦ ἰκανοῦ νά διαχειρίζεται τίς δυνάμεις του καί νά χρησιμοποιεῖ δημιουργικὰ τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα τοῦ βίου στὰ πλαίσια κοινωνιῶν δικαίου, με προοπτικὴ τὴ γνώση, τὴν οἰκονομικὴ εὐημερία καί τὴν ἠθικὴ ἰκανοποίηση. Ἡ θρησκεία προηγούμενως στήριζε ἰσχνὰ τὴ ζήτηση αὐτῆ, ὑποταγμένη ὅπως ἦταν στὰ μεροληπτικὰ ἐνδιαφέροντα πόλεων ἢ ομάδων ἢ ἀτόμων. Μποροῦμε νά τὸ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα, ἂν σκεφτοῦμε τοὺς ἀρχαίους Θεοὺς σὰν τοὺς δικούς μας Ἀγίους, ἀλλὰ αὐτόνομους καί συχνὰ ἀντιτιθέμενους. Ὁ Ὅμηρος ὀρίζει πολλά, καί ἀκόμα τὴ θρησκεία τῶν κλασικῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Ἡ ὑποχώρηση τῆς λατρείας τῶν προγόνων σημαίνει πὼς ἡ ζωὴ μετὰ τὸν θάνατο, ἂν καί δέν ἀμφισβητεῖται, γίνεται περισσότερο σκιώδης, λειψὴ καί ἀνάπηρη, κάτι με τὸ ὁποῖο ὁ ζωντανὸς δέν μπορεῖ νά ἔχει πραγματικὴ σχέση, ὑπάρχει ἴσα γιά νά θυμίζει πόσο πιὸ πραγματικὴ εἶναι ἡ ἐδῶ ζωὴ.

Θεὸς καί ἄνθρωπος στὸν Ὅμηρο χαρακτηρίζονται ἀπὸ οὐσιώδη ἐγγύτητα καί οἰκειότητα. Ὅταν ἡ φανέρωση ἐνὸς Θεοῦ παρομοιάζεται με τὸ πέταγμα τοῦ πουλιοῦ ἐπειδὴ εἶναι σύντομη καί αἰφνίδια, ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως καί

ἡ προομηρικὴ θεοφάνεια μὲ μορφὴ πουλιοῦ παραπέμπει στὸ ἴδιο. Οἱ ὁμοιότητες Θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀκόμη καὶ στὰ ἐλαττώματα ἐξηγήθηκαν ὡς ἀνθρωπομορφισμὸς ἤδη τότε μὲ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ἡ φιλοσοφία, ὅμως τὸ ζήτημα δὲν ἐπιλύεται ἀπλά. Πολυθεϊσμὸς καὶ ἀνθρωπομορφισμὸς συνεργάζονταν μεταφέροντας σὲ μεταφυσικὴ διάσταση τὶς τραγικὲς συγκρούσεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ προσωπικοῦ βίου, ἐνῶ ἤδη ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Δία ἀνάμεσα στοὺς ὑπόλοιπους Θεοὺς, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ, μάλιστα μὲ τὸν Πλάτωνα, προετοιμάζαν ἐπανερμηνεῖς τοῦ συνόλου τῆς πραγματικότητος μὲ μονοθεϊστικὴ κατεύθυνση.

Ἡ σχετικὴ ἄγνοια τῶν Θεῶν γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις, ἀκόμα καὶ γιὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τοὺς Θεοὺς, ὅπως ὅταν ὁ Ἥλιος δὲν εἶδε τί συνέβη στὰ κοπάδια του ἀπὸ τοὺς συνταξιδιώτες τοῦ Ὀδυσσεά, δὲν εἶναι μιὰ θεωρητικὴ ‘ἀσυνέπεια’, ὅτι ὁ Ὅμηρος ποῦ καὶ ποῦ ‘ξέχναγε’ πὼς οἱ Θεοὶ εἶναι παντογνώστες!, ἀντανακλᾷ τὴν ἰσόθεη ἐξουσία τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε στὸν ἄνθρωπο νὰ ‘διαφεύγει’ ἀπὸ τὴν παντογνωσία τῶν Θεῶν. Ὅταν ὁ Δίας προβλέπει γιὰ τὸν γιὸ τῆς Θέτιδας σύντομη καὶ ἐνδοξὴ ζωὴ, ἢ ἀλλιῶς ἄσημη καὶ πολύχρονη, κάποιος παράγοντας ὑπερβαίνει τὶς δικές Του ἀποφάσεις καὶ τοῦ ἀπαγορεύει νὰ εἶναι βέβαιος τί θὰ συμβεῖ. Τὸ ἴδιο ὅταν οἱ Θεοὶ ἀδυνατοῦν νὰ ἀλλάξουν καταστάσεις. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στεροῦνται ἰσχύος, εἶναι ἀνταπόκριση σὲ μιὰ διαφορετικὴ ἐννοια γιὰ τὴν παντοδυναμία.

Παντοδυναμία στὸν Ὅμηρο δὲν εἶναι τὸ κάνω ὅτιδήποτε, ὑπάρχουν γιὰ Θεοὺς καὶ ἀνθρώπους ἀρχές, ὄρια, μέτρα. Αὐτὸ μοιάζει παράδοξο, μόνο ἂν ἡ παντοδυναμία ταυτίζεται μὲ τὴν ἀπεριόριστη αὐθαιρεσία. Ὅπως στὸν χριστιανισμό, ὁ Θεὸς δὲν κάνει ὅτιδήποτε ἀλλὰ ὅ,τι συμφωνεῖ μὲ τὴ φύση Του. Ἐπομένως, ἂν εἶναι Πατέρας, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀγνοήσει τὸ αὐτεξούσιο τῶν παιδιῶν Του. Δὲν εἶναι ἐξω-

τερικὰ ὑποχρεωμένος νὰ κάνει ἐκεῖνο ἀντὶ ἄλλου, ἀπλῶς ἐνεργεῖ σὲ συμφωνία μὲ τὴ φύση Του. Ὅτι σὲ μᾶς ἐμφανίζεται ὡς ἀνάγκη, στὴ δική Του πλευρὰ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ φυσιολογικὴ ἐκδήλωση, καὶ πάλι χωρὶς νὰ προϋποθέτει οὐσιοκρατία ἀλλὰ τὴν προσωπικότητα ὡς συγκροτημένη ἀρχὴ καὶ πηγὴ ἀρχῶν.

Πέρα ἀπὸ αὐτό, ἂν τὸ σύμπαν εἶναι ἡ ἀρχὴ ὅλων, ἐκεῖ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τῶν ὀρίων Θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἐπομένως δὲν ὑπάρχει μόνο μιὰ ἄλλη ἔννοια γιὰ τὴν παντοδυναμία, ὅπως στὸν χριστιανισμό, ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὸς καθορισμός, πὺ καταργεῖ ὅποιαδήποτε ἔννοια παντοδυναμίας. Ὅμως τὸ σύμπαν, παρὰ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἰσχύ του, περιέχει προβλήματα. Ἡ φθορὰ καὶ ὁ θάνατος θὰ ἀρκοῦσαν καὶ θὰ περιόριζαν γιὰ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τέλειο, καὶ μάλιστα ἡ ἀπουσία νοημοσύνης. Ἡ φύση δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι μιὰ φανέρωση νοημοσύνης παραπέμποντας σὲ δημιουργό, δὲν εἶναι ὅμως ἡ ἴδια δημιουργός. Οἱ διαδικασίες (ἀνάπτυξης, φθορᾶς, γεννήσεων, ἐνώσεων, διαιρέσεων...) πραγματοποιοῦν, δὲν ἀποφασίζουν. Περιέχοντας ἀτέλεια, φθορά, πόνο καὶ θάνατο, ἡ φύση ὡς ἔσχατη πραγματικότητα ταιριάζει μὲ κοσμοθεωρίες ἀνώριμων πολιτισμῶν, εἶναι θεώρηση προορισμένη στὴν ἐγκατάλειψή της, ἢ ἀλλιῶς διαιωνίζεται σὲ πληθυσμοὺς χαμηλῆς νοημοσύνης. Ὁ ἐλληνισμὸς ζήτησε διαφορετικὴ κοσμοθεωρία, ἐγγύτερη στὴν ἀρχὴ τῆς νόησης καὶ ὄχι μόνο στὰ ἔργα της. Ἦδη μὲ τὸν Πλάτωνα κέρδισε τὴν ἐπίγνωση Δημιουργοῦ, ὅμως θρησκευτικὰ δὲν εἶχε φανεῖ διέξοδος. Γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτὸ ἔπρεπε ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ νὰ προσέλθει μέσα ἀπὸ μιὰ πληθώρα ἐμπειριῶν καὶ βιωμάτων, πὺ θὰ ἐπέτρεπε στὴν προσωπικὴ συνείδηση νὰ διαμορφώσει συλλογικὲς ὄψεις.

Οἱ Θεοὶ περιέχουν σκοτεινὲς πλευρές, ὅπως δείχνει ὁ Καβάφης στὸ ποίημά του γιὰ τὴ 'δέσμευση' τοῦ Ἀπόλλωνα στὸν γάμο τῆς Θέτιδας μὲ τὸν Πηλέα. Ὁ Ὅμηρος δὲν τοὺς

‘στριμώχνει’ σέ μιὰ ἰδεολογικὴ ἠθικιστικὴ ἀφαίρεση. Ἀπομένει νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ νόημα ὅσων ἀντιφατικῶν καὶ ἀδικῶν συμβαίνουν κατὰ θεία παραχώρηση. Συχνά, καὶ ὄχι μόνον στὸν Ὅμηρο, οἱ Θεοὶ περιγράφονται ὡς ἀνάξιοι νὰ διεκδικοῦν τὸν ἀνθρώπινο σεβασμό, μποροῦν νὰ εἶναι ἀκόμα καὶ φθονεροί, ὅπως στὸν μῦθο τοῦ Προμηθέα γιὰ τὴν κλοπὴ τῆς φωτιᾶς, καὶ αὐτὸ ἐπίσης διαβρώνει τὴν ἀρχαία θρησκεία καὶ προετοιμάζει τὴν ἐγκατάλειψή της.

Κανονικὰ ὁ Θεὸς δὲν μεροληπτεῖ. Ὅ,τι ἔλεγε ὁ Παῦλος (γιὰ τὸν Θεὸ δὲν ὑπάρχει Ἰουδαῖος ἢ Ἑλληνας, ἄντρας ἢ γυναῖκα, δοῦλος ἢ ἐλεύθερος) δὲν ἔλειπε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ἀτομικὰ οἱ Θεοὶ μποροῦσαν νὰ πάρουν τὸ μέρος συγκεκριμένων ἀνθρώπων, πόλεων καὶ λαῶν. Ἐφόσον κανεὶς δὲν μένει χωρὶς θεία προστασία, ὅσο προβληματικὰ κι ἂν ἐκφράζεται αὐτὸ μέσα ἀπὸ μιὰ συνύπαρξη ὄλων τῶν δυνατῶν μεροληψιῶν, δὲν κυριαρχεῖ ἡ μεροληψία ἀλλὰ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνώτερη διάσταση τῶν Θεῶν. Ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ μοιάζει ἀδύνατη ἢ ἀθανασία ὡς μετοχὴ στὶς θεῖες ἀρετές. Καὶ πάλι ἡ θνητὴ ζωὴ ἐπιτρέπει διαύγεια ἰκανὴ νὰ ἔλκει μιὰ Θεά, ὅπως τὴν Καλυψώ, ἡ ὁποία φθάνει στὸ σημεῖο νὰ νομίζει πὼς οἱ Θεοὶ τὴν ζηλεύουν γιὰ τὴ σχέση μὲ τὸν Ὀδυσσεά! Ἡ οἰκειότητα ἢ ἀκόμα καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα σὲ Θεοὺς καὶ ἀνθρώπους δὲν ἐκπλήσσουν. Ἦδη ὅτι ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται μὲ ἀνθρώπινη μορφή δημιουργεῖ οἰκειότητα. Ὅπως εἶναι φυσικό, στὴν Ἀθηνᾶ ὁ Ὀδυσσεάας δὲν ἀναγνωρίζει μόνον τὴν ἀνθρώπινη μορφή, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἰδιαίτερη δύναμη, ποὺ δὲν εἶναι ὀρατὴ ἀπὸ ὅλους. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει συμβολικὰ τὴν ὄραση αὐτὴ μὲ τὴν ἀπόκρυψη τοῦ Θεοῦ σὲ ἓνα σύννεφο. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς δὲν ἔβλεπαν τίποτα, ἀλλὰ κάτι ποὺ δὲν γινόταν νὰ περιγραφεῖ χωρὶς νὰ ὑποτιμηθεῖ. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ σύννεφου σημαίνει τὸ ὕψος, δηλαδὴ ὅτι ὁ Θεὸς παραμένει ἀόρατος στὴ φύση Του, ἀπ’

ὅπου σάν νά ‘χαμηλώνει’ μέ αἰφνίδιες σύντομες φανερώσεις παρουσιάζοντας κάτι ἀπό τόν ἑαυτό Του.

Μέ τόν Ὅμηρο ὁ ἐλληνισμός βεβαιώνεται γιά τήν θεία προέλευση τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων καί ὅλων ὅσα ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ μέ τις δυνάμεις του. Κανείς δέν ἔχει λόγο νά ἐπαίρεται γιά τις ἱκανότητές του ἢ νά ἐλπίζει σέ αὐτές. Πραγματική ἐλπίδα δίνουν οἱ Θεοί, ἀπ’ ὅπου προέρχονται τὰ ἀγαθὰ καί οἱ συμφορές. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαντλεῖται στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὑποδέχεται ὅσα στέλνουν οἱ Θεοί, καί αὐτό ἀρκεῖ γιά νά ὑπάρχει προσωπική εὐθύνη. Ἄν ἔχω τήν εὐφυΐα καί τις εὐκαιρίες νά κάνω κάτι, καί ἀφήνω τὸ χάρισμα ἄεργο, εἶμαι ἔνοχος ἀπέναντι στοὺς Θεοὺς καί τόν ἑαυτό μου. Ἄν τὸ σεβαστῶ εἶμαι ἀξιέπαινος ὄχι γιά τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ὀφείλεται στὸ μέγεθος τοῦ χαρίσματος, ἀλλὰ γιά τὴ βούληση νά τὸ κάνω. Ἄν μοῦ δόθηκαν ἱκανότητες καί εὐκαιρίες γιά κάτι μικρό, καί θέλω νά τὸ πραγματοποιήσω καί ἀκόμη ἐξαντλῶ στὸ ἔργο ὅσες λίγες δυνάμεις ἔχω, εἶμαι ἀκριβῶς ἰσότιμος μέ καθένα πὺ ἀξιοποίησε ἓνα μεγάλο χάρισμα γιά ἓνα μεγάλο ἔργο.

Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποίησε τὴ μυθολογικὴ παράδοση γιά νά προσεγγίσει τόν ἄνθρωπο καί τήν ἱστορία πέρα ἀπὸ μαγικούς ἐντυπωσιασμούς καί αὐθαιρεσίες. Ἐστῶ αὐτὴ μόνο ἡ κίνηση, καί ὡς ἀμφισβήτηση παραδεδομένων ἀντιλήψεων, ἀρκεῖ γιά νά ἀναγνωρίζεται στὰ ὀμηρικὰ ἔπη μιὰ πρώτη ἀποτύπωση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀπ’ ὅπου ἡ ὑπέρβαση τοῦ πολυθεϊσμοῦ καί ἡ ἴδρυση τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν.

Στόν Ἡσίοδο προηγεῖται τὸ Χάος, μιὰ ἄλλη ἔκφραση γιά τὸ ἀπλὸ τίποτα, καί ἀκολουθεῖ τὸ Ἐρεβος καί ἡ Νύχτα, ἔπειτα τὸ Φῶς. Ἡ ἀρχὴ εἶναι σκοτεινὴ, καί βιώνεται ἐπιφοβῆ. Ἐδῶ ὀφείλεται ἡ θρησκοληψία καί αὐστηρὴ ἐθιμοτυπία πὺ καλλιεργεῖ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἡσίοδου. Θρησκευτικὴ καί πολιτικὴ νομοθεσία ὑπάγονται στὴν αὐθεντία

τῶν Θεῶν. Μὲ ἡγέτη τὸν Ἀπόλλωνα Θεοὶ καὶ μάντις ὀρίζουν ἐτήσιες γιορτές, θυσίες, ἐξαγνισμούς, ὅλη τὴ λατρεία καὶ τελετουργία, τὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ ζωὴ στὸν βαθμὸ πὸ ἐπηρεάζεται ἀπὸ θρησκευτικὰ ἔθιμα.

Ἀπὸ τοὺς χρησμοὺς ζητοῦν ἔγκριση ἢ ἀξιολόγηση γιὰ πράξεις πὸ οὕτως ἢ ἄλλως θὰ ἔκαναν. Δὲν θέλουν παρὰ νὰ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Θεοὺς, ἀπ' ὅπου κερδίζουν δύναμη. Ἡ ὅταν ζητοῦν συμβουλὲς ἐξαγνισμοῦ μιαρῶν πράξεων, δὲν ὑπολογίζουν στὴν ἐξωτερικότητα μιᾶς θρησκευτικῆς μεθόδου, ζητοῦν εὐκαιρία νὰ ἡσυχάσει ἢ συνειδησή τους. Ἡ πεποίθηση πὼς ἡ φωτιὰ ἀπὸ μόνη τῆς δὲν ἐξαγνίζει, καὶ εἶναι δυνατὸ ἡ ἴδια νὰ μολυνθεῖ, ὅποτε πρέπει νὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ Μαντεῖο νέα φωτιὰ, σημαίνει προτεραιότητα στὴ δύναμη τοῦ πνεύματος, πέρα ἀπὸ τὴν ἐνότητα πνεύματος καὶ ὕλης. Ἡ ἀγνότητα ἔχει βέβαιη οὐσία καὶ δὲν 'ὑπάγεται' σὲ Θεὸ ἢ ἄνθρωπο.⁷⁹ Τὰ ἴδια τὰ θεῖα πρόσωπα εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν γνήσιο ἑαυτὸ τους καὶ νὰ χρειάζονται ἐξαγνισμό! Ἡ Ἡρα ὀφείλει νὰ ἀνανεώσει τὴν παρθενία τῆς!⁸⁰

⁷⁹ Ἄν οἱ τυφλὲς φυσικὲς διαδικασίες εἶναι ἡ ἔσχατη πραγματικότητα, πὼς ἐξηγεῖται ὅτι παράγουν τὸν ἄνθρωπο ὡς ἓνα ὄν πὸ ἀμφισβητεῖ τὴν πραγματικότητά αὐτὴ ὡς ἔσχατη καὶ θέλει νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ φαινόμενα; Ἡ ἀρχαϊκὴ πεποίθηση στὴ φύση, στὸν βαθμὸ πὸ ὑπῆρχε, ἦταν προορισμένη στὴν ἐγκατάλειψή τῆς. Πρῶτο πλῆγμα δέχτηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μυθολογικὴ θρησκεία καὶ τὴν πεποίθησή τῆς σὲ ὑπερβατικὲς ἀρετές, ἔπειτα ἀκολουθεῖ ὁ Πλάτων, ἡ θεωρία τῶν Ἰδεῶν καὶ ἡ ἀναγωγή σὲ ὑπερβατικὸ Δημιουργό. Τὴν ὀριστικὴ διέξοδο ἀνοίγει ὁ χριστιανισμός.

⁸⁰ Παραδείγματα διαφορετικῆς νοοτροπίας μπορεῖ νὰ βρεθῶναι στὰ χριστιανικὰ Μυστήρια, ὅπου τὸ 'μεταστοιχειωμένο' ψω-

Τὴν εὐσέβεια διαμορφώνει ἡ ταπεινοφροσύνη ὡς κεντρικὴ πνευματικὴ δύναμη, μὲ ἀντίπαλη τὴν ὕβρι. Ἀκόμη καὶ τὰ δῶρα πρὸς τοὺς Θεοὺς ματαιώνονται, ἂν ἡ πολυτέλειά τους ξεπεράσει τὸ μέτρο. Ταπεινοφροσύνη δὲν εἶναι ἡ συστολὴ ποὺ προκαλοῦν τὰ αἰσθήματα κατωτερότητας, ἀλλὰ ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀρχῆς τῶν πραγμάτων, εἶναι ἔκφραση αὐτογνωσίας, συνειδητότητας καὶ σοβαρότητας. Ἡ προσκόλλησις στὰ προβλεπόμενα τῆς ἱερῆς ἐθιμοτυπίας ὀρίζει τὸ θρησκευτικὸ καθῆκον. Τὸ Μαντεῖο μοιάζει νὰ θέλει νὰ ἐλέγχει ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς ζωῆς τῶν πόλεων, ἀλλὰ εἶναι κυρίως μιὰ πηγὴ ἠθικολογίας. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ μποροῦσε νὰ παραμερίζεται, ἐνῶ κανονικὰ ἔπρεπε νὰ διασφαλίζει ἐνότητα μὲ τοὺς Θεοὺς, ἤσυχη συνείδηση καὶ ἀπρόσκοπτη κοινωνικὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὴν θεοφάνεια πηγάζει ὅμως ἡ ἀποστολικὴ δύναμη, ἡ ταπεινοφροσύνη μετατρέπεται σὲ ἐπικοινωνιακὴ ἀρετὴ, ὁ λόγος ἀποκτᾷ διάκριση. Αὐτὸ περιγράφει ὁ Ἡράκλειτος ὅταν λέει ὅτι ὁ Ἀπόλλων μὲ τὸ Μαντεῖο του οὔτε φανερώνει οὔτε κρύβει ἀλλὰ σημαίνει. Στὴ Σημασία κυοφορεῖται στέρεη ἐνότητα — ἀνοιχτὴ, ἐλεύθερη, συνετὴ καὶ συνειδητὴ.

Τί εἶναι σημαντικὸ στὴν πολυθεϊστικὴ καὶ ἀνθρωπομορφικὴ εὐσέβεια, ἱκανὸ νὰ ἐμπνέει καὶ τὴ μεταγενέστερη φιλοσοφικὴ ὀρμὴ, σὲ βαθμὸ ποὺ ἀκόμη καὶ στὰ χριστιανικὰ χρόνια, στὴν ἐλληνόφωνη πλευρὰ τῆς αὐτοκρατορίας, ὄχι μόνο νὰ μὴν ἀγνοεῖται ἀλλὰ καὶ νὰ βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο

μὴ καὶ κρασὶ ὑποτίθεται πὼς παραμένει τέτοιο γιὰ πάντα. Ὅμοίως γιὰ πάντα διατηρεῖ τὴ νέα φύση του τὸ νερὸ τοῦ Ἁγιασμοῦ. Ὅμως ὁ Χριστὸς ὑπέφερε ἀπὸ ἀληθινούς καὶ μεγάλους πειρασμούς στὴ σχέση Του μὲ τὴν ξεπεσμένη κοσμικὴ φύση, καὶ δὲν ἦταν καθόλου κλεισμένος σὲ μιὰ ἰδανικὴ μακαριότητα.

τῆς ἐκπαίδευσης;⁸¹ Χρειάζεται νὰ γίνῃ κατανοητὸς ὁ πεζὸς λόγος ποὺ περιέχεται στὸν ποιητικὸ καὶ μυθοθρησκευτικὸ, ἢ φιλοσοφικὴ συζήτηση ποὺ ἐξυπακούεται, ὅταν ἀκόμη δὲν ἔχει καταγραφεῖ.

Γιὰ παράδειγμα, γιατί ἓνας Θεὸς χρειάζεται νὰ ἀποσπάσει τὴν προσοχὴ τοῦ Δία, γιὰ νὰ δώσει εὐκαιρία σὲ ἄλλο Θεὸ νὰ παραβεῖ τὴ βούληση τοῦ ‘Πατέρα Θεῶν καὶ ἀνθρώπων’; Ὑπάρχουν ἐδῶ ὀρισμένα στοιχεῖα ἀναμφίβολα. Πρῶτο εἶναι ὅτι ἓνας Θεὸς περιγράφεται ὡς περισσότερο θεϊκὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἂν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ἔτσι, τὸν ὁποῖο οἱ ὑπόλοιποι σέβονται ἢ φοβοῦνται ἀκόμη καὶ ὅταν παρακοῦν, καὶ ὁ ὁποῖος ὀρίζει τί εἶναι δίκαιο, θεμιτό, ἄδικο ἢ ἀπαράδεκτο. Ὑπάρχει μονοθεϊστικὸς ‘πυρήνας’ στὴν πολυθεϊστικὴ βουή — καθαρὸς, βέβαιος, ἀπ’ ὅπου πηγάζει ἓνα καὶ μοναδικὸ δίκαιο, σωστὸ καὶ ἀγαθό. Χρειάζεται ὁ Δίας νὰ μὴν προσέχει, ἂν πρόκειται νὰ περάσει ἀπαρατήρητη καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ διαφορετικὴ βούληση: ἡ διαφορὰ δὲν ἐντάσσεται στὸ δικό Του θέλημα ἢ ἔστω σὲ κάποια μορφή συνισταμένης τοῦ θελήματος τῶν Θεῶν.

Ἡ μυθολογικὴ ἔννοια τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι κάτι φανταστικὸ, ἐπομένως δὲν ἔχει μόνον ἀνθρωπολογικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ, ἀλλὰ καὶ θεολογικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ εὐρωπαϊκὸ

⁸¹ Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ Βυζαντινοὶ μάθαιναν στὰ παιδιά τους Ἑλληνικὰ μὲ τὸν Ὅμηρο, ὄχι μὲ τὴν Καινὴ Διαθήκη οὔτε μὲ ἄλλο χριστιανικὸ κείμενο, οὔτε κἂν μὲ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, παρὰ τὴν μονοθεϊστικὴ τους κατεύθυνση καὶ τὴν ἐγγύτητά τους στὶς χριστιανικὲς ιδέες, παρὰ καὶ τὴν μεγαλύτερη γλωσσικὴ ἀπόσταση τοῦ Ὀμήρου ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν καθομιλουμένη τῶν Βυζαντινῶν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη γλῶσσα τους. Ποῦ ὀφείλεται ὁ τόσο ἰσχυρὸς δεσμὸς μὲ τὸν Ὅμηρο;

μυθιστόρημα προέρχεται από μια σκέψη που δημιουργεί κάθε είδους χαρακτήρες και έπινοεί πλήθος υποθέσεων και γεγονότων μεταφέροντας τη βιωμένη πραγματικότητα σε τάξεις που επιτρέπουν καλύτερη παρατήρηση και μεγαλύτερη επίγνωση. Στην ελληνική μυθολογία τη διάσταση αυτή δημιουργούν οι διηγήσεις για τον κόσμο των Θεών, και εκφράζεται επίσης ως θρησκευτική λατρεία μέσα από έθιμοτυπικές και πιο ‘ψυχρές’ ή σχετικά αδιάφορες μορφές, μέσα και από τον οργανωμένο άσκητισμό, φθάνοντας ως την θεοπτία. Ό,τι αποκαλούμε συνήθως ελληνικό ανθρωπομορφισμό είναι καρποφορία βιωμάτων ομοιότητας και οικειότητας Θεού και ανθρώπου ή αναγνώρισης της θείας διάστασης στην ανθρώπινη φύση. Χάρη στην ένωση των δύο φύσεων είναι επόμενο ο Θεός να καθρεφτίζει τα ανθρώπινα. Μία τέτοια πλευρά υπονοείται και στον χριστιανισμό, όπως φαίνεται από τους πειρασμούς που ταλαιπώρησαν τον Χριστό, την οδύνη Του από την επαφή μαζί μας, την αγνοία Του για διάφορα ζητήματα, όπως για τον χρονολογικό προσδιορισμό της συντέλειας του κόσμου, την πρόδοό Του σε γνώση με την πάροδο του χρόνου... Όταν Θεός και άνθρωπος αναγνωρίζονται μόνο στην ένωσή τους, είναι φυσικό ή ‘αντίδοση των ιδιωμάτων’ να περιέχει ανθρώπινες μειονεξίες ακόμη πιο έντονα. Με το επόμενο της βήμα στοχασμού επάνω στην θεότητα καθεαυτήν, ή ελληνική φιλοσοφία προετοιμάζεται και προετοιμάζει για την εγκατάλειψη της προηγούμενης μυθοθρησκευτικής παράδοσης και την αναγνώριση στον χριστιανισμό μιας θεολογικής μορφής εγγύτερης στις πιο σημαντικές επιγνώσεις της ίδιας της προηγούμενης ανθρωπομορφικής μυθολογικής σκέψης.

Μετά από δύο χριστιανικές χιλιετίες είναι φυσικό ή μυθοθρησκευτική θεολογία της ελληνικής αρχαιότητας να μοιάζει σχεδόν φανταστική, ακόμα και άφελής, όταν ήδη οι αρχαίοι φιλόσοφοι την απέρριπταν με οξύτητα. Όμως θα

ἦταν ἄδικο οἱ πρῶτες ἐκεῖνες ἐπικρίσεις νὰ γίνουν σήμερα ἀποδεκτές, χωρὶς οἱ ἴδιες νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἐρώτηση. Μακάρι νὰ βρισκόταν μαζί μας ὁ Πλάτων, ὄχι μόνο μὲ τὸ ἔργο του, νὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ρωτήσουμε πῶς θὰ ἐξηγοῦσε τὸ περίεργο αὐτὸ μιᾶς ἄσχετης θεολογίας ποὺ ἐκφράζεται μὲ τόσο ὑψηλὴ αἰσθητικὴ, πῶς συμβιβάζονται οἱ μικρότητες τῶν Θεῶν μὲ τὴν ὁμορφιὰ τῶν ναῶν,⁸² ἢ ποιά δύναμη κάνει τὶς ὑποτιθέμενες ἐγωτικὲς προβολὲς τοῦ ἀνθρώπου σὲ μεταφυσικὲς διαστάσεις, τοὺς Θεοὺς ὡς ‘συμπυκνώσεις’ ἢ ‘ἐκπροσωπήσεις’ τῶν προβολῶν αὐτῶν, ἱκανοὺς νὰ ἐμπνέουν ἕνα τόσο ἐντυπωσιακὸ ρεῦμα σκληρῆς ἀσκητικῆς δοκιμασίας καὶ ἀναχώρησης; Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ ζητηθεῖ στὴ μυθολογία μιὰ πλευρὰ ποὺ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἀκρότητες τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἢ καμμιά φορὰ τὶς χρειάζεται γιὰ νὰ δώσει μορφή σὲ κάτι σημαντικὸ;

*

Ο ΩΚΕΑΝΟΣ στὸν Ἡσίοδο εἶναι πρόσωπο, Θεὸς μὲ ἀνθρώπινη μορφή, καὶ ταυτόχρονα τὸ νερὸ στὴ μεγάλη του ἔκταση. Ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ προέρχονται τὰ πλάσματα καὶ οἱ ἄλλοι Θεοί, καὶ πάλι ἀνθρωπομορφικά, μέσα ἀπὸ ζευγαρώ-

⁸² Ἄς σκεφτοῦμε καὶ ἕνα ἄλλο ἐξίσου εὐγλωττο παράδειγμα, πόσο ἐντυπωσιακὰ ταιριάζει τὸ κακὸ γοῦστο μὲ τὴν ἰσλαμικὴ παράδοση! Ἡ κρίση μας γιὰ τὴ μουσουλμανικὴ αἰσθητικὴ δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐθισμό στὴ δική μας αἰσθητικὴ, ἐφόσον σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς διακρίνουμε γνησιότητα καὶ μιὰ ἀξιολογὴ ποιότητα, ὅσο κι ἂν ἡ αἰσθητικὴ τους διαφέρει ἀπὸ τὴ δική μας.

ματα.⁸³ Τὸ νερὸ θεωρεῖ ἀρχὴ τῆς ζωῆς ὁ Θαλῆς, στὴν οὐσία ἐπαναλαμβάνοντας τὴ μυθολογικὴ εἰσήγηση, ὅπου πιθανῶς ἀντανακλῶνται ἀκόμη παλαιότερες φιλοσοφικὲς εἰκασίες. Ὅχι μόνον τὸ νερὸ ἀλλὰ καὶ ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας, ὅλα τὰ ‘στοιχεῖα’, γίνονται παρουσίες προσωπικῆς σκέψης καὶ βούλησης. Δὲν ὑπάρχουν ἀπρόσωπες δυνάμεις. Μέσα σὲ ὅλα ὡς ἀληθινὴ φύση καὶ ταυτότητά τους βρίσκεται ἓνα πρόσωπο, μιὰ συνείδηση καὶ μιὰ βούληση. Παντοῦ ὑπάρχει νόημα καὶ σκοπὸς ποὺ μὲ ἀφορᾶ προσωπικά. Μέσα ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα δὲν ὑφίσταμαι σειρὲς καλῶν ἢ κακῶν συμπτῶσεων, καλοῦμαι νὰ ἀνταποκριθῶ σὲ κλήσεις, νὰ ἀνακαλύψω προορισμούς, νὰ ἀναγνωρίσω μιὰ ὑποστήριξη, νὰ ἐρμηνεύσω σημεῖα.

Στὸ τεράστιο πλῆθος τῶν θείων φανερώσεων μέσα ἀπὸ φυσικὰ φαινόμενα, προηγεῖται τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὁ Θεὸς ὡς Ὁκεανός, τὸ νερὸ ὡς μορφὴ τῆς θείας βούλησης, πρόθεσης, δυνάμεις καὶ γονιμότητας. Θὰ μπορούσε νὰ προηγεῖται ὁ Ἀέρας, ὁ Οὐρανός, ἡ Ἡμέρα, ὁ Ἥλιος, ἡ Γῆ, ἡ Σελήνη, ἡ Νύχτα...

Ἡ θάλασσα περιβάλλει καὶ περιορίζει, ἰδίως σὲ ἐποχὲς ποὺ παρέμενε ἀρκετὰ ἀπροσπέλαστη, ἀλλὰ ἐπίσης ἐπεκτείνει καὶ ὀλοκληρώνει. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο σημαίνει τὸ ὄριό του ἀνοιχτό, τὴν ὑπαρξὴ του ἐπικίνδυνη, ἄγνωστη καὶ ἐπιφοβη, ἀλλὰ ἐπίσης προκλητικὴ, σὰν μιὰ ὄθηση νὰ προχωρήσει, νὰ ἀνακαλύψει, νὰ ὑπερνικήσει, νὰ κατορθώσει, νὰ μάθει, νὰ ἐξελιχθεῖ, νὰ δημιουργήσει. Ἄν ἡ Ἀρχὴ βρισκόταν στὴ γῆ, ὁ ὀρίζοντας θὰ ἦταν ἀσθενικός, ἡ στασιμότητα πιὸ πιθανή. Ἄν βρισκόταν στὸν οὐρανό, ἡ ἐξέλιξη θὰ ἦταν

⁸³ Ἄν οἱ Ἀρχαῖοι γνώριζαν ὅτι οἱ πρῶτες σεξουαλικὲς μορφὲς ἀναπαραγωγῆς εἶναι φυτικές, εἶχαν ἓνα λόγο παραπάνω νὰ συνδέουν τὴ φύση στὸ σύνολό της μὲ τὴν ἀνθρώπινη διαμόρφωση.

όρατὴ καὶ ὑψηλὴ, ὅσο καὶ ἀνέφικτη, ὁ βίος καταθλιπτικὸς. Μὲ τὴν ἀστρονομία ὁ οὐρανὸς ἔγινε ἀπὸ μιὰ πλευρὰ πρὸ προσιτὸς, κρατῶντας ὅμως μιὰ τεράστια ἀπόσταση, πού δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὴ στὸ νερό. Ἡ ἀναγνώριση τῆς θάλασσας ὡς Ἀρχῆς εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα ἐπέκτασης, δύσκολης ἀλλὰ ἐφικτῆς, ἀπ' ὅπου γίνεται δυνατὴ ἡ προοπτικὴ τῆς πληρότητας.

Ἡ ἀνθρωπομορφικὴ προσέγγιση δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐγωπάθεια, ὅπως νόμιζε ὁ Ξενοφάνης, ἀλλὰ ἀπὸ ἐμπιστοσύνη στὰ πρὸ σπάνια ἀνθρώπινα βιώματα. Ἴσως ὁ γαῖδαρος φανταζόταν τὸν Θεὸ ἄνθρωπομορφικά, σὰν ἕνα τέλειο γαῖδαρο, ὅμως ποιὸ θὰ ἦταν τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς τελειότητας; Πόσο ἄδικα ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει στὸν Θεὸ τὸν τέλειο ἄνθρωπο, πόσο δικαιολογημένα θὰ λάτρευε ὁ γαῖδαρος τὴν γαῖδαροσύνη; Ἡ κριτικὴ τοῦ Ξενοφάνη ἰσοπεδώνει τὰ πράγματα. Πῶς συνέβη ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ συνειδηση νὰ περάσει ἀπὸ τὸν πολυθεϊστικὸ ἀνθρωπομορφισμό στὸν μονοθεϊσμό πού ἀναδύεται ἤδη μέσα στὴ μυθολογία καὶ ἔπειτα στὸν ὑπερβατικὸ Θεὸ τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ στὸν ὑπερβατικὸ ἀνθρωπομορφισμό τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς; Ἡ ἐγωπάθεια δὲν κάνει τέτοια. Ὁ Ξενοφάνης φυσικὰ δὲν μπορούσε νὰ γνωρίζει τὴν πορεία αὐτῆ, μπορούσε ὅμως νὰ γνωρίζει καὶ νὰ ὑπολογίζει τὴν πραγματικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ στὶς φύσεις τῶν ζώων.

Ὁ Ὀκεανὸς ὡς Θεὸς καὶ ὡς ἀρχὴ τῶν Θεῶν σημαίνει πῶς δὲν ὑπάρχει τίποτα πρὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ ζωὴ. Ἡ προσπάθεια αὐτῆ εἶναι ἀπάντηση σὲ θεία κλήση, περιέχει ἀκόμα καὶ ἀκραίους κινδύνους, καὶ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐξερεύνηση τοῦ κόσμου ὄχι ὡς ἀπλοῦ περιέχοντος, ἀλλὰ ὡς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ στὴν προσωπικὴ σχέση μαζί Του.

Ἡ συζυγία Ὀκεανοῦ καὶ Τηθύος περνάει πέρα ἀπὸ τὸν ἀφελῆ ἀνθρωπομορφισμό, ἐκφράζει συνειδηση συγγένειας,

πόλεων ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἀκόμα πιὸ γνωστή μιὰ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασή της, πού στιγματίσει τὴν Ἑλλάδα γιὰ πάντα, ἡ ἐκτέλεση τοῦ Σωκράτη. Ὁ δάσκαλος τοῦ Πλάτωνα δὲν εἶναι ὁ μόνος πού εἰσέπραξε ἀδρὰ τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, καὶ ἄλλοι ἔπαθαν τὰ ἴδια ἢ παρόμοια, ὅμως ἡ δικὴ του περίπτωση εἶναι ἡ πιὸ γνωστὴ καὶ θλιβερή, ἐπειδὴ τὸ μέγεθός του εἶναι μεγαλύτερο.

Εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἡ κριτικὴ πού ἤδη ὁ Ὅμηρος ἀσκεῖ στοὺς ‘πολλούς’, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ὡς σταδιακῆς παρακμῆς στὸν Ἡσίοδο, ἡ ἐπίκριση τῶν ‘πολλῶν’ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο... Ὅμως ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξε, καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων, πού ἄσκησε κριτικὴ στὸν Ὅμηρο, καὶ ὑπῆρξε ἡ τραγικὴ ποίηση, ἡ λυρικὴ ποίηση, μιὰ μοναδικὴ γλυπτικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία, ἡ δημοκρατία, ἡ γενικευμένη συζήτηση καὶ ἀναθεώρηση, ἡ ἴδια ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Προέκυψε πολιτισμὸς ἀρκετὰ ὑψηλὸς γιὰ νὰ ἐμπνέει ὄλο αὐτὸ πού ὀνομάζουμε σήμερα Εὐρώπη ἢ Δύση, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει σταματήσει νὰ διαμορφώνεται καὶ νὰ ἐπεκτείνεται. Πόσο δυνατὸ εἶναι μιὰ τέτοια διαδρομὴ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιοπεριφρόνητες ἐγωτικὲς προ-

τῆς προσέγγισης στὸν Χριστὸ ὡς ἀφορμὴ νὰ ζητήσουν ἔμπρακτα νὰ τὸν γνωρίσουν καὶ νὰ ζοῦν μαζί Του κάθε στιγμή; Πόσοι ἀπλῶς κάνουν τὸ θρησκευτικὸ τους καθῆκον γιὰ νὰ συνεχίσουν νὰ ζοῦν μακριὰ Του χωρὶς ἐνοχές; Πόσοι ἀρκοῦνται στὴν ψευδαίσθηση καὶ στὴν ἐπανάληψή της; Πόσοι χάνουν τὴν ὁρμὴ γιὰ πραγματικὴ ἐνότητα μαζί Του, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ μετάληψη τοὺς πείθει ὅτι ἔφθασαν στὸ ἀνώτερο πού μποροῦν νὰ ἔχουν; Πόσοι ἀπλῶς καταβάλλονται ἀπὸ τὴ ματαιότητά τῆς συμμετοχῆς σὲ μιὰ συνήθεια χωρὶς πραγματικὸ νόημα καὶ ὀδηγοῦνται στὴν ἀδι-αφορία;

βολές; Ὁ ἐγωπαθής ἀντὶ νὰ μεγαλώνει στενεύει τὴν ψυχὴ του, τρέφεται νοσηρὰ ἀπὸ τὴ σκληρότητά του καὶ γιὰ νὰ μὴν καταρρεύσει βρίσκει θλιβερὸ καταφύγιο στὸ πείσμα καὶ τὴν ὑποκρισία. Τί σχέση ἔχουν αὐτὰ μὲ πολιτισμὸ ἱκανὸ νὰ κάνει στὴν ἄκρη τὶς θρησκευτικὲς παραδόσεις τοῦ ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀνωτερότητα τοῦ Θεοῦ ἐνὸς ἄλλου πολιτισμοῦ καὶ μάλιστα ἐνὸς πολιτισμοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο προηγουμένως ἀδιαφοροῦσε;

Οὔτε μὲ τὴν πιὸ τολμηρὴ φαντασία δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μαντέψει ὁ Πλάτων ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ δημιουργία καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δική του σκέψη θὰ προέλθει ὁ πιὸ σημαντικὸς πολιτισμὸς τῆς ἱστορίας, μιὰ πορεία μὲ πλανητικὴ δυναμικὴ. Τουλάχιστον ἐμεῖς, γνωρίζοντας τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας καὶ ὅλους αὐτοὺς τοὺς καρπούς, ἐπιβάλλεται νὰ διστάζουμε περισσότερο προτοῦ καταδικάσουμε τὸν ἀνθρωπομορφισμὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθοθρησκείας, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς ἡ ἔκφραση ἐκείνη ἔπρεπε νὰ κρατηθεῖ, δηλαδή ὅτι θὰ ἦταν προτιμότερο οἱ Ἕλληνες νὰ εἶχαν παραμείνει στὸ προηγούμενο θρησκευτικὸ τους περιβάλλον, καὶ νὰ μὴν ὑπῆρχε σήμερα οὔτε ἓνας χριστιανός.

Πῶς γίνεται ἡ μυθολογία νὰ προέρχεται ἀπὸ ὑψηλὴ ἀφορμὴ καὶ προοπτικὴ, καὶ ὅμως νὰ τροφοδοτεῖ ὀρμὲς παρακμῆς, νὰ ἀπαξιώνεται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, καὶ ἐν τέλει νὰ ἐγκαταλείπεται; Καὶ ὅμως δὲν ὑπάρχει κανένα παράδοξο, ἀλλὰ ἡ τραγικὴ φύση τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας, ὅτι εἶναι προσωρινὴ καὶ ἐξαντλεῖται. Ὅλα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν καλύτερα καὶ νὰ γίνουν περισσότερο γνωστά, ὅμως ἂν ἡ μυθολογία ἦταν ἀνάξια, δὲν θὰ εἶχαν ἀκολουθήσει τὰ βήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔγιναν ἀκριβῶς μέσα της, ἀκόμη καὶ αὐτὰ ποὺ τὴν ἐπέκριναν καὶ τὴν ἀπέρριψαν. Σιγὰ σιγὰ ἄρχισε νὰ τροφοδοτεῖ πλάνη ἀντὶ γιὰ ἀλήθεια, ὥσπου τὴ διαδέχθηκε ὁ χριστιανικὸς ἐθιμισμὸς, καὶ ὁ ἴδιος

φθάνοντας ἀρκετὰ γρήγορα στὰ ὄριά του. Ὁ προτεσταντισμός μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ καί ὡς ἀντιμετώπιση τῆς τραγικῆς ἐξάντλησης τῶν ἐθίμων τῶν παραδοσιακῶν Ἑκκλησιῶν.

Δὲν ἔρχομαι ἀπὸ κάπου γιὰ νὰ πάω κάπου ἄλλοῦ. Προορισμός εἶναι ἡ ἀρχή. Ἡ ἀρχή δὲν σημαίνει χρονολογικὴ ἔναρξη. Μὲ τὴν ὕπαρξη νὰ ἀνάγεται στὸν Ὁκεανό, προέλευση, προορισμός, ἀρχή καὶ τελειότητα εἶναι ἓνα πρόσωπο καὶ μία σχέση. Ὁ μυθολογικὸς Ὁκεανὸς μεταμορφώνει τὴν ὕπαρξη συνολικὰ σὲ κλήση γιὰ συνειδητότητα, ἔρευνα, σχέση καὶ συνάντηση. Σήμερα τὴ θέση του τείνει νὰ πάρει μᾶλλον τὸ διάστημα, ὅπως ἤδη προετοιμάζεται ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ λειτουργία τοῦ Ὁκεανοῦ. Καὶ πάλι μιὰ μυθικὸ ὅτιπυ σκέψη ἀναγνωρίζει τὶς νέες ἀποκαλυπτικὲς δυνατότητες, ἀκόμα καὶ μὲ ἐπὶκλήση τοῦ ἐλληνικοῦ προηγούμενου, ὅπως στὴν *Ὀδύσσεια τοῦ Διαστήματος*.

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε τὰ ποτάμια σὰν ἀκόμα μεγαλύτερες συγκαταβάσεις, ὅπως σήμερα τὴ γήινη ἀτμόσφαιρα σὰν μιὰ ‘κάθοδο’ τοῦ πιὸ μακρινοῦ διαστήματος ὀλόγουρά μας. Μὲ τὰ ποτάμια ὁ Ὁκεανὸς γίνεται πιὸ προσιτός, φανερώνει κάτι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ Του. Κάθε ποτάμι, μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, εἶναι ἓνας Θεός, ἀπόγονος τοῦ Ὁκεανοῦ καὶ ὄψη τῆς ἄπειρης θείας φύσης, ἀπ’ ὅπου προέρχονται οἱ ἄνθρωποι ὡς ἡμίθεοι. Πολλὰ ἐλληνικὰ φῦλα κατάγονται ἀπὸ Θεοὺς ποταμούς, μὰ ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀπὸ τὸ βάθος καὶ τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ Ὁκεανοῦ κάθε ἄνθρωπος προχωράει στὴ ζωὴ ὅπως σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ δυνατότητες νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ γνωρίσῃ τὴ θεϊκὴ προέλευση τῆς φύσης του. Ἡ Μεσόγειος εἶναι σὰν λίμνη στὸ κέντρο τοῦ κοσμικοῦ νησιοῦ, κεντρικὴ πιὸ ἥπια θεία παρουσία, ἀνοιχτὴ στὸν Ὁκεανὸ ἀπὸ διάφορα σημεῖα, ὅπως ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Γιβραλτάρ. Ἡ ὀνοματοδοσία αὐτὴ ἀποδείχτηκε προφητικὴ, ἀφοῦ πράγματι ὁ ἐλλη-

νισμὸς βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο συνολικά, ἀσκῶντας συνεχῶς μεγαλύτερη ἐπίδραση, δημιουργῶντας πρῶτα τὴν Παλαιὰ καὶ τὴ Νέα Ρώμη, ἔπειτα τὴν Εὐρώπη καὶ τὴ 'Δύση', καὶ συνεχίζοντας...

Στὸν Ὅμηρο ἀναγνωρίζεται ἡ ἀρχὴ καὶ ἄλλης σχέσης μὲ τὸν κόσμο, λιγότερο αἰσιόδοξης. Ἄν καὶ ἡ ζωὴ μετὰ τὸν θάνατο δὲν ἀμφισβητεῖται, εἶναι μᾶλλον σκιά ζωῆς. Μπροστὰ στὸ κατάντημα αὐτὸ ὁ θνητὸς βίος μὲ ὄλες τὶς ταλαιπωρίες του ἀποδεικνύεται ἀνώτερος. Ὁ Ὅμηρος ἀνοίγει τὸν ὀρίζοντα στὴν θεότητα, τὴ γνώση, τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐλευθερία, χωρὶς νὰ ἔχει ἰκανὴ ἐμπειρία τῆς ἄλλης ζωῆς, γι' αὐτὸ τὰ ὀδυνηρὰ βιώματα τοῦ θανάτου κυριαρχοῦν ὀδηγῶντας στὴν κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου, ὅπου ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου βυθίζεται στὸ ἀπρόσωπο Χάος.⁸⁵

Χάος εἶναι ἡ ἀφαίρεση τοῦ Ὠκεανοῦ, τὸ ἰλιγγιώδες κενὸ ποὺ ἀπομένει ὅταν δὲν ὑπάρχουν νερὰ καὶ βυθός, καὶ φυσικὰ οὔτε Θεός. Ὅμως τὸ ἴδιο τὸ Χάος, ἡ μορφὴ-χωρὶς-μορφὴ τοῦ ἀπλοῦ τίποτα, δημιουργήθηκε, δὲν ὑπῆρχε πάντα! Ἀπὸ τί ἢ ἀπὸ ποιόν, πότε; Τὸ κείμενο δὲν ἀνακοινώνει, ὑποβάλλοντας ὡς ἀρχὴ ὄλων κάτι τελείως ἄγνωστο. Ἀκόμη

⁸⁵ Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ σχέση Ὀδυσσεά καὶ Ἀθηναῖς ἀφορᾷ πάντα αὐτὴν ἐδῶ τὴ ζωὴ, πῶς θὰ ξεπεραστοῦν προβλήματα καὶ δυσκολίες. Συμβαίνει στὸν Ὅμηρο ὅ,τι σήμερα μὲ τοὺς περισσότερους μας, ποὺ θυμόμαστε τὸν Θεὸ ὅποτε χρειαζόμαστε βοήθεια, καὶ προσφεύγουμε ἀκόμη περισσότερο στὴ συμπαράσταση κάποιου Ἁγίου. Κι ὅταν ἡ δυσκολία περάσει ἐπιστρέφουμε στὴ ζωὴ μας κανονικά, τηρῶντας ἴσως κάποια θρησκευτικὰ ἔθιμα (κυριακάτικη λειτουργία, νηστεῖες, κ.ἄ.). Ἡ ἐδῶ ζωὴ βιώνεται ὡς ἡ μόνη πραγματικὴ, γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ὁποίας χάρη καὶ στὴ συμπαράστασή Του πρέπει νὰ 'ἀνταμοίβουμε' τὸν Θεὸ μὲ τὴν ἐκπλήρωση θρησκευτικῶν ὑποχρεώσεων.

καὶ τὸ Χάος μὲ κάποιον τρόπο γίνεται ἀντιληπτό, εἶναι σὰν μιὰ περίπου ὄντοτητα, πού ἀόρατη ἀσκεῖ τρομακτικὴ δύναμη, καὶ πάντως ἔχει ὄνομα, μπορεῖς νὰ μιλήσεις γι' αὐτό, μπορεῖς νὰ τὸ σκεφτεῖς. Ὅμως ἡ πρώτη ἀρχή, αἰτία καὶ τοῦ Χάους, βρίσκεται πέρα ἀπὸ ὅποιαδήποτε γνώση, οὔτε κὰν ἀναφέρεται. Ἄν καὶ προηγεῖται τῆς Γῆς — ὁ κόσμος βιώνεται σὲ κίνδυνον — τὸ Χάος δὲν εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή. Τίποτα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ τίποτα: τὸ Χάος ἐγένετο — δὲν ὑπῆρχε πάντα, κάτι ἄλλο ἢ κάποιος ἄλλος προηγεῖται, κι ἂς μὴν ὀνομάζεται. Κι ἂν διαβάσαμε τὸ ἐγένετο ὡς ἦν, ἡ ἴδια ἢ χρῆση ἑνὸς ρήματος μεταβολῆς καὶ δημιουργίας γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ ἀπλὴ ὑπαρξὴ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει ἀναγνωρισεῖ καμμιά μόνιμη πραγματικότητα, ὅτι ἂν καὶ προηγεῖται ὄλων, τὸ χάος δὲν παύει νὰ ἔχει ἐξίσου προσωρινὴ φύση καὶ ὑπόσταση.

Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει κάτι τόσο ἀντιφατικό, ὅσο ἡ δημιουργία τῆς ἀπουσίας; Στὴν ἀρχὴ ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, σύμφωνα μὲ ἄλλη κοσμολογία, ὅπου πάλι προηγεῖται τὸ Χάος, ὅμως σὰν ἀντιληπτὴ μερικὴ ἀπουσία, σὰν ἕνας σκοτεινὸς βυθός. Τὸ Χάος αὐτὸ δὲν εἶναι πρῶτο βῆμα ἢ στάδιο τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ προϋπόθεσή της. Στὴν κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου τὸ Χάος δημιουργεῖται. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ θεμελίωση τῶν πλασμάτων στὴν ἀπουσία τους τὰ φανερώνει ὡς δυνατότητες. Τίποτα δὲν ἐπιβάλλεται, τίποτα δὲν εἶναι ὑποχρεωτικό: θὰ μπορούσαν νὰ μὴν ὑπάρχουν τὰ ὄντα ἀλλὰ τὸ τίποτα. Στὸν Ἡσίοδο ὄχι μόνον ἡ ὑπαρξὴ ἀλλὰ ἡ ἴδια ἢ ἀπουσία της θὰ ἦταν δυνατό νὰ λείπει! Ὁ κόσμος προτείνεται ὅπως μιὰ ἰδέα πού ἴσως δὲν ἐμφανίστηκε ποτὲ στὸν νοῦ τοῦ Δημιουργοῦ της, ἐπειδὴ οὔτε κὰν ἤθελε νὰ τὴν ἔχει ἢ νὰ τὴν ἀποφύγει, ἀπλῶς δὲν ὑπῆρχε.

Τὸ θεῖο πρόσωπο ἐγγυᾶται τὴν ἀσφάλεια τῶν πραγμάτων πρὶν καὶ πέρα ἀπὸ κάθε σχέση ἢ σύγκρουση, καὶ ὅμως

στην αρχή δὲν ὑπάρχει κἄν θεῖο πρόσωπο, μόνο ἡ ἀπλή ἀπουσία, μὲ τὴ σκοτεινὴ περίπου ζωὴ ποὺ διαδέχεται τὸν θάνατο, νὰ μετατρέψει τὴν ἀπουσία σὲ προορισμό. Ἔτσι ὅμως ἡ ὑπαρξὴ μοιάζει μᾶλλον καταδίκη. Δὲν παύουν νὰ φανερώνονται παιδαγωγικὲς διαδρομές, ἀλλὰ εἶναι τραυματικές, μὲ ἀνάπηρη ἐλπίδα.⁸⁶ Ἡ φιλοσοφία δαμάζει τὴν ἀπογοήτευση, ὅμως καὶ ἡ θλίψη ἐμποδίζει τὴ φιλοσοφία νὰ καταντήσῃ ἀδιάφορος ἐγκυκλοπαιδισμός. Ὁ Πλάτων συνοφίξει τὴν ἀμοιβαιότητα αὐτὴ μὲ τὴ διαπίστωση ποὺ βάζει στὰ χεῖλη τοῦ Σωκράτη, ὅτι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὁ ἀνεξέταστος βίος εἶναι ἀβίωτος: δὲν εἶναι ἄνθρωπος ἐκεῖνος ποὺ ἀπλῶς ἔχει νοῦ, λόγο, συνείδηση, φαντασία, μνήμη, ἢ ὅποια δύναμη καὶ ιδιότητα, ὅσοδήποτε πολύτιμη, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς νὰ σκέφτεται τὴν ἀξία τῶν πραγμάτων καὶ τὴ σχέση του μαζί τους.

⁸⁶ Παρόμοια ἀρχίζει ἡ ἐβραϊκὴ κοσμολογία στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἐξυπακούεται προϊστορικὴ περίοδος, ὅταν ὁ Θεὸς ἦταν πολὺ πιὸ μακρινός. Ἡ συνέχεια διαφέρει. Ὁ ἑλληνισμὸς διαμορφώνεται σὰν μιὰ προσπάθεια νὰ μεγαλώσει ἡ γνώση καὶ νὰ μειωθεῖ ἡ ἀπόσταση. Ὁ ἐβραϊσμὸς προσπερνᾷ τὴν πρόκληση καὶ ἀναλώνεται στὴν ἀπλή ἐπιβίωση, ἂν καὶ ὄχι ἀνώδυνα. Ἡ ἐντολὴ στοὺς ‘πρωτόπλαστους’ ἔχει θέση καὶ λειτουργία ταμποῦ, ἐνῶ εἶναι τόσο ἀφηρημένη ὥστε δὲν γίνεται νὰ λειτουργήσῃ ὡς ταμποῦ! Ἐπομένως ἐγκαθιστᾷ τὴν ἐνοχὴν σὰν μιὰ ἀνάγκη, ἀνεξάρτητη ὄχι μόνο ἀπὸ τὶς προσωπικὲς πράξεις καὶ εὐθῦνες, ἀλλὰ ἀπὸ ὅποιαδήποτε πράξη, σὰν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μόνη τῆς νὰ ἦταν ἁμαρτία. Ἡ ἐφιαλτικὴ αὐτὴ συνείδηση βρῆκε στίς ἡμέρες μας ἰσχυρὴ ἔκφραση στὸν Κάφκα, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου δείχνουν ὅτι ἀκόμη σήμερα ἡ ἐβραϊκὴ πνευματικὴτητα χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐγωπάθεια, φόβο, ἀντοχή, ὑποκρισία καὶ ἐνοχί. Βλ. καὶ ὅσα γράφω στὸ *Προπατορικὸ ἁμάρτημα*.

Χάος καὶ Γῆ λειτουργοῦν ὡς θεμέλια. Τὸ Χάος ἢ ἀπόλυτο κενὸν σὰν νὰ πυκνώνει καὶ νὰ φωτίζεται στὸ Ἕρεβος, ἀκόμη περισσότερο στὴ Νύχτα, ἀπ' ὅπου ἡ φωτεινότητα ἀποκτᾶ πλήρη παρουσία στὸν Αἰθέρα καὶ τὴν Ἡμέρα. Μετὰ τὸ Χάος, ὅχι ἀπὸ τὸ Χάος, προέρχεται τὸ πιὸ ὕλικὸ στοιχεῖο τῆς Γῆς, τὸ ὁποῖο λεπτύνεται στὸν Οὐρανό, παίρνει σχῆμα στὰ Ὅρη, διαχέεται στὸν Πόντο. Τρίτος μετὰ τὸ Χάος καὶ τὴ Γῆ γεννιέται ὁ Ἔρωτας καὶ συνεχίζει τὴ δημιουργία. Ἔτσι ἔρχονται στὴν ὑπαρξὴ οἱ ἀρχικὲς πραγματικότητες, καὶ μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις τους ἡ ὑπόλοιπη κτίσις, ὁ Ὠκεανὸς ἀπὸ τοὺς γάμους τῆς Γῆς μὲ τὸν Οὐρανό, ἀπ' ὅπου ἐπίσης ὁ Κοῖος καὶ ὁ Κρεῖος, ὁ Ὑπερίων, ὁ Ἰαπετός, ἡ Θεία, ἡ Ρέα, ἡ Θέμις, ἡ Μνημοσύνη, ἡ Φοῖβη καὶ ἡ Τηθύς, καὶ μετὰ ὁ Κρόνος.

Τὸ πρόσωπο δὲν βιώνεται μὲ ἀρκετὴ δύναμη. Ὅρισμένες διηγῆσεις ἐπιμένουν — Οἰδίπους, Ἀντιγόνη, Προμηθέας, Ἀχιλλέας... — ὅμως οἱ τραγικὲς συγκρούσεις δὲν ἐπιλύονται, τὸ τέλος βιώνεται θλιβερό. Ἀπὸ τὴ μοῖρα αὐτὴ δὲν γλυτώνουν οὔτε οἱ Θεοί. Μολονότι ἀθάνατοι, ἡ ζωὴ τους εἶναι μπλεγμένη μὲ τὰ ἀνθρώπινα, δὲν μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν τὴ βούλησὴ τους ὅσο θέλουν, ἔχουν καὶ μεταξὺ τους ἐχθρότητες...

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς Γῆς, κατεξοχὴν χῶρος τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ὑψώνεται στὸν Οὐρανό, βυθίζεται στὸν Τάρταρο καὶ ἐκτείνεται στὸν Πόντο, ὀλοκληρώνεται στὸν Ὠκεανό. Στὸν Τάρταρο καὶ τὶς χθόνιες δυνάμεις δεῦτερο Χάος, κατοικημένο καὶ προσερχόμενο ἀπὸ τὴ Γῆ, εἶναι φυλακὴ δυνάμεων ἀρχαιότερης κοσμικῆς τάξης, πὺ ἐχθρεύεται τὸ παρόν. Ἡ Γῆ παραμένει ἀσφαλῆς, ὅμως σὰν νὰ βρίσκεται σὲ ἠφαίστειο, μὲ τὴν πίεση τοῦ μάγματος νὰ γίνεται αἰσθητὴ καὶ ἐπίφοβη, ἔστω κι ἂν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ φωτιὰ δὲν θὰ σκάσει στὴν ἐπιφάνεια. Ἀρχὴ τῶν πραγμάτων, αἰτία καὶ 'χῶρος' τους, δὲν εἶναι τυχαῖες / ἀναγκαῖες φυσικὲς διαδι-

κασίες αλλά πρόσωπα, σκόπιμες προσωπικές σχέσεις και συγκρούσεις. Τὸ Χάος ὑποβάλλεται ὡς ἀποφασισμένη ἀπόκρυψη. Ἡ Γῆ, ὁ Οὐρανός, ὁ Τάρταρος, συνιστοῦν προσωπικὲς πραγματικότητες.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς Ἀρχῆς στὸ πρόσωπο καὶ ὁ γενικὸς ἀνθρωπομορφισμὸς ἱκανοποιοῦν τὸ αἶτημα γιὰ νόημα. Γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχει τέτοιο αἶτημα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχει ἡ ἐλληνικὴ μυθολογία. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς δὲν συνδυάζεται μὲ τὴν ἐξιδανίκευση γιὰ νὰ δώσει παιδαγωγικὴ ἀφορμὴ. Τὸ ἦθος ἀποφασίζεται σὲ συμφωνία ἢ μπορεῖ καὶ σὲ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ θεῖο θέλημα. Ἰσόθεη φύση εἶναι ἡ δυνατότητα φιλοσοφικῆς ὀρμῆς. Μέσα καὶ ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς περιπέτειες ποὺ συμπυκνώνουν ποιητικὰ τὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση, ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ οἰκειοποιεῖται τὴ δύναμη ποὺ τοῦ χαρίζεται, νὰ δημιουργεῖ ἐλεύθερα τὶς ἀξίες του καὶ νὰ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τῆς ζωῆς του.

Ἡ δημοκρατία

ΠΟΙΑ στοιχεῖα βρίσκονται στὰ θεμέλια τῆς ζωῆς μας στὸν λεγόμενον ‘δυτικὸ’ κόσμον, ποιές εἶναι οἱ κυριώτερες ἀξίες ποὺ δίνουν νόημα σὲ ὅσα κάνουμε; Ἡ αὐτογνωσία μας δὲν ἀφορᾷ μόνο ἐμᾶς, ἐφόσον ὁ δυτικὸς εἶναι ὁ μόνος πολιτισμὸς μὲ πλανητικὴ δυναμική, ἤδη ἐπηρεάζοντας οὐσιαστικὰ καὶ ὄχι μόνο ἐπιφανειακὰ τοὺς ἄλλους ἀρχαίους πολιτισμοὺς. Παρακμάζοντες ἢ προβληματικοὶ πληθυσμοὶ ἀντιμετωπίζουν φοβικὰ τὴν πολιτισμικὴ ὑπεροχὴ τῆς Δύσης, ἀντὶ νὰ κάνουν γόνιμη κριτικὴ καὶ πάνω ἀπ’ ὅλα αὐτοκριτικὴ.

Ἄς ἀνοίξει ἐδῶ μιὰ παρένθεση: καὶ μόνο ἡ ἔκφραση πολιτισμικὴ ὑπεροχὴ τῆς Δύσης θὰ ἔβγαζε ἀπὸ τὰ ροῦχα τοὺς μπόλικους δυτικούς τοῦ ‘προσδευτικοῦ’ κυρίως χώρου. Ἐχῶ ἐξηγήσει τί ἀκριβῶς ὀρίζω ὡς Δύση, ἀπ’ ὅπου συνάγω ἀδίστακτα τὴν ὑπεροχὴ τῆς (βλ. σ. 59 κ.έ.), ὅποτε δὲν χρειάζεται ἐδῶ παρὰ μόνο νὰ διευκρινιστεῖ περισσότερο ἡ οικονομικὴ πτυχὴ, ὅτι ἡ δυτικὴ κοινωνία ἐξασφαλίζει εὐημερία σὲ περισσότερους, ἐπομένως καὶ μεγαλύτερη ἰσότητα πρὸς τὰ ἄνω. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν θὰ βρεθοῦν πιὸ πολλοὶ πλούσιοι οὔτε λιγώτεροι φτωχοί, καὶ πουθενὰ οἱ φτωχοὶ δὲν γίνονται συνεχῶς λιγώτεροι, οἱ εὐποροὶ καὶ οἱ πλούσιοι συνεχῶς περισσότεροι, ἐνῶ ἡ κινητικότητα εἶναι συνεχῆς, πουθενὰ ἄλλοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει μεγαλύτερη δυνατότητα νὰ βελτιώσει τὴ θέση του, ἢ νὰ τὴ χαλάσει, ἀνάλογα μὲ τὶς

άποφάσεις του, και πάλι χωρίς να καταλήξει ποτέ άβοήθητος!

Η εικόνα αυτή γίνεται ακριβέστερη, αν θυμηθεί κανείς ότι το όριο της φτώχειας υπολογίζεται διαφορετικά σε μια ανεπτυγμένη και σε μια υπανάπτυκτη χώρα. Μιλούμε για φτωχούς στην Αμερική και για φτωχούς στο Αφγανιστάν, ή λέξη είναι ίδια, ή πραγματικότητα όχι τόσο. Φτωχός στην Αμερική θεωρείται όποιος βγάζει 13000 δολ., εισόδημα που άλλοι είναι ο εύτυχής κανόνας ή άπιαστο όνειρο! Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι στην Αμερική 72% των υποτιθέμενων φτωχών έχουν ένα ή περισσότερα αυτοκίνητα, 41% έχουν δικό τους σπίτι, 50% έχουν κλιματισμό.⁸⁷ Όταν η ΕΣΣΔ κατέρρευσε και πολλοί καθεστωτικοί άρχισαν να μιλοῦν ἐλεύθερα, είπώθηκαν ενδιαφέροντα πράγματα. Ήταν γνωστά δεκαετίες πιδό πριν, για όσους ήθελαν να γνωρίζουν, όμως οι 'προσδευτικοί' πιδό δέν μπορούσαν να παριστάνουν τούς κουφούς, ήθελαν δέν ήθελαν ήταν αναγκασμένοι να τὰ δεχτοῦν. Μοῦ είχαν περιγράψει τή Νέα Υόρκη σαν ένα

⁸⁷ Στην Ελλάδα τὸ 17% πλησιάζει στα όρια της φτώχειας (με στοιχεία τοῦ 2022). Κίνδυνο πείνας αντιμετώπισε τὸ 6%, ἐνώ στον κίνδυνο αυτό πλησίασε τὸ 12%. Τὸ 3% πέρασε μιὰ ὀλόκληρη μέρα χωρίς να φάει! Ἄν τὰ στοιχεία αυτά ἐκφραστοῦν σε ἀπόλυτους ἀριθμούς, αὐτομάτως ἡ Ελλάδα μοιάζει με τριτοκοσμική χώρα, ἐπειδὴ ἔχει ἀποσιωπηθεῖ ότι οἱ ἀριθμοὶ ἐκπροσωποῦν μόλις 3% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, και τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἔμεινε νηστικὸ μιὰ μόνο ἡμέρα. Στην Ελλάδα 'πλησιάζω τὰ όρια της φτώχειας' σημαίνει βγάζω γύρω στα 6 ἢ 7 χιλιάδες εὐρώ τὸν χρόνο (περ. 15 χιλ. εὐρώ για ὀικογένεια), εισόδημα δυσθεώρητο σε ἄλλες χῶρες. Ἐπιπλέον, τὸ μέγεθος της παραοικονομίας είναι τέτοιο ὥστε ἀκόμα και αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Πολλοὶ 'φτωχοὶ' ἔχουν μαῦρα εισοδήματα, ὄχι πάντοτε ἀσήμαντα.

σωρὸ ἀπὸ ταφόπετρους, πὸν ἔχουν τοποθετηθεῖ ἡ μία πάνω στὴν ἄλλη, ἀποκάλυψε ὁ Γιέλτσιν μιλῶντας στὸ παν/μιο Columbia. Αὐτὸ εἶναι ἀπολύτως ψευδές, συνέχισε. Πολλὰ σπίτια πὸν στὶς ΗΠΑ τὰ ἀποκαλοῦν τρωγλες, στὴν ΕΣΣΔ θὰ ἐθεωροῦντο ἰδιαιτέρως εὐπρεπῆ οἰκήματα.

Παρόμοια στὴν Ἀγγλία, δὲν ὑπάρχει νοικοκυριὸ χωρὶς δυνατότητα γιὰ κάποιας μορφῆς θέρμανση καὶ ἀκόμη γιὰ τηλεόραση, τηλέφωνο καὶ πλυντήριο, καὶ μόνο λιγώτερο ἀπὸ 5% δὲν μπορεῖ νὰ τρώει μέρα παρὰ μέρα κρέας ἢ ψάρι, ἐνῶ ἀκόμα καὶ αὐτὸ τὸ 5% δὲν παύει περιστασιακὰ νὰ διαθέτει χρήματα γιὰ φαγητὸ ἔξω καὶ γιὰ ξενοδοχεῖο! Ὅμως εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικὴ μιὰ ἄλλη διαφορά, ἂν ὑπάρχει καὶ πόσο μεγάλη δυνατότητα βελτίωσης.

Μετρήσεις ἀπὸ τὸ 1975 ὡς τὸ 1991 ἔδειξαν ὅτι ὄχι ἓνα μικρὸ ποσοστὸ ἀλλὰ 60% τῶν φτωχῶν στὴν Ἀμερικὴ προχωράει στὴ μεσαία καὶ ἀνώτερη τάξη, 30% πλουτίζει!⁸⁸ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δίνονται ἀπίστευτες εὐκαιρίες σὲ ὅλους νὰ βελτιώσουν τὴ ζωὴ τους. Μόνο 4% τῶν Ἀμερικανῶν μένει γιὰ περισσότερο ἀπὸ δύο χρόνια φτωχό, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι περνᾶνε πάνω ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς φτώχειας μετὰ ἀπὸ μερικoὺς μῆνες! Στoὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ μετανάστες! Παρόμοια στὴν Ἀγγλία ἡ χρῆση τῆς ‘τράπεζας τροφίμων’, στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν περπτώσεων, εἶναι προσωρινή.

Ἡ γκρίνια γιὰ τὶς ταλαιπωρίες τῶν φτωχῶν στὶς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες εἶναι ἄδικη, ἂν δὲν ἔγινε γνωστὴ ἡ

⁸⁸ Παρόμοιο καὶ ἐξίσου σημαντικὸ καὶ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ἓνα ἄλλο ποσοστὸ. 27% τῶν ἑκατομμυριούχων τῆς Ἀμερικῆς προέρχονται ἀπὸ μεσοαστικὲς ἢ φτωχὲς οἰκογένειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν κληρονόμησαν οὔτε δεκάρα!

δὲν ὁμολογεῖται ἡ αἰτία τους καὶ φυσικὰ τὸ μέγεθός τους ἀλλὰ καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν ταλαιπωρούμενων. Γιὰ παράδειγμα, ὅσο κι ἂν ἀκούγεται παλαβό, δὲν εἶναι λίγοι οἱ ἄποροι ποὺ ἀρνοῦνται νὰ φιλοξενηθοῦν στὰ σχετικὰ ἰδρύματα, ἐπειδὴ προτιμοῦν νὰ ζοῦν μόνοι τους ἀκόμα καὶ στοὺς δρόμους. Καὶ δὲν εἶναι λίγοι οὔτε οἱ τεμπέληδες, οὔτε ὅσοι σνομπάρουν ἐκεῖνη καὶ τὴν ἄλλη δουλειά, ἔτσι ποὺ παραμένουν ἀνεργοὶ ἐκούσια, οὔτε ὅσοι ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ἢ ἐπανεκπαίδευσή τους. Ποιοὶ εἶναι οἱ φτωχοὶ — πῶς ἔγιναν ἢ παρέμειναν φτωχοὶ, γιατί δὲν ἀξιοποιοῦν τόσες δυνατότητες νὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασή τους; Προφανῶς χρειάζεται γνώση καὶ αὐτῶν τῶν στοιχείων γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ τὸ ἀληθινὸ ποσοστὸ τῶν φτωχῶν, ἂν ὡς φτώχεια ἐννοεῖται κάτι ποὺ ὑπομένω καὶ δὲν προκαλῶ ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτό μου.

Μήπως θέλουμε νὰ ἔχουν ὅλοι τὴν ἴδια περιουσία ἀνεξαρτήτως προσόντων καὶ ἐργατικότητας; Ἔννοιες γιὰ τὴ δικαιοσύνη σὰν αὐτή, δὲν ἔχουν μέλλον σὲ δημιουργικὲς κοινωνίες. Γιὰ τέτοιες νοοτροπίες δεινοπαθοῦν ὀλόκληροι λαοί, σοσιαλιστικὲς δικτατορίες ὀργιάζουν, καὶ οἱ ‘ἀδικημένοι’ ἀπολαμβάνουν τὴν ἰσότητά τους στὴν ἐξαθλίωση καὶ τὴν καταπίεση, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τοὺς κυβερνῶντες. Κι ἐπειδὴ κάποιος πρέπει νὰ βγάξει λεφτά, τέτοια καθεστῶτα ἔχουν ἡμερομηνία λήξης, ἕνας βαθμὸς φιλελεύθερης σκέψης ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ κληθεῖ νὰ δώσει λύσεις, καὶ φτοῦ κι ἀπ’ τὴν ἀρχὴ ὁ σοσιαλισμὸς ποντάρει στὸν ἐπόμενο λαὸ κορόιδο.

Προτάσσω ἐδῶ τὴν εὐημερία, τὴν ἀξία ποὺ σνομπάρουν οἱ ‘προοδευτικοί’, ὅτι τάχα τοὺς νοιάζει ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ κοινὸ καλό, ἐπειδὴ στὴν πραγματικότητα δὲν τοὺς νοιάζει παρὰ μόνο ὁ ἑαυτοῦλης τους. Ἄν σέβονταν πραγματικὰ τίς ἀξίες ποὺ δηλώνουν καὶ παριστάνουν ὅτι ἔχουν, θὰ ἀναζητοῦσαν τί χρειάζεται μιὰ κοινωνία γιὰ νὰ παράγει ὅσο γίνεται περισσότερο πλοῦτο, ὥστε ἂν μὴ τι ἄλλο νὰ μὴ λείψει

αὐτό, χάρη σὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσαν νὰ ζήσουν περισσότεροι καλύτερα. Ἐπειτα θὰ ἀναγνώριζαν, καὶ πάλι μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας ὡς τοῦ πιὸ ἐξισωτικοῦ συστήματος, μὲ ποιῆς προϋποθέσεις ὁ πλοῦτος βελτιώνει τὴ ζωὴ περισσότερων ρεαλιστικὰ καὶ ὄχι οὐτοπικὰ καὶ δημαγωγικὰ.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ ἀριστεροὶ προτείνουν διαρκῶς τὸ ἀφήγημα τοῦ ἀδίστακτου πλούσιου ποὺ ρουφάει τὸ αἷμα τῆς ἀγνῆς ἐργατιᾶς, ὥσπου ἀναλαμβάνει νὰ βάλει τάξη τὸ δίκαιο κράτος Πατερούλης, δηλαδὴ οἱ ἴδιοι, ἀρπάζοντας τὴν ἐξουσία ἀπὸ τοὺς ‘κακοὺς’ γιὰ νὰ τὴ δώσουν στοὺς ‘καλοὺς’. Διαχρονικὰ καὶ χωρὶς ἐξαιρέσεις ἡ ἀριστερὰ παίρνει δύναμη ἀπὸ τὴ βλακεία καὶ τὸν φθόνο, κι ἔτσι ὅποτε κατορθώνει νὰ ἀναρριχηθεῖ, ἀναγκαῖα κυβερνάει ἢ χυδαιότητα, μὲ τὶς γνωστὲς συνέπειες.

Χάρη στοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς ποὺ υἱοθέτησαν ὑπανάπτυκτες χῶρες, περισσότεροι ἀπὸ τρία δεκατομμύρια ἄνθρωποι τὶς τελευταῖες δεκαετίες — σχεδὸν ὁ μισὸς πληθυσμὸς τῆς γῆς — ἔγινε δυνατὸ νὰ ζοῦν πάνω ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς φτώχειας, ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο ποὺ ὑπερβαίνει τὶς ἀντίστοιχες εὐεργεσίες τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης τόσο πολὺ, ὥστε ἀρκετοὶ δὲν διστάζουν νὰ μιλοῦν γιὰ ἐπικείμενη ἐκμηδένιση τῆς φτώχειας. Ὅμως δὲν εἶναι νίκη ἐναντίον τῆς φτώχειας μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ καὶ τῶν ἀσθενειῶν. Μέσα σὲ ἓνα μῶλις αἰῶνα τὸ προσδόκιμο ζωῆς διπλασιάστηκε.

Δὲν διδάσκονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν φιλελεύθερων κοινωνιῶν ὅσοι ἔχουν μειονέκτημα νοημοσύνης ἢ ἐνδιαφέρονται ὑποκριτικὰ γιὰ τὴν εὐημερία τῶν περισσότερων καὶ νοιάζονται μόνον γιὰ τὴ συμμορία τους ἢ γιὰ ἐμπάθειες καὶ ἰδεοληψίες. Καὶ ἡ πιὸ πρόχειρη ματιά στὸν οἰκονομικὸ χάρτη δὲν φανερώνει λίγα. Ὅλες οἱ πιὸ πλούσιες χῶρες στὸν κόσμον (μέσου μηνιαίου εἰσοδήματος περὶ τὰ 2700 εὐρώ)

είναι καπιταλιστικές δημοκρατίες (Δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ, Καναδάς, Ίαπωνία), και ακολουθούν χώρες όπως η Κίνα (μέσο μηνιαίο εισόδημα περί τα 700 ευρώ), όπου ο καπιταλισμός πρὸς τὸ παρὸν εἶναι λειψός, ἐρμηνεύεται ἀποκλειστικά μὲ οἰκονομικούς ὅρους καὶ δὲν συνδέεται μὲ τὴ συνολικὴ ἐλευθερία καὶ μὲ φιλελεύθερο πολίτευμα. Οἱ πιὸ φτωχὲς περιοχὲς τοῦ κόσμου εἶναι ὅσες ἐνδιαφέρονται λιγώτερο γιὰ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ. Καὶ ἤδη τὰ χαμηλὰ εισοδήματά τους σὲ μεγάλο βαθμὸ ὀφείλονται σὲ ἐπενδύσεις ἀπὸ πλούσιες χώρες ποὺ διαχειρίζονται ἓνα μέρος τῶν ἐγχώριων δυνατοτήτων.

Ὅσες χώρες ἀρνήθηκαν νὰ κατανοήσουν τὰ προβλήματα τους καὶ νόμισαν ὅτι θὰ εὐημερήσουν μὲ τὴν ἀπομόνωση, ἐξαθλιώθηκαν πλήρως. Ἡ χρησιμότητα τῶν πολυεθνικῶν δὲν βρίσκεται μόνον στὸ ἔργο ποὺ διεκπεραιώνουν, οὔτε κἂν στὴ μεταφορὰ τεχνολογίας, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο σὲ κάτι ποὺ γιὰ μερικούς μπορεῖ νὰ εἶναι δυσάρεστο, ὅτι ἀποδεικνύουν μὲ μόνη τὴν ὑπαρξή τους μειονεξίες τοῦ ἐγχώριου συστήματος, προσφέροντας ἓνα ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ χώρα ὑποδοχῆς δὲν εἶναι ἱκανή. Ἔτσι ὀδηγοῦνται σὲ ἀφύπνιση ὅσες χώρες θέλουν νὰ ξυπνήσουν καὶ νὰ μεγαλώσουν τὶς δυνάμεις τους. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀποτυχία τῆς Ἰαπωνίας ὅταν προσπάθησε νὰ ἀποφύγει τὶς ἀναγκαῖες θεσμικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ δημοσίου της, καὶ ἀντὶ νὰ ἀπαλλάξει τὴν οἰκονομία της ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ κράτος, εἰδικεύτηκε ὄχι σὲ τίποτα παρακατιανὸ ἀλλὰ σὲ τεχνολογίες αἰχμῆς (λάθος ποὺ σήμερα ἐπαναλαμβάνει ἡ Κίνα). Τελικὰ βρῆκε τὴ σύνεση νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα, ἀφέθηκε ἐλεύθερη σὲ κάθε δυνατὴ ἀνάπτυξη, καὶ ἡ οἰκονομία της ἀπογειώθηκε.

Δὲν εἶναι γιὰ πέταμα κανένα χάρισμα, κανένα ταλέντο, καμμιά δύναμη κανενὸς ἀνθρώπου. Χρειάζεται ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη, νὰ μὴ βρίσκεται τίποτα σὲ ἀδράνεια, καὶ νὰ δη-

μιουργοῦνται συνεχῶς περισσότερες δυνάμεις καὶ χαρίσματα, εἰ δυνατὸν οὔτε ἓνας πολίτης νὰ μὴ μένει ἀργὸς σὰν ἀνάπηρος, ἂν δὲν τὸ θέλησε ὁ ἴδιος. Αὐτὸ ἔχει πολλές θεσμικὲς προϋποθέσεις, μὲ πῶς κρίσιμη τὴν παιδεία.⁸⁹

Εὐημερία εἶναι δυνατό νὰ ἀπολαμβάνουν καὶ ὑπανάπτυκτες χῶρες. Ὅπως εἰπώθηκε, δὲν συνιστᾶ ἀνάπτυξη νὰ πουλάω πετρέλαιο, ὅταν ἀκόμα καὶ τὴν τεχνογνωσία γιὰ νὰ τὸ ἀντλήσω τὴν εἰσάγω. Ἀνάπτυξη σημαίνει πολυμορφία, ἐλευθερία, αὐτοδιάθεση, ἀξιοποίηση τῶν χαρισμάτων καὶ δημιουργία νέων, τελειοποίηση τῶν ἱκανοτήτων καὶ δημιουργία νέων, ἐπιθυμία γιὰ κάθε εἶδους καὶ βαθμοῦ γνώση, ὅταν ὅσο γίνεται περισσότεροι ἐπεκτείνουν καὶ ἐξαντλοῦν τὶς δυνάμεις τους, ἀνακαλύπτουν τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν πραγματοποιοῦν στὸν ἑαυτὸ τους. Ἡ δυτικὴ κοινωνία δημιουργεῖ πλοῦτο ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ μηδενός. Οἱ ἄυλες ἀξίες εἶναι τὸ λιγώτερο σὲ ἓνα σύστημα ποῦ ἔχει δυνατότητα νὰ γεννάει ἀνάγκες μὲ ἐκπληκτικὸ ρυθμὸ. Ὅμως ἡ οὐσία πάλι βρίσκεται ἀλλοῦ, ἀπ' ὅπου ἐξηγεῖται ὅχι μόνο ἡ πλουτοπαραγωγικὴ ἱκανότητα ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο λαοὶ ποῦ ἀντιγράφουν τοὺς σχετικοὺς οικονομικοὺς θεσμούς, κάνοντας μόνον αὐτὸ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ βρεθοῦν στὴν πρωτοπορία, ἀκόμη κι ἂν πλουτίσουν δέκα φορές πῶς πολὺ ἀπὸ τὴν πλουσιώτερη δυτικὴ χώρα.

Τί μᾶς ἀγγιστρώνει στὸ ὑποτιθέμενο 'δικό μας'; Εἶναι κάτι ἔστω μόνον γιὰ μᾶς ἀξιόλογο, ἢ μήπως ἄλογες συνήθειες; Πόσο δικό μας εἶναι πράγματι, ἂν ἤδη σκεφτόμαστε νὰ τὸ ἐγκαταλείψουμε; Ἀκόμα περισσότερο ζημιώνει ἢ καταφυγὴ σὲ κάποιον ἐξιδανικευμένο παρελθόν, ὅποτε τὰ πράγματα ὑποτίθεται ἦταν καλύτερα, πῶς ἀνθρώπινα, ἐνῶ τώρα

⁸⁹ Δὲς καὶ ὅσα γράφω στὸ *Ἡμερολόγιο*, στὴν ἐνότητα 'Ἄς σκεφτοῦμε τὴν παιδεία'.

μᾶς ἔχει διαφθείρει ἢ ἐπιστήμη, ἢ τεχνικὴ καὶ ὁ καπιταλισμός! Ὅσοι σκέφτονται ἔτσι, εἶμαι περίεργος πόσο θὰ ἄντεχαν χωρὶς ρεῦμα, ἴντερνετ καὶ ὑπολογιστὴ, χωρὶς ἀνατομικὲς πολυθρόνες ἢ αὐτοκίνητο, χωρὶς ἔστω μιὰ ἀσπιρίνη... Οἱ Ρομπέν τῆς πολιτικῆς ἄς στερηθοῦν τὰ ἀγαθὰ τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας, ἀποδεικνύοντας τουλάχιστον στοὺς ἴδιους καὶ μεταξὺ τους ὅτι χωρὶς αὐτὰ ἡ ζωὴ τους ἔγινε πιὸ χαρούμενη καὶ πιὸ ἀνθρώπινη, καὶ τότε θὰ ἀποκτήσουν τὴ στοιχειώδη ἀξιοπιστία ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ συζήτηση.

Ὅπως ἔχουμε δεῖ, κυρίως στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν τετραπλὴ ἀρχή, στὴν φιλία ἀρέσει ἢ γνώση, ἢ ἐλευθερία καὶ ἢ δημιουργία. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτουν ἀξιόλογες ἐπιχειρήσεις κάθε κλίμακας καὶ μορφῆς, οἱ ἐκπαιδευτικὲς ποιότητες καὶ ἡ δημοκρατία. Στὴ δημοκρατία τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν καλεῖται νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων ἄμεσα ἢ μὲ ἐκλεγμένους ἀντιπροσώπους.

Σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη, ὁ Περικλῆς εἰδοποιῶσε τοὺς Ἀθηναίους ὅτι ἡ εὐτυχία βρίσκεται στὴν ἐλευθερία καὶ ὅτι δὲν εἶμαι ἐλεύθερος, ἂν τρέμω κάθε κίνδυνο καὶ κάθε ἀναποδιά. Δὲν γίνεται νὰ ἔχω ἱκανοποίηση, ἂν μοῦ ἐπιβάλλεται μιὰ ξένη ζωὴ — ὅμως δὲν εἶναι ὅλα στὸ χέρι μου, καὶ καμμιά φορὰ πολὺ λίγα! Γιὰ νὰ εἶμαι ἐλεύθερος καὶ μέσα σὲ ἀντιξοότητες χρειάζομαι ἓνα ἰδιαίτερο θάρρος, ἐτοιμότητα νὰ θυσιάσω ἀκόμα καὶ τὴ ζωὴ μου γιὰ τὸν λόγο τῆς ζωῆς μου. Τὴν ἐτοιμότητα αὐτὴ ὀνομάζει ὁ Περικλῆς εὐψυχία. Εἶναι ἡ δύναμη, ἡ ἀνδρεία, ἡ γενναιότητα, τὸ θάρρος ἐκείνου ποὺ ἔχει λόγο γιὰ νὰ ζήσει καὶ νὰ πεθάνει. Μιλῶντας σὲ συνθήκες πολέμου ὁ Περικλῆς ἀναφερόταν περισσότερο στὴν πολεμικὴ ἀνδρεία, ἀναγκαία γιὰ νὰ προ-

στατεύει ἡ πόλη τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὶς ἀξίες της.⁹⁰ Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἡ περίπτωση αὐτὴ μόνο. Θάρρος καὶ ἀνδρεία εἶναι ἐπίσης ὅταν ἔχω λόγο νὰ μὴν ἀφήσω μιὰ θλίψη νὰ μὲ καταβάλει, ὅσο κι ἂν ὑποφέρω. Τὴ γενναιότητα αὐτὴ φανερώνουν, γιὰ παράδειγμα, τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ὄχι ὅπως θέλω ἐγὼ ἀλλὰ ὅπως θέλεις ἐσύ, μὲ τὰ ὁποῖα ἀνέλαβε ὅλη ἐκείνη τὴν ταλαιπωρία. Πρόβλημά Του δὲν ἦταν ὁ θάνατος, αὐτὸς ἦταν εὐπρόσδεκτος, ἀλλὰ ὁ σωματικὸς καὶ ψυχικὸς βασανισμὸς. Εὐψυχία εἶναι ὅταν ὁ λόγος μου γιὰ νὰ ζῶ εἶναι ἱκανὸς νὰ μοῦ δίνει δύναμη γιὰ νὰ ὑπομένω τὶς θλίψεις χωρὶς νὰ λυγίζω ἐσωτερικά. Ἡ δύναμη αὐτὴ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι κἂν μιὰ προσωπικὴ σχέση, ὅπως ὅταν ἀκολουθῶ τὸ θεῖο θέλημα ἢ πολεμᾶω ὑπερασπιζόμενος τοὺς συμπολίτες μου, ἀλλὰ ὅτιδήποτε δίνει ἀξία στὴ ζωὴ μου πάνω ἀπὸ τὴ ζωὴ μου. Ἔτσι ξεπερνοῦσε τὸν βασανισμό του ὁ Βᾶν Χώχ, μὲ τὴν ἀξία ποὺ βίωνε στὴν ἐργασία του. Μιὰ τέτοια δύναμη μὲ ἐλευθερώνει ὄχι μόνο ἀπὸ ἐξωτερικὲς περιπέτειες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐνοχῆς καὶ ἀπὸ ἐλαττώματα, ποὺ διαφορετικὰ θὰ μποροῦσαν ἀκόμη καὶ νὰ μὲ συντρίψουν. Ὅχι ἐπειδὴ παύουν ξαφνικὰ νὰ ὑπάρχουν ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐγὼ βρίσκομαι ὄχι μόνο μέσα τους ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτά, ἔτσι ποὺ δὲν διστάζω νὰ βάζω στὴν ἄκρη ἀγνοῶντας τον καὶ τὸν κακὸ καὶ τὸν καλὸ ἐαυτό μου, νὰ μὴν ἀσχολοῦμαι οὔτε μὲ τὰ σφάλματα οὔτε μὲ τὶς ἀρετές μου, συγκεντρωμένος στὴν ἀξία καὶ τὸ ἔργο ποὺ μὲ ἐμπνέει.

⁹⁰ Πόσο φυσιολογικὰ ἰσχυρὸ παραμένει σήμερα τὸ φρόνημα αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ μήνυμα ποὺ μετέδωσε ὁ πιλότος τοῦ F16 ὀλοκληρώνοντας τὶς ἀεροπορικὲς ἐπιδείξεις στὴν παρέλαση τῆς 28ης Ὀκτωβρίου στὴν Θεσσαλονίκη (2023): *μόνο οἱ ἐλεύθερες ψυχὲς κρατᾶνε ἐλεύθερες πατρίδες.*

Δημοκρατία δὲν εἶναι ‘ὅ,τι θέλει ὁ λαός’, ἡ ὁμοφωνία εἴτε ἢ πλειοψηφία. Γιὰ νὰ ὑπάρχει δημοκρατία χρειάζονται ἐλεύθερες προσωπικότητες, χωρὶς ἄγνοια ἢ περιφρόνηση τῶν πραγμάτων. Ὁ πόλεμος ομάδων ποὺ δὲν σέβονται τὸν νόμο, καὶ οἱ κραυγὲς ἐμπάθειας τῶν μαζῶν, δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ δημοκρατία. Ὅμως δὲν γίνεται νὰ παράγονται ἐλεύθερες προσωπικότητες, τολμηρὲς γιὰ τὴν εὐγένεια τῶν σκοπῶν τους καὶ ἰσχυρὲς γιὰ τὴ συνείδησή τους. Γι’ αὐτὸ ἡ δημοκρατία δὲν λειτουργεῖ σὲ δουλοπρεπεῖς λαοὺς οὔτε σὲ λαοὺς ποὺ σπαράσσονται ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ τὴ μικρότητα, οὔτε ὅπουδήποτε ἀρκοῦνται σὲ μιὰ νωχελικὴ ἢ ἑξαλλὴ ἐπιβίωση. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φορμαλιστικὴ στὴ γνήσια δημοκρατία μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς πρόφαση γιὰ τὴν κατάργηση τῶν σχετικῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων ἀπὸ διάφορες δικτατορίες, σοσιαλιστικὲς ἢ μὴ: εἴσαστε μιὰ ἄμορφη μᾶζα, δὲν μπορεῖτε νὰ ἔχετε δημοκρατία, θὰ σᾶς μάθουμε ἐμεῖς νὰ ζεῖτε ἀνθρώπινα!

Ἡ ἀπάτη αὐτὴ χρησιμοποιεῖ μιὰ ἀλήθεια γιὰ νὰ συγκαλύψῃ δύο ψεύδη. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει δημοκρατία στοὺς τύπους καὶ ὄχι στὴν πραγματικότητα. Γιὰ νὰ γίνῃ ὅμως αὐτὸ δικαιολογία νὰ καταργηθοῦν δημοκρατικοὶ θεσμοὶ ὅπως ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ οἱ ἐκλογές, χρειάζονται δύο προϋποθέσεις ποὺ εἶναι ψευδεῖς, 1) ὅτι ὑπάρχει μηχανὴ ἰκανὴ νὰ ἀλλάζῃ τοὺς ἀνθρώπους, εἴτε τὴν πεῖς δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, εἴτε ὅτιδήποτε, καὶ 2) ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη ἀντικειμενικὰ προσδιορίσιμη κατηγορία ἀνθρώπων, ἃς ποῦμε οἱ σοσιαλιστές, οἱ ὁποῖοι εἶναι στὸ σύνολό τους ἀδιάφθοροι, γνωστικοί, δίκαιοι, ἀνιδιοτελεῖς...

Ἐμπερδύοντας μὲ τοὺς ἀπατεῶνες μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφτεῖ πῶς θὰ γινόταν νὰ βρεθεῖ λύση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ψευδοδημοκρατίας. Ἡ λύση ἢ ὅ,τι πιὸ κοντινὸ σὲ μιὰ λύση βρίσκεται στὶς προϋποθέσεις ποὺ συγκαλύπτουν οἱ

ἀπατεῶνες. Ἐφόσον οἱ πανίσχυροι πού θά κατασκευάζαν τὸν τέλειο ἄνθρωπο δὲν ὑπάρχουν καὶ οὔτε εἶναι δυνατὴ τέτοια κατασκευὴ ἔτσι κι ἄλλιῶς, μόνο ἡ ἴδια ἡ κοινωνία θά ἔδινε λύση — καθέννας προσωπικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὴ σχέση του μὲ τοὺς ἄλλους θά ἀξιοποιοῦσε τοὺς τύπους γιὰ νὰ φθάσει στὴν οὐσία τῆς δημοκρατίας μεγαλώνοντας στὰ προσωπικά του ὅρια τὴ βούληση γιὰ γνώση, ἐλευθερία καὶ δημιουργία, τὴ βούληση πού δίνει ζωὴ καὶ στοὺς τύπους. Ἐπομένως ἡ λύση εἶναι ἀβέβαιη ὅπως ὀτιδήποτε ἀρχίζει ἐλεύθερα καὶ ἀνεξήγητα.

Ἐχει λεχθεῖ ὅτι τὸ ἄτομο δημιουργεῖται καὶ σὲ ἀπολυταρχικὸ περιβάλλον, ἐπειδὴ ὅσοι ἔχουν ἐξουσία γίνονται σὰν ὑποδείγματα γιὰ τοὺς ἄλλους, ἔστω ἄθελά τους. Ἡ πεποίθηση αὐτὴ προϋποθέτει ὡς ἄτομο τὴν ἀκοινωνήτη μονάδα, περίπου ὅπως τὴν περιέγραφε ὁ Χόμπς. Ἡ ταύτιση τῆς ἀτομικότητας μὲ τὸ κλείσιμο στὸ ἐγώ, τὴν αὐταρέσκεια καὶ τὴ βούληση γιὰ ἐξουσία, δὲν εὐσταθεῖ. Περαιτέρω, ὅπως εἰπώθηκε, δὲν ὑπάρχει μέθοδος πού θά παρήγαγε ἄτομα. Οἱ ἐξωτερικὲς συνθήκες ἀπλῶς εὐνοοῦν ἢ ἐμποδίζουν.

Ἐτυμολογικά, ἄτομο εἶναι τὸ μὴ διαιρετό. Μεταφορικὰ εἶναι ἡ συνειδητὴ καὶ ἐλεύθερη προσωπικότητα, μοναδικὴ γιὰ τὶς ἰδιαίτερες δυσκολίες πού ἀντιμετώπισε καὶ ξεπέρασε προσπαθώντας νὰ γίνῃ συνειδητὴ καὶ νὰ μεγαλώσῃ τὴν ἐλευθερία της. Ὡς συνειδητὴ, ἡ προσωπικότητα ἀναγνωρίζει στοὺς ἄλλους τὴν ἐλευθερία πού ἀπολαμβάνει στὸν ἑαυτό της, ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία καὶ μοναδικότητά τους, δὲν ἀνέχεται οὔτε νὰ δυναστεύει οὔτε νὰ δυναστεύεται οὔτε νὰ σχετίζεται μὲ ὅσους θέλουν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, καὶ ὑπακούει στὶς ἀρχές πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ συνείδησή της. Δὲν εἶναι ἄτομο ἢ ναρκισσιστικὴ μονάδα πού ἀπολαμβάνει νὰ τὴ λιβανίζουν καὶ νὰ κάνει ὅ,τι ‘γουστᾶρει’. Ὁ ἀπολυταρχικὸς ἡγέτης δὲν γίνεταὶ ὑπόδειγμα τοῦ ἀτόμου ἀλλὰ τοῦ μαζάνθρωπου, γι’ αὐτὸ σὲ λαοὺς μὲ τέτοια κουλτούρα τὸ ἄτομο

παρέμεινε υπανάπτυκτο και ή κοινωνία βυθίστηκε στη διαφθορά και τὸ ἀπρόσωπο. Νὰ ἐπικαλούμαστε τὸν αἰγυπτιακὸ *Ρήτορα ἀγρότη*⁹¹ ὡς τεκμήριο γιὰ τὸ ἀντίθετο, δὲν εἶναι σοβαρό. Ἡ παροιμία λέει ὅτι *ἓνα χελιδόνι δὲν φέρνει τὴν ἀνοιξή*. Ἄν ὑπῆρχαν ὡς ἰσχυρὲς κοινωνικὲς ἀξίες στὴν Αἴγυπτο ἢ πειθῶ και οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες, αὐτὸ θὰ εἶχε ἐκφραστεῖ μὲ πολλὰ περισσότερα. Εἶναι ἄλλο νὰ ἔχω μιὰ αἰσθησιμὴ τῆς δικαιοσύνης, τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων και τῆς δύναμης τοῦ λόγου, ἄλλο αὐτὰ νὰ γίνονται ἀξίες πού ὑπηρετῶ συνειδητὰ, συστηματικὰ και μὲ αὐτοθυσία, και ἄλλο νὰ εἶναι ἐπίσης κεντρικὲς κοινωνικὲς / συλλογικὲς ἀξίες. Ἡ ἴδια ἢ Ἀθήνα ὅσο ξέπεφτε, ὑποχωρῶντας στὸν πειρασμὸ νὰ ἀθετεῖ τις ἀξίες της στις σχέσεις της μὲ ἄλλες πόλεις και νὰ καταπιέζει, ἔχανε τὴ φιλοσοφική της ὁρμή, ἔτσι πού διαβρώθηκε στὸ ἴδιο τὸ ἐσωτερικὸ της, ἔγινε σικιὰ τοῦ ἑαυτοῦ της.

Ἐχθρικὸ πρὸς τὸ ἄτομο περιβάλλον δημιουργεῖ τόσο ὁ αὐταρχισμὸς ὅσο και ὁ κομφορμισμὸς, ὅταν ὅλα εἶναι ὑποταγμένα σὲ μιὰ παράδοση πού κανεὶς δὲν σκέφτεται και δὲν ἀνακρίνει. Ὅποτε ἔγιναν πειράματα μετάδοσης τῆς δημοκρατίας σὲ λαοὺς μὲ ὑπανάπτυκτη σκέψη και δουλοπρέπεια, δὲν ὑπῆρξε πρόοδος. Ἡ δημοκρατία ἐνισχύει ὅσους ἔχουν γόνιμες ιδέες και σέβονται τὰ χαρίσματά τους, ὁπότε σχηματίζονται σύλλογοι, ἰδρύματα, κάθε εἶδους προσωπικὲς ἢ συλλογικὲς δημιουργικὲς πρωτοβουλίες, ἢ κοινωνία μεγαλώνει τὴν ἐνότητά της πολυφωνικὰ και διαμορφώνει τὴ συνείδησή της ἀπρόβλεπτα. Γι' αὐτὸ χρειάζεται κριτικὴ σκέψη και συνειδητὴ ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα, ὅσο γίνεται ἰσχυρότερη, ἱκανὴ νὰ ἐξαντλεῖ τὰ ὄριά της. Τόσο

⁹¹ Sekhti-nefer-medu, περ. 1850 π.Χ. Στὰ Ἑλληνικὰ ἔχει ἀποδοθεῖ και ὡς *Παράπονο τοῦ ἀγρότη*.

πιὸ γνήσια ὑπάρχει ἢ καπιταλιστικὴ δημοκρατία ὅσο κάθε πολίτης ζεῖ ἀπαιτητικά, συνειδητὰ καὶ δημιουργικά — δὲν εἶναι οὔτε σκοπὸς οὔτε προϋπόθεση ὁ ‘καταναλωτής’, αὐτὸς ποὺ χρησιμοποιεῖ ἢ ἐπιδεικνύει ματαιόδοξα διάφορα προϊόντα χωρὶς νὰ θαυμάζει καὶ νὰ ἐμπνέεται, χωρὶς νὰ γίνεται ὁ ἴδιος δημιουργικός.

Ἡ δουλοπρέπεια ἀποκλείεται, ὅποτε ὑπάρχει ἰσχυρὴ δημιουργικὴ βούληση. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ εὐτέλεια ἑνὸς λαοῦ, τόσο πιὸ ἀσήμαντα τὰ ἔργα του καὶ μικρὴ ἢ ἀγάπη του γιὰ τὴ σκέψη. Ἄς κοιτάξει κανεὶς ἕνα χάρτη κι ἄς σταθεῖ σὲ ὅποιες χῶρες θέλει. Θὰ ἐκπλαγεῖ διαπιστώνοντας πὼς ἡ γενικὴ κακομοιριά πάει μαζί μὲ τὴν περιφρόνηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ διαλόγου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν ὅλες οἱ ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’. Ἡ Κίνα δὲν ἔχει κάνει τὸ κρίσιμο βῆμα, ποὺ ἴσως δὲν γίνεи ποτέ, περνᾷ εἰς ἕνα μεταβατικὸ στάδιο καὶ δὲν ἔχει πρὸς τὸ παρὸν δημιουργικότητα ἀνάλογη μὲ τὶς δυνάμεις της.

Ἐρευνητὲς τῆς πολιτικῆς θεωρίας τονίζουν μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καὶ τὴ δική μας, ὅτι ἐμᾶς ἐνδιαφέρει τὸ δικαίωμα τοῦ ἀτόμου στὴν αὐτοδιάθεση, ἐνῶ τοὺς Ἀθηναίους ἡ δυνατότητα τοῦ ἀτόμου νὰ συμμετέχει στὸν κοινὸ βίον. Ἡ εἰσῆγηση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ διδάσκεται ὡς τυπικὴ περίπτωση ἄγονου σχολαστικισμοῦ. Νοεῖται συμμετοχὴ στὰ κοινὰ μὲ τὸ ζόρι, χωρὶς σεβασμὸ τῆς ἀτομικότητας, τῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τῆς αὐτοδιάθεσης; Ἐπειτα, τὸ δημιουργικὸ καὶ ἐλεύθερο ἄτομο, ἂν πράγματι εἶναι τέτοιο, γίνεται νὰ μὴν ἀναγνωρίζεи τὴν πολιτεία του ὡς εὐκαιρία νὰ ζεῖ ἐλεύθερα καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τὰ χαρίσματά του; Εἶναι κἂν δυνατὴ ἢ ἀντικοινωνικὴ ἢ κοινωνικὰ ἀδιάφορη δημιουργικότητα, ὅταν τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ὅσο πιὸ ἀξιόλογο εἶναι τόσο ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸν ναρκισσιστικὸ ἑαυτό; Ἄν παραμένουν στὴ φύση τους, οἱ δημοκρατίες ἐμπνέουν εὐγνωμοσύνη, ἀπ’ ὅπου καὶ ἐθελο-

ντισμό, νοοτροπίες συμμετοχής, συμβολής, συνάντησης, αναπτύσσοντας συζήτηση για τὰ κοινά, ιδρύνοντας δεξαμενές σκέψης, συλλόγους, συνδέσμους... Λίγο ἂν προσέξει κανείς τὰ πράγματα πέρα ἀπὸ κάποιες ἐπιφάνειες πού ἴσως ἐξαπατοῦν, θὰ διαπιστώσει ὅτι οἱ σημερινές μας δημοκρατίες εἶναι πολὺ πιὸ συμμετοχικὲς ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ, γι' αὐτὸ σέβονται περισσότερο τὴν ἀτομικὴ αὐτοδιάθεση.

Ὅποτε ὑπάρχει φιλία, θέλει νὰ ἐξαπλωθεῖ. Πλησίον θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ὅποιοσδήποτε — στὴν ἴδια γειτονιά, στὴν ἴδια πόλη, στὴν ἴδια χώρα, σὲ ἄλλη χώρα, στὸν κόσμο. Δὲν σημαίνει ὅτι θὰ ὑπάρξουν ὅλες αὐτὲς οἱ σχέσεις. Μάλιστα ὅσο προχωράει κανεὶς τόσο πιὸ σπάνιες ἀποδεικνύονται οἱ ἐπαφές, γι' αὐτὸ ἡ ἔμφαση εἶναι σωστὸ νὰ βρίσκεται στὸ ἄτομο, ὄχι στὴν κοινωνία. Ὁ Ρουσσώ δὲν εἶναι περισσότερο ἀλλὰ λιγώτερο κοινωνικός, γι' αὐτὸ προτάσσει τὴν κοινωνία. Ὁ πλησίον εἶναι πάντα συγκεκριμένο πρόσωπο.

Ἐχει εἰπωθεῖ ἐπίσης ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀγορά, ὅπου ἡ προσφορά ἱκανοποιεῖ ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις καὶ δημιουργεῖ νέες, στὴ δημοκρατία τὰ κόμματα εἶναι λίγα! Ὅμως τὸ συμφέρον μιᾶς χώρας δὲν πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ ἐναλλακτικὸς δρόμους. Συνήθως, ἂν ὄχι πάντα, ἓνας εἶναι ὁ προτιμότερος μὲ διαφορά, ὥστε τέσσερα καὶ πέντε κόμματα ἀποδεικνύονται ἤδη πολλὰ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ θέσεις πού προβάλλουν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ὑπαρξή τους εἶναι προσχηματικές, ἢ ἐξαντλοῦνται σὲ τονισμούς ἐκείνης ἢ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τῆς ἴδιας πορείας. Ἀκόμα καὶ τὸ δεύτερο μεγάλο κόμμα συνήθως δὲν ἔχει νὰ προσφέρει παρὰ μόνον τὸ ἴδιο πάνω κάτω πρόγραμμα, πού ὅμως θὰ ἐφαρμόσει καλύτερα ἐπειδὴ ἔχει πιὸ ἱκανὰ στελέχη, ἢ ἐπειδὴ θὰ προσέξει περισσότερο ἐκεῖνα τὰ σημεῖα ἀντὶ ἄλλων. Κι ἂν εἶναι ἀριστερό, γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ταυτότητά του θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ εἶναι μὲ τὸν λαὸ ἐνῶ οἱ ἄλλοι μὲ τὸ κεφάλαιο, ἀκόμη κι

ἂν στήν πράξη οἱ ἄλλοι τὰ πηγαίνουν μιὰ χαρὰ μὲ τὸν λαό. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, κάθε κόμμα καὶ ἰδίως τὰ λεγόμενα κόμματα ἐξουσίας, προσελκύουν ψηφοφόρους καὶ στελέχη ἀπὸ ποικίλους χώρους, μετατρέπουν καὶ ἐναρμονίζουν ἰδέες ἐκφράζοντας διαφορετικὲς ἰδεολογικὲς τάσεις. Ἰδέες μπορεῖ νὰ γεννηθοῦν ἀπὸ διανοούμεενους ἐντὸς καὶ ἐκτὸς πολιτικῶν σχηματισμῶν, καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπήχησή τους ἐκπροσωποῦνται ἐπίσης ἀπὸ κόμματα, ἀκόμη καὶ ἀντικαθιστῶντας ἀντίπαλες ἰδέες. Ὅμως ζητούμενο δὲν εἶναι νὰ ἐκφράζονται ὅλες οἱ τάσεις καὶ μάλιστα ἡγετικά, σὰν νὰ ἀποτελοῦσαν τρόπους συνολικῆς διαμόρφωσης τῆς πολιτείας, ἔτσι πὺ νὰ ἔχουμε, γιὰ παράδειγμα, κόμματα παιδεραστῶν, ναζιστῶν, κομμουνιστῶν, σαδομαζοχιστῶν, βιαστῶν, καὶ τῶν ὁμοίων. Τὸ κόμμα δὲν εἶναι λέσχη στήν ὑπηρεσία ἐνὸς ιδεώδους, ὁσοδήποτε ἀξιόλογου, ἀλλὰ φορέας δυνάμεων ἱκανῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ σύνολο τῶν ἀναγκῶν τῆς διακυβέρνησης.

Καμμιά φορά στὸν χῶρο τῆς μὴ ὀλοκληρωτικῆς ἀριστερᾶς ἐμφανίζεται τὸ αἶτημα γιὰ ἄμεση δημοκρατία. Δὲν εἶναι ἰσχυρό, ἀλλὰ δὲν ἀπουσιάζει, καὶ προκύπτει ὡς προσπάθεια γιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν τυπικὸ σοσιαλιστικὸ στόχο τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, μὲ ταυτόχρονη ἀπόρριψη τῆς καπιταλιστικῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας. Ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ πρῶτα τὸ ἐξῆς. Ἡ οἰκονομία ἀναπτύσσεται ὅσο περισσότερο γίνεται κοινωνικὴ συνείδηση ὅτι οἱ πολῖτες στὸν μετὰξὺ τους δημιουργικὸ ἀνταγωνισμὸ διαχειρίζονται τὴν παραγωγικότητα καλύτερα ἀπὸ τὸ κράτος. Δὲν ἀσχολούμαστε ὅλοι μὲ ὅλα, καθένας δημιουργεῖ καὶ διευθύνει τὸ προσωπικὸ του 'βασίλειο'. Φυσικὰ ἡ χώρα δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν οἰκονομία, ἔχει πολλὰ διαστάσεις. Παρόμοια ὀργάνωση εὐνοεῖ τοὺς περισσότερους τομεῖς, ὅπως τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ ἐκπαίδευση δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κεντρικὸ σχεδιασμὸ γιὰ νὰ στηρίζει τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα,

δὲν εἶναι μηχανισμὸς ἰδεολογικῆς ἐπιβολῆς καὶ ὁμογενοποίησης.

Ἄν ὑπάρχει κοινωνία, στοιχειώδης ἐνότητα ἐξυπακούεται, οἱ ἰδιωτικὲς πρωτοβουλίες συγκλίνουν αὐθόρμητα σὲ κεντρικὲς ἀξίες — ἐκτὸς ἂν ἡ κοινωνία βρίσκεται σὲ διάλυση, γιὰ παράδειγμα ἂν κατάντησε μὲ τὸ ἓνα τρίτο νὰ ὀνειρεύεται ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’, καὶ μὲ ἄλλο τρίτο νὰ λαχταράει τὴ σαρία. Μὲ τόσο ἐτερόκλητο πληθυσμὸ, μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ κοινωνία καὶ εἶναι δυνατὸν τὸ σχολεῖο νὰ φέρει ἐνότητα; Ποιὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα θὰ προλάβαινε τὸ κακὸ ἐν τῇ γενέσει του, μεταβάλλοντας τὸ ἰσλαμόπουλο σὲ εὐρωπαϊὸ ἀνθρωπιστὴ, ἢ μηδενίζοντας τὴν ἐπίδραση τῶν ‘προσδευτικῶν’ κομμάτων, κινήματων, ὀργανώσεων καὶ οἰκογενειῶν ποὺ προσδοκοῦν δικτατορίες τοῦ προλεταριάτου; Σὲ τέτοιες περιπτώσεις προφανῶς εἶναι θέμα χρόνου ἢ διάλυση, οἱ μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ ἡ ἀνασύνθεσή τους σὲ γνήσιες ἐνότητες.

Ἐφόσον μιὰ κοινωνία περιέχει διάφορες πολιτισμικὲς τάσεις, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιτρέπει σὲ κάθε μία νὰ ἀναπτύσσει, ἂν θέλει, οἰκειότερους ἐκπαιδευτικοὺς θεσμοὺς, ἐφόσον δὲν παραβαίνουν τὴ νομοθεσία τῆς χώρας. Κι ἂν ἡ πολιτισμικὴ σύνθεση φθάσει νὰ μεταβληθεῖ σὲ βαθμὸ ἱκανὸ νὰ ἐπηρεάσει τὴ γενικὴ κατεύθυνση τῆς νομοθεσίας, γιὰ παράδειγμα, ἂν μιὰ προσηγουμένως χριστιανικὴ χώρα γίνεῖ σημαντικὰ ἢ καὶ πλειοψηφικὰ μουσουλμανικὴ, τότε ἐγκληματικὴ θὰ ἀρχίσει νὰ θεωρεῖται ἡ φιλελεύθερη παιδεία. Τὰ σχολεῖα καὶ πολλοὶ ἀκόμα θεσμοὶ θὰ ὑποταγοῦν σὲ κεντρικὸ σχεδιασμὸ καὶ ἡ διαφορετικότητα θὰ διώκεται, ἰδίως ἂν εἶναι ἐπίφοβη ὡς πολυπληθὴς ἢ ἱκανή.

Μιὰ φιλελεύθερη χώρα ἤδη ἐξουσιάζεται ἄμεσα ἀπὸ τοὺς πολίτες στὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου κατὰ τεκμήριο τὸ κράτος δὲν τὰ πάει καθόλου καλά, δηλαδὴ στὶς ἐπιχειρήσεις. Ἡ φιλελεύθερη πολιτεία εἶναι ὅ,τι πλησιέστερο στὴν ἄμεση

δημοκρατία. Δὲν εἶναι ἀπλὰ προτιμότερη γιὰ τὰ πλεονεκτημάτα της, ἀλλὰ ἡ μόνη ρεαλιστική, ἐπειδὴ δὲν ὑποφέρει ἀπὸ τὰ προβλήματα πού, σήμερα τουλάχιστον, καθιστοῦν τὴν ἄμεση δημοκρατία ἀνεφάρμοστη. Εἶναι εὐλογο, σωστὸ καὶ ἀξιέπαινο νὰ θέλω τὸ μέλλον μου στὰ χέρια μου ἀντὶ νὰ τὸ ἀναθέτω σὲ ἄλλους, ὅπως καὶ νὰ θέλω νὰ ἐπηρεάζω ὅσο γίνεται περισσότερο τὰ κοινά, σύμφωνα μὲ ὅ,τι νομίζω ὅτι συμφέρει ἐμένα καὶ τὴ χώρα μου. Ὅμως στὴν ἄμεση δημοκρατία πραγματοποιοῦνται αὐτά; Ἐκεῖ πού ἐπηρέαζε τὴ ζωὴ μου καὶ τὴ ζωὴ τῆς χώρας μου μιὰ κυβέρνηση, τὴν ἐπηρεάζει ὁ πληθυσμὸς πού θὰ φήφιζε τὴν κυβέρνηση. Πότε ἀκριβῶς εἶναι ἰσχυρότερη ἢ δική μου φωνή; Χρειάζεται νὰ ἀναθέσω τὴν ἐξουσία σὲ περισσότερους, ἢ μήπως νὰ βρῶ τρόπους ἢ ὅποια ἐξουσία νὰ ἔχει τὶς συνέπειες πού θὰ ἐνέκριναι, μὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη δυνατότητα νὰ ἀντιδρῶ γιὰ ὅ,τι δὲν ἐγκρίνω καὶ γιὰ τὴν κυβέρνηση συνολικά;

Γιατί ἡ κυβέρνηση θὰ πάρει ἀποφάσεις χειρότερες ἀπὸ ὅποιες θὰ ἔπαιρναν ὅσοι ψήφισαν τὴν κυβέρνηση; Ἐπιπλέον, μιὰ ἐκλεγμένη ἀντιπροσωπευτικὴ κυβέρνηση ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, στὴν ὁποία ἀνήκω καὶ ἐγώ, γιὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἰδίως θέματα, ἀποφάσεις τῆς ἐξωτερικῆς, ἐκπαιδευτικῆς καὶ ἀμυντικῆς πολιτικῆς, κρίσιμες οἰκονομικὲς ἀποφάσεις... — λογοδοτεῖ, κρίνεται, ἀπορρίπτεται, δὲν ἐπανεκλέγεται. Μιὰ κακὴ κυβέρνηση στὴν ἄμεση δημοκρατία σὲ ποιὸν λογοδοτεῖ καὶ πῶς ἀναλαμβάνει τὶς συνέπειες τῶν ἀποφάσεών της; Προφανῶς δὲν γίνεται νὰ διωχθεῖ ἓνας ὀλόκληρος λαὸς καὶ νὰ ἔρθει στὴ θέση του ἓνας ἄλλος! Ἐπομένως θὰ κυβερνάει πάντα τὸ ἴδιο, χωρὶς δυνατότητα ἀλλαγῆς, παρὰ μόνο στὸν βαθμὸ πού συνετίζεται ἀπὸ τὶς συνέπειες τῶν λαθῶν του. Εἶναι ὅπως μὲ κάποιον πού δὲν θὰ εἶχε δυνατότητα καὶ εὐκαιρία νὰ ἀναθέσει τὴ λήψη ἀποφάσεων στὸν καλύτερο ἑαυτό του, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε συνεχῶς νὰ ἀκούει ἰσότιμα τὸν

χειρότερο! Όμως στην πραγματικότητα ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι μιὰ μορφή τῆς ἄμεσης, εἶναι ἡ δυνατότητα τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ σώματος νὰ συγκεντρώνει τὴ δύναμή του, νὰ συσπειρώνεται σὲ μιὰ κατεύθυνση καὶ νὰ ἀλλάζει κατεύθυνση πιὸ δύσκολα. Ἡ ἄμεση δημοκρατία εἶναι ὅπως ἓνα μικρὸ σκάφος ὑψηλῆς εὐελιξίας, ἡ αντιπροσωπευτικὴ ὅπως ἓνα τεράστιο πλοῖο, ποὺ ταξιδεύει πιὸ σίγουρα καὶ στρίβει πιὸ ἀργά. Στὰ μεγάλα ταξίδια χρειάζεται σταθερότητα, μὲ ὅλα τὰ μειονεκτήματα καὶ τοὺς κινδύνους τῆς. Ἴσως ἔχει τὴν κατάληξη τοῦ Τιτανικοῦ, ὅμως ὑπάρχουν ταξίδια ποὺ ἀπλῶς δὲν γίνονται μὲ ἓνα βαρκάκι.

Στὴ δημοκρατία οἱ ἡγέτες τείνουν νὰ καλοπιάνουν τὸν λαὸ ἀκόμη κι ἂν γνωρίζουν ὅτι σφάλει. Ὁ λαϊκισμὸς τῆς αντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, στὴν ἄμεση δημοκρατία πολλαπλασιάζεται. Ἄν εἶχαμε ἄμεση δημοκρατία, ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα θὰ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, καὶ οὔτε κἂν θὰ εἶχε μπεῖ. Ἡ ἀντιπροσώπευση ἔχει τὸ πλεονέκτημα τῆς ἐξειδικευμένης μόρφωσης τῶν κυβερνητικῶν στελεχῶν καὶ τῆς ταχύτητας στὶς καθημερινὲς διαχειριστικὲς ἀποφάσεις. Τὰ θέματα σὲ μιὰ μοντέρνα χώρα εἶναι πολλὰ καὶ πολύπλοκα, μὲ τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης στὸ ὁποῖο βρισκόμαστε, τὸ πλῆθος τῶν ἐπαγγελματῶν, τὴν παγκοσμιότητα τῶν πολιτικο-οικονομικῶν σχέσεων, κ.λπ. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ κυβέρνησις ἀπὸ μόνη τῆς δὲν ἀρκεῖ. Ἡ γνώσις καὶ ἡ ἐμπειρία ποὺ ὑπάρχει στὸ κοινωνικὸ σύνολο εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη μερικῶν ὑπουργῶν καὶ τῶν συνεργατῶν τους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι χρειάζεται νὰ διευθύνουμε οἱ πάντες καὶ οἱ πιὸ ἄσχετοι τὰ πάντα, ἀλλὰ οἱ κυβερνητικὲς ἀποφάσεις νὰ προκύπτουν μέσα ἀπὸ συζητήσεις μὲ ὅσους μποροῦν νὰ εἰσφέρουν ἔγκυρη γνώσις καὶ ἐμπειρία, εἴτε πρόκειται γιὰ μεμονωμένους προσωπικότητες, εἴτε γιὰ ὁμάδες, 'δεξαμενὲς σκέψης', ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες, σχολές, ρεύματα — ὅπως ἤδη συμβαίνει! Στὶς δυτικὲς κοι-

ωνίες ἢ κυβέρνηση καὶ ἡ κοινὴ γνώμη ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸν συνολικὸ, ἐλεύθερο καὶ συνεχῆ διάλογο, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ δημοσιεύσεις σὲ μιὰ πληθώρα ἔντυπων καὶ ψηφιακῶν μέσων, μὲ τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, συνέδρια, διαλέξεις... Στὴν ἄμεση δημοκρατία θὰ ἔπρεπε ὅλη μέρα νὰ ἀσχολούμαστε ὅλοι μὲ ὅλα χωρὶς ἐγγύηση ὅτι θὰ παίρναμε καλύτερες ἀποφάσεις, καὶ μᾶλλον μὲ ἐγγύηση γιὰ τὸ ἀντίθετο. Γι' αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ὁ θρῆνος γιὰ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὶς ἐκλογές. Αὐτὴ εἶναι κυρίως δημοσιογραφικὴ ἀντίδραση, ποὺ φανερώνει πολιτικὴ ἀφέλεια. Ἡ ἀποχὴ εἶναι τρόπος συμμετοχῆς, δηλώνει ἐμπιστοσύνη στὸ ἀποτέλεσμα ποὺ θὰ προκύψει ἀπ' ὅσους θὰ ψηφίσουν, πραγματοποιεῖ μιὰ ἐπιπλέον καὶ ἀκόμα πιὸ εὐέλικτη ἀντιπροσώπηση πέρα καὶ πρὶν ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἐμπιστοσύνης στὴν κυβέρνηση.

Ἦδη στὴν ἀρχαία Ἀθήνα, μὲ τὸν μικρὸ πληθυσμὸ καὶ τὶς περιορισμένες συγκριτικὰ ἀπαιτήσεις στὴ διακυβέρνησή της, ὁ Ἀριστοτέλης ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ προειδοποιεῖ ὅτι καλὸ εἶναι νὰ ἐργάζονται μόνο οἱ δοῦλοι ὥστε οἱ πολῖτες νὰ μὴν κάνουν ἄλλο ἀπ' τὸ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κοινά. Αὐτὸ εἰπώθηκε σὲ ἐποχὴ ὅπου συγκεντρώνονταν κατὰ κανόνα δέκα μόλις φορές τὸν χρόνο, μὲ τὴν πιὸ πολλὴ δουλειὰ νὰ ἔχει ἤδη γίνεи ἀπὸ τὴ Βουλὴ καὶ τοὺς στρατηγούς. Στὴν πραγματικότητα ἦταν σὰν νὰ ψηφίζαμε μιὰ φορά τὸν μῆνα, μετὰ ἀπὸ εἰσηγήσεις ἐκπροσώπων μας. Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα τὰ πράγματα ἦταν πολὺ πιὸ εὐκόλα καὶ ἡ κοινὴ γνώμη λιγώτερο ἐνημερωμένη καὶ ἀπαιτητικὴ σὲ σύγκριση μὲ μᾶς σήμερα. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀθήνας ἀκολούθησαν διάφορες ἰταλικὲς πόλεις-κράτη, ὅπου ἔπρεπε νὰ ἀσχολοῦνται οἱ πάντες μὲ τὰ κοινὰ ἀφαιρῶντας χρόνο ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ὑποθέσεις τους, ἐνῶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ἀρμοδιοτήτων ὑπονόμει τὴν ἐνότητα καὶ συνέχεια τῆς πολιτικῆς. Ὅσο μεγάλ-

λωνε τὸ μέγεθός τους, τόσο γινόταν πιὸ ἀδύνατο νὰ διοικηθοῦν, ἐν τέλει ξεπέφτοντας ἀκόμα καὶ στὴν τυραννία.

Γιατὶ αὐτὰ δὲν τὰ ὑπολογίζουν οἱ σημερινοὶ ὑποστηρικτὲς τῆς ἄμεσης δημοκρατίας; Ἐχοντας ἀντιληφθεῖ ἡ μερίδα αὐτῆ τῶν σοσιαλιστῶν, τὴν ἀποτυχία τῶν ‘ἐπαναστατικῶν’ κυβερνήσεων, τὸν αὐταρχισμό τους καὶ τὴν παρακμὴ πὸν προκαλοῦν, καὶ μὴ θέλοντας νὰ ἀποδευμευτοῦν ἀπὸ τὶς ἰδεοληψίες τους καὶ νὰ ἐπαινέσουν τὴν ‘ἀστική’ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, βρῆκαν καταφύγιο στὸ ἰδεολόγημα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας, κάνοντας ὅτι δὲν βλέπουν πὼς εἶναι ἀνεφάρμοστη, ἐπικαλούμενοι κακῶς τὸ προηγούμενο τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Ἰδεολόγοι μὲ πάθος, ὅπως εἶναι ὁ Καστοριάδης, πιστεύω ὅτι ὑποστηρίζουν τόσο χλιαρὰ τὴν ἄμεση δημοκρατία, ἐπειδὴ κατὰ βάθος καὶ οἱ ἴδιοι δὲν ἀμφιβάλλουν ὅτι θὰ δημιουργοῦσε περισσότερα προβλήματα ἀπ’ ὅσα θὰ ἔλυε.

Ἄμεση συμμετοχὴ στὴν ἐξουσία θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει ἀποτελεσματικὰ καὶ ρεαλιστικὰ σὲ περιορισμένη κλίμακα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ παραχώρηση περισσότερων ἐξουσιῶν στοὺς δήμους καὶ ἡ ἄμεση συμμετοχὴ τῶν δημοτῶν στὴ διοίκηση, θὰ ἦταν ἴσως εὐεργετικὴ, δοκιμασμένη ἤδη στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία εὐστοχα ἔχει περιγραφεῖ ὡς ὁμοσπονδία δημοκρατιῶν, μὲ τοὺς δήμους νὰ γίνονται εὐκαιρίες γιὰ εὐχάριστη συνύπαρξη, συζήτηση, συναπόφαση καὶ αὐτοδιάθεση, ὅπου ἡ παιδεία εἶχε τὸν πρῶτο λόγο καὶ ἡ ρητορικὴ ἰκανότητα προκαλοῦσε θαυμασμό. Μὲ τὴν πάροδο κάποιου χρόνου καὶ τὴν ἐκτίμηση σὲ σημερινὲς συνθήκες τῶν συνολικῶν συνεπειῶν μιᾶς ἰσχυρῆς ἀποκέντρωσης, θὰ βλέπαμε ἂν καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ καὶ σὲ ποιούς ἀκριβῶς τομεῖς θὰ συνέφερε ἴσως ἄμεση συμμετοχὴ καὶ στὴ συνολικὴ διοίκηση τῆς χώρας. Θὰ μποροῦσε γιὰ παράδειγμα νὰ λειτουργήσῃ, ὑπὸ πολλὰς προϋποθέσεις, ὁ θε-

σμός τῶν συχνῶν δημοψηφισμάτων για σημαντικά ζητήματα σὲ συγκεκριμένους τομεῖς.

Στὴν κάλπη κάθε ψῆφος ἔχει τὴν ἴδια δύναμη μὲ κάθε ἄλλη. Σὲ αὐτὸ ἡ δημοκρατία ὑστερεῖ, φυσικὰ ὄχι σὲ σχέση μὲ χώρες πὸ οὔτε ἀν γίνονται ἐκλογές ἢ νοθεύονται.⁹² Ἡ ψῆφος τοῦ πολίτη πὸ ἔχει γνώση καὶ σύνεση, δὲν συμφέρει νὰ μετράει τὸ ἴδιο μὲ τὴν ψῆφο τοῦ ἄσχετου. Τὸ ζήτημα ἀνοίξε ὁ Ἀριστοτέλης ἐρμηνεύοντας τὸν Πλάτωνα. Ὁ Τζῶν Στιούαρτ Μίλλ πρότεινε ὡς λύση τὰ μέλη ὀρισμένων τάξεων νὰ ἔχουν περισσότερες ψήφους, γιὰ παράδειγμα ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης δύο ἀντὶ μίας τοῦ ἀνειδίκευτου. Μήπως τότε ἓνας ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων θὰ εἶχε τρεῖς ψήφους; Ποιὸς εἶναι ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων; Καθένας πὸ σπούδασε; Δὲν ἔχουμε ἀντιληφθεῖ πόσο προβληματικὸς εἶναι (καὶ) ὁ χώρος τῶν ‘μορφωμένων’; Ἄνθρωποι πραγματικῆς παιδείας περιορίζονται σὲ ἐλάχιστες προσωπικότητες — δὲν συνιστοῦν τάξη, δὲν εἶναι οἱ ‘ἐκπαιδευτικοί’, οὔτε οἱ ‘διανοούμενοι’, οἱ ‘καλλιτέχνες’, ἢ ἄλλη κατηγορία. Μιὰ ‘πεφωτισμένη’ ἀριστοκρατία πῶς θὰ προέκυπτε; Μὲ διαγωνισμούς; Μὲ ἐμφύλιες συγκρούσεις; Μὲ ψηφοφορία ‘καταξιωμένων’; Κι ἐν τέλει στὶς λίγες αὐτὲς προσωπικότητες πόσες ψῆφοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλογοῦν, ὥστε νὰ ἐπηρεάζεται σημαντικὰ τὸ ἀποτέλεσμα; Σίγουρα ὄχι τρεῖς! Μήπως χίλιες γιὰ καθένα; Θὰ μποροῦσε νὰ γίνει αὐτὸ κοινωνικὰ ἀποδεκτό; Τὸ πρόβλημα ὄχι μόνο δὲν ἐπιλύεται ἀλλὰ ἐπιδεινώνεται. Μήπως θὰ ἔδινε λύση ἡ ἄμεση δημοκρατία; Καὶ

⁹² Κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι στὰ σοσιαλιστικὰ καθεστῶτα οἱ ἐκλογές, ὅποτε συμβεῖ νὰ γίνονται, εἶναι νοθευμένες. Ὅπως ἐξηγοῦν κυνικὰ οἱ Σαντινίστας τῆς Νικαράγουα, *Οἱ ἐκλογές εἶναι λοταρία, καὶ ἡ ἐπανάστασή μας δὲν παίζει στὴ λοταρία τὴν ἐξουσία της.*

τότε όμως μιὰ ψῆφος ισοδυναμεῖ μὲ κάθε ἄλλη, καὶ οἱ ἐπιλογές τῶν λιγώτερο σκεπτόμενων εἶναι ἐξέσου ἐκτεθειμένες στὴ δημαγωγία, τὴν ἐμπάθεια καὶ τὶς ἰδεοληψίες.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἰσοπέδωσης τῶν ψηφοφόρων ὡς πρὸς τὴ δύναμη τῆς ψήφου δὲν ἀποφεύγεται, καὶ ἐπιλύεται κατὰ τὸ ἐφικτὸ μὲ τὴ συνολικὴ καλλιέργεια τῆς σκέψης. Οὕτως ἢ ἄλλως γιὰ νὰ ὑπάρχει δημοκρατία χρειάζονται σκεπτόμενοι πολίτες. Τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας εἶναι καθοριστικό, καὶ δὲν διαμορφώνεται ἀποκλειστικά στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν θεσμῶν, φυσικά σήμερα μὲ τὴν τεράστια συζήτηση ποὺ εἶναι δυνατὴ στὸ διαδίκτυο, μαζί μὲ ὅλες τὶς συλλογές πηγῶν ποὺ εἶναι ἄνετα διαθέσιμες. Ἡ χρησιμότητα ὅλων αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα ποὺ ἔχει καθένας νὰ ἐλέγχει τὴν ποιότητά τους, μιὰ ποὺ ἢ σαβούρα περισσεύει καὶ μπορεῖ νὰ κολυμπᾷ ἀμέριμνος στὰ βρωμόνερα νομίζοντας ὅτι εἶναι ἰαματικά. Ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι σήμερα περισσότερο ἐκτεθειμένη στὴ δημαγωγία ποὺ ἀναγκαῖα περιέχουν τὰ μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης. Ὅμως ἡ προσωπικὴ εὐαισθησία καὶ εὐθύνη δὲν ἦταν πάντα γιὰ ὅλους ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς τῆς μόρφωσης καθενός; Μπορεῖ νὰ εἶσαι μὲ τὸν καλύτερο δάσκαλο καὶ νὰ μὴν πάρεις εἶδηση! Ἡ παροιμία θὰ ἦταν ἀκριβέστερη ἂν ἔλεγε, μὲ ὅποιον δάσκαλο καθήσεις τέτοια γράμματα θὰ μάθεις τὸ πολὺ! — δηλαδή, μπορεῖ καὶ νὰ μὴ μάθεις ἀπολύτως τίποτα, ὅπως τὸ λέει ὁ Χριστός: οὐκ ἔστι μαθητῆς ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον... ἀρκετὸν τῷ μαθητῇ ἵνα γένηται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ.⁹³

Ὁ κυριώτερος παιδαγωγός, ποὺ εἶναι γιὰ καθένα ὁ ἑαυτός του, διαθέτει σήμερα δυνάμεις γιὰ τὸ καλύτερο ἢ τὸ χειρότερο ἀδιανόητες στὸ παρελθόν, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ

⁹³ Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ, Α' 24 (Ματ. 10), 24–25.

δημοκρατίες μας ὄχι μόνο δὲν κατέρρευσαν, ἀλλὰ ἀπέκτησαν παραδειγματική ἀξία, σημαίνει πὼς ἡ καχυποψία ἀπέναντι στὸν μέσο πολίτη εἶναι σωστὸ νὰ μειωθεί. Δημαγωγοὶ ὑπάρχουν, πληρωμένες πένες, αὐτὰ καὶ τὰ ὅμοια ζημιώνουν ἀκόμη καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ, ὅμως τὸ γενικὸ πρόσημο μετὰ ἀπ' ὅλες τὶς περιπέτειες δὲν παύει νὰ εἶναι θετικό. Σύμφωνα μὲ τὶς προβλέψεις ποὺ ἐπιτρέπουν τὰ σημερινὰ δεδομένα, ἔρχονται καλύτερες μέρες, ἀκόμα καὶ ἐπειδὴ περισσότερες μηχανικὲς ἐργασίες θὰ τὶς κάνουν ρομπότ, θὰ ἀσχολούμαστε σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ μὲ ἐπαγγέλματα πιὸ ἀπαιτητικά καὶ ἔτσι εὐεργετικά γιὰ τὴ σκέψη περισσότερων. Ὅμως σὲ κάθε περίπτωση ὁ κίνδυνος οἱ 'προστατευτικὲς' ρυθμίσεις νὰ καταστήσουν στὴ λογοκρισία εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ πάντα περιεῖχε ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου.

Ἐνα πρόβλημα δημοκρατίας σὲ ὁμοσπονδιακὲς περιπτώσεις, ὅπως στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, εἶναι οἱ πιθανὲς θεσμικὲς διαφορὲς ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Ἄν στὴ δημοκρατία οἱ πολῖτες ἔχουν ἴδια δικαιώματα, πόσο δημοκρατικὴ παραμένει μιὰ πολιτειακὴ ἐνότητα ὅπου ἰσχύουν, γιὰ παράδειγμα, διαφορετικὰ φορολογικά, ποινικά καὶ ἀσφαλιστικὰ συστήματα; Πόσο ἴσος εἶμαι μὲ τὸν Γάλλο, ἂν ἐκεῖνος ἀπολαμβάνει τὶς ὑψηλότερες παροχὲς ἐνὸς διαφορετικοῦ ἀσφαλιστικοῦ συστήματος ἢ πιὸ ἥπια φορολόγηση ἢ τὰ ἐφόδια καλύτερης ἐκπαίδευσης, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ σημαντικό;

Τὸ πρόβλημα μοιάζει πραγματικό, ἐνῶ δὲν εἶναι! Δημοκρατία δὲν ὑπάρχει ὅταν ἔχω ἴσα δικαιώματα, ἀλλὰ ὅταν ἔχω τὰ δικαιώματα ποὺ θέλω! Ἡ σύνδεση τῆς δημοκρατίας μὲ τὴν ἰσότητα παρὰ μὲ τὴν ἐλευθερία συνηθίζεται σὲ πληθυσμοὺς μὲ σοσιαλιστικὴ νοοτροπία. Τὸ παράλογο εἶναι προφανές, ἂν σκεφτοῦμε μιὰ δικτατορία, σοσιαλιστικὴ ἢ μὴ, ἢ ὅποια θὰ ἔδινε σὲ ὅλους τὰ ἴδια δικαιώματα, γιὰ πα-

ράδειγμα, τὸ δικαίωμα σὲ ἓνα ξεροκόμματο, σὲ ἓνα σαράβαλο καὶ σὲ μιὰ συγκατοίκηση μὲ ἄλλες δέκα οικογένειες. Ἡ ἰσότητα θὰ τὴν μετέβαλλε σὲ δημοκρατία; Ὅμως ἔστω ὅτι τὸ ἐπιχείρημα ἐμπλουτιζόταν, ὅτι δημοκρατία ὑπάρχει μὲ ἴσα καὶ ἐκούσια δικαιώματα. Δὲν εἶναι καὶ ἐδῶ προφανὲς τὸ παράλογο; Ἄν τὸ δικαίωμα ποὺ θέλω γιὰ τὸν ἑαυτό μου δὲν ἰσοῦται μὲ αὐτὸ ποὺ θέλει ὁ ἄλλος, ἡ δημοκρατία καταργεῖται; Ἄν θέλω γιὰ τὸν ἑαυτό μου τὸ δικαίωμα νὰ μείνω ἄνεργος, καὶ ὁ ἄλλος θέλει τὸ δικαίωμα νὰ ἐργάζεται καὶ τὶς Κυριακές, δὲν ὑπάρχει δημοκρατία;

Τὰ πράγματα εἶναι ἀπλά, ἀρκεῖ νὰ μὴν ὑπονομεύουν τὴ σκέψη ἰδεοληψίες καὶ αὐταρχισμός. Μὲ ἐμποδίζει κανεὶς νὰ ἐφαρμόσω τὸ γαλλικὸ σύστημα φορολόγησης, ἀσφάλισης, παιδείας ἢ ὀτιδῆποτε; Μήπως ἐμποδίζει κανεὶς τὸν Γερμανὸ νὰ υἱοθετήσει ἰταλικούς τρόπους ἢ τὸν Ἄγγλο ἑλληνητικούς; Μᾶς ἔδεσε κανεὶς τὰ χέρια; Ὅμως ὁ ἀριστερὸς τὰ θέλει ὅλα διατεταγμένα καὶ ὁμοιόμορφα, δὲν ἀνέχεται τὴν ἐλευθερία, δὲν ἀνέχεται τὴ διαφορὰ, κι αὐτὸ τοῦ βγαίνει συνεχῶς, ὅπως λέει ἡ παροιμία, θέλει ἡ τέτοια νὰ κρυφτεῖ κι ἡ χαρὰ δὲν τὴν ἀφήνει! καὶ συνήθως ἡ χαρὰ εἶναι μασκαρεμένη μὲ τὰ χρώματα κάποιας ‘δικαιοσύνης’, τῆς μοιραίας αὐτῆς καὶ ταλαιπωρημένης ἔννοιας, τῆς πιὸ πρόσφορης γιὰ νὰ ἀκουμπᾶνε πάνω της τὰ προσχήματα τῶν διάφορων ἡγεμονίσκων.

Ἐφόσον δὲν θίγονται οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῆς ΕΕ, κάθε λαὸς φέρει τὴν εὐθύνη τῶν ἀποφάσεών του.⁹⁴ Χαρακτηρι-

⁹⁴ Γιὰ νὰ μὴν παρασύρει ἡ ἀριστερὴ μανία γιὰ ὁμοιομορφία, ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὶς ΗΠΑ, ὅπου δὲν ὑπάρχουν διαφορετικὰ ἔθνη ἀλλὰ μόνο πολιτείες ἢ ‘νομοὶ’ τοῦ ἴδιου ἔθνους, καὶ ὅμως, γιὰ παράδειγμα, ἄλλοῦ μπορεῖ καὶ νὰ ἐκτελεστεῖς γιὰ ὀρισμένα ἐγκλήματα, ἐνῶ ἄλλοῦ δὲν ὑπάρχει καὶ θανατικὴ ποινὴ. Ἐνωσῆ

στικό παράδειγμα ἡ Ἑλλάδα. Γνωρίζω ὅτι τὰ καλύτερα παν/μια βρίσκονται στὴν Ἀμερική καὶ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ εἶναι ἰδιωτικά. Ἀντὶ νὰ στείλω τὰ παιδιὰ μου στὰ δημόσια παν/μια τῆς χώρας μου, κάνω οἰκονομίες καὶ πληρώνω ἓνα κάρο λεφτὰ γιὰ νὰ τὰ στείλω στὴ Δύση — καὶ ὅμως ἀρνοῦμαι νὰ λειτουργοῦν ἰδιωτικά παν/μια στὴν Ἑλλάδα! Τί πρέπει νὰ κάνει ἡ ΕΕ, ἂν ἓνας λαὸς δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ κατανοήσει οὔτε τὸ πιὸ φανερὸ συμφέρον του καὶ ἔχει κάψει τὸν ἐγκέφαλό του μὲ μῖσος καὶ ἰδεοληψίες; Ἡ ἔννοιά μας γιὰ τὴ δημοκρατία εἶναι νὰ μᾶς συμμορφώνει ὁ Πατερούλης;

καὶ δημοκρατία δὲν εἶναι νὰ γίνουμε ὅλοι ἴδιοι, ἀλλὰ νὰ συμφωνοῦμε σὲ ἐλάχιστες ἀρχές, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὴν ἀρχὴ ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ γίνουμε ὅλοι ἴδιοι, ὅτι ἀποφασίσαμε νὰ σεβόμαστε ὁ ἓνας τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου.

Ἀντιρρήσεις

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ δὲν εἶναι νὰ ἔχεις κεφάλαιο καὶ νὰ βγά-
ζεις περισσότερα ἢ πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα ἐπενδύ-
εις, οὔτε νὰ ἐκμεταλλεύεσαι ἀνθρώπους ἢ καταστάσεις, καὶ
μάλιστα ἀδικῶντας. Καπιταλισμὸς εἶναι ὁ τρόπος ποὺ ται-
ριάζει στὴ θέληση γιὰ γνώση, ἐλευθερία καὶ δημιουργία,
μιὰ οἰκονομικὴ προσπάθεια ποὺ διαμορφώνεται μαζί μὲ τὴ
θέληση αὐτὴ φυσιολογικὰ καὶ σταδιακὰ. Ὁ κόσμος τῶν κα-
πιταλιστικῶν δημοκρατιῶν δὲν φαίνεται νὰ ἔχει συνειδητο-
ποιήσει τὴ φύση του ἀρκετά, ὥστε νὰ μὴ μπλέκει σὲ σοσια-
λιστικὲς περιπέτειες, ἐθνικιστικὲς ἢ διεθνιστικὲς.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο σοσιαλισμοὺς δὲν εἶναι
τόσο μεγάλη, καὶ πάντως δὲν εἶναι διαφορὰ οὐσίας, γι' αὐτὸ
δὲν ἐκπλήσσομαι ποὺ ὁ Ζόμπарт — σύμφωνα μὲ τὸν Ἑν-
γκελς, ὁ μόνος Γερμανὸς ποὺ κατάλαβε τὸν Μάρξ! — προ-
σχώρησε στὸν ναζισμό. Ὁ ἐθνικὸς σοσιαλισμὸς δὲν ἀποτε-
λεῖ εἰδικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ διεθνιστικοῦ ἀλλὰ ἀντίθεση. Καὶ
τὰ δύο συστήματα ὀδηγεῖ ἢ μισαλλοδοξία, στὴ μιὰ περι-
πτωση ἐσωτερικά, μὲ τὴ σύγκρουση ἀντίπαλων τάξεων,
στὴν ἄλλη μὲ τὴ σύγκρουση ἀντίπαλων ἐθνῶν. Ἐχθρὸς εἶ-
ναι ἐπίσης καθένας ποὺ ἀμφισβητεῖ τὶς ἰδέες τῆς ἡγεσίας,
καὶ ἰδανικὸ ἢ ἐξόντωση τοῦ ὑποτιθέμενου ἐχθρικοῦ ἔθνους
ἢ τάξης καὶ ἀμφισβήτησης, ἐξόντωση ποὺ ὅμως ποτὲ δὲν
θὰ ὀλοκληρωθεῖ! Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀκόμη κι ὅταν οἱ σο-
σιαλιστὲς ἐπικρατοῦν, ἀνακαλύπτουν νέους ἐχθροὺς ἢ τοὺς
ἴδιους σὲ ἄλλες μορφές ἢ συνθῆκες καὶ ἐπιμένουν στὴν πο-

λεμική ρητορική. Κάθε σοσιαλισμός για να υπάρχει προϋποθέτει ό,τι απορρίπτει, είναι — έστω μόνο γι' αυτό, πού δέν είναι τò μόνο — ούτοπικός, τρέφεται από τήν άρνηση και τò μῖσος.

Ό κύριος λόγος πού γράφω αυτό τò βιβλίο είναι για να καταλάβω ό ίδιος καλύτερα τήν εύρωπαϊκή ιστορία και για να έκφράσω τήν εύγνωμοσύνη μου πού βρίσκομαι σέ φιλελεύθερη χώρα, με όλα τὰ προβλήματά της και τήν έντονη άριστεροσύνη της, γνωρίζοντας πώς θά ἦταν ή ζωή μου σέ μιὰ 'λαϊκή δημοκρατία'. Ό σοσιαλισμός δημιούργησε ένα ύπουλο μῖγμα σκληρότητας, κουτοπονηριάς, άγνοιας, πείσματος και άφέλειας. Είναι χαρακτηριστικό αυτό πού συνέβη στη χώρα μας στις έκλογές του 23. Ό Σύριζα έχασε από τή Νέα Δημοκρατία με 20 μονάδες διαφορά, κάτι πρωτοφανές για άντιπολίτευση. Η συντριβή του όφειλόταν στην άναξιοπιστία του μετά από μιὰ κυβερνητική θητεία πού κανείς δέν θέλει να θυμάται, αλλά και μετά από μιὰ άντιπολιτευτική θητεία άγρονη και μικρόψυχη. Οί επόμενες έκλογές έγιναν μετά από ένα μήνα, επειδή ή άπλή άναλογική, πού ως κυβέρνηση είχε ψηφίσει κουτοπόνηρα για να παγιδεύσει τή Νέα Δημοκρατία, δέν μπόρεσε να δώσει καμμιὰ συνεργασία, ούτε καν μεταξύ τών άριστερών! Έχοντας ύποστει τόσο ταπεινωτική συντριβή, προχώρησε με τò ίδιο άκριβώς πρόγραμμα-χωρίς-πρόγραμμα (άσύστολες ύποσχέσεις παροχών και άστήρικτες κραυγές περι 'κακιάς δεξιᾶς' και άδικίας) δηλώνοντας ότι τώρα όμως θά παρουσιάσει τò πρόγραμμά του πειστικά, επειδή προηγουμένως ό λαός 'δέν κατάλαβε' τήν τελειότητα τῆς 'προοδευτικῆς' εισηγήσης, γι' αυτό τήν καταψήφισε. Τò ποσοστό του έπεσε ακόμα περισσότερο.

Δυστυχώς για τόν Σύριζα ό λαός ούτε χειροτέρευση τῆς ζωῆς του από τήν 'κακιά δεξιά' είχε ύποφέρει, ούτε άδικούμενος έννοιωθε, ούτε κάτι άξιόπιστο βρήκε στην άντιπολί-

τευση για να τήν εμπιστευθεῖ. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐδῶ εἶναι ὅτι ἓνα πρὸς ἓνα τὰ στελέχη τοῦ Σύριζα ἔβγαιναν στὶς τηλεοράσεις καὶ δήλωναν μὲ τὸν πιὸ ἀπλὸ τρόπο, χωρὶς τίποτα νὰ τοὺς φαίνεται ἀπαράδεκτο ἢ ἔστω μόνο περίεργο, ὅτι δὲν εἶχαν ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα!, ὅτι νόμιζαν πὼς ὁ κόσμος πεινάει, ἐνῶ αὐτὸ δὲν συνέβαινε! Ἄνθρωποι ταγμένοι καὶ ἐκπαιδευμένοι στὸ ψέμα — στὴ δημαγωγία, στὴν ὑπεκφυγή, στὴ σοφιστεία, στὴν πρόφαση, στὴν πιὸ πωρομένη ὑποκρισία — ἐξάντλησαν ὅλη τὴ νοσηρότητα τῆς φαντασίας τους καὶ ὁμως δὲν μπόρεσαν νὰ βροῦν καμμιά καλύτερη δικαιολογία ἀπ’ τὸ νὰ παριστάνουν τοὺς στραβούς. Ὁλόκληρο κόμμα, ‘λαϊκό’, ὑποτιθέμενος φρουρός τοῦ λαοῦ, δήλωνε ἀπὸ μόνο του τύφλα γιὰ τὸ πιὸ φανερό, καὶ τὸ ἔκανε σὰν νὰ μὴν τρέχει τίποτα, σὰν νὰ ἦταν ἓνα συνηθισμένο λαθᾶκι ποὺ συμβαίνει καὶ στὶς καλύτερες οἰκογένειες — ὅταν ὅλες οἱ δημοσκοπήσεις στὴ διάρκεια τῆς τετραετίας, χωρὶς μία ἐξαίρεση,⁹⁵ ἔδειχναν τὸ κόμμα τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης νὰ ἀσθμαίνει καὶ τὸ κυβερνητικὸ κόμμα νὰ προηγεῖται μὲ διαφορά, καὶ ὅταν οἱ πολῖτες ζοῦσαν στὴν τσέπη τους εὐεργετικὰ τὴ μείωση δεκάδων φόρων, ἔνοιωθαν τὴν ἀσφάλεια προσεγμένης καὶ ἀποτελεσματικῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἀμυντικῆς πολιτικῆς, διαπίστωναν πὼς ἡ λαθρομετανάστευση ἀντιμετωπιζόταν πιὸ ἱκανοποιητικὰ, ἐνῶ ἐμφανίστηκαν καὶ οἱ πρῶτες μετὰ ἀπὸ καιρὸ σημαντικὲς ἐπενδύσεις ἀπὸ ἑταιρεῖες τοῦ μεγέθους τῆς Microsoft, τῆς Google καὶ τῆς Amazon.

⁹⁵ Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ οἱ πιὸ φιλικὲς πρὸς τὸν Σύριζα φυλλάδες δὲν τόλμησαν νὰ ἀπεικονίσουν κάτι ριζικὰ διαφορετικὸ, ἀρκέστηκαν νὰ μειώνουν τὴν ἀπόσταση νομίζοντας ὅτι ἔτσι μειώνουν κάπως τὸ ρεζιλίκι.

Ἐδῶ βρίσκεται τὸ πιὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἀριστερᾶς, ὅσο πιὸ ἀριστερὴ εἶναι, τὸ παράδοξο αὐτό, ὅτι δὲν θέλει νὰ ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα! Ἄς τὸ προσέξουμε, ἄς τὸ σκεφτοῦμε, νὰ γίνεи συνειδητό. Οἱ ἀριστεροὶ δὲν ζοῦν στὸν κόσμο, ἀλλὰ σὲ παιδαριώδεις ιδέες καὶ σὲ σκληρότητα, μῖσος καὶ ναρκισσισμό, μὲ τὴν ὑποκρισία νὰ εἶναι μονόδρομος, ἂν πρόκειται νὰ κρατηθοῦν σὲ αὐτὰ καὶ νὰ μὴν ἀλλάξουν.⁹⁶ Ἄν ἡ πραγματικότητα δὲν συμφωνεῖ μαζί τους, τόσο τὸ χειρότερο γιὰ τὴν πραγματικότητα! Ὁ ἥλιος εἶναι σκοτεινὸς καὶ ἡ θάλασσα ἐμπριμέ, ἐπειδὴ αὐτὸ προβλέπει ἡ ιδεολογία! Ὅσες φορές κι ἂν χάσει τις ἐκλογές τὸ κόμμα ‘τοῦ λαοῦ’, θὰ παίζει τὴν ἴδια κασέτα μὲ κενὰ συνθήματα καὶ ξεπερασμένα στερεότυπα, πρόοδος / συντήρηση, κακιά δεξιά / πονόφυχη ἀριστερά, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κάτι διαφορετικὸ χωρὶς νὰ πετάξει τὴν ἀριστεροσύ-

⁹⁶ Πόσο τοὺς σέρνει ἀπὸ τὴ μύτη ἡ ὑποκρισία, ἡ μικρόνοια, ὁ τυχοδιωκτισμὸς καὶ ὁ τακτικισμὸς ἐντυπωσίασε ἴσως καὶ τοὺς ἴδιους ὅταν ἔπρεπε νὰ πάρουν θέση γιὰ τὸ τεῖχος στὸν Ἐβρο. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἡ κοινὴ λογικὴ, ποὺ λέει ὅτι τὸ τεῖχος προστατεύει καὶ ὅτι ἡ φύλαξη χρειάζεται, ἐφόσον ἔχουμε ἀποφασίσει νὰ μὴ μπαίνει στὴν Ἑλλάδα κανένας ἐπειδὴ ἔτσι ‘γουστάρει’, μάλιστα ὅταν ἡ Τουρκία τοὺς στέλνει κατὰ χιλιάδες γιὰ νὰ ἀποσταθεροποιήσῃ τὴ χώρα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἀριστερές ιδεοληψίες τοῦ εἴμαστε ὅλοι ἄνθρωποι, ἀνοιχτὰ σύνορα, προλετᾶριοι ὅλου τοῦ κόσμου ἐνωθεῖτε, κ.λπ., καὶ στὴ μέση οἱ λοβοτομημένοι νὰ μὴν ξέρουν τί νὰ ποῦν καὶ τί νὰ κάνουν, ὑπολογίζοντας φυσικὰ ὄχι τίποτα ‘ἀρχές’, ἀλλὰ τὸ πολιτικὸ κόστος, ἔχοντας νὰ εὐχαριστήσουν τὸ ἀριστερὸ συνάφι χωρὶς νὰ τρομάξουν τοὺς ὑπόλοιπους. Ἔτσι κατέφυγαν στὸ ἐξῆς ρεζιλίκι: τὸ τεῖχος εἶναι λάθος, δὲν λύνει κανένα πρόβλημα, ὅμως ὅταν γίνουμε κυβέρνηση δὲν θὰ τὸ γκρεμίσουμε! Ἐπειτα ἀποροῦν ποὺ ὁ κόσμος τοὺς μαύρισε.

νη στὰ σκουπίδια. Ἐκεῖ ποὺ θὰ βρισκόταν κανονικὰ μιὰ οὐσία, ἔστω ὄχι ἡ καλύτερη δυνατή, ὑπάρχει μόνο αὐτοπα- γίδευση, ἀποξένωση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Τὸ Πασὸκ πιὸ ‘σοσιαλδημοκρατικό’, ὡς ἓνα σημεῖο ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα, ὥσπου αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ὑποδυθεῖ τὸν Ρομπέν τῆς πολιτικῆς, καὶ ἀρχίζει τὰ ὠραῖα κενὰ λόγια, πόσο χρειαζόμαστε ‘προ- οδευτικὴ’ διακυβέρνηση... Τὸ ΚΚΕ τὰ ἴδια. “Ὅ,τι κι ἂν κάνει ἡ δεξιὰ εἶναι μιὰ ὑπηρεσία στὴν ὀπωσδήποτε καταραμένη πλουτοκρατία καὶ τὸν διεθνῆ ἱμπεριαλισμό... Παιχνίδια μὲ τίς λέξεις, κενὰ συνθήματα καὶ πολιτικὴ τοῦ μπαμπούλα.

Ὅταν ρωτήθηκε ὁ Χρυστσώφ γιὰ τὸ μέλλον τοῦ σοσι- αλισμοῦ, ἀπάντησε ὅτι θὰ εἶναι νικηφόρο ἐπειδὴ σὲ ἀντίθε- ση μὲ τὸν καπιταλισμό, οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικές, δίνονται σὲ ὅλους περισσότερες δυνατό- τητες νὰ ἀναπτυχθοῦν, καὶ βεβαιώνεται ἡ πλήρης ἀτομικὴ ἐλευθερία! Δηλαδή, ὁ σύντροφος δὲν μᾶς τάραξε ἀπλῶς στὸ φέμα ἀλλὰ ζωγράφισε τὸν σοσιαλισμὸ μὲ καπιταλιστικὰ χρώματα (οὔτε λέξη γιὰ ἰσότητα καὶ δικαιοσύνη!), παρα- τηρῶντας ἐν τέλει ὅτι ‘μερικοὶ’ ἴσως διαφωνοῦσαν μαζί του καὶ ὅτι αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἐπίσης μπορεῖ νὰ δια- φωνεῖ μαζί τους! Δηλαδή, θὰ λέω ὅ,τι μοῦ καπνίζει καὶ δὲν μὲ νοιάζει ἢ ἀντίρρηση, τὴν ἀπορρίπτω προκαταβολικά, ἐπειδὴ ἔτσι γουστάρω. Κλασικὸ δημοκρατικὸ φρόνημα ἀρι- στεροῦ! Καὶ ὅμως ἓνα ἀπλούστατο ἀντικειμενικὸ ἐρώτημα, ἂν εἶχαν δικαίωμα νὰ ἀνοίξουν διάλογο, θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ βάλει τὸν σύντροφο στὴ θέση του. Πῶς ὁ σοβιετικὸς πολί- τής ἀπολαμβάνει πληρότητα ἐλευθερίας, ἀφοῦ ἀπαγορεύε- ται ἀκόμα καὶ νὰ ταξιδέψει;⁹⁷ Ἡ πόσο ἀναπτύσσονται πράγ-

⁹⁷ Τὸ ἐκπληκτικὸ εἶναι ὅτι ἡ ΕΣΣΔ μετατράπηκε σὲ φυλακὴ γιὰ τὸ λαὸ τῆς προτοῦ καλὰ καλὰ περάσει ἢ πρώτη πενταετία!

ματι οί ικανότητές του και είναι εύτυχισμένος με τόν σοσιαλισμό, αν δέν βλέπει τήν ώρα νά φύγει; Στό δέ ανατολικό Βερολίνο, όπου ή φυγή στήν άλλη πλευρά μπορούσε νά είναι τάχιστα, χωρίς ταξίδια και περιπέτειες, χρειάστηκε νά σηκωθεί τείχος. Άραγε ό Ρώσος πολίτης μπορούσε νά ταξιδεύει στό έσωτερικό έστω, όπως έμεις πηγαίνουμε από Θεσσαλονίκη Κρήτη και από Κέρκυρα Κάρπαθο; Μόνο με ειδική άδεια τής σοσιαλιστικής άστυνομίας, τήν όποία για νά πάρει έπρεπε νά είναι σαββατογεννημένος! Και τί συζητούμε για μετακινήσεις, όταν ακόμη σήμερα στις σοσιαλιστικές χώρες οί απολαμβάνοντες πληρότητα έλευθερίας δέν έχουν ούτε καν δικαίωμα νά άπεργήσουν, τά δέ σωματεία τους διευθύνονται από τόν Πατερούλη και άχρηστεύθηκαν;

Όμως γιατί θά προέκυπτε άπεργία σέ χώρα άπαλλαγμένη από προβλήματα χάρη στή 'λαϊκή' της κυβέρνηση; Κι αν ύπάρχει πρόβλημα, γιατί μιá δίκαιη κυβέρνηση του λαού

Τό 1922 αποκλείστηκαν όλες οί άναχωρήσεις, τό 1923 ιδρύθηκε ειδικό τμήμα τής Μυστικής Άστυνομίας για τά σύνορα, ενώ οί άντιφρονούντες κλείνονταν μαζικά σέ στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ός τόν Όκτώβριο του 1923 υπήρχαν ήδη πάνω από 350 στρατόπεδα με περ. 70000 κρατούμενους. Ός τό 1928 ή φρουρά τών συνόρων είχε συγκροτηθεί έτσι πού ήταν πιά αδύνατο νά δραπετεύσεις. Η έπίσημη δικαιολογία είναι ότι ό Πατερούλης σέ φρόντισε και δέν είναι δίκαιο νά τόν παρατήσεις! Άκόμα πιό έκπληκτικό είναι ότι οί βολεμένοι στις δυτικές χώρες άριστεροί δέν κάνουν τόν 'κόπο' νά σκεφτούν ούτε τά άπλούστερα: όσα φρικτά κι αν (έστω!) έχει ή Άμερική, τά σύνορά της είναι άνοιχτά για νά φύγεις όποτε θέλεις, για όποιο λόγο θέλεις, τόν όποιο δέν χρειάζεται καν νά δηλώσεις, και ύπάρχουν πλήθη όλόκληρα κάθε είδους — φτωχοί, πάμπτωχοι, πλούσιοι, μεσαίοι, χριστιανοί, βουδδιστές, μουσουλμάνοι, άθθειοι... — πού κάνουν τά πάντα νά εισέλθουν στήν 'κόλαση' του καπιταλισμού. Γιατί;

θὰ ἀπαγόρευε τὴ διαμαρτυρία ἀντὶ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἐργατιά ἢ ἔστω νὰ μιλήσει μαζί της; Σὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ κοινωνία, τὴν ἐξουσία ἔχει ὁ λαός. Ποιός εἶναι ὁ ἀποδέκτης τῆς ἀπεργιακῆς κινητοποίησης; Ὁ λαός διαμαρτύρεται στὸν ἑαυτό του, ἢ μήπως δὲν βρίσκεται πράγματι ὁ ἴδιος στὴν ἐξουσία;⁹⁸ Καὶ νὰ ἦταν ‘μόνο’ αὐτό... Μπορεῖς νὰ ἀλλάξεις δουλειά; Φυσικὰ ὄχι! Θὰ δουλέψεις ὅπου σὲ βάλει ὁ Πατερούλης, μὲ ὅποιο μισθὸ θέλει, χωρὶς περιττὲς κουβέντες. Πληρότητα ἐλευθερίας! Ὅσο γιὰ τὸ σπίτι σου ἢ τὴ γῆ σου, ξέχνα τὴν! Ὅλα ἀνήκουν στὸν Πατερούλη.

Ἀναπτύσσεται συνήθως στοὺς κύκλους τῆς ἀριστερᾶς ὄχι μόνο ἀπόρριψη τῆς ‘ἀστικῆς’ δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ μιὰ ρητορικὴ ἀκόμα πιὸ παράξενη, ἐναντίον τοῦ δυτικοῦ κόσμου συνολικά, σὰν οἱ σοσιαλιστὲς νὰ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ ὑπερέραν! Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι γέννημα τῆς Δύσης, μὴν τὸ λησμονοῦμε. Ὑπονομεύοντας τὸν πολιτισμὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται, ἀποδεικνύει καὶ ἔτσι ὅτι βρίσκεται ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἐγκλωβισμένος (στὴν ‘καλὴ’ περίπτωσι) στὴν ψευδοσύγκρουση κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἀτομικῆς ἐλευθερίας, θίγει τὴ δεύτερη καὶ ἔτσι ἀπαγορεύει τὴν πρώτη. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὅσο πιὸ φιλελεύθερη εἶναι μιὰ κοινωνία, τόσο μεγαλώνει ἡ ἀδικία, εἶναι ἄλλη μιὰ ἀντιστροφή τῆς πραγματικότητας, τὴν ὁποία ἐπιδιώκει ἡ ἀριστερὴ προπαγάνδα ἐκμεταλλεῦμενη τὴ χαμηλὴ νοσημοσύνη καὶ τὸν φθόνον, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναπόφευκτη πραγματικότητα ὅτι ποτὲ δὲν θὰ λείψουν τελείως οἱ

⁹⁸ Ἡ σφαγὴ χιλιάδων ἐργατῶν στὴν Κρονστάνδη ἐπειδὴ τόλμησαν νὰ ζητήσουν ἀπὸ τοὺς Μπολσεβίκους περισσότερες ἐλευθερίες, ἔχει δώσει τις ἀπαραίτητες ἀπαντήσεις ἐδῶ καὶ ἕναν αἰῶνα σὲ ὅποιον διατηρεῖ τὴν ἱκανότητά του νὰ σκέφτεται καὶ νὰ ἔχει ἀπορίες.

άνισότητες και ποτέ δὲν θὰ ἔρθει ὁ παράδεισος ἐπὶ γῆς. Ὅσο περισσότερο οἱ σοσιαλιστικὲς ιδέες διαμορφώνουν τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ καὶ τοὺς θεσμούς, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἐκτὸς ἀπὸ ἄδικη γίνεται ἐπίσης ἄγονη, ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς φτωχὴ — φτηνὴ, ἀσήμαντη, καταθλιπτικὴ. Ὅμως ἡ ἀντιπαράθεση, ἔστω ὄχι στρατιωτικὴ ἀλλὰ μόνον ἰδεολογικὴ, τοῦ ἐλεύθερου κόσμου μὲ τὸν σοσιαλιστικὸ, δὲν εἶναι ἀνταγωνισμὸς δύο πολιτισμῶν ἢ δύο ἐναλλακτικῶν δρόμων, εἶναι ἡ ἄμυνα τοῦ δυτικῶν πολιτισμοῦ ἀπέναντι σὲ φαντάσματα καὶ σκιᾶς του. Ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἀνοίγει μιὰ διαφορετικὴ προοπτικὴ, ἔστω πολὺ χειρότερη, ὁδηγεῖ σὲ παρακμὴ τοῦ πολιτισμοῦ.

*

Η ΠΕΠΟΙΘΗΣΗ περιέχει σκοποὺς καὶ ἐξωθεῖ στὴν ἀναζήτηση τρόπων γιὰ τὴν ὑλοποίησή τους. Ἐχοντας ἐφεύρει τὴν 'πάλη τῶν τάξεων' ὡς ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας, ὁ σοσιαλισμὸς τείνει νὰ καλλιεργεῖ ἀκόμη καὶ ἀκραία ταξικὴ συνείδηση ἐνθαρρύνοντας αἰσθήματα μίσους, φόβου καὶ περιφρόνησης. Ταξικὴ συνείδηση ἀναπτύσσω στὸν βαθμὸ πού παίρνω τὴν ταυτότητά μου ὡς σύγκρουση μὲ ἓνα μέρος τῆς κοινωνίας καὶ ὡς ἐνότητα μὲ ἓνα ἄλλο, μὲ ἀφορμὴ κυρίως οἰκονομικὰ συμφέροντα καὶ σχέσεις ἐξουσίας. Κλασικὰ σχήματα ταξικῆς ἐρμηνείας εἶναι ἡ ἐργατιὰ καὶ τὰ ἀφεντικά, οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί, οἱ προλετάριοι καὶ οἱ καπιταλιστές... Γιὰ νὰ ἔχω ταξικὴ συνείδηση δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶμαι φτωχὸς ἢ πλούσιος, προνομιούχος ἢ περιθωριακός, δοῦλος ἢ ἄρχοντας, χρειάζεται νὰ προσεγγίζω τὸν ἑαυτό μου σύμφωνα μὲ τὴ διαφορά αὐτὴ ὡς μόνιμη, κύρια καὶ ἄδικη. Μὲ σοσιαλιστικὸς ὅρους ἡ 'ἀταξικὴ' κοινωνία εἶναι καθαρὴ οὐ-

τοπία και δὲν πρόκειται νὰ συμβεῖ ποτὲ πουθενά. Τὸ ἄτομο δὲν ἀνέχεται τὴν ἰσοπέδωσή του, ὅμως ἡ ταξικὴ συνείδηση τὸ περιορίζει σὲ ἓνα σύνολο ἐπιφανειακῶν ἰδιοτήτων ποὺ μοιράζεται μὲ πολλοὺς, μετατρέποντας τὴν προσωπικότητα σὲ ἀναλώσιμη, πανομοιότυπη καὶ ἀδιάφορη μαζικὴ μονάδα.

Οἱ ἴδιες οἱ δυνατότητες καὶ ἡ βούληση κάποιου ἐνδέχεται νὰ τὸν ἐντάσσουν στὴν ‘προλεταριακὴ’ κατάσταση. Στὸν βαθμὸ ποὺ μιὰ κοινωνία δημιουργεῖ πραγματικὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀτόμου, ἡ ταξικὴ συνείδηση τείνει νὰ γίνεται ἀδύνατη. Ἄραγε ὁ κουρελῆς καὶ περιφρονημένος Βὰν Χὼχ ἀντίκρυζε στὸν ἑαυτὸ του ἓνα προλετάριο; Προλετάριος εἶναι ὁ ἐσωτερικὰ ἐξαθλιωμένος ἄνθρωπος, ὄχι ὁ φτωχός, οὔτε ὁ ἀδικούμενος, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ κατόρθωσε νὰ μὴν ἔχει ἡ ζωὴ του τίποτα σημαντικὸ καὶ δημιουργικὸ. Ἄν τὸ εἶχε, δὲν θὰ ἔνοιωθε προλετάριος. Γι’ αὐτό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαρξιστικὴ πρόβλεψη γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ ὑπερένταση ὡς προϋπόθεση τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ὁ σοσιαλισμὸς βρίσκει ἕδαφος μόνον σὲ κοινωνίες ἀπαξίωσης τοῦ ἀτόμου καὶ οὔτε κἂν ἀνεπτυγμένες.

Ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἓνας δογματισμὸς, προτιμάει νὰ κρατάει μέχρι ἀπόλυτης ἀποχανώσεως τὴ ‘θεωρία’ σὲ πείσμα τῆς πραγματικότητας. Σήμερα προσπαθεῖ νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ δάχτυλό του τῆς πολιτικῆς ὀρθότητας, τοῦ πολιτισμικοῦ σχετικισμοῦ καὶ τοῦ δικαιωματοσμοῦ, ἔχοντας χάσει κάθε δυνατότητα ὑπεράσπισης τῆς οἰκονομολογικῆς του πρότασης, ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ὁποίας ἔχει ἀποδειχθεῖ ὄχι μόνον θεωρητικά, ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη μὲ τὴ δυστυχία ποὺ ἔφερε ὅποτε ἐφαρμόστηκε. Ὅσο πιὸ σοσιαλιστικὴ εἶναι μιὰ κοινωνία, τόσο ἐξαθλιώνεται, ἡ ἐκπαίδευση καταντάει προπαγάνδα καὶ ἡ οἰκονομία γιὰ κλάματα, μέχρι ποὺ ὄλοι γίνονται δοῦλοι τοῦ κόμματος καὶ τὸ ἴδιο τὸ κόμμα καταρρέει ἀπὸ τὴ γενικευμένη ἐξαθλίωση.

Κυκλοφορεῖ και ἀκόμα πιὸ ἀξιοθρήνητη ὑπεκφυγή, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς καταρρέει ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταγωνιστεῖ τὶς δυναμικὲς καπιταλιστικὲς οἰκονομίες τῆς φιλελεύθερης Δύσης! Χωρὶς τὶς ὁποῖες, ἐπομένως, ὁ προλετάριος θὰ ἦταν πανευτυχής! Μὲ ἀνταγωνισμό ἢ χωρὶς, σὲ πολιτικὸ και οἰκονομικὸ χῶρο ποὺ ἀπαγορεύει τὶς δυνατότητές μου, μετατρέποντάς με σὲ δοῦλο και ἀνάπηρο, πῶς θὰ ἤμουν εὐτυχισμένος και πῶς θὰ ὑπῆρχε πρόοδος; Πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ φτώχεια. Μπορεῖ νὰ εἶμαι φτωχὸς και εὐτυχισμένος, ὅπως ὅταν ὑποφέρω γιὰ χάρη κάποιου φίλου ἢ γιὰ ἓνα σκοπὸ κοινωνικὸ, θρησκευτικὸ ἢ ἄλλο. Πρόβλημα εἶναι ἡ ματαιότητα, ἡ ὁποία μετατρέπεται σὲ κανονικὸ ἐφιάλτη, ὅταν ὄχι μόνο ζῶ σὲ φυλακὴ, ἀλλὰ ὀφείλω και νὰ παριστάνω ὅτι βρίσκομαι στὸν παράδεισο, ἂν δὲν θέλω νὰ με στείλουν γιὰ ἀναμόρφωση. Ὅλα και πρώτη ἡ κυβέρνηση ὑποτίθεται πῶς εἶναι ‘τοῦ λαοῦ’, και ὁ λαὸς δὲν ἀποφασίζει γιὰ τὸ παραμικρό!

Μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴ Ρωσία τὸ 1991, σχεδὸν 50 ἑκατομμύρια Ρῶσοι βρέθηκαν σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη φτώχεια ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ‘ἀπολάμβαναν’ προηγουμένως. Ἄνθρωποι συνηθισμένοι νὰ συντηροῦνται ἀπὸ τὸ κράτος Πατερούλη, ἔστω μὲ ξεροκόμματα, πῶς θὰ ἔβγαζαν τὸ φωμὶ τους σὲ μιὰ οἰκονομία ποὺ ἄρχιζε νὰ ὑπολογίζει τὰ δυσθεώρητα στοιχειώδη, ὅτι ἓνα προῖδὸν πρέπει νὰ εἶναι ἐπιθυμητὸ γιὰ νὰ παράγεται, και ὅτι χρειάζονται ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν ἱκανότητες νὰ τὸ παράγουν, σὲ τιμὲς ποὺ ἂν μὴ τι ἄλλο νὰ καλύπτουν τὸ κόστος! Μακάρι νὰ ὑπάρξει καλύτερο ἐπόμενο βῆμα, ὅμως τὸ πρῶτο δὲν εἶχε πολλὰ ἀπὸ τὴ σύνεση ἄλλων χωρῶν, ὅπως φαίνεται ἤδη στὶς ἄσχετες ιδιωτικοποιήσεις ποὺ ἔγιναν, μὲ ἑταιρεῖες ποὺ δόθηκαν εἴτε στοὺς ὑπάλληλους συλλογικὰ εἴτε σὲ ἀνθρώπους τοῦ κόμματος, χωρὶς τὶς ἀναγκαῖες ἀλλαγές στὸ θεσμικὸ πλαίσιο, μὲ περιοριστικούς κανονισμοὺς εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴ διαπλοκή,

ὁπότε καὶ πάλι τὸ κράτος ἔτεινε νὰ θρονιαζέται στὴν οἰκονομία, ἀκόμη καὶ προστατεύοντας συγκεκριμένες, λίγες καὶ τεράστιες ἐπιχειρήσεις ἡμετέρων. Καὶ πάλι, ἀκόμα κι αὐτὴ ἢ παρωδία φιλελευθεροποίησης, ἦταν μιὰ ἀνάσα καὶ ἔβγαλε τὴ Ρωσία ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο.

Στὴν ἐνδέκατη θέση τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν Φόουερμπαχ δηλώνεται ὅτι σκοπὸς τῶν σοσιαλιστῶν εἶναι νὰ ἀλλάξουν τὸν κόσμο. Ἦδη προτάσσοντας τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ‘κόσμου’, ἢ ἔστω μιᾶς χώρας, ὁ μαρξισμὸς κάνει τὸ πρῶτο βῆμα στὸ τίποτα, ἐφόσον ὅ,τι ἀντιμετωπίζει ὡς ‘διακοσμητικὴ’ γνώση καὶ ὡς ‘ἐποικοδόμημα’ ἢ ‘ὑπερδομή’, στὴν οὐσία ἓνα καθρέφτισμα τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, εἶναι τὸ πιὸ πρωταρχικό, ἐπηρεάζοντας καὶ τὴν οἰκονομία. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πρόταγμα πολιτικῆς θεωρίας, οὔτε φυσικὰ προκύπτει ὡς ἀντανάκλαση τῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς. Ποιὰ οἰκονομία παράγει τὴν Ἰλιάδα;⁹⁹

⁹⁹ Ἀπελπισμένα προσπαθῶντας νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸν Μάρξ, ἀριστεροὶ διανοούμενοι ὑπεκφεύγουν, ὅτι θεωροῦσε τὴν οἰκονομία κύρια αἰτία, ὄχι τὴ μόνη! Μὰ ἀσφαλῶς ὁ Μάρξ καταλάβαινε πὼς γιὰ νὰ ὑπάρξει ἡ Ἰλιάδα χρειάζεται νὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι, νὰ μιλοῦν μιὰ γλῶσσα, κ.λπ. Ἡ κυριότητα σημαίνει τὸν ἀποφασιστικὸ παράγοντα, ὄχι μόνον κάτι ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ λείπει (πολλὰ εἶναι ἀναγκαῖα) ἀλλὰ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἡ οὐσία, ἢ ταυτότητα, ὅ,τι κάνει τὴν Ἰλιάδα νὰ μὴν εἶναι ἀπλῶς ἓνα σημαντικὸ ἔργο, ἀλλὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο, μὲ ὅτιδήποτε δίνει στὴ σύνθεσή της μοναδικὴ ἀξία. Αὐτὸ λοιπόν, ὀφείλεται στὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες; Ποιὲς οἰκονομικὲς συνθῆκες ἄλλαξαν, καὶ προέκυψε ἡ Ὀδύσσεια, ἀντὶ γιὰ κάτι ἄλλο ἢ τίποτα; Ποιὲς οἰκονομικὲς συνθῆκες διέφεραν στὴν Ἀθήνα τόσο πολὺ ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἐκεῖ ὁ πολιτισμὸς ποὺ γνωρίζουμε καὶ ὄχι σὲ ἄλλες πόλεις;

Ὁ Ἐνγκελς παρατηρεῖ ὅτι ἐν τέλει τὰ πάντα κρίνονται στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ. Ἄν τὸ σύμπαν εἶναι ἢ ἀπόλυτη πραγματικότητα καὶ δὲν ὑπάρχει ὑπερβατικὴ νόηση, ἢ δική μας νόηση εἶναι ἐπιφαινόμενο ὑλικῶν διεργασιῶν. Σὲ αὐτὸ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ — μπορεῖ νὰ διαβάσει κανεὶς ὅσα γράφω σχετικὰ στὸ *Ἡμερολόγιο*, κυρίως δύο κείμενα, *Ἔστω ὡς ἀγνωστικισμὸς, ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι μιὰ ἀξιόσεβαστη ἐπιλογή;* (σ. 276) καί, *Ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ ἐγκέφαλος;* (σ. 284) — ἐδῶ ἀρκεῖ μιὰ σύντομη παρατήρηση. Ἄν ἡ σκέψη παράγεται ἀπὸ τὸ σῶμα (ἀφήνω πόσο βλακῶδες εἶναι αὐτὸ ἀπὸ μόνο του), οἱ διαφορὲς στὴ σκέψη μας ἀνάγονται σὲ ὑλικὲς τυχαιότητες / νομοτέλειες, ὁ ρατσισμὸς εἶναι ὅ,τι πιὸ βέβαιο! Ὅμως διαφεύδεται συνεχῶς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ προφανῶς τερματίζει κάθε δυνατότητα γιὰ συζήτηση, ἐνῶ ταιριάζει μὲ τὴν ὁμοίως ἄσχετη εἰσήγηση, πού ὁ Μάρξ θεωροῦσε αὐτονόητη!, πὼς ἡ συνειδήσή μας ἀλλάζει ἀνάλογα μὲ τὶς ὑλικὲς συνθῆκες.¹⁰⁰ Καὶ ὅμως τὸ συνολάκι αὐτὸ συμπυκνωμένης ἐξωγήινης καὶ ρατσιστικῆς σοφίας βρῆκε ἀκροατήριό! Ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ σοσιαλισμὸς γοητεύει ἄτομα καὶ πληθυσμοὺς μὲ προβληματικὴ

¹⁰⁰ Ὁ Μάρξ δὲν δίσταζε νὰ ἐκφράζει τὸν ρατσισμό του καὶ μὲ τὸν πιὸ ὠμὸ τρόπο, ὅπως ὅταν ἔγραφε στὸν Ἐνγκελς, γιὰ μένα εἶναι τώρα ἀπόλυτα σαφές, ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ κεφαλιοῦ του καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μαλλιῶν του, ὅτι κατάγεται (ὁ Λασάλ) ἀπὸ τοὺς νέγρους ἐκεῖνους πού ἀκολούθησαν τὸν Μωϋσῆ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (ἐκτὸς ἂν ἡ μητέρα του διασταυρώθηκε μὲ νέγρο ἢ ἡ γιαιὰ του ἀπ' τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα του). Αὐτὸς λοιπὸν ὁ συνδυασμὸς ἐβραϊσμοῦ καὶ γερμανισμοῦ πάνω σὲ νέγρικη βάση δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ δώσει ἓνα ξεχωριστὸ ὑβρίδιο. Τὴ νέγρικη καταγωγὴ του τὴ δείχνει ἐπίσης καὶ ἡ φορτικότητά αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

σκέψη, τις πιὸ νεαρὲς ἡλικίες καὶ τις πιὸ δογματικὲς νοοτροπίες.

Ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ μυθολογία δὲν προκαλοῦν ἐπαναστάσεις, συμβάλλουν ὅμως στὴν ἱστορία μὲ ἓνα πιὸ οὐσιαστικὸ καὶ ἀπρόβλεπτο τρόπο. Ὅπου ἐφαρμόστηκαν τὰ σοσιαλιστικὰ πειράματα ἡ κοινωνικὴ ζωὴ συρρικνώθηκε δραματικά, φυλακίστηκε στὸν μόχθο γιὰ τὴν ἀπλὴ ἐπιβίωση, στὴν κακομοιριά καὶ τὴ δουλικότητα. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ γίνεται κατανοητὴ καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης.

Ἡ ἀπαγόρευση τῆς θρησκείας εἶναι ἀχρείαστη, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, τὴν ὁποία προφανῶς οἱ πρῶτοι πού περιφρονοῦν εἶναι οἱ σοσιαλιστές. Ἐφόσον τὰ πνευματικὰ ἀπορρέουν ἀπὸ τις ὑλικὲς συνθηκὲς, ἡ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία καὶ μαζὶ ὁ ἀντίστοιχος κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς θὰ ὀδηγήσουν στὶς ἀλλαγὲς τῶν συνειδήσεων καὶ στὴ φυσιολογικὴ ἀπεξάρτηση ἀπὸ τὸ ὄπιο τοῦ λαοῦ, ὅποτε ὁ χαρούμενος κομμουνιστὴς θὰ δουλεύει στὸ ἐργοστάσιο μὲ χαρὲς καὶ τραγούδια γιὰ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀγαθοῦ Πατερούλη. Τί λόγο ἔχει ἡ ἀπαγόρευση; Δὲν πρόκειται κἄν γιὰ ἐπιβολὴ μιᾶς ἰδεοληψίας. Οἱ πρῶτοι πού διαπιστώνουν τὴν ἀσχετοσύνη τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ‘ἐπαναστάτες’, κυνικὰ ἀναπαράγοντας τὰ προσχήματα ὅσο τὰ χρειάζονται. Τὸ μόνον πού ἐπιδιώκει ἡ ἀπαγόρευση τῆς θρησκείας εἶναι νὰ ὀλοκληρώσει τὴν περιφρόνηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὥστε μακριὰ ἀπὸ ἓνα χῶρον πού λέει στὸν ἄνθρωπο ὅτι ἔχει ἰδιαίτερη καὶ ἱερὴ ἀξία, νὰ καταστήσει ἀπ’ ὅλες τις πλευρὲς ὅσο γίνεται πιὸ μηδαμινὸς καὶ νὰ στέλνεται μὲ ἄνεση σὲ στρατόπεδα συγκέντρωσης, νὰ ἐκφοβίζεται καὶ νὰ κακοποιεῖται χωρὶς ἀναστολές. Ὅπως οἱ Ναζὶ ἐξανάγκασαν τοὺς Ἑβραίους νὰ κάνουν τὴ φυσικὴ τους ἀνάγκη ὁ ἓνας μπροστὰ στὸν ἄλλο γιὰ νὰ τοὺς ἐξευτελίσουν συνοψίζοντας τὴν ἀνθρώπινη φύση τους στὶς πιὸ κοινὲς καὶ

κατώτερες λειτουργίες, τὸ ἴδιο οἱ σοσιαλιστὲς μειώνουν τὴν ἀνθρώπινη φύση γιὰ νὰ ἐπιβάλλονται. Ἡ εἰρωνία ἀπογειώνεται ὅταν οἱ ‘ἐπαναστάτες’ κατηγοροῦν τὸν καπιταλισμὸ ὅτι μετατρέπει τὰ πάντα σὲ οἰκονομικὰ μεγέθη, μὲ τοὺς ἴδιους νὰ προτείνουν ὡς λύση τί ἀκριβῶς; Τὴν τελειότητα τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας!

Σύμφωνα μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ ‘ἐρμηνεία’ τῆς ἱστορίας ἡ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση εἶναι θέμα (λίγου) χρόνου νὰ ρημάξει τοὺς προλετάριους προκαλῶντας τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Ὅμως πέρασαν αἰῶνες καὶ πουθενὰ στὸν πλανήτη ὁ ἀνθρώπος δὲν ἔγινε λιγώτερο φτωχός, ἀπ’ ὅσο στὶς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες. Ὅταν διαβάσει κανεὶς κείμενα τοῦ Μάρξ ἢ τοῦ Τρότσκυ περὶ τοῦ πῶς ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἀντιπαραγωγικός, καὶ ὅτι μὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ διευθέτηση ἡ οἰκονομία θὰ γίνεῖ πιὸ ἀποτελεσματικὴ, ὁ πλοῦτος θὰ ἐκτιναχθεῖ σὲ ἀπίστευτα ὕψη, δὲν ξέρει ἂν πρέπει νὰ διασκεδάσει ἢ νὰ πέσει σὲ κατάθλιψη. Καὶ ὅμως ἡ κοινὴ γνώμη τείνει νὰ βλέπει στὸν ἀριστερὸ ἕναν ἰδεαλιστὴ, ἔστω ἀφελῆ καὶ ἀνίκανο, ποὺ πάντως νοιάζεται πάνω ἀπ’ ὅλα γιὰ δικαιοσύνη!

Ἡ ἰκανότητα τῆς ἀριστερᾶς νὰ δημιουργεῖ ἰνδάλματα ὄχι ἀπλῶς ἀπὸ τὸ μηδὲν ἀλλὰ ἀπὸ τὰ σκουπίδια, ἐντυπωσιάζει. Πιὸ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἴσως ἡ περίπτωση τοῦ Τσέ Γκεβέρα. Γιὰ τὸν ἐλληνικὸ σοσιαλισμὸ τέτοια μορφὴ εἶναι ὁ Βελουχιώτης. Καὶ οἱ δύο συγγενεὶ δολοφόνοι καὶ βασανιστές, ποὺ τιμῶνται ὡς ἥρωες ‘χάρη’ στὴν ἀριστερὴ προπαγάνδα καὶ τὴν ἀνοησία ἢ ἄγνοια ἢ ἐθελοτυφλία τῶν ὀπαδῶν.¹⁰¹ Ἄλλη ἐπιτυχία εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἀπόκρυψη τοῦ

¹⁰¹ Βλ. Μ. Τότεν, “Ὁ πραγματικὸς Τσέ Γκεβέρα”: Γ. Βαλσάμης (ἐπιμ.), *Ἀριστερὰ σημαίνει παρακμὴ*, καὶ Σ. Γεωργιάδης, “Ποιὸς ἦταν ὁ Ἄρης Βελουχιώτης”: ὁ.π.

παρελθόντος, ὅτι ἐνῶ πάντα ὁ σοσιαλισμὸς ἀπέτυχε νὰ στηρίξει κοινωνίες τῆς προκοπῆς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσὴ καὶ τοὺς δορυφόρους της,¹⁰² ὅλο αὐτὸ ἔχει περάσει σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, καὶ στὴν ἐπιφάνεια βρίσκονται τὰ ἴδια ὠραῖα κενὰ λόγια περὶ δικαιοσύνης, ὅλες αὐτὲς οἱ φοβερὲς ιδέες ποὺ ὀδήγησαν στὸν βασιανισμό τὸς ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ ‘προοδευτικὰ’ καθεστῶτα. Τί σύμπτωση!, ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ σωστά, οὔτε μί α φορὰ! Αὐτὴ εἶναι ἡ μονότονη δικαιολογία τῶν ἀριστερῶν, πάντα ἐκ τῶν ὑστέρων, μετὰ ἀπὸ ἀφθονοὺς ἐπαίνους μετ’ ἐγκωμίων, ποὺ προηγήθηκαν. Δὲν εἶχε καμμιά σχέση μετ’ τὸν σοσιαλισμὸ ἡ Σοβιετικὴ Ἑνωσὴ, δήλωσε ὁ Τσόμσκυ, καὶ ὁ Μπαίτλερ γιὰ τὴ Βενεζουέλα, ἀν’ ὁ Μαδοῦρο καὶ ἡ κυβέρνησή του ἐκπλήρωναν ἀληθινὰ τὶς ἀξίες τοῦ ἐξισωτικοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ πολῖτες δὲν θὰ λιμοκτονοῦσαν.¹⁰³ Ἡ ἐπανά-

¹⁰² Χάρη στὴ σχέση τους μετ’ τὸν σοσιαλισμὸ τόσες χῶρες ταυτίστηκαν μετ’ τὴν κακομοιριά, τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐξαθλίωση — Γιουγκοσλαβία, Ἀλβανία, Οὐγγαρία, Πολωνία, Βιετνάμ, Κίνα, Ἀν. Γερμανία, Β. Κορέα, Κούβα, Τανζανία, Λάος, Ἀλγερία, Ν. Ἰεμένη, Σομαλία, Κονγκό, Αἰθιοπία, Καμπότζη, Νικαράγουα, Βενεζουέλα... Πολλὲς γλύτωσαν ἀπὸ τὸν σοσιαλιστικὸ παράδεισο καὶ προοδεύουν.

¹⁰³ Ἡ Βενεζουέλα εἶναι ἄλλη μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωσι. Πρὶν κυβερνήσει ὁ Τσάβεζ καὶ μέχρι νὰ τὴν ξεπεράσει ἡ Χιλὴ, ἦταν ἡ πρὸ πλοῦσια χῶρα τῆς Λατ. Ἀμερικῆς. Ὅμως αὐτὸ δὲν ὀφειλόταν στὴν ἀνεπτυγμένη οἰκονομία, ἀλλὰ στὸ ἐμπόριο πετρελαίου. Ἡ κυβέρνησις ἀπλῶς μοίραζε λεφτά, χάρη στὴν ὑψηλὴ διεθνή τιμὴ τοῦ πετρελαίου, ὥσπου ἡ τιμὴ του ἔπεσε καὶ ὁ πληθωρισμὸς ἐκτινάχθηκε. Τότε ἐμφανίστηκε ὁ Τσάβεζ καὶ ὑποσχέθηκε τὴν παλιὰ εὐημερία κατηγορῶντας τὴ φιλελεύθερη οἰκονομία, τοὺς ξένους, κ.λπ. Γιὰ καλὴ του τύχη οἱ διεθνεῖς συγκυρίες ἔφεραν τὴν τιμὴ τοῦ πετρελαίου σὲ νέα ὕψη, κι ἔτσι ἡ κυ-

σταση πάντα προδόθηκε! Και εύφυεῖς ἄνθρωποι δὲν διερωτῶνται μήπως (μία στὸ ἑκατομμύριο!) ἢ ἀποτυχία ἐπαναλήφθηκε τόσες φορές καὶ ἦταν πάντα ἀποτυχία, ὄχι συμπτωματικὰ ἀλλὰ ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια μιᾶς ἄσχετης ιδεολογίας. Ἀπλούστερα: ἂν θέλω νὰ πετάξει ὁ γαῖδαρος, δὲν στέκει νὰ νομίζω στὰ σοβαρὰ ὅτι προδόθηκε τὸ ὄραμά μου! Ἡ ἀποτυχία τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ὅ,τι πιὸ ἀναμενόμενο, κι ἂν ἐφαρμοστεῖ ἄλλες τριάντα φορές καὶ μετὰ ἄλλες τριάντα, κι ἂν δὲν μείνει οὔτε ἓνας λαὸς πού νὰ μὴν τὸν δοκιμάσει, θὰ φέρει πάντα ἐξαθλίωση, λογοκρισία, τρομοκρατία, ὅσο πιὸ πιστὰ ἐφαρμόζεται. Ὁ σοσιαλισμὸς ὑπόσχεται ἓνα προορισμὸ τὴν ὥρα πού ὅλες οἱ ἀρχές του ὀδηγοῦν σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια. Αὐτὸ ἔζησαν φυσικὰ στὴν πράξη οἱ ἴδιοι οἱ ἐπαναστάτες,¹⁰⁴ καὶ προτίμη-

βέρνησή του ἄρχισε πάλι νὰ ξεδεύει, ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ νὰ ἐπεμβαίνει στὶς τιμές καὶ ἀκόμα νὰ κρατικοποιεῖ ἐπιχειρήσεις βίαια, οὔτε κἂν ἀκολουθῶντας μιὰ στρατηγικὴ ἀλλὰ ἀπλῶς τιμωρῶντας ἀνυπάκουους ἐπιχειρηματίες. Ὅποια οἰκονομία ὑπῆρχε, καταστράφηκε. Βασικὰ εἶδη ἄρχισαν νὰ ἐξαφανίζονται. Ὁ δείκτης τῆς ἀνέχειας ἔφθασε στὸ σημεῖο χώρας πού βρίσκεται σὲ πόλεμο. Πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις πού δόθηκαν στοὺς ὑπαλλήλους, ἀντὶ νὰ ἔχουν σοσιαλιστικὴ νοοτροπία διοικοῦντο (μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ κράτους!) γιὰ τὸ κέρδος τῶν ἰδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀδιαφοροῦσαν πλήρως γιὰ τὴν κοινωνία — καὶ ὅμως, ἔστω ἔτσι, χωρὶς νὰ κατορθῶνουν κερδοφορία! Προφανῶς δὲν ἦταν ἑταιρεῖες ἀλλὰ συμμορίες. Ὁ κυβερνητικὸς αὐταρχισμὸς ἐπιδεινώθηκε μαζὶ μὲ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα μὲ τὸν θάνατο τοῦ Τσάβεζ καὶ τὴν ἄνοδο τοῦ Μαδοῦρο στὴν ἐξουσία.

¹⁰⁴ Ἡ σοβιετικὴ δύναμη μπορεῖ νὰ κατευθύνεται μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ μὲ τὶς οἰκείες δυνάμεις της. Προφανῶς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο μὲ καταπιεστικὲς μεθόδους. Μόνο ἢ

σαν νὰ παριστάνουν ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς λειτουργεῖ. Δὲν παράτησαν τὴν ἐξουσία παρά μόνο ὅταν τὸ μουλάρι ποὺ κατάντησαν τὸν λαό τους δὲν μποροῦσε νὰ πάρει τὰ πόδια του ἀπὸ τὴν ὑπερβολὴ τῆς κακοποίησης, καὶ ἄρχισε νὰ τοὺς πλακώνει μὲ τὸ πτώμα του.

Ἡ μεγαλύτερη προπαγανδιστικὴ ἐπιτυχία τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς εἶναι ὅτι ἡ παράταξη ποὺ ποτὲ δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ναζὶ παρά μόνο γιὰ τὶς ἀριστερὲς ἰδεοληψίες καὶ τὴν ἐξουσία, κατόρθωσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση!¹⁰⁵ Καθέννας πρωτεύει σὲ ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει πραγματικά. Ἡ ἀριστερὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀπάτη κι ἔτσι ἐκεῖ βρίσκονται τὰ ἐπιτεύγματά της. Ὁ Χίτλερ τὸ γνώριζε, τὸ θαύμαζε καὶ στρατολόγησε κομμουνιστὲς γιὰ νὰ παρασύρουν τὸν κόσμον στὸν ναζισμό.

προλεταριακὴ δημοκρατία, μόνο μέθοδοι τῆς πειθοῦς, μποροῦν νὰ κάνουν δυνατὴ τὴν ἐνότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης, νὰ διεγείρουν τὴν ἀνεξάρτητὴ δράση της. Αὐτὰ ἔγραφε τὸ 1921 ὁ Στάλιν, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελέσει ἑκατομμύρια ἀντιφρονουῦντες! Παρόμοια ἔλεγε καὶ ὁ Μάο προτοῦ ἐξοντώσει ἀκόμα περισσότερους. Ὁ ἐφιάλτης χτυπάει κόκκινο, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι καὶ σήμερα ἡ ἀριστερὰ πλασάρει μὲ ἐπιτυχία στοὺς ἀδαεῖς, ἀφελεῖς καὶ ἀνόητους παραμύθια περὶ δῆθεν ἠθικοῦ πλεονεκτήματος! Εἶναι τρομακτικὸ νὰ συλλάβει κανεὶς τὸ μέγεθος τῆς διαφθορᾶς τῶν ἀριστερῶν. Ὁ Σάρτρ δὲν ἐμποδίστηκε ἀπὸ καμμιὰ ναυτία νὰ δηλώσει ὅτι ἓνα ἐπαναστατικὸ καθεστῶς χρειάζεται νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο ἀριθμὸ ἀτόμων ποὺ τὸ ἀπειλοῦν, καὶ δὲν βλέπω ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτό, παρά μόνο τὸν θάνατο.

¹⁰⁵ Βλ. τὴν μαρτυρία τοῦ Ἄ. Στίνα, “Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίσταση”: Γ. Βαλσάμης (ἐπιμ.), *Ἀριστερὰ σημαίνει παρακμή*.

Διεθνῶς ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ ἴσως ἀπάτη ποὺ κατόρθωσε ἡ ἀριστερά, εἶναι ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ἑνωσις ὑπῆρξε ἀντιστασιακὴ δύναμη, στὴν ὁποία ἡ Εὐρώπη ὀφείλει εὐχαριστίες!, ὅταν ὄχι μόνον συνεργάστηκε μὲ τὸν Χίτλερ, ἀλλὰ θέλησε νὰ τὸν αἰφνιδιάσει γιὰ νὰ καταπιεῖ ἡ ἴδια τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἔχοντας ἤδη μὲ τὴ στήριξη τοῦ Χίτλερ μασουλήσει τὴν ἀνατολική. Ἴσως ἀκόμη δὲν εἶναι εὐρέως γνωστὸ πῶς ὅταν ὁ Χίτλερ ἐπιτέθηκε στὴ Ρωσία, συνέτριψε τὸν σοβιετικὸ στρατό. Ἄν τὴ στιγμὴ ἐκείνη δὲν ἐρχόταν ἡ Ἀμερικὴ νὰ δώσει τεράστια στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ βοήθεια στὴ Ρωσία, ὁ στρατός της δὲν θὰ εἶχε συνέλθει ποτὲ καὶ ὁ Στάλιν θὰ εἶχε παραδοθεῖ. Ἡ Ρωσία ὄχι μόνον δὲν ἔσωσε τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ εἶχε ἀκριβῶς τὰ σχέδια τοῦ Χίτλερ ἐναντίον τῆς Εὐρώπης, καὶ χάρις στὴ δυτικὴ βοήθεια γλύτωσε ἡ ἴδια ἀπὸ τὸν Χίτλερ. Ἐν τέλει ἄπελευθέρωσε καταπίνοντας τὶς χῶρες ποὺ ἀποτελέσαν δορυφόρους της, τὶς ὁποῖες κράτησε μὲ τὴ βία, ἀκόμη καὶ φυλακίζοντας τὸν λαό τους γιὰ νὰ μὴν ἀδειάσει ἡ πατρίδα τῆς ἐργατιᾶς ἀπὸ τὴν πολλὴ εὐτυχία. Μέχρι ποὺ κατέρρευσε ὅλο τὸ μπλόκ ἀπὸ μόνου του.

Ὅταν ὁ ἀριστερὸς μιλάει γιὰ καλύτερη κοινωνία, ἐννοεῖ πάνω ἀπ' ὅλα τὸν ἑαυτό του πλούσιο καὶ τὸν πλούσιο φτωχό. Κι ἐνῶ στὸν πλοῦτο νομίζει πῶς βρίσκεται ἡ συνταγὴ τῆς ἱκανοποίησης, ἀκόμη δὲν θέλησε νὰ μάθει οὔτε τὸ πιὸ βασικό, πῶς βγαίνουν τὰ λεφτά! Δὲν θέλησε οὔτε νὰ διανοηθεῖ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ σοσιαλιστικὲς οικονομίες ὑπῆρξαν πάντα προβληματικὲς, καὶ γιατί συνολικὰ οἱ σοσιαλιστικὲς κοινωνίες γίνονται αἰτία δυστυχίας γιὰ τοὺς πολίτες τους. Ἡ μικρόνοια αὐτὴ ἀρχίζει μὲ τὴν ἴδια τὴν ἐπανάσταση ὡς ἀπόπειρα ἀντικατάστασης τῆς ἀλήθειας μὲ εἰκονικὲς πραγματικότητες, λὲς καὶ θὰ μπορούσε κάτι τέτοιο νὰ πάει μακριά. Ἄντὶ νὰ συμπαρασταθεῖ στὴ χώρα του νὰ προοδεύει, ὁ Στάλιν ἔβαζε τοὺς Ρώσους ἱστορι-

Άντιρρήσεις

κούς' νά γράφουν για κάθε επιστημονική ανακάλυψη τῆς Δύσης, ὅτι εἶχε προηγηθεῖ ἕνας Ρῶσος ἐπιστήμονας...

Ἄλλοτριώση

ΣΥΜΦΩΝΑ μὲ τὴ συνήθη ἀριστερὴ ‘κριτικὴ’, ὁ καπιταλισμὸς μετατρέπει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀριθμὸ, τὸ οἰκονομικὸ κριτήριον ἐπισκιάζει τὰ πάντα, ἡ δουλειὰ εἶναι καταδίκη, οἱ πόλεις ταγμένες στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀνίσχυρων... Δὲν εἶναι περίεργο ὅμως; Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἄνθρωποι κάθε προέλευσης λαχταρᾶνε νὰ ἄλλοτριωθοῦν στὴν πνιγηρὴ ἐρημιὰ καὶ ἀδικία τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας, ὅπου προτιμοῦν νὰ κατοικοῦν καὶ ὅσοι παριστάνουν τοὺς ἐπαναστάτες;

Πῶς προκύπτει ὅτι στίς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπρόσωπος ἀριθμὸς; Ὁ καπιταλισμὸς χρειάζεται γνώση καὶ ἐλευθερία, ἐπομένως εὐνοεῖται ἡ ἀνάπτυξη χαρακτηῖρα ἱκανοῦ γιὰ μάθηση, πρωτοβουλία καὶ ὀργάνωση — ἀνοιχτὴ σκέψη, φαντασία, τόλμη, φιλομάθεια, πειθαρχία, εὐλικρίνεια, ἐπιμέλεια, ὑπευθυνότητα, δικαιοσύνη, προσοχή, ἐργήγορση, μνήμη, συγκέντρωση, προσήλωση, τάξη, συγκρότηση. Αὐτὰ σὲ κάνουν ἀπρόσωπο ἀριθμὸ; Γνωρίζω σημαίνει ἔρχομαι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα. Εἶναι αὐτὸ κάτι ἀπρόσωπο; Δὲν εἶναι τελείως ἰδιαίτερο καὶ συναρπαστικό;

Πότε ἡ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων κοιμόταν καὶ ξυπνοῦσε διαβάζοντας ποίηση καὶ φιλοσοφία; Ὅμως ποτέ, σὲ καμμιά ἐποχὴ καὶ σὲ κανένα πολιτισμὸ, οὔτε κἂν στὸ ἴδιο τὸ δυτικὸ παρελθόν, στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, στὴ Ρώμη ἢ στὸ Βυζάντιο, ἓνας λαὸς δὲν νοιάστηκε γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ γιὰ μακρινούς καὶ ἄσχετους λαούς, ὅσο νοιάζονται οἱ λαοὶ τῆς Δύσης βοηθῶντας, ξεοδεύοντας, φιλοξενῶντας, υἱοθετῶντας. Εἶναι αὐτὸ κάτι ἀπρόσωπο, μαζικὸ, ἀπάνθρωπο ἢ κατανα-

λωτικό; Ἡ συκοφάντηση τοῦ πολιτισμοῦ μας ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους ἔχει πάρει ἀπίστευτες διαστάσεις καὶ μᾶς ντροπιάζει. Δὲν ὑπολογίζουμε οὔτε κἂν τὴν ποιότητα τῶν πού γίνονται σὲ κάθε τομέα ἀδιάκοπα, καὶ κάνουμε πὼς δὲν βλέπουμε τὸν κατώτερο ἑαυτὸ ἄλλων λαῶν, σημερινῶν καὶ παλαιῶν, ἐξιδανικεύοντας.

Τί ἄλλο μπορεῖ νὰ μετατρέψει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀπρόσωπο ἀριθμὸ στὶς δυτικὲς κοινωνίες; Μήπως ὅτι δημοσιεύει τὴ γνώμη του ἐλεύθερα καὶ ἐπώνυμα σὲ ἱστοσελίδες, σὲ μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης, ἐφημερίδες, βιβλία καὶ περιοδικά; Μήπως τὸν κάνει ἀριθμὸ ἢ δυνατότητα νὰ ξεχωρίζει στὴν ἐργασία του, νὰ φτιάχνει δική του ἐπιχείρηση, νὰ δημιουργεῖ ἀγαθὰ, νὰ ἐφευρίσκει, νὰ ἀνοίγει θέσεις ἐργασίας καὶ γιὰ ἄλλους, νὰ βοηθάει τὴν οἰκογένειά του ἢ ὅποιους θέλει; Τὸν κάνει ἀριθμὸ ἢ δυνατότητα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς τέχνες, νὰ γυρίσει ταινίες, νὰ γράφει μουσικὴ καὶ ποιήματα, νὰ γίνεῖ ἓνας ἄξιος ἐπιστήμονας; Τὸν κάνει ἀριθμὸ ὁ ἀνταγωνισμὸς χιλιάδων ἐταιρειῶν νὰ βεβαιωθοῦν γιὰ τὶς προτιμήσεις καὶ τὶς ἀνάγκες του ὥστε ὄχι μόνο νὰ τὶς καλύπτουν, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ νὰ τὶς ἐπεκτείνουν, ἀπ' ὅπου προκύπτουν νέες δυνατότητες γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ μαζί τὰ πιὸ ἐξατομικευμένα, καινοτόμα καὶ ποιοτικὰ προϊόντα;

Χρειάζεται ἐπίγνωση τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς προσωπικῆς εὐθύνης, καὶ μετὰ ἴσως γίνουν καλύτερα ἀντιληπτές οἱ δυνατότητες ἑνὸς κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ συστήματος. Κανένα σύστημα δὲν μπορεῖ νὰ μὲ κάνει ἀριθμὸ, ἂν δὲν τὸ θελήσω, ἂν δὲν τὸ ἔχω ἐπιβάλει ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτὸ μου. Δὲν μὲ ἀναγνωρίζω οὔτε ἐγὼ ὡς προσωπικότητα, ἂν δὲν καλλιεργῶ τὶς δυνάμεις καὶ τὰ χαρίσματά μου, πολλὰ ἢ λίγα, μεγάλα ἢ μικρά. Στὶς δυτικὲς κοινωνίες κανεὶς δὲν μὲ ὑποχρεώνει νὰ γίνω ἀριθμὸς, ὅλα ζητοῦν τὸ ἀντίθετο — νὰ εἶμαι ξεχωριστὸς καὶ νὰ πραγματοποιῶ κάθε δημιουργικὸ σχέδιο πού μπορεῖ νὰ ἔχω.

Όσο πιο αληθινή είναι η φιλία που απολαμβάνουμε στις προσωπικές μας σχέσεις, τόσο πιο συνειδητή και άπαράιτητη γίνεται η αξία του σεβασμού στις απρόσωπες. Χάρη στις συναλλαγές και στις διάφορες μορφές κερδοσκοπίας μεγαλώνει η γνώση και η δύναμή μας, έπομένως η ίδια η προσωπικότητα και η φιλία — και όχι μόνο αυτό!

Άς σκεφτεί κανείς μια τετριμμένη συναλλαγή, όπως είναι η αγορά ενός χυμού. Αυτό συμβαίνει μόνο; Κάποιος δίνει τρία ευρώ, κάποιος φτιάχνει ένα χυμό; Μια γεύση ίσως γίνει άφορμη έστω μικρής και προσωρινής ευεξίας που θα επηρεάσει με τη σειρά της άλλα, πώς θα μιλήσω σε ένα συνάδελφο ή οτιδήποτε. Κι απ' την άλλη πλευρά υπάρχουν μόνο τρία ευρώ; Το ποσό αυτό δεν θα γίνει ζωή; Δεν είναι έπομένως το εμπόριο δημιουργία ζωής, χαράς, ικανοποίησης; Άκόμα και ως απλή συναλλαγή, η έμπορικη συνάντηση δύο ανθρώπων έχει ένα ήθος και καλλιεργεί ήθος — με τον τρόπο που θα μιλήσω, με την ανυπομονησία ή την υπομονή, την ευγένεια ή την περιφρόνηση, και στην έγγραφια με την υπευθυνότητα και το μεράκι, την παραγωγή όσο γίνεται καλύτερων προϊόντων, την αποφυγή της απάτης...

Ο σεβασμός αποδεικνύει ότι, αν και ο άλλος δεν είναι φίλος, δεν είναι όμως ούτε αριθμός, όσο κι αν δεν είμαι εγώ εκείνος που γνωρίζει από κοντά και απολαμβάνει τη μοναδικότητά του. Η ελεύθερη αγορά επιβάλλει την ήθικη του σεβασμού και της ευθύνης, έφόσον τα προϊόντα που δεν τιμούν τον καταναλωτή, δεν αγοράζονται, οι εταιρείες αναθεωρούν ή κλείνουν. Ο ανταγωνισμός προστατεύει την ήθικη στις συναλλαγές, όπως στις προσωπικές σχέσεις ο καλύτερος φίλος φανερώνει τους υπόλοιπους σε πιο πραγματικές διαστάσεις. Όσο πιο ύψηλο είναι το ήθος μιας κοινωνίας, όσο περισσότερες και πιο γνήσιες οι προσωπικές σχέσεις, τόσο στην έμπορικη διάσταση ο ανταγωνισμός δεν λειτουργεί ως φρουρός για την απάτη ή την προχειρότητα όσο ως

κίνητρο για τὴν ποιότητα, δηλαδή, δὲν ἐνεργῶ ὑπεύθυνα για νὰ μὴ χρεοκοπήσω ἀλλὰ ἐπειδὴ θαυμάζω τὰ προϊόντα ποὺ δημιουργήσαν ἄλλοι καὶ θέλω τὴν ἴδια καὶ ἀκόμη καλύτερη ποιότητα για τὰ δικά μου.¹⁰⁶ Ἀπὸ τὴν BMW δὲν περιμένω οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ μὲ ‘ἀγαπάει’, ἀπαιτῶ ὅμως νὰ μὲ σέβεται μὲ τὴν ποιότητα τῶν ἔργων της.

Μιὰ ἔντιμη συναλλαγή καὶ ὁ ἀμοιβαῖος σεβασμὸς ἀντιμετωπίζονται σὲ μερικοὺς κύκλους συγκαταβατικά, ὅμως ὁ κόσμος δὲν εἶναι μιὰ οἰκογένεια, ὑπάρχουν διαφοροτικά ἐπίπεδα σχέσεων, καθένα μὲ τὴν ἀξία του, καὶ τὸ κατώτερο εἶναι ἀπαραίτητο ἀκριβῶς για τὴν κατωτερότητά του, ἔχοντας συνέπειες ποὺ ὑπερβαίνουν τὴν ἤδη σημαντικὴ αὐτὴ διάσταση. Ἀσύγκριτα σημαντικὸς εἶναι ὁ νοῦς ἀλλὰ χωρὶς πνεύμονες ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει. Ἄν κατηγορήσω κάποιον ὅτι δὲν εἶναι μόνον νοῦς, διαβάλλω τὴν ὑπαρξή του συνολικά, καὶ μαζί καταδικάζω τὴ σκέψη του. Αὐτὸ κάνει ἡ σχετικὴ κριτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐκμεταλλεύεται τὸ γεγονός ὅτι

¹⁰⁶ Μὲ τὴν παρεξήγηση τῶσων πραγμάτων δὲν εἶναι περίεργο ποὺ φτιάχνονται διαβρωτικά ὀπισθοδρομικά συνθήματα ὅπως, *Ἄπο ἐπιμένων ἑλληνικῶν!* Ἐπεξήγηση (ἀντιγράφω ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ ὑπουργείου ἀνάπτυξης ἱστοσελίδα): *στηρίζοντας τις ἐλληνικὲς ἐπιχειρήσεις, ἀγοράζοντας ἐλληνικὰ προϊόντα καὶ υπηρεσίες βοηθάμε τὴν οἰκογένειά μας, τοὺς συγγενεῖς, τοὺς φίλους, τοὺς δικούς μας ἀνθρώπους, δίνουμε ἀνάσα ζωῆς στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία.* — Ὅμως δὲν εἶναι ἔτσι! Ἄνάσα ζωῆς δίνει ἡ ποιότητα καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἐλληνικὴ. Στηρίζω τὶς ἐλληνικὲς ἐπιχειρήσεις ὅταν δὲν ἀγοράζω τὰ προϊόντα τοὺς, ἂν μπορῶ νὰ βρῶ καλύτερα ἢ τὰ ἴδια σὲ καλύτερες τιμές. Τὶς στηρίζω, ἂν τὶς βοηθῶ νὰ βελτιωθοῦν ἢ ἀλλιῶς νὰ κλείσουν καὶ νὰ κάνουν τόπο σὲ κάτι πιὸ πραγματικό. Ὅταν ἔχουν καλὰ προϊόντα σὲ καλὲς τιμές, δὲν χρειάζομαι προτροπὲς για νὰ τὰ ἀγοράσω.

σωστά έχουμε αναγνωρίσει την άνωτερότητα των προσωπικών σχέσεων, για να διαβάσει τις έμπορικές, ότι δηλαδή είναι απάνθρωπες. Όμως μέσα και από την κερδοσκοπία έχει δυνατότητα ο ανταγωνισμός να προωθήσει την ήθικη του σεβασμού, της αξιοπιστίας, της επάρκειας, της ποιότητας, της ευθύνης και της εντιμότητας. Είναι θεμιτό, καλό και ιδανικό να φροντίζουμε την τσέπη μας. Πώς θα μπορούσε μια φιλική σχέση να καλύψει όλα όσα χρειάζομαι; Άρκει ο φίλος έστω μόνο για να αναπτύξω το ιδιαίτερο χάρισμα που μπορεί να έχω;

Έστω πώς θέλω να γίνω σκηνοθέτης. Ο καλύτερος φίλος μου είναι μορφωμένος, ικανός να μιλήσει για τα θέματα αυτά μαζί μου, να προτείνει ιδέες, να βοηθήσει να καταλάβω προβλήματα, ακόμη και να με βάλει σε ένα δρόμο! Ήδη αυτό είναι σπάνιο. Θα αρκοῦσε; Δεν χρειάζεται να δω ταινίες άλλων; Δεν χρειάζεται να υπάρχει όλη ή απρόσωπη ως προς έμένα και έμπορική βιομηχανία του κιν/φου, σήμερα έπίσης ή ψηφιοποίηση, που έπιτρέπει να δω όσες ταινίες θέλω ακόμη κι αν δεν προβάλλονται στις αίθουσες; Δεν χρειάζονται οί προσωπικά άγνωστοί μου ήθοισοί, που δίνουν ζωή στις ιδέες προσωπικά άγνωστών μου σκηνοθετών και σεναριογράφων, και όλοι οί προσωπικά άγνωστοί μου συντελεστές, φωτογράφοι, μακιγιέρ..., όσοι λειτουργούν τις ιστοσελίδες απ' όπου βρίσκω ταινίες και όσοι αναπτύσσουν το σχετικό λογισμικό, και άλλα ακόμη; Ποῦ θα είχα φθάσει στον δρόμο για την πραγματοποίηση της ίδιας της προσωπικότητάς μου, αν είχα μόνο φιλικές και προσωπικές σχέσεις; Ένας όλόκληρος κόσμος συμβάσεων, συμβολαίων, κερδοσκοπίας και άπλοῦ σεβασμού και ευθύνης είναι όχι άπλα χρήσιμος αλλά αναγκαῖος για να υπάρχει ο άνώτερος κόσμος των προσωπικών σχέσεων, της φιλίας και της αυτοθυσίας. Το έμπόριο είναι ζωή. Να κατηγορώ το έμπόριο

καὶ τὴν κερδοσκοπία εἶναι σὰν νὰ κατηγορῶ τὸν ὄργανισμό μου ἐπειδὴ ἀναπνέει.

Μήπως μετατρέπει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀριθμὸ ἢ κατάταξή του στοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους, ἀπ' ὅπου τὸ 'σύστημα' τὸν ὑπολογίζει σὰν μιὰ ψῆφο; Εἶναι σωστὴ αὐτὴ ἢ εἰκόνα; Ἡ ἴδια ἢ ἀνάγκη ποὺ ἔχουν τὰ κόμματα ἀπὸ τὴν ψῆφο, τὰ ὑποχρεώνει νὰ μὲ σέβονται, ἂν δὲν θέλουν νὰ ὑποστοῦν καθίζηση στὶς ἐπόμενες ἐκλογές. Ὁ σεβασμὸς αὐτὸς μὲ κάνει ἀριθμὸ; Στὴ 'λαϊκὴ δημοκρατία', ὅπου δὲν ἔχω δικαίωμα νὰ ψηφίζω, γεμίζω προσωπικότητα;

Οἱ καπιταλιστικὲς δημοκρατίες εἶναι κατ' ἐξοχὴν κοινωνίες ἔρευνας, καινοτομίας, ἀνάπτυξης τῶν τεχνῶν, εὐημερίας καὶ ἐλευθερίας. Γεννάει λοιπὸν ἀπορία καὶ αὐτὴ ἢ ἐπίκριση, ὅτι στὸν καπιταλισμὸ ἡ ἐργασία εἶναι ἀφορμὴ ἀλλοτρίωσης, ἐργάζεται κανεὶς γιὰ νὰ ἐπιβιώσει, ἔστω ἄνετα, χωρὶς νὰ ἀγαπάει ὅ,τι κάνει, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία εἶναι ἐξειδικευμένη, πολλὰ χαρίσματα μένουν ἀναξιοποίητα, νοιώθει ἐλλειμματικὸς καὶ πλήττει ἀπὸ τὴ ρουτίνα!

Ἄς ἀναρωτηθεῖ κανεὶς: ὁ Πικάσσο ἔπληττε ἀπὸ τὴν εἰδίκευσή του στὴ ζωγραφικὴ, ἢ μήπως λαχταροῦσε κάθε νύχτα νὰ ξημερώσει τὸ ἐπόμενο πρωῖνὸ γιὰ νὰ συνεχίσει τὴ ρουτίνα του ἀκριβῶς — ἂν εἶχε κοιμηθεῖ τὸ βράδυ — καὶ στενοχωριόταν κάθε φορὰ ποὺ μιὰ ἀνάγκη τὸν ἐμπόδιζε νὰ βυθιστεῖ ὄχι σὲ κάτι ἐξωτικὸ καὶ ἐξαίρετο ἀλλὰ στὴ ρουτίνα του; Ἐπληττε ὁ Μπάχ, ὁ Μπετόβεν, ὁ Στραβίνκυ, ὁ Κολτρέην, ὁ Μίνγκους, ὁ Μάιλς Ντέηβις; Ἐνοιωθε ἀλλοτριωμένος ἀπὸ τὴν εἰδίκευση καὶ τὴ ρουτίνα του ὁ Τσάπλιν, ὁ Φελλίνι, ὁ Κιούμπρικ, ὁ Ἄινστάιν, ὁ Χέμινγκουέη, ὁ Γκέρυ, ὁ Φλέμινγκ, ὁ Ἐντισον, ὁ Ντίσνεϋ, ὁ Φόρντ; Σίγουρα ὅλοι αὐτοὶ καὶ τόσοι σὰν αὐτοὺς εἶχαν περισσότερα χαρίσματα ἀπὸ ἐκεῖνα σὰ ὅποια θέλησαν νὰ ἀφιερῶσουν τὴ ζωὴ τους. Καὶ ὅμως ἔτσι ἔγιναν εὐτυχισμένοι, καὶ συχνὰ ἀναγκάστηκαν νὰ ὑπομείνουν μεγάλες ταλαιπωρίες γιὰ νὰ ἀπολαύσουν

ὄχι τὸ σύνολο τῶν χαρισμάτων τους, ἀλλὰ τὴν εἰδίκευση καὶ τὴ ρουτίνα τους.

Πρόβλημα δημιουργοῦν οἱ ἐσφαλμένες ἐπιλογές, ἂν ἀφήσω τὴ ζωὴ μου νὰ σέρνεται σὲ ἀσχολίες πού δὲν μὲ ἐνδιαφέρουν. Πρόβλημα τραγικὸ προκαλεῖ ἡ ἀπουσία κλίσεων, ὅταν δὲν ἔχω κἄν δυνατότητα γιὰ πραγματικὰ σωστὴ ἀπόφαση, ἐπειδὴ τίποτα δὲν μὲ ἐνδιαφέρει ἀρκετὰ γιὰ νὰ εἶμαι δημιουργικὸς, γιὰ τὸ ὅποιο νὰ κάνω ἂν χρειαστεῖ καὶ θυσίες. Ὅμως οἱ φιλελεύθερες ἰδέες σὲ τί μοῦ φταῖνε; Ἄν προσπαθῶ γιὰ κάτι πού μὲ ἐνδιαφέρει ὀλόψυχα, καὶ δὲν μοῦ λείπουν τὰ σχετικὰ χαρίσματα, πουθενὰ δὲν θὰ βρῶ μεγαλύτερη ὑποστήριξη γιὰ νὰ πραγματοποιήσω τὸ ὄνειρό μου, ἀπ' ὅσο στὶς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες — ἢ μᾶλλον παντοῦ ἄλλοῦ μὲ περιμένουν τὰ περισσότερα, ἀκόμη καὶ μοιραῖα, ἐμπόδια. Ὅταν δὲν θέλω τίποτα ἀρκετὰ ἢ δὲν ἔχω δικαίωμα νὰ τὸ θέλω, ἐπειδὴ τὰ χαρίσματά μου δὲν ἀνταποκρίνονται, γιὰ παράδειγμα, ἂν ὀνειρεύομαι τὸν ἑαυτό μου ἀθλητὴ ἐνῶ ἡ φυσικὴ μου κατάσταση εἶναι τὸ πολὺ γιὰ περίπατο στὸ πάρκο, καὶ πάλι ἡ φιλελεύθερη κοινωνία μὲ στηρίζει μὲ τὴν πληθώρα τῶν εὐκαιριῶν πού δημιουργεῖ γιὰ κάθε εἶδους ἀσχολίες, καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη φροντίδα της γιὰ ὅσους δὲν ἔκαναν στὴ ζωὴ τους σωστὲς ἐπιλογές καὶ βρέθηκαν σὲ ἀδυναμία.

Πόσα χαρίσματά μου ἐνεργοποιεῖ νὰ παραδίδω πίτσες καὶ πόσο μπορεῖ νὰ μὲ εὐχαριστεῖ κάτι τέτοιο, ἀκόμη κι ἂν μοῦ ἐξασφαλίζει ἄνετη ζωὴ; Δὲν ἔχω λοιπὸν παρὰ νὰ μὴν τὸ κάνω! Σὲ τί μοῦ φταίνει καὶ μὲ 'ἀλλοτριώνει' ὁ καπιταλισμός; Κι ἂν δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτε ἄλλο, φταίνει πάλι ὁ καπιταλισμός; Γιατί δὲν πάω σὲ ἕνα χωριό, νὰ καλλιεργῶ τὴ γῆ, νὰ κάνω κάτι ὀλοκληρωμένο καὶ νὰ εἶμαι εὐτυχής; Ἡ γιατί δὲν διευρύνω τὶς ικανότητές μου γιὰ νὰ βρῶ δουλειὰ μεγαλύτερων ἀπαιτήσεων, νὰ μὲ ἐνδιαφέρει περισσότερο καὶ νὰ μοῦ παρέχει καλύτερη ἀμοιβή; Γιὰ νὰ παραδί-

δω πίτσες, μᾶλλον δὲν βρῆκα τίποτα καλύτερο, ἢ δὲν ἔχω ικανότητες γιὰ κάτι καλύτερο ἢ οὔτε κἂν διάθεση νὰ τὸ ἀναζητήσω. Σὲ μιὰ ‘λαϊκὴ δημοκρατία’ τὸ κράτος Πατερούλης θὰ μὲ τοποθετοῦσε στὸ ἐργοστάσιο μὲ μισθὸ ἐξαθλίωσης, κι ἂν καθυστεροῦσα νὰ χτυπήσω κάρτα, θὰ μὲ ὑποχρέωνε νὰ δουλεύω χωρὶς νὰ πληρώνομαι, κι ἂν τολμοῦσα νὰ διαμαρτυρηθῶ, θὰ πῆγαινα σὲ στρατόπεδο συγκέντρωσης μέχρι νὰ κατανοήσω τὸ μέγεθος τῆς ἀχαριστίας μου.¹⁰⁷

Εἶναι δυνατὸ καὶ πιθανὸ νὰ μπλέξω σὲ δουλειὲς ποὺ δὲν μοῦ ἀρέσουν καὶ δὲν καλύπτουν τὶς δυνατότητές μου. Στὴ φιλελεύθερη κοινωνία περισσότερο ἀπὸ ὅπουδῆποτε μπορῶ νὰ ἀποφύγω τὴν ἐργασιακὴ ἄλλοτρίωση, νὰ μὴν τὴ ζῆσω ποτὲ ἢ νὰ τὴν ξεπεράσω, ἐπειδὴ εὐνοεῖται ἡ ἀνάπτυξη περισσότερων ἐπαγγελμάτων καὶ οἱ προϋποθέσεις ἀλλαγῆς ἐπαγγέλματος καὶ τρόπου ζωῆς. Καταμερισμὸς ἐργασίας ὑπῆρχε ἤδη στὶς πρωτόγονες κοινωνίες, καὶ ἦταν αὐστηρότατος. Στὴ φιλελεύθερη κοινωνία οὔτε κἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, ἂν μπόρεσα νὰ ἐξασφαλίσω τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης, ἀκόμη καὶ ἔχοντας ἀφιερῶσει ἓνα μέρος τῆς ζωῆς μου γιὰ νὰ βγάλω ἀρκετὰ λεφτά, ἢ ἂν ἀρκοῦμαι σὲ λιτὴ ἢ φτωχικὴ ζωὴ. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια καὶ προοπτικὴ τῆς ἐξασφάλισης δημιουργήθηκε χάρις στὶς φιλελεύθερες κοινωνίες.

Σύμφωνα μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ εἰσῆγηση, παράγω προϊόντα ποὺ δὲν μοῦ ἀνῆκουν, τὰ ἐκμεταλλεύεται ἄλλος κι ἐγὼ παίρνω ἓνα σχετικὰ ἀσήμαντο ἀντίτιμο. Ἄς μὴν υπολογίσουμε πόσα ἐπαγγέλματα δὲν ὑπάρχουν οὔτε φαινομε-

¹⁰⁷ Στὶς φιλελεύθερες χῶρες σὲ καιροὺς μεγάλης αὐστηρότητας, ἂν ἀργοῦσες στὴ δουλειά, ἔχανες τὴν ἀμοιβὴ μισθῆς ὥρας ἢ τὸ πολὺ τὴν ἀμοιβὴ τοῦ διαστήματος ὡς τὸ πρῶτο διάλειμμα τῆς ἡμέρας. Ἄν ἀργοῦσες κατ’ ἐπανάληψη, ἀπλῶς ἀπολούσουν.

νικά στους ὄρους αὐτούς, καὶ ἄς δοῦμε ὅσα ὑπάγονται. Ὁ Παῦλος ἔφτιαχνε καλαθάκια καὶ ἀπολάμβανε τὴν ἐμπορικὴ ἀξία τους ἀκέραιη, ὁπότε δὲν ἀλλοτριωνόταν, ὅμως ἐγὼ δουλεύω γιὰ τὴ Μπένετον, συμβάλλω κάθε μέρα νὰ παράγονται χιλιάδες μπλουζάκια πού φέρνουν ἑκατομμύρια στὰ θησαυροφυλάκια τοῦ ἀνάληπτου ἐπιχειρηματία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν μπορῶ νὰ ἔχω παρὰ ἓνα ψίχουλο. Ἔτσι ἀλλοτριώνομαι ἀπὸ τὴν ἐργασία μου, εἶμαι δυστυχῆς, καὶ δὲν μοῦ μένει παρὰ νὰ ἐλπίζω στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ὁπότε ἡ Μπένετον δὲν θὰ ὑπάρχει καὶ οὔτε κἂν θὰ μπορεῖ νὰ ἰδρυθεῖ. Ἡ ἐξαθλίωση καταργεῖ τὴν ἀλλοτριώση!

Ὅμως γιατί ἓνα μπλουζάκι εἶναι δικό μου καὶ ἀλλοτριώνομαι πού παίρνω ἓναν ἀσήμαντο μισθὸ ἀντὶ γιὰ ἑκατομμύρια; Τὸ σχεδίασα ὁ ἴδιος; Μήπως τὸ ὄνομά του τὸ ἔδωσα ὁ ἴδιος; Ἐγὼ ἐπινόησα τὸ συμβολάκι του; Ἐγὼ ἀποφάσισα ἀπὸ ποιὸ ὕλικὸ θὰ κατασκευάζεται, ποιὰ ποιότητα θὰ ἔχει, ποιὰ αἴσθηση θὰ μεταδίδει ὅταν τὸ φορᾶς ἢ τὸ βλέπεις ἢ τὸ ἀγγίζεις, πόσο θὰ ἀντέχει στὸν χρόνο, σὲ ποιούς συνδυασμοὺς χρωμάτων θὰ κυκλοφορεῖ; Μήπως ἔφτιαξα τὸ ἐργοστάσιο πού τὸ παράγει καὶ ἐπέλεξα τοὺς τρόπους νὰ διαφημιστεῖ; Κανόνισα τὴν τιμὴ του καὶ συνεννοήθηκα γιὰ τὶς συνθηκὲς τῆς διάθεσής του, σὲ ποιὲς ποσότητες, σὲ ποιὰ καταστήματα; Ἀφοῦ δὲν ἀποφάσισα τίποτα ἀπ' ὅλα ὅσα εἶναι ἓνα μπλουζάκι, ἀπὸ ποῦ κι ὡς ποῦ εἶναι δικό μου, καὶ ἀλλοτριώνομαι ἀπὸ τὸ ἔργο μου καὶ ἀπὸ τὸν μόχθο μου ἢ πού βλέπω νὰ τὸ φορᾶνε ἄλλοι κι ἐγὼ δὲν ἔχω λεφτὰ νὰ τὸ ἀγοράσω; Εἶναι δικό μου ἐπειδὴ μὲ προσέλαβαν στὸ ἐργοστάσιο νὰ πατάω μερικὰ κουμπιὰ γιὰ νὰ τὸ φτιάξουν οἱ μηχανεὲς πού κι αὐτὲς ἄλλος σχεδίασε, ἄλλος ἐπέλεξε, ἄλλος ἀγόρασε καὶ ἄλλος συντηρεῖ, ἢ ἐπειδὴ στάθηκα σὲ μιὰ ἀλυσίδα καὶ τὸ πῆρα στὰ χέρια μου νὰ δῶ μήπως ἔχει κάποιον ἐλάττωμα;

Σὲ μιὰ συνταγὴ δὲν βαρύνουν ὅλα τὸ ἴδιο, ἀλλιῶς συμμετέχει ὅποιος σχεδιάζει τὸ λογότυπο, ἀλλιῶς ὁ τηλεφωνητὴς ποὺ παραγγέλνει ἓνα ὑλικό, κ.ο.κ. Παρ' ὅλ' αὐτά, ὅλοι ἀλλοτριώνονται, ἐφόσον τὸ προϊόν δὲν τοὺς ἀνήκει, ἢ δὲ ἀμοιβή τους, πιὸ μεγάλη γιὰ τὸν σχεδιαστή, πιὸ μικρὴ γιὰ τὸν τηλεφωνητὴ, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ μετατρέπει τὴν ἀλλοτρίωση σὲ ἱκανοποίηση. Καὶ πέρα ἀπὸ αὐτό, μιὰ νέα ἀλλοτρίωση ἐμφανίζεται, ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ στὸ ἀφεντικό, μὲ τὸ δεύτερο νὰ ρουφάει τὸ αἶμα τοῦ πρώτου, μιὰ ποὺ ὁ τηλεφωνητὴς ζεῖ 'λιτά', ἐνῶ ὁ κύριος Μπένετον κολυμπάει στὰ ἑκατομμύρια. Οἱ δύο τους εἶναι ξένοι καὶ ἐχθροί. Νὰ αἰσθάνεται κάποιος εὐγνωμοσύνη γιὰ τὸν μισθὸ τοῦ τηλεφωνητῆ, χωρὶς τὸν ὁποῖο θὰ κοιμόταν σὲ κάποιο ἴδρυμα ἢ στὸ παγκάκι, δὲν περνάει ἀπὸ τὸν νοῦ τῆς 'κριτικῆς' αὐτῆς, καὶ ὅμως δὲν εἶναι ἡ ἐξαιρέση ἀλλὰ ὁ κανόνας. Ἰδίως ὅσοι ταλαιπωρήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνέχεια, γνωρίζουν τί σημαίνει νὰ σοῦ δίνει κάποιος δουλειὰ ἐκεῖ ποὺ δὲν μποροῦσες νὰ ἔχεις κανένα εἰσόδημα. Ὁ φθόνος εἶναι κακὸς σύμβουλος. Ὅποτε κυριάρχησε χάθησαν ἀκόμη καὶ τὰ προνόμια ποὺ ἔχει στὶς δυτικὲς κοινωνίες ὁ ἀπλὸς τηλεφωνητὴς (βασικὸς μισθός, δωρεὰν περίθαλψη, σύνταξη, φαρμακευτικὲς ἐκπτώσεις, καὶ ὅ,τι ἄλλο κατὰ περίπτωσιν) καὶ τὴ θέση τους πῆρε τὸ κράτος Πατερούλης, δηλαδὴ ἡ λογοκρισία, ἡ τρομοκρατία καὶ ἡ ἐξαθλίωση.

Σχετικὴ μὲ τὴν προηγούμενη κριτικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τῆς ἀλλοτρίωσης ὡς ἀπεριόριστης ἐμπορευματοποίησης. 'Διανοούμενοι' ὅπως ὁ Γκωσὲ ἰσχυρίζονται πὼς ὁ καπιταλισμὸς τείνει νὰ δημιουργήσῃ ἓνα πρωτόγνωρο ἄνθρωπο, μιὰ νέα ἀνθρώπινη φύση!, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλα ἀποτιμῶνται σὲ χρῆμα. Δὲν εἶναι πιά ὁ κακὸς καπιταλιστὴς καὶ τὸ κακὸ οἰκονομικὸ σύστημα, ἔχει ἀλλάξει συνολικὰ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ.

Ἐρώτημα: τὰ πάντα προσεγγίζονται ὡς ἐμπορεύματα ἀπὸ ὄλους; Ἄς σκεφτοῦμε χαρακτηριστικὰ τῆ βιομηχανία τοῦ θεάματος, ὅπου ταινίες γιὰ τὴ φτώχεια, τὴ δυστυχία, τὴν ἀδικία, ἢ γιὰ τὸν ἀγνὸ ἔρωτα, τὴν αὐτοθυσία, τὴν ἱερὴ φιλία, φέρουν ποταμούς δακρύων στοὺς θεατὲς καὶ ποταμούς δολλαρίων στοὺς συντελεστὲς. Προφανῶς τὸ ἔργο δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐμπόρευμα ἀπὸ τοὺς θεατὲς. Ποῦ βρίσκεται ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ παντὸς γιὰ τοὺς πάντες καὶ ὁ νέος τύπος ἀνθρώπου; Οὔτε κἂν στὴν ποιότητα τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἔχει δύναμη νὰ συγκινεῖ, ὅποια κι ἂν εἶναι τὰ κίνητρα τῶν συντελεστῶν. Ἡ ταινία προϋποθέτει ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ συντελεστὲς, ἐφόσον εἶναι ἱκανοὶ νὰ δημιουργήσουν ἀξιόλογες ταινίες, ἔχουν προϋποθέσεις νὰ ἀντιληφθοῦν καὶ νὰ πραγματοποιήσουν μὲ τὰ ἔργα τους κάτι περισσότερο ἀπὸ ἐμπορεύματα. Αὐτὸ θὰ τοὺς ἔκανε ὑποκριτὲς, ἂν ἀρκοῦσε ἡ ὑποκρισία γιὰ νὰ φτιάξεις τὴ Λίστα τοῦ Σίντλερ καὶ τὴν Τεχνητὴ Νοημοσύνη, ἢ τὸν Ταξιτζὴ καὶ τὶς Συμμορίες τῆς Νέας Ὑόρκης. Δὲν πρόκειται λοιπὸν γιὰ ὑποκρισία ἀλλὰ γιὰ τὸ ἀπλὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀνθρωπος δὲν εἶναι μονοδιάστατος, ὅτι καὶ ἓνας ἱκανὸς καὶ εὐαίσθητος καλλιτέχνης μπορεῖ νὰ ἐκτιμῆσει καὶ νὰ θελήσει τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἀγοράζονται μὲ τὸ χρῆμα, χωρὶς νὰ ἀλλάζει γι' αὐτὸ ἡ φύση του.

Στὴν ἀριστεριστικὴ κλάψα ἀκούγεται πάλι τὸ μονότονο ἄσχετο, ὁ ὕμνος στὴν ἠθικὴ ὑπεροχὴ τῶν ὑπεράνω κέρδους ταγμένων στὴν ἀνθρωπιά, τόσο διαφορετικῶν ἀπὸ τοὺς διεφθαρμένους φιλάργυρους νεοφιλελεύθερους, ποὺ ἔχουν πουλήσει τὴν ψυχὴ τους στὸν σατανᾶ γιὰ τὸ χρῆμα. Τὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα τῆς Ἀγγλίας ὑπόσχεται ἀκόμα καὶ τὸ τέλος τοῦ χρήματος! Δὲν θὰ ἀγοράζουμε, δὲν θὰ πουλάμε, τὰ λεφτὰ θὰ εἶναι ἄχρηστα, ἡ κοινότητα θὰ παράγει καὶ θὰ παίρνουμε ἐλεύθερα καθένας ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του! Δὲν βαρέθηκα πιά τὴ σαχλαμάρα; Δὲν εἶναι μόνο ἐξω-

πραγματικό και βαρετό αλλά κακόγουστο, όταν κάθε ἀριστερή ἐξουσία αποδείχθηκε ἀρχή μιᾶς τεράστιας προσκύνησης στοῦ χρήμα ἀκριβῶς, ἔτσι πού νά καταρρέει κάθε ἄλλη ἀξία.

Ἄριστερή ἀνθρωπιὰ εἶναι ἀντίφαση στοὺς ὅρους. Ἡ ἀριστεροσύνη εἶναι ὅ,τι πιὸ ὑπουλο σκέφτηκε ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος γιὰ νά βγάλει μόνος του τὰ μάτια του. Προτείνει λοιπὸν τὴ δημιουργία μιᾶς κοινωνίας, ὅπου δὲν θὰ δουλεύουμε ἀποβλέποντας στοῦ χρήμα, θὰ φορᾶμε ὅλοι ζῶνες σοσιαλιστικῆς ἀγνότητος, θὰ ζοῦμε γιὰ τὴν ἀλληλεγγύη καὶ θὰ μᾶς πληρώνει τὸ κράτος Πατερούλης ὅπως νομίζει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες πού κρίνει ὅτι ἔχουμε. Ὅμως ἂν ὁ Πατερούλης ἐγκρίνει τί πρέπει νά ὑπάρχει καὶ τί ὄχι, ἄλλα ἀπορρίπτονται ὡς ‘παρακμιακά’, ἄλλα ὡς ‘ἀντιδραστικά’, ἄλλα ὡς ‘ἀκατανόητα’, ἄλλα ὡς ‘ἐπιφανειακά’, καὶ πάει λέγοντας. Κι ἔτσι ἀπὸ ἐκεῖ πού ὑπῆρχε μιὰ ὁλόκληρη κοινωνία μὲ τὴ φυσικὴ τῆς διαφορετικότητά νά παράγει ἕναν ἀδιανόητο πλοῦτο μορφῶν καὶ ποιότητων, θὰ ἔχουμε ὅ,τι ἐπιτρέπουν οἱ ἰδεοληψίες καὶ οἱ διαστροφές τοῦ Πατερούλη. Τὸ πείραμα ἐπαναλήφθηκε πολλές φορές, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν πάντα ἴδια, καὶ εἶναι γνωστά.

Ἄς σκεφτοῦμε κάτι ἀκόμα ἐπάνω σὲ αὐτό, χωρὶς κανένα Πατερούλη ἢ ἄλλο ἠθικὸ ἀστυνόμο: θὰ συνέφερε νά μὴν ὑπῆρχε ἐμπορευματοποίηση; Πόσα ἀξιόλογα ἔργα δὲν ἄρχισαν μὲ κίνητρο τὸ κέρδος, ἐπειδὴ οἱ δημιουργοὶ τους εἶχαν ἀνάγκη νά βγάλουν λεφτά; Φυσικὰ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ ἦταν ἀξιόλογο, ἂν στὴ βᾶση του δὲν ὑπῆρχε παρὰ μόνον κερδοσκοπία, ὅμως ἢ σκέψη, ἢ εὐαισθησία καὶ ἢ παιδεία, ὅλα ὅσα συνεργάστηκαν γιὰ νά δημιουργηθοῦν ἀξιόλογα ἔργα, καὶ μαζὶ χρήμα, πιθανῶς δὲν θὰ συνεργάζονταν χωρὶς οἰκονομικὸ κίνητρο. Ὅχι πάντα, ὄχι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ὅμως συχνὰ ἔτσι ἔγινε ἢ τὶς περισσότερες φορές. Αὐτὸς εἶναι μάλιστα ὁ κύριος λόγος πού ἀρκετοὶ γονεῖς

άποφεύγουν να δίνουν στα παιδιά τους πολλά λεφτά σε μικρή ηλικία, ενώ και μετά δέν τους αφήνουν όλη τήν περιουσία τους, αν είναι υπερβολικά μεγάλη, ακριβώς για να μὴν ἀνακοπεῖ ἡ δημιουργικότητά τους, να ἔχει στή ζωή τους εὐεργετική επίδραση ἡ ἀνάγκη να κερδίσουν χρήματα, ἢ τουλάχιστον να μὴν τὰ διαφθείρει ἡ τόση εὐκολία.¹⁰⁸

Τί ζημιώνει περισσότερο, ἡ ἀγορά περιορισμένου προκαθορισμένου ἀριθμοῦ ἀγαθῶν με τὸ δελτίο, ἢ μήπως ἡ κρατικοποίηση ὅλης τῆς παραγωγῆς; Κι ἂν ἔστω γέρνει ἡ ζυγαριὰ πρὸς τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, βέβαιο εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο κάνουν τόση ζημιὰ, ὥστε ἡ σύγκριση τελικὰ δέν ἔχει νόημα. Αὐτὰ καὶ τὰ ὅμοια εἶναι ρυθμίσεις ἀφύσικες, με ἐγγυημένη ὄχι μόνο τὴν οἰκονομικὴ ἀποτυχία ἀλλὰ τὴ συνολικὴ δυστυχία. Καὶ ἐπειδὴ δέν γίνονται παρὰ μόνο βίαια, ἀπομένει ὁ φόβος καὶ ἡ ὑποταγή, τὸ κράτος ρυθμίζει κάθε λεπτομέρεια, ἡ πραγματικότητα για να ἐλεγχθεῖ ἀποτελεσματικὰ συρρικνώνεται, καὶ φθάνει κανεὶς να ζεῖ σὰν ἀνάπηρος. Ὅποτε ἡ ἀγνή ἰδανικότητα τῆς ἀριστεροσύνης ἤρθε να διώξει τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν κερδοσκοπία, τὴν ἐμπορευματοποίηση, ὅ,τι χειρότερο πολλαπλασιάστηκε. Ὁ κόσμος ποὺ ἐργάζεται με ἐπιμέλεια καὶ σοβαρότητα, βγάζοντας ἀκόμη καὶ πολλὰ χρήματα με ἐργασίες ποὺ μᾶς βοηθοῦν να ζήσουμε καλύτερα, δέν ἔχει καμμία σχέση με τὴν ἀναρτηρὴ κραυγή, τὴ βία καὶ τὸν φθόνο ποὺ παριστάνει τὴν ἀγνότη-

¹⁰⁸ Καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις. Ὅσα παιδιά ἔχουν ἀπὸ μικρὰ μιὰ κλίση ποὺ χρειάζεται λεφτὰ για να πραγματοποιεῖται, εἶναι δύσκολο να διαφθαροῦν ἀπὸ τὴ γεμάτη τσέπη περισσότερο ἀπ' ὅσο θὰ ὠφεληθοῦν. Καὶ ὅταν μεγαλώσουν θὰ χρησιμοποιοῦν καὶ πάλι συνετὰ μιὰ μεγάλη περιουσία. Ἄρκει βέβαια ἡ κλίση τους να εἶναι πραγματικὴ καὶ ὄχι κατὰ φαντασία.

τα, καὶ πὺ πάντα ὑποκλίθηκε στὸ χρῆμα ἑκατὸ φορές περισσότερο καὶ χειρότερα.

Καμμιά φορά ἡ ζωὴ στὴ μοντέρνα δυτικὴ πόλη περιγράφεται ὡς ἄλλοτριωμένη γιὰ ἓνα λόγο πὺ δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐμπορευματοποίηση ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια τὴ μορφὴ τῆς κοινωνικότητας, ὅτι καθέννας ζεῖ ἄγνωστος μεταξὺ ἀγνώστων. Βγαίνοντας ἀπὸ τὸ σπίτι μου διασχίζω ἓνα πολύβουο κοινόχρηστο χῶρο γιὰ νὰ πάω στὴ δουλειά, καὶ μετὰ γιὰ νὰ ἐπιστρέψω καὶ πάλι σὲ ἓνα διαμέρισμα ὅπου ἀγνοῶ ποιὸς μένει στὸ διπλανό! Ὅλη αὐτὴ ἡ τετριμμένη μοναχικὴ καθημερινότητα ἀνήκει σὲ πολιτισμὸ ταγμένο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, γεμάτο ἀπὸ ἐφευρέσεις πὺ ἐπιτείνουν τὴν ἄλλοτρίωση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται καὶ ἐξορκισμὸς τῶν μέσων κοινωνικῆς δικτύωσης, ὅπου συγχρωτιζόμαστε εἰκονικά, παραμένοντας στὴν οὐσία κλεισμένοι καθέννας στὸν ἑαυτὸ του, ἀντὶ νὰ συναντιόμαστε ἀπὸ κοντὰ μὲ ἀγκαλίτσες. Ἀκόμη κι ὅταν μιὰ παρέα συναντηθεῖ, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὅλοι ‘καρφωμένοι’ στὸ κινητὸ τους! Ὅπως καθέννας βρίσκεται ἄλλοῦ κι ὅταν εἶμαστε μαζί, ἡ πόλη τείνει νὰ μὴν ἔχει κέντρο, ἀρχίζει ἀπὸ μεμονωμένα ἄτομα καὶ ἀπλώνει τὴν ἀποξένωσή τους στὸ διάστημα... Περαιτέρω ἡ τεχνικὴ, μὲ τὴ μεγάλη ἐπιρροὴ πὺ ἀσκεῖ στὶς κοινωνίες παρέχοντας ὠφέλειες κατανοητὲς καὶ ἐπιθυμητὲς ἀπὸ ὅλους, διαστρέφει τὶς ἐθνικὲς παραδόσεις καὶ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα μας!

Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ κριτικὴ ἀναπαράγεται ἀπὸ εἰδικούς, ψυχολόγους, κοινωνιολόγους, γιατρούς, ἐκπαιδευτικούς, δημοσιογράφους, σὲ σπουδὲς καὶ δοκίμια, σὲ ἐφημερίδες καὶ βιβλία, ἀκόμη καὶ σὲ σχολικὰ ἐγχειρίδια! Ὅταν διαβάζω κάποια ἀπὸ τὶς ἄπειρες παραλλαγές της, ἀποροῦ πῶς γίνε-

ται ό πιό σημαντικός πολιτισμός νά περιέχει τέτοια υπερβολή άνοησίας.¹⁰⁹

Ζοϋμε λοιπόν άγνωστοι μεταξύ άγνώστων, ένϋ στο χωριό τήν έποχή τών κεριών, καθένας έδινε τήν ψυχή του για τον γείτονα, όταν δέν τόν κουτσομπόλευε και δέν εύχόταν νά πεθάνει ή κασίκα του. Ή άνωθυμία είναι από τά πιό σπουδαία δώρα τής πόλης, νά μή νοιώθεις έπάνω σου τó βλέμμα του γείτονα άκριβώς. Και δέν είναι μόνο τó βλέμμα. Πόσες φορές δέν δυνάμωσα τήν ένταση τής μουσικής όχι επειδή ήθελα, αλλά για νά γλυτώσω από ένα κακομαθημένο πιτσιρίκι που ούρλιαζε στο δίπλανό σπίτι, από ένα ζευγάρι που τσακωνόταν, από κάποιον που άπλως κούρευε τó γρασίδι, και τόσα άκόμη... Ή άπόσταση και ή άνωθυμία υποστηρίζει τήν έλευθερία και τις προσωπικές σχέσεις, δέν τις ζημιώνει. Δυστυχώς ή εύλογία τής άνωθυμίας δέν ύπάρχει πάντα όσο θά έπρεπε, ιδίως σε προάστια. Παρόμοια οί παρές, με τó κινητό απολαμβάνουν τήν κοινωνικότητα που λείπει από άνάμεσά τους, και είναι παρές που άργά ή γρήγορα θά διαλυθούν ή θά καταλάβουν ότι χρειάζεται νά

¹⁰⁹ Άς μή λησμονοϋμε ότι ή έπιστημονική και έξυπνη Ευρώπη μόρεσε νά φέρι στην έξουσία ένα Χίτλερ και ένα Στάλιν, έχοντας ήδη έφεύρι τις λαμπρές ιδέες του έθνικιστικού και του διεθνιστικού σοσιαλισμού. Χρειάζεται έπίγνωση ότι καμμιά κατηγορία άνθρώπων δέν είναι άγνή, όποιαδήποτε — φτωχοί, πλούσιοι, δυτικοί, ανατολικοί, άρχαίοι, νέοι, χριστιανοί, βουδδιστές — πουθενά δέν ύπάρχει ή άγνότητα και ή τελειότητα, ένϋ καμμιά φορά ή άρρώστια φθάνει στην υπερβολή. Ή κατάντια είναι γενικώς εύκολη και συνηθισμένη, ή Δύση ένδιαφέρει επειδή έκανε πολλά πέρα από αυτά, αλλά και επειδή τά ίδια αυτά δέν άποφεύγει νά τά δεϊ, παραδέχεται τόν κακό έαυτό της και τόν ξεπερνάει.

βγαίνουν ἔξω πιὸ σπάνια ἢ νὰ ἀρκοῦνται καὶ μεταξὺ τους στὸ κινητό.

Ἔπειτα γιατί ἡ τεχνολογία καταστρέφει τὶς παραδόσεις καὶ τὸν χαρακτήρα μας; Ἄν παράδοση εἶναι τὸ τσαρούχι, καλὰ κάνει καὶ καταστρέφει τὴν παράδοση, μήπως ξεκινήσουμε κάτι καλύτερο, ὅμως ἂν παράδοση εἶναι ἡ φροντίδα γιὰ τὴν υἰγεία τοῦ σώματος, τότε τὰ sneakers ὑπηρετοῦν τὴν παράδοσή μας καλύτερα ἀπὸ τὸ τσαρούχι. Κι ἂν χαρακτήρας μας εἶναι νὰ νοιαζόμαστε γιὰ τὸν ἑαυτό μας καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, ὄχι μόνο δὲν ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸ κινητό, ἀπὸ τὸν ὑπολογιστὴ καὶ ἀπὸ τὸ αὐτοκίνητο, ἀλλὰ κερδίζει δύναμη καὶ τρόπους νὰ πραγματοποιεῖται.

Ἡ πόλη περιγράφηκε ἐπίσης ὡς ἐστία ρύπων καὶ θορύβου, ἀπ' ὅπου ξεφεύγει κανεὶς μὲ ἐκδρομὲς στὴ φύση, διακοπὲς σὲ ἐξοχικά, ἢ ὅ,τι μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ, ἂν δὲν γίνεται νὰ τὴν ἐγκαταλείψει μόνιμα γιὰ ἐπαρχίες ἢ προάστια. Προφανῶς ὁ ἄνθρωπος ἐκτιμᾷ στὴν πόλη κάτι ποὺ δὲν βρῖσκει στὴν ὑπαιθρο, διαφορετικὰ δὲν θὰ δημιουργοῦσε πόλεις, καὶ ἀφοῦ τὸ ἔκανε, θὰ διόρθωνε τὸ λάθος ἐπιστρέφοντας στὶς φυσικὲς καλλονές, στὴν ἡσυχία καὶ στὸ υἰγιεῖνὸ περιβάλλον. Ἐπομένως ζητούμενο εἶναι ὅ,τι ἤδη συμβαίνει, τὰ κέρδη ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴν πόλη, πνευματικὰ καὶ ὑλικά, γιὰ τὰ ὁποῖα θυσιάσαμε ὅ,τι καλὸ εἶχε ὁ ἐξοχικὸς βίος, νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ δύο τρόπους ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, νὰ στηρίζουν τὴν ἐπίσκεψη στὴν ἐξοχή, ὥστε νὰ ἀπολαμβάνουμε τὰ καλὰ τῆς ἀντὶ νὰ περιφερόμαστε μέσα τῆς στερημένοι ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς πόλης, καὶ ἀκόμη νὰ στηρίζουν τὴ διαμόρφωση τῶν πόλεων ἔτσι ποὺ νὰ ἐνσωματώνονται ἐπιθυμητὰ στοιχεῖα τῆς ἐξοχῆς (ἡσυχία, καθαριότητα, πιὸ ἀραιὴ δόμηση, φυτά...), δηλαδή, στὴν ἰδανικὴ περίπτωση, τὸ κέντρο νὰ τείνει νὰ μοιάζει μὲ προάστιο ἢ νὰ περιέχει ὅσο γίνεται περισσότερα τέτοια στοιχεῖα, μὲ αὐξησὴ τῶν πάρκων, κ.λπ.

Ἀκόμη και ὅποιος περνάει τὴ ζωὴ του μὲ ἐλάχιστες συναναστροφές ἢ μόνος, στὴν πόλη νοιώθει ἔντονα τὴν ἀνθρώπινη παρουσία. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν πόλη εἶναι δείκτης ἐξαγρίωσης, εἰδοποιοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχει ἐνότητα μὲ τὸν Θεό. Ὅμως ἡ ἐνότητα αὐτὴ εἶναι δυνατὴ ὅπουδῆποτε. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ χωριὸ στὴν πόλη ἐπιτρέπει ἐπαγγελματικὴ εὐελιξία καὶ ἐξειδίκευση, πολλαπλασιασμοὶ καὶ βελτίωση τῶν ἴδιων τῶν ἀσχολιῶν, καὶ συνολικὰ περισσότερες ἐπιλογές, δύναμη καὶ ἀπόδοση. Μὲ ὅλα τὰ μειονεκτήματα ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἀρχικὰ ἢ συνεχῶς, θόρυβο, ρύπανση ἢ ὀτιδῆποτε, ἡ πόλη εἶναι ἀφορμὴ ἐλευθερίας, δημιουργίας, γνώσης καὶ ἰσχύος, καλλιέργειας τῆς προσωπικότητας, τῆς κοινωνικότητας καὶ τῆς ἐσωτερικότητας. Χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώξει ὁ δυτικὸς κόσμος ἔφθασε νὰ ἐπηρεάζει τόσους λαούς, ὄχι ἐπειδὴ ἀλλοτριώθηκε ἀλλὰ ἐπειδὴ ἤρθε πρὸ κοντὰ στὴν ἀνθρώπινη φύση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μιὰ ἀκίνητη μορφή. Ὅτιδῆποτε προάγει τὴν ἰσχύ, τὴν ἐλευθερία, τὴ δημιουργία, τὴ σκέψη καὶ τὴ γνώση, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ κάνει, τιμᾶει καὶ ἐκπληρώνει τὴν ἀνθρώπινη φύση.

Ἡ 'ἀπόσυρση' στὴν ἐξοχὴ μετὰ τὴν ἐμπειρία καὶ τὰ ὠφέλη τῆς δυτικῆς πόλης, ἰδίως σήμερα, ὅταν ὑπάρχει παγκόσμια ἐπικοινωνία, συνεργασία καὶ συναλλαγὴ μέσω τοῦ διαδικτύου, δὲν σημαίνει ἐξαγρίωση ἀλλὰ μόνον ἀπαλλάσσει ἀπὸ προβλήματα μιᾶς συμβίωσης ποὺ ἐνδέχεται σὲ περιοχὲς νὰ καταντάει μαζοκρατικὴ καὶ ἀνυπόφορη. Δὲν σημαίνει καὶ ἀδιαφορία γιὰ τὰ κοινωνικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ τώρα νὰ παρακολουθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὶς πρὸ ἐρημικῆς τοποθεσίες, νὰ συνομιλεῖ γι' αὐτὰ καὶ νὰ συμβάλλει στὴ λύση τους. Ἄλλωστε σκέψεις βρίσκονται πίσω ἀπ' ὅλα. Καλλιέργωντας τὴ σκέψη ἔχω τὸ μεγαλύτερο δυνατό βαθμὸ συμμετοχῆς στὰ κοινά. Οὔτε συνεπάγεται πάντα μείωση τῆς παραγωγικότητας, μιὰ ποὺ πολλὰ ἐπαγγέλματα δὲν ἔχουν

ἀνάγκη τὴν προσέλευση σὲ κάποιον χῶρον ἐργασίας. Μπορῶ νὰ εἶμαι προγραμματιστὴς ἢ συγγραφέας ὅπουδῆποτε.

Ἔχει εἰπωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ μοντέρνα πόλη σπαταλάει χῶρον σὲ δρόμους γιὰ νὰ κυκλοφορεῖ καθέννας μὲ τὸ ἰδιωτικό του αὐτοκίνητο, ἀντὶ νὰ ἔχει περισσότερες πλατεῖες, πράσινο καὶ πεζόδρομους, νὰ κυκλοφοροῦμε μὲ τὰ μέσα μαζικῆς μεταφορᾶς καὶ μὲ τὰ πόδια. Ἡ πόλη μας εἶναι κυρίως κάτι ποὺ διασχίζουμε γρήγορα. Γιὰ ποῦ ὅμως; Ὁ προορισμὸς συνήθως βρίσκεται στὴν ἴδια τὴν πόλη, εἴτε εἶναι τὸ σπίτι, ἢ δουλειά, κατοικίες φίλων, κέντρα ἀναψυχῆς, καταστήματα. Εἶναι σημαντικότερη ἢ γρήγορη μετακίνηση στὰ ἀπώτερα σημεῖα τῆς πόλης παρὰ οἱ βόλτες σὲ πεζόδρομους τῆς γειτονιάς, ἐπειδὴ στὴν πόλη ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται κυρίως γιὰ τὴν εὐρύτητα, ὄχι γιὰ τὴ γειτονιά.

Πυκνότερη δόμηση ὑπάρχει ὅπου βρίσκονται περισσότερες δουλειές, καὶ αὐτὲς πάλι πληθαίνουν ὅπου κατοικοῦν οἱ περισσότεροι. Ὁ κύκλος αὐτὸς τείνει νὰ καταπίνει τὸ πράσινο. Δὲν ὑπάρχει λύση χωρὶς ἀποκέντρωση. Θὰ βοηθοῦσε ἐπίσης ἡ γενίκευση τῆς τηλεργασίας, ὅποτε εἶναι ἐφικτή. Ὁ ἔλεγχος τῆς δόμησης σὲ βαθμὸ ποὺ ἡ διάκριση κέντρου καὶ προαστίου νὰ τείνει στὴν κατάργησή της εἶναι σπάνια ἐφικτὸ ἰδανικό. Σὲ κάθε περίπτωση, οἱ αὐτοκινήτοδρομοὶ δὲν γίνονται νὰ ὑποτιμηθοῦν πρὸς ὄφελος τῶν μέσων μαζικῆς μεταφορᾶς, ἐφόσον ἡ χρῆση τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοκινήτου ὑποστηρίζει καλύτερη ποιότητα ζωῆς. Δὲν εἶναι ἀπομόνωση νὰ βρίσκεσαι στὸ αὐτοκίνητό σου ἢ νὰ μὴ συγκατοικεῖς, ὅπως δὲν εἶναι κοινωνικότητα ὁ συνωστισμὸς καὶ ἡ ἀπλὴ συμβίωση. Δὲν χρειάζονται λιγώτεροι ἀλλὰ περισσότεροι, πιὸ ἀσφαλεῖς καὶ πιὸ ἄνετοι δρόμοι.

Χάρη στὴν τεχνοεπιστήμη ἡ ἐπαφή μας κέρδισε ἰσχὺ καὶ γνησιότητα — ἀρκεῖ νὰ μὴ νομίζουμε φιλία τὶς χαζοπαρέες καὶ τὴ συνύπαρξη τῶν ἄσχετων. Κοινωνικὴ ἐπαφή εἶναι καὶ νὰ δῶ μιὰ ταινία μόνος, νὰ διαβάσω ἢ νὰ ἀκούσω

μουσική. Ἡ ἐπαφή μὲ email ἔχει ἐπίσης τὶς εὐκαιρίες καὶ τὶς δοκιμὲς τῆς, μπορῶ καὶ ἔτσι νὰ γνωρίσω τὸν ἄλλο — ἂν εἶμαι ἰκανὸς γιὰ φιλία. Ἔπειτα, γιατί εἶναι ‘σκιώδης’ γιὰ μένα ἄς ποῦμε ὁ Παπατσώνης; Ἐπειδὴ δὲν συναντηθήκαμε ἀπὸ κοντά; Καὶ εἶναι πραγματικὸς ὁ κάθε ἄσχετος ποὺ μπορεῖ νὰ συναντᾶ ἀκόμη καὶ καθημερινά; Λεῖπει βέβαια ἡ ἀμεσότητα τῆς σωματικῆς παρουσίας. Τὸν Παπατσώνη γνωρίζω μόνο στὰ ἔργα του, καὶ πάλι τὸν γνωρίζω ἐγὼ ἀλλὰ ὄχι ἐκεῖνος, δὲν ὑπάρχει ἡ ἀμοιβαιότητα τῆς φιλίας, ἐκεῖνος μιλάει, δὲν μπορῶ νὰ ἀπαντήσω ἢ νὰ κάνω κάτι γι’ αὐτὸν ἢ νὰ τοῦ δώσω ὀτιδήποτε, ἐνῶ καὶ ὁ δικός του λόγος δὲν ἀπευθύνεται μοναδικὰ σὲ μένα. Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀδυναμίες, πάντως ἔρχομαι σὲ ἐπαφή μὲ κάτι πραγματικό! Ἔχω μαζί του ἀτελῆ ἀλλὰ μεγαλύτερη σχέση ἀπὸ ἐκείνη ποὺ μπορῶ νὰ περιμένω ἀπὸ τοὺς περισσότερους ὑπαρκτοὺς ἐδῶ καὶ τώρα.

Φιλαργυρία

ΓΙΑ ΤΗΝ 'ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ' διανόηση, ἢ μᾶλλον γιὰ τὴν ὑποκρισία της, στὶς δημοκρατίες ὁ φτωχὸς νοιώθει κατώτερος καὶ ὁ πλούσιος ἀνώτερος, ἐπειδὴ τὶς ἀξίες κυβερνάει τὸ χρῆμα! Τὸ λένε οἱ ἀριστεροί, πὺν κοιμῶνται καὶ ξυπνοῦν μὲ τὴ σκέψη τους στὸ χρῆμα ἀκριβῶς! Αὐτὸ ὑπῆρξε πάντα ἡ μεγαλύτερη ἀξία στὶς σοσιαλιστικὲς κοινωνίες, μιὰ πὺν ἦταν καὶ τὸ ἰσχυρὸ κίνητρο τῆς 'ἐπανάστασης'. Στὴ συνέχεια ἔγινε τὸ πιὸ δυσεύρετο ἀγαθὸ, μὲ τὴν κομματικὴ συμμορία νὰ ἀπολαμβάνει κάθε πολυτέλεια πὺν μποροῦσε νὰ εἰσάγει ἀπὸ τὶς κακὲς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη κοινωνία σὲ πλήρη ἐξαθλίωση ἐπιβίωνε ἐξίσου ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ χρῆμα, ὑπὸ τὴ μορφὴ ξεροκόμματος. Τέτοιες καταστάσεις ἐμπνέουν τὸν ἀντίστροφο κομμουνισμό τοῦ Πλάτωνα, ἂν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ἔτσι, ὁ ὁποῖος προβλέπει οἱ πολιτικοὶ νὰ μὴν ἔχουν καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέπεται νὰ δημιουργήσουν καμμιά ἀπολύτως περιουσία, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους, ὥστε νὰ μὴ θέλουν τὴν ἐξουσία ἀπὸ ἰδιοτέλεια. Ἡ κοινωνία χρειάζεται πλοῦτο, γι' αὐτὸ οἱ πολιτικοὶ ἐπιβάλλεται νὰ στηρίζουν ὅσους παράγουν. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς πολιτικὸς δὲν μπορεῖ νὰ γίνει παρὰ μόνο ὅποιος ἀπολαμβάνει νὰ στηρίζει τοὺς ὑπόλοιπους γιὰ νὰ ἔχουν τὰ ἀγαθὰ πὺν ὁ ἴδιος στερεῖται, περιοριζόμενος στὰ ἐλάχιστα πὺν τοῦ ἐξασφαλίζει κατὰ παραχώρηση τὸ δημόσιο. Ἐδῶ λοιπὸν περιγράφεται τὸ ἀντίθετο τοῦ φθόνου καὶ ἓνα ὄριο πρὸς τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ τείνει ἡ πόλη στὸ σύνολό της. Ὅπως ἀκριβῶς στὴν οἰκογένεια ὅλα εἶναι κοινὰ, ἔτσι στὴν πόλη στὸν βαθμὸ πὺν συμβαίνει αὐθόρμητα καὶ ἀβίαστα, ὅπως ὅταν μὲ τὴ θέλησή μου καὶ

μέ χαρά ἐνισχύω τὰ δημόσια ταμεῖα γιὰ νὰ φροντίζουν τοὺς ἀσθενέστερους ὅσο γίνεται καλύτερα.

Ὅπως τόσες πολιτικὲς εἰσηγήσεις τοῦ Πλάτωνα, δὲν προσεγγίζεται ἔγκυρα στὴν κυριολεξία ἀλλὰ στὴ νοοτροπία της. Δὲν χρειάζεται νὰ τὰ βάψουμε μαῦρα ποὺ δὲν ἔχουμε ἅγιους πολιτικούς, χρειάζεται ὅμως νὰ προφυλάσσεται ὁ δημόσιος βίος ἀπὸ τὶς ἰδιοτέλειες τῆς ἐξουσίας, καὶ ἀσφαλῶς οἱ ἐκλογές εἶναι ὄχι ὁ μόνος ἀλλὰ ὁ πιὸ δραστηκὸς καὶ ὁ πιὸ ἀπαραίτητος θεσμός, ὄχι συμπτωματικὰ ὁ πρῶτος ποὺ καταργοῦν ἢ νοθεύουν οἱ δικτατορίες τοῦ προλεταριάτου, ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε διάκριση τῶν ἐξουσιῶν καὶ φυσικὰ οὔτε ἐλευθερία τοῦ λόγου.

Ἡ ἀριστερὰ δὲν ἔχει τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς διαφορᾶς καὶ τῆς ὑποκρισίας, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι τὴν συναγωνίζονται ἐπάξια, συνήθως μὲ παρόμοια ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς φιλελεύθερης φιλαργυρίας, τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης, τοῦ καταναλωτισμοῦ... Βολεμένα χριστιανόπουλα μὲ καπιταλιστικὰ αὐτοκίνητα, state of the art οἰκοσκευές καὶ ταξίδια στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ, ἐγκωμιάζουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἄσκησης καὶ τῆς προσευχῆς νηστεύοντας μὲ ἀστακομακαρονάδες.

Κατηγοροῦν ὑποκριτικὰ τὶς φιλελεύθερες κοινωνίες γιὰ φιλαργυρία, ὅμως τί καταλαβαίνουμε; Οἱ κοινωνίες μας ἀναλώνονται στὴ λαχτάρα γιὰ χρῆμα; Δὲν δημιουργοῦνται ἔργα μὲ ἀξία καὶ ὁμορφιά, ποὺ δίνουν νόημα στὴ ζωὴ μας; Δὲν ὑποστηρίζεται ἡ ἐλευθερία ὅλων — ἀτομική, συλλογική, ὁμάδων, μειονοτήτων — ἔτσι ποὺ καθένας νὰ πραγματοποιεῖ τὰ χαρίσματά του καὶ νὰ ζεῖ ὅπως θέλει; Δὲν συζητᾶμε ἐλεύθερα ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ δὲν γινόμαστε ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλο πηγὴ γνώσης, ἔμπνευσης καὶ χαρᾶς; Δὲν ἀφιερώνουμε τεράστια ποσὰ ἀναζητῶντας κάθε εἶδος μάθηση σὲ ὅλους τοὺς χώρους καὶ στοὺς πιὸ ἀσχετους μὲ τὸ κέρδος; Δὲν παίρνουν βοήθεια ὅσοι βρίσκονται σὲ ἀνάγκη ὥστε κα-

νείς νὰ μὴν εἶναι ἄστεγος καὶ πεινασμένος, ἂν δὲν θέλει;¹¹⁰ Δὲν ρισκάρουμε ἀκόμα καὶ τὴν στοιχειώδη αὐτοεκτίμησή μας, ἀναγνωρίζοντας πρῶτοι τὰ λάθη μας μὲ ὑπερβολὴ αὐστηρότητας; Δὲν δίνουμε ἄσυλο σὲ ὅποιον τὸ χρειάζεται, καὶ ἀνεχόμαστε πολλοὺς ποὺ μπαίνουν στὶς χῶρες μας κρυφὰ καὶ παράνομα; Δὲν βοηθᾶμε ξένες χῶρες στὶς δυσκολίες τους; Δὲν ἀνεχόμαστε ἀκόμη καὶ τὸν ἀριστερὸ νὰ μᾶς κατηγορεῖ ἄδικα, ὅταν στὶς χῶρες ποὺ προτείνει γιὰ ἰδανικές, σὲ ἐκτελοῦν στὰ τρία μέτρα ἂν δὲν ἔρχεσαι σὲ ἔκσταση μὲ τὸ μεγαλεῖο τοῦ καθεστώτος;

Αὐτοδύναμος ἄνθρωπος εἶναι ἀντίφαση στοὺς ὅρους. Ὅτιδὴποτε συμβαίνει, στὸν βαθμὸ ποὺ ἐρχόμαστε σὲ σχέση μαζί του, συνειδητὴ ἢ μὴ καὶ ἄμεση ἢ ἔμμεση, εἶναι μέρος τῶν δυνάμεων μὲ τίς ὁποῖες διαμορφώνεται ἡ ζωὴ μας. Συμμετέχει τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθόν. Ὁμηρος καὶ Πλάτων ἐπηρεάζουν περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς σύγχρονους μαζί, κι ἅς μὴν τὸ ἔχουμε συνειδητοποιήσει πάντα. Τὴ σκέψη μας δὲν διαμορφώνουν μόνο ὅσοι μᾶς πείθουν γιὰ κάτι, ἀλλὰ καὶ οἱ προκαταλήψεις μας καὶ ὀλόκληρες νοοτροπίες, ποὺ ἐπίσης εἶναι πιθανὸ νὰ παραμένουν ἀνεπίγνωστες. Καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ μᾶς παραπλανοῦν ἄνθρωποι εὐφυεῖς καὶ διεφθαρμένοι, ποὺ γνωρίζουν τίς κατάλληλες ἀπάτες γιὰ νὰ προωθοῦν δικά τους ἢ συμφέροντα τῶν ἀφεντικῶν τους. Συνήθως δὲν εἶναι κἂν φανεροὶ ὡς οἱ πραγματικοὶ ἡγέτες γύρω μας, δὲν εἶναι πάντα ἀρχηγοὶ οὔτε μέλη κομμάτων. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀκριβῶς ἀνήκουν καὶ ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι στὴ δημοκρατία τὴν ἐξουσία ἀσκοῦν δημαγωγοί.

¹¹⁰ Ὅσο κι ἂν μοιάζει παράδοξο, θυμίζω ὅτι πολλοὶ δὲν θέλουν νὰ κοιμῶνται σὲ κάποιο ἴδρυμα καὶ οὔτε νὰ δουλέψουν! Αὐτὸ φυσικὰ τὸ ἀπαγορεύει ἡ σοσιαλιστικὴ ὑγεία. Μιὰ θέση στὰ κάτεργα δὲν θὰ λείπει ἀπὸ κανένα, θέλει δὲν θέλει!

Ἄν λοιπὸν ἡ δημοκρατία δίνει τὴ δυνατότητα καὶ ὁ καπιταλισμὸς τὸ κίνητρο σὲ σκοτεινὰ συμφέροντα νὰ χειραγωγοῦν τὴν κοινὴ γνώμη, ἡ λύση εἶναι αὐτονόητη: τὸ ἀδιάφθορο κράτος Πατερούλης θὰ τὰ βάλει ὅλα στὴ θέση τους, θὰ φιμώσει τοὺς κακοὺς, θὰ ἐξαφανίσει τὴν ἀδικία, καὶ θὰ ἀπολαμβάνουμε ὑπάκουοι καὶ ἀσφαλεῖς τὸν σοσιαλισμὸ.

Πῶς γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ δημαγωγία; Ὅταν εἶναι ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀπάτη, δύσκολο νὰ 'περάσει', ἂν καὶ ἔχει εἰπωθεῖ ὅτι τὸ πιὸ μεγάλο ψέμα εἶναι πιὸ πιστευτό! Ἴσως ἔτσι συμβαίνει σὲ κοινωνίες ἰδιαίτερα χαμηλῆς νοημοσύνης, διαφορετικὰ ἡ ἀπάτη χρειάζεται νὰ περιέχει ἀλήθειες γιὰ νὰ παρασύρει, ἢ νὰ ἐκμεταλλεῖται προκαταλήψεις, ἔμμονες ἐπιθυμίες, φοβίες... Ἔτσι, στὸ προηγούμενο παράδειγμα, ὅλη ἡ ἔμφαση βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχει δημαγωγία, μὲ τὴν ὑπουλή 'σφήνα' στὴν 'ἀστική' δημοκρατία! Δὲν χρειάζεται νὰ εἰπωθεῖ τίποτε ἄλλο! Τὸ πολίτευμα διαβλήθηκε, ὁ ἀφελῆς ἀναζητᾷ ἀμέσως κάτι ἄλλο, ὅπου δὲν κυβερνοῦν σκοτεινὰ ἐπιχειρηματικὰ συμφέροντα. Κι ἐπειδὴ τὸ ἰσχύον εἶναι φιλελεύθερο, τὸ ἐναλλακτικὸ ἀναγκαῖα θὰ εἶναι φιλόδουλο, οἱ ἐκλογές περριτεύουν, ἡ λογοκρισία ἐπιβάλλεται.

Εὐκόλα ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴ δημαγωγία, ἀρκεῖ νὰ ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὴ μεγάλη εἰκόνα. Ἐφόσον πουθενὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀπολαμβάνει περισσότερες εὐκαιρίες γιὰ νὰ ζήσει δημιουργικὰ καὶ νὰ εἶναι εὐχαριστημένος, σκοπὸς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ ἀλλαγὴ συστήματος. Μήπως ὑπάρχει κάποιον ἰδανικὸ πολίτευμα, πὸ μὲχρι στιγμῆς δὲν ἐφαρμόστηκε πουθενά; Ἄν τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπάρχοντος βρίσκεται στὶς φιλελεύθερες ιδέες, τότε τὸ ἰδανικόν, ὅποιο κι ἂν εἶναι, θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν καταπίεση. Κι ἂν οἱ πιὸ τρελές συμπτώσεις ἐμφανίζονταν καὶ προέκυπτε ξαφνικὰ ὅ,τι πιὸ ἀπίθανο, οἱ Πατερούληδες καὶ οἱ παρακοιμώμενοι νὰ εἶναι ὅλοι ἀδιάφθοροι, ἐδῶ θὰ βρισκόταν ἡ σωτηρία; Εἶναι

δυνατὸ νὰ ὑπάρξει ἐπιθυμητὸς βίος ἀνελεύθερος; Μὲ τὸ ἀπλὸ αὐτὸ ἐρώτημα, ἂν κάποιος σκέφτεται ἀπροκατάληπτα καὶ νηφάλια, διακρίνει τὴ δημαγωγία.

Λέει κάποιος: *μᾶς ἐπηρεάζουν σκοτεινὰ κέντρα ἀποφάσεων.*

Ἔτσι ἐξ ἀρχῆς ἀποκλείεται ἡ αὐτοάμυνα! Ἄφοῦ εἶναι σκοτεινά — ἄγνωστα, ἀπρόσιτα, ἀόρατα — δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα. Τί νόημα ἔχει νὰ κλαίω τὴ μοῖρα μου; Καὶ ὅμως ἔχει νόημα! Ἡ ἀπελπισία στρώνει τὸν δρόμο γιὰ τὸ κράτος Πατερούλη. Αὐτὸ ξέρει τὰ σκοτεινὰ καλύτερα ἀπὸ τὰ φανερά καὶ θὰ μὲ σώσει!

Λέει κάποιος: *ἡ Ἀμερική στήριξε χοῦντες.*

Τὸ ἔκανε! Κάποιο καλὸ ὑπάρχει στὴν Ἀμερική, ἢ μόνο ἐλαττώματα; Χρειάζεται προσοχὴ στὴ μεγάλη εἰκόνα γιὰ νὰ μὴ βρεθῶ ξαφνικὰ φιμωμένος σὲ μιὰ χώρα, ποῦ δὲν στήριξε ἀπλῶς χοῦντες, ἀλλὰ συνεχίζει νὰ τὸ κάνει καὶ εἶναι ἢ ἴδια χούντα. Τότε μπορῶ καὶ νὰ ἀσκῶ κριτικὴ γιὰ τὶς κακί-ες τῆς χώρας μου, καὶ ἡ κριτικὴ νὰ ἔχει οὐσία, μέτρο, χρησιμότητα καὶ ἐνδιαφέρον.

Λέει κάποιος: *τὸ 1% ἀγοράζει ἰδιωτικὰ τζέτ, ἀλλὰ ἡ οἰκονομία κινεῖται μὲ προϊόντα ποῦ ἀφοροῦν τὸ 99%.*

Ἔτσι ὑποβάλλεται στοὺς ἀφελεῖς ἡ ἰδέα ὅτι τὸ 1% δὲν εἶναι μόνο ἄδικο ἀλλὰ καὶ ἄχρηστο! Τί προτείνεται μὲ τὴν παρατήρηση αὐτῆ; Νὰ τοὺς πάρουμε τὰ λεφτὰ καὶ νὰ δημιουργήσουμε κατάλληλες πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες ποῦ θὰ ἐμπόδιζαν νὰ ὑπάρξουν στὸ μέλλον βαθύπλουτοι; Αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ εὐεργετικὴ πολιτικὴ;

Λέει κάποιος: *ἡ βοήθεια στὸν Τρίτο Κόσμο δὲν ἔχει ἀγαθὰ κίνητρα, σκοπὸς τῆς εἶναι ἡ ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς γιὰ νὰ πωλοῦνται τὰ δυτικὰ ἀγαθὰ, καὶ ἡ εὐρεση φθηνῶν ἐργατικῶν χεριῶν καὶ πρώτων ὑλῶν.*

Ἔστω πὼς εἶναι ἔτσι. Γιατί ἡ Δύση πρέπει νὰ μὴν κοιτάει τὸ συμφέρον της; Κανείς δὲν ἀπαγορεύει στὸν Τρίτο Κόσμο νὰ κρατήσει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὅσα ἐργατικά χέρια θέλει καὶ ἀκόμη νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ δυτικά ἀγαθὰ. Φθηνὰ ἐργατικά χέρια ὑπάρχουν σὲ ἀναπτυσσόμενες χῶρες. Ὅσο ὁ πληθυσμὸς τους ἀποκτάει περισσότερες δεξιότητες, θὰ βρῖσκει πιὸ ἀπαιτητικὲς καὶ καλοπληρωμένες ἐργασίες. Ἔτσι ἔγινε μὲ τὴν Ἰαπωνία, μὲ τὴ Ν. Κορέα, καὶ μὲ τὶς ἴδιες τὶς δυτικὲς χῶρες στὶς ἀρχὲς τῆς ἀνάπτυξής τους.

Λέει κάποιος: μὲ τὴν ‘ἀστική’ δημοκρατία ἡ κοινωνία γίνεται ζοῦγκλα, ὁ ἕνας κοιτάει νὰ ἐξοντώσει τὸν ἄλλο γιὰ νὰ βγάλει ὅσο γίνεται περισσότερα.

Ἐνα ἔργο, προϊόν, ὑπηρεσία, μποροῦν νὰ γίνουν καλύτερα ἢ χειρότερα, μὲ καλύτερο ἢ χειρότερο τρόπο, ἀκόμη καὶ νὰ καταργηθοῦν ὡς ξεπερασμένα. Πρόοδος καὶ ποιότητα χρειάζονται τὸν ἀνταγωνισμό, ὁ ὁποῖος σπάνια σημαίνει ἐξόντωση καὶ συνήθως φέρει ἔμπνευση. Ἐξοντώνεται ἡ μεγάλη ἀνεπάρκεια ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ὁ ἀνταγωνισμὸς ταυτίζεται μὲ τὸν συναγωνισμό, τὴν εὐγενῆ ἄμιλλα καὶ τὴ βελτίωση. Αὐτὸ ποὺ ὁ δημαγωγὸς διαβάλλει ὡς ζοῦγκλα εἶναι μιὰ κύρια προϋπόθεση τῆς προόδου! Ἡ πρόοδος τῆς Samsung δὲν ἔκλεισε τὴν Apple, τὴν κάνει ἀκόμη καλύτερη. Οὔτε εἶναι ιδίωμα τῆς ζοῦγκλας ἡ πλεονεξία. Δὲν εἶναι κτηνώδες νὰ θέλεις νὰ δημιουργεῖς περισσότερα, νὰ μαθαίνεις περισσότερα καὶ φυσικὰ νὰ κερδίζεις περισσότερα. Τὸ χρῆμα ὑπηρετεῖ ἐπιθυμίες — ἀνώτερες, χειρότερες, ἐγκληματικές, ὅτιδήποτε. Ἐφόσον ἐνδιαφέρει ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ προσωπικότητα, καθέννας ζεῖ μὲ τὶς ἐπιλογές του, καὶ ἡ πολιτεία ἀπαγορεύει καὶ τιμωρεῖ τὸ ἐγκλημα. Κατὰ τὰ ἄλλα δὲν τῆς πέφτει κανένας λόγος ἂν θέλω μεγάλη περιουσία γιὰ νὰ ἀπολαμβάνω τὴ θάλασσα στὸ ἰδιωτικὸ νησί μου ἢ γιὰ νὰ φτιάχνω σχολεῖα καὶ γηροκομεῖα.

Λέει κάποιος: ἡ ραγδαία πρόοδος ἔφερε τόσες ἀπαιτήσεις, ὥστε γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ ὁ ὑπάλληλος γεμίζει ἄγχος, νὰ ἐπιμορφώνεται, νὰ μὴν ὑστερεῖ, νὰ μὴν κάνει λάθη!

Πράγματι, δὲν γίνεται νὰ ἔχεις ὑπεύθυνη θέση καὶ ταυτόχρονα βουδδιστική ἀπάθεια. Πολλὰ ἐπαγγέλματα συνεπάγονται μεγάλες εὐθύνες καὶ κουραστικούς ρυθμούς. Ἄλλαξε δουλειά! Δὲν εἶναι ὅλες οἱ θέσεις ἔτσι! Δὲν ἔχει ἄγχος ὁ ταμίας στὸ σοῦπερ μάρκετ οὔτε ὁ ταχυδρομικὸς ὑπάλληλος. Κι ἂν δὲν θέλεις οὔτε αὐτό, πὲς ὅτι δὲν συνέβη ἡ κακὴ πρόοδος, δὲν εἶναι δύσκολο! Ἄφοῦ δὲν σοῦ ἀρέσει ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνική, ὁ καπιταλισμὸς, ἡ φιλελεύθερη σκέψη, οἱ γρήγοροι ρυθμοὶ καὶ οἱ ὑψηλὲς ἀπαιτήσεις, κατάργησέ τα μόνος σου γιὰ τὸν ἑαυτό σου, κανεῖς δὲν σὲ κρατάει! Ἄναχώρησε στὴν ἐξοχή, σὲ ἓνα χωριὸ νὰ καλλιεργεῖς τὰ λαχανικά σου, ὅπως ζοῦσαν οἱ ἄνθρωποι παλιὰ ‘στὶς ἀγνὲς ἐποχές’, νὰ ταΐζεις τὶς κόττες καὶ νὰ ἀπολαμβάνεις τὸ τσιγαριλίκι σου. Μπορεῖς καὶ νὰ γυρίσεις πρὶν ἀπὸ τὸν ἠλεκτρισμὸ, τερμάτισε τὴν παροχὴ ρεύματος, ζῆσε μὲ κεριά, ποῦ εἶναι καὶ πιὸ ἀτμοσφαιρικά!

Εἶναι φοβερὸ αὐτὸ ποῦ συμβαίνει μὲ τοὺς ἀριστεροὺς. Θέλουν νὰ ζοῦν ὅλοι μὲ τὸν δικό τους τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο δὲν ζοῦν οὔτε οἱ ἴδιοι! Γιατί διαβάλλεις ἓνα σύστημα ποῦ σοῦ παρέχει πολλὲς ταχύτητες καὶ ποῦ οὔτως ἢ ἄλλως δὲν σὲ ἀναγκάζει νὰ τὸ ἀκολουθήσεις; Ὅμως θὰ προτιμοῦσες νὰ ἀνοίξεις μπακάλικο, ποῦ τώρα δὲν σὲ ἀφήνει νὰ ἔχεις ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ σοῦπερ μάρκετ! Ἀκόμα κι αὐτὸ μπορεῖς νὰ τὸ κάνεις, ἂν πᾶς στὴν ἐπαρχία ἢ καὶ στὴν πρωτεύουσα, σὲ μιὰ γειτονιά ποῦ δὲν ὑπάρχει σοῦπερ μάρκετ. Οὔτε αὐτό; Θέλεις μπακάλικο πλάι στὸ σοῦπερ μάρκετ; Κι αὐτὸ γίνεται! Φέρε λαχταριστὲς ἐξωτικὲς λιχουδιές! Πάλι δὲν θέλεις; Τί θέλεις; Νὰ πουλᾶς ὅ,τι ἀκριβῶς τὸ σοῦπερ μάρκετ δίπλα στὸ σοῦπερ μάρκετ στὴν τριπλὴ τιμὴ, καὶ σοῦ φταίει ὁ κα-

πιταλισμός που δεν μπορείς να πραγματοποιήσεις αυτό το σπουδαίο έργο;

Λέει κάποιος: *οί δυτικές επιχειρήσεις που κατασκευάζουν προϊόντα σε χώρες με φθηνά εργατικά, προκαλούν μείωση των αντίστοιχων μισθών στην πατρίδα τους.*

Έπομένως να απαγορεύουμε την επίδιωξη μειωμένου κόστους στην παραγωγή, ή να κρατάμε τους μισθούς ύψηλους, όταν δεν παράγεται έργο που δικαιολογεί το ύψος τους; Σε αυτή τη δημαγωγία προϋποτίθεται μια συναισθηματική επίκληση δικαιοσύνης, πατριωτισμού και φιλανθρωπίας, την οποία αν προσπαθήσει κανείς να εφαρμόσει στην πράξη, μεγιστοποιεί τα προβλήματα αντί να τα επιλύσει, ενώ αν δεν την εφαρμόσει, αφήνει να σέρνεται στην κοινωνία διαβάλλοντας ή εντύπωση ότι το 'σύστημα' είναι άδικο, και ιδίως οί επιχειρήσεις, οί όποϊες είναι και άντεθνικές, προδίδουν τή χώρα τους (έχει είπωθει και αυτό!) μεταφέροντας δουλειές στο έξωτερικό.¹¹¹ Η ώρα του δικαίου κράτους Πατερούλη, που θά βάλει στη θέση του τον άδιστακτο προδότη πλουτοκράτη πλησιάζει, με τα γνωστά αποτελέσματα.

¹¹¹ Υπάρχει και ή αντίθετη φορά, πρόσληψη σε θέσεις του έσωτερικού εισαγόμενων εργατών με χαμηλότερους μισθούς. Οί ντόπιοι που χάνουν τή δουλειά τους, δεν αισθάνονται εύτυχεις αλλά ούτε δέχονται να δουλέψουν με λιγώτερα, και καλά κάνουν. Μακάρι να αποκτήσουν προσόντα που θά δικαιολογήσουν τήν ύψηλότερη άμοιβή σε άλλες εργασίες. Ακόμη πιό ενδιαφέρον έδω είναι ότι οί ίδιοι που αισθάνονται για τις έξελίξεις αυτές άδικημένοι, επιλέγουν τον ήλεκτρολόγο ή τήν οικιακή βοηθό που θά τους κάνει τήν ίδια ή καλύτερη δουλειά με μικρότερη άμοιβή, άδιαφορώντας τελείως ποιός μένει άνεργος στη θέση όσων επέλεξαν, ή αν είναι συμπατριώτης τους.

Πραγματική λύση για τὸ πρόβλημα τῶν φθηνῶν ἐργασιῶν χειρῶν εἶναι προφανῶς ἡ ἐκπαίδευση ὥστε νὰ ὑπάρχει ἀπασχόληση σὲ τομεῖς ποὺ δὲν καλύπτει ὁ ἀνταγωνισμός. Ὅσοι δὲν ἔχουν δυνατότητες ἢ γιὰ ὅποιο λόγο προτιμοῦν νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐκπαίδευσή τους, μποροῦν νὰ διεκδικήσουν θέσεις σὲ παρόμοιες ἐργασίες, ποὺ δὲν καλύπτονται ἀπὸ ἄλλους, θέσεις γιὰ ἀνειδίκευτους, καὶ τὰ σχετικά. Ἦδη ἀνοιξε ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν θυμάτων τῆς αὐτοματοποίησης μὲ ἓνα βασικὸ εἰσόδημα ποὺ θὰ παρέχουν οἱ κατασκευάστριες ἐταιρεῖες ρομπότ. Τὸ εἰσόδημα αὐτὸ ἂν χορηγηθεῖ, χρειάζεται νὰ εἶναι ἀρκετὰ χαμηλὸ γιὰ νὰ μὴν ἀποθαρρύνονται οἱ ἐπενδύσεις στὴ ρομποτική, ἢ καλύτερα νὰ μὴν ὑπάρξει καθόλου τέτοια ἀποζημίωση, ἀλλὰ οἱ ἄνεργοι τῶν περιπτώσεων αὐτῶν νὰ ἔχουν ἐπίδομα ἐπαγγελματικῆς. Πάντως χρειάζεται νὰ παραμένει κανεὶς ἀνοιχτὸς καὶ ἱκανὸς νὰ ἀλλάζει ἐπαγγέλματα — ἐκτὸς ἂν ἐπιβληθεῖ ὀπισθοδρόμηση, ὅπως ἐπιδιώκει ὁ ἀριστερὸς θρῆνος γιὰ τὴν ὑψηλὴ ἐξειδίκευση καὶ τὴ ραγδαία ἐπιστημονική, τεχνική καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Δὲν λείπουν ἀκόμα οἱ σοσιαλδημοκράτες ποὺ ἀπορρίπτουν τὴν ψηφιοποίηση παρατηρῶντας ὅτι ἀρκετοὶ δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο ἐπαρκῆ πρόσβαση στὶς ψηφιακὲς δυνατότητες! Συχνὰ ἡ ἀριστεροσύνη τοὺς φέρνει στὸ σημεῖο νὰ προτείνουν ἀκόμη κι αὐτὸ, ἐπειδὴ ὁ παπποῦς καὶ ἡ γιὰ γιὰ φοβοῦνται ἢ δὲν μποροῦν ἢ δὲν θέλουν οὔτε νὰ προσπαθήσουν νὰ μάθουν τὸ ἴντερνετ, νὰ μὴν ἔχουμε ψηφιακὲς ὑπηρεσίες!

Ὑπάρχει βῆμα ἀνοησίας ποὺ δὲν εἶναι πρόθυμος νὰ κάνει ὁ ἀριστερός; Ἐπειδὴ δὲν λείπουν ἀναλφάβητοι καὶ φτωχοί, πρέπει νὰ καταργήσουμε τὰ βιβλία; Τί μανία κι αὐτὴ μὲ τὴν ἰσότητα! Αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ χειρότερος ἐγωϊσμός; Νὰ μὴν ἀναγνωρίζεις τὶς ἀξίες, νὰ μὴ σέβεσαι τὶς διαφορές, νὰ μὴ θέλεις νὰ ζήσει οὔτε ὁ ἄλλος, ἂν ἐσὺ πεθαίνεις; Γιατί, ἂν ὑπάρχει ἓνα ποτήρι νερό, πρέπει νὰ τὸ χύσω, ἐπειδὴ οἱ

διφασμένοι είναι πολλοί; Μά πώς θα επιλεγεί ο ένας που θα πιει; Έπειδή είναι ‘δικός’ μου, έπειδή είναι πιο έξυπνος, πιο όμορφος, πιο άσχημος, πιο νέος, πιο γέρος — με ποιο κριτήριο; Έστω με το πιο άπαράδεκτο κριτήριο, τί είναι προτιμότερο; Αντί να ζήσει ο πιο άδικα εύνοημένος, να μη ζήσει κανείς; Τα άριστερά κινήματα, οί άριστερές θεωρίες, ο μαρξισμός, όλη αυτή ή παλαβή φασαρία συνοψίζεται στο άπλο γνωστό απόφθεγμα, να ψοφήσει ή κατσικά του γείτονα! Αυτή είναι ή καρδιά της καρδιάς—χωρίς—καρδιά του άριστερου: ο φθόνος. Έπειδή δέν μπορώ να σπουδάσω στο Χάρβαρντ, να μη σπουδάσει κανείς, έπειδή δέν μπορώ να πάρω καλό αυτοκίνητο να μην πάρει κανείς, έπειδή δέν έχω εύκαιρίες, να μην έχω κανείς!

Έπειτα επικαλοϋνται την ασφάλεια! Ότι ή ψηφιοποίηση είναι άρνητική μάλλον, παρά θετική, έπειδή υπάρχουν κυβερνοαπάτες! Χρειάζεται να το συζητήσουμε και αυτό σοβαρά; Κι έπειδή ή πηγή της άνοησίας, που μόνο αυτή ξεδιψάει τον άριστερό, είναι άστείρευτη, έχουμε να σκεφτοϋμε έπίσης, αν πρέπει να καταργήσουμε τα social media ή να τα τρελάνουμε στη λογοκρισία, έπειδή υπάρχουν εκείνοι που τα έκμεταλλεύονται. Κι αν μέχρι εδώ τα πράγματα μοιάζουν έξωφρενικά, ή άριστερή παράνοια δέν παύει να έκπλήσσει! Διάβαζα λοιπόν για τα δεινά της ψηφιακής έποχής ότι, άνάμεσα σε όσα είδαμε, υπάρχει και αυτό, χάρκερς μπορει να παραποιήσουν ή διαγράψουν ίατρικά δεδομένα, με άποτέλεσμα όσοι χρειάζονται θεραπεία να μη την έχουν! Άλλοι λένε ότι πια έχουμε τόση έξάρτηση από τον ήλεκτρισμό, ώστε αν τον χάναμε θα χανόμασταν, ή αν κάπως έμποδιζονταν οί ψηφιακές λειτουργίες, θα κατέρρεαν όλα. Πάντα όμως προχωράμε έμπιστευόμενοι σχετικά άβέβαιες συνθήκες και παίρνοντας τις μεγαλύτερες δυνατές προφυλάξεις. Και πριν τον ήλεκτρισμό μπορούσαν πολλά να άνατραποϋν, και συχνά έφευγε ή γη κάτω από τα πόδια

μας. Ἄν καλλιεργοῦμε καθένας ντομάτες στὸν κῆπο του καὶ ζοῦμε μὲ κεριά, θὰ νοιώθουμε ἀσφαλεῖς; Περάσαμε τέτοιες μέρες, καὶ μᾶλλον δὲν μᾶς ἄρεσαν περισσότερο ἀπὸ τὶς σημερινές. Κατανοητὸ γιὰ τὴν ἀριστερὰ νὰ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ ὅσο γίνεται περισσότερα ἀρνητικὰ στὴν ἀνάπτυξη, μιὰ πού ἀνάπτυξη φέρνουν οἱ φιλελεύθερες ἰδέες καὶ ὄχι ὁ σοσιαλισμός, ὅμως χρειάζεται λίγη σοβαρότητα.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση εἶναι τὰ πιὸ κρίσιμα. Κύριος σκοπὸς τῆς ἐκπαίδευσης δὲν γίνεται νὰ παραμένει ἢ κατάρτιση, ὅταν σὲ μικρὸ διάστημα ἴσως ἔχει ἀλλάξει ἢ ἀκόμα καὶ καταργηθεῖ ἕνα ἐπάγγελμα. Ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση χρειάζομαι κυρίως νὰ γίνω ἱκανὸς νὰ μαθαίνω καὶ νὰ προσαρμόζομαι, νὰ 'ἐπανιδρώω' τὴν καριέρα μου, νὰ εἶμαι εὐέλικτος, νὰ συνειδητοποιῶ τὴν πραγματικότητα, νὰ ὑπολογίζω ρεαλιστικὰ τὶς δυνατότητες πού ἔχω κάθε φορὰ στὶς ἀντικειμενικὲς συνθῆκες. Ἴσως ἢ διὰ βίου παραμονὴ σὲ ἕνα ἐπάγγελμα περιέχει κάτι βολικό, ὅμως εἶναι πιὸ πιθανὸ νὰ χρειαστεῖ ἀλλαγὴ. Αὐτὸ μὲ κάνει προσεκτικὸ ἤδη στὶς ἀρχικὲς ἐπιλογές, ἔτσι πού ἢ προετοιμασία, οἱ σπουδὲς ἢ ὅτιδήποτε ἐπιλέγω, νὰ μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν σὲ διάφορα ἐπαγγέλματα. Μοιάζουν δύσκολες ἐπειδὴ εἶναι πιὸ ἀπαιτητικὲς, ὅμως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀκριβῶς οἱ σημερινὲς συνθῆκες καλλιεργοῦν μεγαλύτερη ὠριμότητα, ἰσχυρότερη καὶ εὐέλικτη συγκρότηση, φαντασία, τόλμη, ἐπιμονή, εὐθύνη, γνώση καὶ προσοχή, ἐπομένως, ἂν καὶ περιέχουν πιέσεις, ὀδηγοῦν σὲ πιὸ ἱκανοποιητικὴ ζωὴ καὶ σὲ περισσότερη ἐλευθερία. Χρειάζεται ὅμως, γιὰ νὰ μὴν κινδυνεύει ἡ κοινωνικὴ συνοχή, ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις αὐτὲς ἢ προέρχονται ἀπὸ περιβάλλοντα πού δὲν τοὺς βοήθησαν νὰ ἀναπτύξουν τὶς σχετικὲς δεξιότητες, καὶ ἴσως εἶναι ἀργὰ νὰ τὸ κάνουν, νὰ ὑποστηρίζονται ὄχι μόνο γιὰ

την ἐπιβίωσή τους ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ γίνουν κάπως δημιουργικοί, ἂν ἐνδιαφέρονται.¹¹² Ὅπως εἶναι γνωστό, δουλειὰ ὑπάρχει πάντα, ἂν θέλεις νὰ δουλέψεις, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων σὲ περιόδους πολέμων καὶ παρόμοιων κρίσεων. Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει ἀνάγκη χεριῶν στὴ γεωργία, γιὰ παράδειγμα, καὶ τόσοι νέοι ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐργαστοῦν, τὸ περιφρονοῦν. Ὅταν ἀκοῦμε γιὰ τὸ ποσοστὸ τῆς ἀνεργίας πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος προτιμοῦν νὰ μὴν ἔχουν χρήματα ἢ νὰ τὰ βρίσκουν μὲ ἄλλους τρόπους, ἢ θέλουν νὰ ἐργαστοῦν μὲ καλύτερη ἀμοιβή, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουν προσόντα, ἢ σὲ κορεσμένα ἐπαγγέλματα.

¹¹² Τὴν προβληματικὴ αὐτὴ ἔχει ἐκθέσει ὁ Ἀσίμωφ ἀκόμη καὶ μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποιοῦ ἐδῶ σχεδὸν αὐτούσια, ὅπως διαπίστωση διαβάζοντας ἐκ τῶν ὑστέρων κείμενά του. Στὸ ζήτημα τῆς ἐπανεκπαίδευσης προειδοποιεῖ σωστά, νὰ μὴν ὑποτιμοῦμε ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους. Ἄνθρωποι ποὺ σήμερον κάνουν δουλειὲς χαμηλῶν ἀπαιτήσεων δὲν σημαίνει παρὰ σπάνια ὅτι εἶναι ἀνίκανοι γιὰ κάτι καλύτερο: σ' ἓνα κόσμον ὅπου τὰ ρομπὸτ καὶ οἱ ὑπολογιστὲς θὰ ἐκτελοῦν τὶς καταναγκαστικὲς ἐργασίες καὶ ὅπου ἡ ἐκπαίδευση στοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὲς θὰ εἶναι μαζικὴ καὶ θὰ λειτουργεῖ σωστά, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ δημιουργικότητα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς θὰ καταστεῖ κοινὸ κτῆμα τοῦ μέσου ἀνθρώπου. Δυστυχῶς ἡ προσέγγιση τοῦ Ἀσίμωφ γίνεται προβληματικὴ ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἀπομακρύνει τοὺς φόβους ὅτι τὰ ρομπὸτ θὰ πετάξουν τὸν ἄνθρωπον στὸ περιθώριον, μὲ ἐπιχείρημα πόσο πολὺπλοκος εἶναι ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος καὶ πόσα χρόνια ἐξέλιξης προηγοῦνται τῆς σημερινῆς μορφῆς του, στὸν ἐγκέφαλον ἀποδίδοντας τὴν ἀνώτερη τοῦ ὑπολογιστῆ πνευματικότητα, ἢ ὁποία ὅμως τότε δὲν εἶναι πράγματι ἀνώτερη ἀλλὰ μόνον μεγαλύτερη. Γιὰ τὴν ἀπερισκεψία τέτοιων εἰσηγήσεων δὲς ὅσα γράφω στὸ *Ἡμερολόγιον*, στὸ κεφάλαιον "Ἡ φυγὴ εἶναι ὁ ἐγκέφαλος;"

Μερικοί ἀνησυχοῦν νομίζοντας ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικὲς ἐξελίξεις ὑπονομεύουν τὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία πρὸς ὄφελος τῆς τεχνοεπιστήμης. Ὅμως δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ ζημιὰ. Ἄν ἀνθρωπισμὸς δὲν εἶναι νὰ ἀπαγγέλλω ἀπ' ἔξω τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ νὰ ἔχω προσωπικότητα, ἀξίες, ἦθος, ἀρχές, ἓνα σχολεῖο προσανατολισμένο σὲ ἀρετὲς ποὺ τιμοῦν τὸν ἄνθρωπο — αὐτενέργεια, τόλμη, σοβαρότητα, φιλομάθεια, φαντασία, ἐργατικότητα, ὑπευθυνότητα... — ὑπηρετεῖ τὸν ἀνθρωπισμὸ δέκα φορές περισσότερο ἀπ' ὅσο ἢ ἄχαρη, ἀναγκαστικὴ, μαζικὴ 'σπουδὴ' φιλοσοφικῶν καὶ λογοτεχνικῶν κειμένων, ποὺ ἢ πλειοψηφία τῶν ἐκπαιδευτικῶν κάθε βαθμίδας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διδάξει καὶ ἢ πλειοψηφία τῶν μαθητῶν ἢ φοιτητῶν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διδαχθεῖ. Τὰ κείμενα ὑπάρχουν στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μεταφράσεις, ὅποιος ἐνδιαφέρεται μπορεῖ νὰ τὰ διαβάσει ὅσο συστηματικὰ θέλει ὅποτε τὸ ἔχει ἀνάγκη, ἂν ποτέ, μόνος του ἢ μὲ φίλους ἢ σὲ ομάδες μελέτης στὸ διαδίκτυο. Ρωτοῦσα ἓνα παιδί γιατί ἐπιλέγει νὰ διαβάσει τόσο μέτριους νεοέλληνες ποιητὲς καὶ ὄχι Καβάφη, Σολωμό, ἢ ὅποιον ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους. Ἀπάντησε ὅτι δὲν τοὺς ἀντέχει ἐπειδὴ τοὺς ἔκανε στὸ σχολεῖο! Δὲν εἶναι λοιπὸν μιὰ πραγματικὴ προσφορὰ τοῦ σχολείου νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπ' ὅσα δὲν ἔχει δυνατότητα νὰ ὑπηρετήσῃ, ἀντὶ νὰ τὰ διαβάλλῃ;

Λέει κάποιος: στὴν Ἀμερικὴ ὑπάρχει φτώχεια καὶ ἀνισότητες.

Ὅμως στὴν Ἀμερικὴ ὑπάρχει ἐπίσης δυνατότητα νὰ συζητάω ἐλεύθερα γιὰ ὅλα καὶ νὰ συμβάλλω σὲ βελτιώσεις. Ἄν ἐμπιστευτῶ τὴ διόρθωση στὸ κράτος Πατερούλη, θὰ προκύψει διόρθωση ἢ ἐπιδείνωση; Ἡ Ἀμερικὴ μὲ τὴ φρικτὴ ἀδικία, τὴν ἀπάνθρωπη ἀναλγησία καὶ τὴν καταραμένη φτώχεια εἶναι πόλος ἔλξης μεταναστῶν ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν προηγμένο κόσμο, ἐνῶ ὅπου κυβερνήσαν οἱ φιλόανθρωποι, ἀπὸ τὴν πολλὴ εὐτυχία οἱ ἄν-

θρωποι δὲν ἔβλεπαν τὴν ὥρα νὰ φύγουν ἄγνωστοι μεταξὺ ἀγνώστων στὴν κακιὰ φιλελεύθερη Δύση. Καὶ συνήθως κινδυνεύοντας ἀπὸ τοὺς σύντροφους νὰ τοὺς σκοτώσουν ἢ ἀκόμα χειρότερα νὰ τοὺς συλλάβουν καὶ νὰ τοὺς βασανίσουν μέχρι νὰ συνειδητοποιήσουν πόσο τοὺς ἀρέσει ὁ σοσιαλισμός. Ἄν δὲν μοῦ λένε τίποτα αὐτά, ἀλλὰ ἔχει κολλήσει ἡ βελόνα στὶς ἀμερικανικὲς ἀνισότητες, ἄς σκεφτῶ καλύτερα πόσο προβληματικὴ εἶναι ἡ δική μου περίπτωση.

Εἰδικὰ οἱ μάγκες τοῦ γλυκοῦ νεροῦ, ὅσοι διαρρηγνύουν τὰ ἱμάτιά τους γιὰ τὶς ἀνισότητες τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας μέσα ἀπὸ τὴ θαλπωρὴ καὶ τὴν ἐλευθερία ποὺ τοὺς παρέχει αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ οἰκονομία, ὅταν στὰ ‘φιλάνθρωπα’ καθεστῶτα δὲν θὰ τόλμαγαν νὰ φελλίσουν τὸ παραμικρὸ οὔτε ἀπὸ μέσα τους, ἄς κάνουν τὸν κόπο νὰ σεβαστοῦν τὸ αὐτόνοητο. Ἰπάρχει καὶ στὶς πιὸ πλούσιες κοινωνίες ἓνα ποσοστὸ φτώχειας καὶ φυσικὰ ἀνισότητες, καὶ ἴσως δικαιολογημένα μοιάζει προκλητικὸ μιὰ ἐταιρεία μὲ ὑψηλὰ ἔσοδα νὰ ἀπολύει προσωπικὸ γιὰ νὰ ἀπογειώσει τὰ κέρδη της καὶ νὰ δώσει στὶς ἀγορὲς τὸ σῆμα ὅτι ἀκριβῶς νοιάζεται γιὰ τὴν κερδοφορία. Τί πρέπει νὰ γίνῃ ὅμως; Ἡ ἐταιρεία νὰ μὴν ἀπολύει ἢ καὶ νὰ προσλαμβάνει μερικὸς παραπάνω, καὶ δὲν χάθηκε πιά ὁ κόσμος ἂν κερδίσουν οἱ φιλάργυροι καπιταλιστὲς κάπως λιγώτερα, στὸν τάφο τους θὰ τὰ πάρουν; — λέει ἡ (ὅπως νομίζει) φωνὴ τῆς λογικῆς. Ἡ ‘λογικὴ’ αὐτὴ προκύπτει ὅταν περιμένω τὰ πόδια νὰ σκέφτονται καὶ τὸ κεφάλι νὰ περπατάει.

Οἱ ἐταιρεῖες φροντίζουν γιὰ τὸ ἔργο τους, γιὰ τοὺς ἐργαζόμενούς τους ὅσο τοὺς χρειάζονται, καὶ γιὰ τὸ κέρδος, ἀπολύοντας ὅσους δὲν χρειάζονται καὶ ὅσους δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἱκανοί. Τί θὰ κάνει στὴ ζωὴ του ὁ ἄνεργος εἶναι ζήτημα δικό του, τῶν συγγενῶν του, τῶν φίλων του καὶ τῆς κυβέρνησης. Ἡ κυβέρνηση εἰδικὰ μιᾶς πλούσιας χώρας ἔχει καθήκον καὶ συμφέρον νὰ φροντίζει ὅσους βρίσκονται σὲ

ανάγκη, μὲ ἐπίδομα ἀνεργίας, ἐπανεκπαίδευση, εὕρεση ἐργασίας, στὴ χειρότερη περίπτωση μὲ ἰδρύματα φιλοξενίας. Μήπως ὑπάρχουν ἄλλοι τρόποι; Μήπως πρέπει ἢ παραγωγή νὰ κρατικοποιηθεῖ γιὰ νὰ μὴν ἀπολύεται κανεὶς; Τὸ πείραμα ἔγινε καὶ ξαναέγινε, τὰ ἀποτελέσματα εἶναι γνωστὰ καὶ ἦταν προβλέψιμα, δὲν χρειαζόταν κἂν πείραμα.

Χωρὶς σκέψη κινδυνεύει νὰ ἔχει μικρὴ σημασία ἂν ἀκολουθῶ ἀκόμη καὶ τὶς πιὸ σωστὲς πεποιθήσεις, ὅχι μόνο ἐπειδὴ μὲ τὴν παραμικρὴ πρόκληση εἶναι δυνατὸ νὰ τὶς χάσω — βλάξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοῆσθαι φιλεῖ, εἰδοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος — ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὶς ἀξιοποιῶ ὅσο χρειαζέται. Ἕνα ἀπαραίτητο βῆμα εἶναι νὰ ξεφορτωθῶ τὴν πλάνη ὅτι ἀναγκαῖα εἴμαστε ὅλοι ἰδεολογικὰ χρωματισμένοι, σὲ βαθμὸ πού δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ γίνουμε ἀντικειμενικοί. Δὲν θὰ ἔλεγα ὅ,τι λέω, ἂν δὲν ἤμουν πλούσιος; Δὲν θὰ ἔλεγα τὰ ἀντίθετα, ἂν δὲν ἤμουν φτωχός; Κι ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἀτομικὰ καὶ ὀλόκληροι πολιτισμοὶ ἀλλάζουν ἀκόμη καὶ μὲ δραματικὴ ἔνταση. Πῶς θὰ συνέβαινε αὐτό, ἂν εἴμασταν ταξικὰ ἢ ὅπως ἀλλιῶς προκαθορισμένοι, καὶ τί νόημα θὰ εἶχε ὅποιαδήποτε συζήτηση μεταξὺ ἀνθρώπων ὑποχρεωμένων νὰ ἀναπαράγουν καθένας τὴν ἰδιοτροπία του, ἀνίκανος νὰ ἀντιλαμβάνεται λάθη καὶ μειονεκτήματα; Ὑπάρχουν, καὶ δὲν εἶναι λίγοι, ὅσοι ἀποφάσισαν νὰ ἐπιμένουν στὸ λάθος, ἀκόμη κι ὅταν καταλάβουν πῶς εἶναι λάθος! Ὅποτε ζοῦν ἔτσι οἱ περισσότεροι, ἀποφεύγοντας τὴν πραγματικότητα, ὁ πολιτισμὸς παρακμάζει, ὅπως συνέβη χαρακτηριστικὰ μὲ τοὺς πληθυσμοὺς πού κατάντησαν ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’ καὶ μὲ τοὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς.

Μὲ τὴν ἀπλὴ λογικὴ, ὅποιος θέλει καταλαβαίνει τὴν δημαγωγία. Ἡ δημοκρατία καὶ γενικὰ ἡ ἐλευθερία χρειάζεται σκεπτόμενους ἀνθρώπους. Ἀργὰ ἢ γρήγορα ἡ δημαγωγικὴ ‘δημοκρατία’ καταλήγει στὴν παρακμὴ, τὴ στείρωτα καὶ

τὸ μῖσος. Αὐτὸ διαβάζεται καὶ ἀλλιῶς. Ἄν στὴ γνήσια δημοκρατία οἱ πολῖτες ζοῦν δημιουργικά, μὲ χαρά, γνώση καὶ ἐλευθερία, ἢ ἴδια ἢ δημιουργικότητα, ἢ φιλομάθεια καὶ ἢ ἀπόλαυση τῆς ἐλευθερίας, ἀποδεικνύουν πὼς ἡ δημοκρατία εἶναι γνήσια, οἱ πολῖτες σκεπτόμενοι στοιχειωδῶς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκλείεται νὰ διαβληθεῖ ἀπὸ δημογωγούς. Τελειότητα δὲν θὰ βρεθεῖ σὲ κανένα πολίτευμα. Στὴ συκοφαντία ὅμως δὲν ἀντιστέκεται ἡ ἐθελουφλία, χρειάζεται τὰ προβλήματα, λίγα ἢ πολλὰ καὶ σοβαρὰ ἢ ἀσήμαντα, νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ ψευδοπροβλήματα καὶ νὰ περιγράφονται στὰ πραγματικά τους ὅρια, ὅπως τὰ ἀναδεικνύει ἡ ἐπίγνωση τῆς συνολικῆς εἰκόνας.

*

ΔΕΝ ΕΙΜΑΣΤΕ ὀλόκληροι δικοί μας, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς δὲν ἔχουμε τίποτα δικό μας, ἐνῶ πολλὰ ἢ τὰ περισσότερα ποὺ κληρονομήσαμε, ἴσως ἐκφράζουν ὅ,τι θὰ ἀποφασίζαμε καὶ μόνοι μας. Περαιτέρω, στὴν δυτική, κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφική¹¹³ παράδοση, ἡ ἀξία τῆς κριτικῆς βρίσκεται στὰ θεμέλια ἐνθαρρύνοντας νὰ γνωρίζουμε τὸν ἑαυτό μας, νὰ τὸν ἀνακρίνουμε, νὰ ἀλλάζουμε, νὰ ἐντοπίζουμε προκαταλήψεις, νὰ βεβαιωνόμαστε γιὰ ὅσα νομίζουμε ὅτι θέλουμε, νὰ μὴ ζοῦμε μιὰ ξένη ζωή.

Πῶς μᾶς ἐπηρεάζει τὸ σύστημα αὐτό, ποὺ διαμορφώνουμε ἐδῶ καὶ αἰῶνες; Τί παρατηροῦμε; Ἡ ἀξία ποὺ μεγαλώνει μέσα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἐνεργειῶν δημιουργῶντας τὸ μο-

¹¹³ Δὲς ὅσα γράφω σχετικά, στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνες*, σ. 190 κ.έ.

ντέρνο άτομο εἶναι ἢ λαχτάρα γιὰ πλοῦτο; Στὴν κριτικὴ τῶν μαρξιστῶν καὶ τῶν ἀναθεωρητῶν τοῦ μαρξισμοῦ ἢ νεομαρξιστῶν ἢ κρυπτομαρξιστῶν ἢ πρώην μαρξιστῶν καὶ συντηρητῶν τῶν αἰτημάτων τοῦ Μάρξ, στὰ ὁποῖα δίνουν λιγώτερο ἢ περισσότερο διάφορες ἀπαντήσεις συνδέοντάς τα μὲ νέες μεθόδους, ἐπιμένει τὸ ἴδιο ἐξωγήινο μοτίβο: *καπιταλισμὸς = φιλαργυρία*.

Ὅποιος δὲν σκέφτεται παρὰ μόνον πῶς θὰ πλουτίσει, δὲν θὰ δεῖ οὔτε στὸ ὄνειρό του τίς δυτικὲς καπιταλιστικὲς κοινωνίες, στὶς ὁποῖες ἀπολαμβάνουμε τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργία μὲ κάθε δυνατὸ τρόπο. Μοιάζει παράδοξο, ὅμως τὸ χρῆμα εἶναι κάτι ποὺ βγάζεις τόσο περισσότερο, ὅσο λιγώτερο τὸ θέλεις — ἀρκεῖ νὰ θέλεις κάτι ἄλλο πάρα πολύ, καὶ αὐτὸ νὰ συμβεῖ νὰ ἔχει ἐπίσης ἐμπορικὴ προοπτικὴ. Ἡ ‘κριτικὴ’ περὶ φιλαργυρίας δὲν διστάζει νὰ εἰσηγηθεῖ ὅτι ὁ καπιταλισμὸς ὑποτάσσει καὶ τὴν ἐπιστήμη στὸν βωμὸ τῆς παραγωγῆς, ὅμως ἡ ἐπιστήμη στὶς κοινωνίες μας ἐρευνάει κυριολεκτικὰ ὀτιδήποτε, ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν προϊστορικῶν κοινωνιῶν ὡς τὰ λυρικὰ στοιχεῖα στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐπίδραση στὸν βουδδισμό...

Λαοὶ μὲ σημαντικοὺς πολιτισμοὺς, ὅπως εἶναι οἱ Κινέζοι, ὅταν εἶδαν τί κατόρθωσε ἡ Δύση ἄρχισαν νὰ μελετοῦν τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὴν φιλοσοφία συστηματικά. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐκτιμήσει ὅλες τὶς ἀξίες ποὺ μᾶς ἐμπνέουν, γι’ αὐτὸ, ἐνῶ παράγουν περισσότερο πλοῦτο ἀπὸ πρὶν, ὕστεροῦν στὴ συνολικὴ ἐλευθερία, τὴν πρωτότυπη σκέψη καὶ τὴ δημιουργία. Στὸ δικό τους ἀξιακὸ πλαίσιο δὲν προκύπτει πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἀπεριόριστη ἀναζήτηση, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει μειονέκτημα φιλίας, καὶ ἐξηγεῖ γιὰ ποιὸ λόγο πούθενά δὲν ἀπολαμβάνει ὁ ἄνθρωπος περισσότερη τιμὴ ἀπ’ ὅσο στὴ Δύση. Αὐτὸ κυρίως ἐκμεταλλεύονται οἱ ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’ μαζὶ μὲ τὴν ἐλευθερία ἔκφρασης, γιὰ νὰ δημιουργοῦν

στις χώρες μας κινήματα και ΜΚΟ που απευθύνονται στην αύξημένη ευαισθησία του δυτικοῦ πολίτη, προσπαθώντας να παρουσιάσουν ως ἄδικο και ἐπικίνδυνο ὁποιοδήποτε θεσμοὶ και ὁποιαδήποτε ἀπόφαση θὰ τὸν ἀνησυχῶσε, ἀπὸ τοὺς ἐξοπλισμοὺς ὡς τὴν ἀστυνόμευση, ὥστε νὰ κλονίσουν τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ δημοκρατία. Τὸ λεγόμενο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εἰρήνης εἶναι ἓνας τέτοιος ὀργανισμός. Ἐννοεῖται πὼς ὅλοι οἱ πόλεμοι τῆς Δύσης εἶναι ἄδικοι, ἐνῶ οἱ πόλεμοι τῶν ‘προσδευτικῶν’ χωρῶν, ἀπὸ τὴ διχοτόμηση τῆς Πολωνίας ἐπὶ Χίτλερ και Στάλιν ὡς τὴν εἰσβολὴ στὴν Οὐγγαρία, γίνονται γιὰ τὸ δίκιο τοῦ προλετάριου! Τί σύμπτωση ὅμως κι αὐτή! Ὅλες οἱ ‘λαϊκὲς δημοκρατίες’, χωρὶς μίᾳ ἐξαιρέση, στηρίζονται στὸν στρατὸ ὅσο πουθενὰ ἄλλοῦ, μολοντί ἡ οἰκονομία τους εἶναι ἀσθενική! Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ζαχάρωφ ἀναφερόμενος στὴ σοβιετικὴ περίπτωση, στὴ χώρα μας δὲν ὑπάρχουν πολιτικὲς ἐλευθερίες, δὲν ὑπάρχει ἐλεύθερη πληροφόρηση οὔτε ἀνεξάρτητος τύπος και, συνεπῶς, δὲν ὑπάρχει ἓνα ἀνεξάρτητο σῶμα διὰ τοῦ ὁποίου ἡ κοινὴ γνώμη θὰ ἐλέγχει τὴν κυβέρνηση. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ στρατιωτικὸ–βιομηχανικὸ πλέγμα και ἡ ΚGB ἔχουν ὑπερσχυροποιηθεῖ και ἀπειλοῦν τὴ διεθνή τάξη, ἐνῶ ἡ στρατιωτικοποίηση κατατρῶει ὅλες τὶς πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τῆς χώρας μας.

Στὴν φιλία προέχει πάντα ὁ ἄλλος. Ὅσο αὐτὸ χαρακτηρίζει μιὰ κοινωνία συνολικά, δηλαδή ὅσο περισσότερα μέλη της δημιουργοῦν ἀληθινὰ προσωπικὲς σχέσεις, τὸ κέντρο τείνει νὰ βρίσκει στὸ ἄτομο και οἱ νόμοι ὑποστηρίζουν τὸ ἄτομο νὰ ἀπολαμβάνει τὴν ἐλευθερία του και νὰ καλλιεργεῖ τὰ χαρίσματά του. Ἴσως μοιάζει παράδοξο, ἡ ἀγάπη νὰ τιμᾷ και νὰ χρειάζεται τὸν ἀτομικισμό, ὅμως ἀναγκαστικὴ προσφορά, αὐτοθυσία και φιλία, δὲν νοοῦνται. Ὅποιες κοινωνίες σέβονται τὴ φιλία, σέβονται ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐλευθερία — τὴν ἐσωτερικότητα, τὴν προσωπικότητα, τὸν

αὐθορμητισμό. Οἱ κοινωνίες ποῦ δὲν ὑπολογίζουσι τὴν φιλία, περιφρονοῦν τὸ ἄτομο καὶ ὑποτάσσονται στὸ ἔνστικτο τῆς ἐπιβίωσης, ὅποτε κυριαρχεῖ ἡ σκληρότητα καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἀνίσχυρων. Στις σοσιαλιστικὲς δικτατορίες ἡ κατάντια δὲν ἀρκεῖται κἂν στὸν ἑαυτὸ τῆς ἀλλὰ ἐπενδύεται σὲ κενολογίες περὶ ἀταξικῆς κοινωνίας καὶ δικαιοσύνης. Πῶς θὰ γινόταν δικαιοσύνη χωρὶς σεβασμὸ τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας; Χωρὶς ἐλευθερία τὸ πολὺ νὰ συμμορφωθῶ μὲ ἓνα ὁμοίωμα τῆς ἀγαθότητος. Αὕτη εἶναι ἀλήθεια ποῦ καθέννας μπορεῖ νὰ βεβαιώσει μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία στὸν ἑαυτὸ του καὶ στὴ ζωὴ του, γι' αὐτὸ οἱ ὀλοκληρωτισμοὶ προέκυψαν πάντα σὲ περιόδους μικροσκοπικῆς σκέψης καὶ γιγάντιας σκληρότητας, φθόνου καὶ μίσους, ἐπιβάλλοντας ἀκριβῶς ἓνα ὁμοίωμα ἀξιῶν, στὸ ὁποῖο πολὺ γρήγορα δὲν πίστευε κανένας, ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ κόμματος ὡς τὸν τελευταῖο 'προλετάριο', μὲ τὸν 'κοινωνικὸ' βίον νὰ βυθίζεται συνεχῶς περισσότερο στὴ διαστροφή καὶ τὸν κυνισμό.

Ὅταν παρουσιάζονται εὐλογες ἐρμηνεῖς χρειάζεται ὁ αὐστηρότερος δυνατὸς ἔλεγχος, νὰ διαπιστώνεται ἂν ἐκτὸς ἀπὸ εὐλογες εἶναι ἀληθινές. Μὲ τὰ εὐλογα προσχήματα τῆς ἐναντίωσης στὴν ἐκμετάλλευση καὶ τῆς ὑπέρβασης τοῦ ἐγωῖσμοῦ, ὄχι μόνο φιλία δὲν προέκυψε, ἀλλὰ ὑπερβολὴ ἀδικίας καὶ δυστυχίας. Αὐτὸ δὲν συνέβη μόνο ἐπειδὴ οἱ 'κακοὶ' ὑποχρεώθηκαν νὰ στερηθοῦν τὴν περιουσία τους, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὅλοι ἔπρεπε νὰ ζήσουν χωρὶς νὰ ἀποφασίζουν τὴ ζωὴ τους — χωρὶς ὄραμα, χωρὶς ἐλευθερία, χωρὶς ἐνθουσιασμό.

Καθέννας προσωπικά, ἐκούσια καὶ αὐθόρμητα, ἀνοίγεται στὸν ἄλλο ὅποτε θέλει, ὅσο θέλει, ἂν θέλει. Αὐτὸς εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἀληθινῆς ἐνότητος. Ἀπρόβλεπτος καὶ ἐλεύθερος. Ἄμυνα ἀπέναντι στὸν κακὸ ἑαυτὸ εἶναι καὶ πάλι ὁ σεβασμὸς τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, χάρις στὴν ὁποία ἀναπτύσσεται ἡ νομιμότητα, τιμωρεῖται ἡ παράβαση, ἀξιοποι-

οὔνται τὰ χαρίσματα, μεγαλώνουν τὰ παιδαγωγικά παραδείγματα, πληθαίνουν οἱ εὐκαιρίες γιὰ δημιουργική ζωή, καὶ γίνεται δυνατὴ ἡ αὐτοθυσία. Τὰ χειρότερα καὶ κατώτερα στοιχεῖα δὲν ὑποχωροῦν μὲ διαταγὲς κανενὸς Πατερούλη, ἀλλὰ μόνον στὸν βαθμὸ ποὺ συμβαίνει, ἂν συμβεῖ, τὸ θαῦμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀλλαγῆς.

Ἐπάρχουν ἀγαθοὶ χαζοί,¹¹⁴ ὅμως ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ κατηγορία αὐτὴ δὲν εἶναι πολυπληθῆς. Πόσο χαζὸς πρέπει νὰ εἶμαι γιὰ νὰ μὴν καταλαβαίνω ὅτι, ἂν τὸ πρόβλημα βρίσκεται στοὺς πλούσιους ἐπειδὴ εἶναι πλούσιοι, τότε κανένας ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχω δίκαιη καὶ ταυτόχρονα πλούσια κοινωνία. Ἡ πόσο χαζὸς πρέπει νὰ εἶμαι γιὰ νὰ μὴν καταλαβαίνω ὅτι δὲν γίνεται νὰ ἔχουν ὅλοι τὴν ἴδια περιουσία, ὅτι θὰ ὑπάρχουν πάντα διαφορετικές ἰκανότητες καὶ εὐκαιρίες, ὥστε ἂν θέλουμε ὅπωςδήποτε ἰσότητα, μόνη ρεαλιστικὴ περίπτωση εἶναι ἡ καθολικὴ ἐξαθλίωση. Δὲν χρειάζεται τρομακτικὴ εὐφυΐα γιὰ νὰ γίνουν αὐτὰ ἀντιληπτά. Τὸν σοσιαλισμὸ κινεῖ ὁ φθόβος, ὄχι ἡ ἀγαθὴ βλακεία.

Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ἀλλὰ ἀναμενόμενο γιὰ συστήματα ποὺ ἐπαγγέλονται ἰσότητα νὰ καταλήγουν στὸ ἀντίθετο καὶ μὲ χειρότερη διαφθορά, ἐφόσον ὁ πλοῦτος πηγαίνει στὴ δι-

¹¹⁴ Ἡ γλῶσσα προτείνει τὰ δύο καὶ ὡς συνώνυμα. Στὴ σύμπτωση αὐτὴ προσπάθησε νὰ στηριχθεῖ ὁ Ντοστογιέφσκυ, ἀπερίσκεπτα, γιὰ νὰ δώσει μιὰ εἰκόνα τῆς ἀγιότητας. Στὸ τέλος ἀπογοητεύτηκε, ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ τὸ εἶχε προβλέψει. Ὅσο θετικὰ καὶ ταυτόσημα ἂν εἶναι τὰ δύο τους σὲ συμπαθέστατες περιπτώσεις, ποὺ οἱ περισσότεροι γνωρίζουμε — εἶναι ὁ Χριστὸς ἓνας ‘ἀγαθιάρης’ καὶ ἓνας ‘χαζούλης’; Νοημοσύνη δὲν σημαίνει ὑψηλὸ IQ οὔτε εὐρυμάθεια οὔτε ξεχωριστὴ δεξιότητα, βρίσκεται ὅμως πέρα καὶ ἀπὸ τὴ χαζούλικη ἀγαθότητα τοῦ ‘ἡλίθιου’.

απλοκή, ανεξάρτητα από ικανότητες, οί όποϊες οὔτε κἄν ἐν-
διαφέρουν. Σέ χῶρες πού ἀδιαφοροῦν γιά τήν ἐλευθερία, τή
δημιουργία καί τή γνώση, ἀκόμα καί ὁ καπιταλισμός εἶναι
ψευδώνυμος, καί συνήθως ἄλλο ὄνομα γιά τὸ δίκαιο τοῦ
ἰσχυροτέρου. Ὁ ντὲ Σότο ἔχει ζήσει τέτοιες καταστάσεις
καί τὶς περιγράφει ἀπὸ πρῶτο χέρι. Γιά νὰ ἀποκτήσεις τίτ-
λο ἀκινήτου στὸ Περού πρέπει νὰ περάσεις ἀπὸ (κυριολε-
κτικὰ) ἑκατοντάδες διαδικασίες σὲ δεκάδες δημόσιες ὑπηρε-
σίες, μὲ τὸ ἀποτέλεσμα νὰ χρειάζεται χρόνια γιά νὰ προκύ-
ψει, χωρὶς νὰ εἶναι κἄν βέβαιο. Ὅλα αὐτὰ γίνονται δυσβά-
σταχτα γιά τοὺς φτωχοὺς, ὄχι γιά τοὺς πλούσιους, οί ὁποῖοι
λαδῶνουν. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὴ δημόσια γραφειοκρατία καί
τὴ διαπλοκή της προέρχονται νόμοι, πού οὔτε κἄν περνοῦν
ἀπὸ τὴ Βουλὴ γιά συζήτηση, προωθῶντας πότε ἐκεῖνο καί
πότε τὸ ἄλλο συμφέρον, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἀπί-
στευτης πληθώρας διατάξεων. Μόνη 'διέξοδος' γιά τὸν φτω-
χὸ εἶναι νὰ δουλεύει παράνομα σὲ μικροδουλεῖς ἀνήμερος
νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐπιχείρησή του ἢ νὰ τὴν πουλήσει ἢ ὑπο-
θηκεύσει γιά νὰ χρηματοδοτήσει μιὰ νέα ἐπιχείρηση, νὰ μὴ
μπορεῖ κἄν νὰ ἀποκτήσει τηλέφωνο, ἐφόσον δὲν ἔχει διευ-
θυνση νὰ τὸ δηλώσει, οὔτε νερὸ καί ἠλεκτρισμό.

Ἴσως κουράζει ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται: κοι-
νωνία φιλίας ὑπάρχει ὅταν καθέννας ξεχωριστὰ καί ανεξάρ-
τητα ἀπὸ καταγωγή καί οἰκονομικὴ κατάσταση γίνεται σε-
βαστὸς στὴν πράξη, ὄχι στὰ λόγια, τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα
καί οί ἐλευθερίες του ἐμπνέουν τοὺς νόμους, ἔτσι πού ὅλα
τὸν στηρίζουν νὰ ἀναπτύσσει τὶς δυνάμεις καί τὰ χαρίσματά
του. Κανένα σύστημα δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὴν κοινωνία
πού περιφρονεῖ τὴν ἀξία τοῦ ἀτόμου, ὅπου οί ἐπιχειρήσεις
ἔχουν ἀρκετὴ ἰσχὺ γιά νὰ ἐπιβάλλουν τὰ συμφέροντά τους
μέσα ἀπὸ τὴ διαπλοκή, εἶναι λίγες, ὑπολειτουργοῦν καί ξε-
χωρίζουν γιά τὴ χαμηλὴ ποιότητα τῶν ἔργων τους. Ἀντι-
πολίτευση καί ἐλευθερία τοῦ τύπου δὲν ὑπάρχουν ἐκεῖ γιά

να ἐλέγχουν τὸ σύστημα, κάθε φωνὴ ἐπίκρισης διώκεται, πενιχρὴ ἀντίσταση προέρχεται μόνο ἀπὸ τὶς συγκρούσεις ὁμάδων συμφερόντων, ἓνα τελευταῖο ὄχυρὸ μικρῆς καὶ ἀξιοθρήνητης ἐλευθερίας, μιὰ πού ἡ δύναμή του ὑπονομεύεται ἀπὸ τὰ μονοπώλια τῶν παρακοιμώμενων καὶ τὰ καρτέλ. Στὶς περιπτώσεις τόσο διεφθαρμένων κοινωνιῶν, ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικός, φέρει τὶς ἐπιχειρήσεις στὸ κράτος πραγματοποιῶντας διὰ μιᾶς ὁλόκληρη τὴ διαπλοκή, ταυτόχρονα ἐξοντώνοντας ὁλόκληρη τὴν ἀντίσταση, ἔτσι ἐπιταχύνοντας τὴν παρακμὴ, πλησιάζοντας ταχύτερα στὴν κατάρρευση καὶ στὴ δυνατότητα γιὰ κάτι καλύτερο, ἂν ἡ κοινωνία ἀναπτύξει τέτοια δυνατότητα.

Οἱ περιορισμοὶ πού προκύπτουν ἀπὸ σεβασμὸ γιὰ τὸ ἄτομο, σὲ τί ἀκριβῶς διαφέρουν ἀπὸ ὅποιους τὸ περιφρονοῦν; Οἱ πρῶτοι προφυλάσσουν ἀπὸ κακοποιήσεις πού μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ ὅπουδήποτε καὶ ἀπὸ κρατικούς μηχανισμούς, καὶ ἀποβλέπουν στὴν προστασία ὅλων ἔναντι ὅλων, σὲ μιὰ ἰδανικὴ ἰσορροπία δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, ἔτσι πού καθέννας νὰ ζεῖ ὅπως θέλει χωρὶς νὰ ἐνοχλεῖ τοὺς ἄλλους καὶ χωρὶς μεροληπτικὴ μεταχείριση ἀπὸ τὸν νόμο. Οἱ περιορισμοὶ πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν περιφρόνηση τοῦ ἀτόμου, τὸ ἐμποδίζουν νὰ ἀποκτήσει δύναμη, ἐπειδὴ ἀποβλέπουν στὴν ἐκμετάλλευσή του. "Ὅποιος ἔχει δύναμη εἶναι πιὸ εὐκολο νὰ τὴν κρατήσῃ καὶ νὰ τὴ μεγαλώσῃ. Κοινωνίες μὲ σεβασμὸ γιὰ τὸ ἄτομο θέλουν γιὰ ὅλους νὰ εἶναι ὅσο πιὸ ἰσχυροὶ μποροῦν, γι' αὐτό, χωρὶς νὰ ὑπονομεύουν τοὺς ἰσχυροὺς, φροντίζουν νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς ἀνίσχυρους νὰ ἔχουν τὶς περισσότερες δυνατὲς εὐκαιρίες.

"Ἦδη τὸν 15ο αἰῶνα ἡ Εὐρώπη εἰσηγεῖται τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἀνάγκη προστασίας πνευματικῶν δικαιωμάτων, μὲ δύο μορφές, τῶν copyrights καὶ τῆς πατέντας. Μέσα ἀπὸ τὴ διαφύλαξη τοῦ κέρδους ἀτόμων καὶ ἐπιχειρήσεων καὶ τὴν προσπάθεια νὰ μὴν ἀλλοιώνονται τὰ πνευματικὰ ἔργα ἀπὸ

λογοκλόπους, ἡ δημιουργικότητα ὑποστηρίζεται ἀκόμη περισσότερο.

Τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Γαλλία ἐμφανίζονται τὰ Ἐπιμελητήρια. Ἄν καὶ εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης βρίσκεται στὴν Ἀγγλία, δὲν εἶναι λίγα τὰ ‘προεόρτια’, ὥστε μποροῦμε ἤδη νὰ μιλοῦμε τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐπίγνωση ὅτι ἀλλάζει κάτι σημαντικὸ στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία, ὅταν γίνεται τόσο αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς ἐπαφῆς τῶν κυβερνητικῶν καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Τὸν 19ο αἰῶνα ὁ θεσμὸς τοῦ Ἐπιμελητήριου εἶναι πιὰ ἐδραιωμένος σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη.

Ἔχουμε δεῖ ποιά εἶναι ἡ προϋπόθεση ὄλων αὐτῶν. Σὲ κοινωνίες ποὺ σέβονται τὸ ἄτομο, ἀναδύεται ὁλόκληρος ὁ ἀστερισμὸς τῶν ἀξιῶν τῆς φιλίας¹¹⁵ — πρώτη ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀξία ποὺ διαπερνάει καὶ ἐπιτρέπει τὶς ὑπόλοιπες, ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιθυμία γιὰ πληρότητα τῆς ἀνώτερης δυνατῆς γνώσης ἀλλὰ καὶ ὡς γενικὴ φιλομάθεια, ἡ κριτικὴ, ἡ ἀμφισβήτηση, ὁ ὑπολογισμὸς, ἡ αὐτογνωσία, ἡ ἐρμηνεία τῶν ὀρίων, ἡ ἐπινόηση, ἡ φαντασία, ἡ γονιμότητα, ὁ πειραματισμὸς, ἡ τόλμη, ὁ ἐνθουσιασμὸς, ἡ ἐπιχείρηση... Ποῦ ὑπάρχει πιὸ πλήρης καὶ ἰσχυρὸς ὁ ἀστερισμὸς τῆς φιλίας ἀπ’ ὅσο στὶς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες;

Τὸ μοναρχικὸ καθεστῶς τῆς νεώτερης Δύσης δὲν ἤθελε οὔτε νὰ ἀκούσει γιὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, καὶ ἡ δικαιολογία ἦταν πραγματικὰ ἀστεία. Ντὲ Μπονάλ: ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφασίζει γιὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, ἐπειδὴ εἶναι ἀνίκανος νὰ δημιουργήσῃ ἓνα μόριο ὕλης! Ἐπομένως τὰ δικαιώματα ἀποφασίζει ὁ Δημιουργός, ὁ ὁποῖος μὲ ποιὸ

¹¹⁵ Βλ. τὸ κεφάλαιο ‘Ἡ τετραπλὴ ἀρχή’.

τρόπο κοινοποιεῖ τὴ βούλησὴ Του, ἢ πῶς ‘ἐπικαιροποιεῖ’ ὅσα λέγονται στὴν Βίβλο (καὶ ἤδη αὐτά, ποιός τὰ ἐξηγεῖ ἔγκυρα); Παιχνίδι θὰ κάνει λοιπὸν ὁ Πάπας, ὅπως εἶχε θελήσει ἐπὶ αἰῶνες νὰ ἐπιβάλλεται παντοῦ καὶ στοὺς αὐτοκράτορες. Ὅμως γιατί ὁ Δημιουργὸς ὀρίζει μὲ ποιά δικαιώματα θὰ ζήσω, ἂν μὲ δημιούργησε ἐλεύθερο ὡς εἰκόνα Του;

Ἡ παπικὴ ἀντίληψη πὼς ἡ πνευματικὴ ἐξουσία ὑπερβαίνει τὴν κοσμικὴ καὶ ἔχει δικαίωμα καὶ καθῆκον νὰ τὴν κατευθύνει, εἶναι γνωστὴ ὡς παποκαισαρισμὸς. Προσπαθώντας νὰ ἐπιβάλει στὸ κράτος τὴ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας ὡς πνευματικοῦ καὶ ἀνώτερου θεσμοῦ, ὁ Πάπας ἐκμεταλλεύθηκε τὸ κῦρος τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος ὄραματιζόταν θεοκρατικὴ διακυβέρνηση, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος παρατηροῦσε ὅτι τὸ κατώτερο πρέπει νὰ ὑπάγεται στὸ ἀνώτερο. Στὴν ἀρχὴ ὄλων βρίσκεται (ποιός ἄλλος;) ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ἰδανικὴ περίπτωση τὴ βασιλεία τῶν φιλοσόφων ὡς κυβέρνηση γνώσης, σύνεσης καὶ ἀνιδιοτελείας. Ὅμως τὸ ἀνώτερο, συνετό, σοφό, ἀνιδιοτελές, δὲν εἶναι ἀφηρημένο, εἶναι συγκεκριμένα μοναδικὰ καὶ ἀπρόβλεπτα πρόσωπα! Δὲν νοεῖται θεσμὸς ἱκανὸς νὰ ὑπερβαίνει τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία ἔτσι πὺν νὰ μπορεῖ νὰ παράγει ἀνιδιοτελεῖς καὶ σοφοὺς. Ὁ Πάπας μετέτρεψε σὲ σοφιστεία μιὰ θεωρητικὴ ἀρχὴ μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο, μεταφέροντας στὴν ἀπρόσωπη θεσμικότητα τὴν ἀξία τῶν προσώπων. Ἔτσι προέκυψε ἡ διαβόητη Ἱερὰ Ἐξέταση, ἡ ἐπέμβαση τοῦ παπισμοῦ στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, ἡ ἐπίθεση σὲ ἐπιστήμονες, ἡ ἴδρυση παπικοῦ κράτους... Τὸ Βατικανὸ αὐτοπροτείνεται ὡς ὑποτιθέμενη ἱστορικὴ ὑλοποίηση τῆς βασι-

λείας τῶν φιλοσόφων, ἡ ὁποία εὐτυχῶς εἶναι πιά ἀρκετὰ ἀνίσχυρη καὶ δὲν ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία πού θὰ ἤθελε.¹¹⁶

Τί ἄλλο ἐπιδιώκει τὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ μετάδοση σύνεσης, σοφίας καὶ ἀνιδιοτέλειας; Ὅμως οἱ ἀξίες προέρχονται ἐλεύθερα, ἢ ἀλλιῶς εἶναι ψεύτικες. Ὁ φιλόσοφος προσκαλεῖ καὶ ὑποστηρίζει, ὁ ἀπατεώνας βιάζει. Ὁ Πάπας κανονικά θὰ ἐξηγοῦσε τὶς πεποιθήσεις τῆς Ἐκκλησίας χωρὶς προσπάθεια ἐπιβολῆς, ὅπως ἔκανε ὁ Χριστός. Μὲ ὑποκρισία προῆλθαν καὶ οἱ ἄμεσα πολιτικὲς ἀποπειρες ἐγκαθίδρυσης ὀλοκληρωτισμῶν. Τὴ θέση τοῦ Πάπα κατέλαβε ὁ Πατερούλης. Οἱ πολίτες δὲν χρειάζεται νὰ σκέφτονται, νὰ κρίνουν, νὰ ἐκλέγουν — ἡ ὑπακοὴ ἀρκεῖ καὶ περισσεύει! Ἀντιρρήσεις δὲν ἔχουν νόημα ὅταν ἀληθινὸ εἶναι ὅ,τι πεῖ ὁ Πατερούλης, ἐκεῖνο ἢ τὸ ἀντίθετο, ἀνάλογα τί (νομίζει ὅτι) τὸν συμφέρει κάθε φορά. Ὑπάρχει κάτι πιὸ χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴ συμμαχία Χίτλερ καὶ Στάλιν; Ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀκόμα καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς σοβιετικῆς θηριωδίας, οἱ ὁποῖοι σὲ μιὰ ἐπίδειξη τυχοδιωκτισμοῦ δὲν εἶχαν πρόβλημα νὰ ἀλλάξουν γνώμη ἀμέσως μόλις ὁ Πατερούλης ἄλλαξε τὴ δική του, ὅταν κατάλαβε ὅτι

¹¹⁶ Σὲ καιροὺς μεγάλης παπικῆς ἰσχύος, τὸν 11ο αἰῶνα, προσπαθῶντας ἡ πλευρὰ τοῦ βασιλιᾶ Ἑρρίκου τοῦ Δ' νὰ προστατεύσει τὴν ἐξουσία του, ἐπικαλέστηκε νομικὰ ἐπιχειρήματα! Δὲν ἔκρινε τὸν παπισμὸ γιὰ πνευματικούς λόγους, ἀλλὰ ὡς πολιτικὰ ἐπικίνδυνο, καὶ προέταξε τὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου γιὰ ὅλους, ἐπομένως καὶ γιὰ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, προστατεύοντας ἔτσι καὶ ἀπὸ παρεκτροπὲς τοῦ θρόνου. Τὸ πρόταγμα τοῦ νόμου σημαίνει ὡς ὕψιστη κοινωνικὴ ἀρχὴ ἔναντι κάθε αὐθεντίας καὶ ἰδεολογίας τῆ συνεννόησης. Στὴν ἴδια νοσοτροπία ἀνήκει ἡ Magna Carta, ἡ ὑπογραφή τῆς ὁποίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα, ἀρχὲς τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀποτελεῖ καὶ συμβολικὰ σημαντικὸ σταθμὸ στὴ γένεση τοῦ μοντέρνου ἀτόμου.

ο Χίτλερ όχι μόνο δέν θά τόν βοηθοῦσε ὡς τὸ τέλος νὰ καταπιεῖ τὴ μισή Εὐρώπη, ἀλλὰ θά εἰσέβαλε καὶ στὴ Ρωσία. Ὁ Στάλιν βοήθησε τὸν Χίτλερ καὶ στρατιωτικά, ἀλλὰ ὄχι μόνο, ἔβαζε τὰ κομμουνιστικά κόμματα στὶς δυτικὲς χῶρες νὰ σαμποτάρουν τὶς κυβερνήσεις διευκολύνοντας τοὺς Ναζι νὰ βρίσκουν μικρότερη ἀντίσταση. Καὶ σήμερα ἀριστερὰ κόμματα, φεμινιστικά καὶ οἰκολογικά κινήματα, καὶ πλῆθος ‘προοδευτικῶν’ ἀνθῶν, εὐνοοῦν τὴν ἀποσταθεροποίηση μὲ ἐπεισόδια πού δημιουργοῦν, προσπαθῶντας νὰ καλλιεργήσουν ἐντυπώσεις ἀποτυχίας τοῦ συστήματος.

Ὅσο οἱ συνθῆκες εἶναι ὀμαλές, οἱ ὀμάδες τῆς παρακμῆς δέν διακρίνονται καθαρά ἢ δέν δίνουμε σημασία. Σὲ δύσκολους καιροὺς ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια ὅλο αὐτὸ πού κάνει, γιὰ παράδειγμα, 9% τῶν Ἑλλήνων ψηφοφόρων νὰ ἔχει στὴ Βουλὴ τὸ ΚΚΕ, καὶ ἀκόμα μεγαλύτερο ποσοστὸ νὰ ψηφίζει παρόμοια κόμματα. Τὰ γεγονότα εἶναι γνωστά, καὶ προηγουμένως ἦταν, ὅμως οἱ ἀριστεροὶ ‘διανοούμενοι’ ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ διέδιδαν ὅτι ὅλα εἶναι τέλεια! Ἔτσι μὲ τὴν Κούβα καὶ τὴν Κίνα, μὲ τὴ Βόρεια Κορέα, τὴ Βενεζουέλα, καὶ ὅλους τοὺς σοσιαλιστικούς ‘παράδεισους’. Ὁ ἀριστερὸς ἔβλεπε, γνῶριζε καὶ συγκάλυπτε τὰ καθεστῶτα τῆς φρίκης, μέχρι πού ἡ δυσωδία γινόταν ἀνυπόφορη. Τότε ἐρχόταν ἡ μονότονη ἐπωδός, ὅτι καὶ πάλι ὁ σοσιαλισμὸς δέν ἐφαρμόστηκε σωστά, ὅμως ὅταν ἐφαρμοστεῖ θά δεῖτε! Καὶ ὅταν ἡ Κίνα μείωσε θεαματικά τὴν ἀκραία φτώχεια, ἐπειδὴ ‘πρόδωσε’ τὸν σοσιαλισμὸ καὶ ἀνοίχτηκε στὴν ἐλεύθερη οἰκονομία, οἱ σοσιαλιστὲς ‘διανοούμενοι’ στὴ Δύση κατάπιαν τὴ γλῶσσα τους.

Χρειάζεται νὰ ἐξηγηθεῖ τί προσελκύει στὶς σοσιαλιστικές δικτατορίες ἀληθινὰ ἢ ὑποκριτικά. Εἶναι ναρκισσισμὸς; Οἱ ἀριστεροὶ γοητεύονται ἀπὸ τὶς ιδέες τους γιὰ τὸ ‘δίκιο τοῦ ἐργάτη’ τόσο πού δέν τοὺς νοιάζει τὸ πραγματικὸ δίκιο του ἀλλὰ οἱ ιδέες τους; Τοὺς εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουν

ποῦ περνάει καλύτερα ὁ ἄνθρωπος, ποῦ γίνεται περισσότερο σεβαστός, ποῦ ἔχει περισσότερες δυνατότητες; Εἶναι τὸ σύνδρομο τοῦ καλομαθημένου, ποῦ δὲν ἐκτιμάει κάτι πρὶν τὸ χάσει; Εἶναι καθαρὸς φθόνος; Νὰ τσακίσω τὸν πλούσιο ὁ κόσμος νὰ χαλάσει; Εἶναι μόδα; Λαϊκισμός; Νὰ χαϊδεύω τὶς κατώτερες ὀρμές τῶν πολλῶν γιὰ νὰ μὲ λατρεύουν; Εἶναι ἔνστικτο αὐτοάμυνας καὶ ἀνοησία; Ἐπειδὴ εἶμαι ἀνίκανος, ἐμποδίζω τοὺς ἱκανοὺς μήπως ἀναρριχηθῶ στὴ θέση τους; Εἶναι κληρονομιά τοῦ καλοῦ χριστιανοῦ, ὅπου οἱ πλούσιοι, καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι πλούσιοι, ἀποτελοῦν τὸ πλήρωμα τῆς κόλασης;

Γιὰ τὴ νοσηρότητα τῆς ‘προοδευτικῆς’ νοστοπρίας μοῦ φαίνεται ὅτι χρειάζονται εἰδικές ἔρευνες, καὶ ἴσως ἰσχύουν κατὰ περίπτωσιν ὅλα τὰ προηγούμενα. Πάντως κοινὸ στοιχεῖο σὲ ὅλα εἶναι ἡ σκληρότητα.¹¹⁷ Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὅπο-

¹¹⁷ Διαβάζοντας κείμενα ὅπως τὸ ἐπαινετικὸ γιὰ τὴ Β. Κορέα τῆς ἀπὸ Καίμπριτζ ὀρμωμένης ‘οἰκονομολόγου’ Τζῶαν Ρόμπινσον, πρῶτα αἰσθάνεται κανεὶς λύπη γιὰ τὸ Καίμπριτζ, καὶ μᾶλλον γιὰ τὴν Ἀγγλία. Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν περίπτωσιν μοναχικοῦ διανοούμενου, ὅπως ἦταν ὁ Ζὰν Πῶλ Σάρτρ, ἡ εὐθύνη θὰ παρέμενε κυρίως στὸν ἴδιο (τὰ λύκεια στὰ ὁποῖα δίδαξε προφανῶς δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸ ἔργο του, καὶ μᾶλλον τὸ ἀγνοοῦσαν τελείως), ὅμως ἡ δική της γενικεύεται, ντροπιάζει τὸ παν/μιο καὶ τὴ χώρα της. Ὅσα ὁ κανονικὸς ἄνθρωπος φρίττει βλέποντάς τα, τοὺς βορειοκορεάτες νὰ παραληροῦν ὅταν βρεθοῦν κοντὰ στὸν Πατερούλη σὰν νὰ ἦταν ρὸκ στάρ, ἡ Ρόμπινσον τὰ παρουσιάζει ὡς ἀυθόρμητες ἐκδηλώσεις εὐγνωμοσύνης γιὰ ἕναν ἡγέτη ποῦ νοιάζεται ἀληθινά! Παρόμοια ὁ Κάριερ, καθηγητῆς στὸ παν/μιο Βιλανόβα στὴν Πενσυλβάνια, γράφει ὅτι τὸ ‘κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ θαῦμα’! τῆς Β. Κορέας ὀφείλεται στὸν λαὸ ποῦ δουλεῖ σκληρά, ὄχι μὲ τὴ βία (δὲν ἀναφέρει κἄν ὡς πιθανὸ κίνητρο τὴν ἀμοιβή!) ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσή του στὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάστασι!

τε κυβέρνησαν οί ‘δίκαιοι’, με τή βοήθεια και τῆς ‘διανοή-
σης’, πού ἀπό Δημοτικοῦ μέχρι Παν/μίου προπαγανδίζει
τις ιδέες τους, οί κοινωνίες δυστύχησαν. Οὔτε εἶναι τυχαία ἡ
σχέση ἀριστερᾶς, αὐταρχισμοῦ και βίας — εἴτε ἐπαναστα-
τικῆς βίας εἴτε ἀστυνομικῆς και τρομοκρατικῆς μετὰ τὴν
ἀρπαγὴ τῆς ἐξουσίας.¹¹⁸

Ἡ βία ταιριάζει στὴν πώρωση, σημαίνει ὅτι δὲν κυβερ-
νάει ἡ σκέψη, ἡ ζήτηση λύσεων, ἡ αὐτοκριτική, ὁ σεβασμὸς
κάθε ἀξίας και ἀλήθειας πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὅπουδῆπο-
τε, ἀκόμη και στοὺς ἀντίπαλους. Γιὰ νὰ εἶμαι ἀριστερὸς
χρειάζεται νὰ ἔχω περίσσειμα τυχοδιωκτισμοῦ, φανατι-
σμοῦ και ὑποκρισίας, ὁπότε δὲν ὑπάρχουν γιὰ μένα δύσκολα
προβλήματα οὔτε φταίω ὁ ἴδιος γιὰ ὅτιδῆποτε ἀλλὰ πάντα
οί ‘κακοί’, ὅποιοι (νομίζω ὅτι) με συμφέρει κάθε φορὰ νὰ
στοχοποιηθοῦν. Οὔτε εἶναι σύμπτωση ὅτι οί καλοπροαίρετοι
ἀσυμβίβαστοι ιδεολόγοι, πού ἐμπνέονται ἀπὸ ἀριστερὲς ιδέ-
ες, ὁραματίζονται τὸν ‘νέο ἄνθρωπο’. Διακηρύσσουν ὑπο-
κριτικὰ τὴν ἀγνότητά τους, ἐνῶ ἔχουν ἐκπληκτικὰ περιορι-
σμένη εὐαισθησία. Εἶναι τόσο ἀποφασισμένοι νὰ ἐπιμείνουν
στὴν ἐμπάθειά τους, ὥστε δὲν θέλουν νὰ σκεφτοῦν οὔτε κἂν
τὸ πιὸ τρομακτικό, πόσο ἀξιοπεριφρόνητη θὰ ἀποδεικνυό-
ταν ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἂν ὄντως οί θεωρίες τους ἦταν σω-
στές, ἂν πράγματι ὁ ἄνθρωπος ἄγεται και φέρεται ἀπὸ τὶς
περιστάσεις, και μάλιστα τὶς πιὸ ‘ὕλικές’, σὰν ἓνα ἐπιφαι-
νόμενο. Ὅμως αὐτὸ εἶναι τὸ συνολικό μας πρόβλημα, ὅτι
ἄνθρωποι πνευματικὰ ἀνάπηροι βρίσκονται σὲ θέσεις εὐθύ-

¹¹⁸ Εἶναι ἀρπαγὴ ἀκόμη και χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ἐπανάσταση,
ἐπειδὴ ἡ ἀριστερά, στὸν βαθμὸ πού παραμένει στὴ φύση της,
χρησιμοποιεῖ θεμιτὰ και ἀθέμιτα μέσα γιὰ νὰ μὴν παραδόσει
τὴν ἐξουσία προτοῦ καταστραφεῖ ἡ χώρα.

νης στὸν δημόσιο βίῳ ὡς ἐκπαιδευτικοί, δημοσιογράφοι, πολιτικοί...

*

ΔΕΝ χρειάστηκε νὰ παρέλθει ὁ 15ος αἰώνας γιὰ νὰ ἰδρυθῶν ἐργατικά σωματεῖα σὲ πρῶιμη μορφή, ὀδηγῶντας σὲ ἰδιαίτερες ἐντάσεις τὸν 16ο, ὅπως μὲ τοὺς τυπογράφους στὴ Λυὼν καὶ στὸ Παρίσι, χωρὶς νὰ καταφέρουν τίποτα θεαματικό. Πρῶτοι οἱ ἴδιοι οἱ μεγαλύτεροι βιομήχανοι εἰσήγαγαν τόσο τὴν κατοχύρωση ἐργατικῶν δικαιωμάτων ὅσο καὶ τὴν προστασία τους, βλέποντας ὅτι τοὺς συμφέρει,¹¹⁹ οἱ

¹¹⁹ Τί πιὸ χαρακτηριστικό ἀπὸ τὸ ὀκτάωρο, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπέβαλε καμμιά σοσιαλιστικὴ κινητοποίηση, ἀλλὰ εἰσηγήθηκε ὁ Χένρυ Φόρντ, ἔχοντας προηγουμένως διπλασιάσει καὶ τὸν μισθὸ τῶν ὑπαλλήλων του, πάλι μὲ δικὴ του πρωτοβουλία. Πολὺ γρήγορα ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμά του καὶ ἄλλοι βιομήχανοι, βλέποντας τὰ κέρδη τῆς Φόρντ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ αὐτῆ. Διδασκόμενοι ἀπὸ τὸ προηγούμενο τῆς Δύσης καὶ ἀκόμη ἐκμεταλλεόμενοι τῆ βουδδιστικῆ κουλτούρα τους, οἱ Ἰάπωνες μετέτρεψαν τὶς ἐργατικὲς διεκδικήσεις σὲ μέρος τῆς λειτουργίας τῶν μεγάλων ἐταιρειῶν, καὶ μὲ ἀντάλλαγμα σκληρῆ δουλειά, ἀκόμα καὶ σὲ ἀργίες ὅποτε χρειαζόταν, ἔδωσαν στοὺς ὑπάλληλους μονιμότητα, κοινωνικὲς παροχές, βέβαιες, προκαθορισμένες, αὐξήσεις ἀνάλογα μὲ τὰ χρόνια ἐργασίας, κ.ἄ., ἐνῶ τὰ αἰσθήματα ὑποδούλωσης μείωναν οἱ κοινωνικὲς συναναστροφές μὲ ὑψηλὰ στελέχη τῆς ἐταιρείας! Τὸ κόστος αὐτῆς τῆς ‘πολυτελοῦς’ κατηγορίας ὑπαλλήλων ἐξισορρόπησαν ἐκεῖνοι τῶν πιὸ μικρῶν ἐταιρειῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν ἴδια δικαιώματα ἐπειδὴ δὲν ἦταν ἐξίσου ἀπαραίτητοι, δούλευαν μὲ συμβάσεις περιορισμένου χρόνου, λιγώτερες ὥρες, κ.λπ.

δὲ μισθοὶ αὐξήθηκαν ὅταν κρίθηκε ἐφικτό, μετὰ τὴν κακὴ ἐμπειρία ἀπὸ προηγούμενες δοκιμές. Οἱ ἰταλικὲς πόλεις-κράτη εἶχαν δώσει πολύτιμο μάθημα τὸν 16ο αἰῶνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τους, τὴν ὁποία προκάλεσαν οἱ μισθολογικὲς αὐξήσεις ἐμποδίζοντας τὸν ἀνταγωνισμό μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τῆς βόρειας Εὐρώπης. Καὶ ὅπως θυμίζει ὁ Χάζλιτ, ὅλες ἐκεῖνες τὶς δεκαετίες, ὅταν τὰ σωματεῖα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γερμανίας ὀργιάζαν μάταια γιὰ αὐξήσεις, στὴν Ἀμερικὴ οἱ μισθοὶ αὐξάνονταν ἤσυχα καὶ φυσιολογικά, καὶ μὲ τεράστια διαφορὰ, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι ἐκεῖ ἡ ἐργασία ἦταν πιὸ παραγωγικὴ! Δὲν δημιουργοῦνται λεφτὰ μὲ διαταγὲς ἢ ἐπειδὴ εἶναι ‘δίκαιο’, οὔτε βάζοντας τὸ χέρι στὴν ξένη τσέπη. Καὶ ἴσως περιττεύει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι δὲν εἶναι πλοῦτος τὸ χρήμα, ποὺ τυπῶνω ὅσο θέλω καὶ μετὰ τὸ πετάω στὰ σκουπίδια μαζὶ μὲ τὴν οἰκονομία τῆς χώρας. Πλοῦτος εἶναι ἡ δημιουργία, τὸ προϊόν, ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ, εἰσαγόμενο ἢ ἐγχώριο. Σὲ πείσμα τῆς λογικῆς καὶ τῆς πραγματικότητας, ὁ Μάρξ ἐπαναλάμβανε τὶς προφητεῖες γιὰ ἐξέγερση τῆς ἐργατιᾶς, ἀνατροπὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, καὶ ἄλλα θεαματικά, ποὺ δὲν ἔγιναν ποτέ.¹²⁰

¹²⁰ Μάρξ καὶ Ἔγκελς ἀποσιωποῦσαν στοιχεῖα ἢ τὰ ἄλλαζαν γιὰ νὰ ἀναγκάσουν τὴν πραγματικότητα νὰ συμφωνεῖ μαζὶ τους. Ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ὁμιλία τοῦ Βρετανοῦ πρωθυπουργοῦ γιὰ τὸν προϋπολογισμό, τὸ 1863. Ὁ Γκλάντστοουν, γνωστός γιὰ τὴ μανία του ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη νὰ ὠφελοῦνται ὅσο γίνεται περισσότεροι, ἐνημέρωσε ὅτι *the average condition of the British labourer, we have the happiness to know, has improved during the last twenty years in a degree which we know to be extraordinary, and which we may almost pronounce to be unexampled in the history of any country and of any age.* Ὁ Μάρξ τὸν ἔβαλε νὰ λέει ὅτι αὐξήσαν τὴν περιουσία τους ἀποκλειστικά οἱ πλοῦσοι! Πρόκειται γιὰ ἀνόητη παραποίηση, ἐφό-

Ἀκόμα καὶ σὲ μικτὲς περιπτώσεις, ὅπως εἶναι ἐκεῖνη τῆς σημερινῆς Κίνας,¹²¹ ὁ καπιταλισμὸς ὑπονομεύει τὸν πολιτικὸ αὐταρχισμό, τὸ ἄτομο ἀποκτᾷ μεγαλύτερη οικονομικὴ δύναμη, ἀλλὰ καὶ δύναμη σκέψης, γνώσης, ὀργάνωσης καὶ θάρρους, μέσα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματικότητα. Θὰ ἀξιοποιήσῃ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ Κινέζος πολίτης; Δὲν εἶναι βέβαιο, εἶναι ὅμως πιθανό. Ἡ Κίνα δὲν ἔχει παράδοση διερώτησης,¹²² δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα καὶ νὰ ‘βουλευτεῖ’ στὴ

σον κανένας πολιτικὸς δὲν θὰ παραδεχόταν τόσο κυνικὰ κάτι τέτοιο: *this intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property!* Γράφοντας στὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν ὁ Λένιν ἐξηγοῦσε, τὸ νὰ λέμε τὴν ἀλήθεια εἶναι μιὰ ἀστική προκατάληψη, τὸ ψεῦδος δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸν διακαῶς ἐπιδιωκόμενο σκοπὸ μας.

¹²¹ Καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κίνα, ὅπως εἶναι φυσικό, τὸ καθεστῶς δὲν γινόταν παρὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ ἀργὰ ἢ γρήγορα πόσο καταστροφικὴ εἶναι γιὰ τὴν οἰκονομία ἢ ἀπαγόρευση τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης. Ἔτσι ἐπετράπη σὲ κάποιον βαθμὸ στὶς περισσότερες σοσιαλιστικὲς δικτατορίες, ἀλλὰ μὲ ζώνη ‘ἀγνότητας’, νὰ μὴν ἀπασχολοῦνται πολλοί, δῆθεν γιὰ νὰ μὴ γίνονται ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης! Μέχρι πόσους εἶναι θεμιτὸ νὰ ἐκμεταλλεύομαι; Κι ἂν ἐκμεταλλεύομαι μόνο ἓναν, δὲν ὑπάρχει πρόβλημα; Ἡ ἐπιχείρηση λοιπὸν ἔπρεπε νὰ εἶναι μικρὴ, ὅπως ἓνα μαγαζάκι, ἐκτροφὴ λίγων ζώων, κ.λπ. Αὐτὸ δὲν ἔκανε πολλὰ γιὰ νὰ προκύψει οἰκονομικὴ ἰσχὺς, ὅμως διαφορετικὰ ἢ λιμοκτονία ἦταν βέβαιη. Κι ὅταν διαπιστώθηκε τὸ αὐτονόητο, πὼς οὔτε ἔτσι ὑπῆρχε προοπτικὴ, κρατικὲς ἐπιχειρήσεις ἄρχισαν νὰ δίνονται σὲ ἰδιῶτες πανικόβλητα, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ σωθεῖ τὸ καθεστῶς, ὥσπου δὲν ἀπέμενε ἄλλο ἀπὸ τὴν πλήρη ἐγκατάλειψη τοῦ σοσιαλισμοῦ.

¹²² Ἡδὴ μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ στροφή τῆς ἔφθασε ἀκόμα καὶ σὲ διωγμοὺς τῶν θρησκευτικῶν τῆς παραδόσεως, ὅπως εἶχε ἤδη κάνει ἡ Ρωσία. Ὅμως διερώτηση δὲν εἶναι ἡ ἀπόρριψη. Ἄλλο νὰ ζητᾷς τὴν ἀλήθεια, καὶ ἄλλο νὰ ἀντικαθιστᾷς τὸν ἓνα φανατισμὸ

μισή ἐλευθερία καὶ στὸν μισὸ καπιταλισμό, ἐπομένως καὶ σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο πιθηκισμό, ἀφήνοντας στὴ Δύση τὸ πλεονέκτημα τῆς ἐλεύθερης καὶ πρωτοποριακῆς σκέψης.¹²³ Ὅμως ἂν ἡ βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης

μὲ ἄλλον — χώρια ποὺ στὸν βουδδισμό ὑπάρχει σοβαρότητα, δὲν εἶναι μόνο οὔτε κυρίως φανατισμὸς ὅπως ὁ σοσιαλισμὸς, ἐπομένως ἢ Κίνα, ὅπως ἦδη ἡ Ρωσία, ἄλλαξε μιὰ καλύτερη παράδοση μὲ μιὰ χειρότερη. Στὸ ζήτημα τῆς οἰκονομίας συνειδητοποίησε, ἂν καὶ μὲ ὑπερβολικὴ καθυστέρηση — μάλιστα ὅταν δίπλα της ἦ Ἰαπωνία, ὁ ἐπίφοβος παραδοσιακὸς ἐχθρὸς, εἶχε γίνει παγκόσμια ὑπερδύναμη χάριη στοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς — ὅτι οἱ σοσιαλιστικὲς ιδέες εἶναι ἐκτὸς πραγματικότητας, ζήτησε ἀπὸ δυτικὸς διανοούμεενους νὰ ἔρθουν καὶ νὰ ἐξηγήσουν πῶς λειτουργεῖ ὁ καπιταλισμὸς, ὁπότε βεβαιώθηκε ὅτι δὲν νοεῖται πρόοδος χωρὶς φιλελεύθερη οἰκονομία. Ἔτσι τὸ καθεστῶς ἄρχισε νὰ ἀφήνει τοὺς πολίτες νὰ ἀναπτύσσουν ἐπιχειρηματικὲς πρωτοβουλίες, καλλιέργησε τὶς σχετικὲς μὲ τὴν οἰκονομία ἐπιστημονοτεχνικὲς σπουδές, καὶ ἀνέθεσε τὶς κρατικὲς ἐπιχειρήσεις σὲ ἀνεξάρτητους μάνατζερ, ἀκόμη καὶ προσλαμβάνοντας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, ἐνῶ λίγο ἀργότερα προχώρησε σὲ ιδιωτικοποιήσεις, φυσικὰ ἐπιτρέποντας πλέον καὶ τὶς ἀπολύσεις καὶ ἀνοίγοντας τὴν Κίνα σὲ ξένους ἐπενδυτές.

¹²³ Καμμιά δύναμη, καπιταλιστικὴ ἢ μὴ, δὲν χρησιμοποιεῖται ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς στὸν ἴδιο βαθμὸ τὴν ἴδια στιγμή. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς ὅλοι οἱ τρόποι εἶναι ἰσότιμοι, ὅτι ὁ κινεζικὸς καπιταλισμὸς εἶναι ἰσότιμος μὲ τὸν δυτικὸ, κ.λπ. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν τετραπλὴ ἀρχή, καὶ ἄλλοῦ, ἔγινε φανερό ὅτι ὁ καπιταλισμὸς διαμορφώνεται γύρω ἀπὸ τὸ ἄτομο μὲ τὴν ἀξιοποίηση καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν προσωπικῶν χαρισμάτων. Ἄν μιὰ καπιταλιστικὴ μορφή ἀπομακρύνεται ἀπὸ ἐδῶ, στὸν βαθμὸ τῆς ἀπομάκρυνσης δὲν εἶναι οὔτε ἐναλλακτικὴ οὔτε ἰσότιμη, ἀλλὰ προβληματικὴ, ἔστω κι ἂν γιὰ μερικὸς λαοὺς εἶναι προτιμότερη. Καπιταλισμὸς εἶναι ὁ ρεαλισμὸς, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει,

τῶν πολλῶν ὀδηγοῦσε ἐν τέλει σὲ πλήρη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν κομμουνισμὸ — τάση ἤδη φανερὴ μὲ τὶς τοπικὲς ἐκλογὲς σὲ χωριὰ καὶ τὴν κάπως μεγαλύτερη ἐλευθερία τοῦ τύπου — ἐφόσον αὐτὸ προϋπέθετε ὡς κεντρικὴ τὴν ὀρμὴ γιὰ ἀνεμπόδιστη γνῶση, ἡ Κίνα θὰ ἔπρεπε πιά νὰ θεωρεῖται καὶ θὰ ἦταν δυτικὴ χώρα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ θεαματικὴ ἡ περίοδος τῆς δυτικῆς φεουδαρχίας γιὰ τὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἡ σχετικὴ αὔξηση τῆς περιουσίας τῶν ὑποτελῶν, ἔφερε τὴν αὐτοπεποιθὴση καὶ τὶς ὀργανωτικὲς ἀρετὲς ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους, τὶς ἀξίες καὶ τὶς φιλοδοξίες τους.

Ὅσο παραμένει στὴ φύση τῆς καὶ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς, ἡ Δύση ἀρχίζει πέρα ἀπὸ τὰ φαινόμενα, πέρα καὶ ἀπὸ περιουσίες, ὅσο κι ἂν εὐνοεῖ τὴ δημιουργία τους ἢ οἰκονομολογικὴ πλευρὰ τοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ δυτικοὶ θεσμοὶ ἔχουν πρωταρχικὸ θεμέλιο τὸν χριστιανισμὸ. Περίοδοι σχετικῆς πνευματικῆς ξηρασίας ἴσως κάνουν τὶς δυτικὲς χώρες νὰ μοιάζουν ἀπέραντο ἐργοτάξιο, ὅμως αὐτὰ παρέρχονται ὅσο ἡ καρδιὰ παραμένει στὴ θέση τῆς. Ἐπειδὴ γίνεται μεγάλη προσπάθεια γιὰ οἰκονομικὴ ἰσχύ, δὲν σημαίνει ὅτι νόημα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ περιουσία. Ἐχοντας τὴν καρδιὰ τους στὸ πορτοφόλι τους ἔγραψαν τὰ τραγούδια τους ὁ Μπόμπ Ντύλαν, ὁ Λέοναρντ Κοέν, ὁ Βὰν Μόρισον; Ἄρκει ἀπλῶς νὰ θέλεις λεφτὰ γιὰ νὰ ἐνδιαφερθεῖς, νὰ σκεφτεῖς καὶ νὰ γυρίσεις τὸν Νονό, νὰ γράψεις τὸν Φύλακα στὴ Σίκαλη, νὰ

ἂν σκεφτεῖ προσεκτικὰ ἢ ἔστω ἂν μαντέψει κρίνοντας ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες καταρρεύσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ μέσα στὴν ἀφόρητη δυστυχία ποὺ ἔφερε, τὴν ἀδικία, φτώχεια, στειρότητα, ἀπελπισία, ἀκόμα καὶ μεγαλύτερη μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος! Δὲν λείπουν πολιτισμοὶ καὶ ἄνθρωποι ποὺ προτιμοῦν νὰ σταματήσουν στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἢ ἀκόμα πιὸ πρὶν.

ἐφεύρεις τὸ αὐτοκίνητο, τὸ διαστημόπλοιο, τὸν προσωπικὸ ὑπολογιστή;

Ἡ φιλελεύθερη κοινωνία καὶ μᾶλλον ἡ φιλία ὑποστηρίζει τὴν πρόοδο συνδέοντας τὸ οἰκονομικὸ κέρδος μὲ ὅλες τὶς κλίσεις καὶ ἱκανότητες. Χρειάζεται φαντασία, φιλομάθεια, σκέψη. Ἡγετικές θέσεις στὶς μεγαλύτερες κυρίως ἐπιχειρήσεις μπορεῖ νὰ κατέχουν ἄνθρωποι μὲ γνώσεις περισσότερο φιλοσοφικὲς παρά οἰκονομικὲς! Μόνο συμπτωματικὰ θὰ πετύχει κανεὶς σὲ ἓνα τέτοιο σύστημα, ἂν δὲν ὄνειρεύεται παρά μόνο λεφτά. Ὅσοι ἐκμεταλλεύονται τὶς καπιταλιστικὲς δομὲς ἀπλῶς γιὰ νὰ ‘κονομήσουν’, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Enron, ἀνήκουν σὲ ἀμελητέο ποσοστό, ποὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ λείπει — πουθενὰ δὲν θὰ βρεθεῖ ἡ ἀπόλυτη τελειότητα — ἐνῶ ἂν πληθαίνουν, γίνονται αἰτία παρακμῆς, δὲν ἀνήκουν στὸ σύστημα οὔτε προῆλθε ἀπὸ τέτοιες περιπτώσεις τὸ σύστημα, ἀποτελοῦν ξένο σῶμα καὶ ἀργὰ ἢ γρήγορα ἀποβάλλονται, ἐκτὸς ἂν ἡ κοινωνία συνολικὰ ἀκολουθεῖ αὐτοκαταστροφικὴ πορεία.

Ἡ συνταγὴ γιὰ κρατικὲς παρεμβάσεις, προστατευτισμὸ καὶ χρηματοδοτήσεις δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἡ καλύτερη δυνατή. Ἡ Θάτσερ προειδοποιῶσε σχετικὰ τὶς ΗΠΑ θυμίζοντας τὸ προηγούμενο μὲ τὸ Κράχ τοῦ 1929, πόση ζημιὰ ἔκανε ὁ προστατευτισμὸς. Ἄν ἡ ἀνάπτυξη χρειάζεται ἔρευνα, φαντασία, ἐπενδυτικὴ τόλμη, ἐλευθερία, ἡ κυβέρνησις εἶναι σωστὸ νὰ συμπαρίσταται σὲ ἔκτακτες περιπτώσεις, πανδημίες, φυσικὲς καταστροφές, κ.τ.δ., χωρὶς νὰ ὑπονομεύει τὸ μέλλον ἀλλὰ καὶ προσβλέποντας στὴν ἀνάπτυξη, προετοιμάζοντάς τὴν συνειδητὰ καὶ ἀποφασισμένα. *Μακροπρόθεσμα εἴμαστε ὅλοι νεκροί*, δηλώνει ἐξυπνακίστικα ὁ Κέϋνς. Νὰ μοιράζω χρήμα γιὰ νὰ κινεῖται ἡ ἀγορά, ἀδιαφορῶντας ἂν αὐτὸ δὲν ἔχει στὴν πραγματικότητα παρά μόνο προσωρινὸ ὄφελος ἐνῶ δημιουργεῖ μελλοντικὰ προβλήματα, σημαίνει ὅτι δὲν μὲ νοιάζει πραγματικὰ ἡ οἰκονομία,

ἀλλὰ μιὰ ἀρπαχτή. Σὲ προβληματική οἰκονομία — μειωμένης ἐλευθερίας, ἀσθενικῆς ἐπιχειρηματικότητας, ἴσως ἀκόμη ληστρικοῦ τύπου κερδοσκοπίας, καρτέλ, κυνισμοῦ, συμμοριῶν... — θὰ γίνονται σοβαρὲς ἐπενδύσεις καὶ ἐπενδυτικὲς προσλήψεις ἐπειδὴ τὸ κράτος μεγάλωσε τεχνητὰ τὸ εἰσόδημα μερικῶν ἢ ὅλων; Τέτοια πολιτικὴ εἶναι ὅ,τι πρέπει γιὰ συρρίκνωση τῆς πραγματικῆς ἀνάπτυξης, ἀκόμη καὶ γιὰ χρεοκοπία.

Στὴν ὕφεση τὸ κράτος ἐνεργεῖ σωστὰ βοηθῶντας τοὺς ἀσθενέστερους, κατὰ τὰ ἄλλα συνεχίζοντας μὲ ὅσα θὰ ἔκανε οὕτως ἢ ἄλλως γιὰ νὰ στηρίζει τὴν οἰκονομία, δηλαδὴ φροντίζοντας πάνω ἀπ' ὅλα γιὰ ἰκανὴ παιδεία, χαμηλοὺς φόρους, γρήγορη καὶ ἀξιόπιστη δικαιοσύνη, διαφύλαξη τῶν κανόνων τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, ἀνάπτυξη τῶν ὑποδομῶν... Ἐπιχειρήσεις μὲ δημιουργικὸ ὄραμα δὲν θὰ κάνουν πίσω ἐπειδὴ σὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ περίσταση δὲν μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν καὶ τὸν τελευταῖο στόχο τους. Ἀκόμη κι ἂν ἡ οἰκονομία τείνει σὲ πλήρη ἀκίνησία, εἶναι ἀμφίβολο καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνο νὰ ἐπέμβει τὸ κράτος μὲ τεχνητὲς ἀναπνοές, οὔτε συμφέρει νὰ τὸ κάνει γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἦφεση εἶναι ἡ δύσκολη στιγμή μιᾶς ἀγορᾶς ποὺ ἀναζητᾶει νέες μορφὲς καὶ ἰσορροπίες ἀναγκῶν, δυνατοτήτων, ἔργων καὶ ἐπιθυμιῶν. Πρόβλημα λοιπὸν δὲν δημιουργεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει ζήτηση, χώρια ποὺ ἔστω ἔτσι δὲν θὰ ἔδινε λύση ἡ τεχνητὴ ἐπιτάχυνση, ἀλλὰ ὅτι ἡ μορφή μιᾶς νέας ζήτησης δὲν εἶναι ἀκόμα δυνατὴ. Τῇ μορφῇ αὐτῇ καμμιά κυβέρνηση δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει. Τὸ αἶτημα τῆς νεοκεϋνσιανῆς θεωρίας τοῦ Λέρνερ, ὅτι ἡ κυβέρνηση χρειάζεται νὰ ἐξασφαλίζει ἰσοζύγιο ἀνάμεσα στὶς δαπάνες τῶν πολιτῶν καὶ στὴν προσφορὰ προϊόντων καὶ ὑπηρεσιῶν, εἶναι οὐτοπικό, εἶναι τὸ ἴδιο σὰν νὰ θέλω νὰ γνωρίζω ταυτόχρονα τὴν ὄρμη καὶ τὴ θέση ἑνὸς σωματίδιου. Ὅμως τὴν ἴδια στιγμή ποὺ ἡ κυβέρνηση θὰ 'παγώσει' τὴν οἰκονομία γιὰ νὰ ἐπέμ-

βει, ή οικονομία θά βρίσκεται σέ ἄλλη κατάσταση καί ή ἐπέμβαση θά τήν ἀφορᾷ ἐλάχιστα ή καθόλου, προξενῶντας ἀνωμαλίες. Οὔτε εἶναι σκοπὸς τῆς οἰκονομίας νά μειωθεῖ ή ἀνεργία, ἀλλὰ νά ὑπάρχει λόγος ἐργασίας, καί λόγος ἐργασίας δέν εἶναι μιὰ κυβέρνηση ποὺ πετάει λεφτὰ ἀπ' τὸ παρᾶθυρο. Ἐκεῖ ποὺ μειώνεται ή ζήτηση καί διαστάζει ή προσφορά, ἔρχεται τὸ κράτος νά τονώσει καί τὰ δύο ἀγνοῶντας τήν αἰτία τους. Δυστυχῶς ή νοοτροπία αὐτὴ τείνει νά ἐγκαθίσταται, εὐνοῶντας ἀδράνεια καί ἐφησυχασμὸ ἀντὶ σκέψης καί ἐπενδύσεων, ὑψηλὴ φορολόγηση καί μάλιστα τῶν ἐπενδύσεων, ὑπέρογκο κράτος, ἐλλείμματα, κοντόθωρη στρατηγική, λαϊκισμό, πληθωρισμὸ, μείωση τῆς καινοτομίας καί τῆς παραγωγικότητας. Ἐπειδὴ ή καθυστέρηση συντελεῖται ἀνεπαίσθητα, ή πολιτικὴ αὐτὴ δέν γίνεται εὐρέως ἀντιληπτὴ ὡς αἰτία διαφθορᾶς, νομίζεται μάλιστα πιὸ 'ἀνθρώπινη', γι' αὐτὸ ἐπιλέγεται ἀπὸ λαϊκιστές. Συμβαίνει ὅ,τι μὲ τήν οἰκογένεια ποὺ προστατεύει τὰ παιδιὰ τόσο ὥστε νά ὑπονομεύει τὶς ἰκανότητές τους νά ζήσουν ἀνεξάρτητα, δημιουργικὰ καί μὲ πραγματικὴ αὐτοπεποίθηση. Πάντως σήμερα τὸ κράτος δέν ἔχει τόσο πολλὰ νά ἐπιδιώξει μὲ τέτοιους τρόπους, ή οικονομία ἐπηρεάζεται ἀπὸ δυνάμεις ποὺ ὑπερβαίνουν τήν ἐθνικὴ πολιτικὴ. Πιὸ συνετὰ ή 'τρίτη' σοσιαλδημοκρατία προορίζει τὸ κράτος στὴ δημιουργία θεσμῶν καί ὑποδομῶν κατάλληλων γιὰ τήν προσέλκυση ἐπενδύσεων, ταυτόχρονα μὲ τήν αὔξηση καί ἀξιοποίηση τοῦ δυναμικοῦ τῆς κοινωνίας χάρις στὴν ἐκπαίδευση. Ὁ τρίτος σοσιαλδημοκρατικὸς δρόμος ἀφήνει ἐλεύθερη τὴν ἀγορὰ νά κρίνει ποιά γνώση καί παραγωγή εἶναι χρήσιμη γιὰ τὴν κοινωνία, ή ὁποία καί πρέπει νά ἐνισχύεται μὲ τὴν ἐκπαίδευση,¹²⁴ παραμένει ὅμως πάντα ἐπιτακτικὸ γιὰ μιὰ φιλε-

¹²⁴ Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἐκπαίδευσης στὴν

λεύθερη κοινωνία νὰ ἐνθαρρύνει τὴν καλλιέργεια ὄλων τῶν χαρισμάτων, νὰ μὴν προσπαθεῖ νὰ ‘στρέψει’ τὴν ἀνάπτυξη σὲ κάποιο τομέα ποῦ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἐπωφελέστερος. Ἄλλο στοιχεῖο τοῦ ‘τρίτου δρόμου’ τῆς σοσιαλδημοκρατίας εἶναι ἡ ἀντιστροφή τοῦ σοσιαλιστικοῦ σκοποῦ. Ἐκεῖ ποῦ ὁ σοσιαλισμὸς (ὑποτίθεται ὅτι) ἤθελε νὰ φέρει τὸν πλοῦτο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἰσότητας, ὁ ‘τρίτος δρόμος’ ἀρχίζει δημιουργώντας θεσμοὺς ποῦ ἐξασφαλίζουν ὅσο γίνεται περισσότερες δυνατότητες σὲ περισσότερους νὰ ἀποκτήσουν προσόντα καὶ νὰ συνεργαστοῦν. Στὴ συνοχή, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ συνεργασία στηρίζει τὴ δημιουργία πλούτου, χωρὶς πρόγραμμα, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι πλοῦτος δὲν θὰ προέλθει ἀπὸ τὸ κράτος ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπρόβλεπτη ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ τὴ συνεργασία πολλῶν ἀυθόρμητων ἀποφάσεων.

Σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστικὴ εἰσήγηση, σὰν ἓνα βαμπὶρ ὁ ἀπονεκρωμένος μόχθος τοῦ κεφαλαίου ρουφάει τὸν ζωντανὸ μόχθο τῶν ὑπαλλήλων νεκρώνοντάς τον, μετατρέποντάς τον σὲ χρῆμα. Μέσα ἀπὸ τὴ στενότητα αὐτῆ, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ζεῖ γιὰ νὰ πλουτίζει, ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ ἐξαθλίωση ἀκολουθοῦν νομοτελειακά! Ὅμως στενότητα ὑπάρχει στὴ μαρξιστικὴ κριτικὴ, ὅχι στὸ ἀντικείμενό της. Ἡ ‘θεωρία’ τῆς συσσώρευσης πλούτου ὑποτίθεται πὼς εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιολογὰ στοιχεῖα στὴ μαρξιστικὴ σκέψη, ἐνῶ στερεῖται ἐρεισμάτων. Ἐπιμένει μέχρι σήμερα στὰ λόγια ὅσων ἐπαναλαμβάνουν μονότονα καὶ ἄσκοπα ὅτι τὸ πιὸ πλούσιο 1% κατέχει σχεδὸν τὸν μισὸ παγκόσμιο πλοῦτο.¹²⁵

ἀγορὰ ἐργασίας, βλ. σ. 159 κ.έ.

¹²⁵ Μὲ αὐτὴν συμπορεύεται καὶ ἄλλη γκρίνια, ὅτι οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις εἶναι πιὸ κερδοφόρες ἀπὸ ὀλόκληρες χῶρες, ὅτι οἱ πενήντα ἀπὸ τίς ἑκατὸ μεγαλύτερες οἰκονομίες τοῦ κόσμου, εἶναι ἑταιρεῖες! Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Νόρμπεργκ, δὲν εὐσταθεῖ ἡ σύγκριση

Ὁ Χάγιεκ θυμίζει τὸ αὐτονόητο, ὅτι σπάνια κάποιος θέλει λεφτὰ γιὰ νὰ τὰ βάλει στὸ ντουλάπι, συνήθως μὲ αὐτὰ ὑπηρετεῖ ὅποιες ἐπιθυμίες δίνουν ἀξία στὴ ζωὴ του, ἀπὸ τὴν καθημερινὴ συντήρηση καὶ τὴν ὑγεία του ὡς τὶς σπουδές, ταξίδια, συμπαράσταση σὲ συγγενεῖς ἢ φίλους, σὲ μιὰ κλίμακα ἐνδιαφερόντων, πὺ γιὰ τοὺς πιὸ πλούσιους μπορεῖ νὰ φθάνει σὲ πλῆθος δαπανηρῶν προγραμμάτων, κερδοσκοπικῶν ἢ μὴ, χάρη στὰ ὁποῖα βελτιώνεται ἡ ζωὴ τῶν πολλῶν ἄμεσα καὶ μακροπρόθεσμα. Ἀκόμη κι ἂν ἀφήνω τὸ χρῆμα νὰ κάθεται, θὰ τὸ ἀξιοποιήσουν οἱ κληρονόμοι. Δὲν χρειάζεται τρομακτικὴ εὐφυΐα καὶ παρατηρητικότητα γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς στὶς ἄδικες κοινωνίες μας τὸ χρῆμα νὰ ὑπηρετεῖ κάθε εἶδους δημιουργία — στὶς ἐπιστῆμες καὶ τὴν ἔρευνα, στὶς τέχνες καὶ τὴν ἐκπαίδευση, στὴν ὑγεία, στὶς ὑποδομὲς τῶν πόλεων, στὴν ὑποστήριξη ἀνίσχυρων ομάδων,

τῶν ἐταιρικῶν ἐσόδων μὲ τὸ ΑΕΠ. Συγκρίνοντας ὅμοιους δείκτες τὰ πράγματα ἀποδεικνύονται διαφορετικά, οἱ πενήντα μεγαλύτερες ἐταιρεῖες ἔχουν ΑΕΠ ἴσο μὲ μὲ τὸ 5% τῶν πενήντα μεγαλύτερων χωρῶν. Ὅμως, ἔστω πὺς ἡ κριτικὴ ἴσχυε, ὅπως μπορεῖ νὰ ἰσχύει σὲ ἰδιαίτερες περιπτώσεις, ὅταν ἡ σύγκριση γίνεται μὲ ἀποτυχημένες χῶρες. Ἄς ποῦμε λοιπὸν ὅτι ἡ Microsoft, γιὰ παράδειγμα, κερδίζει περισσότερα ἀπὸ τὸ Μπουρούντι. Καὶ λοιπὸν; Γιατί πρέπει ὅπωςδήποτε τὸ δυναμικὸ μιᾶς χώρας νὰ εἶναι πιὸ ἀποδοτικὸ ἀπὸ τὸ δυναμικὸ μιᾶς ἐταιρείας, ἢ γιατί εἶναι καταδικαστέες οἱ οἰκονομικὲς συνθηκὲς πὺ ἐπιτρέπουν σὲ μιὰ ἐταιρεία νὰ φθάσει νὰ εἶναι πιὸ ἀποδοτικὴ ἀπὸ μιὰ χώρα; Ὑπάρχουν χῶρες ἀπύθμενης ἀναξιοτικῆς, ὑποταγμένες στὸν κάθε Κίμ καὶ πηγὲς τῆς πιὸ μεγάλης δυστυχίας γιὰ τὸν λαὸ τους, γιατί θὰ ἔπρεπε σῶναι καλὰ νὰ εἶναι πιὸ κερδοφόρες ἀπὸ μιὰ ἐταιρεία πὺ μὲ τὸ ἔργο τῆς ὑπηρετεῖ καὶ ἐνδυναμώνει τοὺς πολῖτες ὅλου τοῦ κόσμου;

στήν ὑποστήριξη ἀκόμη καὶ ξένων λαῶν, ὀλόκληρων χωρῶν...

Ποιά ἀτομικὴ περιουσία εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη γιὰ νὰ δικαιολογεῖται τὸ συλλογικὸ μας χέρι νὰ μπαίνει στὴν τσέπη τοῦ πλούσιου; Ἡ γενικὴ φορολογία εἶναι λογικὴ ὅταν δὲν ἀποφασίζεται μὲ κριτήριον πῶς θὰ πάρω περισσότερα ἀπὸ λίγους εἴτε ἀπὸ πολλοὺς ἢ ἀπὸ ὅλους, ἀλλὰ πῶς θὰ πάρω ὅσο γίνεται λιγότερα, ὅσα χρειάζονται οἱ ὑπηρεσίες ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ παρέχει τὸ κράτος, σύμφωνα μὲ τις δυνατότητες τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἐντολὴν ποὺ πῆρε ἀπὸ τοὺς πολίτες, ὑπηρεσίες ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως συμφέρει νὰ περιορίζονται σὲ ὅσες εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναλάβει ὁ ἰδιωτικὸς τομέας ἢ βρίσκονται πέρα ἀπὸ ἀνταγωνισμό. Φορολογικὸ ποσοστὸ, γιὰ παράδειγμα, 10%, γιὰ ἓνα μέτριον εἰσόδημα μπορεῖ νὰ δίνει φόρο δύο χιλιάδων εὐρώ, ἐνῶ γιὰ ὑψηλότερο εἰσόδημα δύο ἑκατομμυρίων εὐρώ. Ἔτσι ὁ πλούσιος δίνει πολὺ περισσότερα. Γιατί χρειάζεται νὰ ὑπαχθεῖ σὲ διαφορετικὸ ποσοστὸ φορολόγησης; Πίσω ἀπὸ τις φορολογικὰς κλίμακες κρύβεται ἡ σοσιαλιστικὴ μανία: ὁ πλούσιος εἶναι κακὸς καὶ πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ, εἶναι ἐκμεταλλευτὴς ἢ ἔστω τυχερός, σὲ κάθε περίπτωσιν δὲν ἔχει δικαίωμα γιὰ τόσο πολλὰ, δὲν θάπρεπε νὰ τὰ ἔχει! Ἔστω λοιπὸν ὅτι δικαιοσύνη καὶ ἐξίσωση ταυτίζονται. Ὅπως κι ἂν πλούτισα — ἂν δούλεψα, ἂν σκέφτηκα, ἂν κληρονόμησα — εἶμαι σκληρὸς καὶ ἄδικος, ἐκτὸς ἂν δίνω στὸν ἄπορον καὶ μετὰ στὸν ἄλλο ἄπορον, μέχρι νὰ γίνουμε ὅλοι ἄποροι. Ἄν δίκαιη εἶναι ἡ ἰσότης, καὶ δὲν ὑπολογίζονται οὔτε οἱ ἰκανότητες οὔτε ἡ εὐνοια τῆς ‘τύχης’ οὔτε ἡ ἐργατικότητα, ἀκόμα καὶ ἡ κλιμακωτὴ φορολόγησις ἐπιτρέπει τὴν ἀδικίαν, διότι ἂν καὶ τιμωροῦμαι ποὺ ἔχω πολλὰ, ἡ διαφορὰ μου ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς παραμένει. Οἱ φορολογικὰς κλίμακες, τὸ γνωρίζουμε ἢ ὄχι, ἔχουν ὡς ἔμπνευση καὶ προοπτικὴ τὸς τῆς σοσιαλιστικῆς ἐξίσωσης, αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ λογικὴ τους,

τῆ νοστροπία αὐτῆ καλλιεργοῦν στὴν κοινωνία, ἔστω κι ἂν ἡ προοπτικὴ τους εἶναι προορισμένη νὰ παραμένει ἀνεκπλήρωτη. Ζημιὰ δὲν παύει νὰ γίνεται, ὁ πλοῦτος διαβάλλεται, ἡ νοσηρότητα σέρνεται ὑπουλα.

Ὁ Μὰρξ ἐπέτρεπε εἰσοδηματικὲς διαφορὲς ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες καθενός. Ἀκούγεται φυσιολογικό, ὅμως ποιός ὀρίζει τὶς ἀνάγκες;¹²⁶ Τουλάχιστον ὁ Μὰρξ καταλάβαινε, ὅσο τοῦ ἐπέτρεπαν οἱ ἰδεοληψίες του, ὅτι ἀπόλυτη ἰσότητα δὲν εἶναι δυνατὴ. Ἄν ὅμως δικαιοσύνη καὶ ἐξίσωση δὲν ταυτίζονται, καὶ οὔτε κἂν μπορῶ νὰ γνωρίζω τί ἀνάγκες ἔχει κάποιος, ἀπαγορεύεται νὰ βάλω χέρι στὴν τσέπη ἔστω ἐνός γιὰ νὰ πάρω ἓνα δεκάλεπτο, ὅσο πλούσιος κι ἂν εἶναι. Μόνη θεμιτὴ περίπτωση εἶναι ἡ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν — ἂν τὶς χρειάζεται, ἂν τὶς ζητήσῃ καὶ τὶς χρηματοδοτήσῃ οἰκιοθελῶς. Ἡ φορολόγησις εἶναι δίκαιη ὅταν ἡ κυβέρνησις ἀναλύει τί πληρώνω καὶ γιατί, ὑπηρεσίες ποῦ τὸ κράτος παρέχει μόνο ἂν θέλω, ἂν λειτουργοῦν σωστά, ἂν δὲν γίνονται ρεμοῦλες. Σὲ ἓνα τέτοιο σύστημα πολλοὶ μπορεῖ νὰ θελήσουν νὰ δίνουν καὶ περισσότερα ἀπὸ μόνοι τους — ὄχι μὲ τὸ ζόρι.

Πρόβλημα δὲν δημιουργεῖ ἡ ὑπαρξὴ πλούσιων, ἀλλὰ ἡ ἀνυπαρξία δυνατοτήτων καὶ εὐκαιριῶν νὰ πλουτίζουν καὶ ἄλλοι μὲ τὴν προσπάθεια καὶ τὴν ἀξία τους. Στὸ μικρὸ ἢ μεγάλο πλῆθος τῶν πλούσιων θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρει ποιοὶ ἀκριβῶς συμμετέχουν. Χωρίζει ἄβυσσος ἑκατομμυριοῦχοι σὰν τὸν Γκέητς, τὸν Μπέζος ἢ τὸν Μάσκ, ἀπὸ ἀπραγούς κληρονόμους τύπου Ἀθηνᾶς Ὠνάση ἢ μαχαραγιάδες τοῦ πετρελαίου. Ἄν καταντούσαμε ὅλος ὁ πλοῦτος τῆς Δύσης νὰ προέρχεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ γνώ-

¹²⁶ Βλ. τὴν ἐνότητα ‘Τεχνητὲς ἀνάγκες’.

ση, τὴν ἔρευνα καὶ τὴ δημιουργία, ἡ πολιτισμικὴ κατάρρευση θὰ εἶχε συντελεστεῖ, ἀκόμη κι ἂν γινόμασταν βαθύπλουτοι ἐπ' ἄπειρον.

Οἱ προβλέψεις τοῦ τέλους δὲν ἔχουν νόημα, ἐφόσον στὰ θεμέλια τῆς δημοκρατίας βρίσκεται καθαρὴ ἐλευθερία. Ὅλα εἶναι πιθανά, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ κατάρρευση, τίποτα δὲν εἶναι αὐτονόητο καὶ δεδομένο. Ἐμφανίζονται ὅμως σημάδια ποὺ προειδοποιοῦν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποκλείεται ἡ ἀναθεώρηση. Ὅσοι ἀποροῦν γιατί σὲ καιροὺς ὑψηλῆς τεχνολογίας, ὑπερανάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἀφθονίας, χρειάζεται νὰ ἀσχολούμαστε μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, λίγο ἂν πρόσεχαν τὴν πορεία τῆς Εὐρώπης, θὰ ἔβλεπαν ὅτι τὰ δύο ἔχουν κοινὴ ἀρχή, ἐπομένως ὅπου ὑπάρχει τὸ ἓνα θὰ ὑπάρχει λίγο πολὺ καὶ τὸ ἄλλο. Ἡ ἴδια ἡ ἀπορία φανερώνει τὴν ὑπαρξὴ προβλήματος, καὶ μάλιστα σοβαροῦ. Ἄν ἤμουν ἐπιχειρηματίας καὶ εἶχα στοιχειώδη ἐπαφὴ μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορία, θὰ ἀνησυχούσα ἀπόλυτα σὲ περίπτωσι ποὺ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἄρχιζε νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴ πλευρὰ τῆς σκέψης, ἐπειδὴ θὰ γνώριζα ὅτι αὐτὸ εἶναι βέβαιο σημάδι συνολικῆς παρακμῆς. Ἄλλο νὰ δίνεις περισσότερο βᾶρος στὴ μία ἢ τὴν ἄλλη πλευρά, ἄλλο ἡ ἐγκατάλειψη. Ἐξίσου φανερὸ εἶναι, γιὰ ὅποιον θέλει νὰ δεῖ, ὅτι στὴν ἀπάνθρωπη κυριαρχία τῆς οἰκονομικῆς σφαίρας, στὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι ὀδηγεῖ ἡ καπιταλιστικὴ δημοκρατία, τὸ τελευταῖο ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε λύσι θὰ ἦταν ὁ σοσιαλισμὸς. Ἀλληλεγγύη, δικαιοσύνη, ἐλευθερία, παιδεία, εὐημερία, σκέψη, εἶναι τὰ πρῶτα ποὺ ἀντιμετώπισαν διωγμὸ ὅποτε ἀνέλαβαν νὰ τὰ σώσουν οἱ 'δίκαιοι' καὶ 'φιλόανθρωποι', στὸν βαθμὸ ἀκριβῶς ποὺ ἐπέμειναν στὶς σοσιαλιστικὲς ἀρχές.

Λογικισμός

ΠΕΡΑ ἀπ' ὅσους ταυτίζουν τὸν καπιταλισμὸ μὲ τὴ φιλαργυρία, μερικοὶ πιὸ προσεκτικοὶ ἢ λιγώτερο ἐμπαθεῖς νομίζουν ὅτι ὁ καπιταλισμὸς ἐμπνέεται ἀπὸ αἰσθήματα παντοδυναμίας, τὰ προσεγγίζει ὅλα ὡς ἀντικείμενα ἀπεριόριστης διαχείρισης. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ στηρίζεται κυρίως στὴ δυναμικὴ τῶν ἐπιστημοτεχνικῶν ἐπαναστάσεων, δηλαδὴ στὸν 'ὄροφο' ἐκεῖνο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ μεταμόρφωσε τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο μὲ πρωτοφανῆ ὄρμη, ἐπταπλασιάζοντας τὸν πληθυσμὸ τῆς γῆς, διπλασιάζοντας τὸ προσδόκιμο ζωῆς, σχεδὸν ἀφανίζοντας τὴν ἀκραία φτώχεια καὶ ἀνοίγοντας τὶς πύλες τοῦ διαστήματος.

Ὁ Ντεκάρτ ἀναγνωρίζει ὡς προοπτικὴ τοῦ ἀνθρώπου τὴν κυριαρχία καὶ κατοχὴ τῆς κτίσης, μὲ μιὰ μικρὴ ἐπιφύλαξη, ποῦ θὰ ἄρει ὁ Διαφωτισμὸς. Αὐτὴ εἶναι ἤδη θεία ἐντολή. Ὅσο μεγαλώνει τὴν κυριαρχία του ἐπάνω στὴ φύση ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος αἰσθάνεται πὼς ἐκπληρώνει τὸν προορισμὸ του. Ὅμως οὔτε ἡ θεία βούληση ἐξαντλεῖται σὲ αὐτό, ὅσο κι ἂν τὸ ζητάει, οὔτε ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς, οὔτε κἂν τὶς ὥρες τῆς πιὸ μεγάλης αὐτοπεποίθησης.

Πότε ἦταν ἡ κατάκτηση τῆς φύσης πιὸ ἰσχυρὴ ἀπὸ σήμερα, μὲ τὴ διαστημικὴ τεχνολογία, τὴν τεχνητὴ νοημοσύνη καὶ τὴ γενετικὴ μηχανικὴ; Μέσα σὲ ὅλα αὐτά, μόνον αὐτὰ διαπιστώνονται; Ὅτι βρισκόμαστε σὲ μιὰ ὄρμη γιὰ πλήρη ἐλλογίκευση; Στὴν ὄρμη αὐτὴ ἀνήκει ὁ Ὅρσον Ουέλς, ὁ Ρίλκε, ὁ Χένρυ Μούρ, ὁ Φίλιπ Γκλάς; Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ πὼς ἀναπτύσσονται; Ἐπιδιώκουν καθολικὴ μέτρηση, κατάκτηση καὶ διαχείριση; Ταξιδεύουμε στὸ διάστημα γιὰ νὰ κυριαρχήσουμε στὴ φύση ἢ γιὰ νὰ ἐκπληρώ-

σουμε τὴν ἀγάπη μας γιὰ τὴ γνώση καὶ νὰ ἐμπλουτίσουμε τὴ ζωὴ μας; Ποιὰ μεγάλη δύναμή μας προκύπτει μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ἐξουσία; Ὅλες ἀποβλέπουν στὴν ἐλευθερία, στὴν ἀσφάλεια καὶ στὴν αὐτογνωσία, στὴν ἀξιοποίηση τῶν χαρισμάτων καὶ στὴν ἀπόλαυση τῶν σχέσεων μας. Ἔτσι προκύπτει τὸ σύνολο τῆς δυτικῆς ἰσχύος, ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ, καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τί προέχει μὲ πόση διαφορά.

Ἡ ἐπίκριση γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη παντοδυναμία τοῦ ὑπολογισμοῦ σὰν νὰ ἐπαναλαμβάνει μὲ ἄλλα σχήματα καὶ χρώματα ὅσα εἶδαμε γιὰ τὴ φιλαργυρία. Ὁ καπιταλισμὸς ἐξακολουθεῖ καὶ ἔτσι νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ λατρεία τοῦ πλούτου, μόνο ποὺ τώρα πλοῦτος εἶναι ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ πέσει στὰ δίχτυα τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ νὰ ὑποστεῖ εἰκονικὲς διαχειρίσεις μὲ πραγματικὲς συνέπειες. Ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος παγιδεύει τὸν κόσμον στὶς ἔννοιες, τὶς μηχανὲς καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις του, παγιδεύοντας ἐν τέλει τὸν ἑαυτό του. Ἡ ὑπερένταση αὐτὴ εἶναι ἡ αἰχμὴ τῆς φιλαργυρίας, οὐσία τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει. Φυλακίζομαστε σὲ ἀλήθεια ποὺ περιέχει πάντα ἓνα πυρῆνα αὐταπάτης, τὸ ἰδανικὸ τῆς γνώσης ὡς ταύτισης τῆς πραγματικότητας μὲ τὶς ἔννοιές μας καὶ ἔτσι ὑποταγῆς της, ἀπ' ὅπου προκύπτει ὁ ἐφιάλτης τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ.

Ἔστω ἔτσι, ἡ ἀνταπόκριση τῆς φύσης στὶς ἔννοιές μας, σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ ἐλέγχονται τὰ φυσικὰ φαινόμενα, δὲν σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο μιὰ πραγματικὴ σχέση, ὅτι οἱ ἔννοιές μας δὲν εἶναι αὐθαίρετες; Ἐπομένως θὰ ὀνομαζόταν συρρίκνωση καὶ παραμόρφωση τῆς φύσης, ἢ μήπως ἀπλούστερα καὶ ἀκριβέστερα μιὰ μικρὴ ἢ μεγάλη γνώση; Περαιτέρω, ὁ ὀλοκληρωτισμὸς δὲν ἔχει ἀνάγκη τὸν λογικισμὸ καὶ μάλιστα ὀφείλει νὰ τὸν ἀποφεύγει! Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἀφορμὴ του, διεθνιστικὴ σοσιαλιστικὴ εἴτε ἐθνικὴ σοσιαλιστικὴ, ὁ ὀλοκληρωτισμὸς δὲν ἀνέχεται ἀντιφρονού-

ντες, όμως λογικισμός δέν νοεΐται χωρίς ύπολογισμό και κριτική. Ό όλοκληρωτισμός εΐναι θεμελιακά αντίπαλος του λογικισμού, όσες λογικιστικές πλευρές κι άν ΐσως περιέχουν οί εφαρμογές των ιδεών του. Ό ύπολογισμός στις περιπτώσεις αυτές γίνεται μέσο για μιá άλογη ή παράλογη άρχή να αποκτήσει άκαμπτη συνέχεια και να επιβληθει.

Εΐναι άλλο ή χρήση άκόμη και ένός κακοϋ ύπολογισμού ως μέτρου, άλλο ή επίγνωση ότι ύπάρχουν περιοχές μέσα στις όποϊες ό ύπολογισμός εΐναι δυνατός και όδηγεΐ σε έγκυρη γνώση. Οϋτε εκφράζει πάντα έλευθερία ό αυθορμητισμός — δέν μäs αποδεικνύει πιό έλεύθερους τó μΐσος ή ό φθόνος, οϋτε όποιαδήποτε παράδοση διαμορφώνεται έλεύθερα, σταδιακά και ‘έμπειρικά’, διασώζει πάντα ή δυναμώνει τήν έλευθερία από τήν όποία προσέρχεται — οϋτε ό λογικισμός εΐναι όπωσδήποτε έχθρός τής έλευθερίας, ένω και όταν εΐναι, ή ευθύνη δέν βρίσκεται στον ΐδιο, αλλά στην άλογη, έμπαθη και έλεύθερη ή ‘έμπειρική’ όρμη, που τον χρησιμοποιεΐ σαν να ήταν δύναμη άπόλυτων αξιώσεων, με τήν έπίσης παράλογη, έμπαθη και έλεύθερη πεποίθηση ότι τó πνευματικό άγαθó (ψυχολογικό, κοινωνικό, φιλοσοφικό, πολιτικό...), όπως κι άν έγινε γνωστό, με τον ύπολογισμό ή τον αυθορμητισμό ή με θεία αποκάλυψη, εΐναι κάτι που πρέπει να επιβληθει σαρώνοντας βίαια τις διαφωνίες.

Άνθρωπος ή πολιτισμός περιορισμένος στον ύπολογισμό εΐναι αδύνατο να ύπάρξει, ό φιλελεύθερος πολιτισμός οϋτε καν στις προθέσεις, όσο κι άν συναρπάζεται από τις ιδέες τής συγκρότησης, τής μηχανής, του νόμου, τής επιχείρησης, τής αποτελεσματικότητας, τής τάξης, τής κατανόησης και τής δύναμης. Η ΐδια αυτή συναρπαγή δέν εΐναι μιá ρύθμιση αλλά έσωτερική όρμη που ταιριάζει στην φιλία. Η εξήγηση τής δημοκρατίας ως παντοκρατορίας του ύπολογισμού εΐναι άστοχη στη μονομέρειά της, όπως γίνεται φανερό ήδη άν σκεφτει κανεις όχι τή φιλοσοφία και τις

τέχνες, τὴ ζωγραφικὴ, τὴ μουσικὴ, τὴ γλυπτικὴ, τὴ λογοτεχνία..., ἀλλὰ τὴν παραγωγὴν ἀκόμα καὶ τῶν πιὸ συνηθισμένων καὶ ‘πεζῶν’ ἀγαθῶν — ἐνὸς αὐτοκινήτου, ἐνὸς λάπτοπ, ἐνὸς τηλεφώνου.

Στὴ φιλελεύθερη οἰκονομία ἓνα προϊόν εἶναι τόσο πιὸ ἐπιτυχημένο ὅσο πιὸ ἐπιθυμητό, καὶ γίνεται ἐπιθυμητό ὄχι μόνο ἐπειδὴ λειτουργεῖ, οὔτε μόνο ἐπειδὴ λειτουργεῖ καλύτερα ἢ κοστίζει λιγώτερο, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ εἶναι αἰσθητικὰ καὶ αἰσθησιακὰ εὐχάριστο. Γιὰ νὰ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ εὐχαρίστηση εἶναι κανεὶς διατεθειμένος νὰ καταβάλλει ὑψηλότερο τίμημα ἢ νὰ ἀνεχθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ λειτουργικὰ μειονεκτήματα. Ἦδη ἡ συνένωση αἰσθητικῆς, αἰσθησιασμοῦ, γνώσης καὶ τεχνικῆς δὲν ἐπιτρέπει μονομερεῖς κρίσεις. Καὶ δὲν εἶναι μόνο αὐτό.

Μὲ προειδοποιήσεις τῆς μορφῆς ὁ νοῶν νοεῖται, ἡ Βίβλος ἀναγνωρίζει τίς ἀρχές τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν μας ἐσωτερικές, ὅτι ἡ σχέση μὲ τὸ ἀπόλυτο δὲν γίνεται νὰ ζητηθεῖ ἀντικειμενικά, ἐπομένως δὲν ἔχει οὔτε δυνατότητα ἐπέκτασης μὲ τὴ βία ἢ ἔστω μὲ μόνη τὴν πειθῶ. Ἔτσι ἀναδεικνύεται ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία ὡς ὑψιστὴ ἀξία, πιὸ σεβαστὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θρησκευτικὴ πίστη, ἐφόσον ἀπὸ τὸ μυστήριον τῆς ἐλευθερίας προέρχεται ἀληθινὰ καὶ ἀνυπόκριτα ἡ εὐσέβεια, ἂν προέλθει.

Τί εἶδους λογικὴ, ἐργαλειακὴ ἢ μή, θὰ ἀπέκλειε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ἢ θὰ ἔκρινε ὅτι τὸ ζήτημα δὲν ἐνδιαφέρει τὸν δημόσιο διάλογο ὑπὸ ὅποιους ὅρους ἀλλὰ εἶναι προορισμένο γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα; Ἦ γιατί θὰ ἐπιμέναμε σὲ δύο μόνο δυνατότητες, σὲ ἐκείνη τῆς ὑποταγῆς σὲ κάποιον ἀντικειμενικὸ ἢ δῆθεν ἀντικειμενικὸ σχῆμα τῆς ἱστορίας, εἴτε σὲ ἐκείνη τῆς ἐπένδυσης τῆς πραγματικότητος μὲ αὐθαίρετο νόημα, ἔστω ὄχι ἀποφασισμένο στὸ ἐργαστήριο ἀλλὰ αὐθόρμητο; Γιὰτί δὲν μποροῦ νὰ δημιουργήσω ἐσωτερικὰ ὅ,τι ἐνδεχομένως δὲν ὑπάρχει μόνο ὡς δική μου ἀπόφαση;

Πάντα μιὰ ἀντικειμενική ἀλήθεια καταπιέζει; Τί μὲ καταπιέζει στὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς; Εἰδικὰ ἢ θεία ὕπαρξη πῶς θὰ καταπίεζε πραγματικά, ὅταν ὁ Θεὸς παραμένει ἀόρατος σὰν ἀνύπαρκτος; Θὰ ἦταν σὰν νὰ ἄκουγα γιὰ μιὰ μακρινὴ χώρα, ποὺ οὔτε κἂν ἐνδιαφέρομαι νὰ γνωρίσω ἢ νὰ ἐπισκεφθῶ. Ἐπειτα, πῶς θὰ μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἐπιθυμητὸς ἢ ἀκόμα καὶ ἰδανικὸς ὁ περιορισμὸς στὴν αὐθαιρεσία καὶ στὴν ἄγνοια τῶν ἀντικειμενικῶν ὄρων; Ἡ προσωπικὴ γνώση δὲν εἶναι μιὰ ἰδιοτροπία ἢ φαντασίωση ἀλλὰ τὸ αὐθόρμητο, οἰκεῖο καὶ μοναδικὸ ἀνοιγμα στὴν ὄντως ὕπαρκτη πραγματικότητα, ὅσες δημιουργικὲς διαστάσεις κι ἂν περιέχει, εὐνοεῖ καὶ ὑποστηρίζει.

Ἡ ροπὴ στὴν αὐθαιρεσία δὲν γίνεται νὰ κυριαρχεῖ στὴν Εὐρώπη ὅσο παραμένει εὐρωπαϊκὴ, ἐπομένως ἐλληνικὴ, μὲ ἐπίγνωση ἡγετικῶν καὶ ἀντικειμενικῶν ποιοτήτων, ὅπως τῆς ἀναλογίας, τῆς ἀρμονίας, τοῦ μέτρου, ἰδιοτήτων ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ φανερώνει ἢ ἴδια ἢ φύση. Ὅσο περισσότερο μιὰ χώρα τιμᾷ τὴ δικαιοσύνη ἔμπρακτα, καθέννας νοιώθει ὅτι μέσα ἀπὸ τὴ συνύπαρξή του μὲ τοὺς ἄλλους ζεῖ φυσιολογικά, βρίσκεται στὸν ἑαυτό του καὶ ἀξιοποιεῖ τὶς δυνάμεις του.

Ἄν ἡ ἱστορία ἔχει κάποιον νόημα, γιατί θὰ ἀποκλειόταν νὰ εἶναι τέτοιο ποὺ νὰ μὴν τὴν περιορίζει πραγματικά, νὰ τὴν ἀφήνει ἀνοιχτὴ σὲ ὅλες τὶς ἐρμηνεῖες, στὴ δυνατότητα ὄλων τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἀθεϊσμῶν ἢ ὅποιας ἄλλης ἐξήγησης ἢ ἀπορίας, ἔτσι ποὺ ἀκόμη καὶ ὅσοι τὸ ἀναγνωρίζουν, νὰ συνειδητοποιοῦν ὅχι μόνον ὅτι δὲν μποροῦν καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ἐπιβάλουν, ἀλλὰ ὅτι οἱ ἴδιοι μέσα στὴ γνώση αὐτὴ κερδίζουν δύναμη νὰ ζήσουν ἀκόμη πιὸ ἐλεύθερα;

Γιὰ παράδειγμα, ἡ ὕπαρξη τῆς ὀρθόδοξης, τῆς καθολικῆς, καὶ μιᾶς πληθώρας προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν, ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶναι ὅλα τόσο αὐτονόητα σὲ ὅ,τι ἀποκαλεῖται ἀπλουστευτικὰ ‘χριστιανισμός’. Παραμένοντας στὸ ἀπο-

ναι ο άνθρωπος, το καλό, το δίκαιο, το όμορφο, το άξιο, έπομένως και ποιός συγκεκριμένος άνθρωπος είναι λιγώτερο άνθρωπος, ποιά καλοσύνη είναι λιγώτερο καλή, ποιά δικαιοσύνη λιγώτερο δίκαιη, με προφανείς πολιτικές συνέπειες. Τόν λιγώτερο άνθρωπο μπορώ να μεταχειρίζομαι λιγώτερο άνθρωπινα...

Ο ολοκληρωτισμός προϋποθέτει τόν ρεαλισμό, όμως ο νομιναλισμός δέν είναι λιγώτερο ρεαλιστικός! Άδειάζοντας τις έννοιες άκόμη και από τήν άπλή πιθανότητα να έχουν βέβαιο και αντικειμενικό νόημα, έστω προσιτό με τις πιό σπάνιες προϋποθέσεις, δέν έλευθερώνομαι, δημιουργώ ένα διαφορετικό είδος δέσμευσης. Έκει πού με κατηύθυνε ο Πάπας ή ο Πατερούλης, τώρα με κατευθύνει τó τίποτα. Ο νομιναλισμός αντίτάσσει στόν ολοκληρωτισμό τόν σχετικισμό. Αυτό από μόνο του δημιουργεί προβλήματα, όπως είδαμε, αποβάλλει παράλογα τή δυνατότητα βέβαιης γνώσης, και αυτοακυρώνεται, έφόσον ή ίδια ή φύση του και ο σκοπός του είναι να βρίσκεται πέρα από όποιαδήποτε κριτική — αυτοπροτείνεται ως ή απόλυτη αλήθεια! Ο ολοκληρωτισμός στην περίπτωση αυτή δέν αποτρέπεται, έγκαθίσταται άλλιώς, δημιουργώντας τις συνθήκες πού ταιριάζουν στη ρεαλιστικότητα άπόφανση ότι τó νόημα τής ύπαρξης είναι όπωσδήποτε αυθαίρετο, καθέννας ζει στο παραμύθι του μέχρι άνίας ή άπελπισίας, αν θέλει να έχει ένα παραμύθι, διαφορετικά είναι υποχρεωμένος να περιφέρεται σαν τήν άδικη κατάρα. Ο νομιναλισμός είναι λοιπόν μιá περίπτωση ρεαλισμού, προβάλλει στις έννοιες ως απόλυτο, βέβαιο και αντικειμενικό, ρεαλιστικό, περιεχόμενό τους τó κενό.

Στηριζόμενος στόν νομιναλισμό για να άντισταθώ στα ολοκληρωτικά συστήματα, άποφεύγω τή διερεύνησή τους, τά προσπερνάω με μονοκονδυλιά και μηδενίζω τήν ίδια τή δυνατότητα για γνώση. Άν ο Πάπας κάνει λάθος, γιατί δέν άρκει να τó έντοπίσω και να τó δείξω για να άποφύγω να

καθήσει στο σβέρκο μου, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ διαβάλω ἀκόμα καὶ ὡς πιθανότητα τὴν (ὅποια) ὑψηλότερη γνώση, ἐξορίζοντάς με σὲ βέβαιη, μόνιμη, ἀπόλυτη καὶ ἀδίκη ἀσχετοσύνη;¹²⁸ Ὅπως ὁ πνιγμένος πιάνεται ἀπὸ τὰ μαλλιά του, ἢ Εὐρώπη προτίμησε νὰ καταφύγει στὸν σχετικισμὸ ἀπὸ φόβο γιὰ τὰ τέρατα ποὺ γέννησαν διάφορες ἐρμηνεῖες τῆς ἱστορίας. Ἀντὶ νὰ σκεφτεῖ κάτι τόσο χαρακτηριστικό, τὴ θρησκευτικὴ φύση τῶν ἀθεισμῶν, νομίζει ὅτι θὰ σωθεῖ μὲ τὴν ἀπελπισμένη ‘λύση’ τοῦ μηδενισμοῦ, ἀπ’ ὅπου τρέφεται ὁ τυχοδιωκτισμὸς. Ἡ πορεία αὐτὴ δὲν ὀλοκληρώθηκε, ὁ νομιναλιστικὸς ὀλοκληρωτισμὸς δὲν κυριάρχησε, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ἀνώτερη γνώση δὲν ἀφανίστηκε ἀλλὰ καὶ ἐνισχύθηκε ἀπὸ μιὰ ἀγαθὴ συνέπεια τῆς νομιναλιστικῆς ‘ἐξέγερσης’. Ἡ χριστιανοσύνη ἀρκεῖται πιά στὰ φυσικὰ της ὅρια, ὅ,τι κι ἂν θέλει ὁ κάθε Πάπας, σέβεται τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἐπομένως τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἀκόμη κι ἂν εἶναι αἰρετικὴ, ἀδιάφορη ἢ ρητὰ ἀθειστικὴ.

Ἄν μιὰ ἐρμηνεῖα ἰσχυρίζεται, ἔστω ἐσφαλμένα ἢ πέρα ἀπὸ τεκμηριώσεις, ὅτι περιγράφει τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς,

¹²⁸ Σύμφωνα μὲ τὸν Ἔκκαρτ, ὅ,τι θέλει ὁ Θεὸς εἶναι καλὸ ἐπειδὴ τὸ θέλει — οὔτε ἐπειδὴ ἀρέσει σ’ ἐμᾶς, οὔτε ἐπειδὴ βοηθάει σὲ κάτι, οὔτε ἐπειδὴ καθρεφτίζει τὴν Ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, οὔτε γιὰ τίποτε ἄλλο. Στὴν εἰσήγηση αὐτὴ ρεαλισμὸς καὶ αὐθαιρεσία φαίνεται νὰ ταυτίζονται, ὅμως ἡ αὐθαιρεσία προϋποθέτει δυνατότητα ἐπιλογῆς. Ἡ ἀναλλοίωτη φύση εἶναι ὅ,τι εἶναι, δὲν νοεῖται τὸ ἄλλο τῆς ἐσωτερικά. Ἐπομένως ὁ Θεὸς εἶναι ἡ Ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἢ βούλησή Του παραμένει πάντα μοναδικὴ καὶ ἀμετάβλητη. Ἡ ἔμφαση στὸ πρόσωπο ὡς ἀρχὴ τῆς βούλησης συνεπάγεται καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅτι κανονικὰ ἡ πράξη του δὲν κατευθύνεται ἀπὸ ἰδεολογικὰ σχήματα, ἀλλὰ εἶναι αὐθόρμητη, ἔχει ἀνταπόκριση στὴν ἐσωτερικότητά του καὶ πραγματοποιεῖται ἀβίαστα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶναι πάντα σωστή.

δὲν ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην σὲ ὀλοκληρωτισμό, ἀκόμη κι ἂν εἶναι δυνατὸ νὰ χρησιμοποιοθεῖ ἔτσι. Σὲ ἡμέρες πολιτικῆς ὀρθότητος κάθε ἀρνητῆς τοῦ πιὸ τυφλοῦ καὶ ἀνόητου σχετικισμοῦ ἀποκρούεται μὲ ὀρμῆ πὸ συχνὰ γίνεται κανονικὸς διωγμὸς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐντυπωσιάζει ὅτι οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες εἶναι χώρα ἐνθερμῆς θρησκευτικότητος. Σημασία λοιπὸν ἔχει τὸ εἶδος — ὄχι ἀπὸ μόνη τῆς ἢ ἀναγνώριση ἀπόλυτου νοήματος, ἀλλὰ ἡ μορφή πὸ ἔχει ἢ μπορεῖ νὰ πάρει ἕνα συγκεκριμένο νόημα. Δὲν εὐνοοῦν ὄλες οἱ μορφές τὴν ἐλεύθερη σκέψη, οὔτε ὄλες τὴν ὑπονομεύουν. Ἀπόλυτο νόημα εἶναι ἐξίσου τὸ χριστιανικὸ καὶ τὸ μουσουλμανικό. Πόσο διαφορετικοὶ ὄμως οἱ πολιτισμοὶ πὸ θεμελιώνονται στὴ μία καὶ τὴν ἄλλη θρησκεία, πέρα ἀπ' ὄλα τὰ σφάλματα καὶ τῶν δύο, στὶς ἴδιες τὶς θετικὲς πλευρές τους! Δὲν ἐνδιαφέρει νὰ σκεφτῶ πὸ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ διαφορὰ;

Ἀτομικισμός

ΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ δὲν λειτουργεῖ καλύτερα ὅταν τὸ κράτος εἶναι πλούσιο καὶ ὁ πολίτης φτωχός.¹²⁹ Τὸ ἀντίστροφο μοιάζει πιὸ σωστό, ὅμως ὅταν ὁ πολίτης εἶναι πλούσιος καὶ ὅταν μπορεῖ νὰ γίνει ἀκόμα πιὸ πλούσιος μὲ τὴν ἀξία καὶ τὶς ικανότητές του, ἔχει τὸ κράτος περισσότερη δύναμη, ὄχι μόνο πόρους, ἐπειδὴ ἡ χώρα συνολικὰ κερδίζει εὐημερία, γνώση, ἐμπειρία, ἐλευθερία, ἔργο, ὑπευθυνότητα, ικανοποίηση. Πάλι, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πλουτίζει ὁ πολίτης χωρὶς ἰκανὸ κράτος, χωρὶς δημιουργία, ἀνανέωση καὶ συντήρηση ὑποδομῶν, διαφύλαξη τοῦ ὑγιοῦς ἀνταγωνισμοῦ, σωστὴ ἐξωτερικὴ καὶ ἀμυντικὴ πολιτικὴ, ἀποτελεσματικὴ δικαιοσύνη... Διανοσόμενοι ὅπως ὁ Μοῦρ ἐπιδοκιμάζουν τὸν κρατισμὸ ἐπειδὴ ὑποτίθεται ὅτι διαφυλάσσει τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα καὶ ἡρεμία, ἐνῶ ὑποπτεύονται τὴν ἀνεξαρτησία καὶ

¹²⁹ Τὸ αὐταρχικὸ κράτος προσπαθεῖ νὰ λειτουργήσει ἔτσι ὄχι γιὰ τὸ δικό του οἰκονομικὸ ὄφελος, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴν ἔχει ὁ πολίτης ὄφελος, ἐπειδὴ τὸν θέλει ὑποταγμένο. Χάρη στὴν ἐπιστημονοτεχνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ποὺ δημιούργησε ἡ καπιταλιστικὴ δημοκρατία, οἱ ἀνάγκες τῶν μοντέρνων κοινωνιῶν δὲν καλύπτονται ἀπὸ οἰκονομίες τοῦ ξεροκόμματος, ἐπομένως γίνεται συνεχῶς πιὸ δύσκολο γιὰ τὶς προηγμένες χώρες νὰ κινδυνεύουν ἀπὸ αὐταρχικὰ συστήματα. Χωρὶς οὔτε νὰ τὸ ἐπιδιώξει (πῶς θὰ μποροῦσε νὰ προβλέψει τέτοιες ἐξελίξεις;) ἡ φιλελεύθερη οἰκονομία θωράκισε τὴν αὐτονομία τῶν πολιτῶν μὲ τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ τρόπο, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη! Ἡ ἀνοδος τυράννων καὶ δημαγωγῶν καθόλου δὲν ἀποκλείεται, ὅμως ὅσο πιὸ προηγμένη εἶναι μιὰ χώρα, τόσο πιὸ βέβαιο καὶ γρήγορο ἀποδεικνύεται τὸ τέλος τους.

τὴν ἰσχύ πού δίνει στὸ ἄτομο ἢ περιουσία του. Ὁ Μακιαβέλι ἐξηγεῖ ὅτι τὸ συνετὸ κράτος προστατεύει τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία, ἐπειδὴ ἡ δύναμή του δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὶς ἐπιθυμίες τῶν πολιτῶν, καὶ οἱ πολῖτες θέλουν πάνω ἀπ' ὅλα τὴ ζωὴ τους καὶ τὴν περιουσία τους. Ἡ κυβέρνηση, ἂν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἡρεμία, δὲν βάζει χέρι στὴν περιουσία τῶν πολιτῶν καὶ στὴν οἰκογένειά τους, ὅπου βρίσκεται τὸ νόημα τῆς ζωῆς τους καὶ ὁ λόγος τῆς συμμετοχῆς τους στὴν κοινωνία. Ἡ προειδοποίηση αὐτὴ εἶναι σὰν νὰ προέρχεται κατ' εὐθεΐαν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο καὶ τὴν ὑποχρέωση τοῦ κράτους νὰ ἐγκαταλείπει τὶς ἐξουσίες του στὴν ἐξώπορτα τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας. Ὁ Μακιαβέλι θέλει τὸν πολίτη ἰσχυρό, σὲ βαθμὸ πού νὰ κινδυνεύει νὰ γίνεῖ ἀπειθάρχητος, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὶς δυνάμεις του, καὶ θέλει τὸ κράτος ἀκόμα πιὸ ἰσχυρό! Δὲν ὀραματίζεται κυβερνήσεις ἐδραιωμένες στὴ φτώχεια καὶ τὸν τρόπο τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ κοινωνίες σὲ ὑπερένταση βούλησης γιὰ δύναμη, ὅπου οἱ ἰκανότητες ὅλων, κράτους καὶ πολιτῶν, βρίσκονται στὴν ἀκμὴ τους καὶ συναγωνίζονται ἢ μία τὴν ἄλλη, μὲ τὸ κράτος ὀριακὰ ἰσχυρότερο, ἔτσι πού οὔτε οἱ πολῖτες νὰ καταπιέζονται οὔτε ἡ γενικὴ συνοχὴ νὰ κινδυνεύει ἀπὸ ἀναρχα συμφέροντα. Γι' αὐτὸ προτιμᾷ ἐκλεγμένες κυβερνήσεις, δηλαδὴ τὴν κρατικὴ ἐξουσία ὡς ὀριακὰ ὑπέρτερο κριτήριο, ὀρισμένο καὶ ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τοὺς πολῖτες γιὰ νὰ ἐλέγχουν τὴν ἰδιοτέλειά τους μέσω τοῦ κράτους καὶ νὰ μὴ ζημιώσουν τὸ ἴδιο τὸ συμφέρον τους, ἐξαρτημένο ὅπως εἶναι ἀπὸ τὴ γενικὴ πρόοδο.¹³⁰

¹³⁰ Συχνὰ ὁ Μακιαβέλι ἔχει παρεξηγηθεῖ ὅτι δὲν θέλει ἰσχυροὺς πολῖτες ἀλλὰ φτωχοὺς καὶ ὑποταγμένους στὸ πλούσιο κράτος, ὥστε νὰ μὴν κινδυνεύει ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ. Ἐκεῖνο πού πραγματικὰ δὲν θέλει, εἶναι μιὰ τάξη τῶν πολιτῶν ἀρκετὰ ἰσχυ-

Ὑποστηρίζοντας τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου νὰ ἐκλέγει καὶ νὰ ἐκλέγεται σὲ δημόσια ἀξιώματα, νὰ ἰδρῦει συλλόγους, νὰ δημοσιεύει τὶς ἰδέες του χωρὶς λογοκρισία, νὰ δημιουργεῖ ἐπιχειρήσεις καὶ νὰ εὐημερεῖ, νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν περιουσία του ὅπως θέλει καὶ νὰ ζεῖ ὅπως θέλει, ἢ φιλελεύθερη πολιτικὴ δὲν ἀρνεῖται τὸ κράτος. Ἀντιθέτως, χρειάζεται ἰσχυρὸ κράτος γιὰ νὰ κατοχυρώνει τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες καὶ νὰ τὶς προστατεύει. Κρατισμὸς ἀναπτύσσεται στὸν βαθμὸ ποῦ τὸ κράτος ἀποφασίζει ὅσα συμφέρεи νὰ ὑπάγονται στὴν ἀτομικὴ ἀπόφαση καὶ τὸν ἀνταγωνισμό. Ἡ δύναμη τοῦ ἀτόμου εἶναι ὁ λόγος του νὰ δημιουργεῖ κοινωνίες, ἐξηγεῖ ὁ Λόκ. Μὲ ἀνίσχυρα ὑπόδουλα ἄτομα ἢ κοινωνία δὲν γίνεται ἐπιθυμητὴ, κι ἂν δὲν ἔχει νόημα γιὰ τὸ ἄτομο, δὲν ἔχει νόημα οὔτε γιὰ τὸ σύνολο. Χρειάζεται γενικευμένη δυνατότητα εὐημερίας, ὥστε νὰ πραγματοποιοῦνται οἱ δημιουργικὲς ἰκανότητες καὶ ἐπιλογὲς ὄλων.

Τί ἐμποδίζει τὴν εὐτυχία ἐνὸς λαοῦ; Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τῶν προβλημάτων; Σὲ ἄλλους λαούς; Μήπως στὸ ἐσωτερικό, στὴ διαβολικὴ τάξη ποῦ βασανίζει τὴν ἀγία τάξη; Ἡ ἐξήγηση γιὰ τὴ διάδοση τοῦ κομμουνισμοῦ, τοῦ ναζισμοῦ καὶ κάθε ὀλοκληρωτισμοῦ, εἶναι ὅτι στὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων δίνουν ἀπαντήσεις ἀπλοϊκές, ποῦ μπορεῖ νὰ καταλάβει ὁ καθένας, παρατηρεῖ ἡ Ἀρέντ. Ὅμως οὔτε οἱ πραγματικὲς ἀπαντήσεις εἶναι ὑπερβολικὰ δυσνόητες. Πόσο δύσκολο εἶναι νὰ καταλάβει κανεὶς ὅτι ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ ἰδιοκτησία εἶναι ἀπαραίτητες ὄχι μόνο γιὰ τὴν εὐτυχία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ πλούτου, ὅτι χωρὶς αὐτὰ τὰ δικαιώματα ἓνας λαὸς εἶναι καταδικασμένος στὴν ἐξαθλίωση;

ρὴ γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴ βούλησή της στὸ κράτος καὶ στοὺς ὑπόλοιπους.

Οί ολοκληρωτισμοί βρίσκουν έδαφος και μέχρι σήμερα είναι δυνατό να υποστηρίζονται, όχι μόνο για τις άπλοϊκές δήθεν λύσεις που προτείνουν, συνήθως την έξόντωση υποτιθέμενων έχθρων (ή πολιτική δύναμη πηγάζει από την κίνη των όπλων, δήλωνε ο σύντροφος Μάο), αλλά κυρίως επειδή ικανοποιούν κατώτερες όρμες — φθόνο, μίσος, όργή, δόλο, μοχθηρία... Είναι πολύ πιο έλκυστικό, ιδίως αν είσαι νέος και άδαής, να έχεις τη λύση του προβλήματός σου με την κατατρόπωση του ‘κακοῦ’ (έσὸ εἶσαι πάντα ο ‘καλός’), κι αν δέν σε έμπνέουν μόνο άγνά κίνητρα, αλλά και φθόνος, επειδή ζεις πιο φτωχά από τον γείτονα, ή θεωρία γίνεται άκόμα πιο έλκυστική. Αν κάποιος παραδόθηκε στον φθόνο, τὸ μίσος, τὴν όργή, έτσι που να μὴ τὸν νοιάζει οὔτε καν ή εὐημερία του, άρκει να δει τὸν πλούσιο να καταστρέφεται — να φοφήσει ή κατσίκα του γείτονα! — ή ιδεολογία δέν φθάνει να είναι άπλοϊκή για να τὴν ακολουθήσει, χρειάζεται μέσα από τὴν παραποίηση και τὴν άπλούστευση να σπείρει μίσος.

Ἡ ψυχολογία διαμορφώνει κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις. Αν μιὰ ομάδα κάνει τὰ έξῆς για να υπηρετήσει τὰ συμφέροντά της, ἄς πούμε οἱ άριστεροὶ για να συγκεντρώσουν ὅλους τὸς πόρους στὸ κράτος, δέν πρέπει να εξηγηθεῖ επίσης γιατί δέν υπολογίζεται ή βεβαιότητα του άδιεξόδου; Δέν χρειάζεται να εξηγηθεῖ γιατί στή σημερινή Ἑλλάδα προτιμήθηκε ή καλοπέραση με δανεικά, κι ἄς ἦταν προβλέψιμη ή χρεοκοπία; Δέν χρειάζεται να εξηγηθεῖ γιατί διορίζαμε τὰ παιδιά μας στὸ δημόσιο άδιαφορώντας αν τὰ ἴδια είναι εὐχαριστημένα και άκόμα λιγώτερο, αν τὸ άναξιοκρατικό και σπάταλο κράτος καταρρεύσει από τὴν άνικανότητα, τὴ διαφθορά και τὴ χρεοκοπία; Δέν υπάρχει καμμιά ψυχολογική πραγματικότητα πίσω απ’ ὅλα αὐτά;

Ἄς μὴν άγνοηθεῖ μιὰ άπλοϊκή άριστερή θεωρία και πόσο εὐκολο είναι να διακρίνει κανείς τὴν προβληματικότητα

τά της, ἂν θέλει. Ἡ πεποίθηση στὴν ἄμεση δημοκρατία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν διωγμὸ τῆς ιδιωτικῆς ἐπιχείρησης, τί σημαίνει; Ἄν οἱ ἐπιχειρήσεις ἀνήκουν στὸ σύνολο τῶν πολιτῶν μὲ ἄμεση δημοκρατία, χρειάζεται νὰ εἴμαστε ὅλη μέρα πάνω ἀπὸ ἓναν ὑπολογιστὴ νὰ ψηφίζουμε (μὲ ποιές γνώσεις καὶ κριτήρια;) πῶς θὰ διοικηθοῦν καὶ τί θὰ κάνουν χιλιάδες ἐπιχειρήσεις, ἢ ἔστω ποιοὶ μάνατζερ εἶναι ἱκανοὶ νὰ τίς διαχειριστοῦν ἢ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐπιλέξουν τοὺς μάνατζερ ποὺ εἶναι ἱκανοί, πόσες καὶ ποιές νέες ἐπιχειρήσεις πῶς θὰ ἰδρυθοῦν ποῦ, καὶ ἄλλα τέτοια ἀπίθανα. Ἔστω πῶς σκεφτόμαστε μόνο τίς ἤδη ὑπαρκτὲς ἐπιχειρήσεις γιὰ νὰ τίς ἀναθέσουμε στοὺς ὑπαλλήλους. Ἐνα καφενεῖο δὲν ἀποκλείεται νὰ λειτουργοῦσε, ὅμως μποροῦν οἱ ὑπάλληλοί της νὰ διοικήσουν τὴν Microsoft ἢ τὴν Google; Καὶ τὸ μέλλον ἐπίσης ὑπάρχει, ἀρχίζει ἤδη στὸ παρόν, δὲν γίνεται νὰ ἀγνοηθεῖ. Τί θὰ γίνεῖ μὲ τίς νέες ἐπιχειρήσεις; Ποιοί, ποῦ, πῶς θὰ συγκεντρωθοῦν νὰ ἰδρῦσουν πόσο συχνὰ τί εἶδους ἐπιχειρήσεις;

Ἡ δυνατότητα συλλογικῆς ἴδρυσης ἐπιχειρήσεων μὲ ἰδιοκτῆτες τοὺς ὑπαλλήλους ἤδη προβλέπεται σὲ καπιταλιστικὲς δημοκρατικὲς συνθήκες, ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται, καὶ στὴν πράξη προκύπτει σπάνια, ἐπειδὴ ἀρχὴ τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ κανόνα εἶναι τὸ ἀπλὸ ἄτομο, ἢ ἔμπνευση καὶ ἢ ‘τρέλα’ του, τὴν ὁποία καμμιά φορὰ συμερίζονται ὀρισμένοι δικοί του. Ἄν ἡ συλλογικότητα ἐπιβληθεῖ στὴν ἴδρυση νέων ἐπιχειρήσεων, πόσο πιθανὴ θὰ γίνεῖ ἡ δημιουργία πόσων καὶ τί εἶδους ἐπιχειρήσεων; Ἡ τί θὰ συμβεῖ ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπαλλήλων χρειαστεῖ νὰ αὐξηθεῖ; Οἱ νέοι θὰ γίνονται συνιδιοκτῆτες καὶ συνδιευθυντές; Ποιὸς ιδιώτης μὲ καλὴ ἐπιχειρηματικὴ ἰδέα θὰ ἀποφασίσει νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ σχέδιά του καὶ νὰ ρισκάρῃ τὴν ἐπένδυσή του, ἂν γνωρίζει ὅτι ὅσους προσλάβει θὰ τοὺς ἔχει συνιδιοκτῆτες ἀπλῶς ἐπειδὴ τοὺς προσέλαβε; Κι ἔστω πῶς ἡ ἐπιχείρησή

του πηγαίνει καλά σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες, τί θὰ γίνει τότε; Τὰ κέρδη θὰ μοιράζονται στὶς ἀποτυχημένες ἐπιχειρήσεις ἢ θὰ ζοῦν ἄλλοι πιὸ φτωχὰ καὶ ἄλλοι πιὸ πλούσια, ὅπως στὸν κακὸ καπιταλισμὸ;

Τόσο ἀφελεῖς καὶ ἀσυνάρτητες οὐτοπίες εἶναι ἀπίστευτο νὰ τὶς παίρνει κάποιος στὰ σοβαρά, καὶ ὅμως ὁ ὑπαρκτὸς σοσιαλισμὸς ἐπιδιώκει χειρότερες! Γι' αὐτὸ ἀντὶ νὰ ἀπογειώσῃ τὴν εὐημερία, κάνει τὸ ἀντίθετο καὶ μὲ ἀπίστευτη ἀδικία, μὲ τὸν πλουτισμὸ τῶν πιὸ διεφθαρμένων, τῶν μελῶν τοῦ κόμματος καὶ τῶν παρακοιμώμενων. Ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα μαραζώνει, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἢ σκέψη συρρικνώνεται, ἢ λογοκρισία γιγαντώνεται, ὁ φόβος, ἢ ἐξαθλίωση, ἢ διαφθορά, ἢ ἀπελπισία, ὁ κυνισμὸς ἐξαπλώνονται. Ὅλα ἀπαγορεύονται, ἐκτὸς ἀπ' ὅσα ἔχουν (πρὸς τὸ παρὸν) ρητὰ ἐπιτραπεῖ. Ἐνα ἀφύσικο καὶ ἐξωπραγματικὸ σύστημα εἶναι φυσικὸ νὰ στηρίζεται στὸν τρόμο καὶ τὴ βία γιὰ νὰ διατηρηθεῖ μέχρι νὰ τὰ διαβρώσῃ ὅλα καὶ νὰ καταρρεύσῃ μαζί τους.

Οἱ σχετικὲς ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὅσο μεγαλώνει ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία μιᾶς κοινωνίας, ὅσο πιὸ ἐλεύθερος ἀφήνεται καθένας νὰ δημιουργεῖ περιουσία καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ ὅπως νομίζει, νὰ κάνει ἐμπόριο στὴ χώρα του ἢ ὅπουδῆποτε, νὰ μπορεῖ νὰ μετακινήσῃ κεφάλαια ὅπου θέλει, τόσο μειώνεται ἡ διαφθορά, ὁ πλοῦτος αὐξάνεται, ἡ ποιότητα ζωῆς συνολικὰ βελτιώνεται, ἀκόμα καὶ ἡ ἰσότητα, ἀκόμα καὶ τὸ προσδόκιμο ζωῆς! Οἱ δικτατορίες τοῦ ἐθνικιστικοῦ ἢ διεθνιστικοῦ σοσιαλισμοῦ ὀδηγοῦν σὲ κοινωνίες ὅχι μόνο πιὸ φτωχὲς καὶ ταλαίπωρες ἀλλὰ καὶ ὑπερβολικὰ ὑποκριτικὲς καὶ διεφθαρμένες, στὸν φόβο καὶ τὴ δουλικότητα ἔχοντας τὴν προϋπόθεση ὅλων τῶν προϋποθέσεών τους.

Λαοὶ ποὺ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση δὲν γοητεύονται ἀπὸ τὴν ἀπερίοριστη γονιμότητα, ποὺ εἶναι ἡ καρδιά τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας, ἢ ἀνάπτυξη ὀποιασδῆ-

ποτε ικανότητας — φιλοσοφικῆς, λογοτεχνικῆς, οἰκονομικῆς, ἐπιστημονικῆς, καλλιτεχνικῆς... — οἱ λαοὶ αὐτοὶ δὲν κάνουν πιὸ 'ύψηλὴ' ζωὴ, πιὸ 'πνευματικῆ', ἀπλῶς περιφρονοῦν τὸν ἄνθρωπο. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται σὲ ἀρκετοὺς δυτικοὺς ἀτομικά. Ὅσοι ἐπικρίνουν τὴ φιλελεύθερη πολιτεία χωρὶς νὰ εἶναι φανατικοὶ καὶ ἰδεοληπτικοί, δὲν τὸ κάνουν ἐπειδὴ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸ χρῆμα ἢ ἐπειδὴ ἀπορρίπτουν ἕνα τρόπο πλουτισμοῦ καὶ φαντάζονται πὼς ὑπάρχει καλύτερος, μᾶλλον ἐπειδὴ γενικὰ ἡ ζωὴ τους εἶναι παραιτημένη. Πάντως στὶς καπιταλιστικὲς δημοκρατίες περισσότερο ἀπ' ὅπουδῆποτε ὁ ἄνθρωπος δὲν μοχθεῖ μόνο γιὰ τὴν τσέπη του, τείνει νὰ καλλιεργεῖ τὰ χαρίσματά του στὸ σύνολό τους καὶ μέχρι ἐξαντλήσεως. Στὶς σοσιαλιστικὲς δικτατορίες, στὸν βαθμὸ πὺ ἀκολουθοῦν σοσιαλιστικὲς ἀρχές, ὁ ἄνθρωπος τείνει νὰ μετατρέπεται σὲ ἀμελητέα οἰκονομικὴ μονάδα καὶ περιορίζεται δουρικὰ στὴν πιὸ ἀσήμαντη ἐπιβίωση.

Μεγάλο πρόβλημα μὲ τὴν ἀριστερὴ κριτικὴ, τὸ πιὸ θεμελιῶδες, δὲν εἶναι ἡ ἀσχετοσύνη της ὡς κριτικῆς ἀλλὰ ἡ προθυμία ὀλόκληρων πληθυσμῶν νὰ περιφρονοῦν τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία γιὰ χάρη ἑνὸς φαντάσματος ἰσότητος καὶ ἀσφάλειας. Μὲ σοσιαλιστικὲς ἀρχές δὲν γίνεται νὰ ὑπάρξει εὐημερία καὶ μάλιστα γενικευμένη, στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα! Οἱ ἐπαναστάτες μὲ τὰ Lacoste, μέσα στὶς προκαταλήψεις, τὴν ὑποκρισία καὶ τὴν ἄγνοιά τους κατάντησαν τυφλοὶ γιὰ τὸ προφανές, ὅτι χωρὶς ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἐπομένως καὶ χωρὶς τὶς ἀνισότητες πὺ συνεπάγεται, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψει πλοῦτος οὔτε γιὰ πολλοὺς οὔτε γιὰ λίγους.

Θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πὼς ἐμφανίζονται ἀριστεριστικὲς φαντασιώσεις — καὶ εἶναι ὁ κανόνας! — ἀκόμα καὶ στὶς κορυφές τοῦ Χόλυγουντ, ὅπου τὸ χρῆμα ρεεῖ ἄφθονο. Ντρέπονται πὺ εἶναι πλούσιοι στὴν πράξη καὶ γίνονται γενναιοδωροὶ στὰ λόγια; Εἶναι μιὰ 'ἀναπληρωτικὴ' ὑποκρισία; Αὐτὸ πὺ δὲν κάνουν στὴν πράξη τὸ κάνουν στὰ

λόγια; Είμαι καλοπροαίρετη άπερισκεψία; Μήπως είναι μιá καλλιεργημένη ύποκρισία, πλευρά τοϋ image making; Και δέν πρόκειται μόνο για τούς σοϋπερ στάρ. Νά είσαι άριστερός άκούγεται πιό φυσιολογικό και είναι πιό άποδεκτό συνολικά στην κοινή γνώμη! Πώς εξηγείται νά ζοϋμε σέ δημοκρατίες, νά άπολαμβάνουμε τά άγαθά τους, νά έχουμε επίγνωση ότι όσα προσφέρονται χάρη στον βιομηχανικό καπιταλισμό λίγο πριν δέν μπορούσαν οϋτε νά τά διανοηθοϋν άκόμα και οί πιό πλούσιοι, και άκόμη νά γνωρίζουμε ότι όποτε μιá χώρα δοκίμασε τόν σοσιαλισμό καταστράφηκε άπ' όλες τις πλευρές, οίκονομικά, κοινωνικά, ήθικά, και όμως μέσα μας νά είναι πιό άποδεκτός ό σοσιαλισμός;

Μιá εξήγηση πού έχει προταθεί, είναι ότι ύποσυνείδητα έπιζοϋν έντός μας νοοτροπίες πού άναπτύξαμε χιλιάδες χρόνια ζώντας όμαδικά. Με τή νοοτροπία τής φυλής νά είναι ριζωμένη τόσο βαθειά, δέν παραξενεύει πού αισθανόμαστε πιό οικείο τόν σοσιαλιστικό συναγελασμό. Ή εξήγηση αύτή δέν είναι τόσο εύλογη όσο μπορεί νά μοιάζει, ιδίως άν τή σκεφτεί κανείς στον χώρο άκριβώς τοϋ δυτικού πολιτισμού. Θυμίζω ότι στην αύγή ήδη τοϋ ιστορικά γνωστοϋ πολιτισμού μας έχει διαρραγεί ή πρωτόγονη συλλογικότητα και ή άτομική έλευθερία δεσπόζει. Είπώθησαν άρκετά στην ένότητα για τήν τετραπλή άρχή και άλλου, όποτε δέν χρειάζεται έδω νά επανέλθω. Ίσως βοηθοϋσε όμως νά επαναφέρω με άλλη μορφή τήν εξήγηση τής ύποσυνείδητης όμαδικότητας, μέσα άπό τήν επίδραση τής οικογένειας.

Όλοι γεννιόμαστε στο άμεσα προσωπικό και συλλογικό περιβάλλον τής οικογένειας, και σπάνια αντιμετωπίζουμε εύνοϊκά τήν έξοδό μας, όταν έρθει ό καιρός τοϋ σχολείου. Όμως και εκεί άκόμα, μετά τήν άρχική ψυχρολουσία, σχηματίζονται προσωπικές σχέσεις, και άργότερα στο άκόμη πιό ψυχρό έργασιακό περιβάλλον κάνουμε προσωπικές σχέσεις όσο είναι δυνατό. Στις ρίζες άλλωστε τοϋ πολιτισμού

μας και τῆς ἴδιας τῆς ἐμπιστοσύνης στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία βρίσκεται ἡ φιλία. Γιὰ νὰ ὑπάρξει φιλία χρειάζεται νὰ ὑποτιμηθοῦν οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις ὡς δεδομένες, ὅχι ἀπαραιτήτως νὰ διαλυθοῦν. Ἐπανιδρύονται ἐλεύθερα, στὸν βαθμὸ πού ὑπάρχει τέτοια δυνατότητα, ἀλλιῶς ὑποχωροῦν ὅπως τὸ σόφλι τοῦ αὐγοῦ.

Ἡ θεωρία τῆς ὑποσυνείδητης ὁμαδικότητος δὲν ἔχει ὑπολογίσει κάτι θεμελιῶδες, ὅτι δὲν μᾶς ἐπηρεάζει κυρίως τὸ ἰσχύον ἀλλὰ τὸ ἐπιθυμητό. Μπορεῖ νὰ ἔλκει ἀκόμα και μὲ τὴν ἀπουσία του, ἂν τὸ λαχταρᾶμε, ἀκόμα και χωρὶς νὰ τὸ ἔχουμε συνειδητοποιήσει! Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ζοῦσε κάποτε ὁμαδικά, δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὸ ἤθελε! Ἡ ἴδια ἢ μετάβαση ἀπὸ τὴν ὁμαδικότητα στὸν ἀτομικισμό δείχνει τί εἶναι πραγματικὰ οἰκεῖο και ἐπιθυμητό, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ τὸ δοῦμε ἀκόμη πιὸ σίγουρα σὲ περιόδους καταγεγραμμένες, και σήμερα στὴν πιὸ προσιτὴ ἱστορία, στὸ χωριουδάκι, ὅπου ὁ ἕνας λίγο πολὺ μπλέκεται στὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου. Βιώνεται ὡς ἰδανικὴ αὐτὴ ἢ κατάστασι; Τὰ παιδιὰ πού γεννιῶνται στὸ χωριό, δὲν λαχταρᾶνε νὰ φύγουν γιὰ τὴν ἐλευθερία και τίς δυνατότητες τῆς πόλης; Ἡ μήπως οἱ μεγαλύτεροι χαίρονται ἐπειδὴ τὸ χωριὸ παρακολουθεῖ νύχτα μέρα τί κάνουν στὴ ζωὴ τους — σὲ μιὰ ζωὴ ὅπου ἔτσι κι ἀλλιῶς δὲν ἔχουν πολλὰ νὰ κάνουν...¹³¹ Ἡ φιλελεύθερη συμβίωσι δὲν εἶναι ἀγγαρεία πού φορτώθηκε (γιατί και ἀπὸ ποιόν;) ὁ ‘φυσικὸς’ ἄνθρωπος τῆς ὁμάδας, εἶναι ὁ τρόπος τοῦ φυλακισμένου νὰ

¹³¹ Ἡ ὑπαγωγὴ στὸ μπουλούκι εἶναι πιθανὸ νὰ βιωνόταν τραυματικὰ και γιὰ ἄλλο λόγο. Μὲ δεδομένη τὴν ὑψηλὴ θνησιμότητα τοῦ Αὐστραλοπίθηκου (στὴν πλειοψηφία τους μετὰ βίας ἐφθάναν τὰ 20 χρόνια ζωῆς) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μακρὰ παιδικὴ ἡλικία, οἱ περισσότεροι ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ζοῦν σὲ συνθηκὲς υἱοθεσίας.

ἀναπτύξει τὸν πραγματικὸ ἑαυτό του, τὴν ἀληθινὴ φύση καὶ θέλησή του. Ἄν καὶ μοιάζει νὰ ὑπάρχει μεγαλύτερη ‘συμπάθεια’ γιὰ τὸν σοσιαλισμὸ, ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι πάντως τὸν φιλελεύθερο δρόμο ἔχουμε ἐπιλέξει νὰ ἀκολουθήσουμε, καὶ αὐτὸν ἐπιδοκιμάζουν ἔμπρακτα ἀκόμα καὶ οἱ ἀριστεροὶ καλλιτέχνες καὶ διανοούμενοι μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑποκρισία τους, ἀφοῦ πάντα ἀρκέστηκαν νὰ ἐπικρίνουν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ἀπολαμβάνοντας ὅλα τὰ ‘ἀστικά’ ἀγαθὰ, καὶ οὔτε διανοήθηκαν νὰ τὰ ἐγκαταλείψουν γιὰ τὴν ἰσότητα καὶ ὁμαδικότητα, οὔτε φυσικὰ νὰ μετακομίσουν στοὺς παραδείσους ποὺ ἐπαινοῦν μόνο ἀπὸ μακριὰ — τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ δὲν ἤθελαν τίποτα περισσότερο ἀπ’ τὸ νὰ φύγουν, ἀκόμη καὶ ρισκάροντας τὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν τους, ἀρκεῖ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ‘προσθευτικὴ’ καὶ ‘λαϊκὴ’ διαβίωση.

Φανερὰ εἴτε κρυφά, εἴμαστε ὅλοι φιλελεύθεροι. Δὲν θὰ ζητοῦσα ἀφορμὲς τῆς σοσιαλιστικῆς δημοτικότητας σὲ μιὰ πανίσχυρη δύναμη τοῦ ὑποσυνειδήτου χιλιετιῶν, μᾶλλον σὲ δευτερεύουσα, ἰκανὴ ὅμως νὰ παρασύρει στὴν ἐπιφάνεια καὶ μάλιστα πολὺ. Στὴν πράξη εἴμαστε ὅλοι φιλελεύθεροι, στὰ λόγια καὶ στὴν ἐπιφάνεια τὰ πράγματα ἀλλάζουν. Θὰ ἄρχιζα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ φαινόμενο τόσο πολλῶν, ποὺ ταυτίζονται τὴν εὐαισθησία μὲ τὴν ἀριστεροσύνη, καὶ νοιώθουν ἀκόμα καὶ ὑποχρεωμένοι νὰ εἶναι ‘προσθευτικοὶ’ γιὰ νὰ ἔχουν ἡσυχὴ συνείδηση καὶ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸν περίγυρο, βρίσκεται ὁ χριστιανισμὸς.

Ὁ Σαὶν Σιμόν δὲν διστάζει νὰ περιγράψει τὸ σοσιαλιστικὸ του πρόγραμμα ὡς θεία ἀποστολή, νὰ καλέσει τὶς κυβερνήσεις νὰ ἐπιστρέψουν στὸ ἀληθινὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ νὰ βοηθήσουν τοὺς φτωχοὺς! Ὁ Φουριεῖ ἰσχυρίζεται πὼς εἶναι ἀδύνατον ὁ Θεὸς νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ γενικὸ καλό. Ὁ Φόουερμπαχ συστήνεται ὡς ἄθεος ἐξηγῶντας ὅτι δὲν κάνει τίποτα περισσότερο ἀπ’ τὸ νὰ ἐρμηνεύει

σωστά τὸν χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος μιλάει γιὰ τὸν Θεὸ πού γίνεται ἄνθρωπος καὶ ἀρνεῖται τὸν Θεὸ πού δὲν εἶναι ἄνθρωπος ἀλλὰ μιὰ ἰδεολογία. Σύμφωνα μὲ τὸν Φόουερμπαχ, ὁ χριστιανισμὸς δὲν πιστεύει σὲ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ θεϊκότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἄλλωστε ὁ σοσιαλισμὸς γεννήθηκε στὴ μεσαιωνικὴ καὶ ἄκρως χριστιανικὴ Δύση.¹³² Σίγουρα δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχία του σὲ τόσες χῶρες, οἱ περισσότεροι συνεχίζουν νὰ τὸν βλέπουν μὲ καλὸ μάτι, ἂν καὶ μόνο στὰ λόγια, ἐνῶ καὶ ὅσοι ὑποστηρίζουν τὶς φιλελεύθερες ἰδέες, συχνὰ αἰσθάνονται ἄβολα νὰ τὸ παραδεχτοῦν. Ἡ ἵδρυση τῆς σοσιαλδημοκρατίας δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ προσπάθεια νὰ κρατηθεῖ ἡ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ, μὲ τὶς πιὸ μεγάλες ἔστω ὑποχωρήσεις, ἐπανεπέδυσση σὲ μιὰ ἰδέα πού ἂν καὶ ἀποτυχημένη, ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει ὀπαδοὺς καὶ νὰ φέρνει ψήφους.

¹³² Μερικοὶ διακρίνουν σοσιαλιστικὲς ἰδέες ἤδη στὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ εἶναι παρεξήγηση. Ἐμφανίζονται πράγματι στὸν Φαλέα, τὸν Ἰάμβουλο, καὶ ἄλλους διανοούμενους, ὅχι ἰδιαίτερα ἐπιφανεῖς. Στὸν Ἰάμβουλο θὰ βρεθοῦν πολλὲς ἰδέες τοῦ Μάρξ. Ὅσο κι ἂν ἐνέπνευσαν διανοούμενους τῆς Ἀναγέννησης, ἐνδεχομένως καὶ τὸν Μάρξ, γιὰ νὰ περάσουν πέρα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ διανοούμενων καὶ νὰ ἐνεργοποιήσουν κοινωνικὲς δυνάμεις θὰ ἔπρεπε νὰ σχετίζονται μὲ κοινωνικὲς νοσοτροπίες. Αὐτὸ πού συζητοῦμε ἄλλωστε τώρα δὲν εἶναι οἱ ἐπιρροὲς πού δέχτηκε ὁ Μάρξ καὶ οἱ ὅμοιοί του ἀλλὰ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ σοσιαλισμὸς γίνεται ἀποδεκτὸς ἀκόμα καὶ ἀπ' ὅσους δὲν τὸν ἀποδέχονται! Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ σύγκρουσή Του ἀκριβῶς μὲ κυρίαρχες νοσοτροπίες δὲν ἐπέτρεψε στὸν Χριστὸ νὰ γίνῃ ἀκουστὸς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἑβραίους, κι ἂς μίλαγε μέσα ἀπὸ δικές τους ἔννοιες καὶ ἐμπειρίες, χωρὶς νὰ ζητήσῃ οὔτε κἂν τὴν ἐγκατάλειψη τῶν παραδόσεών τους.

Ἡ κοινοκτημοσύνη ἦταν ἰδίωμα τῶν πρώτων χριστιανῶν, ὄχι ἐπιβεβλημένο ἀλλὰ αὐθόρμητο, ὀφειλόμενο πιθανῶς καὶ στὴν ἀναμονὴ τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ, γι' αὐτὸ δὲν συνεχίστηκε παρὰ μόνο στὸν μοναχισμό. Ὅμως ἡ κοινοκτημοσύνη καὶ ἡ (φυσικῶς ἐπόμενη) ἀκτημοσύνη ὡς ἀξίες διαπερνοῦν τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεσαιωνικοὺς χρόνους. Οἱ πλούσιοι ἐπικρίνονται συνεχῶς ἤδη στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἐνῶ ἡ μέριμνα γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἔχει σπάνια δύναμη, πὺ μὲχρι σήμερα δὲν θὰ βρεθεῖ σὲ ἄλλο πολιτισμὸ. Ὁ ἔχων δύο, δίνει τὸ ἓνα. Ἄν δίνεις σ' αὐτὸν πὺ ἔχει ἀνάγκη, δίνεις στὸν Χριστό. Ἄν ἐπισκέπτεσαι τὸν φυλακισμένο, ἐπισκέπτεσαι τὸν Χριστό...

Εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε, ὅσα ἔχεις πώλησον καὶ δὸς πτωχοῖς, καὶ ἔξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ, καὶ δεῦρο ἀκολούθει μοι [...] Ἀνσκόλως πλούσιος εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν [...] Ἐνκοπώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος ραφίδος διελθεῖν ἢ πλούσιον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ εἰσελθεῖν.¹³³

Πάντες δὲ οἱ πιστεύσαντες ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διμερίζον αὐτὰ πᾶσιν καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχεν [...] Τοῦ δὲ πλήθους τῶν πιστευσάντων ἦν καρδία καὶ ψυχὴ μία, καὶ οὐδὲ εἷς τι τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ ἔλεγεν ἴδιον εἶναι, ἀλλ' ἦν αὐτοῖς πάντα κοινά.¹³⁴

Ἀκόμη καὶ τὸ βασιλικὸ ἀξίωμα ἀπέκτησε παιδαγωγικὲς διαστάσεις. Ὁ βασιλιᾶς ἦταν τύπος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔπρεπε νὰ διαμορφώνει ἠθικὰ τὸν λαό του καὶ νὰ τὸν καθοδηγεῖ ὄχι

¹³³ Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ, Β' 187 (Μᾶρκ. 10), 21 καὶ Β' 189 (Ματθ. 19), 23–24.

¹³⁴ Πράξεις 2, 44–45 καὶ 4, 32.

μόνο σὲ κοσμικὴ ἀλλὰ καὶ σὲ πνευματικὴ πρόοδο σὰν ἄλλος Πατερούλης. Τὸ προηγούμενο αὐτὸ ἔκανε τὸν Μακιαβέλι νὰ μοιάζει κυνικὸς καὶ ἀνήθικος.

Ἄν ὁ χριστιανισμὸς εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς νοοτροπίας, μιὰ ἰσχυρὴ ὀρμὴ, ποὺ εἶναι ὁ φθόνος, ὑπῆρχε ἀκόμα πιὸ πρὶν, καὶ ἴσως ἐδῶ βρίσκεται ὁ λόγος ποὺ ἀγνοήθηκε τὸ ἴδιο τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς χριστιανικῆς κοινοκτημοσύνης, ἡ ἐλευθερία, ὅτι οἱ περιουσίες δὲν ἀπαγορεύονταν ἀλλὰ ὅποιος ἔδινε τὸ ἔκανε πάντα οἰκειοθελῶς.

Γιὰ νὰ γεννηθεῖ φθόνος καὶ νὰ γίνῃ πράξη χρειάζεται πληθυσμοὺς μὲ εὐέλικτη κοινωνικὴ συνείδηση. Ὅπου ὑπάρχουν κάστες, ἀκολουθεῖ καθένας τὴ μοῖρα του καὶ τὰ προβλήματα εἶναι μικρά, ἐπειδὴ γαλουχήθηκε μὲ τὴν ἰδέα ὅτι δὲν μπορεῖ καὶ δὲν χρειάζεται νὰ περιμένῃ στὴ ζωὴ του παρὰ μόνο ὅ,τι προβλέπεται ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ ἐπιβάλλει ἡ κάστα. Δυνατότητα γιὰ κάστες προκύπτει μόνο ἂν τὸ σύνολο τείνει νὰ καταπιεῖ τὴν προσωπικότητα.

Γιατί εἶναι κύρια ἀφορμὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ ὁ φθόνος καὶ ὄχι ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιλάνθρωπία, ἔστω οὐτοπικά, ὅταν αὐτὰ εἶναι τὰ ἰδανικὰ ποὺ προβάλλει συνεχῶς ἀπὸ μόνος του; Ἐπειδὴ ἡ φιλία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ ὁδηγοῦν ἀμέσως καὶ φυσιολογικὰ στὴ φιλελεύθερη κοινωνία! Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχει ἀληθινὸ του κίνητρο τὴ φιλάνθρωπία ὅποιος καταργεῖ τὴν ἐλευθερία, ἐκτὸς ἂν ὑποφέρει ἀπὸ βαρεῖα ἄνοια. Σὲ νεαρὲς ἡλικίες δὲν εἶναι τόσο παράξενο νὰ ἐπικρατοῦν ἀριστερὲς ἰδέες, ἐπειδὴ τότε ἡ σκέψη εἶναι ὑπανάπτυκτη, ἡ ἐπαναστατικὴ προσελκύει μὲ τὴν εὐκολία τῆς καὶ δὲν βρίσκει ἰκανὲς ἀντιστάσεις.¹³⁵

¹³⁵ Εἶναι καὶ αὐτὸ χαρακτηριστικὸ, ὅτι πολλοὶ νέοι μιμοῦνται ἐξωτερικὰ ὄσους θαυμάζουν, μὲ τὸ ντύσιμο, μὲ τὸ χτένισμά τους,

Εἶναι πολὺ πιὸ ἀπλὴ καὶ ξεκάθαρη, ἀπ' ὅσο νὰ γνωρίσει κανεὶς τὸν ἑαυτό του, νὰ μελετήσῃ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις τους καὶ νὰ κατανοήσῃ τὴν κεντρικὴ σπουδαιότητα τῆς ἐλευθερίας. Ἐλευθερία σημαίνει ὅτι ὁ ἄλλος ἀφήνεται νὰ ζεῖ ὅπως δὲν θέλω. Ἴσως θέλω νὰ δίνει τὸ δεύτερο μπλουζάκι του στοὺς φτωχοὺς, ἐνῶ ἐκεῖνος προτιμάει καὶ δέκατο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἄν δὲν τὸ ἀνέχομαι, καὶ μάλιστα ἂν δὲν τὸ ὑπερασπίζομαι, ἔστω διαφωνῶντας, δὲν μὲ ἐνδιαφέρει ἢ φιλία, οὔτε ἢ κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Ἄν ἀπαγορεύω τὴν ἐλεύθερη ἔκφραση, τὴ συζήτηση, τὴν κριτικὴ, καὶ ἀκόμα τὴν ἐκλογικὴ ἀξιολόγηση τῆς κυβέρνησης, τὴν ἐπανεκλογή ἢ τὴν ἀπόρριψή της, μὲ ἐνδιαφέρει ἢ δική μου δικαιοσύνη, ὄχι ἢ κοινωνικὴ.

Ἰδίως μετὰ τὴν ὀδυνηρὴ ἐμπειρία τῆς πανώλης ἐξαπλώθηκε στὴν Εὐρώπη ὁ διχασμὸς, μῖσος τῶν φτωχῶν ὄχι μόνον γιὰ τοὺς πλούσιους εὐγενεῖς ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς πλούσιους ἀστούς. Δὲν ὑπῆρξε καμμιά θεωρητικὴ οἰκονομολογικὴ ἢ κοινωνιολογικὴ ἐπένδυση παρὰ μόνον ἢ θρησκευτικὴ 'ἀπονομιμοποίηση' τοῦ πλούτου. Ἄν καὶ ἰσχυρὸς, ὁ σοσιαλισμὸς αὐτὸς περιορίστηκε στὰ πιὸ βασικά, ποὺ εἶναι καὶ τὰ πιὸ γνήσια στοιχεῖα του, ἀρκέστηκε στὸ μῖσος, στὸν φθόνον,

μὲ ὅτιδῆποτε εἶναι δυνατὸ νὰ ἀντιγραφεῖ εὐκόλα καὶ γρήγορα. Ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἔχω ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ ἔφηβους ἱκανοὺς μὲ βάση τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα καὶ τὴν ἀπροκατάληπτη λογικὴ, νὰ συμπεράνουν μόνονι τους γιατί εἶναι ἀδύνατον ὁ σοσιαλισμὸς νὰ πραγματοποιήσῃ ὅσα ὑπόσχεται. Τὸ φαινόμενο αὐτό, καθόλου σπάνιον, ντροπιάζει μὲ τὸν χειρότερον τρόπο ἀφιερωμένους στὸν σοσιαλισμὸ πολιτικούς, διανοούμενους, καλλιτέχνες, ἐκπαιδευτικούς. Εἶναι ἀπίστευτο ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, μὲ σπουδὲς καὶ ἡλικία, συχνὰ ἱκανοὶ στὴν εἰδίκευσή τους, ἔχουν τόσον συμπλεγματικὴ ψυχοσύνθεση.

τὴ βία, τὴ βούληση γιὰ ἄμεση ἀπόλυτη ἐξίσωση, ὅσοδῆποτε παράλογη: σκοτῶστε τοὺς πλούσιους, ἦταν τὸ σύνθημα.

Ἡ ἀντίδραση τῶν πλούσιων ὑπῆρξε τὸ ἴδιο βίαιη καὶ τὴν ἀκολούθησε μιὰ ἰδιαίτερη περιφρόνηση, μέσα ἀπὸ τὴν ἔμφαση στοὺς καλοὺς τρόπους! Ὁ ἀστικὸς κόσμος βίωνε τὴν ὑπεροχὴ του πέρα ἀπὸ τὸν πλοῦτο, ὑποδείκνυε στοὺς φτωχοὺς ἓνα στοιχεῖο πού τοὺς ἔλειπε ἐκτὸς ἀπὸ λεφτά, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ θέση τους ἦταν πολὺ πῶ φτωγὴ ἀπ' ὅσο νόμιζαν. Θυμίζω ὅτι οἱ ἄστοι δὲν εἶχαν ζητήσῃ λεφτά, δὲν ἦταν αὐτὸ τὸ κίνητρο γιὰ νὰ συγκρουστοῦν μὲ τοὺς φεουδάρχες. Ἐπειδὴ κατόρθωσαν μὲ τὴν ἐργασία τους νὰ ἀποκτήσουν περιουσία, εἶχαν τὴν ὕλικὴ δύναμη πού χρειάστηκε γιὰ νὰ ἐπιδιώξουν ἐλευθερία, αὐτονομία, γνώση καὶ δημιουργία. Οἱ καλοὶ τρόποι, τὸ 'πρωτόκολλο', ὁ λεγόμενος σήμερα ὑποτιμητικὰ 'καθωσπρεπισμός', τὸ savoir vivre καὶ ὁ 'ἵπποτισμός', σημαίνουν συνειδητὴ καλλιεργημένη δυνατότητα νὰ ὑποτάσσεις τὴ βολὴ σου σὲ ἀνώτερους σκοπούς, σημαίνουν τὸν σεβασμὸ τῶν ἄλλων ὡς αὐτοπεριορισμὸ, εἶναι γνήσιο ἠθικὸ πλεονέκτημα, ἔμπρακτὴ ἀπόρριψη τῆς χυδαιότητος. Νὰ πάω χωρὶς γραβάτα σὲ μιὰ συγκέντρωση ὅπου ἡ γραβάτα συμβολίζει τὸν σεβασμὸ, δὲν φανερώνει ὅτι ἔχω προσωπικότητα, θάρρος, ἄνεση, μαγκιά, ἀντικομοφορμισμὸ, ἐπαναστατικότητα..., ἀλλὰ ὅτι περιφρονῶ τοὺς ἄλλους καὶ σκέφτομαι τὶς ἰδεοληψίες μου, μπορεῖ καὶ ὑποκριτικὰ, προσπαθῶντας νὰ πουλήσω μιὰ εἰκόνα σὲ ὅσους νομίζουν ἐπανάσταση τὴν ἀταξία.

Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ ἐπαναστάσεις στὴ Φλωρεντία στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα. Ἔγιναν ἀπὸ κουρελιῆδες, ἀνεργούς ἢ ἀμοιβόμενους μὲ μισθοὺς πείνας. Ἡ ἀρχικὴ ἐξέγερση πέτυχε γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ λίγο ἀργότερα ἀπὸ ἄλλο κύμα ἐπίσης προλετάρων, καὶ μετὰ ἀπὸ ἄλλο καὶ ἄλλο, μέχρι πού ἐπέστρεψε τὸ παλαιὸ καθεστῶς ἐπειδὴ καμμιά λειτουργικότητα δὲν ἔγινε δυνατὴ μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς κυ-

βερνήσεις. Ὁ ἀστικός κόσμος εἶπε στοὺς ἐπαναστάτες ὅτι δὲν γίνεται νὰ ἔχουν ἰκανὴ πολιτεία καὶ εὐημερία ληστεύοντας. Ὅλες οἱ σοσιαλιστικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀπέδειξαν τὴν ὀρθότητα ἐκείνης τῆς παρατήρησης.

Ὁ χριστιανισμὸς δὲν δικαιολογεῖ τὸ μῖσος καὶ προτάσσει πάντα τὴν ἐλευθερία. Ἐξωθεῖ στὴν ἔρευνα, τὴ γνώση καὶ τὴν αὐτοκριτική. Ἡ συνύπαρξη τῶν τάσεων αὐτῶν, ὁ πλουτισμὸς νὰ θεωρεῖται ἄδικος, ἀλλὰ καὶ νὰ προτάσσεται ἄνευ ὅρων ἢ ἐλευθερία, ἂν δὲν ὀδηγηθεῖ σὲ ἐναρμόνιση, καλλιεργεῖ ὑποκρισία. Ὅσο πιὸ πλούσιος γίνομαι τόσο γεμίζω ἐνοχὲς καὶ πρέπει νὰ παριστάνω τὸν φιλόνηρωπο. Μὲ ψυχολογικοὺς ὅρους, τὸ ἰδανικὸ εὐρωπαϊκὸ ἐγὼ μὲ τὴν χριστιανισμὸς του μᾶς τραβάει τὸ αὐτὶ γιὰ νὰ δίνουμε, νὰ καταδικάζουμε ὅσους δὲν θέλουν νὰ δώσουν, καὶ νὰ νοιώθουμε ἐνοχὲς ὅταν δὲν δίνουμε. Εἶναι φυσικὸ ἢ συνείδηση αὐτὴ νὰ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τοὺς πιὸ καλλιεργημένους, ἐπειδὴ ἔχουν διαβάσει περισσότερο τὰ ‘ἀνθρωπιστικὰ’ κείμενα τῆς παράδοσής μας καὶ ὅσα προέρχονται ἀπὸ αὐτά.¹³⁶ Στὸν

¹³⁶ Εἶναι γνωστὴ ἢ κυριαρχία τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου στὸν Β. Οὐγκώ, δὲν περίμενα ὅμως ὅτι θὰ τὸν ἔκανε νὰ πεῖ κάτι τόσο ἀπερίσκεπτο, ὅτι ὁ παράδεισος τῶν πλούσιων εἶναι φτιαγμένος ἀπὸ τὴν κόλαση τῶν φτωχῶν! Στὴν κόλαση τῶν φτωχῶν ὁ πληθυσμὸς μειωνόταν μὲ ἐντυπωσιακὸ ρυθμὸ ὀλόκληρο τὸν 19ο αἰῶνα, ὅταν ὁ παράδεισος τῶν πλούσιων δὲν μειωνόταν ἀντίστοιχα ἀλλὰ μεγάλωνε! Σὲ βάρος ποιῶν μεγάλωνε; Αὐτὰ συνέβαιναν στὴ Γαλλία, μὲ μία μόνο εἰκοσαετία στασιμότητας ἀλλὰ ὄχι ἀνόδου τῆς φτώχειας, περὶ τὰ τέλη τῆς ζωῆς τοῦ Οὐγκώ. Πῶς ἔγινε λοιπὸν οἱ πλούσιοι νὰ πολλαπλασιάζονται καὶ μαζὶ οἱ φτωχοὶ νὰ μειώνονται, ποιά ἐκμετάλλευση ἔφτιαχνε τὸν παράδεισο τῶν πλούσιων τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ ἢ κόλαση τῶν φτωχῶν χανόταν; Ἦδη ἐμπειρικὰ θὰ μπορούσε ὁ σπουδαῖος αὐτὸς συγγραφέας νὰ εἶχε διαπιστώσει μὲ σιγουριά ὅτι κάτι δὲν πάει καλὰ στὸν συλλο-

βαθμὸ πὸν πραγματικὸ κίνητρο εἶναι ὁ φθόνος, βασιλεύουν ἢ ὑποκρισία καὶ ἢ πώρωση. Ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας καὶ ὄχι ἐξαίρεση ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὑπερβολὴ τῆς σκληρότητας, τῆς ἀνισότητος καὶ τῆς ἀδικίας, πὸν ἐπικράτησε ὅσο πιὸ πιστὰ ἐφαρμοζόταν ὁ σοσιαλισμός.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπλὸ νὰ πῶ ὅτι, ὅπως δὲν μοῦ ἀρέσει νὰ μοιράζομαι τὴν περιουσία μου, ἔτσι θέλω γιὰ τοὺς ἄλλους. Ὅπως προτιμῶ νὰ εἶμαι ἐλεύθερος νὰ διαβάζω ὅ,τι θέλω, νὰ λέω ὅ,τι θέλω, νὰ πηγαίνω ὅπου θέλω, νὰ ξοδεύω τὰ λεφτὰ μου ὅπως θέλω, τὸ ἴδιο θέλω γιὰ τοὺς ἄλλους. Καὶ ὅπως δίνω σὲ ὅσους μοῦ ζητοῦν, ἔτσι δίνω στὸ κράτος γιὰ νὰ φροντίζει ὅσους ἀτύχησαν στὴ ζωὴ τους ἢ δὲν μπόρεσαν.

Ἡ πιὸ στοιχειώδης αὐτογνωσία θὰ ὑποστήριζε μετρημένα, ὑπεύθυνη, σοβαρὴ καὶ ἀξιοπρεπῆ πολιτικὴ, δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ ἐλπίζω σὲ μιὰ ἐπανάσταση πὸν θὰ μοῦ ἔδινε πρόσβαση στὴν τσέπη τοῦ ἄλλου, οὔτε θὰ ζητοῦσα τὴν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴν ὑπαγωγή τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων στὸ κράτος, τὴν ἐπιβολὴ

γισμοῦ του. Ὅμως ὁ καλὸς χριστιανὸς δὲν ἀντέχει τὴν ἀνισότητά! Ἄν ζοῦσε ἀκόμα λίγο θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δεῖ ποιά εἶναι ἢ πραγματικὴ κόλαση καὶ πόσο γρήγορα τὴ φέρνουν ἐκεῖνοι ἀκριβῶς πὸν ὑπόσχονται παραδείσους ἰσότητος. Γιὰ τὴν πλάνη ὅτι ὁ πλούσιος δημιουργεῖ τὸν φτωχό, δὲς τὴν ἐνότητα διαφθορά, καὶ ἀλλοῦ. Εἶναι ἢ κλασικὴ ἀριστερὴ νοοτροπία. Ἡ περιουσία ὡς κλοπὴ καὶ ἄλλα τέτοια ἐκτὸς πραγματικότητος ἰδεολογήματα ὁδήγησαν στὴν κακοποίηση ὀλόκληρων λαῶν, ὄχι χωρὶς δική τους εὐθύνη. Κι ἂν ὁ Οὐγκώ ἔφθασε στὸ σημεῖο αὐτό, τί νὰ περιμένεις ἀπὸ ἀπλούστερους; Δυστυχῶς ὁ χριστιανισμὸς πολλαπλασίασε πολλὰς δυνάμεις, ὄχι πάντα τίς πιὸ ἀξιόλογες.

δικτατορίας, όλων τόσο άσχετων με την πρόοδο και τη δικαιοσύνη.

Τὸν Πλάτωνα ἀνησυχοῦσε μεταξύ ἄλλων ὅτι ἄνθρωποι με μουσικὸ ταλέντο καὶ ἀνίκανη ἢ δημαγωγικὴ καὶ ὑποκριτικὴ σκέψη, μέσα ἀπὸ τὴν ἔλξη πὺ ἀσκεῖ ἡ μουσικὴ τους διαδίδουν σφάλματα. Στὸ *Hasta siempre* ("Ὡς τὴν αἰωνιότητα!) ἡ ἐμπνευσμένη μελωδία ὑμνεῖ ἓνα τέρας. Τὸ ἴδιο κάνουν πολλὰ ἑλληνικὰ 'ἐπαναστατικά' τραγούδια, ἀκόμη καὶ σημαντικῶν συνθετῶν ὅπως τοῦ Μίκη Θεοδωράκη. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Τζὼν Λένον. Ὁ Λένον δὲν εἶναι οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ τελευταῖος σοῦπερ στάρ πὺ διακρίνεται γιὰ πολιτικὴ μικρόνια καὶ ὑποκρισία, εἶναι ὅμως μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση.

Τὸ *Imagine (imagine no possessions...)* σημαίνει πὺς ὁ ἴδιος ἔδωσε τὸ καλὸ παράδειγμα, τραγουδῶντας δωρεὰν καὶ ζῶντας σὲ κοινόβιο ἢ σὲ σπηλιά, στὸν δρόμο ἢ σὲ φτωχικὰ διαμερίσματα; Οὔτε κὰν σεβάστηκε τὴν ἀλήθεια, ἤδη τότε πασίγνωστη, νὰ σκεφτεῖ, νὰ μιλήσει, νὰ ἐξηγήσει τί συνέβη ὅπου καὶ ὅποτε καταργήθηκαν οἱ ἰδιοκτησίες. Γιατί, ἂν ὄχι ἐπειδὴ ὁ καλὸς χριστιανὸς δὲν πρέπει νὰ ἔχει ἰδιοκτησίες; Καὶ θέλει ἀκόμη περισσότερες καταργήσεις (*and no religion too...*) καὶ πάλι, ὅπως εἶναι φυσικὸ, χωρὶς νὰ κάνει τὸν κόπο νὰ σεβαστεῖ τὸ κοινὸ του ἢ ἔστω μόνο τὴ δικὴ του νοημοσύνη. Γιατί τὸ ἔκανε, ἂν ὄχι ἐπειδὴ οἱ θρησκείες διαίροῦν, ἀλλὰ ὁ Χριστὸς θέλει νὰ εἴμαστε ἐνωμένοι;

Ἦπάρχει ἡ ἐνότητα ὡς ἰδεολόγημα καὶ ἡ ἐνότητα ὡς πράξη. Στὸν βαθμὸ πὺ τὰ δύο δὲν ἐναρμονίζονται, ὁ σοσιαλισμὸς διατηρεῖ τὴ δημοφιλία του ὡς ρητορικὰ πὺ 'ἀνθρώπινος', ὁπότε εὐνοεῖ τὴν ὑποκρισία καὶ συγκαλύπτει τὸν φθόνο. Ἀπὸ τὸν Λένον δὲν ἔλειπε ἡ εὐφυΐα, ἔλειπε ὅμως ἡ αὐτογνωσία, ἐπομένως ἡ ἀνοησία ἔμπαινε ἀπὸ τὸ παράθυρο με ὀρμή. Τί θὰ σήμαινε ἡ καθολικὴ κατάργηση τῶν θρησκειῶν — ὄχι ἡ κατάργηση ἐν πνεύματι καὶ ἀληθεία, κάτι

σπάνιο καὶ προσωπικὸ — τί θὰ σήμαινε ὁ ἀφανισμὸς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος; Γιὰ νὰ τὸ καταλάβω, δὲν χρειάζεται παρὰ μόνον νὰ μὴν μεταφέρομαι τεχνητὰ σὲ κόσμους ἀγγέλων, νὰ παραμείνω στὴν ἱστορία ὡς ἄνθρωπος ζωντανὸς ἐδῶ καὶ τώρα, μὲ ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὶς ἀτέλειες ποὺ ὑπάρχουν, κι ἔτσι νὰ δῶ πῶς συμβαίνει τί, μὲ ποιὲς προϋποθέσεις καὶ συνέπειες. Ἄν προχωρήσω μὲ σοβαρότητα, ἡ ὁμίχλη διαλύεται ὄχι ἐπειδὴ τὴν ἐξόρκισα μὲ μιὰ συναρπαστικὴ μελωδία, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἤρθα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα. Τὴν ‘προσγείωση’ αὐτὴ συνοψίζω κάπως στὸ *Ἡμερολόγιο*:

Ἔστω πῶς εἶχαμε ξαφνικὰ τοὺς Ἕλληνες ἄδειους ἀπὸ κάθε αἴσθηση ἱερότητας τῆς ὑπαρξῆς, νὰ περιφρονοῦν τὰ προηγούμενα βιώματά τους. Ποιὰ εἶναι τώρα ἡ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας; Κεντρικὰ προβλήματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ θανάτου, προβλήματα στὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστήμη δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσει ἐπειδὴ οὔτε τὴν ἀφοροῦν, ἔγιναν ἀπρόσιτα: καμμιά ἀπάντηση δὲν εἶναι δυνατὴ, ἡ ἱστορία παραμένει γυμνὴ ἀπὸ νόημα στὶς ἴδιες τὶς περισότερο κρίσιμες πλευρὲς της. Ἀπὸ ἐδῶ ἀνοίγονται τρεῖς δυνατότητες. Ἡ μία εἶναι, ὅ,τι φᾶμε, ὅ,τι πιοῦμε, γιατί αὔριο πεθαίνουμε. Εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς χυδαιότητας καὶ δὲν εἶναι πρωτόγνωρη, μόνον ποὺ τώρα, μέσα στὴν ἀπώλεια τῆς θρησκείας, παύει νὰ εἶναι περιθωριακὴ. Ἡ ἄλλη δυνατότητα εἶναι τῆς ἀπελπισίας, καὶ ἡ τρίτη εἶναι ἡ ἀνακάλυψη νέας θρησκείας ποὺ κρίνεται πιὸ ἀληθινὴ. Νὰ περιμένεις μετὰ ἀπὸ δύο χιλιετίες χριστιανισμὸς μία πιὸ ἀληθινὴ θρησκεία, εἶναι τόσο βλακῶδες, ποὺ ἀπὸ μόνον του δείχνει ὅτι τῶχεις κάψει καὶ δὲν ἔχεις τὴν παραμικρὴ ἐλπίδα. Ἄλλωστε ἡ θρησκεία γεννιέται ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχουν μυστικὰ βιώματα, ὄχι ἡ ἴδια ἡ ἔμπρακτη ἀπόρριψή τους, μιὰ ζωὴ παραδομένη στὸ ἀσήμαντο.

Ἐπομένως ἡ ἀπώλεια τῶν θρησκευτῶν θὰ σήμαινε τὴν ἀπόλυτη χυδαιότητα καὶ τὴν ἀπελπισία.¹³⁷

Στὴ νοοτροπία τοῦ ὅ,τι φᾶμε κι ὅ,τι πιοῦμε ἀνήκουν ἐπίσης οἱ ὑποτιθέμενες εὐγενεῖς προσπάθειες γιὰ πιὸ δίκαιη κοινωνία, πὸ ἐμπνέουν μερικοὺς ἄθεους. Γιατί μὲ ἐνδιαφέρει μιὰ καλύτερη κοινωνία, ἂν ὅχι ἐπειδὴ τότε θὰ ζήσω καλύτερα ὁ ἴδιος, οἱ δικοί μου καὶ στὴν ἰδανικὴ περίπτωση ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀνεξαιρέτως; Ὅμως, ὅσο καλὰ κι ἂν ζήσουμε, δὲν θὰ εἶναι μόνο γιὰ λίγα χρόνια; Δὲν εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ θάψω ἢ κάψω γονεῖς, φίλους, ἢ καμμιά φορά τὸ παιδί μου; Τουλάχιστον θὰ πᾶνε χορτάτοι! Αὐτὸ μοῦ ἀρκεῖ, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐλπίδα! Ἐκεῖ λοιπὸν πὸ προηγουμένως καλοπερνοῦσαν λίγοι, τὸ δικό μου ἰδεῶδες, ἢ φοβερὴ προσφορά μου, εἶναι ἡ προσθήκη, ὅ,τι φᾶμε κι ὅ,τι πιοῦμε ὅλοι! — νὰ μὴν ἐξαιρεθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὸ φαγοπότι τῶν μελλοθάνατων. Αὐτὸ ξεφεύγει ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς χυδαιότητας, εἶναι παράνοια, ἐφιάλτης, ἐμπαιγμός, γι' αὐτὸ δὲν ἐκπλήσσει πὸ ὁδήγησε πάντα στὶς γνωστὲς φιλολαϊκὲς 'κοινωνίες'.

¹³⁷ Βλ. σ. 61, 'Τί θὰ συνέβαινε στὸν κόσμον ἂν χάνονταν οἱ θρησκευεῖς;'

Παραλογισμός

ΣΥΜΦΩΝΑ μὲ τὴν ‘προοδευτικὴ’ κριτικὴ, ἡ φιλελεύθερη κοινωνία ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ στὸ παράλογο! Σὲ ποιὸ παράλογο ἄραγε; Εἶναι ἡ ἐλευθερία παράλογη; Εἶναι παράλογη ἡ δυνατότητα, ἡ δημιουργία, οἱ εὐκαιρίες, ἡ εὐημερία; Εἶναι παράλογη ἡ συνεργασία τέχνης, τεχνικῆς, ἐπιστήμης, αἰσθησιασμοῦ καὶ ἐμπειρίας; Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Μάρξ ὅτι ὅσο προοδεύει ἡ κοινωνία, οἱ ὑπάλληλοι γίνονται πιὸ φτωχοὶ καὶ καταστρέφονται, ὅτι τοὺς ὀδηγεῖ στὴν ἐξαθλίωση ἢ ἴδια ἢ ἐργασία τους καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, εἶναι ἐξωφρενικὴ, καὶ φυσικὰ τὴν ἔχει διαψεύσει ἡ πραγματικότητα συνεχῶς. Ἄν ἴσχυε, ὄχι μόνον δὲν θὰ ὑπῆρχε σήμερα ὅ,τι ὑπάρχει, ἀλλὰ θὰ εἶχαν καταστραφεῖ ἐδῶ καὶ αἰῶνες οἱ ἴδιες οἱ προϋποθέσεις τῆς σημερινῆς εὐημερίας. Πρέπει νὰ εἶμαι τόσο πωρωμένος, μὲ ὅλες τὶς αἰσθήσεις μπουκωμένες ἀπὸ ἰδεοληψίες, γιὰ νὰ μὴ νοιώθω τὴ δυναμικὴ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Πῶς γίνεται νὰ μὴ βλέπω παρὰ μόνον μία διάκριση, ἀνάμεσα σὲ πλούσιους ἰδιοκτῆτες καὶ φτωχοὺς ὑπάλληλους, καὶ στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἐπιχειρήσεων τίποτα διαφορετικὸ ἀπὸ ἓνα πόλεμο μεταξὺ φιλάργυρων; Ὅταν ὁ Μάρξ ἀναγκάζεται νὰ παραδεχτεῖ ὅτι δημιουργοῦνται προϊόντα θαυμαστὰ ἀπὸ τὸν κακὸ καπιταλισμὸ, ὡς αἰτία τους ἀναγνωρίζει τὸν ὑπάλληλο θῦμα, ὁ ὁποῖος τὰ παράγει γιὰ νὰ ἀπολαμβάνουν οἱ πλούσιοι ἐκμεταλλευτές!

Συζητῶντας μὲ ἐφήβους διαπίστωσα ὅτι εἶναι ἀπλῶς ἀδύνατο νὰ σχηματίσουν γιὰ τὴν πραγματικότητα μία τόσο διεστραμμένη εἰκόνα. Καὶ εἶναι ἐπίσης ἀδύνατο νουνεχῆς ἄνθρωπος νὰ διαβάσει κείμενα τοῦ Μάρξ χωρὶς νὰ προσβληθεῖ ἢ νοημοσύνη του. Ἡ ‘ἀστικὴ’ κοινωνία ξέπεσε μὲ τὴν ἐπινόηση ἐγκληματικῶν συστημάτων, ὅπως εἶναι ὁ να-

ζισμός και ο κομμουνισμός. Όμως ενεργοποιώντας τις ευρωπαϊκές άμυνες έγιναν τα ίδια αυτά άφορμή να ένισχυθεί ή βούληση για ειρήνη, έλευθερία, σεβασμό των άτομικών δικαιωμάτων και συνεργασία.

Κομμουνισμός και ναζισμός δέν είναι τó ίδιο στόν βαθμό, έφόσον ó Χίτλερ δέν έφθασε να έξοντώσει 100 έκατομμύρια ‘άντιδραστικούς’, πού εκτέλεσαν τά κομμουνιστικά καθεστῶτα, οὔτε στήν ποιότητα, έφόσον οί Ναζι έπιτέθηκαν σέ ύποτιθέμενους έχθρους άπό αντίπαλα έθνη, ένῶ τά κομμουνιστικά καθεστῶτα εκτελοῦσαν κυρίως τούς συμπολίτες τους. Ό Πόλ Πότ έξόντωσε τó 1/4 των Καμποτζιανών, έπειδή δέν ήρθαν σέ έκσταση μέ τόν σοσιαλισμό.

Πότε μιá πολιτεία βρίσκεται σέ κρίση και δέν ύποφέρει άπό περιστάσεις ή άπό μόνιμα άλλα όχι τόσο σημαντικά έλαττώματα; Μιλοῦμε για κρίση όταν καταρρέει ή ουσία και γίνεται άδύνατο να εκπληρωθοῦν οί πιό κεντρικές ιδίως αξίες. Στόν βαθμό πού πράγματι ύπάρχει κρίση, όλόκληρη ή θεσμική μορφή αρχίζει να έγκαταλείπεται, έναλλακτικές κατευθύνσεις έμφανίζονται, ή άλλιῶς παρακμή και άπελπισία.

Ό καπιταλισμός βρίσκεται σέ κρίση έπειδή έτσι προβλέπει ή ‘έπαναστατική’ ιδεολογία, άπό τήν όποία τίποτα δέν είναι άνώτερο και σίγουρα όχι ή πραγματικότητα. Ποιά είναι ή κρίση; Ότι ó καπιταλισμός μειώνει εκπληκτικά τή φτώχεια και τήν άδικία; Είναι κρίση ότι περισσότεροι έχουν ευκαιρίες να δημιουργήσουν τις έπιχειρήσεις πού όνειρεύονται και να καλλιεργήσουν όποιαδήποτε χαρίσματά τους; Είναι κρίση ότι οί πιό αδύναμοι άπολαμβάνουν μεγαλύτερη βοήθεια άπ’ όπουδήποτε άλλοῦ; Είναι κρίση ότι αναπτύχθηκε ή έπιστήμη και ή τεχνολογία σέ βαθμό πού πάρα πολλές άρρώστιες άπλῶς έξαλείφθηκαν, ένῶ ρομπότ κάνουν τις πιό δυσάρεστες ή άπάνθρωπες δουλειές;

Ἄς σταθοῦμε λίγο ἐδῶ. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὁ Ἀριστοτέλης μιλοῦσε γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ καταργηθεῖ ἡ δουλεία μὲ τὴν κατασκευὴ ρομπότ. Ὅμως δὲν ὑπάρχει μόνο ἡ τυπικὴ δουλεία. Ἀκόμη καὶ σὲ ἐλεύθερες συνθήκες ἀρκετὲς ἐργασίες μετατρέπουν τὸν ἄνθρωπο σὲ δοῦλο. Ἀντὶ νὰ δίνει χαρὰ ἡ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη, μὲ κάθε βῆμα ἐπέκτασης στὴ χρῆση μηχανῶν ἀνανεώνεται ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος γιὰ τὴν ἀπώλεια θέσεων ‘ἐργασίας’, καὶ σήμερα ἰδίως, ἐπειδὴ ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη ὑπόσχεται ἀκόμα πιὸ θεαματικὲς ἐξελίξεις, προκύπτει πιὸ μεγάλος φόβος καὶ ἀκόμη φθόνος ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῶν ρομπότ θὰ πλουτίζουν καὶ οἱ ἄλλοι θὰ κερδίζουν ψίχουλα.

Ὅσο πιὸ φυσιολογικὰ λειτουργεῖ μιὰ κοινωνία, τόσο πιὸ γρήγορα προχωράει στὴν κατάργηση θέσεων σὲ ἐργασίες ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει ἕνα ρομπότ. Θὰ ἀπομείνουν ὅμως ἐργασίες μὲ ἀρκετὲς θέσεις, ἢ θὰ ἐκτιναχθεῖ στὰ ὕψη ἡ ἀνεργία; Ἔτσι ἐγκαινιάζεται ἕνα ψευδοδίλημμα καὶ ἕνας παράλογος φόβος. Ἄν ἔστω δὲν ἔμεναν ἀρκετὲς θέσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν προχωρήσουμε στὸν αὐτοματισμὸ ὥστε νὰ παρατείνονται δουλειὲς μὲ ἀπάνθρωπους ἢ σχετικὰ ἀπάνθρωπους ὄρους; Αὐτὸ προτίμησε ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας Βεσπασιανός, ὁ ὁποῖος ἀπέφυγε τὴ χρῆση ὑδρόμυλων γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴ δουλειά τους οἱ χειριστὲς τῶν μύλων!

Ἡ λογικὴ λέει ὅτι ἀπὸ τὸ περίσσειμα τοῦ κέρδους ποὺ ἐξασφαλίζουν οἱ μηχανές, εἶναι προτιμότερο οἱ ἀνεργοὶ νὰ πληρώνονται χωρὶς νὰ δουλεύουν, παρά νὰ ἐπιμένουν καταστάσεις ἀπάνθρωπες, ποὺ χάρη στὴν τεχνολογία δὲν εἶναι ἀναπόφευκτες. Ποιὸς θὰ ὑποτιμοῦσε τὴν ἀξία τῆς αὐτοματοποίησης στὸ ὄρυχεῖο; Οὔτε κἂν χρειάζεται νὰ ὑποφέρω ἀπὸ κλειστοφοβία γιὰ νὰ τὸ ἐκτιμήσω. Πόσο λογικὸ θὰ ἦταν νὰ μὴ μποῦν φανάρια γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴ δουλειά τους οἱ τροχονόμοι ἢ νὰ μὴν ἔχουμε κἂν αὐτοκίνητα γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν θέσεις ἐργασίας στὴν ἐκτροφὴ ἀλόγων καὶ στὴν

κατασκευή κάρων — θέσεις που πολλαπλασιάστηκαν με την ανάπτυξη της αυτοκινητοβιομηχανίας, ακόμη και με τόσα νέα επαγγέλματα που έμφανίστηκαν χάρη στο αυτοκίνητο — ή να μην έχουν σύγχρονες επικοινωνίες τὰ καρὰβια για να μὴ χάσουν τὴ δουλειά τους οἱ ἀσυρματιστές, ἢ να μὴ μποῦν μηχανές ἐκδοσης καὶ ἀκύρωσης εἰσιτηρίων για να μὴ χάσουν τὴ δουλειά τους οἱ εἰσπράκτορες, καὶ τόσα παρόμοια που ὀδήγησαν στὴ σημερινὴ ἄνεση, ἀσφάλεια καὶ εὐημερία, ταυτόχρονα προωθῶντας τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ σὲ ἄλλες, πιὸ ἀπαιτητικές, πολὺ περισσότερες καὶ πιὸ δημιουργικές, ἀσφαλεῖς, ἀποδοτικές καὶ ἀνθρώπινες ἐργασίες; Ἡ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη βελτιώνει καὶ αὐξάνει τὶς θέσεις ἐργασίας, καὶ ἴσως τὶς μειώνει προσωρινά, ὅταν συμβεῖ μιὰ γενιὰ να πέσει ἐπάνω στὴν ἀλλαγὴ.

Ἄν ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη συνθέτει δοκίμια ἢ ἀκόμα καὶ ποιήματα, αὐτὸ μὰς ἀχρηστεύει, ἢ μήπως γινόμεσθε πιὸ ἱκανοὶ να ἀπολαμβάνουμε τὶς ποιότητες τῆς προσωπικότητας, ὅσες δὲν μπορεῖ να φθάσει ἡ μηχανὴ ὅσο κι ἂν τὶς μιμηθεῖ; Μήπως τὸ γοῦστο καὶ ἡ ἀντίληψή μας κερδίζουν δύναμη καὶ εὐαισθησία; Ἀξίζει να ἐπιμείνουμε λίγο στὸ θέμα τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, μιὰ που ἤδη ἐμφανίστηκαν μπότ με ἐντυπωσιακὲς ἐπιδόσεις καὶ μεγαλώνει ὁ φόβος για ὅσα περιγράφονται ὡς κίνδυνοι. Ἐνα μέρος τῶν φόβων δὲν εἶναι παρὰ ἐπανάληψη ὅσων λέγονται κάθε φορὰ που ὁ αὐτοματισμὸς ἀλλάζει τὶς συνήθειές μας. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πολλοὶ φοβοῦνται ὅτι θὰ χάσουν τὴ δουλειά τους, για παράδειγμα ἐπειδὴ ἕνα μπότ θὰ ἐνημερώνει για ὅποια εἴδηση θέλουμε, καὶ δὲν θὰ χρειάζεται ὄχι ἐφημερίδα, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ Google. Ἰσχύει καὶ ἐδῶ αὐτὸ που εἰπώθηκε πιὸ πρὶν. Ὅ,τι μπορεῖ να γίνεῖ ἀπὸ ρομπότ, πρέπει να γίνεῖ ἀπὸ ρομπότ, καὶ προφανῶς ὑπάρχει ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ ρομπότ με τὴν ἐξέλιξή τους. Ὅμοίως ἂν μιὰ ἐφημερίδα ἀντὶ για συντάκτες ἔχει ρομπότ που προγραμματίζει

νά γράφουν τὰ σχετικὰ ἄρθρα μὲ ρυθμίσεις ὅπως, ‘ἐδῶ γίνε πιὸ συναισθηματικό’, ‘ἐδῶ γίνε πιὸ ψυχρό’, ‘ἐδῶ πιὸ ἀναλυτικό’... Γιαὶ ὅσους φοβοῦνται ὅτι ρομπότ θὰ γράφουν τὶς ἐκθέσεις τῶν μαθητῶν, τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη πιὸ εὐκόλα! Ἄς μὴ δίνονται ἀσκήσεις γιὰ τὸ σπίτι, ἀρκετὸς χρόνος ξοδεύεται στὸ σχολεῖο ἄσκοπα. Οἱ ἀρμόδιοι τῆς ἐκπαίδευσης ἔχουν ἐπίσης νὰ σκεφτοῦν κάτι ἄλλο, γιατί δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσαν τεχνητὴ νοημοσύνη τὰ παιδιὰ στὸ φροντιστήριο, ὅπως φυσικὰ θὰ κάνουν στὸ σχολεῖο; Τὸ παν/μιο ἐπίσης θὰ χρειαστεῖ μεταρρύθμιση, κυρίως ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ οὕτως ἢ ἄλλως χαμηλῆς ἀπόδοσης σύστημα τῶν διαλέξεων.

Μερικοὶ φοβοῦνται μήπως ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη φθάσει στὸ σημεῖο νὰ γράφει ὄντως καλὰ ποιήματα, ζωγραφιές, τραγούδια, σενάρια, μυθιστορήματα... Ὑπάρχει ὅμως ὄριο. Πῶς διακρίνεται ἓνα καλὸ ποίημα; Μπορῶ νὰ βάλω μερικὲς ‘περίεργες’ λέξεις στὸ χαρτί σὲ μιὰ σειρὰ πού νὰ μὴν πολυβγάξει νόημα καὶ νὰ τὸ περάσω γιὰ ‘δύσκολο’ ποίημα, μπορῶ νὰ ἐπιτύχω αὐτόματη γραφὴ μὲ τυχαίους συνδυασμούς, μπορῶ νὰ κατορθώσω μίμηση ὕφους — ποτὲ δὲν θὰ δῶ κάτι ἀληθινὰ σημαντικό ἀπὸ ρομπότ, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο πάντως ἐπειδὴ τὸ ρομπότ δὲν ἔχει ἐσωτερικὸ κίνητρο νὰ κάνει τὸ παραμικρό. Τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐξαντλεῖται στὴν τυχειότητα καὶ τῆς προσωπικότητας στὴν μίμηση. Πῶς θὰ προέκυπτε ἀληθινὰ καλὸ ποίημα ἀπὸ τὴν ἀπουσία προσωπικῶν σχέσεων καὶ βιωμάτων; Τώρα, ἂν ἐμεῖς δὲν μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα στὰ ποιήματα ἑνὸς ζωντανοῦ ἀνθρώπου καὶ ἑνὸς ρομπότ, δὲν φταίει ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη. Ἐνα ρομπότ ποτὲ δὲν θὰ μπορέσει νὰ γράφει τὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Ἑρημὴ Χώρα, κι ἂν περάσουν ἑκατομμύρια χρόνια ἀνάπτυξης τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης.

Χρειαζέται λίγο περρισότερη προσοχὴ ἐδῶ. Στὴν ἀνάγνωση συμμετέχουν δύο, ὁ συγγραφέας καὶ ὁ ἀναγνώστης.

Όμως ή ανάγνωση δέν εἶναι σκανάρισμα, ποτέ δέν διαβάζω αὐτό πού ἔγραψε ό άλλος, διαβάζω ό,τι βάζω ό ἴδιος ένωμένο μέ ό,τι ἔγραψε ό άλλος. Τό ἔργο πού βρίσκεται ένώπιόν μου, δέν εἶναι μόνο τοῦ συγγραφέα ἀλλά καί δικό μου. Εἶναι λοιπόν πιθανό, διαβάζοντας ἕνα ποίημα ἀπό ρομπότ, νά μοῦ φανεῖ καλύτερο ἀπ' ὅσο εἶναι, ἐπειδή ἐγώ ἔβαλα μέσα του σκέψεις καί αἰσθήματα πού τό ρομπότ δέν μπορούσε οὔτε νά ἔχει οὔτε νά ἐκφράσει. Στό σημεῖο αὐτό δέν βοηθάει παρά μόνο ή παιδεία γιά νά διακρίνω τά μεγέθη καί τίς ποιότητες. Όμως κι ἂν ἔστω ή παιδεία μου δέν εἶναι πολύ μεγάλη, κι ἂν δέν ἔχω ζήσει στίς κορυφές, στόν Όμηρο, στόν Πλάτωνα, στόν Σαίξπηρ ἢ τόν Ρίλκε, ἔστω ἔτσι, τί κακό ὑπάρχει ἂν τό ποίημα ἑνός ρομπότ ἔγινε ἀφορμή νά κάνω ὀρισμένες σκέψεις, πού γιά μένα δέν εἶναι χωρίς ἀξία; Μήπως τό ἴδιο τό ρομπότ δέν ἀποτελεῖ ἀνθρώπινο ἔργο, δέν ἐκπροσωπεῖ κάτι ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση, ὁσοδήποτε κατώτερο;

Μέ βάση τοὺς περιορισμούς της, θά μπορούσε ή τεχνητή νοημοσύνη νά δώσει μιὰ ταινία πού νά παρακολουθεῖται μέ ένδιαφέρον; Σίγουρα! Οἱ περισσότερες ταινίες πού κυκλοφοροῦν ὅλα αὐτά τά χρόνια τοῦ κιν/φου εἶναι ἀκριβῶς μαϊμούδες, πού θά μπορούσαν νά εἶχαν γραφεῖ ἀπό ρομπότ, καί τό ἴδιο πολλά ποιήματα, διατριβές, ζωγραφικές... Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία δέν βρίσκεται πάντα σέ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο! Ἐνας λόγος παραπάνω νά εἶναι ἐπιθυμητή ή τεχνητή νοημοσύνη, σάν ἐπιπλέον κριτήριο γιά ὅσα δέν εἶναι ιδιαίτερος ἀνθρώπινα, ὥστε νά κινούμαστε πάνω ἀπό αὐτά ἀποφεύγοντάς τα, ἀκόμη καί χωρίς νά πολυθέλουμε, ἀπλῶς ἐπειδή τή δουλειά αὐτή κάνει πιά άλλος... Όμως ή ιδέα πώς ή τεχνητή νοημοσύνη θά ιδρύσει θρησκείες, ὅπως φοβᾶται ό Χαράρι, δέν εὐσταθεῖ. Στή χειρότερη περίπτωση ὁμάδες τρελῶν ἢ ἀπατεῶνων μπορεῖ νά χρησιμοποιήσουν μπότ μέ τέτοιο σκοπό. Ἡδη ἔχουν γίνει αὐτά καί χωρίς τε-

χνητή νοημοσύνη. Δὲν εἶναι ὑπεύθυνο κανένα ρομπότ γιὰ τόσους εὐφυεῖς ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ Ἴσλαμ ἢ τὴ Σαϊεντολογία. Δημαγωγοὶ πάντα ὑπῆρχαν, σήμερα ἔχουν ἓνα ὄπλο παραπάνω. Ὅλα αὐτὰ εἶναι εὐκαιρίες νὰ σκεφτόμαστε καλύτερα. Δὲν χρειάστηκε καμμιά τεχνητὴ νοημοσύνη γιὰ νὰ φέρουμε στὴν ἐξουσία τὸν Χίτλερ, τὸν Στάλιν, τὸν Μάο καὶ τοὺς ὑπόλοιπους σοῦπερ καὶ μίνι ἀπατεῶνες.

Λένε ἐπίσης ὅτι μπορεῖ στὰ φόρουμ τοῦ διαδικτύου, νομίζοντας ὅτι μιλάω μὲ ἀνθρώπους στὴν πραγματικότητα νὰ μιλάω μὲ ρομπότ. Καὶ λοιπόν; Ἴσως μὲ ξεγελάσει πιὸ εὐκολα; Εὐκαιρία νὰ μάθω νὰ μὴ μὲ ξεγελοῦν! Ἔχω μιὰ συζήτηση γιὰ θέματα ἐπικαιρότητας, ἄς ποῦμε γιὰ κάποιο κόμμα ἢ γιὰ πολιτικούς, ἢ γιὰ ἀμφιλεγόμενα ζητήματα, γιὰ τὶς ἐκτρώσεις, τὴν ἀντισύλληψη, τοὺς τράνς, ἢ ὅτιδήποτε. Ἄν ἓνα μπότ μεταφέρει ἢ ἐπινοεῖ ιδέες ποὺ ἀξίζει νὰ σκεφτῶ, γιατί ὄχι; Ὅτιδήποτε μ' ἐνδιαφέρει καὶ ἀξίζει, ἀπ' ὅπου κι ἂν προέρχεται, ἀπὸ φίλο ἢ ἐχθρό, ἄγνωστο ἢ διάσημο, ἀνθρωπο ἢ ρομπότ, συμφέρει νὰ τὸ γνωρίζω. Ἄν δὲν ἀξίζει μιὰ ιδέα καὶ ὅμως τὴ σκέφτομαι ἐπειδὴ τὴν εἶπε ρομπότ ποὺ παρίστανε τὸν εἰδικό, πρόβλημα εἶναι ὅτι ἀκολουθῶ τυφλά. Ὁφείλω νὰ ἐλέγχω, νὰ διασταυρώνω, νὰ ζητῶ ἀποδείξεις. Πόσα καὶ πόσα δὲν ἔχουν εἰπωθεῖ χωρὶς ἀλήθεια, ἐνῶ προέρχονται ἀπὸ καταξιωμένους ἐπιστήμονες; Ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη εἶναι ἄλλη μιὰ ἐκπληκτικὴ δημιουργία τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας, ποὺ μὲ τὶς ἴδιες τὶς προκλήσεις της γίνεται ἀφορμὴ προόδου.

Ὅταν ἐμφανίζεται ἓνα ἀμφιλεγόμενο ζήτημα, ὑπάρχει συχνὰ ἡ τάση νὰ ἀξιολογοῦνται οἱ πιὸ ἄμεσες συνέπειες καὶ νὰ ὑποτιμᾶται ἡ συνολικὴ εἰκόνα, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι δια-

φορετική. Το παράδειγμα τῆς σπασμένης βιτρίνας¹³⁸ ἀναφέρεται στο πιὸ συχνὸ λάθος, τὸ ὁποῖο (ἔστω μόνο αὐτό!) ἀν ἀποφεύγαμε, θὰ εἶχαμε γλυτώσει ἀπὸ τὸ 90% τῶν παρεξηγήσεών μας. Σκεπτόμενος ἓνα ζήτημα χρειάζεται νὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ ὑπολογίσω ὅλες τὶς πλευρές του, διαφορετικὰ εἶναι σχεδὸν βέβαιη ἢ πλάνη, ἐκτὸς ἀν εἶμαι πολὺ τυχερός!

Ἡ προσωρινὴ ἀνεργία ποὺ ἴσως προέλθει ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς, ἀντιμετωπίζεται σωστὰ μὲ τὴν ἐπανεκπαίδευση ὅσων θίγονται καὶ τὴν οἰκονομικὴ στήριξη ὅσων ἀποδειχθεῖ ὅτι δὲν γίνεται νὰ ἐκπαιδευτοῦν. Αὐτὸ σημαίνει ἐπίσης ὅτι τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῶν προηγμένων χωρῶν χρειάζεται νὰ μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἐργασιακὴ δυναμικὴ ποὺ δημιουργεῖ ἢ σημερινὴ ἐπιχειρηματικότητα μέσα ἀπὸ τὶς ἐξειλίξεις τῆς τεχνοεπιστήμης καὶ μάλιστα τῆς πληροφορικῆς. Περισσότερο ἀπὸ ποτὲ εἶναι ἀνάγκη νὰ μαθαίνει κανεὶς πῶς νὰ ἐκπαιδεύει τὸν ἑαυτό του μόνος του, νὰ μὴ στηρίζεται σὲ κανένα σχολεῖο καὶ παν/μιο, νὰ μαθαίνει ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἀντὶ νὰ χάνει τὸν χρόνο του μὲ ὅ,τι ἀποφάσισε τὸ ὑπουργεῖο ἢ ὁποιοσδήποτε, νὰ ἐλέγχει τὴν ἀξιοπιστία τῶν δεδομένων, νὰ λύνει προβλήματα, νὰ συνει-

¹³⁸ Πολὺ συνοπτικά, ἀν κάποιος σπάσει τὴ βιτρίνα ἐνὸς καταστήματος, ἴσως εἰπωθεῖ ὅτι ἔτσι θὰ κινηθεῖ ἡ βιομηχανία γυαλιοῦ, καὶ ἄρα προκύπτει κέρδος — ἀγνοῶντας ὅτι μιὰ ἄλλη βιομηχανία θὰ ζημιωθεῖ ἀπὸ τὸ ποσὸ ποὺ δὲν θὰ διαθέσει ὁ καταστηματάρχης ἐπειδὴ τὸ ἔδωσε γιὰ νὰ ἀλλάξει τζάμι. Περαιτέρω, τὸ ποσὸ ποὺ δὲν θὰ διαθέσει ἐκεῖ, μπορεῖ νὰ τὸν πηγαίνει πίσω στὴ δική του ἐπιχείρηση, ὅπως τὸν πηγαίνει πίσω ὁ χρόνος ποὺ θὰ χάσει γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐπισκευὴ ἢ μὲ κάποια κατεστραμμένα ἀπὸ τὰ γυαλιὰ προϊόντα ἢ μὲ κλοπὲς ποὺ μπορεῖ νὰ ἐγίναν ἀπὸ περαστικούς, κ.λπ.

δητοποιήσει πόσο γρήγορα μαθαίνει όταν τὸ κάνει ἐπειδὴ τὸ ἔχει ἀνάγκη γιὰ ἓνα σκοπὸ του, νὰ κάνει θυσίες γιὰ τὴν κλίση του (ἂν ἔχει μιὰ κλίση, ἐννοεῖται), νὰ προσανατολίζεται στὰ πράγματα καὶ νὰ μὴ βρίσκεται ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, νὰ ἀντιμετωπίζει ἀποτελεσματικὰ τὸ ἀπρόοπτο, νὰ ἀνακαλύπτει κάτι ἐπιθυμητὸ σὲ μιὰ ἀνεπιθύμητη ἀλλαγή, νὰ ἐπιλέγει πολυδύναμες κατευθύνσεις, νὰ ἀξιολογεῖ ποιὸς μπορεῖ πραγματικὰ νὰ συμπαρασταθεῖ σὲ ποιὲς ἀνάγκες του πότε.

Παρά τὸ ἐνδεχόμενο προσωρινῆς αὔξεσης τῆς ἀνεργίας, ἢ ἐπινόηση ρομπὸτ καὶ γενικὰ ἢ ἀνάπτυξη τοῦ αὐτοματισμοῦ ἀνήκει στὰ πιὸ σπουδαῖα ἀγαθὰ τῆς φιλελεύθερης δημιουργίας. Ἐπιτρέπει στὴ ζωὴ ἀκόμη περισσότερων νὰ γίνει πιὸ γόνιμη καὶ ἀνεξάρτητη, πέρα ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νέων τομέων παραγωγῆς, ἀπ' ὅπου δημιουργοῦνται πολλαπλάσιες θέσεις καλύτερων ἐργασιῶν, εὐρύτερη καὶ μεγαλύτερη εὐημερία, ἐλευθερία καὶ ἰσότητα!

Δὲν ἀπέχει πολὺ ἡ ἐποχὴ ποὺ δὲν ἦταν καθόλου σπάνιο ὁ ἐργάτης ὅλη μέρα νὰ κολλάει ἓνα ἐξάρτημα σὲ ἀλυσίδες παραγωγῆς. Ὅχι μόνον δὲν παρήγαγε τίποτα ὀλοκληρωμένο, χρησιμοποιοῦσε ἐλάχιστο μέρος ἀπὸ τὶς ἱκανότητές του καὶ μετατρεπόταν σὲ κανονικὴ μηχανή. Θὰ προτιμούσαμε αὐτὸ νὰ συνεχίζεται μέχρι σήμερα, γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν ἐκεῖνες οἱ θέσεις ἐργασίας; Ἡ ποιὸς λησμόνησε τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφαμε χωρὶς ὑπολογιστὴ, πόσος χρόνος ἔφευγε σὲ μηχανικὲς ἐργασίες ποὺ σήμερα δὲν χρειάζονται παρά μόνο delete, copy, cut, paste...

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέκλειε ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὰ κοινὰ τοὺς χειρώνακτες θεωρώντας τοὺς ἀνίκανους νὰ ἔχουν στοιχειωδῶς χρήσιμη γνώμη γιὰ τὴ διακυβέρνηση τῆς πολιτείας. Γιὰ νὰ πραγματοποιεῖται εὐεργετικὰ ἢ ἐξουσία χρειάζονται ἄνθρωποι μὲ ἐλεύθερο χρόνο, νὰ ἔχουν ἀσκηθεῖ στὴ

σκέψη, χρειάζονται ακόμη εργασιακοί χώροι που καλλιεργούν τη σκέψη. Τα περισσότερα επαγγέλματα δεν καλύπτονται από μηχανές αλλά περιέχουν συγκεκριμένα καθήκοντα που επιδέχονται αυτοματοποίηση. Τα επαγγέλματα αυτά, χωρίς να καταργηθούν, θα αποβάλουν τις μηχανικές πλευρές τους, με την αύξηση της παραγωγικότητας να οδηγεί ακόμα και σε μισθολογικές αυξήσεις παράλληλα με τη μείωση της αναγκαίας απασχόλησης, απ' όπου σύντομα ίσως εγκαταλειφθεί το πενήνήμερο για τετραήμερη εργασία.

Παρένθεση μέσα στην παρένθεση: πόσο ουσιαστική θα ήταν η διαφορά, αν συναρμολογούσα το όλόκληρο αυτοκίνητο, αντί να κολλάω ένα εξάρτημα αδιάκοπα σε μια σειρά αυτοκινήτων; Θα έκανα πάλι μηχανική δουλειά, που όμως θα έπαιρνε περισσότερο χρόνο και θα γινόταν πιο άργα και δύσκολα ως πιο σύνθετη. Άκόμα και σ' αυτό το επίπεδο ο καταμερισμός της εργασίας εκμεταλλεύεται όρισμένες ικανότητες αφήνοντας άλλες άτροφικές, και καλλιεργεί μέχρι κορεσμού όρισμένες δεξιότητες επιταχύνοντας την παραγωγή στα όριά της. Μια δουλειά με λίγες απαιτήσεις, όπως με την αλυσίδα παραγωγής, είναι μηχανική και πληκτική, και πάλι, σε σύγκριση με τη σύνθετη και χρονοβόρο συναρμολόγηση του όλόκληρου προϊόντος, είναι προτιμότερη για τον ίδιο τον εργαζόμενο, πέρα από την επιτάχυνση της παραγωγής.

Κάποια στιγμή χρειάστηκε να αλλάξω υπολογιστή και αποφάσισα να τον συναρμολογήσω μόνος μου. Ήταν ωραία εμπειρία να επιλέξεις τα πάντα, από το κουτί και τη μητρική ως τον έπεξεργαστή και τα ανεμιστηράκια και να τα συνδέσεις μόνος σου! Θα ήθελα να το ξανακάνω; Όχι! Κι αν έπρεπε να επιλέξω από δύο, να συναρμολογώ όλόκληρους υπολογιστές, ή να βρίσκομαι σε αλυσίδα παραγωγής και να κολλάω στη μητρική ένα έπεξεργαστή με τις ώρες, θα προ-

τιμοῦσα τὸ δεύτερο! Εἶναι πιὸ γρήγορο καὶ εὐκολο, καὶ δὲν εἶναι οὔτε περισσότερο μηχανικὸ καὶ ἀδιάφορο.

Ὅσοι μέμφονται τὴν ἀλυσίδα παραγωγῆς ἐπειδὴ ἀπλῶς ὁ ἐργάτης δὲν παράγει ὀλοκληρωμένο προϊόν, δὲν ἔχουν κάνει τὸν κόπο νὰ σκεφτοῦν ὅτι ἡ ὀλοκλήρωση ἀπὸ μόνη της δὲν ἀρκεῖ. Γιὰ νὰ μὴν εἶναι μηχανικὴ μιὰ ἐργασία, ἀλλὰ ἀνθρώπινη, χρειάζεται τὸ ἀπρόοπτο, αὐτὸ ποῦ θὰ ἀνακαλύψει ἢ φαντασία ἢ θὰ διαμορφώσει ἢ αἰσθητικὴ, ὅ,τι ἐκφράζει ὅσο γίνεται τὴν προσωπικότητα συνολικά, τὸ ὁποῖο ἀπουσιάζει ἀκόμη κι ἂν συναρμολογῶ συνέχεια ἓνα ὀλόκληρο προϊόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πρῶτες φορές, ὅταν ἀκόμη φοβᾶμαι μήπως κάνω λάθος καὶ βρίσκομαι σὲ διαδικασία μάθησης.

Ἀνθρώπινη ἐργασία εἶναι ἡ ἐπινόηση νέων ἔργων καὶ τῶν προϋποθέσεων τῆς δημιουργίας τους. Ὁ ζωγράφος δὲν ἐργάζεται ἀνθρώπινα ἂν ἐπαναλαμβάνει ἐπ' ἄπειρον τὸν ἴδιο πίνακα, ὅσο σπουδαῖος ἢ πολύπλοκος κι ἂν εἶναι. Γιὰ νὰ πάψω νὰ φθειρόμαι σὲ μηχανικὲς ἐργασίες χρειάζεται νὰ γίνω (ἀκόμα καὶ ὡς ὑπάλληλος) ἐπιχειρηματίας, μὲ ἀξιώσεις λίγο πολὺ ἀπρόσιτες στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη καὶ τὴ ρομποτικὴ. Ἐπιχειρηματίας εἶναι καὶ ὁ ζωγράφος, ὁ ποιητῆς, ὁ μουσικός, ὁ σκηνοθέτης...

Ἡ τεχνολογικὴ ἀνάπτυξη δὲν ἀπαλλάσσει μόνο ἀπὸ ἀπάνθρωπες ἀσχολίες ἀλλὰ καὶ προσκαλεῖ σὲ ἀπαιτητικὲς, σὲ πιὸ σπάνιες δεξιότητες καὶ σὲ ἐπανεκπαίδευση. Εἶναι εὐεργετικὸ ὅτι συνεχῶς ἀναλαμβάνουν ρομπὸτ ἔργα καθαρῆς ἐπανάληψης ἢ καθαροῦ ὑπολογισμοῦ, καὶ ἀπομένουν στὸν ἄνθρωπο ὅσα χρειάζονται φαντασία, τόλμη καὶ προσωπικότητα. Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο εἶναι καλὸ νὰ ὑπάρχει καταμερισμὸς ἐργασίας. Ὁ Μὰρξ καταδίκασε ἀπερίσκεπτα καὶ ἀπροϋπόθετα τὸν καταμερισμό, αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐσφαλμένες κρίσεις του.

Ὁ δημιουργικός ἄνθρωπος ἔχει κλίσεις, δὲν τοῦ ἀρέσουν ὅλα τὸ ἴδιο, δὲν θέλει νὰ εἶναι τὸ πρῶτὸ ξυλουργός, τὸ μεσημέρι πιανίστας, τὸ βράδυ μετεωρολόγος, ἀκόμη κι ἂν κάποτε κάνει πολλά, καὶ ὅσο ἂν ἀπολαμβάνει τὸ ἔργο τῶν ἄλλων καὶ τὰ δικά τους χαρίσματα. Οἱ καπιταλιστικὲς δημοκρατίες τιμοῦν τὸν ἄνθρωπο ἔχοντας ἀπρόβλεπτο καταμερισμὸ ἐργασίας. Καθένας ἀσχολεῖται μὲ ὅσα τὸν συναρπάζουν, λίγα ἢ πολλά, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται μὲ ἀπροσδόκητο τρόπο στὴν κοινωνικὴ ζωὴ διαμορφώνοντας ὄχι μόνον τὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο ἀλλὰ τὸν συνολικὸ πολιτισμὸ. Ἡ ἐλεύθερη καὶ ὅσο γίνεται πληρέστερη πραγματοποίηση τῶν προσωπικῶν ἐπιδιώξεων ἐνισχύει ὅλους καὶ μεγιστοποιεῖ τὴν ποιότητα, τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποικιλία.

Ἡ ἐπίκριση πὼς οἱ δυτικὲς κοινωνίες εἶναι προσανατολισμένες στὴν ποσότητα προφανῶς δὲν εὐσταθεῖ, ἂν καὶ ἀφθονία ὑπάρχει καὶ εἶναι εὐπρόσδεκτη. Ἀρκεῖ μιὰ πρόχειρη ματιὰ στὰ πράγματα γιὰ νὰ διαπιστώσει κανεὶς ὅτι ἡ βελτίωση τῆς ποιότητας εἶναι συνεχῆς, ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν λείπει ἡ παραγωγή νέων προϊόντων κάθε εἴδους, ἀκόμη καὶ προϊόντων ποὺ ἔχουν περιορισμένο κοινὸ — σὲ ὅλους τοὺς χώρους, στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ, στὴν ὑγεία, στὶς τέχνες, ὅπου δὴποτε. Ὅμως καὶ ἡ ἀφθονία εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπιδιώκεται ὅταν ὑπάρχουν τόσες ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες ποὺ μοιραζόμαστε σχεδὸν ὅλοι.

Ἐπικρίνεται ἐπίσης ἡ οἰκολογικὴ μας συμπεριφορά, λέγεται ὅτι πριονίζουμε τὸ κλαδὶ ποὺ μᾶς κρατάει. Θὰ ἦταν παραλογισμὸς, ἂν συνέβαινε, ὅμως ἡ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ ἀνεπτυγμένους χώρους εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴ μόλυνση ποὺ προκαλοῦν ὑπανάπτυκτες χώρες μὲ τὴν πιὸ 'φυσικὴ' ζωὴ τῆς μαγειρικῆς σὲ ξυλόφουρνους, ὅπου σημειώνονται καὶ ἀσυγκρίτως περισσότεροι θάνατοι. Στὶς σοσιαλιστικὲς χώρες τὸ κράτος μπορεῖ νὰ ρημάξει τὰ πάντα χωρὶς νὰ δίνει λογαριασμὸ πουθενά, μὲ τὴ λογοκρισία νὰ

παρουσιάζει τὴν πραγματικότητα ὅπως θέλει ὁ Πατερούλης. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῆς Βαλτικῆς, ὅπου οἱ Πολωνοὶ κολυμποῦσαν ἀμέριμνοι ἐπειδὴ ἡ λογοκρισία ἐμπόδιζε νὰ μαθευτεῖ πὼς εἶναι ἡ πιὸ μολυσμένη θάλασσα τῆς Εὐρώπης, ὅπως ἀπέκρυπτε ἐπίσης ὅτι τὸ πόσιμο νερὸ περιεῖχε ἐντομοκτόνα, ὅπως ἀπέκρυπτε τὶς δηλητηριάσεις μαθητῶν κατὰ χιλιάδες ἀπὸ ἀκατάλληλα ὑλικά ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν κατασκευὴ σχολείων, ἢ τὶς ἑκατοντάδες χιλιάδες περιπτώσεις ἀλκοολισμοῦ (κομμουνιστῆς καὶ ἀλκοολικὸς δὲν γίνεται!) καὶ πολλὰ ἀκόμη.

Ἡ ἀτμοσφαιρικὴ ρύπανση στὶς προηγμένες χῶρες ὄχι μόνο δὲν αὐξάνεται ἀλλὰ μειώνεται τὶς τελευταῖες δεκαετίες. Διέξοδος δὲν θὰ βρεθεῖ στὴ δαιμονοποίηση τῆς ἀνάπτυξης ἀλλὰ, ἀντιθέτως, στὴν ἀνάπτυξη τῶν καθυστερημένων χωρῶν καὶ στὴν ἀκόμα μεγαλύτερη γενικὴ βελτίωση τῆς τεχνολογίας, ἀπ' ὅπου προκύπτουν λύσεις, ὅπως εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας¹³⁹ ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνανεώσιμων πηγῶν. Τὸ δίλημμα ἀνάπτυξη ἢ καθαρὸς ἀέρας δὲν εὐσταθεῖ. Νόημα ἔχουν διλήμματα ὅπως, ἀνάπτυξη ἢ πείνα, ἀνάπτυξη ἢ κακομοιριά, ἀνάπτυξη ἢ ἀρρώστια, καὶ φυσικὰ ἀνάπτυξη ἢ ρύπανση. Τὴ μόλυνση αὐξάνει ὁ ὑπερπληθυσμὸς ὄχι ἢ ἀνάπτυξη. Προτιμᾶμε νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ μερικὲς ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια ἀνθρώπους γιὰ πιὸ καθαρὴ ἀτμόσφαιρα, προτιμᾶμε νὰ ζήσουμε ὅλοι μὲ τίμημα νὰ ἔχουμε μολυσμένη ἀτμόσφαιρα, ἢ μήπως θὰ

¹³⁹ Ἡ πυρηνικὴ ἐνέργεια εἶναι ἀμφιλεγόμενη ἐπειδὴ συνδέεται μὲ ὅπλα καὶ ἐπειδὴ ἡ σχετικὴ τεχνολογία δὲν ἐξελίχθηκε ἀρκετὰ γιὰ νὰ εἶναι τελειῶς ἀσφαλῆς ἢ λειτουργία τῶν πυρηνικῶν ἐργοστασίων καὶ ἡ διαχείριση τῶν ἀποβλήτων. Ἡ πυρηνικὴ σύντηξη ἀναβαθμίζει τὴν ἴδια τὴν προοπτικὴ, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται θὰ καθυστερήσει νὰ ἐφαρμοστεῖ.

ἦταν καλύτερο, χάρη ἀκριβῶς στὴν ἀνάπτυξη, νὰ ζοῦμε τόσοι καὶ περισσότεροι, ταυτόχρονα μειώνοντας τὴ μόλυνση;

Θυμίζω ὅτι στὴν προ-βιομηχανικὴ ὑπανάπτυκτη Εὐρώπη ἡ ὑγιεινὴ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι χειρότερη. Σήμερα ἂν κάποιος πετάξει στὸν δρόμο ἓνα χαρτάκι τὸν στραβοκοιτᾶμε, τουλάχιστον στὶς προηγμένες χῶρες καὶ περιοχές, καὶ ὑπάρχουν κάθε δέκα μέτρα κάδοι σκουπιδιῶν ποὺ ἀδειάζουν καθημερινά. Τότε οἱ ἄνθρωποι δὲν δίσταζαν νὰ κάνουν στὸν δρόμο τὴν ἀνάγκη τους, τὴν ὁποία συμπλήρωναν τὰ ἄλογα μὲ τὴ δική τους, ὄχι σπάνια, ἐφόσον οἱ ἄμαξες δημιουργοῦσαν κυκλοφοριακὸ πρόβλημα ὅπως σήμερα τὰ αὐτοκίνητα, ἐνῶ καθένας πέταγε ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ σπιτιοῦ του ὅτιδήποτε!¹⁴⁰ Μὲ δεδομένη τὴν περίπου ἀνύπαρκτη ἰσχὺ τῆς ἱατρικῆς, οἱ ἀρρώστειες θέριζαν, χῶρια πόσο εὐχάριστο ἦταν νὰ κυκλοφορεῖς σὲ δρόμους ποὺ ‘εὐωδίαζαν’ σὰν χωματερές, ἀπλώνοντας ἐπίσης ὀσμές καὶ ρύπους στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν. Οἱ πόλεις δὲν εἶχαν σχέση ὡς πρὸς αὐτὸ μὲ ὅ,τι ἀπεικονίζουν οἱ γραφικὲς ταινίες ἐποχῆς ποὺ ἀπολαμβάνουμε ἀπὸ τὴν ἄνεση καὶ τὴν καθαριότητα τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλιστικοῦ σαλονιοῦ μας.

Μήπως τὰ προ-βιομηχανικὰ ἐπαγγέλματα ἦταν φιλικὰ στὸ περιβάλλον καὶ τὴν ὑγιεινή; Δὲν χρειάστηκε ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ἄνθρακας. Τοὺς χρυσοχόους καὶ τοὺς ἐργάτες στὰ ὄρυχεῖα ὁ ὑδράργυρος μᾶλλον δὲν τοὺς ὠφελοῦσε. Ποιὰ ὠφέλεια εἶχαν οἱ ὑαλοποιοὶ ἀπὸ τὸ ἀπλὸ κρύο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ βορρικὸ ἀντιμό-

¹⁴⁰ Ἄς μὴν τὰ κοροϊδεύουμε αὐτὰ ὡς ἀποκλειστικὰ προβλήματα τοῦ παρελθόντος. Στὴν Ἑλλάδα μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες μπορεῖ νὰ πέταγε κανεὶς τὰ σκουπίδια του ἀπὸ τὸ μπαλκόνι, καὶ χρειάστηκε νὰ ἐκπαιδευτοῦμε ἀπὸ διάφορους δημάρχους γιὰ νὰ μάθουμε νὰ τὰ δένουμε προσεκτικὰ καὶ νὰ τὰ κατεβάζουμε.

νιο, οἱ βυρσοδέφες ἀπὸ τὸν ἀσβέστη; Ἡ ἀνάπτυξη ἀπαλλάσσει ἀπὸ τῆ μόνυση περισσότερο ἀπ' ὅσο τῆ δημιουργεῖ, κι ἔτσι δὲν χρειάζεται οὔτε νὰ γυρίσουμε σὲ ἄλλες ἐποχὲς οὔτε νὰ 'ξεφορτωθοῦμε' πληθυσμοὺς γιὰ νὰ σεβαστοῦμε τὸ περιβάλλον, ἀλλὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ ἰσχυρότερη καὶ εὐρύτερη ἀνάπτυξη.

Διαφθορά

Ο ΜΑΡΞ πραγματοποίησε τή φιλοσοφία σάν μιὰ λήψη τοῦ ζητουμένου. Ἀποφασισμένος νά βλέπει παντοῦ ταξικές συγκρούσεις τυφλώθηκε γιά τή συνολική προβληματικότητα τῶν ἀνθρώπων.¹⁴¹ Ἄν ἡ ἀστική τάξη κατάντησε στή διαφθορά, γιατί δέν θά μπορούσε νά διαφθαρεῖ τὸ προλεταριάτο; Οἱ κοινωνίες δέν ἀλλάζουν ἀπὸ τή μιὰ μέρα στήν ἄλλη καὶ χρειάζεται πάντα νά ὑπολογίζονται οἱ συγκυρίες. Εἰδικὰ μὲ τήν τεχνολογία ὑπανάπτυκτη, στίς ἀρχές τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης οἱ συνθῆκες ἐργασίας δέν μπορούσαν νά εἶναι ἰδανικές. Ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, ἂν δέν εἶχαν οὔτε τήν κακή δουλειὰ ποὺ τοὺς προσφέρθηκε, θά πέθαιναν τῆς πείνας. Στήν προ-βιομηχανική Ἀγγλία οἱ μισθοὶ ἦταν πενιχροί, ἡ ἐξαθλίωση ὁ κανόνας. Τὰ πράγματα ἦταν χειρότερα καὶ ἀπὸ τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Περίπου ἕνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ βρισκόταν σὲ κατάσταση μόνιμης φτώχειας, καὶ τὸ ποσοστὸ αὐτὸ σὲ περιόδους κρίσης ἔτεινε νά φθάνει στὸν μισὸ πληθυσμό! Ἡ φτώχεια δέν σήμαινε ὑπερβολικά χαμηλὸ εἰσόδημα, ἀλλὰ ἐπιβίωση μὲ ἐπαιτεία. Ζη-

¹⁴¹ Ὁ καπιταλισμὸς ὑποτίθεται ὅτι διαποτίζει τίς κοινωνίες μὲ ταξικὴ ἔχθρα καὶ τίς ὀδηγεῖ στή διάλυση ἢ τήν ἐπανάσταση. Πόσο ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου πρέπει νά εἶναι κάποιος γιά νά θεωρεῖ κύριο καπιταλιστικὸ στοιχεῖο τίς ταξικὲς συγκρούσεις; Στὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* προτάσσεται ἡ ἀνιστόρητη αὐτὴ δήλωση ὅτι κάθε κοινωνίας ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ ἱστορία ταξικῶν συγκρούσεων!

τιάνος, ἄνεργος καὶ φτωχὸς σχεδὸν ταυτίζονταν. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ποὺ ἐνέπνευσε στὸν Μὰρξ τὴ ρητορικὴ τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ὑπῆρξε τόσο φρικτὰ ἀπάνθρωπη ὥστε ὁ πληθυσμὸς τῆς Εὐρώπης τετραπλασιάστηκε χάρι στὴν πρωτοφανῆ εὐημερία ποὺ ἀκολούθησε.¹⁴² Ἡ οἰκονομικὴ δύναμη τῶν πολλῶν βελτιώθηκε ἤδη τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἀλλὰ μετὰ ἀπογειώθηκε. Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα τὸ μέσο μηνιαῖο εἰσόδημα ἦταν 100 εὐρώ.¹⁴³ Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα εἶχε τετραπλασιαστεῖ, καὶ τὸν μεθεπόμενο ἀπογειώθηκε στὰ 2700 εὐρώ, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἐργασία μειώθηκε θεαματικὰ πρὸς ὄφελος τοῦ ἐλεύθερου χρόνου καὶ τῶν διακοπῶν.

Ὁ ἐλεύθερος χρόνος, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῶν διακοπῶν καὶ τοῦ ρεπό, εἶναι προϊόντα τοῦ καπιταλισμοῦ, καὶ ἀκόμα ἡ ἐπένδυση τῆς ἀργίας σὲ ὀργανωμένες ἐκδρομές, ἀπ' ὅπου ἀναπτύχθηκε ὁ συστηματικὸς τουρισμὸς μὲ πληθῆδες μορφῶν, ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν σχετικῶν ἐπαγγελμάτων. Αὐτὸ δὲν μεγάλωσε μόνο τὰ προσωπικὰ καὶ ἐθνικὰ εἰσοδήματα, ἀλλὰ τὴν ἐπίγνωση τῆς ἀξίας τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, ἀπ' ὅπου προέκυψε ἰσχυρὴ βούληση γιὰ μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας

¹⁴² Στὶς ΗΠΑ ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ βιομηχανοποιημένες βορειοανατολικές περιοχές εἶχαν κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα *σαράντα* φορές μεγαλύτερο τοῦ μέσου ὅρου! Ἀνισότητες δὲν ἔλειπαν καὶ φυσικὰ ἦταν μεγαλύτερες, ὅπως θὰ εἶναι πάντα μεγαλύτερες ὅπου ὑπάρχουν περισσότερες εὐκαιρίες καὶ ἀπαιτήσεις. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία, εἶναι ὅτι οἱ φτωχοὶ δὲν γίνονταν περισσότερο φτωχοί, ὅλων ἡ ζωὴ βελτιώθηκε, ἄλλων θεαματικὰ καὶ ἄλλων λιγώτερο.

¹⁴³ Ἦδη αὐτὸ δυσθεώρητο ἀκόμη *σήμερα* γιὰ τὶς φτωχὲς ἀφρικανικὲς χῶρες, ποὺ ὅμως δὲν θέλουν οὔτε νὰ ἀκούσουν γιὰ ἐλεύθερη οἰκονομία!

και αύξηση τών ασχολιών που δέν άφοροῦν τήν έπιβίωση. Έτσι ή άτομική ζωή τών πολλών άρχισε νά άποκτᾶ περισσότερες διαστάσεις, μεγαλύτερη άξία, και μαζί χρῆμα. Πριν από τή βιομηχανική έπανάσταση, όσο πλούσιος κι άν ήμουν, δέν μπορούσα νά άγοράσω άυτοκίνητο, έπειδή δέν είχε έφευρεθεί τó άυτοκίνητο! Τώρα ταξιδεύω εύκολα όπου δήποτε, έχω προσεγμένη και πλούσια διατροφή, συνομιλώ με όποιον θέλω σέ όλα τά σημεία τής γῆς με εικόνα ή χωρίς, μπορώ νά μορφωθῶ μόνος μου, νά διαβάσω βιβλία που παλαιότερα έπρεπε νά ταξιδέψω στην άκρη του κόσμου για νά βρω, αντιμετωπίζω άνετα πολλές προηγουμένως θανατηφόρες άρρώστιες, και τόσα άλλα και συνεχώς περισσότερα, χωρίς νά είμαι καν πλούσιος!

Δέν είναι ανάγκη όμως νά έρευνήσει κανείς τόν 18ο και τόν 19ο αιώνα, όταν τó φαινόμενο έπαναλαμβάνεται σήμερα μπροστά στα μάτια μας. Έλευθερώνοντας από τó κράτος τήν οίκονομία της τó 1978, προσεγμένα, με κριτήρια του καπιταλισμού, ή Κίνα σχεδόν έξαφάνισε τή φτώχεια του άχανου πληθυσμού της μέσα σέ λίγα χρόνια. Δυστυχώς, άν και ξεφορτώθηκε τόν σοσιαλισμό από τήν οίκονομία, τόν κράτησε στην πολιτική, έμποδίζοντας τή γενικότερη πρόοδό της.¹⁴⁴ Στην Ίνδία έπίσης, στην άλλη άχανή

¹⁴⁴ Έπιμένω στην Κίνα, όχι έπειδή δέν είναι έντυπωσιακές οι έξελίξεις στην Ίαπωνία, τή Νότια Κορέα, τήν Ταϊβάν ή τή Σιγκαπούρη, αλλά έπειδή ή Κίνα είχε έξουθενωθεί από τήν περίοδο του Μάο όχι μόνο οίκονομικά αλλά και ήθικά, με τά εκατομμύρια άντιφρονούντων που βασανίστηκαν και έκτελέστηκαν, και με όλη τή γνωστή 'φιλολαϊκή' πολιτική. Η άπολυταρχική διακυβέρνηση έπιμένει, με σχετικά λιγώτερη άγριότητα, παρά τήν άπελευθέρωση τής οίκονομίας. Δέν γίνονται έκτελέσεις μαοϊκής κλίμακας, όμως εκατοντάδες χιλιάδες άντιφρονούντων φυλακίζονται κάθε χρόνο και παραμένουν έγκλειστοι για μήνες χωρίς

χώρα, ἡ κατάσταση τῶν φτωχῶν βελτιώθηκε ἐντυπωσιακὰ μετὰ τὸ 1991. Μόλις πρὶν λίγες δεκαετίες κάθε πρωὶ στὴν Καλκούτα ἔβγαιναν ἀμάξια γιὰ νὰ φορτώσουν τὰ πτώματα τῶν ἄστεγων ποὺ εἶχαν πεθάνει τὴν προηγούμενη νύχτα. Σήμερα δυσκολεύεσαι νὰ βρεῖς ἄστεγους, καὶ οὔτε λόγος γιὰ πτώματα. Περιοχὲς τῆς Ἰνδίας ποὺ δὲν ἄγγιζαν οἱ φιλελεύθεροι θεσμοί, παραμένουν στὰ προηγούμενα ἐπίπεδα φτώχειας, ἐνῶ οἱ φιλελεύθερες περιοχὲς ἀπολαμβάνουν ρυθμοὺς ἀνάπτυξης τῆς τάξεως τοῦ 15% ἐτησίως, μὲ τὴ φτώχεια νὰ ἔχει ἤδη μειωθεῖ ἐντυπωσιακὰ.

ἀπαγγελία κατηγορίας. Τὰ βασανιστήρια εἶναι συστηματικὰ καὶ δὲν γίνονται μόνο σὲ φυλακὲς. Σὲ στρατόπεδα συγκέντρωσης (τὰ λαογκάι, ἀντίστοιχα τῶν σοβιετικῶν γκουλάγκ), σὲ ἀστυνομικὰ τμήματα, σὲ ‘ψυχιατρικὲς’ ἐγκαταστάσεις, σὲ κέντρα ἀνάκρισης, ἐπιβάλλονται βασανιστήρια σὲ ὅποιονδήποτε ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ κόμματος, σὲ δημοκράτες ἀκτιβιστές, χριστιανούς, βουδδιστές, μειονότητες... Συνηθισμένοι τρόποι βασανισμοῦ εἶναι ὁ ξυλοδαρμός, ὁ βιασμός, τὸ κάψιμο μὲ τσιγάρο, τὸ τέντωμα μελῶν τοῦ σώματος, τὸ ξερρίζωμα τῶν νυχιῶν, ἡ πρόκληση σχεδὸν ἀσφυξίας καὶ αἰσθήματος πνιγμοῦ, τὰ ἠλεκτροσόκ, κ.ἄ. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς μεθόδους, ὄχι μόνο τὸ ἠλεκτροσόκ, δὲν προκαλοῦν ‘ἀπλῶς’ ἀνυπόφορο πόνο, ἀλλὰ μόνιμες βλάβες. Φαίνεται πάντως νὰ μὴν εἶναι τόσο συχνὴ ἡ χρῆση μεθόδων τῆς σοβιετικῆς ‘λαϊκῆς’ φαντασίας: βύθιση σὲ ὑδροχλωρικὸ ὀξύ, μπήξιμο πυρακτωμένης βέργας στὸ αἰδοῖο ἢ τὰ ὀπίσθια, κατασπαράξεις ἀπὸ τρωκτικὰ, μὲ ἐλαφρύτερα τὴν κατάποση περιττωμάτων ἢ ἐμετοῦ, κ.λπ. Προφανῶς ὅλα αὐτὰ γίνονται γιὰ τὴ διεστραμμένη ἀπόλαυση τῆς ἀγίας τάξεως τῶν προλετάρων, καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῶν ‘ἐχθρῶν τοῦ λαοῦ’. Παρ’ ὅλ’ αὐτὰ, ὑπάρχουν ἀκόμη σήμερα διάνοιες ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ σοσιαλιστικὰ ιδεώδη, καὶ ἔχουν τόσο τυφλωθεῖ ἀπὸ τὸ μῖσος, ὥστε κάνουν ὅτι δὲν βλέπουν τί σημαίνει ἡ ἴδια ἡ κοινὴ γιὰ ὅλους ἀνθρώπινη φύση, πόσο πέρα βρίσκεται ἀπὸ δῆθεν ἅγιες καὶ διαβολικὲς τάξεις.

Παράδοξο ἢ μή, ὑπάρχουν λαοὶ καὶ ομάδες ἢ περιοχές, ὄχι μόνο στὴν Ἰνδία, ποὺ δὲν προσελκύονται ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τῆς προόδου καὶ προτιμοῦν νὰ παραμένουν στὴ φτώχεια. Εἶναι ἄλλη μιὰ ἀπόδειξη ὅτι ἡ παγκοσμιοποίηση δὲν ἐπιβάλλεται ἀλλὰ ἐπιλέγεται. Καὶ εἶναι ἄλλη ἡ ἀνισότητα σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς, ἄλλη στὴν ἀγοραστικὴ δύναμη. Μὲ τὸ δεύτερο καὶ πιὸ ρεαλιστικὸ κριτήριό γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ ἀνισότητα τῶν χωρῶν μειώνεται συνεχῶς ὅσο ἡ παγκοσμιοποίηση ἐνισχύεται. Τὸ ἴδιο ἡ ἀνισότητα μεταξὺ προσώπων. Συνολικά, τὶς τελευταῖες δεκαετίες οἱ πιὸ πλούσιοι τὸν κόσμο αὐξήσαν τὰ εἰσοδήματά τους κατὰ μέσο ὄρο 75%, ἐνῶ ὁ μέσος πολίτης αὐξήσε τὰ εἰσοδήματά του κατὰ μέσο ὄρο 200%. Φυσικά σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς ἡ διαφορὰ ἀντιστρέφεται καὶ πολλαπλασιάζεται.

Πολιτικὰ ἀποφασιστικὴ σπουδαιότητα ἔχει τὸ ἐξῆς εὐλογο καὶ ἀναμενόμενο, ὅτι ἡ τόσο ἐντυπωσιακὴ μείωση τῆς φτώχειας σὲ πάνω ἀπὸ 100 χῶρες προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας, ὄχι ἀπὸ δῆθεν 'δίκαιη' κατανομὴ τοῦ πλούτου. Αὐτὸ ἡ ἀριστερὴ νοοτροπία τοῦ φθόνου καὶ τοῦ μίσους δυσκολεύεται νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ καὶ πάντως νὰ τὸ παραδεχθεῖ καὶ νὰ τὸ ἀξιοποιήσῃ πολιτικά, ἐπειδὴ δὲν ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ γιὰ τὴν εὐημερία τῶν πολλῶν, καὶ ἐπειδὴ τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης εἰδοποιεῖ τοὺς μαχητὲς τοῦ λαοῦ ὅτι χωρὶς τὸν κακὸ πλούσιο ὁ ἀριστερὸς ἐπαναστάτης θὰ χάσῃ τὴ δουλειά του.

Ὁ Ἄνταμ. Σμιθ σφάλλει στὴν ἐξιδανίκευση τῆς φτώχειας ὡς μεγαλύτερης ἀσφάλειας. Ἐπειδὴ κινδυνεύω λιγώτερο ἀπὸ τὸν πλούσιο νὰ ἀπαγάγουν ἐμένα ἢ τὰ παιδιὰ μου, δὲν σημαίνει ὅτι ζῶ ἱκανοποιητικά. Τὸ ἐπιχείρημα θυμίζει ἐκεῖνο μερικῶν ἐφήβων ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερων, πὼς ἡ νεότητα εἶναι ἐπιθυμητὴ ἐπειδὴ ζεῖς ξέγνοιαστα! Πόσο ἀνθρώπινο εἶναι νὰ στεροῦμαι ὅλη τὴ γνώση, τὴ σύνεση, τὴν ἐμπειρία, τὴ δημιουργικότητα καὶ τὴν ἐλευθερία, γιὰ νὰ μὴ

χάσω τὴν ἀσφάλεια τοῦ κηδεμόνα; Ὅμως στὴν προθυμία πολλῶν νὰ θυσιάσουν τὴν ἐλευθερία τους σὲ μιὰ μίζερη ἀσφάλεια, ὁ σοσιαλισμὸς ποντάρει τὰ ρέστα του.

Ὅπως εἰπώθηκε, ἡ δυσφορία γιὰ τὴν ἀνισότητα καὶ ὁ φθόνος γιὰ τὸν πλούσιο ἐμποδίζουν νὰ συνειδητοποιεῖται ἡ κρίσιμη ἀλήθεια, ὅτι ὁ φτωχὸς δὲν εἶναι φτωχὸς ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ πλούσιος. Μόνο ἐδῶ ἂν πρόσεχαν λίγο οἱ ‘ἐπαναστάτες’ ἢ ἂν δὲν παρίσταναν ὅτι ἀγνοοῦν, θὰ ξεφορτωνόμασταν σὲ κλάσματα δευτερολέπτου ὀλόκληρη τὴν ἀριστερὴ ἀποχαύνωση. Γιὰ ποιὸ λόγο τὴ φτώχεια δὲν καταργεῖ ἡ ‘δίκαιη’ κατανομή τοῦ πλούτου; Γιατί δὲν βοηθᾶει ἡ ἀπαγόρευση τοῦ πλουτισμοῦ ἢ γενικὰ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας; Γιατί δὲν φέρει εὐημερία νὰ ἀνήκουν ὅλα στὸ κράτος γιὰ νὰ κατανέμονται δίκαια; Γιατί ἡ ἐξάπλωση τῆς κοινωνικοποίησης καὶ κρατικοποίησης εἶναι ὅ,τι πιὸ βέβαιο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ καταστροφή μιᾶς χώρας; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀπαντηθοῦν σὲ μισὴ ὥρα (τὸ πολὺ!) ἀπὸ ἀκομμάτιστα παιδιὰ 15 ἐτῶν. Τὸ ἔχω δεῖ νὰ συμβαίνει καὶ τὸ ἔχω θαυμάσει. Δὲν χρειάζονται ἐρευνητὲς μὲ τεράστια ἐμπειρία, μοναδικὴ γνώση καὶ ξεχωριστὴ εὐφυΐα — καὶ ὅμως ὁ ἀριστερὸς τὰ ἀπαντᾷ ὅλα λάθος!

Ἄν καταργηθεῖ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἢ ἂν ἀπαγορευθεῖ ὁ πλουτισμὸς, ποιὸς θὰ ἰδρύει πότε τί εἶδους ἐπιχείρηση μὲ ποιὸ κίνητρο καὶ μὲ ποιά ἀποτελεσματικότητα; Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀπλό, καὶ ὅμως οἱ ἀριστεροὶ οὔτε κἂν τὸ ὑπολογίζουν! Ὁ μαρασμὸς καὶ ἡ ὑπερβολὴ τῆς διαφθορᾶς δὲν ἀποφεύγονται χωρὶς ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἡ ἐπιχείρηση δὲν εἶναι κλοπὴ ἀλλὰ εὐεργεσία. Τὰ συνθήματα τῆς ἀριστερᾶς ἀποτελοῦν παραλογισμοὺς ριζωμένους σὲ φθόνο, κουτοπονηριὰ καὶ ἰδεοληψίες. Ἐπιμένουν, ὅσο καὶ ὅποτε, ὅχι ἐπειδὴ ἡ πραγματικότης εἶναι δυσνόητη, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ κατανόησή της δὲν ἐνδιαφέρει. Ὁ Τζέφ Μπέζος δὲν ‘κλέβει’ τὰ λεφτὰ τῶν ὑπαλλήλων του, ὅχι μόνον ἐπειδὴ χωρὶς αὐτὸν

ούτε κ' αν θ' απ' ηρχε η Άμαζον, απ' α κυρίως επειδ' η τ'ωρα απ'ομη τ'ο χρ'ημα π'ου βγ'αζει, δ'εν απ'φείλεται στις επ'ρατω'ρες απ'λλ'α στα π'ροϊόντα π'ου διακινει, στις τιμές τους, στην ποι- κιλία, στον τ'όπο με τον όποιο τ'α παρουσιάζει και στην απ'ξιπιστία τ'ου συστήματός του — όλα συνέπειες τ'ης φιλε- λεύθερης απ'νάπτυξης. Χωρίς απ'τροναυτες δ'εν θ'α απ'ηρχαν διαστημικές απ'στολές, όμως δ'εν ει'ναι επ'ργο τ'ου πληρώμα- τος ο'υτε τ'ο διαστημόπλοιο, ο'υτε οι π'ρουποθέσεις για τ'ην επ'ινόηση και τ'ην κατασκευή του, ο'υτε οι στόχοι τ'ης απ'ο- στολής, και δ'εν ει'ναι κ'αν απ'αραίτητοι και απ'αντικατάστα- ττοι οι συγκεκριμένοι απ'τροναυτες. Έπειδ'η κάποιος συμμε- τέχει σ'ε ένα επ'ργο, δ'εν σημαίνει ότ'ι τ'ο επ'ργο απ'φείλει στον ίδ'ιο τ'ην αιτία η τ'ην απ'ξία η τ'ην ισχύ του. Καταργώντας τον πλούσιο δ'εν παίρνω τ'α λεφτά π'ου μ'ου εκλεψε, χάνω τ'ην ίδ'ια τ'η δυνατότητα να βγ'άζω λεφτά. Ο'υτε ισχύει ότ'ι τ'α λε- φτά φέρνουν λεφτά. Ειδ'ικά στις σημερινές συνθήκες αρκο'υν η γνώση, οι καλές επ'χειρηματικές ιδέες, η θέληση και η επ'ρατικότητα.

Κάθε χώρα π'ου τιμάει τ'ην φιλία, όποτε επ'διαφέρεται επ'ίσης για τ'η δικαιοσύνη, τ'η γενική ευημερία και τ'η δημι- ουργία, φροντίζει πάνω απ' όλα να έχουν τ'ην καλύτερη δυ- νατή επ'καίδευση όλοι όσοι θέλουν. Πάντα θ'α υπάρχουν απ'ισότητες και απ'οτυχίες, απ'ομη και απ'δικίες. Η καπιταλι- στική δημοκρατία έχει απ'ποδειχθει ικανή να δίνει σ'ε περισ- σότερους ευκαιρίες και να φροντίζει τ'α αδύναμα μέλη της σ'ε βαθμό π'ου ο'υτε διανοήθηκε ό Μάλθους, όταν σ'τη φιλαν- θρωπία απ'αγνώριζε μόνο απ'φορμή μεγαλύτερης φτώχειας και η'λπιζε να μειωθεί η γεννητικότητα μεταξ'υ τ'ων φτω- χ'ων για να μ'ην κινδυνεύει η κοινωνική ειρήνη. Κρίσιμο ει'ναι όμως απ'τό, η φιλανθρωπία τ'ης φιλελεύθερης κοινωνίας να μ'ην καταντάει επ'μπόδιο να επ'νεργοποιήσει κάποιος τις δυ- νάμεις του.

Ὅπουδήποτε ὑπάρχει μέριμνα γιὰ τοὺς ἄπορους, τὴν ἐπωμίζονται οἱ συμπολίτες τους, βάζοντας τὸ χέρι πιὸ βαθιὰ στὴν τσέπη γιὰ φόρους ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἔλειπαν. Ἄν τὸ κράτος Πατερούλης παριστάνει τὸ ἀγαθὸ καὶ φιλάνθρωπο μὲ λεφτὰ τῶν πολιτῶν, ἐξαπατάει ὅσους θέλουν νὰ ἐξαπατηθοῦν καὶ ὅσους δὲν μποροῦν νὰ μοιράσουν δυὸ γαϊδάρων ἄχυρα. Ὅμως ἡ ἀνάπτυξη τῆς Δύσης ἀπὸ μόνη της ἀποδεικνύει ὅτι, παρὰ τὴν ἀφροσύνη καὶ τὸν δόλο τῶν λαϊκιστικῶν κομμάτων, ἡ συνισταμένη ὑπῆρξε ἀρκετὰ συνετὴ. Οἱ χῶρες μας παρέμειναν στὴν τροχιά τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἀνάπτυξης γι' αὐτὸ ἔγιναν ἄθιλά τους μεταναστευτικὸς προορισμός. Καὶ κάτι ἀκόμα πιὸ σημαντικό — συμβαίνει στὴν ἄκρη τῆς γῆς φυσικὴ καταστροφή, σεισμός, λιμός, φωτιά, τσουνάμι, ὀτιδήποτε; Θὰ τρέξει νὰ βοηθήσει ἡ ἀνάλογη φιλελεύθερη Δύση. Οἱ σοσιαλιστικοὶ παράδεισοι κáνουν ὅτι δὲν βλέπουν, καὶ οἱ μουσουλμανικοὶ ὁμοίως.

Τεχνητές ανάγκες

ΣΥΜΦΩΝΑ με άλλη επίκριση ο καπιταλισμός δημιουργεί τεχνητές ανάγκες. Για παράδειγμα, ενώ δεν χρειάζομαι ούτε πέντε πουκάμισα, με κάνει να θέλω είκοσι και μάλιστα εκείνης τῆς φίρμας! Με κάνει να θέλω διακοπές σε έξωτικά μέρη, αυτοκίνητα ὅλο πιὸ ἐξελιγμένα, δεκάδες συνταγές για τὰ πιὸ ἰδιαίτερα φαγητά... Ἔτσι ποτὲ δὲν εἶμαι ἱκανοποιημένος! Μόλις βγεῖ τὸ νέο μοντέλο αισθάνομαι τὸ δικό μου ἄχρηστο καὶ θέλω νὰ ἀλλάξω, καταντάω νὰ δουλεύω για νὰ καλύπτω ἀνάγκες ποὺ δὲν εἶναι πραγματικές, καὶ συχνὰ εἶναι παλαβές, ὅπως ἂν ἀγόραζα τὴν τελευταία λέξη στὰ αυτοκίνητα, ἐνῶ σπανίως ὀδηγῶ... Ἔτσι ὁ καπιταλισμὸς φτιάχνει τὸν ἄνθρωπο χωρὶς ἐσωτερικὴ ζωὴ, ποὺ οὐσία του εἶναι νὰ ἔχει ὅσο γίνεται περισσότερα. Ἡ ἐπίκριση αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς καὶ συχνές, εἶναι ἀπερίσκεπτη, καὶ ἀκόμα ὑποκριτικὴ, ὅταν προέρχεται ἀπὸ ‘λιτοδίαιτους’ μὲ Armani καὶ Audi.

Ἄν δὲν ἀγόραζα νέα μοντέλα αυτοκινήτων, τί θὰ ἔκανα ἄραγε; Θὰ διάβαζα Κίρκεγκωρ ἀκούγοντας Μότσαρτ; Ἄρκει νὰ ἀφαιρέσω ἀπὸ κάποιον τὴ δυνατότητα νὰ τὸν παρασύρει ἡ μόδα, για νὰ γίνει στοχαστὴς, ἀσκητὴς, λάτρης τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων; Ὅμως τὸ ἐπιχείρημα φανερώνει ἄφογα τὴ νοοτροπία τῶν ἀριστερῶν: ὁ Πατερούλης γνωρίζει τὸ καλό σου! Εἶσαι ἀνώριμος! Πρέπει νὰ σοῦ κόψει τὶς κακὲς συνήθειες! Θὰ ἔχεις μία μάρκα αυτοκινήτου, σ’ ἀρέσει δὲν σ’ ἀρέσει, θὰ μάθεις ἀπὸ τὸν Πατερούλη ποιὲς εἶναι οἱ πραγματικὲς σου ἀνάγκες!

Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ ὅλο τὸ κακὸ ὀφείλεται στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία.¹⁴⁵ Τὰ ὑπόλοιπα ἀκολουθοῦν νομοτελειακά. Ὁ ἓνας κερδοσκοπὸς μετὰ τὸν ἄλλο μᾶς δημιουργοῦν ἀνάγκες, μᾶς κάνουν νὰ ἀγοράζουμε τὰ προϊόντα τους, κι ἐμεῖς ‘τσιμπᾶμε’ (γιατί;) ξοδεύουμε τὰ λεφτά μας καὶ γινόμαστε φιλάργυροι γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ ξοδεύουμε. Μάλιστα αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τοῦ καπιταλισμοῦ, δὲν κάνει ἄλλο ἀπ’ τὸ νὰ δημιουργεῖ ἀνάγκη γιὰ λεφτά καὶ σπατάλη! Ὅμως, ἂν ἀπαγορευόταν ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, θὰ ἐξαφανιζόταν ἡ ἀπληστία τῶν ἐπιχειρήσεων, δὲν θὰ ὑπῆρχαν τὰ προϊόντα τους νὰ μᾶς δελεάζουν οὔτε τὰ λεφτά μας γιὰ νὰ τὰ ἀγοράζουμε, κι ἔτσι θὰ ἀφηγνόμασταν ἐλεύθεροι νὰ ἀπολαύσουμε τὴν ἀνθρωπιά μας!

Τί σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμὸς δημιουργεῖ τὶς ἀνάγκες μου; Ποῦ βρίσκεται γραμμένο πόσα αὐτοκίνητα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχω, ποιῶν χρωμάτων, ποιᾶς ἡλικίας, ποιῶν ἐπιδόσεων; Ποιὸς καθορίζει ἂν ἔχω ἀνάγκη τὸ πλυντήριο ἢ ἂν ἀρκεῖ μιὰ σκάφη; Ποιὸς καθορίζει πόσες κολώνιες εἶναι ἀνάγκη νὰ μπορῶ νὰ ἀλλάζω, ἢ ἀρκεῖ μιὰ, ἢ καμμία;

Γιὰ χάρη τῆς συζήτησης, ἔστω πὼς ὑπῆρχε ἡ Βίβλος τῶν Ἀναγκῶν, καὶ γνωρίζαμε μιὰ γιὰ πάντα μὲ σιγουριά τί εἶναι ἀναγκαῖο. Γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμποδιστῶ νὰ ξοδεύω τὰ λεφτά μου σὲ κάτι ποῦ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, νὰ γίνω σπάταλος καὶ φιλάργυρος, ἂν ἔτσι προτιμάω; Ὁ καπιταλισμὸς προσφέρει καὶ αὐτό, μιὰ ἐπιφανειακὴ χαρὰ σὲ ὅσους θέλουν νὰ ἔχουν τὴ χαρὰ αὐτή. Κοινωνία φιλίας δὲν νοεῖται στὴν

¹⁴⁵ Καὶ ἐδῶ ἡ ἀρχὴ βρίσκεται στὸν χριστιανισμό, χαρακτηριστικὰ στὸν Χρυσόστομο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδιοκτησία, τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου, εἶναι καταραμένα λόγια! Προέρχονται ἀπὸ τὸν διάβολο καὶ δημιουργοῦν ὅλες τὶς συμφορὲς καὶ τοὺς πολέμους!

Κοινωνίες φιλίας

ἀπογοήτευση ἀλλὰ στή χαρά. Ὅπουδήποτε ἀνέλαβαν τήν ἐξουσία οἱ ‘λιτοδίαιτοι’ καί ‘ἀλτρουϊστές’ ὁ κόσμος δυστύχησε, τήν ὥρα πού οἱ ἴδιοι βιάζονταν εὐχάριστα τόν δρόμο τῶν τεχνητῶν ἀναγκῶν καί παράγγελλον γιά τόν ἑαυτό τους ἄφθονες τίς περιττές καπιταλιστικές πολυτέλειες.

Ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις

Ἡ ΑΝΗΣΥΧΙΑ περιττεύει, ἂν εἶμαι σοσιαλιστής! Ἀπολαμβάνω τὴ θαλπωρὴ τῆς ἀριστεροσύνης καὶ περιμένω νὰ καταρρεύσει ὁ καπιταλισμὸς ἀπὸ μόνος του, μέσα ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις του! Ἐκτὸς ἂν στὸ μεταξύ προλάβει νὰ μὲ ἐξαθλιώσει, ὁπότε φέρνω τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου μιὰ ὥρα ἀρχύτερα. Ἡ μεγάλη καπιταλιστικὴ ἀντίφαση καὶ βέβαιη αἰτία τῆς συντριβῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ὑλικὲς συνθηκὲς παραγωγῆς καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς. Μὲ ἀπλὰ λόγια, ὅσο βγάζω τὸ φωμὶ μου μὲ τὰ ἐργαλεῖα μου, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἀναγκαία. Ὅταν ἀναπτυχθεῖ ἡ οἰκονομία καὶ δουλεύω γιὰ τὸ Κεφάλαιο, πλησιάζει ἡ ὥρα νὰ καταρρηθῆ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δηλαδὴ νὰ ‘κοινωνικοποιήσω’ τὴν ἰδιοκτησία τοῦ ἀφεντικοῦ. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς ψευτοεπαναστατικῆς ὑποκρισίας, ἐπιστημοφάνειας καὶ ληστρικῆς κουτοπονηριᾶς εἶναι φυσικὸ νὰ προσελκύει ὁπαδοὺς ἀνάλογης ποιότητος. Εἶναι τραγικὰ ἀπογοητευτικὸ νὰ διαβάζεις κείμενα ὅπως τῆς Λούξεμπουργκ, τοῦ Τρότσκυ, τοῦ Κάουτσκυ, καὶ νὰ βλέπεις ὅτι περιμένουν τὴν κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή! ἀνίκανοι νὰ διανοηθοῦν πόσο ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου βρίσκονται.

Ὅσα ἀποκαλοῦνται ‘ἀντιφάσεις’, ὑπαρκτὰ ἢ φανταστικά, στὸν βαθμὸ ποὺ περιέχουν κάποια ἀντίθεση, κανονικὰ θὰ τὰ ἔλεγεσ συμκρούσεις. Ποῦ βρίσκεται ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἐταιρεῖες καὶ τοὺς ὑπαλλήλους; Ἡ ἀντίφαση σημαίνει ἐσωτερικὴ ἀναίρεση, αὐτοαναίρεση, ἓνα δομικὸ πρόβλημα ἢ πρόβλημα φύσης, ὅμως ἐργοδοσία καὶ ὑπάλληλοι οὔτε εἶναι τὸ ἴδιο, οὔτε ὁρίζονται καπιταλιστικὰ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο,

έπομένως επιβάλλεται να μιλούμε για συγκρούσεις, όποτε υπάρχουν.

Η περιγραφή της σύγκρουσης ως αντίφασης δέν είναι απλή άπερισκεψία ή άθωά άσχετοσύνη, είναι μιá συνειδητή διαστρέβλωση, προσπαθειΐ να υποβάλει τήν έντύπωση ότι ό καπιταλισμός υποφέρει άπό έσωτερικό πρόβλημα, πού θα τόν διαλύσει νομοτελειακά, ότι είναι καταδικασμένος άπό τή φύση του να άποτύχει. Μπορώ να τερματίσω μιá σύγκρουση με συζήτηση, με συμφωνία, με υποχωρήσεις και προσαρμογές, όμως ή αντίφαση ανατρέπει τες άρχές, σημαίνει πώς ό,τι κι άν κάνω είναι μάταιο, ό καπιταλισμός έχει ήμερομηνία λήξης!

Η 'άντίφαση' άνάμεσα σε κεφάλαιο και ύπαλλήλους έχει έπιλυθει μιá χαρά, και ό καπιταλισμός μακροημερεύει, άκριβώς έπειδή σέβεται τόν άνθρωπο, ώστε ζητήματα άδικης μεταχείρισης δέν διαιωνίζονται. Άλλες 'άντιφάσεις' είναι άνάμεσα στους ίδιους τούς κεφαλαιούχους, άνάμεσα στους έθνικούς καπιταλισμούς, άνάμεσα στους κυρίαρχους καπιταλισμούς και τούς λαούς τής έπικράτειάς τους... Και αυτές οι δΐθεν άντιφάσεις νοοϋνται ως συγκρούσεις, ύπαρκτες ή φανταστικές.

Ό έντοπισμός 'άντιφάσεων' προσθέτει άτοπη δραματική διάσταση άκόμη και σε φαινόμενα όχι μόνο συνηθισμένα αλλά και έπιθυμητά στον καπιταλισμό, όπως είναι ό άνταγωνισμός, διαπροσωπικός είτε διεθνής, ή όπως ή εύελιξία, να υπολογίζονται οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των λαών. Όμως είναι άλλο καθένας να έπιδιώκει τó καλύτερο και να είναι έτοιμος να τά βάλει με τόν έαυτό του όποτε ύστερεΐ, άλλο να έπιδιώκει να ώφεληθει άπό τή ζημιá των υπολοίπων άδιαφορώντας για τήν βελτίωση των δικών του έργων. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε φαινόμενα παρακμής, όπως με τόν εύρωπαϊκό έθνικισμό, άπ' όπου προέκυ-

φαν καὶ οἱ παγκόσμιοι πόλεμοι τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ καπιταλισμοῦ ἢ ‘κρατικοποίησής’ του.

Ὅσο πιὸ ἰσχυρὸς εἶναι ὁ ἐθνικισμὸς τόσο μειώνει τὸν καπιταλισμὸν, δὲν τὸν πραγματοποιεῖ ‘ἐναλλακτικά’. Προτάσσει μιὰ συλλογικὴ ὄντοτητα, ὅπως εἶναι τὸ ἔθνος, ταυτόχρονα καταπνίγοντας τὴν ἀνεξαρτησία καὶ δημιουργικότητα τοῦ ἀτόμου. Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι καὶ ὁ ἐθνικισμὸς ἀποδεικνύουν πόσο χρειάζεται ἡ Εὐρώπη ἐνιαίᾳ πολιτικὴ μορφή, κάτι παραπάνω ἀπὸ συμμαχία καὶ συνεργασία, μιὰ δέσμευση τῶν λαῶν μεταξύ τους καὶ ἀμοιβαία ἀφοσίωση, ὄχι ἀρνητικά, ὡς ἀπλὴ ἀποφυγὴ τῶν συγκρούσεων, ἀλλὰ ὡς ἐπιθυμία γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸν.

Στὶς διαιρέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν προετοιμάζεται, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιη, ἡ μελλοντικὴ πρόοδός τους μέσα ἀπὸ τὴν ὑπέρβαση ἐπιζήμιων ἐθίμων καὶ νοοτροπιῶν, ἀπ’ ὅπου ἴσως γίνεῖ δυνατὴ ἀκόμα καὶ ἡ ἐπανάνωσή τους. Ἡ ὑπέρβαση αὐτὴ σήμερα μοιάζει πιὸ ἀνέφικτη, ἐπειδὴ ἔπαψε νὰ εἶναι πολιτικὰ ἀναγκαῖα. Μὲ τὸν διαχωρισμὸν τους ἀπὸ τὰ περισσότερα καὶ ἰσχυρότερα κράτη οἱ Ἐκκλησίες δὲν μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν ἐθνικὲς συγκρούσεις κι ἔτσι ἐνδιαφέρει λιγώτερο ἢ διαίρεσή τους, ἡ ὁποία πάντως παραμένει πνευματικὸ καὶ πολιτισμικὸ τραῦμα κάθε ἄλλο παρὰ ἀμελητέο. Θρησκεία ποὺ ἐπαγγέλεται τὴν πιὸ ἀληθινὴ ἐνότητα, ἂν ὑποφέρει ἢ ἴδια ἀπὸ διαιρέσεις, εἶναι ἐπόμενο νὰ μεταφέρει σὲ διάφορους βαθμοὺς καὶ μὲ διάφορους τρόπους στὴ ζωὴ τῶν κοινωνιῶν διαιρέσεις καὶ παραλογισμὸν, ἐφόσον ἢ ἴδια βρίσκεται στὰ θεμέλια ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτισμῶν.

Ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ὑπάρχουν λαοὶ ἀγγέλων σὲ αὐτὴ τὴ ζωὴ. Ὅταν ἀδελφία ἀναλώνονται σὲ διαμάχες, συνάδελφοι ὑπονομεύουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, γείτονες δὲν μιλιῶνται, ὁμοεθνεῖς δὲν νοιάζονται γιὰ τὴ διπλανὴ πόλη, δύσκολα ἐκπλήσσεται κανεὶς ἐπειδὴ ὁ ἀρχαῖος ἐλληνισμὸς πνίγηκε στὸ αἷμα τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στὶς πόλεις-κράτη.

Σήμερα δὲν εἴμαστε πιὸ φιλειρηνικοὶ οὔτε πιὸ σοφοί, ἀπλῶς μὲ τὰ πυρηνικὰ φθάσαμε σὲ ἐπίπεδο ἰσχύος ἱκανὸ νὰ καταστρέφει τὸν πλανήτη. Μᾶς φυλάει ὁ φόβος, ἐνῶ μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες γίνονταν εὐκολὰ πόλεμοι τῆς πιὸ μεγάλης κλίμακας. Καὶ πάλι αὐτὰ δὲν ἐξαντλοῦν τὴν πραγματικότητα. Τὸ 80% τῆς καλοπροαίρετης κριτικῆς στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ δὲν θὰ εἶχε γίνει, ἂν ἡ σύγκριση ἀφοροῦσε ἐναλλακτικὲς δυνατότητες καὶ ὄχι κάποια ἰδανικὴ πολιτεία ποὺ δὲν ὑπῆρξε ποτέ.

Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ ὁ καπιταλισμὸς θὰ καταρρεύσει γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο, ἐπειδὴ ἡ προσφορὰ δὲν παρακολουθεῖ τὴ ζήτηση! Στὸν σοσιαλισμὸ δὲν ὑπάρχει πρόβλημα. Παράγεται ἕνα προϊόν, τὸ ἔχεις ἂν θέλεις, κι ἂν δὲν θέλεις μὴν ἔχεις τίποτα! Ποιὸς γνωρίζει ὅμως ποιὲς εἶναι οἱ ἀνάγκες τοῦ καταναλωτῆ γιὰ νὰ μὴν παράγονται ἀζήτητα; Στὸν σοσιαλισμὸ (παριστάνει ὅτι) γνωρίζει τὸ κράτος Πατερούλης. Στὸν καπιταλισμὸ τίς ἀνάγκες γνωρίζει ἡ φαντασία τοῦ δημιουργοῦ καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ καταναλωτῆ. Τίποτα δὲν εἶναι βέβαιο! Γίνονται ἔρευνες, δημοσκοπήσεις, δοκιμές, πειραματισμοί, ὑπάρχει ρίσκο, καὶ ὅμως, ἡ λαχτάρρα τοῦ ἑνὸς νὰ δημιουργήσει αὐτὸ ποὺ ὁραματίζεται, συναντάει τὴν ἀναποφάσιστη εἴτε ἀποφασισμένη ἀνάγκη τοῦ κοινοῦ του, καὶ συχνὰ τὴ δημιουργεῖ! Ὅταν ἕνα προϊόν δὲν εἶναι ἐπιτυχημένο, ὁ ἐπιχειρηματίας ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τοῦ ρίσκου του καὶ ἀλλάζει πορεία. Ἡ ἀπλή αὐτὴ φυσιολογικὴ διαδικασία ἐπιλογῆς προφανῶς λειτουργεῖ, ἀφοῦ ὁ Μάρξ καὶ ἡ παρέα του ἀκόμα περιμένουν τὴν κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ...

Ἐκμετάλλευση

ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΗΣΕΙ τις ἀτομικὲς ἐλευθερίες ὁ σοσιαλισμὸς διαστρέφει τις ἔννοιες ἀποκαλῶντας τὴν ἰδιωτικὴ ἐργοδοσία ἐκμετάλλευση! Ὅμως ἐκμετάλλευση εἶναι νὰ χρησιμοποιῶ κάποιον παρὰ τὴ θέλησή του καὶ νὰ τὸν ἀμοίβω λιγώτερο ἀπ' ὅσο δικαιούται. Ἔστω μόνη τῆς ἡ δυνατότητα γιὰ παραίτηση δὲν ἐπιτρέπει νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐκμετάλλευση. Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, ἀφοῦ δὲν κάνω κάτι ποῦ μοῦ ἀρέσει, τὸ κάνω μὲ τὸ ζόρι. Πῶς λέγεται ὅμως τὸ ζόρι ποῦ τραβάω, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος χτύπησα μιὰ πόρτα καὶ ζήτησα δουλειά; Ἄν στὴν πράξη ἡ παραίτηση δὲν εἶναι ἐπιλογή, ἐπειδὴ δὲν θὰ βρῶ καλύτερη ἢ καμμιά δουλειὰ πουθενά ἄλλοῦ, μὲ τὴ 'ζόρικη' θέση ἀνοίγει ὁ μόνος δρόμος γιὰ κάποιο εἰσόδημα, μικρὸ ἢ μεγάλο. Αὐτὸ δὲν λέγεται ἐκμετάλλευση ἀλλὰ σωτηρία. Ἄν ὅμως ἀπαιτῶ νὰ προσληφθῶ σὲ ὅποια θέση μοῦ ἀρέσει μὲ τὴν ἀμοιβὴ ποῦ μοῦ ἀρέσει, βαδίζω ὀλοταχῶς γιὰ τὴν ἀνεργία ἢ γιὰ τὰ σοσιαλιστικὰ ἐργοστάσια, ὅπου δουλεύω θέλω δὲν θέλω, μὲ ἀμοιβὴ ἐξαθλίωσης ἢ καὶ χωρὶς ἀμοιβή, ἂν μιὰ μέρα καθυστερήσω, καὶ μὲ διαρκῆ ἀπειλὴ σωφρονισμοῦ, ἂν ὅλα αὐτὰ δὲν μὲ ἐνθουσιάζουν.

Χρειαζέται νὰ μὴν ὑποτιμᾶται ἡ συνολικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ, ὅποτε προσπαθοῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τις συνθηκὲς ἐργασίας. Ἡ ἐποχὴ ποῦ 'ἐνέπνευσε' τὸν Μάρξ, γνώρισε ἐπίσης τὴν ἀντίδραση τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν Γουόρντγουερθ ὡς τὸν Ντίκενς. Ἰπῆρχε καὶ πραγματικὴ ἀδικία πέρα ἀπ' ὅση σκαρφίστηκε ὁ Μάρξ — ὅμως:

1) Ἄν κάποιος ὀργίζεται μὲ τοὺς κακοὺς πλούσιους, θὰ συνέφερε νὰ προσέξει τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ συνειδητοποιή-

σει σέ ποιό βαθμό ό ίδιος μοιράζεται τά δικά του μέ όσους έχουν άκόμα πιό λίγα, ώστε νά καταλαβαίνει τά πράγματα σέ ρεαλιστικές διαστάσεις και νά μεγαλώνει τή δυνατότητά του νά άπαλλαγει άπό έχθρότητες και προκαταλήψεις.

2) Αυτό πού μετράει άποφασιστικά εἶναι ό βαθμός τοῦ προβλήματος και ή δυνατότητα νά ξεπεραστεῖ, όπως στή συνέχεια πράγματι ξεπεράστηκε μέ νόμους πού άπαγόρευσαν τήν παιδική εργασία,¹⁴⁶ μέ αύξηση τῶν μισθῶν, ἔστω όχι θεαματικά, και άργότερα μέ βελτίωση όλων τῶν συνθηκῶν, άκόμη και θεαματικά. Αὐτά ἔγιναν άργότερα, όχι επειδή άργότερα άνακαλύφθηκε ή δικαιοσύνη, ή άλληλεγγύη, και όλες οί άρετές πού προηγουμένως ἦταν γνωστές μόνο στούς προλετάριους, ούτε επειδή ή γροθιά τοῦ εργάτη τρομοκράτησε τό Κεφάλαιο, αλλά επειδή αύξήθηκε ή παραγωγικότητα. Στά μισά τοῦ 19ου αἰῶνα ή Ἀγγλία εἶχε γίνει ή πιό πλούσια χώρα στόν κόσμο, για νά δώσει τή θέση αὐτή μετά άπό λίγες δεκαετίες στή Γερμανία και τίς ΗΠΑ, μέ τή διάδοση τῆς βιομηχανικῆς επανάστασης σέ ὅλο τόν δυτικό κόσμο.¹⁴⁷ Χάρη στήν οικονομική ανάπτυξη ἔγινε

¹⁴⁶ Θυμίζω ότι ό Μάρξ δέν θέλει τήν κατάργηση τῆς παιδικῆς εργασίας στό εργοστάσιο, παρά μόνο μέ τήν καπιταλιστική της μορφή! "Όταν τό εργοστάσιο περάσει στό κράτος Πατερούλη, ή δουλειά θά εἶναι σάν περίπατος στό λιβάδι.

¹⁴⁷ Ἡ άρχή τῆς βιομηχανικῆς επανάστασης στήν Ἀγγλία εἶναι άλλο ένα ζήτημα πού δέν ἔχει βρεῖ όριστική ἐξήγηση. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι συνήγησαν πολλοί παράγοντες, τούς περισσότερους άπό τούς όποιους ὅμως θά διαπιστώσει κανείς σέ άλλες περιπτώσεις, γι' αὐτό άλλωστε ή βιομηχανική επανάσταση επεκτάθηκε άστραπιαῖα σέ ὅλο τόν δυτικό κόσμο. Ἀποφασιστική πιστεύω πώς υπῆρξε στήν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας ή φιλελεύθερη προσέγγιση τῆς οικονομίας. Τό άγγλικό κράτος περιόριζε τήν ιδιωτική επιχειρηματικότητα πολὺ λιγώτερο. Ἡ άτμομηχανή, ή

ὕποχρεωτικὴ ἢ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν ὡς τὰ 15, ἀπ' ὅπου καὶ δυνατὴ γιὰ ὅλα τὰ παιδιά ἢ ἐπιμήκυνση τῶν σπουδῶν. Χάρη στὴν ἀνάπτυξη προέκυψε ἡ ἀσφάλιση καὶ ἡ σύνταξη, ἀκόμα καὶ ἡ ἐκούσια ἀνεργία καὶ φιλοξενία, νὰ ζεῖ κανεὶς ἐξαρτημένα, ἂν προτιμᾷε κάτι τέτοιο.

Πάντα θὰ συγκινοῦν μυθιστορήματα ὅπως ὁ Ντέηβιντ Κόπερφηλντ καὶ ὁ Ὀλιβερ Τουῖστ, ὅμως παιδικὴ ἐργασία ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ἦταν σκληρὴ, κυρίως ἀγροτικὴ, μὲ πολλὰ παιδιά, ἀγόρια καὶ κορίτσια, νὰ πεθαίνουν ἢ νὰ παραμορφώνονται σκελετικά, συχνὰ καὶ ἐξαπατημένα, χωρὶς νὰ ἔχουν κἂν ἀμοιβθεῖ. Ὁ Μάρξ καὶ οἱ σοσιαλιστὲς ἄλλη μιὰ φορὰ ἀγνόησαν τὴν πραγματικότητα. Γιὰ ἓνα διάστημα ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση συνέχισε νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν παιδικὴ ἐργασία,¹⁴⁸

μετάβαση ἀπὸ τὴ βιοτεχνία στὸ ἐργοστάσιο, διάφορες ἄλλες ἐφευρέσεις καὶ ἐξελίξεις ποὺ βελτίωσαν τὴν παραγωγικότητα, ἐγγράφονται στὴν φιλομάθεια καὶ ἐργατικότητα τῶν δυτικῶν λαῶν. Πιὸ ἰσχυρὸς παράγοντας ὅμως ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀτομικὴ ἐλευθερία, καὶ αὐτὴ ὄχι μόνο οὔτε κυρίως χάρη στὴν κρατικὴ σύνεση, ἀλλὰ ἐπειδὴ χαρακτηρίζε περισσότερο τοὺς ἴδιους τοὺς πολίτες. Στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη ἔτειναν νὰ κλείνονται στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ἐπιχείρηση, τοὺς ἐνδιέφερε λιγώτερο ὁ συναγωνισμὸς καὶ τὸ ρίσκο, καὶ ἐν τέλει, θέλοντας καὶ μὴ, εἶχαν σχετικὰ μικρότερη προοπτικὴ ἀνάπτυξης καὶ ἐπενδύσεων. Ὅμως ὅ,τι συμβαίνει σὲ μιὰ εὐρωπαϊκὴ χώρα ἐπηρεάζει καὶ τὶς ὑπόλοιπες, στὸ παρελθὸν λίγο πιὸ ἀργὰ ἐπειδὴ ἡ ἐπικοινωνία ἤθελε περισσότερο χρόνο, σήμερα ἀκαριαῶς.

¹⁴⁸ Καὶ πῶς θὰ μπορούσε νὰ κάνει διαφορετικὰ ὅταν, γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἀγγλία ὁ μισὸς πληθυσμὸς ἦταν κάτω ἀπὸ εἴκοσι χρονῶν; Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνατραπεῖ μὲ τὴν εὐημερία ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμὸ καὶ τὴν αὔξηση τοῦ προσδόκιμου ζωῆς.

δέν τήν είσήγαγε, και πολὺ σύντομα ἔφερε τήν κατάργησή της, πρῶτα στὶς ἡλικίες κάτω τῶν ἐννιά, στὶς μεγαλύτερες ἡλικίες περιορίζοντας τὶς ὥρες ἐργασίας. Δέν εἶναι ὅμως ἀσήμαντο οὔτε ἄσχετο ὅτι και στὶς ἡλικίες μεταξύ δέκα και δεκαἕξι ἡ ἐργασία ὄχι μόνο περιορίστηκε, ἀλλὰ προέβλεπε τὰ παιδιὰ νὰ ἐκπαιδεύονται, μέσα στοῦ ἐργασιακοῦ τους πρόγραμμα, στὴ γλῶσσα και τὴν ἀριθμητική.

Στὴ διαδικασία τῆς θεσμικῆς ἀναμόρφωσης ἀναμίχθηκε τὸ κράτος μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀναλάβει τομεῖς ὅπως τὴν υγεία, τὴν ἐκπαίδευση, τὶς ἀστικές συγκοινωνίες, τὸ νερό, τὸ ἀέριο, τὶς τηλεπικοινωνίες, τὰ τρένα, κ.ἄ., ὄχι ἀκολουθώντας σοσιαλιστικὲς ἰδέες ἀλλὰ ἐνισχύοντας τὴν ἐξουσία του σὲ ἐποχὴ κορύφωσης τοῦ ἐθνικισμοῦ. Συχνὰ αὐτὸ περιγράφεται ὡς ‘ἐλεγχόμενος’ καπιταλισμός, ἐνῶ εἶναι ὑποχώρηση τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν περιγραφή του ὡς ‘κρατικοῦ’ καπιταλισμοῦ. Ὁ καπιταλισμὸς δέν εἶναι γνήσιος, δέν πραγματοποιοῦνται οἱ δυνατότητες τῆς φύσης του και δέν ἐκπληρώνονται οἱ ἀξίες του, ἀν δέν κινεῖται ἀπὸ τὸ ἄτομο και τὶς ἰδιωτικὲς σχέσεις, συμφωνίες και συνεργασίες.

Ὁ καπιταλισμὸς λοιπὸν ὑποχωρεῖ, ὁ κρατισμὸς θωρακίζεται, κι ἔτσι, ἐνῶ τὸν προηγούμενο αἰῶνα οἱ Εὐρωπαῖοι ταξίδευαν ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη χωρὶς διαβατήριο και μποροῦσαν νὰ μένουν και νὰ ἐργάζονται ὅπου ἤθελαν, ξαφνικὰ γίνονται ἐχθροὶ και ξεσποῦν δύο παγκόσμιοι πόλεμοι. Τὰ κράτη ἔφθασαν στοῦ παρανοϊκοῦ σημείου νὰ ρυθμίζουν τιμὲς και εἰσοδήματα! Φυσικὰ αὐτὸ δέν γινόταν νὰ συνεχιστεῖ, τὸ ἀδιέξοδο ἦταν δεδομένο και ἡ ἴδια ἡ ‘ἐργατιά’ ὑπέφερε ἀπὸ τὶς φορολογικὲς ἀπαιτήσεις και τὶς χαμηλῆς ποιότητας κρατικὲς ὑπηρεσίες, μὲ τὶς ἀπεργίες νὰ εἶναι συνεχεῖς. Ἡ κοινωνία συνειδητοποιοῦσε ὅτι κράτος πρόνοιας και μείωση τῶν ἀνισοτήτων και τῆς ἀνεργίας δέν ἔχουν μέλλον

καὶ δύναμη ἂν ἐπιχειροῦνται εἰς βάρος τῆς ἐλευθερίας, τῆς ποιότητος καὶ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας.

Ἐνα μέτρο ἄρχισε νὰ διαμορφώνει τὸ πλῆθος τῶν ἰδιωτικοποιήσεων καὶ ἡ προσπάθεια τῶν ἴδιων τῶν κρατικῶν ἐπιχειρήσεων νὰ ἀκολουθήσουν κανόνες τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας. Τὸ κράτος παρέμενε ἰσχυρὸ ἀλλὰ προσανατολισμένο σὲ νέες ἀρμοδιότητες, νὰ διαφυλάσσεται ὁ ἀνταγωνισμός, νὰ ἀποτρέπονται οἱ προσπάθειες γιὰ δημιουργία μονοπωλίων, νὰ ἐλέγχεται ἡ νομιμότητα στὶς ἰδιωτικὲς πρωτοβουλίες... Προκαλεῖ ἐπομένως παρεξήγηση νὰ ἀξιολογοῦνται οἱ ἀρχές τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουν διαμορφωθεῖ στὴ συνέχεια μέχρι σήμερα. Θὰ ἦταν σὰν νὰ κατηγοροῦσαμε ἓνα παιδί ὅτι δὲν γεννήθηκε ἐνήλικος!

Ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἀμοιβῆς, ποιὸς καθορίζει ἂν εἶναι μικρὴ, κανονικὴ, μεγάλη ἢ ἄδικη; Ἐνας τρόπος εἶναι ὁ σοσιαλιστικὸς, καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἐξαθλίωση, ὅπως προέβλεπε ἤδη ὁ Ρικάρντο. Ἐνας ἄλλος τρόπος εἶναι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα.

Ἡ ἐπιχείρηση χρειάζεται νὰ φέρει κέρδος γιὰ νὰ μὴν ἐγκαταλειφθεῖ. Ἄν κατηγορῶ τοὺς ἐπιχειρηματίες ὅτι κερδοσκοποῦν, χρειάζομαι ζουρλομανδύα. Ἄραγε, οἱ ἐπικριτὲς δὲν ὑπολογίζουν τὸ κέρδος, μὲ κριτήριον ἀκριβῶς τὸ κέρδος τοὺς προσδιορίζοντας τί εἶναι δίκαιο καὶ τί ἄδικο; Γιὰ νὰ ἐπιτύχει μιὰ οἰκονομία ἐπιβάλλεται οἱ ἐπιχειρήσεις νὰ εἶναι κερδοφόρες καὶ ὅλοι νὰ θέλουν τὸ κέρδος. Ὁ ἐπιχειρηματίας φροντίζει τὴν ἐπιχείρηση, καὶ φροντίζει τοὺς ὑπαλλήλους στὸν βαθμὸ πού τοὺς χρειάζεται γιὰ τὴν ἐπιχείρησή του — δὲν εἶναι κοινωνικὸς λειτουργός. Ὅμως τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν ὑπάλληλο. Δὲν εἶναι ὁ ἐπιχειρηματίας ἰδιοτελής καὶ ὁ ὑπάλληλος ἀνιδιοτελής! Ὁ ὑπάλληλος δὲν ζήτησε δουλειὰ γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν ἐπιχείρηση ἀλλὰ γιὰ νὰ φέρει χρῆμα στὴ δική του τσέπη. Πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ κερδοσκοπία

άλλα να μη γνωρίζω τί θα φέρει ποιό κέρδος για πόσο καιρό, και τί θα ζημιώσει πόσο, άμέσως ή άργότερα. Ίσως ώφεληθῶ προσωρινά, αν κατασπαράξω μιá επιχείρηση, μετά όμως τί θα συμβεῖ; Θα ώφεληθῶ αν έξαπατήσω τήν αγορά με ένα προβληματικό προϊόν. Πόσο θα κρατήσει ή άπάτη και τί θα κάνω μετά; Οικονομίες τῆς άρπαχτῆς και τῆς άπάτης δέν έχουν μέλλον, όπως οὔτε οικονομίες με δῆθεν ‘λαϊκές’ κυβερνήσεις, που διαβάλλουν τήν κερδοσκοπία.

Τό σύνολο τῶν δαπανῶν τῆς επιχείρησης χρειάζεται όχι μόνο να μην υπερβαίνει τά έξοδά της παράλογα, δηλαδή πέρα από τó ιδιαίτερο ρίσκο που ἴσως δημιουργεῖ μιá σπάνια επένδυση, αλλά να επιτρέπει χρηματοδότηση νέων σχεδίων, βελτίωση τῶν προηγούμενων και κάθε μορφῆς μεγέθυνση. Από ἐδῶ δέν προκύπτει ποιá εἶναι δίκαιη άμοιβή για τούς υπαλλήλους, αλλά μόνο τó ανώτατο ὄριο οποιασδήποτε άμοιβῆς. Τό πραγματικό ὕψος της καθορίζεται επίσης από τή σπουδαιότητα τῆς εργασίας. Όσο πιό αναγκαῖος εἶναι ένας υπάλληλος, τόσο καλύτερα άμοιβεται, σύμφωνα πάντα και με τίς δυνατότητες τῆς επιχείρησης. Οὔτε εἶναι δυνατό να παίρνουν ὅλοι τήν ἴδια άμοιβή ανεξάρτητα από τή σπουδαιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν τους. Δέν καθορίζει ή επιθυμία μου τήν άμοιβή μου, αλλά οἱ υπηρεσίες που προσφέρω και οἱ δυνατότητες τῆς επιχείρησης. Αυτόνομη πράγματα, ή εκτίμηση τῶν οποίων δυστυχῶς έχει αποδειχθεῖ κάθε άλλο παρά αυτόνομη.

Στή βιώσιμη βελτίωση τῆς άμοιβῆς συμμετέχουν περισσότερο από τή ‘διαμάχη’ υπαλλήλου και εργοδότη. Γιατί θα ἔπρεπε να άμοίβομαι ιδιαίτερα για κάτι που δέν εἶναι ιδιαίτερο ή δέν έχει καν ζήτηση; Και επειδή δέν εἶναι ὅλα ἄσπρα ή μαῦρα αλλά υπάρχουν άποχρώσεις, συμφέρει να επιτρέπεται ή σύναψη όχι μόνο μαζικῶν αλλά και έξατομικευμένων συμβάσεων εργασίας ή συμβάσεων ὀρισμένου χρόνου ή ἔργου. Κάθε δυνατή εργασιακή σχέση χρειάζεται

νά εἶναι κατ' ἀρχὴν διαθέσιμη, ὅπως συμφωνήσουν ἐργοδό-
της καὶ ὑπάλληλος. Ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ κρίσιμα καθήκοντα
τῆς ἐκπαίδευσης καὶ μάλιστα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσα-
νατολισμοῦ εἶναι νὰ εἰδοποιεῖ καὶ προετοιμάζει τοὺς νέους
νὰ ἔχουν ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, νὰ βελτιώνουν συ-
νεχῶς τὰ προσόντα τους, γιὰ νὰ χαίρονται τὶς δυνάμεις τους
καὶ τὸ ἔργο τους καὶ γιὰ νὰ ἐλπίζουν ρεαλιστικὰ σὲ καλύτε-
ρες ἀμοιβές. Μὲ τὸν ἐργοδότη δὲν ἔχω λόγο νὰ μπλέκομαι
σὲ διαμάχες, θὰ δώσει ὁ ἴδιος τῇ σωστῇ ἀμοιβῇ ἀνάλογα μὲ
τὸν βαθμὸ τῆς δυσκολίας καὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἔργου
ποὺ χρειάζεται ἢ ἐπιχειρήσῃ του. Ἄν δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ
καταλάβει οὔτε τὸ συμφέρον του, προτιμότερο νὰ μὴ χάνω
ἐκεῖ χρόνον.

Στὸ σημερινὸ περιβάλλον τῶν δυτικῶν καὶ ἐκδυτικιζό-
μενων λαῶν, ὅταν πρώτη φορὰ τόσο πολλοὶ ἔχουν τόσο
πολλές δυνατότητες καὶ εὐκαιρίες νὰ ζήσουν ὅπως θέλουν,
ἀποτελεῖ θλιβερὴ παραφωνία ὁ ἀριστερὸς θρῆνος γιὰ τὴ
χαμένη σιγουριά, ὅτι δὲν γνωρίζεις ἂν θὰ παραμείνεις σὲ
μιὰ ἐργασία, ἐπειδὴ τὰ προσόντα σου μπορεῖ νὰ ξεπερα-
στοῦν, ἢ θέση σου νὰ καταργηθεῖ, τὸ ἐργοστάσιο νὰ μετα-
φερθεῖ σὲ ἄλλη χώρα... Αὐτὸς εἶναι ὁ κόσμος τῆς ἐπανά-
στασης, ὁ ἀντισυμβατικὸς καὶ ἀσυγκράτητος; Μιὰ δουλίτσα
βρέξει χιονίσει καὶ τρόμος μήπως τὴ χάσω;

Διάβαζα πῶς ἡ Nike ἔγινε 'εἰκονικὴ' ἐπιχείρηση ἀνα-
θέτοντας τὸ σύνολο τῶν κατασκευαστικῶν ἐργασιῶν της
στὴν Ἀσία καὶ παραμένοντας ἡ ἴδια ὡς ὁμάδα ἔρευνας, σχε-
δίου, διαφήμισης καὶ διαχείρισης τοῦ ἐταιρικοῦ ὀνόματος
καὶ τῶν καταστημάτων. Καὶ σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀπὸ μόνο του
συναρπαστικὸ καὶ δείχνει τὸν δρόμον μπροστά, μιὰ κατεύ-
θυνση ποὺ ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἐξερευνοῦν ἀκόμη καὶ στὸν τρί-
το κόσμον, στήνοντες ἀτομικὲς ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τὸ κινητὸ
καὶ βελτιώνοντας τὴ ζωὴ τους θεαματικὰ, ὁ 'ἐπαναστάτης'
δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθεῖ παρὰ μόνο ἀπώλειες θέσεων

έργασίας, άνίκανος νά σκεφτεῖ ὅτι γιά κάθε χαμηλῶν απαιτήσεων θέση πού χάνεται, προετοιμάζονται περισσότερες μέ ὑψηλότερες απαιτήσεις καί καλύτερες ἀμοιβές. Ὅμως καί στό ἀπόλυτο παρόν ἐπιμένοντας, πόσο προοδευτικό, ἀριστερό καί ἀλληλέγγυο εἶναι νά ἀδιαφορεῖς γιά τοὺς ἀνθρώπους μιᾶς χώρας πῶ μακρινῆς, ὅπου συνάδελφοί σου βρῆκαν δουλειά καί φροντίζουν τίς οἰκογένειές τους, καί μόνο νά κλαίγεις γιά τὸν ἑαυτούλη σου ἐπειδῆ, μέσα ἔστω ἀπὸ μιὰ ταλαιπωρία, ἀνοίγεις στή δυνατότητα γιά κάτι καλύτερο;

Ὁ Μάρξ γνώριζε πόσο ἀνελαστικός εἶναι ὁ νόμος τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης, προτίμησε ὅμως νά τὸν προσεγγίζει μέ λαϊκισμό, ὅτι ἔτσι ὁ ἴδιος ὁ ὑπάλληλος κατανατᾶει προϊόν, πού ἐνδέχεται, ἀνάλογα μέ τίς ἐπιθυμίες τῶν καταναλωτῶν, νά πάψει νά ἔχει ζήτηση. Ὅποτε θά ἔπρεπε νά τὸν πληρώνει ποιός γιά δουλειά πού δὲν χρειάζεται; Ὅμως αὐτὸς δὲν μπορεῖ νά ἀλλάξει τομέα ἐργασίας, ἐνῶ γιά τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ἐφικτὸ νά κατευθύνει ἀλλιῶς τὴν ἐπιχείρηση καί νά ἔχει κερδοφορία. Σίγουρα ὁ ὑπάλληλος δὲν μπορεῖ; Κι ἂν δὲν μπορεῖ ἓνας δὲν μπορεῖ κανένας; Δὲν ὑπάρχουν ἄλλες δουλειές ἢ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπανεκπαίδευση σὲ καμμιά ἡλικία, ὅσες ἱκανότητες κι ἂν ἔχει κάποιος;

Οἱ 'ἐπαναστάτες' ἀντιμετωπίζουν τοὺς ὑπαλλήλους σὰν νά ἦταν νεκροί, άνίκανοι νά μάθουν, άνίκανοι νά μεταπηδήσουν σὲ ἄλλο ἐπάγγελμα, άνίκανοι νά γίνουν καλύτεροι σὲ ὅ,τι κάνουν. Κι ἂν ἔστω οἱ δυνατότητες πολλῶν εἶναι περιορισμένες, τὰ χαρίσματά τους μικρὰ ἢ συνηθισμένα καί ἀμετακίνητα, ἢ ἐργασιακὴ προοπτικὴ τους ἀντικειμενικὰ ἀνυπαρκτὴ, ἐξαρτῶντας τὴν ἀμοιβὴ τους ἀπὸ τίς ἀνάγκες τους καί ὄχι ἀπὸ τίς ἱκανότητες καί τὸ ἔργο τους, καταργῶ τὴν ἴδια τὴν οἰκονομία συνολικά, ὅποτε καί ἡ ἀπλὴ φιλανθρω-

πία δὲν εἶναι πιά δυνατή σὲ κανένα βαθμὸ ἀπὸ κανένα φορέα.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε ἐπίσης τὸν καθορισμὸ κατώτατου μισθοῦ. Ἐπιβάλλοντας στὴν ἀγορὰ κατώτατο μισθὸ ἐμποδίζω τοὺς ἀνεργούς νὰ ἀπασχοληθοῦν σὲ θέσεις ποὺ θὰ ἄνοιγαν μὲ μικρότερη ἀμοιβή, καὶ ἀναγκάζω τὶς ἐπιχειρήσεις νὰ μειώσουν τὰ ἔξοδά τους, ἀπὸ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ὠφελῶντας ὅσες χρειάζεται νὰ τὸ κάνουν. Μιὰ ἀντιλαϊκὴ πλευρὰ εἶναι φανερὴ, ἂν καὶ ἀσκειῖται ἐπίσης πίεση στὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ νὰ αὐξήσει τὶς ἱκανότητές του γιὰ νὰ ἐπανέλθει στὴν ἀγορὰ ἐργασίας μὲ ἄλλες ἀπαιτήσεις. Ὁ κατώτατος μισθὸς ἐκφράζει παραλογισμὸ καὶ κρατισμὸ, ὅμως ὑπὸ προϋποθέσεις δὲν ἀποκλείεται νὰ λειτουργεῖ θετικά, ἐξασφαλίζοντας καλύτερη ποιότητα ζωῆς σὲ πολλοὺς ὑπαλλήλους, ταυτόχρονα ἐξωθῶντας τοὺς ὑπόλοιπους νὰ ἐξελίσσονται γιὰ νὰ βροῦν δουλειά, καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις νὰ μειώνουν τὸ λειτουργικὸ τους κόστος ἀπολύοντας ὅσους δὲν χρειάζονται ἢ μειώνοντας τὶς προσλήψεις. Τί γίνεται ὅμως μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἔχουν ὅσους θέλουν, καὶ ξαφνικὰ τὶς ὑποχρεῶνω νὰ αὐξήσουν τὶς δαπάνες τους; Κι ἂν ἀκόμη μποροῦν, ἔστω ὀριακά, νὰ κρατήσουν ὅσους ἔχουν, ἴσως ἀργήσουν νὰ ἀνοίξουν νέες θέσεις, ἢ εὐελιξία τους μειώνεται καὶ ἡ ἀγορὰ ἐργασίας περιορίζεται.

Ἐκτὸς ἂν ὁ κατώτατος εἶναι ἰδιαίτερα χαμηλός, προτιμότερο νὰ λείπει, ὥστε νὰ ἀνοίγουν θέσεις, οἱ ὁποῖες, στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἀφοροῦν ὑπαλλήλους ποὺ μᾶλλον ἀδυνατοῦν νὰ γίνουν ἀνταγωνιστικοί. Οἱ λεγόμενες ἀσιατικὲς τίγρεις, ἐπέλεξαν τὸ ἄνοιγμα περισσότερων καὶ πιὸ εὐέλικτων θέσεων ἐργασίας, ἀντὶ νὰ ἐπιβάλουν στὴν ἀγορὰ αὐθαίρετες ἀμφιλεγόμενες ρυθμίσεις. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρωτηθοῦν οἱ Κινέζοι ποὺ δουλεύουν γιὰ δυτικὲς πολυεθνικὲς, μήπως προτιμοῦσαν νὰ παραιτηθοῦν, ἐπειδὴ δὲν παίρνουν ὅσα οἱ ἀντιστοιχοὶ ἐργαζόμενοι στὴν Ἀμερικὴ. Στούς ἐργάτες στὸ Με-

ξικό, με τη συμφωνία NAFTA τὸ 1993 δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ δουλεύουν (με τὶς μισὲς ἀποδοχὲς) γιὰ ἀμερικανικὲς, εὐρωπαϊκὲς, ἀκόμα καὶ ἰαπωνικὲς ἐταιρεῖες. Οἱ ἀμερικανικὲς ἐργατικὲς ἐνώσεις, ποὺ ἔχχαναν ἀπὸ τὴ συμφωνία, προσπάθησαν νὰ ἐξηγήσουν στοὺς Μεξικάνους πόσο ἀδικοῦνται καὶ ὅτι ἡ ἴδια ἡ NAFTA προβλέπει τὰ δικαιώματά τους. Μάλιστα. Οἱ Μεξικάνοι εἶχαν πανηγύρι ποὺ δούλευαν, καὶ οὔτε νὰ ἀκούσουν δὲν ἤθελαν γιὰ ἀπεργίες!¹⁴⁹

Ὅλη ἡ καπιταλιστικὴ δυστοπία ποὺ ἀναγγέλλει στὰ γραφτά του ὁ Μὰρξ καὶ ποὺ, ἀντιθέτως, ἤρθε πάντα με τὸν σοσιαλισμό, συνοψίζεται οὐσιαστικὰ σὲ μία ἰδέα, ὅπου εἶναι σὰν νὰ κολλάει ἡ βελόνα: οἱ πλούσιοι ἐκμεταλλεύονται τοὺς φτωχοὺς. Ὁ Μὰρξ θέλησε νὰ παραμείνει σὲ ἓνα πλαίσιο ὑπεραπλούστευσης σὲ βαθμὸ διαστρέβλωσης, παραπέμποντας σὲ ψευδαισθήσεις καὶ διαβάλλοντας τὶς ἐργασιακὲς συνθήκες, ὑποτιμῶντας δύο σημαντικὰ δεδομένα. Πέρα ἀπ’

¹⁴⁹ Μιὰ ἄλλη ἀποτυχία συνέβη τὸν Μάη τοῦ 68. Ἀκόμη σήμε-
ρα οἱ περισσότεροι ἀριστεροὶ δὲν ἔχουν διδαχθεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα ἐκείνης τῆς ‘ἐπανάστασης’, καὶ τὴν θυμοῦνται σὰν νὰ ματαιώ-
θηκε κάτι ἀξιόλογο. Συχνὰ ὅμως οἱ ἴδιοι οἱ ἐξεγερθέντες ἔχουν
διαφορετικὴ εἰκόνα. Πολλὰ γερασμένα παιδιὰ, χαμένα στὴν ψευ-
τοκουλτούρα, κάλλιο ἀργὰ παρὰ ποτὲ κατάφεραν νὰ ἀπογοητευ-
θοῦν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους: ‘τελικὰ δὲν κάναμε τίποτα’, ‘ὅλα ἐκεῖ-
να ποὺ εἶχαν δώσει ἀξία στὴ ζωὴ μου εἶχαν καταρρεῦσει’, ‘εἶχα-
με ἀφιερῶσει χρόνια ὀλόκληρα τῆς ζωῆς μας σὲ μιὰ ἄσχημη
ὑπόθεση’, ‘ὅλα ἦταν τόσο μαῦρα ποὺ ἤθελα ν’ αὐτοκτονήσω’...
Ἀκόμη σήμερα τὸ κίνημα ἐκεῖνο δὲν κατόρθωσε νὰ δώσει μιὰ
ἐρμηνεία τί πραγματικὰ συνέβη καὶ γιὰ ποῖο λόγο, παρατηρεῖ ὁ
Λάσκυ, παραθέτοντας καὶ ἓνα ἐντυπωσιακὸ σχόλιο τοῦ Παζολίνι:
*χτὲς ὅταν μαχόσαστε με τὴν ἀστυνομία στὴ Βάλε Τζούλια, ἡ
συμπάθειά μου ἦταν με τὴν ἀστυνομία, γιατί αὐτοὶ εἶναι παιδιὰ
φτωχῶν.*

τὸ ἂν ὑπάρχει, πότε καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ἐκμετάλλευση, ἢ Δύση δὲν ἔχει κάστες, ὁ ‘προλετάριος’ μπορεῖ νὰ διαβάσει, νὰ ἐκπαιδευτεῖ, νὰ προσπαθήσει, νὰ ἐξελιχθεῖ καὶ νὰ βρεῖ καλύτερη δουλειὰ ἢ νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος ἐπιχειρηματίας. Δὲν χρειάζοταν νὰ ζεῖ σήμερα ὁ Μάρξ γιὰ νὰ καταλάβει αὐτὸ πὺ οὔτε σήμερα δὲν καταλαβαίνουν οἱ ὀπαδοὶ του. Ἦδη τότε οἱ πλούσιοι δὲν ἦταν κληρονομικὴ τάξη. Σήμερα ἡ εὐε-
λιξία εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη, οἱ δυνατότητες καὶ οἱ εὐκαι-
ρίες περισσότερες. Τὸ ἴδιο ὁ κακὸς πλούσιος, δὲν χρειάζεται νὰ γίνῃ ἀγαθὸς καὶ φιλόνησπος σὰν τοὺς σοσιαλιστές, ἀρ-
κεῖ νὰ σκέφτεται σοβαρὰ τὸ συμφέρον του, ἐπειδὴ τότε θὰ καταλάβει, ὅπως πράγματι κατάλαβε καὶ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἀκόμα περισσότερο τὸν 20ό, ὅτι συμφέρει νὰ ἔχει ἱκα-
νοποιημένους ὑπαλλήλους. Ἦδη μετὰ τὸν πρῶτο καιρὸ, ὅταν ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶχε κάπως ἀποκτήσει ἓνα ρυθμὸ καὶ ἐνέπνεε σχετικὴ σιγουριά, οἱ ἐπιχειρηματίες κά-
θε ἄλλο παρὰ ἀγνόησαν τὸ συμφέρον τους αὐτό.

Τὸ δεύτερο ἐξίσου σημαντικὸ, πὺ φαίνεται ὅτι δὲν σκέφτηκε τόσο καλὰ ὁ Μάρξ, εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει δικαιο-
σύνη μὲ τυραννία. Σὲ φιλελεύθερο πλαίσιο ὁ ἐργοδότης θὰ ἀναγνωρίσει περισσότερα δικαιώματα γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς ὑπαλλήλους του, ἢ κυβέρνηση θὰ ἐπιβάλλει μὲ τὴ νο-
μοθεσία ρυθμίσεις γενικῆς ἰσορροπίας γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς ψηφοφόρους της καὶ νὰ ἀποφύγει ἀναστατώσεις. Σὲ αὐταρχικὲς πολιτεῖες οἱ ἀσφαλιστικοὶ αὐτοὶ μηχανισμοὶ ἢ κίνητρα ἀπλῶς δὲν ὑπάρχουν. Τὸ κράτος Πατερούλης ἀδι-
κεῖ ὅσους θέλει ὅσο περισσότερο μπορεῖ, ἐφόσον δὲν τὸ ἐλέγχει κανεὶς. Ἄν ἡ διαφθορὰ βρίσκειται σὲ διάφορους βαθ-
μοὺς σὲ καθένα μας, χρειάζεται καὶ ἡ ἐξουσία νὰ βρίσκειται στὰ χέρια ὅλων.

Οἱ προσωπικὲς μου ἀνάγκες, πὺ ὑποτίθεται ὀφείλει νὰ καλύπτει ὁ ἐργοδότης, δὲν εἶναι κὰν ἀντικειμενικὸ μέγεθος. Ἄν θέλω νὰ ἔχω μεγάλο σπίτι, πολυτελὲς αὐτοκίνητο καὶ

δυνατότητα να περνάω τις άργιες μου στο έξωτερικό, μολονότι δουλεύω σερβιτόρος, καμμιά άμοιβή δεν μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη για μένα, θα με έκμεταλλεύονται όλοι οι έργοδοτες. Άκόμη κι αν είχα μικρότερες απαιτήσεις, έφóσον αυτό που προσφέρω τó βρίσκει κανείς από πολλούς, όσα λίγα παίρνω, ός πούμε για να νοικιάζω ένα μικρό σπίτι και να συντηρούμαι, είναι σαν δώρο. Η πραγματικότητα δεν αποδεικνύεται πάντα ιδανική ούτε ευχάριστη για όλους, και ιδίως για όσους δεν θέλουν ούτε να προσπαθήσουν να βελτιώσουν τήν οικονομική τους θέση άναβαθμίζοντας τά προσόντα τους. Διαφορές στην ίκανοποίηση όμως θα ύπηρχαν άκόμη κι αν είχαμε όλοι τά ίδια και μεγάλα εισοδήματα. Ο άχάριστος θα βρεϊ λόγους να παραπονεϊται και ó ευγνώμων κάτι καλό διακρίνει στα πιό δυσάρεστα. Άν πάλι δεν μάς άρέσει ή ίδια ή πραγματικότητα και δεν άνεχόμαστε τούς περιορισμούς που έπιβάλλει, δεν ύπάρχει άλλη ‘λύση’ από τήν άνάθεση στο κράτος Πατερούλη να μάς έξισώσει στην έξαθλίωση και να καταστρέψει τήν οικονομία, μόνο και μόνο για να πεινάσουν οι πλούσιοι.

Τó ζήτημα τής άμοιβής, τού κέρδους και τής παραγωγής σχετίζεται με τήν έννοια τής ύπεραξίας. Η ύπεραξία είναι άλλη μια κεντρική ιδέα στη σκέψη του Μάρξ, που όμως αφήνει άκατανόητο τó άντικείμενό της και άπλως διεγείρει άντανάκλαστικά φθόνου, συνδέοντας τó μέγεθος τού κέρδους μιās έπιχείρησης με τόν βαθμό έκμετάλλευσης τών ύπαλλήλων.¹⁵⁰ Οι ύπάλληλοι παράγουν προϊόντα άξίας έκα-

¹⁵⁰ Τή ‘λογική’ αύτη θα έκπλαγεϊ κανείς να διαπιστώσει σε μερικούς φιλελεύθερους, όπως στον Τζ. Στ. Μίλ, ó όποϊος μάλιστα έφθασε στο σημείο να εισηγηθεϊ τήν ιδιοκτησία τών έπιχειρήσεων από τούς ύπαλλήλους, δυστυχώς χρησιμοποιώντας ήθικολογικά έπιχειρήματα, άποφεύγοντας μια ρεαλιστική έκτίμη-

τὸ εὐρώ, οἱ ἀμοιβές τους καὶ μαζί τὸ κόστος παραγωγῆς εἶναι πενήντα εὐρώ, τὰ ἄλλα πενήντα τσεπώνει ὁ ἐπιχειρηματίας, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει μόνο γιὰ νὰ ἐκμεταλλεῖται τοὺς ὑπαλλήλους! Κεφάλαιο εἶναι ὁ μόχθος ποὺ συσσωρεύει ἢ ἐκμετάλλευση τῶν ὑπαλλήλων!

Προσγείωση στὴν πραγματικότητα: γιὰ τί στὴν ἄδικη ἀγορὰ ποὺ διαμορφώνει ἢ φιλελεύθερη κοινωνία, τὰ προϊόντα εἶναι συνεχῶς καλύτερα καὶ φθηνότερα, καὶ πάντως ὑπαρκτά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄδεια ράφια τῶν σοσιαλιστικῶν παραδείσων, οἱ ἀμοιβές τῶν ὑπαλλήλων καὶ οἱ γενικοὶ ὅροι τῆς διαβίωσής τους ἀσυγκρίτως καλύτεροι ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους ἀπὸ ὑπεραξία καὶ γεμάτους δικαιοσύνη σοσιαλιστικούς, οἱ ἑταιρεῖες πιὸ δημιουργικές, πιὸ κερδοφόρες καὶ πιὸ εὐχάριστες, καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος πιὸ πλούσιο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικό; Γιατί ὅλοι εἶναι πιὸ ὠφελημένοι καὶ ἱκανοποιημένοι μὲ τὴν ἀνάλγητη φιλελεύθερη ἐκμετάλλευση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαύρη εἰκόνα ποὺ περιέγραφε ὁ Μάρξ;

Ποῦ ὀφείλεται ἡ ἀξία ἑνὸς ἔργου; Ἡ ἀξία ἑνὸς πίνακα τοῦ Σεζὰν ἰσοῦται μὲ τίς ὥρες καὶ τὰ ὕλικά ποὺ ξόδεψε γιὰ νὰ τὸν ζωγραφίσει; Κι ἓνας ἄλλος πίνακός του ἀξίζει περισσότερο ἐπειδὴ τοῦ πῆρε περισσότερο χρόνο;¹⁵¹ Οὔτε οἱ ἐρ-

ση. Ἀναφέρομαι στὸ ζήτημα αὐτὸ στὴν ἐνότητα ἀτομικισμός, ἐδῶ ἀρκεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἂν θέλει κανεὶς νὰ κρατάει ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα, δὲν γίνεται νὰ βλέπει τὴν ἐπιχείρηση σὰν οὐρανοκατέβατη, ἀλλὰ νὰ σκέφτεται τίς ἀρχές της — πῶς δημιουργεῖται, μὲ ποιὲς συνθῆκες, ὑπὸ ποιούς ὅρους εἶναι δυνατό νὰ ἐπιτύχει, ἀπὸ τί κινδυνεύει νὰ ἀποτύχει προτοῦ ἀκόμη καλὰ καλὰ ἀρχίσει, κ.λπ.

¹⁵¹ Ἀποτελεῖ παραδοσιακὴ θέση τῶν οικονομολόγων νὰ συνοψίζουν τοὺς συντελεστὲς παραγωγῆς σὲ τρεῖς κατηγορίες, ἐργασία, κεφάλαιο, φυσικὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές (γῆ, νερό,

γατωῶρες ἀποτιμοῦν σωστά τὸ ἔργο οὔτε κἂν ἡ χρησιμότητά του. Ποιά εἶναι ἡ χρησιμότητα μιᾶς σονάτας τοῦ Σκριάμπιν; Μήπως σὲ πιὸ ‘πέζα’ προϊόντα ἡ κατάσταση διαφέρει; Ἡ ἀξία ἐνὸς αὐτοκινήτου ἰσοῦται μὲ τὸν μόχθο τῆς συναρμολόγησής του, ἔστω ὅταν δὲν ὑπῆρχαν ρομπότ; Μήπως ἰσοῦται μὲ τὸν μόχθο τῆς κατασκευῆς τῶν ἐξαρτημάτων του; Ὀλόκληρες οἰκονομίες προσπάθησαν νὰ στηριχθοῦν σὲ αὐτὲς τὶς ἀστειότητες, ὥσπου κατέρρευσαν ἀπὸ μόνες τους μὲ τὴ δυστυχία ποὺ προξένησαν. Ἀκόμα καὶ στὶς δημοκρατίες ἀριστεροὶ καὶ μισοαριστεροί, σοσιαλδημοκράτες, ἰδίως στὴν ἀντιπολίτευση, ὅταν ὁ λαϊκισμὸς εἶναι εὐκολος, δὲν διαστάζουν σὲ περιόδους ὑψηλοῦ πληθωρισμοῦ νὰ προτείνουν κρατικὴ τιμολόγηση τῶν ἀγαθῶν, τεχνητὴ ἄνοδο τῶν μισθῶν καὶ κάθε ὅμοια παρέμβαση, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνέπειες ὄλων αὐτῶν.

Δύο κυρίως παράγοντες ἐπηρεάζουν τὴν οἰκονομικὴ ἀξία ἐνὸς προϊόντος, πέρα ἀπὸ τὸ κόστος παραγωγῆς: ἂν εἶναι δυσεῦρετο ἢ ἂν τὸ βρίσκεις σὲ ἀφθονία, καὶ πόσο ἐπιθυμητὸ εἶναι, γιὰ ὅποιο λόγο καὶ γιὰ ὅσο καιρὸ παραμένει ἐπιθυμητό. Ὅταν ἓνα προϊόν δὲν ἔχει ζήτηση, ἢ τιμὴ του πέφτει, ἢ παραγωγή δὲν ξεοδεύει ἄσκοπα δυνάμεις, ἢ ἐπιχείρηση δὲν πτωχεύει, ὁ καταναλωτὴς γλυτώνει αὐτὸ ποὺ δὲν θέλει καὶ ἐπενδύει τὸ χρῆμα του ὅπου θέλει. Περαιτέρω, κάτι ἐπιθυμητὸ ἀκόμη καὶ σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ, ἂν εἶναι διαθέσιμο εὐκολὰ σὲ ἀφθονία δὲν θὰ εἶναι ἀκριβό, κάτι λι-

ὄρυκτά, κ.λπ.). Ἡ ἀπλούστευση εἶναι μεγάλη, δημιουργεῖ παρεξήγηση (γιὰ παράδειγμα, ἢ λαχτάρα νὰ δημιουργήσεις ἓνα προϊόν, δὲν ἀνήκει στοὺς συντελεστὲς παραγωγῆς;) καὶ πάντως αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ συντελεστὲς παραγωγῆς δὲν ταυτίζονται μὲ τοὺς συντελεστὲς τῆς ἀξίας, εἶναι μόνο ἓνα μέρος τους, καὶ οὔτε κἂν τὸ πιὸ σημαντικό.

γώτερο ἐπιθυμητὸ ἀλλὰ δυσεύρετο ἢ / καὶ δύσκολο νὰ παραχθεῖ, ἀναγκαῖα θὰ κοστίζει ἀκριβότερα. Ἡ Ἑνωσις Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Ἐπιδημοκρατιῶν, τὸ βασίλειο τῆς τρέλας, ἢ, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Τσόμσκυ, ἡ ἀγριότερη καὶ σκληρότερη δικτατορία ποὺ γνώρισε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος, εἶχε νὰ ἀποφασίσαι κεντρικὰ γιὰ κάθε λαστιχάκι καὶ σπαγγάκι καὶ γιὰ κάθε βίδα καὶ βελόνα, εἴκοσι ἑκατομμύρια τιμές, σημειώνει ὁ Σάουλ. Ἀκόμη κι ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ τίς καθορίσαι ἔγκυρα, οὔτε κἂν προλάβαινε. Ἡ προσφορὰ δὲν εἶχε ἐπαφή μὲ τὴ ζήτησι οὔτε στὰ εἶδη οὔτε στὴν ποιότητα οὔτε στὶς τιμές.

Ἐνα προϊόν δὲν περιέχει μόνο τὴν ἐργασία (τὸν 'μόχθο') ὅσων συμμετεῖχαν στὴν παραγωγὴ του, ἔστω ἑνός, οὔτε μόνο τὰ ὑλικά του, τὸ ἐνοίκιο ἢ τὴν ἀγορὰ χώρου, καὶ ὅποιαδήποτε λειτουργικὰ ἐξόδα, περιέχει ἐπίσης τὴ φήμη τῆς ἐταιρείας, χάρις στὴν ὁποία θὰ βρεῖ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀνταπόκριση ἀσχέτως ἄλλων παραγόντων, περιέχει τὸ ρίσκο ποὺ ἀναλαμβάνει ἢ ἰδιοκτησία τῆς ἐταιρείας νὰ μὴν ἀρέσει καὶ νὰ μὴν κάνει πωλήσεις, ἐπηρεάζοντας ἔτσι καὶ τὴ φήμη τῆς ἐταιρείας καὶ τὴν ἐπιτυχία ἐπόμενων προϊόντων, καὶ περιέχει ἀρκετὰ ἀκόμη, ποὺ δὲν εἶναι σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις ἴδια. Ὁ λαϊκισμὸς ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀγνοηθοῦν, ἢ πραγματικότητα καὶ ἢ λογικὴ δὲν ἔχουν σημασία! Ὅμως οἱ κοινωνίες ἀναπτύσσονται μὲ σοβαρότητα καὶ προσπάθεια, ὄχι ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη, ὅπως θέλει ἡ καφεενδικὴ 'ἐπανάστασις'. Ἡ ζωὴ ὅλων καὶ τῶν πιὸ ἀδύναμων βελτιώνεται ἂν ὑπάρχει ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητά καὶ τὴ λογικὴ.

Κι ἂν ἀκόμη ἐξασφαλίζονταν κοινὲς ἀρχικὲς συνθήκες γιὰ ὅλους, οἱ ἐπιθυμίαι, οἱ δυνάμεις, τὰ ταλέντα θὰ διέφεραν, ἀνισότητες θὰ προέκυπταν στὴ συνέχεια. Ἄς σκεφτοῦμε ἕνα χαρακτηριστικὸ σημερινὸ παράδειγμα. Ὑπάρχει πιὰ στὸ διαδίκτυο τεράστιο ἀπόθεμα δυνατοτήτων, ἔτσι ποὺ

μπορεῖ κάποιος δωρεάν — πραγματικά δωρεάν, ὄχι ὅπως με τὴ δημόσια ἐκπαίδευση ποὺ χρηματοδοτοῦμε ἀδρά — νὰ ἔχει μόρφωση σὲ ἀρκετοὺς τομεῖς καλύτερη κι ἀπ' τὸ νὰ πῆγαινε στὸ Χάρβαρντ, χάρη στὴν πληθώρα τοῦ ὕλικοῦ, τὴν ποικιλία τῆς προέλευσῆς του καὶ τὴν εὐελιξία στὶς μεθόδους καὶ τοὺς ρυθμοὺς τῆς ἐργασίας, ἀκόμη καὶ στὴ δυνατότητα νὰ συνεργαστεῖ με ἄλλους ἀπὸ κάθε γωνιὰ τοῦ πλανῆτη. Πόσοι χρησιμοποιοῦν τὸ διαδίκτυο γιὰ νὰ μάθουν, νὰ σκεφτοῦν καὶ νὰ προσδεύσουν, καὶ πόσοι γιὰ νὰ βλέπουν πορνοταινίες, νὰ τζογάρουν καὶ νὰ ἀργολογοῦν;

Ἀποικιοκρατία

ΟΠΩΣ εἰπώθηκε, δὲν ὑπάρχουν στὴ γῆ μας λαοὶ ἀγγέλων. Στὶς ἀποικιοκρατικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς ἡ Εὐρώπη συχνὰ ἔδειξε μεγάλη σκληρότητα, ὅμως αὐτὸ ἐπισημαίνεται συνήθως μὲ ἀδίκη ἔνταση. Ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα καὶ εὐρύτερα γνωστὸ εἶναι ἡ ταινία *Χορεύοντας μὲ τοὺς λύκους*, μιὰ καλογυρισμένη παραγωγή μὲ προβληματικὸ σενάριο, ὅπου σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἰνδιάνων περιγράφεται ὡς ἠθικὸς καὶ ἀξιοπρεπής, ἐνῶ τῶν λευκῶν χυδαῖος καὶ βάρβαρος. Στὸν βαθμὸ λοιπὸν ποὺ ἐγκαταλείπουμε τὴ βαρβαρότητα, ἀνακαλύπτουμε στὸν Ἰνδιάνο τὸν ἰδανικὸ ἑαυτὸ μας;

Δυτικὸς δὲν εἶναι μόνον οὔτε κυρίως ὁ τυχοδιωκτισμὸς, Ἰνδιάνικο δὲν εἶναι μόνον οὔτε κυρίως τὸ ὑψηλὸ ἦθος. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁ Ἰνδιάνος σημαίνει μικρὴ ἀγάπη γιὰ τὴ γνώση, καὶ σταματᾶω σὲ αὐτό, ἐπειδὴ ἀρκεῖ γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὸς ὁ βαθμὸς ἐξιδανίκευσης ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ ταινία. Μικρὴ ἀγάπη γιὰ τὴ γνώση δὲν εἶναι κάτι ἀμελητέο ἢ δευτερεῦον, καὶ δὲν σημαίνει ὅτι ἀδιαφοροῦ γιὰ πτυχία καὶ μεταπτυχιακὰ ἢ ὅτι δὲν ἔχω καταπιεῖ μερικὲς ἐγκυκλοπαίδειες. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἰπώθηκαν γιὰ τὴν *τετραπλὴ ἀρχή*, σημαίνει μειονέκτημα φιλίας, ἐπομένως μικρὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα, φτωχὰ βιώματα, βαθειὰ ἀναπηρία, εἶναι δείκτης σκληρότητας, ψυχρότητας καὶ χαμηλῆς νοημοσύνης.

Ἕπάρχει καὶ στὸ *Χόλυγουντ* μπόλικη ἀριστεροσύνη (βλ. σ. 347 κ.έ.), μὲ τὴν ἀδικία τῆς κριτικῆς τῆς διαβάλλοντας τὴν πραγματικότητα καὶ ἐμποδίζοντας νὰ γίνονται συνειδητὰ τὰ ἀληθινὰ προβλήματα. Ἡ Εὐρώπη εἶναι σήμερα ἡ πιὸ γενναϊόδωρη καὶ δίκαιη περιοχὴ τοῦ πλανήτη. Αὐτὸ

ἔχει χρέος νὰ παραδεχτεῖ καὶ ὁ χειρότερος ἐχθρὸς της, γιατί εἶναι μιὰ ὀλοφάνερη ἀλήθεια. Συνήθως οἱ ἴδιες οἱ χῶρες ποὺ ταλαιπωρήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀποικιοκρατία ἀναπτύχθηκαν λίγο ἢ πολὺ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ Εὐρώπη ἀσχολήθηκε μαζί τους, ἔστω κι ἂν αὐτὸ ἔγινε μὲ ἀπαράδεκτο τρόπο. Ἄν ἴσχυε ἡ κατηγορία ὅτι γιὰ τὰ προβλήματα τῶν χωρῶν ποὺ ὑποφέρουν ἀπὸ χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, εὐθύνεται ἡ ἀποικιοκρατία, ὅλες οἱ πρώην εὐρωπαϊκὲς ἀποικίες θὰ εἶχαν τὰ ἴδια ἢ παρόμοια προβλήματα, ὅμως δὲν ἔχουν.¹⁵²

Χῶρες ποὺ ὑποφέρουν, μὲ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ὑπερασπίζονται παντοῦ καὶ πρώτα στὸν ἑαυτὸ τους τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας, τῆς εὐνομίας, τῆς προόδου, τῆς δημιουργίας. Ὁ ταλαιπωρημένος ἀπὸ ἄλλους ταλαιπωρεῖται καὶ μόνος του ἀντὶ νὰ χαίρεται τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ γίνεται δημιουργικός; Οὔτε προσχηματικὰ δὲν στέκει τόσο παλαβὴ εἰκασία, ἐφόσον ἡ ταλαιπωρία προϋπῆρχε τῆς ἀποικιοκρατίας στὶς περισσότερες περιπτώσεις. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ

¹⁵² Ὁμοίως, γιὰ τὸν δυτικὸ πλοῦτο, δὲν εὐθύνεται ἡ ἐκμετάλλευση μὲσω τῆς ἀποικιοκρατίας. Ποιὲς ἀποικίες εἶχε ἡ Ἑλβετία, γιὰ παράδειγμα; Ἡ ἀλήθεια εἶναι, σημειώνει ὁ Σουμπέτερ, ὅτι ὅσες εὐρωπαϊκὲς χῶρες ὑπῆρξαν ἀποικιοκρατικές, εἶχαν ζημιὰ πρὸς ὄφελος. Σὲ ἐγχειρίδια οἰκονομικῆς ἱστορίας ἀναφέρεται καμμιά φορὰ τὸ δουλεμπόριο ὡς συντελεστής τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης! Δουλοὶ ὅμως ὑπῆρξαν σὲ ὅλους τοὺς πολιτισμούς, καὶ δὲν ἔφεραν καπιταλισμὸ οὔτε σὲ ἐμβρυακὴ μορφή. Ὁ καπιταλισμὸς ζημιώθηκε ἀπὸ τὴν δουλεία, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ δουλεία ὡς εὐκόλη λύση ἐμπόδιζε τὴν πραγματικὴ λύση τῶν προβλημάτων, δημιούργησε καὶ μερικὰ νέα, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιτίθεται στὴν ὑποτίμηση τοῦ ἀνθρώπου, ὅποτε τὸ κέρδος δὲν ἰσορροποῦσε σὲ καμμιά περίπτωση τὸν πολὺ μεγαλύτερο τραυματισμὸ τῆς συνείδησης ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναχαίτιση τῆς δημιουργικῆς ὁρμῆς.

Καστοριάδης, ἤδη τὸν 12ο αἰῶνα ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς βρισκόταν σὲ τέλμα καὶ ἔπαψε νὰ ἐξελισσεται. Τί εἶναι ἓνας πολιτισμὸς ποὺ δὲν ἐξελισσεται; Κάτι νεκρὸ παραμένει πολιτισμὸς; Ὅσοι προσπαθοῦν νὰ κατηγοροῦν τὴ Δύση γιὰ τὰ πάντα καὶ γιὰ ἀκόμη περισσότερα, ἄς μὴν ὑποτιμοῦν ἐπίσης ὅτι ἡ ἀποικιοκρατία δὲν εἶναι μιὰ δυτικὴ ἐξαίρεση ἀλλὰ ὁ κανόνας, στὸν ὁποῖο ἀνήκουν οἱ ἴδιες οἱ παραπονούμενες ὑποκριτικὰ μουσουλμανικὲς χῶρες, οἱ ὁποῖες ὄχι μόνον ἴδρυσαν ἀποικίες ἀλλὰ ἔσφαζαν μαζικὰ καὶ ἐξισλάμιζαν ὀλοκληροὺς λαοὺς μεταδίδοντας ἐρήμωση ἀντὶ πολιτισμοῦ.

Ἄραγε ἡ Δύση ἀνάγκασε τὴν Ἀφρικὴ νὰ υἱοθετεῖ τὰ δυτικὰ πολυβόλα ἀλλὰ ὄχι τοὺς δυτικὸς θεσμούς, ποὺ ὑποστηρίζουν τὴ δημιουργία τόσων ἀγαθῶν, καὶ τῶν πολυβόλων; Στὸ Κονγκό, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἰθαγενὴς βασιλεὺς ὄχι μόνον πρότυπο ἀντίστασης δὲν ὑπῆρξε, ἀλλὰ ἔκανε ὁ ἴδιος πρῶτος δουλεμπόριο ἀντὶ νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ λαοῦ του. Καὶ ὅταν ἡ ἐπιχείρηση δουλεία τελείωσε, τὸ μόνον ποὺ τὸν συνάρπασε καὶ κράτησε ἀπὸ τὴ δυτικὴ τεχνοεπιστήμη, ἦταν τὸ πολυβόλο. Μὲ αὐτὰ καὶ τὰ ὅμοια, ἡ οἰκονομία τοῦ Κονγκό σέρνεται, κι ἄς εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ πλούσιες χῶρες σὲ ὄρυκτά, καὶ ἀνεξάρτητη. Καὶ πάλι, σὲ σύγκριση μὲ τὴν περίοδο ποὺ προηγεῖται τῆς ἀποικιοκρατίας, ἀκόμα καὶ τοῦ Κονγκό ἡ κατάσταση βελτιώθηκε!

Τὸ Κονγκό δὲν εἶναι ἡ ἐξαίρεση σὲ ἓνα λαμπρὸ κανόνα ἀξίας καὶ ποιότητας. Περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸ ἡγέτες ἀφρικανικῶν χωρῶν ὑπῆρξαν ἀπὸ τὸ 1957 ὡς τὸ 1987, καὶ μόνον πέντε παρέδωσαν τὴν ἐξουσία ὅταν εἶχαν ὑποχρέωση νὰ τὸ κάνουν, οἱ ὑπόλοιποι παρέμειναν μὲ τὸ ἔτσι θέλω κακοποιῶντας τοὺς συμπολίτες τους. Μόνον τρεῖς ἦταν ἀρκετοὶ γιὰ περισσότερους ἀπὸ 600000 φόνους στὶς χῶρες τους, στὶς φυλὲς Λάνγκο καὶ Ἀτσόλι. Στὸ Μπουρούντι κατέσφαξαν τὸ πιὸ μορφωμένο 85% τοῦ πληθυσμοῦ μέσα σὲ δύο

μῆνες και γκρέμισαν τὰ σχολεῖα. Ὁ Μουγκάπε στὴ Ζιμπάμπουε ἐξόντωσε πάνω ἀπὸ 3000 συμπολίτες του. Οἱ δικτάτορες ἀρκετῶν ἀφρικανικῶν χωρῶν ἀναγκάζουν ἐπὶ ποινῆ θανάτου τὸν κόσμον νὰ προσκυνάει εἰκόνες τοῦ Λένιν καὶ ἄλλων σοσιαλιστῶν. Ὁ Μομπούτου στὸ Ζαῖρ μετέτρεψε τὸ δημόσιο σὲ κανονικὴ ἔνοπλη συμμορία καὶ βρέθηκε μὲ καταθέσεις 8 δις. στὴν Ἑλβετία. Ὁ Μποκάσα στὴν Κεντρικὴ Ἀφρικανικὴ Ἐπικρατεία ἐξόδεψε 20% τοῦ ΑΕΠ τῆς χώρας του γιὰ τὴ στέψη του! Ἡ λίστα αὐτῆ τῶν ἐπιτευγμάτων δὲν ἔχει τέλος... Παντοῦ αὐξάνει ὁ πλοῦτος καὶ τὸ προσδόκιμο ζωῆς, στὴν Ἀφρικὴ μειώνεται, ἐνῶ ὁ τόπος ἔχει δυνατότητα νὰ θρέψει τριπλάσιο πληθυσμὸ ἀπὸ τὸν σημερινό, σύμφωνα μὲ τὸν ΟΗΕ.

Ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ φτώχεια ποὺ ἐπιμένει, γιὰ τὴ διαφθορά, τὴν τυραννία, τὴ διαπλοκή, τὴν κακὴ ἢ ἀνύπαρκτη παιδεία, ὅπως εὐκολὰ μαντεύει κανεῖς, δὲν βρίσκεται στοὺς ἀποικιοκράτες. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ καὶ ὅσοι εἶναι σὰν αὐτοὺς δὲν σέβονται τὸ ἄτομο οὔτε τὴν ἐλευθερία, εἶναι λαοὶ μεγάλης σκληρότητας. Ἡ Ἀφρικὴ δέχτηκε βοήθεια μεγαλύτερη ἀπὸ ὅποιαδήποτε περιοχὴ τοῦ κόσμου μήπως μπορέσει νὰ ἀναπτυχθεῖ, χωρὶς ἀνάλογα ἀποτελέσματα. Κατόρθωσε συνήθως νὰ ἔχει κυβερνήσεις ὄχι μόνο καταπιεστικὲς ἀλλὰ ἀδιάφορες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ φιλοπόλεμες.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁλόκληρος ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς τῶν ὑπανάπτυκτων ἀφρικανικῶν χωρῶν εἶναι διεφθαρμένος καὶ λειτουργεῖ σὰν ἐνιαία συμμορία. Ἡ κλειστότητα καὶ ἡ ἀπομόνωση, ὁ κρατισμὸς, ὁ σοσιαλισμὸς, ἔχουν συμβάλει νὰ ρημάξουν οἱ χῶρες αὐτὲς ἀκόμη καὶ ὅταν κατ' ὄνομα δὲν εἶναι δικτατορίες. Μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση θὰ βρεῖ κανεῖς στὸν Νίγηρα, ὅπου ἡ κυβέρνησις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀφρικανικὰ ἦθη, προσπάθησε νὰ βελτιώσει τὰ πράγματα ἀκολουθώντας συμβουλὲς τοῦ Διεθνοῦς Νομισματικοῦ Ταμείου! Τότε ἔγινε τὸ θαῦμα! Ὁ παραιτημένος λαὸς ἀναστή-

θηκε, ἀντιστάθηκε, καὶ ἐπιβλήθηκε! Ποιό ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα; Τὸ ΔΝΤ διετάχθη νὰ ἀποσυρθεῖ, ὁ κρατισμὸς ἐπέστρεψε, οἱ κανόνες τῆς ἀγορᾶς πῆγαν περίπατο προτοῦ καλὰ καλὰ ἐφαρμοστοῦν, ἡ χώρα κλείστηκε στὸν ἑαυτὴ της, ἡ ἀκραία φτώχεια ἐκτινάχθηκε στὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπομένως: ὁ κόσμος νὰ χαλάσει μὴ μᾶς πείτε νὰ μορφωθοῦμε καὶ νὰ γίνουμε δημιουργικοὶ!

Στις ἐξαιρέσεις ἀνήκει ἡ πρώτη βρετανικὴ ἀποικία τῆς Μποτσουάνα. Μὲ τὴν ἀνεξαρτησία της τὸ 1966 ἀκολούθησε φιλελεύθερη πολιτικὴ, ἀνοίχτηκε στὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ στὸ διεθνὲς ἐμπόριο, προστάτευσε νομοθετικὰ τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία καὶ δὲν ἔκανε κρατικοποιήσεις. Ὁ ἐτήσιος ρυθμὸς ἀνάπτυξης ἔφθασε τὸ 10%, καὶ ἐνῶ προηγουμένως ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ φτωχῆς χῶρες στὸν κόσμον μὲ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα 70 δολλάρια τὸν χρόνο, σήμερον εἶναι μιὰ πλούσια χώρα καὶ δὲν ἔχει ἰδιαίτερα προβλήματα διαφθορᾶς καὶ καταπίεσης. Ἡ Γκάνα, ἡ Νιγηρία καὶ ὁ μικροσκοπικὸς Μαυρίτιος, εἶναι ἐπίσης ἐξαιρέσεις, κοινωνίες ποὺ δὲν ὑποτιμοῦν τὴν ἐλευθερία, γίνονται δημιουργικὲς καὶ βελτιώνουν τὴ θέση τους ἀνάμεσα στις γειτονικὲς τους, ποὺ ἀναλώνονται σὲ ἐμφύλιες συγκρούσεις καὶ διαπρέπουν στὴν ἐξαθλίωση, τὴν κακοποίηση καὶ τὸν αὐταρχισμὸ. Δὲν φταίει λοιπὸν οὔτε ἡ ἀποικιοκρατία οὔτε οἱ ἐγχώριες ἡγεσίες, καὶ φυσικὰ οὔτε ὁ τόπος, τὸ κλίμα, ἡ γεωγραφία... Ἡ εὐθύνη βρίσκεται στὴ συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ ἐλευθερία κάθε κοινωνίας. Ὅμως τὰ παραδείγματα ἐπιτυχημένων καὶ ἀποτυχημένων χωρῶν παγκοσμίως περισσεύουν. Γιατὶ οἱ προβληματικοὶ λαοὶ ἀρνοῦνται νὰ διδαχθοῦν;

Δὲν χρειάζονται χρονοβόρες ἔρευνες γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ κανεὶς ποῦ περνάει καλύτερα ὁ κόσμος καὶ ποῦ ὑποφέρει περισσότερο. Παράδεισος δὲν βρίσκεται στὴ ζωὴ αὐτῆ, ὅμως οἱ διαφορὲς ἀπὸ χώρα σὲ χώρα μπορεῖ νὰ εἶναι τεράστιες, καὶ εἶναι πασίγνωστες. Ἀνάμεσα στὴν Ἀμερικὴ καὶ

τῆ Σομαλία ἢ διαφορά τῶν μεγεθῶν ἴσως ἀπογοητεύει, ἀλλὰ ἀνάμεσα στή Βόρεια καί τῆ Νότια Κορέα; Γιατί λαοί τόσο ὅμοιοι ἀπ' ὅλες τίς πλευρές, δέν παρατηροῦν καί δέν διδάσκονται ὄχι ἀπό κάτι μακρινό ἀλλά ἀπό τὸν ἀδελφό τους; Τί φταίει πού ὁ κάτοικος τῆς Β. Κορέας δέν ἔχει στὸν ἥλιο μοῖρα; Τοῦ φταίει ἡ πλουτοκρατία καί ἡ ἀποικιοκρατία, οἱ πολυεθνικές, ἡ ἐλεύθερη σκέψη καί οἰκονομία;

Ὅμως δέν εἶναι σωστό νὰ λέγεται πὼς οἱ προβληματικές χῶρες δέν διδάσκονται. Ἡ βαρειά καί ἀσήκωτη Κίνα γιατί διδάσκεται; Γιατί ἐκεῖ ὁ Πατερούλης ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν οἰκονομία, παραδεχόμενος ἔμπρακτα, ἂν καί ὄχι στὰ λόγια, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς δέν λειτουργεῖ; Ἡ Ἰαπωνία γιατί διδάχθηκε μιὰ χαρά; Γιατί διδάχθηκε ἡ Σιγκαπούρη, ἡ Ταϊβάν, τὸ Χόνγκ Κόνγκ; Διάφορες περιοχὲς τῆς Ἰνδίας καί τῆς ἴδιας τῆς Ἀφρικῆς γιατί διδάχθηκαν; Ἡ Χιλὴ γιατί διδάχθηκε, ἀκόμα καί ὁ δικτάτορας, πρῶτα στὴν οἰκονομία, ὅπως ἔγινε στὴν Κίνα, μέχρι πού ἀκολούθησε ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, χωρὶς κἂν ἐξεγέρσεις; Ποιὰ εἶναι ἡ ἐξήγηση; Γιατί ὁ ἓνας διδάσκεται ὁ ἄλλος ὄχι; Γιατί ἐπιμένει, ὅσο ἐπιμένει, τὸ σύστημα αὐτό, πού καί ὅταν δέν εἶναι τελείως σοσιαλιστικὸ ἀλλὰ καί δημοκρατικὸ, προκαλεῖ στασιμότητα; Γιατί ὑπάρχουν αὐτὲς οἱ διαφορές; Βόρεια καί Νότια Κορέα εἶναι ἀδέλφια, ἴδια ἱστορία, ἴδιος πολιτισμὸς, ὅλα ἴδια. Γιατί ὁ ἓνας δημιουργεῖ, σκέφτεται, ἀνακαλύπτει, μὲ ὅλα τὰ λάθη καί τὰ προβλήματά του, ἐνῶ ὁ ἄλλος κλαίει τὴ μοῖρα του καί γλύφει τίς πληγές του;

Λένε μερικοί, αὐτὸς εἶναι κομμουνιστῆς ἐπειδὴ ὁ παπποῦς του εἶχε φυλακιστεῖ, καί δέν καταλαβαίνουν πόσο τὸν ὑποτιμοῦν μὲ αὐτὴ τὴ δικαιολογία. Ὁ ἐγγονὸς γιὰ νὰ τιμωρήσει ποιόν καταστρέφει τὸν ἑαυτό του καί τὴ χώρα του; Στὴν ἴδια μορφή ἐξήγησης ἀνήκουν πολλὲς περιπτώσεις, ὅπως ὅτι κάποιος εἶναι ἀριστερὸς ἐπειδὴ δέν ἀντέχει πού ὑπάρχουν φτωχοὶ ἢ ἐπειδὴ τὸν 'πνίγει τὸ δίκιο!' Ἐχομε δεῖ

πιὸ πρὶν (σ. 294 κ.έ.) πόσο εὐκόλα διαλύονται οἱ δημαγωγί-
 ες, οἱ ὑπεκφυγές, τὰ προσχήματα καὶ ἡ προπαγάνδα, μὲ
 τὴν πρώτη ἀκτίνα ἀπλῆς λογικῆς. Προτείνεται καὶ ἡ διά-
 κριση αὐτή, ὅτι ὑπάρχουν οἱ κακὲς περιπτώσεις, οἱ φθονε-
 ροί, ποὺ υἰοθετοῦν τὸν σοσιαλισμὸ γιὰ νὰ δώσουν ἠθικὴ κά-
 λυψη στὸ μῖσος τους, ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ καλὲς περιπτώ-
 σεις, οἱ ἀγνοὶ ἰδεολόγοι, πρόθυμοι νὰ δώσουν καὶ τὴ ζωὴ
 τους γιὰ τὰ ἀλτρουϊστικὰ ἰδανικά τους! Θὰ μποροῦσε νὰ εἶ-
 ναι ἔτσι, ἂν τὰ ἰδανικά εἶχαν ἔστω μικροσκοπικὴ ἀληθο-
 φάνεια. Στὸ παράδειγμα ποὺ σκεφτόμαστε, πῶς γνωρίζου-
 με ὅτι τὸν συγκεκριμένο πολλὰ μπορεῖ νὰ τὸν πνίγουν,
 ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δίκιο τοῦ φτωχοῦ; Ἄν νοιαζόταν ἀληθινὰ γιὰ
 τοὺς φτωχοὺς καὶ τὴ δικαιοσύνη, θὰ εἶχε πληροφορηθεῖ τὸ
 πασίγνωστο, ποῦ, πῶς καὶ γιατί οἱ ἄνθρωποι προσδεύουν.
 Ὁ ἄλλος, λέει, δὲν δέχεται καμμιὰ ἔννοια δικαιοσύνης, ἂν
 ἐπιτρέπει ἀνισότητες πάνω ἀπὸ ἓνα (ποιό;) σημεῖο! Κι
 αὐτός, ἂν δὲν ἦταν ὑποκριτής, δὲν θὰ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὸ
 πασίγνωστο, ποῦ, πῶς καὶ γιατί ὑπάρχει περισσότερη δι-
 καιοσύνη.

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν εὐσταθεῖ ἡ παρομοίωση ποὺ ἐπι-
 χειρεῖται καμμιὰ φορὰ ἀνάμεσα στὸ σοσιαλιστικὸ καὶ τὸ
 δημοκρατικὸ αἴτημα, ὅτι ὅπως οἱ δημοκράτες συγκρούστη-
 καν μὲ τὸν βασιλιά καὶ τὴν κληρονομικὴ ἀριστοκρατία, πα-
 ρόμοια οἱ σοσιαλιστὲς συγκρούονται μὲ τὴν πλουτοκρατία.
 Ποιὰ εἶναι ἡ ὁμοιότητα, ὅταν καθένας, ὅποτε θέλει, κάνει
 τὴν ἐπιχείρησή του καὶ πλουτίζει, ἐνῶ καὶ οἱ ὑπάρχοντες
 πλούσιοι κινδυνεύουν ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ κάνοντας λάθη νὰ
 βρεθοῦν χωρὶς περιουσία; Ἡ κινητικότητα αὐτὴ εἶναι ὁ κα-
 νόνας, ὅχι ἐξαίρεση. Καὶ πάλι ἔστω ὅτι οἱ σημερινοὶ ἐπιχει-
 ρηματίες εἶναι οἱ παλιοὶ φεουδάρχες καὶ ἀριστοκράτες, καὶ
 ὅτι ἐπομένως σωστὰ ὁ σοσιαλιστὴς θέλει νὰ τοὺς ἀνατρέ-
 φει. Γιὰ νὰ κάνει τί; Ὅχι γιὰ νὰ βελτιώσῃ τὴ θέση του καὶ
 νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ σχέδιά του, νὰ γίνῃ δημιουργικὸς

και πλούσιος ο ίδιος; Πώς θα το κάνει αυτό; Καταργώντας την ελευθερία; Αυτό είναι ή σοφία από την οποία τον απέκλεισαν οι κακοί πλούσιοι; Ο άστος του 13ου αιώνα που τα έβαλε με τους φεουδάρχες και τους αριστοκράτες ζήτησε γνώση, ελευθερία και δημιουργία, όχι να βάλει χέρι στην τσέπη τους. Η παρομοίωση του σοσιαλιστή με τον άστο, και του επιχειρηματία με τον φεουδάρχη, είναι άλλο ένα σόφισμα ανθρώπων αποφασισμένων να δηλώσουν ύποταγή στο μίσος, τον φθόνο και τη μικρόνοια.

Με την ελευθερία του γίνεται κανείς φίλος ή έχθρος και νοήμων ή χαζός. Άτομα και ολόκληρες χώρες παραδίδονται στο μίσος και τη βλακεία επειδή έτσι θέλει η ελευθερία τους. Τα υπόλοιπα δευτερεύουν, ιδίως σήμερα που η επικοινωνία είναι παγκόσμια και γρήγορη, υπάρχει αφθονία διαθέσιμων πηγών, τα παραδείγματα περισσεύουν, καθένας μπορεί να σκεφτεί και να μάθει, αν θέλει.

Η ελευθερία είναι ένα μυστήριο. Άτομα και λαοί που έζησαν στις ίδιες συνθήκες ακολουθούν διαφορετική πορεία, όπως ο φίλος μου που είχε τον παππού του στη Μακρόνησο. Μεγάλωσε από μωράκι σε οικογένεια βαμμένων αριστερών, και όμως κατάλαβε ήδη ως έφηβος την άπάτη που είναι ο σοσιαλισμός. Και πάλι ένας γνωστός μου μεγάλωσε με οικογένεια αριστερών και έγινε αριστερός ο ίδιος, ούτε που καταλαβαίνει από επιχειρήματα, ούτε θέλει να τα ακούει, με μια δογματική άφοσίωση που θα βρεθεί μόνο σε μουσουλμάνους. Ζει βέβαια μια χαρά στην καπιταλιστική Ελλάδα και απολαμβάνει όλα τα αγαθά της κακής ελευθερίας. Ο άλλος έγινε βουλευτής για να κατηγορεί την 'αστική' δημοκρατία! Κάποιοι όμως τον ψηφίζουν να τους εμπαιξεί. Η ελευθερία είναι η κύρια αιτία, και καμμιά αποικιοκρατία ούτε η απουσία της. Γι' αυτό η Βόρεια Κορέα είναι έτσι και η Νότια αλλιώς, όχι επειδή στον νότο κατά σύμπτωση συγκεντρώθηκαν όλες οι διάνοιες, ούτε επειδή ο νότος βρέθη-

κε κάποτε στὴν ἀμερικανικὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς, ἀλλὰ γιὰ ἔτσι. Ἔτσι ἀποφάσισε ἡ ἐλευθερία τοὺς μετὰ τὸ στρατιωτικὸ καθεστῶς, ἀλλίως ἀποφασίζουν οἱ δοῦλοι τοῦ Κίμ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀπεξάρτηση ἀπὸ τὸ σοβιετικὸ μπλόκ, μέχρι σήμερα.

Ἄν ἡ ἐλευθερία μερικῶν ἀλλάξει δρόμους καὶ βρεῖ θάρρος ἀντίστασης, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐμπνεύσει περισσότερους, πὺ διστάζουν νὰ κάνουν τὸ πρῶτο βῆμα.¹⁵³ Μιὰ δύναμη ἴσως ἀρχίσει ἔτσι νὰ μεγαλώνει, κι ἂν αὐτὸ ἀποκτήσει εὐρὸ κοινωνικὸ ἔρεισμα, θὰ ἔχει νόημα καὶ ἡ συμπαρατάση τῆς Δύσης. Ἡ λύση τοῦ πολιτικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ προβλήματος τῶν λαῶν θὰ εἶναι πάντα δύσκολη στὴν ἀπλότητά της, ἐπειδὴ τελειῶς ἀνεξήγητα ἡ ἐλευθερία μας μπορεῖ νὰ θέλει ὅτιδήποτε, ὅσοδήποτε λογικὸ ἢ παράλογο, φορτικὸ ἢ χαρούμενο, καταστροφικὸ ἢ γόνιμο. Πρὸς τὸ παρόν, μὲ λίγες ἀλλὰ θαυμαστὲς ἐξαιρέσεις, χῶρες ὅπως τῆς ὑποσαχάριας Ἀφρικῆς εἶναι ὑποδειγματικὲς γιὰ ὅ,τι ὑπάρχει ὅταν δὲν ὑπάρχει φιλία.

¹⁵³ Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀνάπτυξη ἰδιαίτερων πολιτισμῶν ἀπὸ πληθυσμοὺς ὅμοιας βιολογικῆς καταγωγῆς. Οἱ πολιτισμικὲς διαφορὲς δὲν ὀφείλονται στὴν ὑποκείμενη βιολογία, ὅπως θέλει ὁ ρατσισμὸς, ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρῶτα βήματα πὺ ἔκαναν κάποιοι, ἐπηρέασαν τοὺς γύρω τους, οἱ ὁποῖοι συνέβαινε νὰ ἔχουν φυλετικὴ συγγένεια. Τὰ πρῶτα ἐκεῖνα βήματα θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν γίνεῖ ὅπουδήποτε — θὰ μπορούσε ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς νὰ ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ ἐρυθρόδερμους ἢ ὁ κινεζικὸς ἀπὸ μαύρους. Αὐτὸ φαίνεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ ἀλλάξει κάποιος πολιτισμὸς, ἀτομικὰ ἢ ἀκόμη καὶ μαζικά, δηλαδὴ καὶ πάλι μὲ πρῶτα βήματα, ἀφορμὴ τῶν ὁποίων ὑπῆρξε ἡ συνάντηση διαφορετικῶν πολιτισμῶν καὶ ἡ ἀξιολόγησή.

Προσέχοντας

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ έχει δύναμη να επενδύεται με τούς πιό διαφοροτικούς τρόπους, όμως όρισμένες συνθήκες επιτρέπουν κι ἄς μὴν ἐπιβάλλουν ἐξελίξεις. Ὁ Σουμπέτερ σωστά ἀναγνωρίζει τὴν αἰτία γιὰ τὴ γένεση τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας στὴν ἀπροσδόκητη ἀτομικὴ βούληση, καὶ ὁ Μπρωντέλ ἐξίσου σωστά ἀπορρίπτει τὴν ἐρμηνεία τοῦ Σουμπέτερ. Οἱ προϋποθέσεις εἶναι πολλές.

Χρειάζεται περιοχὴ ἢ σύνολο περιοχῶν ἀρκετὰ μεγάλου πληθυσμοῦ γιὰ νὰ βρίσκεται πέρα ἀπὸ προσωπικὲς σχέσεις, νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξη ἐπιχειρηματικοῦ ἥθους καὶ συναλλαγῆς μαζικῆς κλίμακας. Χρειάζεται ἐπίσης κοινωνία πού νὰ πιστεύει στὸ ἄτομο καὶ νὰ τὸ σέβεται χωρὶς νὰ πτοεῖται ἀπὸ τὰ σφάλματα καὶ τὰ προβλήματά του. Νὰ μὴν ἐμποδίζει τὴν ἐλευθερία του, νὰ ὑποστηρίζει τὰ χαρίσματά του, νὰ ἀναγνωρίζει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ νὰ τὴν προστατεύει, εὐνοῶντας τὴν αὔξησή της μὲ κάθε δυνατὸ καὶ θεμιτὸ τρόπο. Χρειάζεται κοινωνία χωρὶς κάστες, ἄτομα πού νὰ μὴν ἀνέχονται τὸν ἑτεροπροσδιορισμὸ τους, νὰ ἀνοίγονται στὶς δυνατότητες πού προκύπτουν ἀπὸ τὰ χαρίσματα καὶ τὴν ἐλευθερία τους, καὶ ἀκόμη νὰ ἔχουν αἴσθημα δικαιοσύνης, νὰ μὴν ἰσοπεδώνουν τὶς ἀξίες. Χρειάζεται κοινωνία μὲ ἀγάπη γιὰ κάθε εἶδος γνώση καὶ γιὰ τὴν ἀπροκατάληπτη σκέψη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς γνώσης στὴ βελτίωση τῆς διαβίωσης συνολικά. Χρειάζεται κοινωνία πού ἀπεχθάνεται τὴ βία καὶ ἐμπιστεύεται τὴ συ-

ζήτηση, τή συνεννόηση, τή συνεργασία και τή συμφωνία, με άνεπτυγμένα συστήματα επικοινωνιών και πληρωμών, με νομοθεσία που σέβεται και προστατεύει τις ατομικές ελευθερίες και πρωτοβουλίες, αδιάβλητη και γρήγορη απονομή δικαιοσύνης, επίλυση τῶν συγκρούσεων μέσω τοῦ νόμου, εκπαιδευτικό σύστημα που αποβλέπει στην καλλιέργεια τῆς κριτικῆς ικανότητας, τῆς φιλομάθειας και τῆς αὐτενέργειας.

Τόσο λιγώτερο πιθανή εἶναι ἡ φιλελεύθερη πολιτεία ὅσο περισσότεροι παραδόθηκαν σέ ὅ,τι ὁ Θόρροου περιγράφει ὡς ἡπια ἀπελπισία — δὲν χαίρονται τῇ ζωῇ τους, δὲν εἶναι δημιουργικοί, δὲν σκέφτονται, δὲν κάνουν ὄνειρα, δὲν θαυμάζουν τίς ποιότητες, δὲν προσπαθοῦν και δὲν νοιάζονται νὰ καταλάβουν, ἀρκοῦνται σέ μιὰ μίζερη μέριμνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση, ἀπ' ὅπου γεμίζουν πικρία.

Ὡς δύναμη φιλίας και ἐλευθερίας οὐσιαστικό και πρωταρχικό στοιχείο του ὁ καπιταλισμός ἔχει κυρίως τὴ συναρπαγή ἀπὸ τὴ δημιουργία, τὴν ἐπαφή με τὰ πράγματα, τὴν ὁρμή γιὰ γνώση και ἔρευνα. Γι' αὐτὸ οἱ θεσμοὶ και οἱ ἐφευρέσεις που ὑπηρετοῦν περισσότερο τὴν ἀνάπτυξη τῆς δυτικῆς κοινωνίας, σχετίζονται με τὴν πνευματικὴ πρόοδο, εἶναι ἡ ἐκπαίδευση, ἡ τυπογραφία, ἡ ζήτηση και μετάδοση τῆς γνώσης με συστηματικότητα και εὖρος ἀδιανόητο προηγούμενος, και ἀργότερα ὁ ἠλεκτρισμός,¹⁵⁴ ἡ ψηφιακὴ τε-

¹⁵⁴ Με τὴν ἀνακάλυψη τῆς φωτιᾶς ὁ ἄνθρωπος διπλασίασε τὸν χρόνο του και μεγάλωσε τὴν ἐλευθερία και τὴ δύναμή του, ὅμως χρειάστηκε ἀπίστευτα πολὺ χρόνο γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ, ἐφόσον τὴ φωτιά χρησιμοποιεῖ ἤδη ὁ homo erectus πρὶν ἀπὸ ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια. Σίγουρα ἡ φωτιά ἀπὸ μόνη της δὲν βοήθησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ προκύψουν οἱ πρόσφατοι ρυθμοὶ ἀνάπτυξης. Ἀποφασιστικὴ ἦταν ἡ δημιουργία τοῦ ἔναρθρου λόγου και μάλιστα τοῦ

χνολογία και ὁ προσωπικὸς ὑπολογιστής, πὺ προσθέτει πολλαπλάσιες δυνατότητες στὶς ἴδιες ἀρχές, φυσικὰ τὸ διαδύκτιο καὶ ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη.

Τὴν ἐποχὴ τῆς τυπογραφίας καὶ περίπου ἕναν αἰῶνα πῖο πρὶν τὰ μηχανικὰ ρολόγια ἐλευθερώνουν τὸν χρόνο ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς συνήθειες,¹⁵⁵ ἐξέλιξε πὺ ἀναγγέλλει ἤδη ὁ 12ος αἰῶνας, ὅταν οἱ πόλεις ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν ‘κοσμικὲς’ καμπάνες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς, γιὰ νὰ ρυθμίζουν τὶς ἐργασίες τους. Ἀποδεσμεύοντας τὸν χρόνο ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἐθιμοτυπία οἱ Εὐρωπαῖοι ἤδη ἀνοίγονται στὴν πλήρη αὐτοδιάθεση. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ παρεξηγηθεῖ ὡς ἐκκοσμίκευση, ἐνῶ εἶναι κυρίως ἕνα βῆμα μακριὰ ἀπὸ τὴ διαφθορὰ τῆς πίστεως, πὺ μετέτρεπε τὴν εὐλάβεια σὲ θρησκευτικὴ δουλοπρέπεια. Ἦδη τὸ ρολοὶ δὲν δημιουργεῖται ἀπλῶς γιὰ νὰ μετράει τὸν χρόνο ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ εἰκονίζει τὰ οὐράνια σώματα, ὑπηρετεῖ μιὰ οἰκειοποίηση τοῦ χρόνου ὡς οὐσίας τῶν κοσμικῶν κινήσεων καὶ συναρτήσεων, μιὰ διείσδυση στὸ μυστήριο τῆς ζωῆς μὲ κύρια ἔμφαση στὸν οὐρανὸ καὶ τὸ διάστημα, ἔσχατο ὄριο γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἀρχῆς (βλ. ὅσα λέγονται πῖο πρὶν, σ. 215 κ.έ.). Δηλώσεις τοῦ τύπου, ἡ πίστη δὲν χρειάζεται γιὰτι ἔχουμε τὴν

γραπτοῦ, ἔπειτα ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐνότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Αὐτοὶ εἶναι οἱ μεγάλοι σταθμοί. Μὲ τὸν ἠλεκτρισμὸ εἶναι ὅπως μὲ ἕνα ἀεροπλάνο πὺ εἶχε μάθει νὰ κινεῖται μὲ ρόδες καὶ ξαφνικὰ ἀπογειώνεται — σὲ μιὰ διάσταση ὅμως τῆς συνολικῆς δημιουργικῆς ὁρμῆς δευτερεύουσα, ὁσοδήποτε βοηθητικὴ. Συνολικὰ βρισκόμαστε πάντα στὸ πλατωνικὸ σύμπαν.

¹⁵⁵ Ἦπρεπε νὰ ἔρθει ὅμως ὁ 16ος αἰῶνας γιὰ νὰ γενικευθεῖ ἡ χρῆση τους. Πρῶτα ὑπῆρχαν σὲ δημόσιους χώρους καὶ σιγὰ σιγὰ σὲ κάθε σπίτι.

έπιστήμη, δὲν πρέπει νὰ παρασύρουν σὲ συμπεράσματα. Ἡ ὅποια ἰσχὺς τῶν ἱερῶν βιωμάτων ἐκτιμᾶται ἔγκυρα ἂν προσέχουμε τὰ σοβαρὰ δεδομένα, ὄχι τὶς ἀστειότητες.

Ζήτηση ὁμορφιάς μαζί μὲ γνώση, ἰσχὺ καὶ ἐλευθερία, μαρτυροῦν οἱ ἴδιες οἱ μεσαιωνικὲς πόλεις, τὰ κοσμήματα αὐτά, ποὺ ἀκόμη σήμερα δημιουργοῦν ξεχωριστὴ ἀτμόσφαιρα στὶς χώρες μας. Μήπως τὶς θαυμάζουμε ἀπὸ νοσταλγία; Ὅποιος τὸ νομίζει δὲν ἔχει παρὰ νὰ κάνει ἓνα εὐκολο πείραμα. Ἄς ἀφήσει τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα καὶ ἄς συγκρίνει μοντέρνα ἐμβληματικὰ κτήρια ἀλλὰ καὶ θεωρούμενα ὡς ὁμορφα σπίτια τῆς Δύσης — τοῦ Φράνκ Λόουντ Ράιτ, τοῦ Τζόνσον, τοῦ Ρότζερς, τοῦ Γκέρυ... — μὲ ἀντίστοιχα μουσουλμανικῆς αἰσθητικῆς. Δὲν θὰ δυσκολευτεῖ νὰ διακρίνει ποιά τέχνη προκύπτει ὅταν ἀγαπᾶς τὰ πράγματα καὶ ποιά ὅταν δὲν βλέπεις πέρα ἀπὸ τὴ μύτη σου.¹⁵⁶

Ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ γνώση καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἀτόμου, τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ἐλευθερίας καθενὸς νὰ ἀξιοποιεῖ ὅπως θέλει τὰ χαρίσματα, τὴν περιουσία καὶ τὶς εὐκαιρίες ποὺ ἐμφανίζονται στὴ ζωὴ του, εἶναι ἡ καρδιά τοῦ καπιταλισμοῦ. Μιλοῦμε γιὰ καπιταλισμὸ ἄστοχα σὲ περιπτώσεις ὅπως τῆς Ἀσσυρίας ἢ τῆς Μεσοποταμίας στὴ δευτέρα ἢ τὴν πρώτη χιλιετία π.Χ., ἀπλῶς ἐπειδὴ ἀνέπτυξαν

¹⁵⁶ Ἀντίστοιχα γιὰ τὸ παρελθόν, ἀποτελεῖ τεκμήριο βαθεῖας ἀπαιδευσίας νὰ τοποθετοῦνται σὲ διάφορα εὐρωπαϊκὰ βιβλία ἢ σὲ ἐκθέσεις μουσείων, κ.λπ., πλάι στὸν Παρθενῶνα οἱ πυραμίδες! Ποιά εἶναι ἡ σχέση τῶν δύο; Οἱ πυραμίδες εἶναι ἓνα κλειστὸ ἐπιβλητικὸ κτίσμα, μπροστὰ στὸ ὅποιο ἐκμηδενίζεσαι. Ὁ Παρθενῶνας δίνει μορφή στὸ φῶς. Μιὰ περίφραξη ἀπὸ κίονες προτείνει τὸν χώρο τῆς θεότητας σὲ ὅποιον λαχταράει τὴν ἀνώτερη γνώση ὡς προσωπικὴ συνάντηση καὶ ἐνότητα. Εἶναι ἔκφραση ἐλευθερίας, μύησης καὶ αὐτογνωσίας.

παραγωγή που υπερέβαινε την κάλυψη ατομικών αναγκών, ή της αυτοκρατορικής Κίνας, έπειδή ή κεντρική έξουσία δέν ήταν παντοδύναμη (οϋτε στο Βυζάντιο ήταν, οϋτε στη φεουδαρχική Δύση) ή δέν έβαζε υπερβολικούς φόρους.¹⁵⁷ Ο καπιταλισμός που χαρακτηρίζει τή Δύση και μās ενδιαφέρει, προκύπτει στη συνολική πολιτισμική πορεία των λαών, έκφράζοντας βούληση για γνώση, για δημιουργία και έλευθερία, οχι μόνο για περιουσία. Στόν βαθμό που ύπάρχει ή βούληση αυτή και φέρει ένα λαό σε σημείο να ενδιαφέρεται για τή δυτική παράδοση οχι οπως για κάτι ξένο αλλά οικείο του, πιο οικείο ακόμα και από τήν προηγούμενη παράδοσή του, μπορούμε να μιλούμε για τὸ ένδεχόμενο άλλη μιὰ χώ-

¹⁵⁷ Και πάλι στην Κίνα, ακόμα και ή σκιά καπιταλισμοϋ φευτούπῆρχε έγκλωβισμένη σε ολοκληρωτικές συνθήκες. Οϋτε καν έπιτρεπόταν ατομική και οικογενειακή ιδιοκτησία γῆς παρά μόνο χρήση της κατά παραχώρηση. Ο ολοκληρωτισμός έπιμένει στην Κίνα μέχρι σήμερα, όμως ή ώριμότητα τοϋ καπιταλισμοϋ στη Δύση, ή έκτυφλωτική έπιτυχία του και μιὰ έσωτερική ανησυχία των Κινέζων, έχουν ήδη προκαλέσει ρήγματα. Μερικοί στη Δύση φοβούνται τις εξέλιξεις αυτές, έπειδή μιὰ δημοκρατική Κίνα θα γίνει ή μεγαλύτερη οικονομική δύναμη τοϋ πλανήτη, έπομένως και στρατιωτική. Πόσο ανησυχητικό είναι αυτό; Η 'ίσορροπία τοϋ τρόμου' πια δέν αλλάζει. Όμως οϋτε τὰ οικονομικά δημιουργοϋν πρόβλημα. Άνησυχούμε στόν βαθμό που μās έχει διαβρώσει ή άριστερή άσυναρτησία και νομίζουμε ότι αν πλουτίζει ο άλλος φτωχαίνουμε έμεις. Πρόβλημα τοϋ φτωχοϋ δέν είναι ο πλούσιος, ο οποῖος μάλλον λύνει προβλήματα προς όλες τις κατευθύνσεις. Μιὰ πλούσια, έπιχειρηματική, δημοκρατική Κίνα, που θα δίνει σε τόσα εκατομμύρια ανθρώπους όλες τις απαραίτητες ευκαιρίες να αξιοποιοϋν τὰ χαρίσματά τους, ένδέχεται να άποδειχθει έπίσης φιλοσοφική, και να γίνει αίτία πολλαπλοϋ και μεγάλου κέρδους για όλόκληρο τὸν πλανήτη. Τὸ ίδιο ή 'Ινδία.

ρα να συμβάλει στον δυτικό πολιτισμό. Ἐπειδὴ τὸ ‘κλειδὶ’ ποὺ ἀνοίγει τὴν πόρτα τῆς Δύσης εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ ἀπροκατάληπτη σκέψη καὶ ἡ σοβαρότητα, δημιουργεῖ μεγάλη ἀνησυχία κάθε ὑποχώρηση στὸν δογματισμὸ καὶ τὶς ιδεοληψίες, ὅπως συμβαίνει σήμερα μὲ τὴν πολιτικὴ ὀρθότητα καὶ τὰ σχετικά.

Καπιταλισμὸς εἶναι ἡ ἐπένδυση ὄσων ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων διαθέτουμε γιὰ νὰ ἀναπτύξουμε τὰ χαρίσματά μας, νὰ γνωρίσουμε κάποιον νόημα στὴν ἱστορία καὶ νὰ ζήσουμε ἐλεύθερα. Ὁ καπιταλιστὴς ἀναζητᾷ καὶ δημιουργεῖ νόημα καὶ συγκρότηση, γι’ αὐτὸ ἡ ἐργασία του περιέχει ἠθικὴ ἀκεραιότητα καὶ εὐπρέπεια. Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει στὶς δημοκρατίες τὸ ἦθος ποὺ ὑποστήριζε ὁ μεσαιωνικὸς ἵπποτισμὸς, τὴν ὑποχρέωση ὄλων νὰ ἐργάζονται γιὰ ὅλους, καθέναν μὲ τὸν τρόπο του καὶ φροντίζοντας τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον.

Ἦδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἐγίναν ἐγκλήματα στὸ ὄνομα τῆς θρησκευτικῆς ἀλήθειας ποὺ ἐξηγεῖ τὴν πραγματικότητα πλήρως καὶ ἀπαιτεῖ τὸν σεβασμὸ ὄλων. Ὅμως ἡ ὑποκρισία, ἡ τυραννία καὶ τὰ ἐγκλήματα ὑπερβαίνονται μὲ λοβοτομή; Εἶναι δυνατὸν ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος νὰ ἐπιβιώνει ἔχοντας ἀποδεχτεῖ χωρὶς ἀπόδειξη, χωρὶς καὶ μιὰ σοβαρὴ συγκέντρωση ἐνδείξεων, ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ αὐθαίρετο νόημα ποὺ θὰ δώσει ὁ ἴδιος στὴν ἱστορία, ἂν δώσει;¹⁵⁸

Ὁ Μάρξ ὁραματίζεται τὴ μετατροπὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἀκρίδα, λαοὺς γεμάτης κοιλιᾶς καὶ ἄδειου ἀπὸ νόημα χρόνου (στὴν καλὴ περίπτωση, κι αὐτὴ ἄπιαστη, ἐφόσον ἡ σο-

¹⁵⁸ Δὲς ὅσα γράφω στὸ *Ἡμερολόγιο*, στὸ κείμενο, “Ἐστω ὡς ἀγνωστικισμὸς, ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι μιὰ ἀξιοσέβαστη ἐπιλογή;”

σιαλιστική κουζίνα δὲν φημίζεται γιὰ τὶς συνταγές τῆς ἀλλὰ γιὰ τὰ ἄδεια ράφια), κοινωνίες ἰκανές νὰ ἐπιβιώνουν πεισματικά, μὲ κάθε γενιὰ νὰ κηδεύει τοὺς νεκροὺς τῆς προηγούμενης προσπερνώντας τὰ θρησκευτικὰ βιώματα χιλιετιῶν, βιώματα ὄχι μόνο λαϊκὰ ἀλλὰ περίπου ὅλων τῶν σημαντικῶν φιλοσόφων, σὰν νὰ ἦταν ξεκάρφωτες παρανοϊκὲς φαντασιώσεις, ἄσχετες μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ ἐρώτημα περὶ Θεοῦ καὶ Δημιουργίας σχολιάζεται ἔτσι πού δὲν προλαβαίνει μὲ τί νὰ ἐκπλαγεῖς περισσότερο, μὲ τὶς σοφιστεῖες ἢ μὲ τὴν ἀνοησία. Κεντρικὸ κριτήριό εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἀσχολούμαστε μόνο μὲ προβλήματα πού μποροῦμε νὰ λύσουμε, καὶ αὐτὰ εἶναι μόνο τὰ 'ὕλικά' προβλήματα, τὰ ὁποῖα μάλιστα δὲν παρουσιάζονται ἂν δὲν πλησιάζουν καὶ οἱ ὑλικὲς συνθῆκες γιὰ τὴν ἐπίλυσή τους. Ἄν κάποιος δὲν αἰσθάνεται προσβολὴ στὴ νοημοσύνη του ἀπὸ τὶς 'ιδέες' αὐτές, ἐλπίζω κάποτε νὰ ἀνησυχήσει.

Ὁ Μάρξ δὲν ἐκτίμησε σωστὰ τὸ ἴδιο τὸ κεντρικὸ ἰδίωμα τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅτι ἀντίθετα μὲ τὴν ἀπόλυτη, ἀμετακίνητη, μοναδικὴ καὶ αἰώνια ἰδεολογία τοῦ λαοῦ, ὁ καπιταλισμὸς συνεχῶς ἀλλάζει, προσαρμόζεται, ἐξελισσεται. Ἴσως ἀπέφυγε νὰ τὸ ὑπολογίσει, γιὰ νὰ προτείνει στὸ πόπολο τὸν σοσιαλισμὸ ὡς ἀναπόφευκτο, νὰ μὴν ἐπιτρέψει ἐλπίδες γιὰ διορθώσεις τοῦ 'συστήματος', πού θὰ ματαίωναν τὴν 'ἐπανάσταση'. Ὅμως ἡ πραγματικότητα δὲν κάνει στὴν ἄκρη, ὅσο κι ἂν προσπαθῶ νὰ τὴν ἀγνοῶ. Ὁ καπιταλισμὸς προῆλθε μέσα ἀπὸ ἀλλαγές καὶ ἔφερε ἀκόμα περισσότερες. Σήμερα, ὅπως ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ, οἱ 'προλετάριοι' δὲν ἀπατῶνται, γνωρίζουν ὅτι ἔχουν πολὺ περισσότερα νὰ χάσουν μὲ τὴν 'ἐπανάσταση' ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 'άλυσίδες' τους.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν σοσιαλισμὸ, πού ἐπινοήθηκε στὸ ἐργαστήριο ἔχοντας ἐλάχιστη ἐπαφή μὲ τὰ πράγματα καὶ προσπαθώντας νὰ ἐγκλωβίσει τὴν ἱστορία στὶς ἰδεολογικὲς του μουτζοῦρες, ὁ καπιταλισμὸς διαμορφώθηκε μέσα ἀπὸ

αυθόρμητα άκανόνιστα βήματα, με τὰ όποια οί άνθρωποι μεγάλωναν τήν έλευθερία, τή γνώση και τή δύναμή τους, προσπαθώντας να ζήσουν όσο γίνεται πιό δημιουργικά, με δύναμη να πραγματοποιήσουν, να μεγαλώσουν και να πολλαπλασιάσουν τὰ χαρίσματά τους. Ό καπιταλισμός δοκιμαζόταν σε ένα προς ένα κάθε βήμα του, διορθωνόταν και ξαναδοκιμαζόταν και πάλι διορθωνόταν συνεχώς μέχρι σήμερα, παραμένοντας διαρκώς άνοιχτός σε νέες μορφές. Χρειάστηκαν αιώνες άπροσδόκητης, φυσιολογικής και κριτικής προσπάθειας για να αναπτυχθεί ό,τι τον 19ο αιώνα έφθασε να άποκαλείται καπιταλισμός. Δεν είναι μιá ιδεολογία, είναι ο φυσιολογικός τρόπος με τον όποιο οί ύγιεις κοινωνίες άνιχνεύουν τὰ όριά τους και σέβονται τὰ χαρίσματά τους. Άν έλπίζω στο τέλος του καπιταλισμού, έλπίζω στην παρακμή και τήν άναπηρία. Ό καπιταλισμός δημιουργεί συνθήκες άπαραίτητες για να μειώνονται οί αυταρχισμοί και να πληθαίνουν οί συναγωνισμοί και οί συνεργασίες, οδηγώντας τις κοινωνίες σε μεγαλύτερη έλευθερία, ένότητα, γνώση και δύναμη. Χωρίς άμιλλα ή δικαιοσύνη είναι άδύνατη, αν δίκαιο είναι να μπορεί καθένας να κερδίζει με τήν άξία του και όχι από τή διαφθορά και τή διαπλοκή.

Σύμφωνα με τή μαρξιστική άσυναρτησία μάλλον παρά εκτίμηση ιστορίας και πολιτικής, έπειδή οί προλετάριοι είναι ό,τι πιό άθλιο δημιουργεί ο καπιταλισμός, μπορεί να γίνει επίσης ό,τι πιό άδιάφθορο κι έτσι να μάς γλυτώσει από τήν καπιταλιστική εκμετάλλευση! Ό έλπίδα μας βρίσκεται στη σαβούρα μας! Ό εισήγηση αυτή, έσφαλμένη όσο κυνική, είναι ο λόγος που θεωρούσε αντίπαλους τής επανάστασης όχι μόνο τους πλούσιους αλλά και τή μεσαία τάξη. Μέχρι σήμερα ή άριστερά ποντάρει στην έξαθλίωση. Και τί σωτήριο θα κάνουν οί προλετάριοι; Θα αλλάξουν τó παραγωγικό μοντέλο! Τέτοιο ύψιπετες όραμα είναι φυσικό να έχει βρει άνταπόκριση πάντα σε έποχές αδύναμης νοημοσύ-

νης και γερῆς πώρωσης, σὲ πληθυσμούς πού χρειάστηκε νὰ ὑποφέρουν ἀκόμη και πολλές δεκαετίες μήπως καταλάβουν στὴν πράξη αὐτὸ πού, ἂν και προφανές, δὲν εἶχαν μπορέσει νὰ τὸ προβλέψουν προτοῦ συμβεῖ: *γιὰ ποιὸν ἀκριβῶς λόγο οἱ ἀδιάφθοροι, δίκαιοι και προοδευτικοὶ φίλοι τοῦ λαοῦ ὅποτε πῆραν τὴν ἐξουσία ἀποδείχθηκαν ὅ,τι πιὸ ἐλεεινὸ ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ ἱστορία τῆς πολιτικῆς.*

Ἡ ἐργασία εἶναι κυρίως ἓνα προσωπικὸ στοίχημα, ἡ οὐσία τοῦ ὁποίου δὲν σχετίζεται μὲ σωματεῖα, διαδηλώσεις, κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις. Καθένας προτιμᾷ νὰ χαίρεται μὲ τὴ δουλειά του, νὰ ἐγκρίνει τὸν λόγο τῶν ἔργων του, και νὰ καλλιεργεῖ τὰ χαρίσματά του. Κρίσιμο εἶναι νὰ σκεφτῶ προσεκτικὰ τοὺς ὅρους τῆς ἐργασίας πού ἐπιλέγω, ποιὸι εἶναι οἱ κίνδυνοι και οἱ δυσκολίες της, οἱ συνάδελφοι πού μπορεῖ νὰ ἔχω, οἱ ἀπαιτήσεις στὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ ἀνταποκριθῶ, και ἂν σφάλω, νὰ μὴ διστάσω νὰ ἀλλάξω ὅσο γίνεται πιὸ γρήγορα, καταβάλλοντας ὅποια προσπάθεια χρειαστεῖ γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις ἄλλης ἐργασίας, πιὸ ταιριαστῆς και σημαντικῆς γιὰ μένα. Οὔτε κἂν προλαβαίνει νὰ μὲ πειράξει τὸ παραγωγικὸ μοντέλο, ἂν τὸ κύριο βῆμα στὰ ἐργασιακά μου ἦταν ἀπερίσκεπτο, φέροντάς με σὲ ἀσχολίες πού δὲν μὲ ἀφοροῦν πραγματικά. Οἱ ἐταιρεῖες ἀπὸ μόνες τους δίνουν συνήθως στοὺς ὑπαλλήλους ἄνεση νὰ ρυθμίσουν τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας τους, ἂν δὲν ἐπηρεάζεται ἀρνητικὰ και φυσικὰ ἂν βελτιώνεται ἡ ἀπόδοσή τους. Ἐνδιάλεξα ἐπάγγελμα πού μὲ καλύπτει, και ἔχω τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐλευθερία νὰ διαμορφώνω τὶς συνθηκὲς τῆς ἐργασίας μου, ὅποτε γίνομαι και πιὸ δημιουργικὸς, εἶναι φυσικὸ νὰ ἐξελίσομαι και νὰ εἶμαι ἱκανοποιημένος. Ὅμως δὲν στέκει οἱ ἐπιχειρήσεις νὰ ἐξαρτῶνται ἀπ' τὸ ἂν ἐγκρίνω τὰ προϊόντα τους! Ἐν δὲν ἐγκρίνω τὸν ἴδιο τὸν λόγο πού ὑπάρχει μιὰ ἐπιχείρηση, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσω θέση ἄλλου. Ὅσο γιὰ τὸ ἂν νοιώθω ἀλλοτριωμένος ἐπειδὴ δὲν μοῦ ἀνήκει τὸ

προϊόν που παράγεται ή τα κέρδη του, έχουν ειπωθεί αρκετά και δεν χρειάζεται να επανέλθω (βλ. σ. 279 κ.έ.).

Ακόμη τώρα, με την έμπειρία της άποτυχίας του σοσιαλισμοῦ, οί περισσότεροι στίς ίδιες τίς φιλελεύθερες χώρες, ὅπως δείχνουν οί σχετικές δημοσκοπήσεις, τείνουν νά ἐμπιστεύονται τίς κρατικοποιήσεις περισσότερο ἀπό τήν ἐλεύθερη οἰκονομία, ἐνῶ περιμένουν ἀπό τὸ κράτος νά ἐξασφαλίξει χαμηλές τιμές τουλάχιστον στήν ἐνέργεια καί στίς μετακινήσεις. Ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, ἡ συμπάθεια γιά τίς ἀριστερές ιδέες, ἂν καί ἔχουν πάντα ἀποτύχει, ὀφείλεται μᾶλλον στίς ἐπιδράσεις ὀρισμένων χριστιανικῶν ἀξιών (βλ. σ. 347 κ.έ.), κι ἂν εἶναι ἔτσι, δύσκολα θά τήν ἀποβάλουμε. Θά χρειαστεῖ ἀκόμα περισσότερη ὑπομονή καί ἡ βελτίωση τῆς γενικῆς παιδείας.

Τὸ κράτος στίς δυτικές κοινωνίες ἀναγνωρίζεται σχετικά ἀξιόπιστο καί ἱκανό, ὅπως εἶναι, ὅμως ἡ κοινὴ γνώμη πρὸς τὸ παρὸν δὲν φαίνεται νά ἔχει ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ ἀξιόπιστία τοῦ δημοσίου καί ἡ ποιότητα τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν στηρίζονται στήν ἐλεύθερη οἰκονομία καί τήν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Ὅσο πιὸ ἀνίσχυροι εἶναι οί πολίτες, ἄγονοι καί ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὸ κράτος, τόσο πιὸ ἀνίκανο εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Στήν πιὸ ἰδιαίτερη παράδοσή μας δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνικανότητος αὐτῆς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κράτος. Στὴ Δύση καί στίς πιὸ προηγμένες χώρες τὸ κράτος εἶναι πιὸ ἀξιόπιστο ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ ἰδιωτικὸς τομέας εἶναι ἰσχυρός, ἀνεξάρτητος καί δημιουργικός.

Ἡ ἐκπαίδευση, σὲ ὅλες τίς βαθμίδες, δὲν ὑποστηρίζει ἀπαιτητικὴ σκέψη οὔτε ἐπιθυμία γιά γνώση οὔτε θαυμασμό τῆς δημιουργίας. Κοινωνίες ἐλευθερίας μὲ ἀνελεύθερα καί στενόχωρα σχολεῖα δὲν κάνουν ἓνα μεγάλο λάθος ἢ τὸ πιὸ μεγάλο, ἐκδηλώνουν ὁρμὴ γιά θάνατο. Ἄν ὑπάρχει σήμερα γιά μᾶς ὁ κίνδυνος αὐτός, ἐδῶ βρίσκεται τὸ πιὸ σημα-

ντικό σύμπτωμα, στην εκπαίδευση, από έδω έχει να αρχίσει κάθε προσπάθεια για διάγνωση τόσο των προβλημάτων που μᾶς ταλαιπωροῦν, ὅσο και τῆς θεραπείας τους.¹⁵⁹

Τὸ αἶτημα νὰ ἐπεμβαίνει τὸ κράτος στὴν ἀνώτερη τιμὴ τῆς ἐνέργειας καὶ τῶν μετακινήσεων, ἔχει λογικὴ σὲ περιόδους κρίσεων, πάντα, ἐννοεῖται, στὸν βαθμὸ τοῦ ἐφικτοῦ. Χρειάζεται νὰ εἶναι συνειδητὸ τὸ αὐτονόητο, ὅτι ὑπάρχουν συνθηῆκες, ὅπως στὸν πόλεμο, ὅταν ἀπλῶς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτὸ ποὺ θέλουμε, ὅσοδῆποτε λογικὸ, ἀπαραίτητο ἢ δίκαιο. Οἱ ‘ἀστικὲς’ κοινωνίες ἔχουν κατορθώσει τόσο πολλά, ὥστε ἡ κοινὴ γνώμη σὰν νὰ ‘καλόμαθε’, νομίζει ὅτι πάντα θὰ βρεθεῖ ἓνας τρόπος νὰ ἔχουμε ὅ,τι θέλουμε, ὅπως τὸ θέλουμε, ὅταν τὸ θέλουμε.

Οἱ ὑπέρμαχοι σώνει καὶ καλὰ τῶν κρατικοποιήσεων δὲν θὰ χρησιμοποιήσουν οἰκονομικὰ ἀλλὰ ἠθικολογικὰ ἐπιχειρήματα, παρατηρεῖ ὁ Νίμιτς — καὶ τοὺς περισσότερους οὔτε κἂν τοὺς νοιάζει τί λειτουργεῖ, ἀρκεῖ νὰ μὴν κερδίζει ὁ ἰδιώτης! Γι’ αὐτοὺς τὸ ἰδιωτικὸ κέρδος σημαίνει ὅτι δὲν κερδίζει τὸ σύνολο! Ἔτσι ἡ ἰδεοληψία ἀντιστρέφει τὴν πραγματικότητα καὶ ἡ κοινωνία παρακμάζει. Τὴν καχυποψία πρὸς τοὺς ἰδιῶτες, τὴ γενικὴ ἀπερισκεψία, τὴν ἄγνοια πῶς λειτουργεῖ ὁ καπιταλισμὸς, καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀποτελεσματικὴτητα τοῦ φιλελεύθερου κράτους — ἀπ’ ὅπου τὸ κράτος βγάζει ‘καλὸ ὄνομα’, μὲ τὴν παρενέργεια ὅτι ἔτσι γίνεται συμπαθέστερος ὁ κρατισμὸς... — ἐκμεταλλεύονται τὰ ἀριστερὰ κόμματα γιὰ νὰ διαφθεύρουν τὴν κοινὴ γνώμη.

Μιὰ σειρὰ ἄλλων ἐπιθυμιῶν στὴ δημοσκόπηση ἔχει ἐνδιαφέρον. Οἱ περισσότεροι εἰσηγοῦνται γιὰ τὰ golden boys

¹⁵⁹ Βλ. καὶ ὅσα γράφω στὸ *Ἡμερολόγιο*, στὸ κείμενο ‘Ἄς σκεφτοῦμε τὴν ἐκπαίδευση’.

τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων νὰ ἀμοίβονται πολὺ λιγώτερο, νὰ μὴ τοὺς δίνονται τεράστιες ἀμοιβές! Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἐφόσον δὲν ἀφορᾷ κἂν τὴν τσέπη τῶν ἐρωτώμενων. Τοὺς φαίνεται ὅμως ἀπαράδεκτο ὁ διευθύνων τῆς Oracle νὰ βγάζει ἑκατομμύρια, ὅταν ἄλλοι τὰ φέρνουν πέρα στὴ ζωὴ τους δύσκολα καὶ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ὑπολογίζουσι τὴν παραμικρὴ δαπάνη. Θὰ προτιμοῦσαν νὰ μὴν ὑπάρχει ἡ Oracle; Ὁχι, θέλουν ὅμως νὰ ὑπάρχει χωρὶς νὰ δίνει τέτοιες ἀμοιβές! Προφανῶς μιὰ ἐπιτυχημένη μεγάλη ἐταιρεία γιὰ νὰ προβλέπει αὐτὲς τὶς ἀμοιβὲς κρίνει ὅτι ἔτσι κατορθώνει τοὺς σκοποὺς της. Παρ' ὄλ' αὐτά, τὸ καλὸ χριστιανόπουλο δὲν μπορεῖ νὰ δεχτεῖ ὅτι ὁ ἓνας βγάζει ἑκατομμύρια καὶ ὁ ἄλλος τὸ σκέφτεται νὰ ἀγοράσει ἓνα κουτὶ γλυκά, ἐνῶ γιὰ τὸ μωρουδίστικο αἶσθημα παντοδυναμίας ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ὑποκλίνεται στὶς ἐπιθυμίες μας. Ἐτσι κόβει καὶ ράβει μισθοὺς χωρὶς νὰ ὑπολογίζει τὴν ἐπίπτωση στὶς ἐπιχειρήσεις, ἀλλάζει τὴν τιμὴ τοῦ ρεύματος χωρὶς ζημιὰ στὴν οἰκονομία, κι ἂν διατάξει νὰ γίνουμε ὅλοι ἑκατομμυριοῦχοι, κι αὐτὸ ἀκόμα! Τὸ γνωρίζει ἀλλὰ δὲν τὸ ἔχει συνειδητοποιήσει ὅτι χωρὶς ἄξιες καὶ ἐπιτυχημένες ἐπιχειρήσεις οἱ φτωχοὶ θὰ ἦταν πολλαπλάσιοι καὶ πολὺ πιὸ φτωχοί, οἱ εὐποροὶ λιγώτεροι, ληστρικοὶ καὶ διεφθαρμένοι, πλουτίζοντας ἀπὸ τὴ διαπλοκὴ. Πιὸ ἀνησυχητικὸ εἶναι ὅτι δὲν σκέφτεται τὸ ἀπλούστερο, γιὰ τὴν μιὰ ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση σὲ ἐλεύθερη οἰκονομία δίνει τεράστιες ἀμοιβές, ἂν μπορεῖ νὰ κάνει τὴ δουλειά της μὲ λιγώτερα; Μήπως ὑπάρχουν θέσεις μὲ ἀνάγκες ποὺ δὲν καλύπτουν πολλοί, καὶ θέσεις μὲ ἀνελαστικά περιθώρια λάθους, θέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτῶνται πολλαπλάσια ποσὰ ἢ καὶ τὸ ἴδιο τὸ μέλλον τῆς ἐπιχείρησης; Ἄν ἡ Microsoft ἔχει καθαρὰ κέρδη τῆς τάξεως τῶν 100 δις. ἑτησίως, μὲ τὸν τεράστιο κύκλο ἐργασιῶν ποὺ αὐτὸ προϋποθέτει καὶ τὰ πολλαπλάσια ποσὰ ποὺ διακινουῦνται, πόσο πρέπει νὰ ἀμοίβεται ὁ διευθυ-

ντής της; Χρειάζεται να γίνουν συνειδητά ακόμη και τὰ στοιχειώδη και ιδίως αὐτά, ὅτι δὲν νοεῖται ἀλληλεγγύη μὲ τὸ ζόρι, εἶναι ἀντίφαση στοὺς ὅρους, δὲν νοεῖται εὐτυχία χωρὶς ἐλευθερία, ὅμως ἡ ἐλευθερία ἐπιτρέπει ἀκόμη και προκλητικὲς ἀνισότητες. Χρειάζεται νὰ ἀνακαλύψουμε τὰ αὐτονόητα, νὰ πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Στὰ δημοσκοπικὰ εὐρήματα ἀναδεικνύεται ἐπίσης ἡ ἀνασφάλεια ὡς συνθήκη εὐνοϊκὴ γιὰ τὴ δημιουργία μεγάλου κράτους. Τὸ ἴδιο φαίνεται στὶς προτιμήσεις τῶν ἀναγνωστῶν. Οἱ διανοούμενοι τῆς ἀριστερᾶς διαβάζονται περισσότερο. Ὁ κόσμος τείνει νὰ πιστεύει σὲ λεπτόδεντρα; Νομίζει πὼς ὑπάρχουν εὐκολες λύσεις, ὅτι ‘μὲ ἓνα νόμο και ἓνα ἄρθρο’ ἢ ἔστω μὲ ‘ἐπανάσταση’ θὰ ἀποκτήσουν ὅλοι χρυσὰ κουτάλια; Νομίζει ὅτι περνάει χειρότερα ἐπειδὴ καλοπερνᾶνε οἱ πλούσιοι; Περιμένει σωτῆρες ἀντὶ νὰ σκεφετῆ πὼς θὰ βοηθήσει τὸν ἑαυτό του μὲ τὴ δουλειά του; Δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό του; Δὲν ἀγαπάει τὴ δουλειά του; Δὲν ἔχει ἰκανότητες; Μοῦ φαίνεται πὼς ὅλα συμμετέχουν, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσή σὲ διάφορους βαθμούς, ὅμως πάνω ἀπ’ ὅλα εἶναι ἡ ἐπιθυμία ἀναδιανομῆς τοῦ πλούτου. Ὁ σοσιαλισμὸς τὸ φέρνει ἀκαριαῖα μὲ τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἀλλὰ τὸ φέρνει προσχηματικὰ και βυθίζει τὶς κοινωνίες στὴ διαφθορά, τὴν παρακμὴ και τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη ἀδικία και ἀνισότητα. Ἡ κοινὴ γνώμη προηγμένων χωρῶν θέλει τὴν ἀναδιανομὴ μὲ καπιταλιστικὲς συνθήκες, κατευθύνοντας τὸ κράτος σὲ ληστρική φορολόγηση τῶν πλούσιων, νομίζοντας ὅτι ἔτσι, χωρὶς νὰ τορπιλίζει τὸ σύστημα, ἐπιβάλλει ἓνα βαθμὸ δικαιοσύνης, παίρνει πίσω μερικὰ ἀπ’ ὅσα ἄδικα ἀπολαμβάνουν οἱ λίγοι.

Στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἔγινε, ἐλπίζω, φανερό ὅτι ἡ ἀναδιανομὴ διαβάλλει τὸν πλουτισμὸ και εὐνοεῖ στειρότητα και φθόνο, μετατρέποντας ἐπίσης τὸ κράτος σὲ Πατερούλη, ὁ ὁποῖος παίρνει δέκα και μοιράζει τὸ ἓνα, μὲ τὴ

διαφθορά τοῦ δημοσίου νὰ γιγαντώνεται καὶ τὶς σχετικὲς συνέπειες νὰ διαβρώνουν τὸν δημόσιο βίο συνολικά. Τὸ γεγονός ὅτι στὶς φιλελεύθερες συνθήκες ὑπάρχει μέτρο δὲν ἀρκεῖ. Σὲ μιὰ δημιουργικὴ κοινωνία τὸ χρῆμα ποὺ κυκλοφορεῖ ἐλεύθερα εἶναι πάντα πιὸ χρήσιμο, καὶ σὲ μιὰ διεφθαρμένη κοινωνία λιγώτερο ἐπιζήμιο. Τὸ κράτος χρειάζεται νὰ συλλέγει μόνο τοὺς ἀναγκαίους φόρους γιὰ συγκεκριμένες κοστολογημένες καὶ συμφωνημένες μὲ τοὺς πολίτες ὑπηρεσίες, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει ἢ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ ὁ ἀνταγωνισμός. Μία ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες αὐτὲς εἶναι ἡ μέριμνα γιὰ ὅσους βρίσκονται σὲ ἀνάγκη. Ἡ ἀναδιανομὴ τοῦ πλούτου εἶναι ἀντικοινωνικὴ, αὐτοκαταστροφικὴ καὶ αὐταρχικὴ ἐνέργεια, ποὺ δὲν ὀδηγεῖ κἂν σὲ διεύρυνση τῆς εὐημερίας.

Ἐπομένως τί πρέπει νὰ γίνῃ μὲ ὅσους σκανδαλίζονται βλέποντας λίγους νὰ ἀπολαμβάνουν πολλά; Εἶναι ἄλλο νὰ ἔχω μεγάλο σπίτι, καλὸ αὐτοκίνητο, λεφτὰ γιὰ νὰ σπουδάσω τὰ παιδιὰ μου καὶ νὰ κάνω ταξίδια, νὰ μὴ μοῦ λείπει τίποτα, καὶ ἄλλο νὰ ἔχω ἰδιωτικὸ τζέτ, θαλαμηγὸ, σπίτια σὲ ὅλο τὸν κόσμο, δικὰ μου νησιά, καὶ πάλι ἄλλο νὰ φιλοξενοῦμαι σὲ κάποιο ἴδρυμα καὶ νὰ ἐπιβιώνω χωρὶς δυνατότητα γιὰ τίποτα παραπάνω, ἄλλο νὰ ἔχω μιὰ δουλειὰ ποὺ ἀρκεῖ μόνο γιὰ μικροέξοδα καὶ κάποιες ἐκδρομές.

Ὅσοι σκανδαλίζονται θὰ ψηφίζουν ἀριστεροὺς γιὰ νὰ διαμαρτυρηθοῦν ἢ ἐλπίζοντας σὲ κοινωνικὴ ἀνατροπὴ, ὅσο ἀπίθανη κι ἂν εἶναι σὲ προηγμένες χῶρες, ἢ μπορεῖ νὰ τοὺς ἀρκεῖ ἡ στήριξη ἐνὸς σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος, ποὺ θὰ ἀναδιανείμει περισσότερο πλοῦτο, κι ἂς ἀναχαιτίζει τὴν ἀνάπτυξη, κι ἂς δημιουργεῖ προβλήματα στοὺς ἐπόμενους. Ἡ φιλελεύθερη κυβέρνησις τί πρέπει νὰ κάνει καὶ ὁ σκεπτόμενος πολίτης τί νὰ περιμένῃ;

Ἐστὼ πὼς ὁ ὑπουργὸς οικονομικῶν δέχεται τὴν ἐρώτηση, ἂν εἶναι δίκαιο νὰ κολυμπᾷ στα ἑκατομμύρια ὁ

ένας, και ό άλλος να τά βγάξει πέρα με φρικτές δυσκολίες. Ός φιλελεύθερος δέν πιστεύει ότι όποιος δέν έχει ανταγωνιστικές ικανότητες, αξίζει να φυτοζωεί σε ένα ίδρυμα ή με μισθούς πείνας. Θέλει να ζοϋν όλοι πλούσια. Δέν μπορεί λοιπόν, αντίθετα με ό,τι πιστεύει, να άπαντήσει επικαλούμενος άπλά τήν πραγματικότητα, ότι δέν γίνεται να πάρει τήν περιουσία τών πλούσιων και να τή μοιράσει στους φτωχούς χωρίς να καλύψει τή χώρα ή πιό άκραία δυστυχία. Άλλωστε σε εύφυή πληθυσμό, μετά τήν ιστορική έμπειρία τόσων σοσιαλιστικών έπιδρομών μάλλον παρά κυβερνήσεων, οί πολίτες στήν πλειοψηφία τους δέν πετάνε στα σύννεφα, γι' αυτό δέν γίνονται έξεγέρσεις ούτε καν σε περιπτώσεις βαθειάς οικονομικής κρίσης. Η έρώτηση τόν καλεί να άπαντήσει όχι στήν ίδια τήν έρώτηση, αλλά στο παράπονο που κρύβεται μέσα της, για μιá όδυνηρή διαφορά, όσοδήποτε άναγκαία.

Ός ύπουργός οικονομικών σε σοβαρή φιλελεύθερη κυβέρνηση, αν γίνει τέτοια έρώτηση, χρειάζεται να μπορώ να εξηγήσω δίνοντας όλα τά άπαραίτητα στοιχεΐα, τί έκανε ή κυβέρνησή μου ή τί πρόκειται να κάνει, αν εΐναι νεοεκλεγμένη, για να εξασφαλίσει όσο μπορεί ότι έχουν όλοι εύκαιρία να πλουτίσουν — χαμηλή φορολογία, πάνω άπ' όλα τήν καλύτερη δυνατή παιδεία, γρήγορες και άνετες συναλλαγές με τις δημόσιες ύπηρεσίες, τάχιστη και άμερόληπτη δικαιοσύνη, αποτελεσματικές ύπηρεσίες υγείας, άρτιες ύποδομές παντού... Η άπάντηση αυτή προϋποθέτει και έμμεσα θυμίζει ότι στα άγωνίσματα κάποιος έρχεται πρώτος, άλλος δεύτερος, τρίτος, τελευταΐος, ότι μόνος τρόπος να μήν ύπάρχουν διαφορές εΐναι να μήν ύπάρχει άγώνισμα. Όμως αν ενδιαφέρει τó άγώνισμα τής οικονομίας, εκείνο που μπορεί να περιμένει ό πολίτης άπό ένα ικανό κράτος, εΐναι να άποκλείει τή μεροληπτική μεταχείριση άτόμων ή έπιχειρήσεων και να έχει συνειδητή προτεραιότητα τήν ύποστή-

ριξη κάθε δυνατότητας να γίνονται πράξη οι δημιουργικές πρωτοβουλίες όλων των πολιτών. Ἐλεύθερος δὲν εἶμαι μόνο ἐπειδὴ δὲν καταπιέζομαι, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ μπορῶ νὰ δώσω θετικὸ περιεχόμενο στὴν ἀπουσία τῆς καταπίεσης ἔχοντας εὐκαιρίες καὶ δυνατότητες νὰ εἶμαι δημιουργικός. Γι' αὐτὸ μετράει περισσότερο ἀπ' ὅλα ἡ παιδεία. Εἶναι ἡ προϋπόθεση ποὺ ἐπηρεάζει τὰ πάντα στὸν μεγαλύτερο βαθμὸ. Κυρίως ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας θὰ καταλάβω ἂν μιὰ χώρα ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ γιὰ τὴν πρόοδό της.

Ἡ Δύση οἰκοδομεῖται στὴν φιλία, ἐπομένως στὸν σεβασμὸ γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. Γι' αὐτὸ παραμένει πάντα ἐνεργὸς στὶς φιλελεύθερες κοινωνίες ἕνας βαθμὸς ἀνασφάλειας, ἐφόσον τὸ ἄτομο εἶναι ἀπρόβλεπτο. Τὰ ἀτομικὰ ἐλαττώματα παρουσιάζονται ἀπὸ τοὺς δημαγωγοὺς ὡς συστημικὰ προβλήματα, ἀτέλειες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐμπιστοσύνη στὸ ἄτομο καὶ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες. Περαιτέρω, ἐφόσον συνεργάζονται μέσα ἀπὸ πολλὲς καὶ ἀπρόβλεπτες ἀτομικὲς ἐπιθυμίες καὶ ἀποφάσεις, οἱ ἄρετὲς μιᾶς φιλελεύθερης κοινωνίας ὁδηγοῦν σὲ ἀποτελέσματα μὲ βραδύτητα ποὺ συχνὰ ἐνοχλεῖ. Τὰ ζητήματα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ σχηματίζεται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅτι γιὰ νὰ ληφθοῦν σωστὲς ἀποφάσεις χρειάζεται πανίσχυρη ἐξουσία, ὁδήγησαν σὲ αὐταρχισμούς. Ὑπονομεύοντας τὴν προσωπικότητα καὶ ἀπαγορεύοντας τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ὁ σοσιαλισμὸς προτείνει ὡς ἰδανικὴ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ παρακμὴ. Στὴν καλύτερη περίπτωση, ἐκείνη τῆς σοσιαλδημοκρατίας, συμβιβάζεται μὲ ἕνα τεράστιο κράτος πρόνοιας, ποὺ κάνει τὴν κοινωνία νὰ σέρνεται χωρὶς λόγος καὶ νὰ ἀγκομαχᾷ στὸ ἴσιωμα, ταυτόχρονα ἐθίζοντας στὴν ἀπραξία.

Προκύπτει λοιπὸν ἕνα φαινομενικὸ παράδοξο, τὸ σύστημα ποὺ προφυλάσσει τὸν ἀτομικισμό, διαμορφώνει κοινωνίες μεγαλύτερης φιλίας, ἰσότητας, δικαιοσύνης, ἀλλη-

λεγγύης, επιείκειας, ανοχής, πλουραλισμοῦ, ανοιχτότητας, δημιουργίας, χαρᾶς, συνεννόησης, δύναμης, συμφωνίας, ενότητας, συνεργασίας και εὐημερίας ἀπὸ τὸ σύστημα πὸ ὑποτίθεται ὅτι ‘δαμάζει’ τὶς ἐγωϊστικὲς ὀρμές. Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει παράδοξο, ἀλλὰ ὅ,τι πιὸ φυσιολογικό, ἀπ’ ὅπου ἐξηγεῖται γιατί γοητεύτηκαν ἀπὸ σοσιαλιστικὲς ἰδέες λαοὶ ἢ ἐποχὲς λαῶν μὲ μικρὴ νοημοσύνη καὶ μεγάλη σκληρότητα. Δὲν νοεῖται ὑπέρβαση τοῦ κακοῦ ἐγωϊσμοῦ χωρὶς ἐλευθερία.¹⁶⁰ Ὅσο κι ἂν θέλει κανεὶς νὰ ἐλέγχει τὶς καταστάσεις καὶ νὰ μὴν προχωράει τυφλά, ἡ ἐλευθερία περιέχει αὐτὴ τὴν ἀβεβαιότητα. Ὡς αὐταρχισμὸς ὁ σοσιαλισμὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει σχέση με τὴν φιλία, οὔτε με τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ὅσους ταλαιπωροῦνται ἀπὸ τὶς στερήσεις, τὴν ἀδικία ἢ ὀτιδήποτε. Γι’ αὐτὸ ὁ σοσιαλιστὴς ὑπῆρξε πάντα ὑποκριτὴς καὶ ὁ σοσιαλισμὸς μιὰ ἀπάτη. Ὅσο πιὸ πιστὸς παραμένει σὲ προσχήματα δῆθεν ἰσότητος καὶ δικαιο-

¹⁶⁰ Ὑπάρχει ἐπίσης καλὸς ἐγωϊσμός, ὅπως (θὰ ἔπρεπε νὰ) εἶναι γνωστό. Συνήθως ὁ ἰδρυτὴς μιᾶς μεγάλης ἐπιχείρησης δὲν τὸ ἔκανε ἀπὸ αὐταπάρνηση, δὲν κατέβαλε ὅλη αὐτὴ τὴν προσπάθεια οὔτε πῆρε τὸ ρίσκο πὸ εἶχε νὰ πάρει, γιὰ νὰ μπορῶ ἐγὼ νὰ ἀπολαμβάνω τὰ προϊόντα του. Ἔκανε αὐτὸ πὸ τοῦ ἄρεσε, καὶ ὑπολόγισε τὶς ἀνάγκες μου γιὰ νὰ μὴν ἀσχολεῖται μὲ ἄσχετα καὶ χρεοκοπήσει. Σκεπτόμενος ἀποτελεσματικὰ τὴ δικὴ του ἱκανοποίηση, τὸ δικὸ του κέρδος καὶ τὸ κέρδος τῶν συνεργατῶν του, ἔφτιαξε μιὰ ἐπιτυχημένη ἐπιχείρηση χάρις στὴν ὁποία καλύφθηκαν ἐπίσης ἀνάγκες ἄλλων, ἔτσι πὸ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε κέρδος καὶ ὅσοι προτίμησαν τὰ προϊόντα του. Ὑπερβάσεις μπορεῖ νὰ συμβαίνουν, ὅπως ἂν στρέψει τὶς δυνάμεις του στὶς ἀνάγκες τῆς φιλανθρωπίας. Ὅμως καὶ αὐτὸ πάλι τὸ κάνει ἐγωϊστικά, ὄχι ἐπειδὴ τὸν διατάζει ἓνα ἠθικὸ ἢ πολιτικὸ σύστημα, ἀλλὰ ἐπειδὴ τοῦ δίνει χαρὰ καὶ ἱκανοποίηση νὰ λύνει καὶ τέτοιου εἶδους προβλήματα.

σύνης, τόσο μεγαλύτερη είναι ή ύλική και πνευματική παρακμή που προκαλεί.

*

ΑΠΛΩΣ προσέχοντας ένα αυτοκίνητο, ένα έξυπνο κινητό ή ένα λάπτοπ, καταλαβαίνω ότι πίσω από τη δημιουργία τους δεν βρίσκεται άπλη κερδοσκοπία. Και δεν είναι καν έργα της τεχνοεπιστήμης. Συνήθως ή εταιρεία που τα παράγει, κινητοποιεί όσες δυνάμεις χρειάζονται για να δημιουργηθούν, όποτε χάρη σε ένα επιχειρηματικό σχέδιο προκύπτει νέα γνώση, νέες τεχνικές, νέα προϊόντα, ακόμη και νέα αισθητική. Όσοι δεν προσέχουν και δεν σκέφτονται, ακόμα κι αυτοί τα θαυμάζουν, τα χρησιμοποιούν και συχνά κάνουν θυσίες για να τα αγοράσουν. Το πρόβλημα με τον θαυμασμό που δεν γίνεται γνώση, είναι ότι δεν αποκαλύπτει ποῦ βρίσκεται ή αιτία ὅσων θαυμάζω. Μπορεί να απολαμβάνω την καινοτομία που περιέχουν τα αγαθά του καπιταλισμοῦ, την αισθητική, τή μαστοριά, τή λειτουργικότητα, τήν ἐπιστημολογία, ἐνῶ ταυτόχρονα (νομίζω πῶς) εἶμαι ἀντίθετος στον καπιταλισμό, στις ἐταιρείες που 'μᾶς ἐκμεταλλεύονται', κι ἄς είναι οἱ ἐταιρείες και ὁ καπιταλισμός ή αιτία για ἔργα, χάρη στα ὁποῖα ή ζωή μου κερδίζει νόημα, χαρά και δύναμη.

Ὁ 'Γραμματέας' ἐνός σοσιαλιστικοῦ κόμματος, που φοράει τὸ έξυπνο ρολόι του ή 'ἀπλῶς' ἕνα Ρόλεξ, βάζει στην τσέπη τὸ έξυπνο κινητό, στην τσάντα τὸ λάπτοπ, και πηγαίνει να ἐκφωνήσει ἕνα πύρινο δεκάριχο ἐναντία στη μάλιστα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἔχει κτηνώδη ἀναισθησία, δεν περιμένει ἀπὸ ἐδῶ καμμιὰ συνέπεια, λογική, θάρρος και εὐλιχρῖνεια, μόνο ἀπορεῖς με τοὺς συμπολίτες σου που τὸν

έγκατέστησαν στη Βουλή. Όμως όσοι είναι ύποκριτες άθελά τους, άδαιεις και άπερίσκεπτοι, αν αύτοι καταλάβαιναν τί κάνουν, πιστεύω ότι θα άλλαζαν μέσα σε δευτερόλεπτα, και εκεί που νόμιζαν ότι άρνοϋνται τη φιλελεύθερη πολιτεία, θα άρχιζαν να σκέφτονται τί μπορεί να γίνει για να βελτιωθεί άκόμα περισσότερο.

Άν κάποιος δήλωνε ότι δεν άντέχει με τίποτα τον καφέ την ώρα που παράγγελνε τον έσπρέσο του, αν άγόραζε τσιγάρα και την ίδια ώρα έλεγε ότι άηδιάζει με τον καπνό και του προκαλεί έφιάλτες άκόμα και ή σκέψη ότι άνάβει τσιγάρο, αν όρκιζόταν ότι δεν ύπάρχει στη ζωή του πιό συγκλονιστική έμπειρία από τó διάβασμα, και όμως δεν βρισκόταν σπίτι του οϋτε φωτογραφία από βιβλίο, θα τó θεωρούσαμε φυσιολογικό; Όλους αυτούς δεν θα τούς είχαμε για παλαβούς ή ψευταράδες; Και όμως, ό,τι παντού άλλοϋ τó κατακρίνουμε, οϋτε καν τó προσέχουμε όταν πρόκειται για την άριστεροσύνη. Πώς έξηγεϊται τόσο διαφορετική μεταχείριση;

Όσοι ζοϋμε σε συμφωνία με ό,τι πιστεύουμε, πώς φθάσαμε στο σημείο να έπιτρέπουμε άκόμη και να γίνονται βουλευτές άνθρωποι που ένω άπολαμβάνουν τά άγαθά τής δημοκρατίας, σκοπό τους έχουν την κατάργηση ή έστω τη διάβρωσή της; Μήπως είναι έπειδή δεν τούς παίρνουμε στα σοβαρά; Μήπως γινόμαστε κι έμεϊς χοντρόπετσοι και δεν μάς νοιάζει ή συνέπεια, δεν μάς ξαφνιάζει ή χυδαιότητα; Μήπως θεωροϋμε δεδομένο τó ‘σύστημα’ και δεν αισθανόμαστε να άπειλείται; Όμως ήδη γίνεται ζημιά, και σε χώρες σαν την Ελλάδα, με τίς άριστεριστικές νοοτροπίες ιδιαίτερα ισχυρές, ή ζημιά είναι χειρότερη.

Και μόνο που ή εκπαίδευση όλων τών βαθμίδων κατακλύζεται από άριστερους και τά ανάλογα συγγράμματα, ένω ταυτόχρονα ύποτιμάει την κριτική ικανότητα, μετέτρεψε τó σχολείο και τó παν/μιο σε ένα τεράστιο μηχανι-

σμο διάδοσης τῆς ἀριστεροσύνης. Ἡ κατάσταση δὲν διαφέρει πολὺ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, οὔτε καὶ στὶς ΗΠΑ, ὅπου ἀνθεῖ ἐπίσης ἡ πολιτικὴ ὀρθότητα, μιὰ νοσηρότητα ἱκανὴ ἀκόμα καὶ νὰ διαστρεβλώνει τὴν ἱστορία ὑπακούοντας στὰ συμπλέγματα κατωτερότητας διάφορων ὁμάδων καὶ λαῶν, πρᾶγμα ἀνόητο, ἐφόσον κανένας δὲν θὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ τὴν αὐτοκοροϊδία, ὅσο κι ἂν τὴν προωθεῖ. Εἶναι δυνατὸ νὰ ἐμπνεύσει αἰσθήματα ὑπερηφάνειας καὶ δημιουργικὴ θέληση στὴν Ἀφρικὴ ἢ Μαύρῃ Ἀθηνᾶ; Ὅποιος πίστεψε σὲ κάτι τέτοιο καὶ δὲν εἶναι ὑποκριτὴς ἢ καθυστερημένος, ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ἀναρωτηθεῖ ποῦ εἶναι ἡ μαύρη Ἰλιάδα, ἡ μαύρη Θεογονία, ἡ μαύρη Πολιτεία, ὁ μαῦρος Παρθενώνας, κι ἔτσι τὸ δῆθεν ὄνειρο θὰ διαλυθεῖ ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ. Δὲν γίνεται ἓνας πολιτισμὸς νὰ ἐπηρέασε ὅποιονδήποτε σὲ βαθμὸ ἄξιο λόγου, χωρὶς νὰ ἔχει κάνει ὁ ἴδιος οὔτε ἓνα χιλιοστὸ ἀπὸ τὰ θαυμάσια ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐνέπνευσε στὸν ἄλλο.

Σὲ περιόδους ἰσχυρῶν κρίσεων, δὲν ἀποκλείεται νὰ φανεῖ ἐλκυστικὴ ἢ ἐπαγγελία δῆθεν τολμηρῶν, γρήγορων καὶ εὐκόλων ὑπερβάσεων τῶν γόρδιων δεσμῶν μέσα ἀπὸ αὐταρχικὲς κυβερνήσεις. Ὅμως ἀργὰ ἢ γρήγορα ἡ πραγματικότητα ἐπιστρέφει ἐπαναλαμβάνοντας μονότονα ὅτι ὅποιοδήποτε πρόταγμα περιφρονεῖ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, πρωτοβουλία καὶ ἰδιοκτησία προξενεῖ μεγαλύτερο κακὸ ἀπ' ὅσο ἡ ἀτέλεια καὶ τῆς πιὸ προβληματικῆς φιλελεύθερης πολιτείας.

Οἱ δύο μεγάλοι ἐχθροὶ τοῦ θαύματος ποὺ ζοῦμε, τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας, εἶναι ἡ δημαγωγία, ἡ σοφιστεία καὶ ἡ ἀπαιδευσία, σύμμαχος ἐπομένως εἶναι κάθε νουνεχῆς πολιτικὸς καὶ ἡ παιδεία. Ὅχι ἡ παιδεία ποὺ προσπαθεῖ νὰ μᾶς 'μπουκώσει' μὲ διάφορα γιὰ διάφορα, ἀλλὰ ἐκείνη ποὺ μᾶς μαθαίνει νὰ σκεφτόμαστε, νὰ μπορούμε νὰ γνωρίζουμε τὸν ἑαυτὸ μας δημιουργῶντας τον, νὰ ἀναγνωρίζουμε καὶ νὰ διορθώνουμε λάθη, νὰ ἐρμηνεύουμε γεγονό-

τα, να διερευνούμε καταστάσεις, να μαθαίνουμε οτιδήποτε μάς ενδιαφέρει να μάθουμε, όποτε μάς ενδιαφέρει, όσο μάς ενδιαφέρει, ελεύθερα και άβιάστα, κι έτσι μέσα σέ καθένα μας να κινδυνεύει όσο γίνεται λιγώτερο ή κοινωνία που χρειαζόμαστε για να ζούμε όπως θέλουμε πραγματικά να ζήσουμε.

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίο,
ἀγόρασέ το στὴν ἔντυπη μορφή του.

ELPENOR

www.elpenor.org